

BALARAMAYANA,

A DRAMA

BY

RAJASEKHARA

EDITED WITH A COMMENTARY

BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

SUPERINTENDENT FREE SANSKRIT COLLEGE,

CALCUTTA;

Printed at the New Valmiki Press,

1884.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.
Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta

एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि ।

१ व्यासबोध व्याकरणम्	२।०	अनुमानदीधिति	१
२ धातुरूपादर्शः	३	२० सर्वदर्शनसंग्रहः	१
३ मन्त्रस्तोम मङ्गलानिधिः	१०	२१ भाषिणीविद्यास सटीक	१
४ सिद्धान्तकौस्तुभे सरस्वा संहिताः११		२२ हितोपदेश सटीक	१
५ सिद्धान्तविन्दुसार (वेदान्त)	॥	२३ भाषापरिच्छेदसंज्ञावलीसहित १	
६ तत्वादानादिपद्धतिः(वक्त्राचरैः ४		२४ वज्रविवाहवाद्	१०
७ गवाम्नाद्यादि पद्धतिः	१	२५ इक्षुमारचरित सटीक	१॥
८ शब्दार्थरत्नम्	॥	२६ परिभाषेन्दुशेखर	१।
९ वाक्यमञ्जरी (वक्त्राचरैः)	१०	२७ कविकल्पद्रुम धातुपाठः	॥
१० जन्मोपमञ्जरी तथा उत्तररत्नाकर		२८ चक्रदत्त (वैद्यक)	२॥
सटीक	॥	२९ उषादिस्त्रुत सटीक	
११ वेचीसंहार नाटक	१	३० मेदिनीकोष	१
१२ छद्मराजस नाटक सटीक	१॥	३१ पञ्चतन्त्रम्	२॥
१३ रत्नवली नाटिका सटीक	॥	३२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी(चम्पूकाव्य)॥	
१४ नाट्यविक्रान्तिमित्र सटीक	१॥	३३ माधवचम्पू	१०
१५ धनञ्जय विजय सटीक	१	३४ तर्कसंग्रह	॥
१६ महावीरचरितनाटक	१॥	३५ प्रसन्नराजव नाटक	१
१७ साङ्ख्यतन्त्रकौस्तुभे सटीक	२	३६ विवेकचूडामणि	१०
१८ वैयाकरणभूषणसार	॥	३७ काव्यसंग्रह (सम्पूर्ण)	५
१९ बीजावली	॥	३८ सिङ्गाहयासन सटीक	१
२० बीजमन्त्रित	१	३९ कृतसंहार सटीक	१०
२१ शिशुपासवध सटीक (माघ)	४	४० विक्रमोर्वशी (सटीक)	१॥
२२ किरातार्जुनीय सटीक	२॥	४१ वसन्ततिलक भाष्य	१०
२३ कुमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक	॥	४२ गायत्री व्याख्या	॥०
२४ कुमारसम्भव उत्तरखण्ड	॥	४३ सांख्यदर्शन (भाष्यसहित)	२
२५ अष्टकम् पाणिनीयम्	॥	४४ भोजप्रबन्ध	॥०
२६ वाचस्पत्यम् (वृहदभिधान) १२२		४५ नखोदय सटीक	॥०
२७ कादम्बरी सटीक	४	४६ रघु केन कठ मन्त्र सुख	
२८ राजप्रशस्ति	१	माधवचम्पू (सटीक सभाष्य)	५
२९ अनुमानचिन्तामणि तथा		४७ ज्ञान्दोम्य सटीक सभाष्य	५

बालरामायणम् ।

नाम

नाटकम् ।

महाकवि श्रीरामशेखर विरचितम् ।

वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण
विरचितया व्याख्ययान्वितम् ।

कलिकाता नगर्याम् ।

नूतन वाष्पीकियन्त्रे

मुद्रितम् ।

इ. १८८४ ।

Ind'L 2004.10

Ind'L 2004.10

✓ HARVARD COLLEGE LIBRARY
FROM THE LIBRARY OF
JAMES HAUGHTON WOODS
1935

Page 295 is numbered

295-336

the pages have been purposely
omitted.

F

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B.A.
SUPERINTENDENT FRIE SANSKRIT COLLEGE CALCUTTA.

बालरामायणम् ।

नाटकम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

प्रसत्तेर्यः पात्रं तिलकयति यं सूक्तिरचना

य आद्यः स्वादूनां श्रुतिचुलुकलेह्येन मधुना ।

यदात्मानो विद्याः परिणमति यच्चार्थवपुषा

स गुम्फो वाणीनां कविद्वेषनिषेव्यो विचयते ॥ १ ॥ (क)

(क) यन्वारम्भे प्रारोक्षित परिसमाप्तिकामो यन्वक्तु विप्रविधाताय
याग्देवतायाः प्रशस्तिरूपं मङ्गलमाचरति । प्रसत्तेरिति । वः प्रसत्तेः
प्रसादगुणस्य । उक्तञ्च दर्पणे, चित्तं व्याप्नोति वः क्षिप्रं
शुक्लेभ्य मिवानसः । स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु
चेति । पात्रम् आधारः प्रासादगुणपूर्ण इति वायत् शक्ति-
रचना शोभना उत्तिरचना वचनपरिपाटी वं तिलकयति
अथ हूरोति शोभनवचनरचनालङ्घ्या इत्यर्थः, नृतिः ओलोन्द्रियम् एव
चुमुकं प्रसूतिः तेन चेह्नं चेहनीयं तेन अधुना मधुररसेन हेतुना
वः स्वादूनां सुखाद्यस्तूनाम् आद्यः प्रथमः अतिपुस्ताद्य इत्यर्थः
विद्यास्तत्त्वज्ञानानि यदात्मनः यत् स्वरूपाः तत्त्वज्ञानपूर्ण इति भावः
यच्च अर्चवपुषा परिष्मति शब्दार्थयोः काव्यशरीरत्वेनोक्तत्वात् यदि
च शब्दैश्चित्त्वमर्थैश्चित्त्वञ्च काव्यत्वप्रबोजकं तथापि शब्दापेक्षया
अर्थवैचित्त्वस्य प्राबुद्ध्यात् अर्थरूपेण वपुषा शरीरेण परिष्मति
परितः शोभते इत्यर्थः अर्थवैचित्त्वपूर्ण इति भावः स कविष्टयेः
कविच्छ्रेष्ठैः निषेज्यः आदरणीयः वाचीनां भारतीनां गुम्फः यन्वनं
रचना इत्यर्थः विजयते विशेषेण सर्वोत्कर्षेत्यर्थः वर्तते इति

नाट्यन्ते (ख) सूत्रधार (ग) ससंरम्भं परिक्रम्य पुरोऽव-
 लोक्य सप्रश्रयमङ्गुलिं बद्धा भो भो भुजस्तम्भालानितलक्ष्मी-
 करेणुमा (घ) रघुकुलैकतिलकेन महेन्द्रपालदेवेनाधिकृताः
 सभासदः सर्वानेष वो गुणनिधिर्विज्ञापयति विदितमेवै-
 तद्भवताम् । यत्तु नाट्याचार्येण धूर्तिलेन (ङ) प्रतिज्ञातम् ।

वीराङ्गुतप्रायरसे प्रबन्धे

लोकोत्तरं कौशलमस्ति यस्य ।

नाट्ये च नृत्ये च परं प्रवीणा-

मसौ सुतां मे परिणेष्यतीति ॥ २ ॥ (च)

मन्दर्भायः । वृत्तमत्र शिखरिणी—रसैकद्रैम्बिका यमनसमता गः
 शिखरिणीति वक्ष्यताम् ।

(ख) : नान्दी—देवद्विजङ्गपादीनामाशीर्वादपरावणा । नन्दन्ति
 देवता यस्मात्तस्मान्दीति कीर्त्तितेषु कृतवत्तया, तस्या अन्ते अवसाने ।

(ग) सूत्रधारः सूत्रं नाट्यसाधनं धारयति इति व्युत्पत्त्या
 नाट्याङ्गसाधकः नाटकप्रस्तावकः प्रधाननट इत्यर्थः ।

(घ) ससंरम्भं ससम्भ्रममित्यर्थः । सप्रश्रयं सविनयम् । भुजस्तम्भा-
 लानितलक्ष्मीकरेणुना भुजस्तम्भ एव आलानं गजबन्धनस्तम्भः, तदस्या
 जातमिति भुजस्तम्भालाता इतोऽस्य जात इतीतप्रत्ययः ।
 भुजस्तम्भालानिता लक्ष्मीरेव करेषुर्हस्तिनी येन । करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे
 इत्यमरः । बाहुवस्त्रविनिर्जितराजलक्ष्मीकेच्येत्यर्थः ।

(ङ) धूर्तिलेन तदास्थेन नाट्याचार्येण अभिनयोपदेष्टा ।

(च) यीरेति । वीराङ्गुतप्रायो वीररमाङ्गुतरवङ्गुले नाट्ये
 अभिनेवे नृत्ये च प्रबन्धे यस्य लोकोत्तरम् अलौकिकं परम् अत्यन्तं
 कौशलं नेपथ्यम् अस्ति असौ मे मम प्रवीणां प्रावीण्यवतीं प्रज्ञा-
 नाहिनीमित्यर्थः प्रज्ञायां यीणां प्रवीणां प्रज्ञाधीयावत् सधुरभाषिणी-

पारिपार्श्विकः । वम्भीइणा सुणिवरिठेण दिहुणि-
बन्धणस्स । (द) रामचन्द्रचरितस्स को उण सो विसेसो जं
एस कइ दंसईस्सदि (७) ।

सूत्रधारः । मारिष ! क्वचित्कश्चित्प्रगल्भते (ध) नहि
सर्वः सर्वं जानाति ।

पारिपार्श्विकः । भाव ! गुं भणामि पञ्चकवीकिदसअलस-
गसइत्यादो तत्तभवदो महेसिणो अदिकमिअ किं एस
चम्मचक्खू पेक्खिस्सदि (८) ।

(७) वाष्प्योकिना सुनिवरिठेन दृष्टनिबन्धनस्य रामचन्द्रचरितस्य
कः पुनः स विशेषो यमेव कविर्दर्शयिष्यति ।

(८) भाव ! ननु भणामि प्रत्यक्षीकृतसकलसर्गशब्दार्थात् तत्तभवतो
महर्षेरतिक्रम्य किमेव चर्मचक्षुः प्रेक्षिष्यते ।

याति प्रापयति अन्तर्भूतजग्रथः कविं तं कुलतिष्ठकं करोतीत्यर्थः ।
तथा उदारैः महद्भिः विगुह्यचरितैरिति भावः दारैः कलत्रैः फुल्ल-
विकासं गता कीर्तिः दिक्षु भ्रमति कविमेतं कीर्तिमन्तं करोतीति
भावः । तथा रामनाम्नः रामाख्यस्य विष्णोः धीरोदात्तं चरितम् ।
उक्तञ्च दर्पणे, अविकल्पनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः । स्थेया-
स्त्रिगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथित इति । जयति सर्वोत्कर्षेण
वर्तते । तत् तस्मात् काव्यव्याजात् काव्यच्छलेन काव्यरूपं क्लृप्त-
मान्त्रित्य इत्यर्थः इयम् अपरा कापि अनिर्वचनीया कामधेनुः
अभीष्टदोहिनी धेनुः काव्यादेव अभीष्टसिद्धेरिति भावः । एतन्मत्त
मन्दाक्रान्ता—मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसगमैर्मर्षे भनौ तौ सयुग्ममिति
संज्ञायात् ।

(द) सुनिवरिठेन सुनिन्देठेन । दृष्टनिबन्धनस्य दृष्टं ज्ञानचक्षुषः
निक्षिपितं निबन्धनं हेतुभूतो विषयो यस्य तादृशस्य ।

(ध) प्रगल्भते सङ्गते ।

सूत्रज्ञाः । मारिष । मा मैवम् ।

वदनेन्दुषु वामदृशामिन्द्वीवरपञ्चमघटितम् ।

रसनासु च सुकवीना निवसति मारिष्वतं चक्षुः ७ (न)

प्राज्ञशायम् । वस्त्वन्तरमतिगयानो हि प्रज्ञा-
प्रकर्षः । प । सूक्तामिदं तेनैव महामन्त्रिपुत्रेण ।

उदम्बच्छा भूः स च निधिरपां योजनशतं

सदा पान्यः पूषा गगनपरिमाणं गणयति ।

इति प्रायो भावाः स्फुरदवधिसुद्रासुकुलिताः

सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते ॥ ८ ॥ (फ)

(न) वदनेन्दुष्विति । वामदृशां यामे घोभने दृशौ यासां तासां
मारीषां वदनेन्दुषु सुखचन्द्रेषु चक्षुः इन्द्रीयरपत्रैः नीलोत्पलदलैः
सङ्घटितं निर्मितं तथा सुकवीनां रसनासु जिह्वासु मारिष्वतं सरस्वती
वाणी तद्वटितं निवसति । अत्र अप्रस्तुतानां महिलासुखचन्द्राणां
प्रस्तुतानाञ्च कविरसनानाम् एकधर्मस्य निवासरूपस्याभिसम्भवात् दीप-
कालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणकारैः, अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकानु गिगद्यते ।
उपगीतिवृत्तम्, आर्या परार्द्धतल्ये दसद्वये प्राङ्मरुपगीतिमिति
वक्ष्यते, आर्यावक्ष्यन्तु तस्योदाहरणे विहितत्वाच्चात्रो-
द्धितम् ।

(प) प्राज्ञः प्रकटज्ञानसम्पन्नः । वस्त्वन्तरं वस्तुविशेषम् अतिशयानः
अतिक्रामन् अभिभवान्निवर्त्यः । प्रज्ञाप्रकर्षः बुद्धेश्वरकर्षः ।

(फ) उदम्बदिति । भूः पृथिवी उदम्बता समुद्रेषु जज्ञा एता, स
च अपां निधिः समुद्रः योजनानां शतं शतयोजनपरिमित
इत्यर्थः । पूषा सूर्यः पान्यः एन् सदा गगनपरिमाणं गणयति करोति
इति इत्यं भावाः पदार्थाः स्फुरतां प्रकाशमानानाम् अवधीनां सुद्राभिः
चित्रैः सुकुलिनाः वेदिताः । अयं पुनः सतां कवीनां प्रज्ञाया

पारिपार्श्विकः । ता णमकारो करीअटु (६) ।

सूत्रधारः । ननु नमस्कृतं तेनैव ।

योगीन्द्रच्छन्दसां स्रष्टा रामायणमहाकविः ।

वल्मीकजन्मा जयति प्राच्यः प्राचेतसो मुनिः ॥६॥ (क)

प्रबन्धोपक्रमे (भ) च स किल कविरेव मुक्तवान् ।

ब्रह्मभ्यः शिवमस्तु वस्तु विततं किञ्चिदयं ब्रूमहे

हे सन्तः ! शृणुतावधत्त विष्टतो युष्मासु सेवाञ्जलिः ।

यद्वा किं विनयोक्तिभिर्मम गिरां यद्यस्ति सूतामृतं

माद्यन्ति स्वयमेव तत्सु मनसो याञ्जा परं दैन्यभूः ॥१०॥ (म)

(६) तन्मसृकारः क्रियताम् ।

उन्नेपः स्फुरणम् असीमा निरवधिः यिजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते ।
गिस्तरिणीष्टम् ।

(क) योगीन्द्र इति । योगितामिन्द्रः प्रवरः छन्दसां वेदाति-
रिक्तानां स्रष्टा रचयिता रामायणस्य रामचरितचम्पस्य कविः प्रणेता
प्राच्यः प्राग्भवः पुरातन इत्यर्थः प्राचेतसः वरुणस्य अपत्यं
पुमान् प्राचेतसः वल्मीकजन्मा वल्मीकोद्भवः मुनिः जयति
सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते ।

(भ) प्रबन्धोपक्रमे प्रबन्धस्य चम्पस्य उपक्रमे प्रारम्भे ।

(म) ब्रह्मभ्य इति । ब्रह्मभ्यः ब्राह्मणेभ्यः वेदेभ्यो वा । वेदस्तत्त्वं
तपो ब्रह्म इत्यमरः । गिरां कल्याणम् अस्तु । वयं किञ्चित् किमपि
विततं विस्तृतं वस्तु ब्रूमहे वदामः । हे सन्तः ! साधवः ! शृणुत
आकर्षयत, अवधत्त अभिनिविष्टा भवत. युष्मासु सेवाञ्जलिः प्रणा-
माञ्जलिः विष्टतः कृतः । यद्वा अथवा विनयोक्तिभिः विनीत-

सर्वभाषाविचक्षणश्च स एवमाह ।

गिरः श्रव्या दिव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुराः

सुभव्योऽपभ्रंशः सरसरचनं भूतवचनम् ।

विभिन्नाः पन्थानः किमपि कमनीयाश्च ते इमे

निबद्धा यस्त्वेषां स खलु निखिलेऽस्मिन् कविदृष्टा ॥११॥ (य)

एतत्प्रबन्धमहत्त्वं प्रति तेनेदमुक्तम् ।

ब्रूते यः कोऽपि दोषं महदिति सुमतिर्वाल्मीकिरामायणेऽस्मिन्

प्रष्टव्योऽसौ पटोयानिह भणितिगुणो विद्यते वा न वेति ।

यद्यस्ति स्वस्ति तुभ्यं भव पठनरुचिर्विहि नः षट् प्रबन्धा-

नैवं चेद्दीर्घमास्तां नटवटुवदने जर्जरा काव्यकन्या ॥१२॥ (र)

वचनैः किम् ? यदि मम गिरां सूक्तान्तं शोभनवचनरूपमस्मत्तु

यस्ति, तदा सुमनसः विद्वांसः स्वयमेव माद्यन्ति मत्ता भवन्ति,

थाच्चा परं केवलं दैन्यभूः दीनतासदम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं,

सूक्तान्तैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति लक्षणात् ।

(य) गिर इति । दिव्याः मनोहाराः प्रकृतिमधुराः स्वभाव-

मनोहारिण्यः प्राकृतधुराः प्राकृतभाषाभारयस्यः गिरः श्रव्याः

श्रोतव्याः । अपभ्रंशः अपभ्रंशः प्राकृतभाषारूप इति भावः ।

सुभव्यः सुललितः । सरसं रसयुक्तं वचनम् । तथाभूतं सत्यं वचनम् ।

विभिन्नाः पृथग्भूताः किमपि अनिर्वाच्यतया इत्यर्थः । कमनीयाः

मनोहराश्च ते इमे पन्थानः । यस्तु कविदृष्टा कविश्रेष्ठः अस्मिन्

निखिले सन्दर्भे एषां समस्यायां पद्यां खलु निश्चयेन निबद्धा निवे-

द्ययिता इत्यर्थः । निखिलरिणीयुक्तम् ।

(र) ब्रूते इति । यः कोऽपि सुमतिः अस्मिन् वाल्मीकिरामायणे

महदिति नाटकमिदं महत् अतिविक्रीडितमिति दोषं ब्रूते यदिति,

पारिपार्श्विकः । विहस्य भाव ! अलङ्घितकदमगोत्ता
पवित्रीकितकदमणामहेओ एस कई जस्मिं लाम भावस्स
देवस्स अ एव्वं पक्खवादी (१०) । (ल)

सूत्रधारः । अयि अनभिन्न ! गगनार्णवमाणिक्यं (ग)
पूषाणमपि तर्हि पृच्छ ।

स मूर्त्तो यत्रासीद् गुणगण इवाकालजलदः

सुरानन्दः सोऽपि श्रवणपुटपेयेन वचसा ।

नचान्ये गण्यन्ते तरलकविराजप्रभृतयो

महाभागस्तस्मिन्नयमजंनि यायावरकुले ॥ ११ ॥ (घ)

(१०) अलङ्घितकदमगोतः पवित्रीकितकदमनामधेय एष कविर्यस्मिन्
नाम भावस्स देवस्य चैवं पक्षपातः ।

असौ पटीयान् सुनिपुणो जनः इह यन्मे भणितिगुणो वचनमाधुरी
विद्यते वा, न वा इति प्रष्टव्यः । यदि अस्ति भणितिगुण इति
शेषः तुभ्यं स्वस्ति तव शुभं भूयादित्यर्थः, पठनरुचिः पाठार्थी भय वः
बुद्धाकं पट् प्रबन्धान् विद्धि जानीहि चेत् यदि नैवं तदा नयस्य
बटोर्विप्रस्य मम वदने काव्यकन्या काव्यरूपा कुमारी जर्जरा सती
टीर्थं वृद्धकालम् आस्तां तिष्ठतु । स्रग्धराष्टकं, अर्धैर्वानां त्रयेण
त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयमिति लक्षणात् ।

(ल) अलङ्घितकदमगोतः कस्मिन् गोत्रे उत्पन्न इत्यर्थः ।
पवित्रीकितकदमनामधेयः किन्नामधेयश्च । पक्षपातः भक्तिः ।

(ग) गगनार्णवमाणिक्यं गगनमेव अर्णवः समुद्रः तस्य भाणिक्यं
रत्नविशेषभूतम् ।

(घ) स इति । यत्र गुणानां द्वादाश्रिण्यादीनां मूर्त्त इव मूर्त्ति-
मानिव सः अकालजलदः तदास्यः पुरुषः आसीत् । सोऽपि अकाल-

तदासुधायणस्य महाराष्ट्रचूडामणेरकालजलदस्य
चतुर्थो दौर्दुकिः श्रीलवतीसूनुकपाध्यायश्रीराजशेखर
इत्यपर्याप्तं बहुमानेन । कृतिं नाटयित्वा अहो ! किमपि
कमनीया कवेरात्मन्याशीः (ष) ।

आद्यः कन्दो वेदविद्यालतानां
जैह्वं चक्षुर्निर्निमेषं कवीनाम् ।
यो येनार्थी तस्य तत् प्रचरन्ती
वाङ्मूर्तिर्मे देवता सन्निधत्ताम् ॥ १४ ॥ (स)
इदं च सूक्तमुक्तवान् (ह) ।

जलदोऽपि अत्रचपुटपेदेन वचसा सुरान् आनन्दयतीति तथोक्तः ।
यथा स सर्वगुणाकरः तथा सुकविरपीति भावः । अन्ये अपरे तरङ्गाः
अपङ्गाः कदिरात्रप्रभृतयः न च गण्यन्ते येन इति शेषः तस्मिन्
आयावरकुले अयं महाभागः अजनि उदपद्यत । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ष) आसुधायणस्य एतदुक्तमभवस्य महाराष्ट्रस्य चूडामणेः
शिरोरत्नभूतस्य अकाञ्चजलदस्य चतुर्थः दौर्दुकिः दुर्दुक्कस्य अपत्यं पुमान्
श्रीलवत्वा नाम भातुः तनयः उपाध्यायः पण्डितवरः श्रीराजशेखरं
इति बहुमानेन अपर्याप्तं प्रभूतं भावे क्लृप्तत्ययः । आशीः कल्याण-
परम्परा ।

(स) आद्य इति । वेदविद्या एव लताः तासाम् आद्यः प्रथमः
कन्दः मूलं कवीनां निर्निमेषं निमेषरहितं जैह्वं जिह्वाभवं चक्षुः
जेलभूतं तथा यो जनः येन अर्थी यत् कामयते इत्यर्थः तस्य तत्
प्रचरन्ती । इदती वाङ्मूर्तिः वाङ्मयी देवता सरस्वती मे मम
सन्निधत्तां सन्निध्यं करोतु । वृत्तमत्र शालिनी, मात्तौ गो चेच्छालिनी
वेदोक्तैरिति उक्तत्वात् ।

(ह) सूक्तं शोभनं वचनम् ।

जिह्वे देवि ! सरस्वतीं भगवतीमग्रे समग्रां कुरु

त्वां ब्रह्माक्षिराजशेखरकविः सोऽयं स्वयं याचते ।

स्तुत्येऽस्मिन्निजवंशमौक्तिकमणी रामे विरामे द्विषां

कुण्ठा मे प्रतिभैव दैवतवशाद्वाचां प्रवृत्तिर्यदि ॥ १५ ॥ (घ)

पारिपादिकः । ता किं स वक्षीयदि (११) ।

सूत्रधारः । मनु वर्णितमेव दैवज्ञेन ।

बभूव वक्ष्मीकभवः कविः पुरा

ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेदुताम् ।

स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेखया

स वर्त्तते सम्प्रति राजशेखरः ॥ १६ ॥ (क)

(११) तत् किं न वक्ष्यते ।

(घ) जिह्वे इति । हे जिह्वे ! रसमे देवि ! त्वम् अग्रे प्रथ-
मतः समग्रां सम्पूर्णां भगवतीं सरस्वतीं कुरु धारय इत्यर्थः । सोऽयं
राजशेखरकविः त्वां स्वयं ब्रह्माक्षिः सन् याचते । स्तुत्ये स्तवनीये
अस्मिन् निजांशस्य मौक्तिकमणी शुक्लारत्नभूते द्विषां शत्रूणां विरामे
विध्वंसकारिणि रामे मे सद्यः प्रतिभा कुण्ठैव सङ्कुचिता एव वर्त्तते
इत्यर्थः रामचरितं वक्तुमहं सर्वदा आसमर्थ एवेति भावः, यदि
दैवतवशात् साम्यवशात् वाचां प्रवृत्तिः स्फुरणं जिह्वायां स्यादिति
शेषः तदाहं रामचरितं वक्तुं शक्नुयामिति तात्पर्यार्थः । शार्दूल-
विक्रीडितं पदम् ।

(क) बभूवेति । पुरा पूर्वकाले वक्ष्मीकभवः वक्ष्मीकोत्पन्न
वक्ष्मीकिः नाम कविः बभूव । ततः भुवि पृथिव्यां भर्तृमेदुतां
भर्तृहरित्वं प्रपेदे प्राप । यद्य सयत्नूतिरेखया भवभूतिगाम्ना स्थितः
सम्प्रति स राजशेखरः वर्त्तते । वंशस्थयित्वं वृत्तं, पदन्ति वंशस्थयित्वं
जतो जराश्रिति चक्षणात् ।

अपिच । किं न श्रुतं सभ्यस्य शङ्करवर्मणो वर्णनम् ।
 वातुं श्रोत्ररसायनं रचयितुं वाचः सतां सम्मता
 व्युत्पत्तिं परमामवाप्तुमवधिं लब्धुं रसस्त्रोतसः ।
 भोक्तुं स्वादु फलं च जीविततरोयेयस्ति ते कौतुकं
 तद् भ्रातः ! शृणु राजशेखरकवेः सूक्तीः सुधास्यन्दिनीः ॥१७॥ (ख)

अपिच ।

अपचात्तिहरः पराक्रमधनः सौजन्यवारांनिधि-
 त्यागी सत्यसुधाप्रवाहशशभृत्कान्तः कवीनां गुरुः ।
 वर्ण्यं वा गुणरत्नरोहणगिरेः किं तस्य साक्षादसौ
 देवो यस्य महिन्द्रपालनृपतिः शिष्यो रघुग्रामणीः १८॥ (ग)

(ख) पाठमिति । हे भ्रातः ! श्रोत्राभ्यां रसायनम् अमृतमव-
 शोषयिष्येवं पातुं सतां साधूनां सम्मताः वाचः रचयितुं, परमाम्
 उत्कृष्टां व्युत्पत्तिम् अवाप्तुं लब्धुं रसस्त्रोतसः रसप्रवाहस्य अवधिं
 पारं लब्धुं गन्तुमित्यर्थः तथा जीविततरोः जीवनरूपस्य वृक्षस्य
 स्वादु फलं भोक्तुं यदि कौतुकम् अस्ति, तत् तदा राजशेखरकवेः
 सुधास्यन्दिनीः अमृतवर्षिणीः सूक्तीः सुवचनानि शृणु शाङ्ख-
 विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ग) आपचात्तिहर इति । असौ कवीनां गुरुः राजशेखरः आप-
 चानाम् आत्तिहरः पीडाप्रशमयिता, पराक्रमधनः शूरः सौजन्यवारां
 निधिः साधुतमः त्यागी दानशीलः, सत्यमेव सुधाप्रवाहः तस्य शश-
 भृत् चन्द्रः कान्तः जनरञ्जनश्च । गुणरत्नानां रोहणस्य उत्पत्तेः
 गिरेः पर्वतस्वरूपस्य अथवा गुणरत्नेषु रोहणगिरेः सर्वाङ्गितप्रदस्य
 रोहणाख्यस्य कस्यचित् पर्वतविशेषतुल्यस्य तस्य किं वा वर्ण्यं
 प्रार्थनीयम् ? असौ साक्षात् देवः देवस्वरूपः, रघूणां रघुवंश्यानां

नेपथ्ये गीयते ।

सुक्लहरिणाङ्गमण्डलपासपसरौ बुधो विबुधवर्गो ।

ओत्कुरिन्न राहुविधुरं नलिनीनाथं समुत्तिष्ठति ॥१२॥ (घ)

सूत्रधारः । आकर्ण्य कथमुपश्रुतदेवादेशैः (ङ) कुशी-
सवेरुपक्रान्तमेव यदियं शुनःशेफस्य प्रावेशिकी ध्रुवा ।
विमृश्य ध्रुवा हि नाम नाट्यस्य प्रथमे प्राणाः । तथाहि ।
प्रथयति पात्रविशेषान् सामाजिकमनांसि रञ्जयति ।
अनुसन्धधाति च रसान् नाट्यविधाने ध्रुवा गीतिः ॥२०॥ (च)

(१२) सुक्लहरिणाङ्गमण्डलपासपसरौ बुधो विबुधवर्गः ।

अथतीर्थं राहुविधुरं नलिनीनाथं समुत्तिष्ठति ॥

यामयीः धुरन्वरः महेन्द्रपात्रः नाम नृपतिः यस्य शिष्यः । शार्ङ्ग-
लविक्रीडितं दृष्टम् ।

(घ) सुक्लेति । सुक्लः परित्यक्तः हरिणाङ्गमण्डलस्य चन्द्रस्य
पार्श्वप्रसरः पार्श्वविस्थानं वेन तादृशः बुधः विज्ञतमः विबुध्यन्त
इति विबुधाः देवास्तेषां वर्गः अथतीर्थं विमानादिति शेषः राहुणा
विधुरं व्याकुलम् आक्रमणादिति भावः नलिनीनाथं चन्द्रं
समुत्तिष्ठति ।

(ङ) उपश्रुतदेवादेशैः देवादेशं शृण्वद्भिः । उपक्रान्तं
प्रारब्धम् । प्रावेशिकी प्रवेशरूपिका ध्रुवा गीतिविशेषः । प्रथमे
आद्याः प्राणाः जीवनानि ।

(च) प्रथयतीति । ध्रुवा गीतिः नाट्यविधाने पात्रविशेषान्
नटविशेषान् प्रथयति प्रवर्त्तयति, सामाजिकानां सभ्यानां मनांसि
रञ्जयति आनन्दयति, रसान् अनुसन्धधाति च । उपगीतिदृष्टम् ।

तदेष्टावामप्यनन्तरकरणीयाय (छ) सज्जीभवाव इति
निष्क्रान्तौ आसुखम् (ज) ।

ततः प्रविशति सुनःशेफः ।

शुनःशेफः । प्रातःसवन (भ) एव यजमानं द्रष्टुमिच्छामि ।
तत्र कश्चित् सन्ध्यां वन्दमानस्य मे कालातिपातः संवत्तः ।
कर्मवज्जीक्य कथमद्याप्यपटिष्ठमास्त्रिष्ठं च मञ्जु मार्त्त-
ख्यीयं तेजः । तथाहि ।

उषःप्रवालद्रुमबालपङ्कजा-

स्त्रिलोकहर्म्याङ्गणहस्तदीपिकाः ।

दिनद्विपेन्द्रारुणकर्णचामरा

मरीचयोऽर्कस्य लुठन्ति कोमलाः ॥ २१ ॥ (ज)

(छ) अनन्तरकरणीयाय अतःपरं कर्त्तव्यं कार्याय ।

(ज) आसुखं ।—नटो विद्रूपको वापि पारिपाश्विक एव वा ।
स्त्रालधारेण सहिताः संस्त्रापं यत्र कुर्वते । आसुखं तत्तु निशेखं
वान्ना प्रसादनापि वेति कथितलक्षणम् ।

(भ) सवने स्नाने । अपटिष्ठमास्त्रिष्ठम् अपटिष्ठा अनुक्त्वैवा
मास्त्रिष्ठा रञ्जनद्रव्यभेदो यस्मात् तादृशं मञ्जिवारागवदुज्ज्वलमित्यर्थः ।
मञ्जु मनोज्ञम् मार्त्तख्यीयं सौरोदम् ।

(ज) उष इति । उषः प्रभाते सप्तस्यन्तमव्ययम् । प्रयासा विद्रुमा
इव द्रुमाणां बासपङ्कजाः नवकिशलयाः येभ्यः तादृशाः त्रयाणां
लोकानां समाहारः त्रिलोकं तदेव हर्म्याङ्गणम् तस्य हस्तदीपिकाः
करद्वतदीपत्रेणयः, तथा दिनमेव द्विपेन्द्रः करिराजः तस्य अरुणा
रत्नाः कर्णचामराः कोमला अर्कस्य मरीचयः किरणा लुठन्ति समन्तात्
पतन्ति । वंशस्वविशं वृत्तम् ।

स्यत्वा ।

यदेतदग्रेतरमम्बरस्य

ज्योतिः स पूषा पुरुषः पुराणः ।

अथास्य शिष्यः किल याज्ञवल्कर-

स्तस्यापि राजा जनकः स योगी ॥ ३२ ॥ (ढ)

राक्षसराक्षीपधं (ढ) रामभद्रमानेत् मिताश्रमादयोध्यां
गच्छता तातविश्वामित्रेण यज्ञोपनिमन्त्रकस्य परम-
सुहृदः श्रोत्रियक्षत्रियस्य महाराजसीरध्वजस्य स्वप्रति-
निधिः प्रेषितोऽस्मि । आसन्नसत्त्वसमयस्य (ड) चागच्छतो-
ऽध्वरविधिरवभृथावशेषो वर्तत इति मे तर्कः । तदेव
राजर्षेः मौञ्जातिकोऽपि भवन् न शूरोरपराधभूमिः
स्थाम् इति परिक्रामति ।

(ढ) उदिति । यत् एतत् अग्रोसरम् अग्रतः परिदृश्यमानं
ध्वजरेख्यं गगनतलवर्ति ज्योतिः तेजः, स पुराणः पुरुषः पूषा
मार्तण्डः । अस्य कस एव अथ गच्छोऽन्वाध्वरकार्यः । शिष्यः
याज्ञवल्करः किलेति प्रसिद्धौ याज्ञवल्करः अस्य शिष्य इति प्रसिद्धि-
रित्यर्थः । स च राजा योगी जनकः तस्य याज्ञवल्करस्यपि शिष्य
इति शेषः । उपलान्तिवृत्तम् ।

(ठ) राक्षसराक्षीपधं राक्षसेभ्यः सा रक्षो तस्यां राक्षीपधं रक्षो-
भवविध्वंसितमित्यर्थः यज्ञोपनिमन्त्रकस्य यज्ञे उपनिमन्त्रकस्य निम-
न्त्रणं कृतमत इत्यर्थः । श्रोत्रियक्षत्रियस्य श्रोत्रियः आन्तरः वेद-
तर्ककः श्रोत्रियछान्दोगी उपाधितमरः स शशी क्षत्रियः राजन्त्य-
इति तथामूलस्य महाराजसीरध्वजस्य जनकस्य ।

(ड) आसन्नसत्त्वसमयस्य आसन्नः उपस्थितः सत्त्वसमयी मल-

प्रविश्य तापसच्छाया (ठ) राक्षसः । स्वगतम् ।

सम्प्रेषितो मात्स्यवताहमद्य

ज्ञातुं प्रवृत्तिं कुशिकात्मजस्य ।

पुरं निर्मीनां मिथिलां च गन्तुं

तां चाप्ययोध्यां रघुराजधानीम् । २३ ॥ (ण)

कुलपुत्रक इति सप्रसादमादिष्टवाक्छि (त) । यथा सीता
मात्सीमयोनिजां जनककन्यां धूर्जटिधनुरारोपणपणपरि-
षेयां देवो दशाननः श्रुतवान् । तस्य मर्त्यमण्डलचाराधि-
कारनियुक्ता सहोदरी शूर्पणखा नित्यमेवंविधानां राज-
कार्याणां सम्पादयित्री उचितविधायिनी च मे वत्सा ।
प्रभुचित्तानुवर्त्तनं हि सेवकजनसिद्धविद्या । सीतार्थी
च मिथिलां प्रस्थातुकामो महाराजरावणः । किं बहुना-
ऽयमपरो गण्डस्थोपरि पिण्डिकोद्भेदो यत्किल प्रस्थास्य-

तथोक्तस्य । अध्वरविधिः यज्ञाद्युष्ठानम् अवभृथावशेषः अवभृथः
दीक्षान्तस्नानम् अवशेषो यस्य तादृशः । सर्व एव यज्ञविधिरवसितः
केवलम् अवभृथोऽपशिष्यते इत्यर्थः । सौज्ञातिकः सुज्ञातं पृच्छतीति
तथोक्तः । सुज्ञातशब्दात् प्रश्नार्थे श्लोकप्रत्ययः । अपराधभूमिः दोष-
भाजनम् । स्थां भवेयम् ।

(ठ) तापसच्छाया सुनिवेशेनेत्यर्थः ।

(ण) सम्प्रेषित इति । अहमद्य मात्स्यवता राक्षसराजस्य माता-
महेन कुशिकात्मजस्य विश्वामित्रस्य प्रवृत्तिं वार्त्तां ज्ञातुं तथा निर्मीनां
निमिवंश्यानां पुरं मिथिलां रघुराजधानीं ताम् अयोध्याञ्च गन्तुं
सम्प्रेषितः । उपजातिवृत्तम् ।

(त) कुलपुत्रकः कुलस्य वंशस्य पुत्रकः वंशधुरन्धरं इत्यर्थः
सप्रसादं सातृकम् । धूर्जटिधनुरारोपणपणपरिषेवां धूर्जटेः हरस्य

मानेन निशाचरचक्रवर्तिना तत्रभवतो नीललोहितान्ते-
वासिनः पार्वतीधर्मपुत्रकस्य आमदन्यस्य सकाशं परशु-
मार्गणाय मायामयः प्रहितः । तदिदमसमस्तसमिव
पश्यामि । यतः ।

शमव्यायामाभ्यां प्रतिविहिततन्त्रस्य नृपतेः

परं प्रत्यावापः फलति कृतसेकस्तरिव ।

बहुव्याजं राज्यं न सुकरमराज्यप्रणिधिभि-

दुराराधा लक्ष्मीरनवहितचित्तं चलयति ॥२४॥ (अ)

धनुरारोपणं कृत्वा धनुषः संयोजनम् एव पशुः दृष्ट्वा तेन परिचेया
विवाद्या ताम् । मर्त्यमण्डलचाराधिकारनियुक्ता मर्त्यमण्डलेषु चारः
कः केन पचा यातीति गुप्तानुसन्धानार्थं भ्रमणं तस्य अधिकारे व्यापारे
नियुक्ता दशाननेनेति शेषः । प्रभुचित्तानुवर्तनं प्रभोः स्वामिनः चित्तस्य
मनसः अनुवर्तनम् अनुसरणम् अभिप्रायानुसारेण कार्यसाधनमित्यर्थः ।
सेवकजनसिद्धविद्या सेवकजनानां सिद्धा निश्चिता विद्या विज्ञानम् ।
पिण्डिकोद्भेदः विस्फोटकजननम् । प्रस्थास्यमानेन गमिष्यता ।
नीललोहितान्तेवासिनः शङ्करशिष्यस्य । मायामयः तदात्म्यः राज्यसः ।
असमञ्जसमिव विसंभुसमिव ।

(अ) शमेति । शमव्यायामाभ्यां शमेन मार्द्देन व्यायामेन
पुरुषकारेण च इत्यर्थः प्रतिविहितः प्रत्यङ्गलोकितः तन्त्रः राज्यभारः
येन तादृशस्य नृपतेः प्रत्यावापः परराष्ट्रचिन्तनव्यापारः कृतः सेकः यस्य
तथोक्तः तरुरिव परम् अत्यन्तं फलति । बहुव्याजं बहुपूर्णं राज्यं
अराज्यप्रणिधिभिः न सन्ति राज्येषु प्रणिधयो तेषां तैः तादृशैः नृप-
तिभिः न सुकरं सुसाध्यम् । यतः लक्ष्मीः दुराराधा दुःस्तेन आराध्या
सती अनवहितं चित्तं यस्य तथाभूतं नृपं चलयति भ्रंशयति ।
मार्दूलविक्रीडितं दृप्तम् ।

सिद्धय । अहह ! अनमात्यायत्तसिद्धेर्भिन्नान्वित्वम् (द) ।

कृतः ।

स्वेच्छया कुरुते स्वामी यत्किञ्चन यतस्ततः ।

तत्तत् प्रतिचिकीर्षन्तो दुःखं जीवन्ति मन्त्रिणः ॥२५॥ (ध)

विचिन्त । तद्भवद्भविष्यदनर्थयार्भवदनर्थं प्रथमं प्रति-
कुर्वीतेति नीतिविदः । तदेष सीतावृत्तान्त एव प्रथमं
प्रतिविधातव्यः । भद्रमुख ! तत्त्वया मेनकाकामुकस्य
त्रिशङ्कुयाजिनः क्षत्रियब्राह्मणस्य तस्य प्रवृत्तिरस्मासु निवे-
दनीया स च सिंहाश्रमादुच्चलित इति श्रुतिः । तस्य
दशरथः सीरध्वजस्य परं मित्रे । तत्र यदि दशरथं प्रति
यायात् तदहमन्यापदेशेन दशकन्धरस्य यात्राभङ्गाय
यतिषे । स हि नक्तंचराणां नितर्गामित्रो विश्वा-
मित्रः । व्रतचर्यया वीरव्रतचर्यया च समर्थः । दशरथो-

(द) अनमात्यायत्तसिद्धेः अमात्येषु आयत्ता सिद्धिर्भवेत् स न
भयतीति अनमात्यायत्तसिद्धिः तस्य ।

(ध) स्वेच्छयेति । स्वामी स्वेच्छया यतस्ततः यत् तत्र यत् किञ्चन
कुरुते । मन्त्रिणस्तु तत्तत् स्वाधिकार्यं अविधिज्ञतमिति भावः प्रति-
चिकीर्षन्तः प्रतिकर्तुमिच्छन्तः दुःखं यथा तथा जीवन्ति ।

(न) भयद्भविष्यदनर्थयोः वर्तमानभावितोऽरनिष्टयोः मध्ये
भयदनर्थं वर्तमानजननर्थम् । नीतिविदः नीतिशास्त्रज्ञा इति उदनीति
शेषः । प्रतिविधातव्यः प्रतिकर्तव्यः द्रष्टव्य इत्यर्थः । मेनकाकामुकस्य
मेनका नाम सुरसुन्दरी देवैरापोभीतैः विश्वाजित्नागपुरा प्रेषिता,
स तु तस्यामासक्तः कियन्तं काचं विषयसुखं पुञ्जे इति पीरी-
यिकी गावात्मातुसन्धेया । त्रिशङ्कुयाजिनः पुरा त्रिशङ्कुर्नाम

ऽपि तथाविध एव । जनकश्च योगी शान्तो दान्तश्च ।
अहं तु मिथिलां पुरीं प्रत्युञ्जलितस्तत्त्वरितमिमां विचित्र्य
रघुराजधानीं यास्यामि । विन्ध्य तादृश एव तादृश-
नामपसर्पः स्यादिति कृततापसवेष्टोऽपि महर्षिभ्यो विभ्यत्
सञ्चरामि । पुरोऽवलोक्य कथं तापसः ? । प्रत्यभिज्ञाव
तत्रापि विश्वामित्रधर्मपुत्रः शुनःशेफः । भवत्वन्मादेव
तत्किंवदन्तीलाभः (न) । उपसृत्य भगवन्मभिवादये ।

शुनःशेफः । अभिलषितेन युज्यस्व ।

इति परिक्रामतः ।

राक्षसः । त्रिलोक्य भगवन् ! साप्तपदीनं (प) सख्यं मां
मुखरयति तत्प्रष्टुकामोऽस्मि ।

सूर्यवंशीयः कश्चिन्नृपतिः कुलगुरुं वशिष्ठं सशरीरस्वर्गगमनाय यदु-
कामो अनुदरोध । वशिष्ठस्तु त्वं नैतादृक् पुण्यशालीति प्रत्याख्यातः
विश्वामित्रं वशिष्ठेऽपि खमयिष्यत् स च विश्वामित्रस्तम् अभिमतः
वागार्थमङ्गीकृत्य अयाजयदिति पुराणसकथात् अनुसन्धेया । क्षत्रिय-
ब्राह्मणस्य आदौ क्षत्रियः पश्चात् ब्राह्मण इति तद्योक्तस्य विश्वामित्रस्य
इत्यर्थः । उञ्जलितः कश्चित् गत इति श्रुतिः जनरजः । अन्यापदेशेन
अपरं कलमान्वित्य इत्यर्थः । व्रतवर्त्यया तपोनुष्ठानेन यीरवतवर्त्यया
यौर्यप्रकटनेन च । विचित्र्य अन्विष्य अपसर्पः चरः अपसर्पचरः स्वग-
इत्यमरः । तत् किंवदन्तीलाभः तद्वासोपालम्भः ।

(प) साप्तपदीनं सप्तभिः पदैः सुप्तिङन्तैः साध्यम् अथवा
विवाहानन्तरं कुशशिल्पायां सप्तपदीगमनेन स्त्रीपुंसयोरौक्तिकं
प्रेम जायते तच्चिबन्धनं साप्तपदीनमन्द्स्य सख्यशचकत्वमिति बोध्यम् ।
मुखरयति वाचासयति ।

शुनःशेफः । ब्रह्मन् ! अभिधीयताम् ।

राक्षसः । विद्यास्नातक (फ) इव लक्ष्मणे तत् कथमयं
स्वाध्यायप्रत्यूहः ? ।

शुनःशेफः । गुरोरादेशः ।

राक्षसः । कस्मै गुरुः ? ।

शुनःशेफः । भगवान् विश्वामित्रः ।

राक्षसः । स्मृतम् । भवतु कोपयाम्येनम् । सुप्तमत्त-
कुपितानां हि भावज्ञानं द्रष्टव्यम् । प्रकाशम् । अथ कोऽयं
विश्वामित्रो नाम ? ।

शुनःशेफः । सकोपम् । अये ! क्षीपात्तरादिवागतोऽसि
यद्भगवन्तं विश्वामित्रमपि न जानासि ? ।

अस्यान्यान् दक्षिणस्यां दिशि गगनमुनीन् सप्त कृमर्चपक्षो
नव्यं हव्यं च कृत्वा त्रिदशलनहृते सर्वयागाङ्गवर्गे ।
वासिष्ठीं शापमुद्रां सपदि विदलयन् यो महासत्रबन्धे
मध्येव्योम त्रिशङ्कोः शतमखविमुखः स्वर्गसर्गश्चकार ॥२६॥(ब)

(फ) विद्यास्नातकः स्नातकः ब्रह्मचारिविशेषः विद्यासु स्नातकः
विद्यास्नातकः । स्वाध्यायप्रत्यूहः वेदाध्ययनविघ्नः ।

(ब) न्यसेति । यः अन्यान् सप्त गगनमुनीन् दक्षिणस्यां दिशि
न्यस्य स्थापयित्वा कृमः विरचितः ऋक्षाणां नक्षत्राणां पक्षः स्थानं
येन तथाभूतः सर्वेषाम् यागाङ्गानां यज्ञसाधनसामग्रीणां वर्गे त्रिदश-
लनेः देवैः हृतेऽपिरत्नासुसन्वेयः । शुद्धत्वाग्निस्त्रिशङ्कोः स्वर्गानधि-
कारितया विद्वेषादिति भावः । नव्यं अर्वादिहव्यं यागं कृत्वा च
वासिष्ठीं पश्चिमसम्बन्धिनीं शापमुद्रां त्रिशङ्कुं प्रति न त्वं कदापि
स्वर्गमाप्स्यसीत्येवं रूपं अभिशापवाचीं विदलयन् भ्रंशयन् शतमखविमुखः

अपिच ।

क्षत्राक्षमहानिधिः क्षितिभुजां जेता मुनीनां च यः
पाणी यस्य परं पवित्रिततली चापसुचोर्धारणात् ।
विश्वामित्र इति त्रिलोकतिलकं त्वं वेत्सि नास्मदगुरुं
योऽस्मिंश्चित्त्रशिखण्डिनां भगवतां धात्रा कृतः सप्तमः ॥२७॥ (भ)

सम्प्रत्येव राक्षसभयात् सत्रे दीक्षिष्यमाणः स भग-
वान् रक्षितारं रामभद्रं वरीतुमयोध्यां गतः ।

राक्षसः । सत्तासम् । भगवन् । मा कीपीः । वटुस्वभाव-
वसुलभं चापलमत्रापराध्यति न पुनरज्ञानम् । कः पुनः
स्तम्भितरम्भं (य) भगवन्तं विश्वामित्रं न जानाति ।

गुरुत्वागात् इन्द्रस्य त्रिशङ्खविरोधितया तमगणयस्त्रित्वर्थः महासत्त्वं
महान् यज्ञ एव बन्धः बन्धनं अवलम्बनं यस्मिन् तादृशे मध्येव्योम
व्योम्नोमध्यं तस्मिन् अव्ययीभावसमासः । त्रिशङ्खोः स्वर्गस्य सर्गं
सृष्टिं चकार स्रग्धराष्टतम् ।

(भ) क्षत्रेति यः क्षत्राणां ब्रह्मणां ब्राह्मणानाञ्च महानिधिः
महारत्नं क्षत्रब्रह्मधर्मस्य परमोत्कर्षभूत इत्यर्थः । किञ्चेति चार्थः ।
क्षितिभुजां राक्षसां मुनीनाञ्च जेता पराभविता । यस्य पाणी चाप-
सुचोः चापस्य धनुषः सुचः यज्ञाङ्गविशेषस्य च धारणात् परम्
अतिशब्देन पवित्रितं तत्तं ययोः तादृशौ । त्वं तथाभूतं त्रिलोकतिलकं
त्रिभुवनज्ञानभूषणभूतं विश्वामित्र इति ख्यातं अस्मदगुरुं न वेत्सि,
यः धात्रा ब्रह्मणा अस्मिन् जगति भगवतां सर्वशक्तिमतां चित्त-
शिखण्डिनां सप्तानां देवर्षीणां तदुक्तम् मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः
पुलहः क्रतुः । वशिष्ठश्चेति, सप्तैते ज्ञेयाश्चित्त्रशिखण्डिनः । इति ।
सप्तमः सप्तानां पूरणः कृतः सप्तसंख्या पूरणस्य विद्यमानत्वेऽपि
तेषां समत्वविवक्षया सप्तमत्वमुक्तमिति बोध्यम् ।

(य) स्तम्भितरम्भं स्तम्भिता रम्भा येन तं पुरा देवैस्तपोभङ्गार्थं

अनतम् । कृतं यत् कर्तव्यम् । सम्प्रति चारुसञ्चारस्यावसरः ।
प्रकाशम् । क्व पुनर्गुर्वादेशो गमयिता ।

शुनःशेफः । मिथिलापुरीम् ।

राक्षसः । किं तत्र ?

शुनःशेफः । गुरुसुहृदो राजर्षेः सौरध्वजस्य यन्त्रोप-
स्थानम् ब्रह्मंस्त्वमपि वैदेशिक (र) इवासि तत् कुतः पुन-
रिदमागम्यते ? ।

राक्षसः । स्वगतम् । भवत्वेवं तावत् । प्रकाशम् । (ल) रोहणा-
चलपरिसरोत्तं सादगस्थानमतः ।

शुनःशेफः । विद्वित् सातुययम् (व) । कोऽयमगस्थो नाम ? ।

राक्षसः । विहस्य । भगवन् ! कृतप्रतिकृतमेतत् (श) । नि-
जोदयनिर्विषीकृतभुवनान्मस्कं कः पुनरगस्थं न जानाति ।

प्रेषिता सुरनारो रम्भा विश्वामित्रं दृष्ट्वैव स्थायिता बभूवेति पुराण-
मनुसन्धेयम् । चारुसञ्चारस्य चाराणां प्रणिधोनां चञ्चारस्य करणीय-
व्यापारस्य । अवसरः समयः । गमयिता प्रेरकः ।

(र) वैदेशिकः विदेशादागतः ।

(ल) रोहणाचलपरिसरोत्तंशात् रोहणो नाम अक्षसः गिरिः
तस्य परिसरस्य आसन्नतरस्थानस्य उत्तं शात् पिरोयूद्रशम्भूतात् ।

(व) सातुययं सातुतापम् ।

(श) कृत प्रतिकृतं कृतस्य मनुकृतस्य कर्मणः विश्वामित्राज्ञानरूपस्य
प्रतिकृतं प्रतीकारः । यथाहं कोऽयम् विश्वामित्र इति पृष्टवान्
भवानपि कोऽयमगस्थो नामेति तथा पृष्टयामिति कृतकृतस्य प्रतिक्रिया
आतेति भावः । निजोदय निर्विषीकृत भुवनान्मस्कं निजनेन स्वेन उदयेन
निर्विषीकृतानि विषरहितकृतानि भुवनानां अन्धांसि येन तं अम-
न्धोदये अक्षानि प्रसीदन्तीति प्रसिद्धिः ।

निषेधा विन्ध्यस्य प्रथमचतुर्काचान्तजलधिः

कृतापहातापेर्न स कलसभूः कस्य विदितः ? ।

गुरुर्लोपामुद्राहृदयदयितो यस्त्रिजमत-

स्त्रयीं माणिक्याद्रेरधिवसति वैखानसवृषा ॥२८॥ (ष)

(ष) निषेदेति विन्ध्यस्य अद्रेः निषेधा स्तम्भयिता पुरा . सुमेरुं जिगोषुर्विन्ध्याद्रिः स्त्र्यर्थात्मप्रदक्षिणीकरणार्थमनुहरोध । गङ्गां विधातनियममन्यथा कर्तुं शक्नुयामिति तेन प्रत्याख्यातस्तद्गति-रोधाय जडमाक्रान्तुमारभे । तद्दृष्ट्वा देवैस्त्र्यैर्याचितो महासुनि-रगस्त्यस्तं पर्यंतं शिष्यतया वशंवदमुपेत्य अहं दक्षिणस्यां दिशि वार्यार्थं गमिष्यामि यावत् नागमिष्यामि तावत् त्वया नोर्द्धनाक्रमित-मिच्छुः विन्ध्यं उच्चमनाम्यगारयदिति पुराष्टतगाथावाता-सम्भेदा । प्रथमेन आद्योऽङ्केनेत्यर्थः चुलुकेन गण्डूषेण आचान्तः पीनः जलधिर्येन तथोक्तः । तथा वातापेः तस्मान्नो राक्षसस्य कृता आपद् विध्वंसो येन तथभूतः । पुरा आतापि वातापिच नाम द्वौ भ्रातरौ असुरौ सुनिवेशेन विवरन्तौ प्रत्यहं एकं सुनिं या ब्राह्मणं आतिथ्यायं निमन्त्रयामासतुः । अथागते अतिथौ वातापि भ्रातर मातापि मेपरूपिणं कृत्वा तं विनाश्य तन्मत्सेन अतिथिं पर्यवरन् । ततश्चातिथिं कृताहारं मिश्रमितं सुप्रं दृष्ट्वा तस्मिन् वातापौ दुरात्मनि आतापे ! निकृमस्वेति गनैः कथयति स आतापिः कुक्षिस्थः तमतिथिं विदार्य निर्गच्छति स्म । ततस्त्री सुतेन तन्मासं भक्षयन्तौ कालं निन्यतुः । एकदा अगस्त्ये अतिथौ तथा आतिथ्यदृष्टे निश्वास्यति स पूर्ववत् आतापे ! भिष्कृम-स्वेति भ्रातरमाह्वयति स्म । अगस्त्यस्तु क ते भ्राता मया भक्षितः कुशो मे परिपाकं गत इति वदन् तं मायाविनं तदानीं घोररूपिणं अस्ममाञ्चकार । तदा प्रवृत्ति आतापिर्भक्षितो येन वातापिच महासुरः गमुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु इति लोकेरगस्त्यः सूत्रे

शुनःशेफः । परस्परं गुर्वधिचेपादुभावपि प्रायश्चित्तिनौ
वर्त्तावहे (स) ।

राक्षसः । तदनुजानीहि मामघमर्षणाय (ह) ।

शुनःशेफः । (क्ष) निर्वर्त्तितगुर्वाघ्नोऽहमपि प्रायश्चित्ते
यतिथे । किन्तु किञ्चित्प्रष्टव्यमस्ति ।

राक्षसः । नियोजय ।

शुनःशेफः । लङ्घोपकण्ठवर्त्तिनि तत्राश्रमपदे कश्चि-
दस्ति दशकण्ठोदन्तः (क) ।

राक्षसः । यत् किल (ख) स्थाण्वीयधनुरारोपणपणेन
बावणः सीतां परिणेष्यतीति तन्न कश्चिदेवंविधः ।

इति पौराणिका याज्ञा । कक्षसभूः कुम्भयोनिः पुरा मैत्रावरुण-
भोर्दृशीदर्शनसम्प्रातधिकारयोः रेतः कुम्भे पपात तेनास्य ससृत्पत्ति-
र्जातेति पुराणम् । सः अगस्त्यः कस्य न विदितः ? अपितु सर्वस्यैवेति
भावः । त्विजगतो गुरुः लोपासुद्रायाः नाम राजकन्याया हृदयदयितः
मनोहरपतिः यः वैश्वानसदृष्टा तापसप्रवरः माणिक्याद्रेः समीपे
इति त्वयो त्विवेदी अधि अधिहृत्य सततं षड्कसामंयजूंषि समाश्रयन्
यसति । गिञ्जरिणी वृत्तमत्र ।

(स) गुर्वधिचेपात् गुरोर्विद्यामित्यस्य अगस्त्यस्य च अधिचेपात्
अवज्ञानात् चात्वापि अज्ञात्वेषापारिचयप्रकटनेनेति भावः । प्राय-
श्चित्तिनौ प्रायश्चित्ताह्नौ वर्त्तावहे भवावः ।

(ह) अघमर्षणाय । अघानि मर्षयति ध्वंसयतीति अघमर्षणो-
नाम मन्त्रविशेषः तस्मै तन्मन्त्रपाठायेत्यर्थः ।

(क्ष) निर्वर्त्तितगुर्वाघ्नः । अनुष्ठितगुरुनिर्देशः ।

(क) लङ्घोपकण्ठवर्त्तिनि लङ्घासञ्चिहिते इत्यर्थः दशकण्ठोदन्तः
दशकण्ठस्य दशाननस्य उदन्तः वृत्तान्तः ।

(ख) स्थाण्वीयधनुरारोपणपणेन स्थाण्वीरस्य इदं स्थाण्व-
पणं यत् धनुः तस्य आरोपणमेव पणः युक्तं तेन ।

युनःशेफः । विहस्य स्वगतम् । अये ! (ग) लघुचित्तवृत्ति-
निर्भिन्नहृदयार्थी राक्षस इवैषः । युक्तियुक्तं चेतत् ।

अगर्भसम्भवां कन्यां दशकण्ठो जगञ्जयी ।

आरोप्य हरकोदण्डं कथं न परिणेष्यति ? ॥ २८ ॥ (घ)

प्रकाशम् । ब्रह्मन् ! अनुमन्यस्व मां मिथिलाप्रवेशनाय ।

राक्षसः । मामपि कार्यवशादितो गत्वा प्रायश्चि-
त्ताय । इति निष्क्रान्तौ । शुद्धविष्कम्भकः (ङ) ।

ततः प्रविशति पुष्पकोशे रावणः प्रहसत्य ।

रावणः ।

यस्यारोपणकर्मणापि बहवो वीरव्रतं त्याजिताः

कार्यं सज्जितबाणमीश्वरधनुस्तदोभिरेभिर्मया ।

स्त्रीरत्नं तद्गर्भसम्भवमिती लभ्यं च लीलायिता

तेनैषा मम फलपङ्कजवनी जाता दृशां विंशतिः ॥ ३० ॥ (च)

(ग) लघुचित्तवृत्तिः लघु चित्तस्य वृत्तिर्यस्य तादृशः क्षुद्रचेताः,
निर्भिन्नहृदयार्थः निर्भिन्नः प्रकाशितः हृदयार्थो येन तादृशः ।

(घ) अगर्भेति । जगञ्जयी त्रिभुवनजेता दशकण्ठः हरकोदण्डं
आरोप्य ज्वया सङ्क्रम्य अगर्भसम्भवां अयोनिजां कन्यां सीतां कथं
न परिणेष्यति अवश्यमेव परिणेष्यतीत्यर्थः ।

(ङ) शुद्धविष्कम्भकः वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निर्दर्शकः ।
सङ्क्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदायङ्गस्य दर्शित इत्युक्तलक्षणो विष्क-
म्भकः । शुद्धशासौ विष्कम्भकश्चेति तथोक्तः तदुक्तं मध्येन मध्य-
माभ्यां वा पात्राभ्यां संप्रयोजितः । शुद्धः स्यात् सत् सङ्कीर्णो
नीचमध्यमकल्पित इति ।

(च) लभ्येति । यस्य धनुषः आरोपण कर्मणापि भक्तो दूरे

महस्तकः । सर्वतोऽवलोक्य कथं दधाननदेवदर्शनाकाङ्क्षि
 हृन्दारकहृन्दमिदमग्रतः समयमपि गगनाभोमं बिभर्त्ति ।
 साक्षेपम् । (छ)

वक्त्रे ! निष्क्रोतुमर्चिः परिचिनु पुरतः सिञ्चतो वारिवाहान्
 हेमन्तस्यान्तिके स्याः प्रधयति दवयुं येन ते ग्रीष्म ! नोष्मा ।
 मार्तण्डाः ! चण्डतापप्रशमनविधये धत्त नाडीं जलार्द्रां
 देवो नान्यप्रतापं त्रिभुवनविजयी मृष्यते श्रीदशास्यः॥३१॥ (ज)

आस्ताम् आरोपणोऽप्य सामर्थ्यात्कटनेन बहवो राजान इति शेषः
 वीरवतं त्याजिताः लज्जया वीराभिमानितां लज्जा गता इत्यर्थः
 तत् इन्द्रधनुः गैवं धनुः मया एभिर्दोर्भिः सुदौर्बिण्त्या इतिशेषः
 सञ्जितः संयोजितः पाणो यस्मिन् बतु कार्यम् । इतः कार्यात्
 तत् अगर्भसम्भवं स्त्रीरत्नं लभ्यम् । तेन हेतुना यम एषा दृशां
 चक्षुषां नेत्राणां त्रिंशतिः फुल्ला विकासं कृता पङ्कजयनी कमल-
 श्रेणी लीलायिता विद्यासयती जाता । शार्दूलयिक्रीडितं वृत्तम् ।

(छ) हृन्दारकहृन्दं देवसमूहः । बिभर्त्ति आदृश्योति ।

साक्षेपं सतिरस्कारम् ।

(ज) वक्त्रे इति । हे वक्त्रे ! अग्ने ! अर्चिः स्वं तेजः
 निष्क्रोतुं गोपितुं सम्परितुमित्यर्थः परिचिनु अभ्यस्य । हे ग्रीष्म !
 सिञ्चतः वर्षतः वारिवाहान् मेघान् परितः वायव्योऽन्वाध्याहार्यः
 हेमन्तस्य अन्तिके समीपे स्याः भवति इत्यर्थः येन ते तव उष्ण-
 तापं दवयुं तापं न प्रधयति आविष्करोति । हे मार्तण्डाः !
 भास्कराः ! द्वादशात्मकत्वात् बहुवचनम् । चण्डतापस्य उपतापस्य
 प्रशमनविधये शान्त्यर्थं जलार्द्रां नाडीं प्रभां धत्त धारयत । यतः
 त्रिभुवनविजयी देवः श्रीदशास्यः अन्येषां प्रतापं न मृष्यते सहते ।
 चतुर्थपादवाक्यस्य हेतुत्वेन निर्देशात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः तदुक्तं
 हेतोर्वाक्यपदार्थस्य काव्यलिङ्गं निगद्यते इति । सन्ध्यावृत्तम् ।

रावणः । सौन्दर्यं हंहो ! (ज) नभस्तरुपुष्प ! पुष्पक !
किञ्चिदुच्यसे ।

सेवागतामरविमानसहस्रसेनाः

सीमन्तयन् मम मनोजयिना जवेन ।

तां मैथिलस्य नृपतेर्व्रज राजधानीं

यत्राद्भुतं हरधनुर्धरणीसुता च ॥ ३२ ॥ (भ)

प्रहस्तकः । किमद्याप्युत्कण्ठते देवः । नन्ववतीर्णममुना
(ज) गगनार्णवपोतपात्रेण विमानराजेन जनकमन्दिरे ।

तद्भवतु देवागमनं सीरध्वजाय निवेदयामि । उच्चैः ।

वामैराकृष्य वेगात् प्रगुणितशिरसः पाणिभिः केशवन्धान्

सर्वैरव्याजशस्त्रप्रणयनपटुभिश्चिन्दतः कण्ठपीठीः ।

मन्वानस्यानुरूपासुपकरणगतिं प्रीतये चन्द्रमौले

र्यस्यान्तस्तोषपोषं व्यधित दशमुखी विंशतिर्बाहवश्च ॥ ३३ ॥ (ट)

(ज) नभस्तरुपुष्प ! नम एव तवः तस्य पुष्पं तत् समुद्रौ ।

(भ) सेवेति । हे पुष्पक ! त्वं मम सेवार्थं आगतानि यानि
अमरविमानानि देवयानानि तेषां सहस्रसेनाः सीमन्तयन् सीमन्ती-
कुर्वन् मनोजयिना गनसोऽपि अधिकेन वेगेन यत्र अद्भुतं हरधनुः,
हरणीसुता जानकी च विद्यते तां मैथिलस्य नृपतेः राजधानीं
व्रज गच्छ । वसन्ततिलकं वृत्तम् अथ वसन्ततिलकं तमन्नाजगौग
इति वक्ष्यामि ।

(ज) गगनार्णवपोतपात्रेण गगनमैव अर्णवः तस्य पोतपात्रं
तरिरूपं यानं तेन ।

(ट) वामैरिति । वामैः पाणिभिः भुजैः वेगात् प्रगुणि-
तानि भूषितानि शिरांसि यैः तादृशान् केशवन्धान् आकृष्य

सोऽयं स्वयं ग्रहणदुर्लभितो दशास्य-

स्वां याचते दुहितरं पणपूर्वमेव ।

सम्बन्धसन्धिममुना च सहानुभूय

वंशो निमेजयतु यावदियं धरित्री ॥ ३४ ॥ (ठ)

कथं दत्त्वाऽऽकाशे किं ब्रूय ? सोऽयं पुराणब्रह्मवादी
याज्ञवल्करशिष्यो राजर्षिर्जनक (ड) आङ्गिरसेन पुरोधसा
सार्धमितोऽभिवर्त्तते । तदिदमास्यानमण्डपोकण्ठमधिष्ठी-
यताम् । इत्यवतरतः ।

ततः प्रविशति जनकः यताऽन्दस्य ।

जनकः ।

चन्द्रमौलेः हरस्य प्रीतये सन्तोषाय अनुरूपां उपकरणगतिं उपचार-
प्रयोगं सम्मानस्य अतएव अव्याजं अकपटं यथा तथा शस्त्रप्रणयने
पटुभिः अस्त्रप्रयोगनिपुणैः सर्वैर्दक्षिणैः पाणिभिः कण्ठपीठीः
कण्ठनालीः दधेति शेषः किन्दतः कन्ततः यस्य दधानां सुखानां
समाहारः दयसुखी विंशतिर्वाहवच्च अन्तस्तोपस्य मनस्तृप्तेः पोषं
यत्किं व्यधित, स इति परेणान्वयः कार्यः । हरप्रीतये यः दयसुखानि
दत्त्वा वक्षीनददादित्यर्थः । सगंधराष्ट्रम् ।

(ठ) स इति । सोऽयं दशास्यः रायस्यः स्वयं ग्रहणे बलाद्-
ग्रहणे इत्यर्थः दुर्लभितः कृताभ्यास इत्यर्थः अपिरत्राध्याहार्यः ।
त्वां पणपूर्वमेव पणपूरणं कर्तव्येत्यर्थः दुहितरं कन्यां जानकीं याचते ।
अमुना सह सम्बन्धसन्धिं दौनविधिमनुभूय कृत्वा यावत् इयं धरित्री
स्वास्त्यतीति शेषः । तावत् निमेजयः अयत्तु सर्वोत्कर्षेण वर्त्तताम् ।
वंशस्य विलं दृष्टम् ।

(ड) आङ्गिरसेन आङ्गिरसो अपत्यं पुमान् आङ्गिरसः

यन्मीमांसयतः श्रुतीः शतपथाः साक्षात्कृतब्रह्मणो
विश्वामित्रमहामुनेरपि वयं वर्त्तामहे चेतसि ।

अप्युल्लोढकषायपावनधियां सद्यः समाधिस्तथा

| तस्मात्क्रीतकमन्तरेण हृदयं हर्षावरीनर्त्ति नः ॥ ३५ ॥ (ठ)

शतानन्दः । राजर्षे ! (ण) सूर्यप्रशिष्य ! सत्याशिषस्ते गुरवो
यद्गवान् विश्वामित्रोऽपि मैत्रीमनुरुध्यते । प्रहस्तः । तदेव (त)
पठति ।

तेन पुरोधसा पुरोहितेन पुरोधातु पुरोहित इत्यमरः । शतानन्देने-
त्यर्थः । आस्थानमण्डपोपकण्ठं सभागृहान्तिकम् ।

(ठ) यदिति । यत् यस्मात् शतं पन्थानो वासां ताः श्रुतीः वेदान्
मीमांसयतः विचारयतः, तथा साक्षात् कृतः तपोभिः प्रत्यक्षोक्तः ब्रह्मा-
येन तथाभूतस्य विश्वामित्रमहामुनेरपि चेतसि वयं वर्त्तामहे तिष्ठामः
यन्नमिसन्मत्सरक्षाणं प्रतिनिधिं शुभःशेषं प्रेषयता तेन अनुपाह्वयेन
अस्माकं स्मरणादिति भावः । तत् तस्मात् उल्लोढकषायपावनधियां
उल्लोढः उत्थैरतिशयेन लोढः पीतः कषायः विश्वादेरसविशेषो यैः ते
उल्लोढकषायाः तपोनिष्ठतया इन्द्रियदमनार्थं शरीरशोषणाय कषाय-
रसपायिनः पावनधियः पवित्रमतयश्च ते तथोक्तानामपि नः
अस्माकं हृदयं समाधौ चित्तसंयमे स्मर्य सत् सद्यः सक्रीतं अन्तरेण
विनापि हर्षात् तपोधनस्य विश्वामित्रस्य समादरजनितादिति भावः
नरीनर्त्ति पुनः पुनरतिशयेन नृत्यति । गार्हृण विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ण) सूर्यप्रशिष्य ! सूर्यशिष्यस्य याज्ञवल्करस्य शिष्य इत्यर्थः
शिष्यस्य शिष्यः प्रशिष्य इत्यभिधानात् । सत्याशिषः सत्या आशिषः
शुभाशंसनानि येषां ते । मैत्रीमनुरुध्यते मित्रत्वेन त्वामनुवृत्त्यातीत्यर्थः ।

(त) तदेव वामैदित्यादि पूर्वोक्तमित्यर्थः ।

वाक्यः । आश्चर्यम् । अये ! तपस्यतामपि न (घ) निरत्ययः
 सुखप्रत्ययः । यत् सीतार्थी दशकण्ठोऽपि गृहानुपगच्छति ।
 यतानन्दः । अहह ! आश्चर्यमेकोऽपि गरीयान् दोषः
 समग्रमपि (द) गुणग्रामं दूषयति । तथाहि ।
 आज्ञा शक्रमिष्टाममिषप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नभं
 भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लङ्गेति दिव्या पुरी ।
 उत्पत्तिर्दुहिषान्वये च तदहो ! नेष्टव्यो लभ्यते
 स्याच्चेदेष न रावणः क्वनु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ? ॥३६॥(घ)

(घ) निरत्ययः अत्यवाहितः विघ्नरहित इत्यर्थः । सुखप्रत्ययः
 पात्वे कन्यं दत्तः सुखी भविष्यतीति सुखप्रत्याशा इत्यर्थः ।

(द) गुणग्रामं गुणराशिम् ।

(घ) आश्चेति आज्ञा रावणस्येति शेषः । शक्रस्य इन्द्रस्य यः
 शिरोमणिः शिरोरत्नं तस्य प्रणयिनी शक्रेण शिरसा गृह्यते इत्यर्थः ।
 शास्त्राणि नभं भूतं प्रियत्वधिकमित्यर्थः चक्षुः रावणस्य सम्यक्
 शास्त्रदर्शित्वमस्तीति भावः । भूतपतौ पिनाकिनि हरे भक्तिः
 लङ्गा इति स्थाता दिव्या पुरी पदं वासस्थानं तथा दुहिषास्य
 ब्रह्मणः अन्वो वंशे उत्पत्तिः ब्रह्मात्मस्य पुत्रस्य प्रीतिरिति
 भावः । तस्मात् अहो इति आश्चर्यसूचकमव्ययम् । ईदृक् वरः न
 लभ्यते केनापीतिशेषः । चेत् यदि एतः रावणः, रावयति क्रन्दयति
 बोकायति व्युत्पत्तिदूषितो न स्यात् । क कुत्र तु वा तुयन्दो
 विकल्पे । सर्वत्र सर्वस्मिन् जगते सर्वे गुणा वर्तन्ते ? इति शेषः न
 कृतापीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासः ।
 वृद्धं दर्पणदारेण । सामान्यम् वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि ।
 कार्यं च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते । साधयेत्येतरेणार्थान्तर-
 न्यासोऽपि तत इति । शाङ्ख्यमिदं इति ।

जनकः । सखेदम् । भगवन्नौतथ्य ! (न) गृहानुपगताय
सीतार्थिने लङ्के श्वराय किमुत्तरम् ? ।

शतानन्दः । राजर्षे ! चिरं दत्तमेवोत्तरम् ।

जनकः । भगवन् ! केन ।

शतानन्दः । भगवता (प) शिपिविष्टेन ।

जनकः । किमिव ।

शतानन्दः । स्वधनुः ।

जनकः । निःश्वस्य ।

गिरिशधनुरधिज्यं रावणः कर्तुमीष्टे

करतुलितहराद्रे दुष्करं किं हि तस्य ? ।

किमुत न स निमीनां यौनसम्बन्धयोग्यः ?

तदिति हि मम चित्तं चिन्तया मूर्च्छतीव ॥३७॥ (फ)

शतानन्दः । राजर्षे ! मा विषीदस्व । (ब) पाणिप्रणयिनं

(न) औतथ्या ! उतथ्यस्य अङ्गिरः पुत्रस्य अपत्यं पुमान् औतथ्यः
तत्सम्बुद्धौ । किमुत्तरं देयमिति शेषः ।

(प) शिपिविष्टेन हरेण ।

(फ) गिरीति । रावणः गिरिशधनुः शैवं कार्मुकं अधिज्यं
ज्यायुक्कं कर्तुं दृष्टे प्रभवति । हि यतः करेण तुलितः हराद्रिः
कैलासः येन तादृशस्य तस्य किं दुष्करं ? न किमपीत्यर्थः । स च
लिमुत कथं या निमीनां मद्भ्रातृणां यौनसम्बन्धयोग्यः न । अपितु
योग्य एव अस्मान्मयोत्पन्नत्वादिति भावः । तदिति तदेवं हेतोः
मम चित्तं चिन्तया मूर्च्छतीव इति कर्तव्यताम् नावधारयतीवेत्यर्थः ।
वंशस्यविलंष्टम् ।

(ब) पाणिप्रणयिनं स्वभुजसङ्गिनं कोदण्डदण्डं धनुर्यष्टिम्
वियोदा परिणेत्य । प्रचण्डदोःसण्डः प्रचण्डबाहुदण्डः । श्रीकण्ठस्य

कोदण्डदण्डं प्रसादौकुर्वतः पार्वतीपतेर्विकोटा कः
सीताया अभिमत इति न जानीमः । इदं तु प्रतिजानो-
महे घटुत न प्रचण्डदोःखण्डोऽपि दशकण्ठः श्रीकण्ठमनो-
षितमपरथा प्रस्थापयिष्यति । तदेहि दुर्वृत्तमपि मुनिपुत्र-
मुचितेन सम्भावयाव इत्युत्थाय परिक्रामतः ।

जनकः । पुरोऽवजोक्य । दिष्ट्या दृष्ट (भ) पुलस्त्यप्रसवाः प्रमो-
दामहे । लङ्घेश्वर ! इत इतो भवानिदमासनमास्यताम् ।
सर्वे वधोचितमुपविशन्ति ।

यतानन्दः । ऋषिपुत्रको दिव्यश्वासि (म) तत्कतमा-
मातिथेयीं कुर्मः ।

महोवी वा महावी वा श्रीत्रियाय विशस्यते ।

निवेद्यते तु दिव्याय सुक्सुगन्धिनिधिर्विधिः ॥ ३८ ॥ (य)

विष्णो र्मनीषितं वाञ्छितम् अपरथा अन्येन प्रकारेण प्रस्थापयि-
ष्यति प्रस्थापयितुम् शक्यतीत्यर्थः । मुनिपुत्रं मुनेर्विश्वसःपुत्रं
रावणम् । सम्भावयामः सत्कुर्मः ।

(भ) दृष्टपुलस्त्यप्रसवाः दृष्टः पुलस्त्यस्य ब्रह्मसुतस्य प्रसवः तनयः
रावण इत्यर्थः यैः तथाभूताः ।

(म) आतिथेयीं अतिथिविहितं सत्कारम् ।

(य) महोच्च इति महान् उच्चा एषः महोच्चः वा महान्
अजः अजः महाजः वा श्रीत्रियाय वेदव्रतविप्राय ऋहगतायेति
शेषः विशस्यते बध्यते आतिथ्यायेति भावः । दिव्याय अमानवीयाय
तु श्रीत्रियाय सुक्सुगन्धिनिधिः सुगन्धस्रुचा यज्ञाङ्गयिषेपेण सह
सुगन्धिनिधिः रत्नविशेषरूपो विधिः निवेद्यते दीयते ।

रावणः । ब्रह्मर्षे ! इयमस्माकमातिथेयी

यत् पार्वतीहठकुचग्रहणप्रवीणे

पाणौ स्थितं पुरभिदः शरदां सहस्रम् ।

गौर्वाणसारकणनिर्मितगात्रमत्र

तन्मैथिलीक्रयधनं धनुराविरस्तु ॥ ३८ ॥ (र)

प्रहस्तकः । आविरस्तु सममगर्भसम्भवया सीतया । (ल)

रावणः । सप्तार्थां स्वगतं च ।

निर्माल्यं नयनश्रियः कुवलयं वक्त्रस्य दासः शशी

कान्तिः प्रावरणं तनोर्मधुमुची यस्याश्च वाचः किल ।

विंशत्या रचिताञ्जलिः करतलैस्त्वां याचते रावण-

स्तां द्रष्टुं जनकात्मजां हृदय ! हे नेत्राणि मित्रीकुरु ॥४०॥ (व)

(र) यदिति । यत् पुरभिदः त्रिपुरारेः पार्वत्याः हठेन सहसा यत् कुचग्रहणं तत्र प्रवीणे तत्परे पाणौ शरदां वत्सराणां सहस्रं स्थितम्, अत्र मत्सन्निधौ इत्यर्थः तत् गौर्वाणानां देवानां सारकणेन निर्मितं गात्रं शरीरं यस्य तथोक्तं देवानां शरीरेभ्यः सारानाञ्जलिं निर्मितमित्यर्थः, मैथिल्याः सीतायाः क्रयस्य धनं धनुः आविरस्तु प्रकटीभवतु ।

(ल) अगर्भसम्भवया अयोनिजया जानक्या समं सह ।

(व) निर्माल्यमिति । कुवलयं नीलोत्पलं यस्या नयनश्रियः नेत्रकान्त्याः निर्माल्यं निवेदितद्रव्यम् । शशी चन्द्रः वक्त्रस्य यस्या इति सर्वत्र संबध्यते दासः किङ्करः । कान्तिः आश्रयः तनोः अङ्गस्य प्रावरणम् आच्छादनम् । वाचः मधुमुचः मधुवर्षिणः किल निश्चिगम् । रावणः विंशत्या करतलैः रचितः अञ्जलिः येन तथोक्तः सन् तां जानकीं याचते । हे हृदय ! तां जनकात्मजां द्रष्टुं नेत्राणि विंशति-मिति शेषः मित्रीकुरु सहायान् कुरु ।

शतानन्दः । इदमाविर्भवति दयानन । माहेखरं धनुः ।
राजसः । स्वात्मानं प्रतीदमाविर्भवति माहेखरं धनुः-

पुनरपि मास्यम् (ग) ।

शतानन्दः । सहेतमास्यम् ।

स्फूर्जद्वाहतसुरगिरिस्वर्णचूर्णच्छटाभि-

सुख्योष्मासैस्त्रिभुवनदृशां दत्तदौस्थित्यमुद्रः ।

आशारम्भाण्यमविरतं रुद्रकोदण्डदण्डः

खेच्छाचच्छो रचयति क्वां पञ्चरैः पिञ्जराणि ॥४१॥ (घ)

नेपथ्यं प्रति कः कोऽत्र भोः (स) सौविदक्षेषु ? कन्यान्तः-

पुरादागच्छतु जनकराजकन्या । नेपथ्ये द्रयमियम् । ततः

प्रविशति मीता सख्यौ च ।

सीता । ससाध्वसोऽन्तासम् (ङ) । अन्ताहे ! रक्वसो त्ति

सुणिग्र सच्चं साध्वसकोदूहलानं अन्तरे वटामि ।

(१२) अन्ताहे ! राक्षसः इति श्रुत्वा सत्वं साध्वसकौतूहलयोरन्तरे वर्ते ।

(ग) मास्यं मन्त्रस्य इदं मदनसम्बन्धीत्यर्थः ।

(घ) स्फूर्जदिति । अयं खेच्छवा चण्डः भोषणः रुद्रस्य कोदण्ड-
दण्डः धनुः स्फूर्जतां स्फुरतां वज्राहतस्य सुरगिरेः सुमेरोः स्वर्ण-
चूर्णानां छटाभिः प्रभाभिः तुल्यः उष्मासः प्रकाशः येषां तैः क्वां
तेजसां पञ्चरैः सङ्घैः त्रिभुवनानां भुवनत्रयवासिनां दृशां चक्षुषां
दत्ता दौस्थित्येन दुःखेनावस्थानेन मुद्रा सङ्कोचो येन तथोक्तः अन्
आशारम्भाणि दिगन्तराणि अविरतं पिञ्जराणि पिङ्गलवर्णरश्मि-
तानि रचयति करोति । दत्तमत्र मन्दाक्रान्ता ।

(स) सौविदक्षेषु कञ्चुकिषु सौविदक्षाः कञ्चुकिम इत्यमरः ।

(ङ) साध्वसकौतूहलयोः साध्वसं भयं कौतूहलम् औत्सुक्यं
तयोः । वर्ते तिष्ठामि ।

एका । भट्टिदारिण ! रक्वसोत्ति मा गं परिहव रक्वस-
चक्रवट्टीक्य एमो (१४) ।

सीता । अहिचदरं उव्वेअणिज्जो (१५) ।

द्वितीया । अहं किं मन्तेध किं कादुं इध आपदो (१६) ।

प्रथमा । सङ्करगरामणं समारोवइदुं (१७) । (ज)

तृतीया । गं एख्वं भण भट्टिदारिअं परिणेदुं (१८) ।

प्रथमा । अयि (क) उड्डामरसीले ! कहं पुण असङ्करो
अलङ्कसङ्करप्पसादो वा इमं चावमारोवइस्सदि (१९) ।

सीता । स्वगतम् । (ख) अस्महे जससिदस्मि अणभभव-
रिसेणपिअसहीवअणेण (२०) ।

(१४) भर्तृदारिके ! राक्षस इति मेनं परिभय राक्षसचक्रवर्ती
सत्त्वोपः ।

(१५) अधिकतरमुद्वेजनीयः ।

(१६) अण किं मन्त्रयथः किं कर्तुमिहागतः ।

(१७) शङ्करगरामणं समारोपयितुम् ।

(१८) नन्वेवं भण भर्तृदारिकां परिणेतुम् ।

(१९) अयि उड्डामरसीले ! कथं पुनरशङ्करोऽलङ्कशङ्करप्रसादो
मेमं चापमारोपयिष्यति ।

(२०) अहो उच्छ्वसितास्मि अनभ्रवर्षेण प्रियसखीवचनेन ।

(ज) समारोपयितुं ज्वया सङ्क्रमयितुम् ।

(क) उड्डामरसीले उत्तरलस्रभावे । अशङ्करः शङ्करादन्यः ।

अलङ्कशङ्करप्रसादः अप्रसादितशङ्कर इत्यर्थः ।

(ख) उच्छ्वसिता जीविता । अनभ्रवर्षेण यिना मेघं जल-
वर्षणेन ।

सर्वाः परिक्रामन्ति ।

सीता । पुरो वक्ष्ये । एकासप्तोपवेशिणो कदि उष
एदे जणा (२१) ।

मसौ । णं एको एव एसो दसमुहो विंसदिभुअदण्डो
अ (२२) ।

सीता । तादसदानन्दमिस्साणं अन्तरे उवविसिस्सम् (२३)

रावणः । सौम्यमवनोक्य स्वगतम् । अहो ! त्रिभुवना-
तिशायि मकरध्वजसञ्जीवनं (ग) रामणीयकमस्याः ।
तथाहि ।

इन्दुर्लिप्त इवास्त्रमेव जडिता दृष्टिर्गुणीषामिव

प्रस्नानारुणिमेव विद्रुमलता श्यामेव हेमद्युतिः ।

पारुष्यं कलया च कोकिलबधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं

सीतायाः पुरतश्च हन्त ! शिखिनां वर्हाः सगर्हा इव ॥४२॥ (घ)

(२१) एकासप्तोपवेशिनः कति पुनरेते जनाः ।

(२२) नन्वेक एवैष दसमुखो विंशतिभुजदण्डश्च ।

(२३) तादसदानन्दमिस्त्राणामन्तर उपवेक्ष्यामि ।

(ग) मकरध्वजसञ्जीवनं कामोद्दीपनम् ।

(घ) इन्दुरिति । हन्त ! हर्षे सीतायाः पुरतः व्यपतः इन्दुः
चन्द्रः अस्त्रमेव कञ्जलेन लिप्त इव, सुखप्रशस्तिस्तिरियं गुणीषां
दृष्टिः जडिता सङ्कुचिता इव, नेत्र प्रशस्तिरियम् । विद्रुमलता
प्रवालवल्ली प्रस्नानः प्रकर्षेण मालिन्यं गतः अरुणिमा लौहित्यं
वस्याः तादृशीव अधरप्रशस्तिरियम् । हेमद्युतिः स्वर्णकान्तिः श्यामेव
अङ्गप्रशस्तिरियम् । कोकिलबधूनां कण्ठेषु कलया अंशतः पारुष्यं
कार्कश्यं प्रस्तुतमित्य वचनप्रशस्तिरियम् । तथा शिखिनां मयूराणां
वर्हाः शिखाः सगर्हा इव कुत्सिता इव केशप्रशस्तिरियम् । अत्रोत्-

किञ्च बहुष्वपि निजेषु कर्मसु विवेक्ते (छ) कर्त्रे किञ्चिदेव रोचते । यतः ।

एतां यथा हृदयवर्त्तनमायताचीं

संसारसारनिचयेन विधाय विधाः ।

शङ्के दिदेश मदनं परिरक्षितार-

मारात् स मां किरति येन शरैः शितायैः ॥४३॥ (च)

यतामन्दः । पुलस्त्यनन्दन ! इदं तन्नुरियं सा सीता ।

रावणः । इदं तन्नुरियं स रावणः । किं (छ) पुनरसम्भा-
वनागर्भमदशकण्ठोचितं व्याहरसि । पश्य ।

प्रेक्षालङ्कारः तदुक्तं दर्पणे । भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्म-
नेति । शार्दूलपिक्रीडितं वृत्तम् ।

(छ) विवेक्ते । विवेचकाय ।

(च) एतामिति । शङ्के मध्ये वेधाः ब्रह्मा एताम् आयताचीं विशाल-
नेतां यथा हृदयवर्त्तनं चित्तवृत्तिमनुसृत्य इत्यर्थः संसारसारनिचयेन
संसारस्य स्वच्छेदेः सारसङ्कृतेन विधाय निर्माय मदनं परिरक्षितारम्
एतस्या इति शेषः दिदेश नियुक्तवान्, येन हेतुना स मदनः शितायैः
तीक्ष्णशुसैः शरैः आरात् दूरमत्यर्थमित्यर्थः । आराद् दूरसमीपयो-
रित्यमरः । मां किरति अभिवर्षति । अत्र शङ्केपदस्य उत्प्रेक्षावाचक-
त्वात् उत्प्रेक्षालङ्कारः, तदुक्तं मध्ये शङ्के प्रुवं प्रायो नूनमित्येव
मादयः । उत्प्रेक्षावाचका एते इयमब्दोऽपि तादृश इति । वंगस्थ-
विलं वृत्तम् ।

(छ) असम्भावनागर्भम् असम्मानसहितमित्यर्थः । व्याहरसि ।
वदसि व्याहार उक्ति र्दपितमित्यमरः ।

सार्द्धं हरेण हरवल्लभया च देव्या
हेरम्बघणमुखवृषप्रमथावकीर्णम् ।

कैलासमुद्धृतवतो दशकन्धरस्य

कैषा जरद्वनुषि दुर्मददोःपरीक्षा ॥ ४४ ॥ (ज)

प्रहस्तदः । स्वगतम् । इदं (भ) शिपिविष्टान्यस्माददृष्टगुणा-
रोपणकर्म कार्मुकम् । कथमेतत् । विचिन्त्य पराक्रमपरी-
क्षायां को वा महादेवोऽपि देवस्य किञ्च ।

कृतं सुराणां सारेण स्थाणवीयमिदं धनुः ।

किङ्करास्ते च देवस्य सुकरा रोपणक्रिया ॥ ४५ ॥ (ज)

रायणः । सरोपं धनुरादाय ।

अस्माद्दोर्दण्डचण्डाञ्चननिविडगुणग्रन्थिभुग्नोभयाग्नि-
व्यश्रीभावोर्ध्वपृष्ठत्तुटदमणुरणत्कर्मणः कार्मुकस्य ।

(ज) सार्द्धमिति । हरेण हरवल्लभया पार्वत्या देव्या सार्द्धं
हेरम्बो गणपतिः, घणमुखः कार्तिकेयः, वृषः हरवाहनं प्रमथाः
हरानुचराः तैः अश्वकीर्णं व्याप्तं कैलासम् उद्धृतवतः उत्तोलितवतः
दशकन्धरस्य मम अस्मिन् जरद्वनुषि जीर्णे कोदण्डे का एषा दुर्मदानां
प्रचण्डभीमानां दोष्णां भुजानां परीक्षा ? । वंशस्थविलं एतम् ।

(भ) शिपिविष्टान्यस्मात् शिपिविष्टात् हरात् अन्यस्मात् जनात्
अदृष्टं केनाप्नोति भायः गुणारोपणकर्म यस्य तत् ।

(ज) कृतमिति । सुराणां देवानां सारेण इदं स्थाणवीयं धनुः
कृतं निर्मितं ते च देवाः देवस्य महाराजचक्रवर्तिनः रायणस्य
किङ्कराः दासाः, तस्मात् रोपणक्रिया अ्यारोपणं सुकरा सुसाध्या
देवेनेति शेषः ।

(ट) अस्मादिति । अस्माकं दोर्दण्डैः चण्डम् अश्वनम् अ्यारोपणं
दस्य तादृशस्य निविडगुणस्य घनमौर्व्या यः ग्रन्थिः तेन भुग्नः वक्त्री-

कल्पान्तोद्भ्रान्तभर्गप्रहतडमरुकोड्डामरध्वानधीर-

टङ्कारस्तारतारस्त्रिदशनिशमितो व्योमरम्भं रुणहु ॥४६॥ (ट)

शतानन्दः । अप्रशयं (ठ) । अहो ! लङ्कापतेरपूर्वं गर्वगरिमा
यन्ममापि शतानन्दस्य न निश्चिनुते चेतः किं भवितेति ।
दुरारोपमैन्दुशेखरं धनुर्दुर्निवारा रावणभुजदण्डाः ।

जनकः । स्वगतम् । भगवन् ! भर्ग ! (ड) सन्निधत्स्व निजं
धनुषि यथा जनककुलालङ्करणं भवति मे वत्सा । जितत्रि-
जगतापि जामात्रा वयमपत्रपामहे ।

सीता । आत्मगतं सप्रणामम् । अस्व वसुधरे ! प्रसीद
सीदा विष्णवेदि पठमं मे अन्तरं देज्ज पच्छा रावणो धनुः ।
आरोविज्जदु (२४) ।

(२४) अस्व वसुधरे ! प्रसीद सीता विज्ञापयति प्रथमं मे अन्तरं
देहि पश्चाद्रावणो धनुरारोपयतु ।

ततः यः उभयान्त्रिः कोटिद्वयं तस्य व्यञ्जीभावेन आकर्षणवशात्
कोटित्वापनयनेन ऊर्ध्वं पृष्ठं त्रुटत् सण्डयत् अनणु अनल्पं रणतृकम
रञ्जरञ्ध्रनिर्यस्य तथामूतस्य कार्मुकस्य तारतारः अतिदीर्घः कल्पान्ते
प्रचयकाष्ठे उद्भ्रान्तः उच्चैर्भ्रमन् यो भर्गः संहारमूर्तिः रुद्रः तेन
प्रहतस्य ताडितस्य डमरुकस्य वाद्यभेदस्य उड्डामरः प्रचण्डो यो
ध्वानः निस्वनः तद्वत्धीरः गम्भीरः अतएव त्रिदशैर्देवैः निशमितः
भूतः टङ्कारः व्योमरम्भं गगनाभ्यन्तरम् रुणहु आह्वयतु ।

(ठ) अप्रशयं । फुरष्टस्य अन्यस्य रहस्य कथनमपवारितम् ।

(ड) सन्निधत्स्व सन्निधेहि साक्षिर्ध्यं कुरु इत्यर्थः येन मङ्गलं
न शक्यते रावणेनेति भावः । अपत्रपामहे अन्येभ्यो सज्जामहे ।
सज्जा सापत्रपान्यत इत्यमरः ।

सख्यो । आकाशे भगवं अणक ! यमो दे माक्खु रक्खसं
 उद्दिंसिअ सुउमारजणजागं (ठ) प्रहरणं संधिहिसि (२५) ।
 प्रहस्तकः । सग्रीम् । हन्त ! न सर्वदा सर्वस्य सदृशो
 दशापाकः (ण) । यतः ।

वामो बाहुर्मृडान्याः करकलितरणत्कङ्कणालीकरालो
 यस्मिन् सव्यश्च शम्भोर्भुजगवलयवान् सङ्घमाकर्षणं तत् ।
 कैलासोद्धारधीरं दशवदनभुजामण्डलीयन्त्रबन्धं
 रेरे कोदण्डदण्ड ! प्रतिपत तदलं नासि सोढा दृढोऽपि ॥४७॥ (त)
 विचिन्त्य । भवतु पातालचरानम्बरचरांश्च सावधानान्विधा-

(२५) भगवन् अणक ! नमस्ते मा खलु राक्षसमुद्दिश्य सुकुमारजन-
 योग्यं प्रहरणं सन्ध्यासि ।

(ठ) प्रहरणं अस्त्रं घोरमस्त्रं सन्ध्याय रात्रयं जहीति भावः ।

(ण) दशापाकः अवस्थापरिणामः ।

(त) वाम इति । रे रे कोदण्डदण्ड ! यस्मिन् मृडान्याः
 पार्श्वत्वाः करेण कलिता धृता रणन्ती या कङ्कणाली तथा करालः
 दन्तुरः अलङ्कृत इति यावत् वामो बाहुः, तथा शम्भोः भुजग-
 वलयवान् अहिबलवभूषित इत्यर्थः सव्यः दक्षिणः बाहुरिति शेषः ।
 तेन हरगौरीरूपोति भावः । तत् आकर्षणं सङ्घं त्वयेति शेषः ।
 साम्प्रतं कैलासस्थ कुबेरशैलस्य उद्धारेण उत्सोढनेन धीरं दृढं
 दशवदनस्य रामस्य भुजामण्डली भुजसमूह एव यन्त्रं तदेष
 बन्धः यज्ज्ञः तत् प्रतिपत प्राप्नुहि, दृढोऽपि अतिकटिनोऽपि त्वं
 तत् दण्डदण्डसमन्वितमस्त्रं यत् न सोढासि सोढुं भक्ष्य-
 सीत्यर्थः । रामराष्ट्रनाम् ।

स्थे । अघोऽवबोक्थ ।

पृथ्वि । स्थिरा भव भुजङ्गम । धारयैनां

त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।

दिक्कुञ्जराः । कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षां

देवः करोति हरकारुं कमाततज्यम् ॥ ४८ ॥ (य)

अर्धमल्लोका ।

अश्वान् विश्वासयैतान् क्षणमरुण ! कुरु स्वर्गमातङ्गकण्ठं

गाढोरुग्रन्थिमाधोरुण । विबुधगणाः ! कर्णयोर्दत्तं हस्तान् ।

सङ्केन्द्रोदग्रपाणिप्रणयिभवधनुर्भङ्गजम्भा कठोर-

ष्टङ्कारः स्वर्गरोदःकुहरवलयितस्त्रासकारी न कस्य ? ॥ ४९ ॥ (द)

(य) पृथ्वीति । देवो दधाननः हरकारुं कम् आततज्यं करोति ततः, हे पृथ्वि ! स्थिरा भव, मा चञ्चला इति शेषः, भुजङ्गम ! नागराज ! एनां पृथ्वीं धारय, हे कूर्मराज ! त्वं तदिदं द्वितयं पृथ्वीभुजयोर्द्वयं दधीथाः धारय, हे दिक्कुञ्जराः ! तत्त्रितये तेषां पृथ्वीभुजङ्गमकूर्माणां त्वये दिधीर्षां धारणेच्छां कुरु । चतुर्थपादवाक्यस्य पादत्रयहेतुत्वेन निर्देशात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । उत्तमत्र वसन्ततिलकं श्रेयं वसन्ततिलकं तमजाजंगो ग इति लक्षणात् ।

(द) अश्वानिति । हे अश्व ! स्तूर्यमारुधे । अश्वान् शौरानिति शेषः । क्षणं विश्वासय, मिःशङ्कान् कुरु । आवोरुण ! हस्तिपात्र ! अर्धमातङ्गस्य ऐरावतस्य कण्ठं गाढः उरुः महान् ग्रन्थिर्यस्य तादृशं कुरु । हे विबुधगणाः ! देवाः ! कर्णयोः हस्तान् दत्त । सङ्केन्द्रोऽद्यैः पाणिभिः गणयि चत् भवधनुः श्रेयं कार्मुकं तस्य भङ्गेने जम्भा यस्य तयाभूतः कठोरः षट्ङ्कारः स्वर्गस्य रोदसः पृथिव्याश्च कुहरे अन्तरासे वलयितः सङ्कुचितः सन् कस्य त्रासकारी भयप्रदो न ? अपि तु सर्वैर्भयैः । अत्र चतुर्थपादवाक्यस्य पादत्रयहेतुत्वेन कीर्तनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । सङ्घराष्टकम् ।

रावणः । अहो ! मम दशाननस्यात्रा यदमीषां स्वाव-
यवानामपि जितगगनचाटुकारः सर्वत्र व्यापारः ।
तथाहि सम्प्रत्येव तावत् ।

निष्पर्यायनिवेशपेशलरसैरन्योन्यनिर्भर्त्सिभि-

र्हस्ताग्रैर्युगपन्निपत्य दशभिर्वामैर्धृतं कामुकम् ।

सव्यानां पुनरप्रधीयसि विधावस्मिन् गुणारोपणे

मत्सेवाविदुषामहं प्रथमिका काप्यम्बरे वर्त्तते । ५०॥ (ध)

विचिन्त्य । सज्जुगुप्ताहुतापम् (न) । अविस्मृशकारिता हि

पुंसः परं परिभवस्थानं यत्प्राकृतवदप्राकृतोऽपि रावणः

पथेन परिणेतुकामः । तत्सर्वथा किमनेन ।

रुद्राद्रेस्तुलनं स्वकण्ठविपिनच्छेदो हरेर्वासनं

कारावेश्मनि पुष्पकापहरणं यस्येदृशाः कैलयः ।

(ध) निष्पर्यायेति । निष्पर्यायः पर्यायरहितः यौगपदिक
इत्यर्थः यः निवेशः आपहः तेन प्रेषसाः दद्याः रसा अहुरागाः येषां
तैः अन्योन्यं परस्परं निर्भर्त्सन्तीति निर्भर्त्सयन्तः सङ्गमात्
इत्यर्थः तैः दशभिः वामैः हस्ताग्रैः युगपत् समकालं निपत्य कामुकं
धृतम् । पुनः सव्यानां दक्षिणेषां भुजानाम् अस्मिन् गुणारोपणे
विधौ व्यापारे अप्रधीयसि प्रयुताम् अमतवति अपूर्णतां नते इति
तावत् मत्सेवाविदुषां मम परिचर्यातत्पराणां देवानामिति शेषः
अम्बरे आकाशे कामि अनिर्वाच्या अहमप्यमिका अहमहमिका
अहमप्ये देवं दशाननं सेविष्ये अहमप्ये इत्येवंरूपा इत्यर्थः
वर्त्तते ।

(न) सज्जुगुप्ताहुतापं सावज्ञाहुतापमित्यर्थः । अविस्मृशकारिता
अविनेकिता परिभवस्थानम् अविमाननापदम् । प्राकृतवत् नीचवत् ।

(प) रुद्राद्रेरिति । यस्य मम रुद्राद्रेः कैलासस्य तटनं

सोऽहं दुर्मदबाहुदण्डसचिवो लङ्केश्वरस्तस्य मे
का स्याद्यघुणजर्जरेण धनुषा कृष्टे न भग्ने न वा । ५१॥ (प)

इति सायज्ञं क्षिपति ।

मख्यौ । भट्टिदारिण ! दिष्टिआ वट्ठसे समं दे पाणि-
गहणमङ्गलेण मुक्कं रावणेण धणू (२६) ।

सीता । सायासमात्मगतम् । हिअअ ! अणुजलो विअ दे
देवो मम्महो अ (२७) ।

यतानन्दः । भो लङ्केश्वर ! (फ) परममाहेश्वरोऽसि तत्किं
मिदमसंस्तुतं प्रस्तुतम् ।

जनकः । संसंरम्भउत्थाय (ब) ।

(२६) भट्टिदारिके ! दिष्ट्या वर्धसे समं ते पाणिगहणमङ्गलेन
मुक्तं रावणेन धनुः ।

(२७) हृदय ! अनुकूल इय ते देवो ममयस्य ।

हस्तैरुद्धरणम् । स्वस्य कण्ठविपिनस्य कण्ठारण्यस्य छेदः स्वहस्तेन
हरप्रीतये कर्तव्यम् । कारावेशसनि वन्धनशालायां हरेरिन्द्रस्य वासनम्
अवस्थापनं तथा पुष्पकस्य देवयामरत्नस्य अपहरणं कुबेरादिति शेषः
देवताः एवं प्रकाराः केलयः क्रीडितानि, सः दुर्मदः प्रचण्डाः
बाहुवो दण्डा एव सचिवाः सहाया यस्य तथाभूतः लङ्केश्वरः अहम् ।
तस्य ताटस्य मे मस्य घुणैः कीटयिशेषैः जर्जरेण अन्तःसारमूलेनेति
भावः धनुषा शैवेन कृष्टेन आरोपितज्येन वा भग्नेन किम् ?

(फ) परममाहेश्वरः परमशैवः । असंस्तुतम् अप्रस्तानानुद्वेष-
मित्यर्थः ।

(ब) संसंरम्भं सक्रोधम् ।

न ब्रह्मोपनिषन्निषेवणरतिर्नो याज्ञवल्क्यो गुरुः

कीपावेश ! न विस्मया च सहसा शक्नोति रोद्धुं मनः ।

दृष्ट्वा शम्भुमहाधनुःपरिभवं पाणिर्जराजर्जर-

स्तेनाभ्युक्ष्यते ममैष युगपच्चापाय शापाय च ॥५२॥(भ)

यिच्छत्य नेपथ्यं प्रति कः कोऽत्रभोः ? । धनुर्धनुः । प्रविश्य

धनुर्दपनीय निष्क्रान्तः पुरुषः ।

जनकः । (म) परिकरं बद्धा मृच्छति ।

रावणः । सकोपहासम् ।

हस्तालम्बितमक्षसूत्रवलयं कर्णवतंसीकृतं

स्रस्तं भूयुगसूत्रमय्य रचितं यज्ञोपवीतेन च ।

समृद्धा जघने च बल्ललपटी पाणिश्च धत्ते धनु-

दृष्टं भो ! जनकस्य योगिन इदं दान्तं विरक्तं मनः ॥५३॥(य)

(भ) नेति । हे कीपावेश ! क्रोधावेग ! ब्रह्मणा वेदानाम् उपनिषदां विद्यानां निषेवणरतिः सेवनातुरागः मनः ममेति शेषः रोद्धुं निवारयितुं न, गुरुः याज्ञवल्क्यः न, विस्मया चरा च न सहसा शक्नोति त्वत्प्रभावमिति शेषः । शम्भोः हरस्य महाधनुषः परिभवं रावणकर्तृकसावज्ञकोपणरूपमिति भावः दृष्ट्वा जरया वार्द्धक्येन जर्जरः नम एषः पाणिः तेन क्रोधावेगेन हेतुना युगपत् समकालं चापाय धनुषे, शापाय च धनुर्धनीकृतं शापं वा दातुम् अभ्युक्ष्यते अभिवाञ्छति । शार्दूलयिक्रीडितं वृक्षम् ।

(म) परिकरं बद्धा बद्धकटिरित्यर्थः ।

(य) स्रस्तेति । स्रस्तं हस्तात् स्खलितं पश्चात् आलम्बितं धृतम् अक्षसूत्रवलयं अपमालामण्डलं कर्णस्य अवतंसीकृतं भूषणीकृतं कर्णे मण्डलाकारेण मृहीतं सर्वत्र जनकेनेति सम्भवः । स्रस्तं वार्द्धक्यात् जघनतं भूयुगम् उत्तमय्य उत्तोल्य रचितम् । यज्ञोपवीतेन

शतानन्दः । आश्चर्यम् । अहो महाप्रभावो मे याज्यः ।
अस्य हि ।

वाञ्छानुगौ न जरसा जनकस्य पाणी

सत्यं स एष तपसस्तु परः प्रकर्षः ।

मौर्वी स्वयं यदधिरोहति चापकोटिं

सन्धानकर्मणि शराश्च यदुत्सहन्ते ॥ ५४ ॥ (ल)

मोता । हृदि ! हृदि ! तादोवि णाम उवसमेकधनो धनुं
वावारेदि स एस हुदवहं (व) वरिसिदुकामो मिअहु-
मणी (२८) ।

(२८) हा धिक् ! हा धिक् ! तातोऽपि नाम उपशमैकधनो
धनु व्यपारवति स एष कुतवहं वर्धितुकामो नृगाहुमणिः ।

जघने वस्त्रपटी ! वस्त्ररूपं वसनं मञ्जुषा बद्धम् । पाण्डिष धनुः
धत्ते । भो ! योगिनोऽपि जनकस्य इदं हान्तं मनः विरक्तम् ।

(२) याज्यः यजमानः ।

(ल) वाञ्छानुगायिति । जनकस्य पाणी भुजौ जरसा बाद्ध-
क्येन वाञ्छानुगौ अभिलाषातुरूपकारिणौ न । तथापि मौर्वी
चापकोटिं धनुष्कोटिं यत् अधिरोहति, शराश्च सन्धानकर्मणि लघ्य-
निपातनव्यापारे यच्च उत्सहन्ते, स एषः सत्यं निश्चितं तपसः परः
परमः प्रकर्षः । दृष्टमत्र वसन्ततिलकम् ।

(व) तं कुतवहम् अग्निं वर्धितुकामः वर्धणेन निर्वापयितुकामः
नृगाहुमणिः चन्द्रकान्तमणिः । अत्र चन्द्रकान्तमणेरुत्तमवर्धणं
जनकस्य शमैकरतेः धनुषा शत्रुघातनमिवेति वाक्ययोः साम्यस्य
नम्यमानत्वात् प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । तदुक्तं, प्रतिवस्तूपमा सा स्यात्

प्रहसकः । आः । क्षत्रियबन्धो ! वृथावृद्ध ! दशाननमुद्दिश्य
धनुरारोपयसि नन्वेष ते (श) पौलस्त्यशस्त्रं चन्द्रहासः
शिखयिता ।

रावणः उच्चैर्विहस्य सोल्लुण्ठम् (ष) ।

घुणव्रणमभङ्गुरं पशुपतेः पुराणं धनु-
निरीक्ष्य भुजमण्डलीबलमदाद्विकीर्णं मया ।

स एष न तितिक्षते समरसीम्नि सीरध्वजः

समं हसत हे ! मुखान्यसममेतदुद्धटनम् ॥५५॥ (स)

जनकः । पुलस्त्यपुत्र ! (ह) संप्रणु शस्त्रम् एव ते परम-
माहेश्वरः सीरध्वजो न क्षमते ।

वाक्ययोगस्यसाम्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते
पृथक् इति ।

(श) पौलस्त्यस्य रावणस्य शस्त्रं चन्द्रहासः असिः ।

(ष) सोल्लुण्ठं सपरिहासम् ।

(स) घुणेति । घुणव्रणं कीटनिष्कुषितमित्यर्थः पशुपतेः
पुराणं धनुः अतएव अभङ्गुरं तद्भक्त्या भङ्क्तुमनर्हमिति यावत्
निरीक्ष्य वृद्धा विविच्य इत्यर्थः भुजमण्डलीनां बलस्य यो मदः दर्पः
तस्मात् मया विकीर्णम् अवज्ञया विक्षिप्तम् । स एष सीरध्वजः जनकः
समरसीम्नि संग्रामसीमायां वर्तमानः सन् इति शेषः न तितिक्षते ।
मे मुखानि ! दशेति शेषः समं हसत, एतेन जनकेन उद्धटनं संग्रामा-
वतरणम् असमम् अयोग्यम् । पृथ्वीपुत्रं, जसौ जस्यत्वा यस्यप्रहयति च
पृथ्वीं गुरुरिति लक्षणात् ।

(ह) संप्रणु मृहाण ।

रावणः । अहो ! सीतास्ते हो मामार्द्रयति यदहमपि
दृशदण्ड ईदृशानां वचसां सोढा । संरन्ध्रम् ।

यज्वा क्षरापरिणतः प्लवशुरो भविष्यन्
ब्रह्मैकतानहृदयो गुणवांस्तथेति ।

क्षान्तेर्निमित्तमिदमत्र ममैकमेकं

हे पाण्यः ! किमिति वाञ्छथ चन्द्रहासम् ॥ ५६ ॥ (ज)

जनकः । रावण ! इतो (क) भव एष प्रहृष्यसे । नेपथ्ये
जनक ! विरम रोषात् त्वं हि संन्यस्तशस्त्रः

कथमयमुपरागस्त्वद्गुरुर्यात्रवत्काः ।

परिणतिपरिहीणक्षुद्रराजन्यजन्यं

तदिह शरनिवेशं संवृणु व्रीडिताः स्मः ॥ ५७ ॥ (ख)

(ज) यज्जेति । हे पाण्यः ! मुञ्जाः ! यज्वा याज्ञिकः, जरा-
परिणतः वार्धक्यपरीतः, भविष्यन् भावी प्लवशुरः, ब्रह्मणि पर-
मात्मनि एकतानम् एकाग्रं हृदयं यस्य तादृशः तथा गुणयान्
दाक्षिण्यादिगुणयानो इति एकस् एकं प्रत्येकम् इदं गम क्षान्तेः
क्षमायाः निदानं हेतुः । तदत्र किमिति चन्द्रहासम् अस्मिं पहीत-
मिति शेषः । वाञ्छथ अमिषवच ? दृष्टमत्र वसन्ततिलकम् ।

(क) भव तिष्ठ ।

(ख) जनकेति । हे जनक ! रोषात् विरम रोषं त्यज इत्यर्थः
हि यतः त्वं संन्यस्तानि शस्त्राणि वेन तादृशः । कथं किमर्थम् अयं
उपरागः ? यात्रवत्काः तव गुरुः तच्छिष्यस्य क्रोधोऽसम्भ्रम इति
भावः । परिणतिपरिहीणानाम् अपरिणामदर्शिनामित्यर्थः क्षुद्राणां
नीचानां राजन्यानां जन्यं युद्धम् । तस्मात् इह शरनिवेशं शर-
निक्षेपाभिनिवेशमित्यर्थः संवृणु संहर त्यज इत्यर्थः । व्रीडिताः
वञ्जिताः स्मः तव एतादृशं मनःकोमं संयमविरुद्धं दृष्ट्वा वयं सज्जामहे

जनकः । बालर्षे^१ शुनःशेफ ! यदात्य इदमपास्तं
शस्त्रम् । तथाकृत्वा (ग) तज्जगतामपराक्षसत्वायेदं शापो-
दकमुत्सृजामि इति कमण्डबुमादत्ते ।

शतानन्दः । भगवतो (घ) वैकर्त्तनादागतस्य निरव-
धिसीम्ना ब्रह्मतत्त्वापलभ्यस्य तपोराशेश किमयं व्ययः
क्रियत इति शापोदकमुपसंहरेति ।

जनकः । भगवन् ! विश्वामित्रधर्मपुत्र ! कुलगुरो !
गौतम !

कृते राक्षसराजेन पिनाकस्य पराभवे ।

जानन्ति युक्तं गुरवो भवद्भिः परवानहम् ॥ ५८ ॥ (ङ)

रावणः । मिथिलेश्वर ! किमिति (च) संरम्भसे । ननु
रभसनिर्जितैरावणो रावणः खल्वहम् ।

इति भावः । एतन्मत्तं मालिनी न मनमवययुतेयं मालिनी भोगि
लोकैरिति लक्षणात् ।

(ग) अपराक्षसत्वाय राजमरहिताय ।

(घ) वैकर्त्तनान् विकर्त्तनस्य स्वर्यस्य अयं वैकर्त्तनः याज्ञवल्करः
तज्ज्ञानं विकर्त्तनार्कमार्त्तण्ड मिहिरादणपूषण इत्यमरः । निरवधि-
सीम्नः सीमारहितस्य इत्यर्थः ब्रह्मतत्त्वोपाख्यस्य ब्रह्मणो वेदस्य यत्
तत्त्वं तात्पर्यं तस्य उपाख्यः आगमः प्राप्तिरिति यावत् ।

(ङ) कृते इति । राक्षसराजेन रावणेन पिनाकस्य हरधनुषः
पराभवे कृते युक्तं ससूचितं यदिति शेषः गुरवो भवन्तः तन् जानन्ति ।
अहं भवद्भिः परवान् भवतां मते स्थित इति भावः ।

(च) संरम्भसे कुप्यसि । रभसनिर्जितैरावणः रभसेन वेगेन
निर्जितः ऐरावणः ऐरावतः येन तद्योक्तः ।

मयि कण्ठपरिच्छेदपरितोषितशङ्करे
कुण्ठीभवन्ति सर्वेषामस्त्राणि च तपांसि च ॥५८॥ (छ)
त्वं किल (ज) सम्बन्धज्येष्ठो ब्रह्मविद्यावरिष्ठ इति च
मया क्षम्यते ।

मख्यौ । अपवार्यं हृदास ! दे वभ्रणं जनककुलदेवदात्रो
पडिहन्तु (२८) ।

शतानन्दः । निशाचरचक्रवर्तिन् ! मा हृथा (झ) विक-
त्यस्व । चक्रीकृतचण्डीशचापदण्डस्य शोभत एष व्याहारी
न पुनस्तव ।

रावणः । सक्रोधम् । किङ्किमाह भवान् । निशाचर-
चक्रवर्तिन् ! मा हृथा विकत्यस्व इत्यादि पूर्वोक्तमनुवदति ।
विचिन्त्य तत्किमत्र साम्प्रतम् ।

परिषदियमृषीणामेष वृद्धो नरेन्द्रः

कथमथ तदमुष्मिन् मैथिलीलालसोऽपि ।

निजभुजबलदृष्यहीरवीर्यं समाजे

हठहरणविनोदं राक्षसेन्द्रः करोतु ॥ ६० ॥ (ज)

(२८) हताशः ते वचनं जनककुलदेवताः प्रतिव्रजन्तु ।

(छ) मयीति । कण्ठानां परिच्छेदेन कर्त्तृत्वेन परितोषितः शङ्करो
येन तादृशे मयि सर्वेषाम् अस्त्राणि तपांसि च कुण्ठीभवन्ति ।

(ज) सम्बन्धज्येष्ठः सम्बन्धेन भाविश्वगुरत्यरूपेण ज्येष्ठः मान्यः ।

(झ) विकत्यस्व क्षाप्तस्व । चक्रीकृतचण्डीशचापदण्डस्य चक्रीकृतः
मण्डलीकृतः चण्डीशस्य शिवस्य चापदण्डः धनुर्यष्टिर्येन तादृशस्य
जनकश्चेति शेषः ।

(ज) परिषदिति । इयम् ऋषीणां परिषद् समा, एष वृद्धो नरेन्द्रः

संरम्भम् । शृणुत भोः ! शृणुत निशाचरपतेः प्रति-
ज्ञाम् । कुर्वन् मौर्वीनिवेशक्रमनमदटनि स्पष्टट्टहारशब्दं
शम्भोः कोदण्डदण्डं बधिरितभुवनं भूर्भुवःस्वस्त्रयेऽपि ।
यस्तामेतां वरीता रसयति तदसृक् चन्द्रहासो ममासिः
कण्ठास्थिग्रन्थिशुक्लीकरणभवरणत्कारवाचालधारः ॥६१॥ (ट)

नेपथ्ये कचकचः ।

रावणः । भोः प्रहस्त ! (ठ) किमयमकाण्डचण्डो
विस्तीर्णजलधरध्वानतानवक्तृदेष निर्घोषः ।

अनकः । अत भो ! अथेति सम्बोधनसूचकमव्ययम् । तत् तस्मात्
मैथिलीवाचसः जानकीबोलुपः सन् असृग्निन् निजभुजबलेन दृष्ट्वा
तीराणां वीर्यं यस्मिन् तादृशे समाजेऽपि राक्षसेन्द्रः किं इठहरण-
विनोदं इठेन वक्तात् यत् हरणं मैथिल्या इति भावः तेन विनोदं
आनन्दम् करोति । दृष्टमत्र माचिनी ।

(ट) कुर्वन्विति । भूः पृथ्वी भुवः अन्तरीक्षं स्वः सर्गः तेषां त्रये-
ऽपि त्रिलोक्यामपीत्यर्थः मध्ये वः शम्भोः हरस्य कोदण्डदण्डं धनु-
र्यष्टिं मौर्वीनिवेशस्य उदायोजनस्य यः क्रमः तेन नमन्त्यौ अटन्त्यौ
कोटी वस्य तथोक्तं स्पष्टः विशासः ट्टहारशब्दः वस्य तादृशम् अतएव
बधिरितभुवनं कुर्वन् ताम् एतां मैथिलीं वरीता परिचेष्टयति मम
चन्द्रहासो नाम असिः कण्ठस्य अस्थ्यां यः ग्रन्थिः तस्य शुक्लीकरणात्
खण्डनात् भयतीति तथोक्तः यः रणत्कारः रणरञ्जनः तेन
वाचावा धारा वस्य तादृशः सन् तस्य असृक् रसयति आर्द्रयति ।
अविष्यन्मामीष्ये अट् ।

(ठ) अकाण्डचण्डः अकस्मात् भीषणः । विस्तीर्ण जलधर-
ध्वानतानवक्तृ विहीर्षो विशासः यो जलधरध्वानः भेषगर्जितं तस्य
तानवं तनुतां करोतीति तथोक्तः ।

प्रहस्तकः । देव ! (ङ) देवमनुपततामस्मद्वलानामेष
निर्भरभरितभुवनतलाभोगः कलकलः ।

नेपथ्ये वैताक्षिकः । जय जय त्रिजगत्पते पीलस्य !
सुखाय (ढ) माध्यन्दिनी सन्ध्या भवतु देवस्य सम्प्रति हि ।
शीतं श्रीखण्डकाण्डं निविडयति फणी भोगनालेन लीन-
श्चायावृक्षस्य मूले रचयति चमरी रम्यरोमन्मलीलाम् ।
सैर्ध्यान्तर्मानुषीयं वितरति कमितुर्धर्मितस्याङ्गपालीं
लीलाकस्तूरिकैणी सरति विचरितुं सारणिग्रन्थिपर्णम् ॥६२॥ (ञ)

(ङ) अनुपतताम् अनुसरताम् । निर्भरभरितभुवनतलाभोगः
निर्भरम् आश्रयं भरितः पूरितः भुवनतलस्य आभोगः विस्तारः येन
तथाभूतः ।

(ढ) माध्यन्दिनी माध्याह्निकी ।

(ञ) गीतमिति । फणी पद्मगः भोगनालेन भोगः स्वकायः भोगः
कुसेऽस्त्रादि भृतावहेन फणकाययोरित्यमरः । स एव मालं मृणालं
तेन लीनः तिरोभूतः सन् शीतं शीतलं श्रीखण्डकाण्डं चन्दनस्तम्भं
निविडयति वेष्टयति । चमरी मृगीविशेषः चायावृक्षस्य चायाप्रधान-
तरोर्मूले रस्यां रोमन्मलीलाम् उद्गीर्त्य चर्वणरूपां रचयति आचरति ।
अन्तः सैर्ध्यां ललुपितान्तःकरणा इयं मानुषी खण्डिता नाविका इत्यर्थः
ज्ञातेऽन्यासङ्गविक्रान्ते खण्डितेर्ध्याकषायितेति आलङ्कारिकाः । धर्मितस्य
योग्यतमस्य कमितुः कान्तस्य अङ्गपालीम् उत्सङ्गदेशं वितरति ददाति
तादृशी अपि तापशान्तये स्वाभिमतङ्गमारोपयतीत्यर्थः । लीलाकस्तू-
रिका मृगनाभिविलासिनी एषी मृगी सारणेः नदीभेदस्य ग्रन्थिपर्णं
चीरनामकं गन्धद्रव्यभेदं विचरितुं भक्षयितुं सरति गच्छति सर्वत्र
माध्यन्दिनतापशमनार्थमिति भावः । सन्ध्यावृक्षम् ।

रावणः । तद्वयमपि (त) निसर्गरमणीयेषु मिथिलापुरी-
परिसराक्रीडेषु क्रीडाभिद्वित्राणि दिनान्यात्मानं विनो-
दयामस्तदादिश्यन्तां सेनापतयः ।

ताम्बूलीनदसुग्धक्रमुकतरुतलप्रस्तरे सानुगाभिः
पायंपायं कलावीकृतकदलदलं नारिकेलीफलाम्भः ।
सेव्यन्तां व्योमयात्रायमजलजयिनः सैन्यसीमन्तिनीभि-
र्दात्यूहव्यूहकेलीकलितकुङ्कुहारावकान्ता वनान्ताः॥६३॥थ)

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

प्रतिष्ठापौलस्त्यो नाम प्रथमोऽङ्कः ।

(त) निसर्गरमणीयेषु स्वभावरस्येषु मिथिलापुरीपरिसरा-
क्रीडेषु मिथिलापुर्याः यः परिसरः आभोगः तस्य आक्रीडेषु
उपवनेषु ।

(थ) ताम्बूलीति । सानुगाभिः समहृत्तरीभिः सैन्यसीमन्तिनीभिः
सैनिक महिलाभिः ताम्बूलीभिस्ताम्बूललताभिः नदः परिष्टतः अतएव
सुग्धः सुन्दरः । सुग्धः सुन्दरमूदयोरिति कोपः । यः क्रमुकतरुणां गुवाक-
ष्टलाणां तलप्रस्तरः तलप्रदेशः तस्मिन् कलावीकृतानि पात्रीकृतानि
कदलीदलानि कदलीपत्राणि यस्य तत् नारिकेलीफलाम्भः नारिके-
लोदकं पायं पायं पीत्वा पीत्वा दात्यूहानां कोकिलानां व्यूहः समूहः
तस्य केलीकलितः क्रीडोच्चरितः यः कुङ्कुहारावः कुङ्कुङ्गध्वनि-
रित्यर्थः तेन कान्ता रस्याः अतएव व्योमयात्रया अन्तरीजगमनेन यत्
प्रमज्जलं घर्मोदकं तच्छयिनः तच्छयितारः वनान्ता वनभूमयः
सेव्यन्ताम् । सुग्धराष्टकम् ।

इति प्रथमोऽङ्कः ।

अथ द्वितीयोऽङ्कः ।

अतः परं परशुरामरावणीयो भविष्यति ।

ततः प्रविशति भृङ्गिरिटिः (क) ।

भृङ्गिरिटिः । सपरिक्रममात्मानं निर्वर्ण्य । अये ! विक्लत-
रूपतापि कचिन्महतेऽभ्युदयाय । यतः ।
स्नायुप्रायनिबद्धकीकसतनुं नृत्यन्तमालोक्य मां
चामुण्डाकरतालकुट्टितलयं वृत्ते विवाहोत्सवे ।
क्षीमुद्रामपनुद्य यद्विहसितं देव्या समं शम्भुना
तेनाद्यापि मयि प्रभुः स जगतामास्ते प्रसादोन्मुखः ॥१॥ (ख)
प्रनर्निरूप्य सोपहासम् । अहो ! (ग) त्रिभुवनाधिपतेरनुचरस्य
महार्हवेषता ।

(क) भृङ्गिरिटिः शिवानुचरविशेषः । निर्वर्ण्य दृष्ट्वा । विक्लत-
रूपता रूपस्य वैकल्यम् । अभ्युदयाय सकलाय ।

(ख) स्नायुप्रायेति । विवाहोत्सवे पार्वत्या इति शेषः वृत्ते जाते
स्नायुप्रायेण प्रायेण स्नायुना गिरया मांसवैरल्यादिति भावः निर्वर्ण्यः
कीकसाः अस्थीनि यस्यास्तादृशी तनुः शरीरं यस्य तथाभूतं प्रायेण
अस्थीभूतशरीरमित्यर्थः । चामुण्डायाः कालिकायाः करतालेन कुट्टितः
कल्पितः लयः नृत्यविरतिर्येन तथाभूतं नृत्यन्तं माम् आलोक्य दृष्ट्वा
देव्या पार्वत्या क्षीमुद्रां लज्जाजनितं मङ्गोचम् अपनुद्य विहाय शम्भुना
समं सह यत् विहसितं, तेन अद्यापि स जगतां प्रभुः हरः मयि
प्रसादोन्मुखः प्रसन्नः आस्ते वर्तते ।

(ग) त्रिभुवनाधिपतेः हरस्य ।

कौपीनाच्छादनं वस्त्रमद्यसूत्रं जटासटाः ।

रुद्राक्षुशस्त्रिपुण्ड्रं च वेषो भृङ्गिरिटिरयम् ॥ २ ॥ (घ)

विचिन्त्य भृङ्गिरिटिस्यामिनो वा कीदृशो वेषविशेषः ।

दिगम्बरो वहति भुजङ्गभूषणं

कपालवान् कलयति दाम कौण्डपम् ।

वृषप्रियो रचयति भस्मगुण्डना-

सुमापतेशरितमचिन्त्यकारणम् ॥ ३ ॥ (ङ)

(घ) यद्वा यस्य लैङ्गोद्भवं भैरवीयं तौम्बुरवमौमापतमार्द्ध-
नारीश्वरमैन्दुशेखरमन्तकान्तकरं कालकूटीयं जम्भारि-
भुजस्तम्भनं दक्षमखोन्माधि मात्म्यं त्रैपुरमन्धकासुरीय-
मित्यपरमप्यपरिमेयं चित्रं चरित्रजातमाचक्षते । तस्य

(घ) कौपीनेति । कौपीनमेव आच्छादनं परिधानम् । वस्त्रं
वस्त्रसं तद्वत्क्यञ्च सूत्रं जपमालिका, जटानां सटा विस्ताराः ।
रुद्राक्षुशः त्रिशूलं त्रिपुण्ड्रं त्रिजङ्गविशेषः अयं भृङ्गिरिटिर्भवेति वेषः
वेषः परिच्छेदः ।

(ङ) दिगम्बर इति । दिगम्बरः जग्नः सन् भुजङ्गभूषणं वहति ।
कपालवान् नरशिरोधारी सन् कौण्डपं यावत् दाम मालां कलयति
विभक्तिं । तथा वृषप्रियः वृषभवाहनः सन् भस्मगुण्डनां भस्मा-
च्छादनं रचयति । उमापतेः हरस्य चरितम् अचिन्त्यकारणम् अतर्क्य-
हेतुकं केन हेतुना देवस्य एवंप्रकारं परितं न कोऽपि जानातीति
भावः । रुचिरावृत्तं, जभौ जसौ नेति रुचिरा चतुर्थैरिति
वक्ष्यताम् ।

(च) यद्वा अथवा । लैङ्गोद्भवं विष्णुसम्भूतं भैरवीयं भैरवरूप-
सम्बन्धि, तौम्बुरवं तम्बुरसम्बद्धम् औमापतम् उमापतिनिष्ठम् आर्द्ध-
नारीश्वरं हरगौरीरूपीयं ऐन्दुशेखरं चन्द्रमौलिकम् अन्तकान्तकरं

भगवतश्चेष्टापरीक्षायां कौ नाम परमेष्ठिवैकुण्ठावपि ।

किं पुनर्भृङ्गिरिटिः । तथाहि ।

नमस्तिष्ठति तं नमन्ति विबुधाः संवीतदिव्यांशुकाः

प्रीतो याति हृषेण वारणगतस्तं वासवः सेवते ।

भूषा तस्य मृणां कपालशकलाः स्तोता धनेशः स्वयं

दौर्गत्यस्य परं पदं स भगवान् शम्भुर्विभुत्वस्य च ॥ ४ ॥ (क)

तत्किमनेन यथादिष्टमनुतिष्ठामि । परिक्रम्यावलोक्य च ।

अये ! नारदः । ? (ज) कलहकुतूहली खल्वेष मुनिः यदा ।

शमनदमनं कालकूटीयं हलाहलपानीयं जम्भारिभुजस्तम्भनं जम्भो नाम
असुरः तस्य अरिरिन्द्रः तस्य भुजस्य स्वप्रहारार्थमुद्यतस्येति भावः
स्तम्भनं निखन्दीकरणं दक्षमखोग्माधि दक्षवज्रविध्वंसनं माग्नायं मदम-
मणीकरणरूपं तैपुलं त्रिपुराणाम् असुरगरीणां पातनरूपं तत्रा-
अन्धकारुरीयम् अन्धकासुरवधरूपमित्यर्थः । अपरिमेयम् अपरिच्छेद्यं
चित्तम् अद्भुतं चरितजातं चरितसमूहम् व्याचक्षते कीर्तयन्ति
बुधा इति शेषः । चेष्टापरीक्षायां चरितविज्ञाने, परमेष्ठिवैकुण्ठौ
विरिञ्चिविष्णू अपि कौ नाम, न कौ अपि, न समर्थौ इति भावः ।

(क) नमन इति । नमनः दिगम्बरः तिष्ठति अक्षसुप्रभुरिति
शेषः । विबुधाः देवास्तु संवीतं परिहितं दिव्यम् अशुकं यसनं यैः
तादृशाः सन्तः तं शम्भुं नमन्ति । प्रीतः सन् हृषेण याति गच्छति,
वासवः इन्द्रः वारणगतः ऐरावतस्यः तं सेवते । कपालशकलाः नर-
यिरःसख्यः तस्य भूषणं, स्वयं धनेशः कुबेरः तस्य स्तोता तं
स्तोतीत्यर्थः । तस्मात् स भगवान् शम्भुः दौर्गत्यस्य हारिदस्य विभु-
त्वस्य वैभवस्य च परं पदम् आसदम् । स्वयं दुर्गतः स्थित्वा सेवकान्
वै भवशासिनः करोतीति भावः । शार्दूलविष्नीकृतं वृत्तम् ।

(ज) कलहकुतूहली कलहप्रियः ।

लिङ्गोद्भवव्यतिकरे स्वमहत्त्वहेतोः ।

नारायणद्रुहिणयोऽदभूद्विवादः ।

यस्मादयं कलिमुखो मुनिराविरासीत्

तस्मा कथं नु भवतु प्रियसम्प्रहारः ॥ ५ ॥ (भ)

विचिन्त्य । भवत्वस्मादेव तर्हि (ज) तयोऽदन्तमुपलपस्ये

इति परिक्रामति । ततः प्रयिषति यथा निर्दिष्टो नारदः ।

नारदः । विचिन्त्य सत्यं सत्यमिदं गीयते दुस्त्यजा

(ट) प्रकृतिरिति । यतः ।

युयुधे युध्यते को वा योत्स्यते वा मदोद्धतः ।

इति मे व्यग्रमनसः कालोऽभ्येति च याति च ॥ ६ ॥ (ठ)

(भ) लिङ्गेति । लिङ्गस्य ग्रैयस्य उद्भवव्यतिकरे उदयप्रसङ्गे स्व-
महत्त्वहेतोः स्वं स्वं महत्त्वं श्रेष्ठत्वं तस्य हेतोः नारायणद्रुहि-
णयोः विष्णुब्रह्मणोः विवादः पुरा अहमेव महान् इति नारायणो
वदति अहमेव महान् इति ब्रह्मा वदति इत्येवंरूपः उदभूत् । यस्मात्
विवादात् अयं कलिः मुखे प्रारम्भे उद्भवक्षणे इत्यर्थः अथवा मुखे
वदने यस्य स मुनिर्नारदः आविरासीत् अजनि । तत् तस्मात् अस्या-
गमनादित्यर्थः प्रियः सम्प्रहारः विनाशः यस्य अथवा अभिलषित-
संपादः कथं नु मा भवतु अवश्यमेव भविष्यतीत्यर्थः । वृत्तमत्र
वसन्ततिष्ठकम् ।

(ज) तयोजांसदग्न्यदशकण्टयोः । उदन्तं वार्ताम् । वार्ता
प्रवृत्तिवृत्तान्त उदन्तः स्यादित्यमरः ।

(ट) प्रकृतिः स्वभावः दुस्त्यजा त्वक्तुमशक्या ।

(ठ) युयुध इति । को जनः मदोद्धतः सन् युयुधे, युध्यते
या योत्स्यते इति इत्थं व्यग्रं व्यस्तं मनो यस्य तादृशस्य मम कालः
अभ्येति आगच्छति याति गच्छति च ।

अपि च ।

स्रस्ताम्रतम्रतुरगाणि कृपाणघात-

घूर्णत्करीण्यनणुपूतनफूत्कृतानि ।

धावत्कबन्धकटुताण्डवडामराणि

द्रष्टुं रणान्यहरहस्त्रिजगद्भ्रमामि ॥ ७ ॥ (ङ)

विमृश्य यो यत्रानुरक्तः स तदन्यतिरस्कारेण तदेव बहु-
मन्यते । तथाहि ।

तन्मम ब्रह्म परमं तत्तपः सा क्रतुक्रिया ।

स स्वाध्यायः स च जपो यद्वीक्षे युद्धमुद्धतम् ॥ ८ ॥ (ङ)

येन (ण) केनचिद्वासनिनो जनस्य तदसन्निधाने
तत्प्रतिनिधिरपि विनोदाय । तथाचाहम् ।

(ङ) स्रस्तेति । अहरहः प्रतिदिनं स्रस्तानि च्युतानि अन्वाणां
तन्त्राणि जालानि येषां तादृशाः तुरगा अद्या येषु तानि, कृपाणानां
अस्तीनां घातेन प्रहारेण घूर्णन्तः मोहं गच्छन्तः करिणो हस्तिनो वेषु
तथोक्तानि, अनणुभिः बकुलिभिः पूतनैः पिशाचभेदैः फूत्कृतानि शब्दि-
तानि तथा धावताम् इतस्ततः सञ्चरतां कबन्धानाम् अपमूर्खकले-
वराणां कटुभिरुद्धतैः ताण्डवैः नृत्यैः डामराणि भीषणानि रणानि
संग्रामान् द्रष्टुं तदाणां जगतां समाहारः त्रिजगत् त्रीणि जगन्ती-
त्यर्थः भ्रमामि पर्यटामि ।

(ङ) तदिति । यदहम् उद्धतं भीषणं युद्धं वीक्षे पश्यामि
तत् मम परमं ब्रह्म परमात्मज्ञानं, तत् तपः प्राजापत्याद्यनुष्ठानं सा
क्रतोर्यज्ञस्य क्रिया अनुष्ठानं सः स्वाध्यायः वेदाध्ययनं स च जपः
मन्त्रोच्चारणव्यापारः ।

(ञ) व्यसनिनः व्यसनासक्तस्य तदसन्निधाने तस्य व्यसनस्य
असन्निधाने अज्ञाते । विनोदाय सन्तोषाय ।

अलाभे वीरयुद्धस्य नखवादनसम्भृतम् ।

सापत्न्यककलि स्त्रीणां पश्यामि च शृणोमि च ॥८॥ (त)

किञ्च ।

लावकतित्तिरिक्कुटमेपैर्महिषैश्च या रणक्रीडाः ।

द्रुहिणाच्युतकलियोनेस्ताः प्रीत्यै नारदस्य सुनेः ॥९॥ (थ)

अपि च ।

वीराणां शस्त्रसंस्फोटे करिणां दन्तघटने ।

व्याघ्राणां नखनिर्भेदे नारदः परितुष्यति ॥ ११ ॥ (द)

आत्मानं निर्दिशन् । अपि च ।

यस्मारीतनुरच्युतः स भगवान् कन्दर्पदर्पापहो

यच्चाभूद्गिरिः पतिश्च मरुतां यत्फेनपुष्पायुधः ।

सौम्यं यच्च विमुच्य रूपमभवच्चण्डौ हिमाद्रेः सुता

तत्सर्वं मम नारदस्य ललितं युद्धैकलीलारुचेः ॥१२॥ (ध)

(त) अलाभे इति । वीराणां युद्धस्य अलाभे अपाप्तौ नख-
वादेन नखेन नखस्य ताडनेन इत्यर्थः सम्भृतं स्त्रीणां नारीणां
सापत्न्यककलि सापत्न्यकलहं पश्यामि च शृणोमि च ।

(थ) लावकेति । लावकाः पक्षिविशेषाः तित्तिरयः पक्षि-
भेदाः कुक्कुटाः मेवाश्च प्रसिद्धाः तैः महिषैश्च या रणक्रीडाः संध्याम-
केलिव्यापाराः, ताः द्रुहिणाच्युतकलियोनेः ब्रह्म विष्णुनिवादभवस्य
सुनेः नारदस्य प्रीत्यै भवन्तीति शेषः ।

(द) वीराणामिति । वीराणां योधानां शस्त्रसंस्फोटे शस्त्र-
प्रहारे करिणां हस्तिनां दन्तघटने दन्ताभ्यां प्रहरणे तथा व्याघ्राणां
नखनिर्भेदे नखैर्धिदारणे नारदः परितुष्यति ।

(ध) यदिति । स भगवान् अच्युतः नारायणः यत् नारीतनुः
असुराणां मोहनाय दृष्टीतमोहिनीमूर्तिः, गिरिः हरः यत्

सम्प्रत्येवोपस्थितामिव मनोरथसिद्धिं पश्यामि यदा-
वेदितमेतस्य न त्रयीविद्याशिष्येण माठरेण यथा याचित-
परशुं दशग्रीवमाधूतधूर्जटिधनुषं चाभियोक्तुं मिथिला-
पुरीं प्रस्थितो राम इति । विचिन्त्य । तदहमपि तत्र गत्वा
तयोर्मर्षवृद्धिविधिना मनोरथानामप्यपथं समरसम्भार-
मालोकयामि । इति परिक्रामति ।

भृङ्गिरिटिः । वेगात् कतिचित्पदानि गत्वा । स्वागतं देवर्षेर्नार-
दस्य ।

नारदः । कथं महादेवानुचरो भृङ्गिरिटिः । उपलब्ध
स्वस्ति भृङ्गिरिटये । क्व पुनः प्रस्थीयते ? ।

भृङ्गिरिटिः । यत्नं वीरवर्गवरिष्ठौ जामदग्न्यदशकण्ठौ ।

कन्दर्पस्य कामस्य दर्पापहः भस्मीकरणादिति भावः, महतां देवानां
पतिश्च यच्च फेनपुञ्जायुधः वज्रायुधः अभूत् । तथा चण्डी मन्त्री
सोम्यं शोभनं रूपं विमुच्य यत् हिमाद्रिः सुता पार्वती अभवत्, तन्
सर्वं युद्धे एका केशला लीलारुचिः लीलया रुचिः अनुरागो यस्य
तादृशस्य नारदस्य मम ललितं वेष्टितं मम वेष्टयैव तत् सर्वमभवद्दि-
त्तार्थः । शार्दूलयिक्रीडितं दृष्टम् ।

(न) एतस्य जामदग्न्यस्य । त्रयीविद्याशिष्येण त्रयीविद्या जग-
सामयजुःसम्बन्धिनी विद्या तत्र शिष्यः छात्रः तेन माठरेण तदास्थेन
पुरुषेण । याचितः परशुः येन तम् परशुरामात् परशुपार्श्ववितार-
नित्यर्थः । तथा आधूतं अशक्त्या क्षिप्तं धूर्जटेः धनुः येन तम् ।
अभियोक्तुम् आक्रमितुम् । तयोर्जामदग्न्यदशग्रीवयोः अमर्षस्य क्रोधस्य
वृद्धिविधिना वर्द्धनव्यापारेण । अपथम् अगोचरं समरसम्भारं
संग्रामव्यापारम् ।

नारदः । (प) प्रमथप्रथम ! साधु स्मरितोऽस्मि ।
तत् कथय कः पुनर्जामदग्न्यादशमीवयोर्वीरव्रतचर्यासु
(फ) प्रकथ्यते ।

त्रिरितिः । देवर्षे ! महदन्तरं (ब) रामरावणयोर्वी-
रव्रतचर्यां प्रति पश्य ।

त्रिःसप्तावधि बाधिता क्षितिभुजाभाजन्मवैखानसः
कर्त्ता मातृवधैः न सः सकलश्रुत्यर्थवीथीगुरुः ।
विश्वस्यास्य भुवः क्रतौ वितरिता श्यामाकमुष्टिम्यचो
रामः सोमसुदप्रमेयमहिमा कासां गिरां गोचरः ? ॥१३॥ (भ)

(प) प्रमथप्रथम ! प्रमथानां हरावचराणां प्रथमः श्रेष्ठः
तत्सम्बुद्धौ ।

(फ) प्रकथ्यते प्रकटः गण्यते ।

(ब) रामरावणयोः जामदग्न्यादशमीवयोः ।

(भ) त्रिरिति । त्रिःसप्तावधि एकविंशतिवारं क्षितिभुजां राक्ष-
बाधिता निहन्ता अथच ध्याजन्मवैखानसः यायज्जीवतापसः मातृवधै-
नसः जननीवधजनितस्य पापस्य कर्त्ता कारकः पितुराश्रया मातृवध-
कारीत्यर्थः अथच सकलाः सर्वाः श्रुतीनां वा अर्थवीथ्यः अर्थावस्थः
तासां गुरुः उपदेष्टा, क्रतौ यज्ञे स्वकृते विश्वस्याः सर्वस्याः भुवः
पृथिव्यास्य वितरिता दाता कल्पपायेति शेषः । अथच श्यामाकानां
हृद्यधाम्यविशेषाणां मुष्टिं पचतीति तथोक्तः निःसृष्ट इति भावः
सोमसुत् सोमं रसविशेषं सुनोति यज्ञेषु देवप्रीत्यर्थम् आहरतीति
तथोक्तः अतएव अप्रमेयः अपरिच्छेद्यः महिमा यस्य तथाभूतः रामः
कासां गिरां वाचां गोचरः ? कैर्वाचनैः कीर्त्यते ? न कैरपीतीत्यर्थः ।
ब्राह्मणविक्रीडितं वृत्तम् ।

नारदः । चन्द्रशेखरसखे । न रावणोऽपि वीरव्रतचर्यां
प्रति (म) केनाप्यतिसन्धीयते । यतः ।
आसीदस्ति मविष्यति कचिदपि त्रैलोक्यमालोक्यतां
यद्येतस्य दशाननस्य सदृशो दिव्या हि युष्मदृश्यः ।
तुल्यं कृतस्त्रगिरिच्छिदः कृतनुतेः स्तोकत्रिलोकीप्रदो
यस्मात् सोऽपि वरप्रदानसमये देवः शिवो लज्जितः॥१४॥ (य)
भक्तिरितिः । देवर्षे ! नारद ! (र) यथा समर्थयसे । तथाहि ।
एकः कैलासमद्रिं करगतमकरोच्चिच्छिदे क्रौञ्चमन्यो
लङ्कामेकः कुबेरादहृत वसतये कोङ्कणानन्वितोऽन्यः ।
एकः शक्रस्य जेता समिति भगवतः कार्त्तवीर्यस्य चान्य-
स्तत् कामं कर्मसाम्यात्किमपरमनयोर्मध्यगा वीरलक्ष्मीः १५ (स)

(म) अतिसन्धीयते प्रतार्क्यते पराजयते इत्यर्थः ।

(य) आसीदिति । एतस्य दशाननस्य सदृशः पुरुषः कचित्
अपि आसीत् अस्ति वा भविष्यति यदीति प्रश्ने त्रैलोक्यं त्रिभुवन-
मालोक्यतां दृश्यतां हि यतः युष्माकं दृश्यः चक्षुषि दिव्याः दिव्य-
चक्षुषा सर्वदर्शिनो यूयमिति भावः । यस्मात् सोऽपि देवः शिवः
कृतस्त्रगिरिच्छिदः समग्रसुखकर्त्तिनः कृता नुतिः स्तुतिर्येन तादृशस्य
स्तुतः क्रमेण स्वगिरांसि जुह्वतः अस्य दशाननस्य वरप्रदानसमये स्तोकां
चतुर्णां त्रिलोकीं प्रददातीति तथोक्तः सन् तुल्यं समं यथायथमदत्त्वा
इत्यर्थः लज्जितः । मदत्त्वा एतस्य तपोऽतुरूपा त्रिलोकी न तत्-
कथमस्य निष्कृत्यं करवाणीति मन्यमानो लज्जो इति भावः । इत्त-
मत्र शार्दूलविक्रीडितम् ।

(र) समर्थयसे सम्भावयसि तथा इति शेषः ।

(स) एक इति । एकः अनयोज्ञानमदग्न्यदग्नीवयोरिति शेषः ।
रावणः कैलासम् अद्रिं पर्वतं करगतं हस्तोद्धृतम् अकरोत् । अपरः

नारदः । सर्वं हस्तमुद्यम्य ।

चित्रं नेत्रसायनं त्रिदशतासिद्धिर्महामङ्गलं

मोक्षद्वारमपाहतं मम मनःप्रज्ञादनाभेषजम् ।

साकं नाकपुरन्धिभिर्नवपतिप्राप्तुत्सुकाभिः सुराः !

सर्वे पश्यत रामरावणरथं वक्त्येष वो नारदः ॥१६॥ (व)

भृङ्गिरिडिः । युद्धैकरुचे ! मा निर्भरं (श) संरम्भस्व । त्वन्ननोर-
थपरिपन्थी हि देवादेशः । यदेषोऽस्मि स्वचापतिरस्कार-
मप्यविगण्य ऋचोकपुलस्त्यसहितस्तयारन्योन्यमन्युग्रन्धि-
स्रथौकरणाय प्रेषितः ।

रामः कौशुं पर्वतं चिच्छिदे विभेद । एकः रावणः वसतये कुबेरात्
लङ्काम् अहृत जहार । अन्यः रामः अभितः समुद्रात् कोङ्कणान्
देशभेदान् । तदुक्तम् अथाभ्यङ्गं समारभ्य कोटिदेशस्य मध्यगे । समुद्र-
प्रान्तदेशो हि कोङ्कणः परिकीर्तित इति ! एकः रावणः समिति
युद्धे भगवतः शक्रस्य इन्द्रस्य जेता, अन्यः रामः कार्तवीर्यस्य जेता
इति शेषः, तस्मात् कर्मसाम्यात् कार्यतौल्यात् अनयोरपरं किं
वक्तव्यमिति शेषः । वीरलक्ष्मीस्तु कामं सम्यक् मध्यगा मध्यवर्तिनी
एकमपि परित्यक्तुं न शक्नोतीति भावः । स्रग्धरावृत्तम् ।

(व) चित्रमिति । हे सुराः ! सर्वे यूयं नवपतिप्राप्तये उत्सुकाभिः
नाकपुरन्धिभिः सुरसुन्दरीभिः साकं चित्रम् अहृतं नेत्रसायनं नयन-
प्रीतिकरं त्रिदशतायाः देवत्वस्य सिद्धेः महामङ्गलम् अपाहतम् उद्वा-
टितं मोक्षद्वारं मुक्तिमार्गं मम मनसः प्रज्ञादनायाः भेषजं औषधं
रामरावणयोः रथं युद्धं पश्यत अवलोकयत, एष नारदः वः
युष्मान् वक्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(श) संरम्भस्व उत्सहस्व । त्वन्ननोरथस्य तयाभिलापस्य परि-
पन्थी विरोधी । अस्य चापस्य धनुषः तिरस्कारम् अवमाननम्

नारदः । सविवादमात्मगतम् । धिक्कष्टमुत्थितश्च (ष) कौतुक-
द्रुमाद्गुरो भटिति द्रुठितश्च तदन्तरितं तावदिदं रामराव-
षीयं युद्धमयोध्यां गत्वा परं रामरावषीयं योजयिष्यामि
सम्प्रत्येवोभयरामीयं वा । प्रकाशम् । भूर्भुवःस्वस्वितयवा-
सिभिरप्यनुज्ञहनीयो देवादेशः । तदहं ब्रह्मणः सदनं
प्रति तावद्यास्यामि ।

भक्तिरितिः । अहमपि प्रस्तुतकार्यसिद्धये । इति निष्क्रान्तौ ।

युद्धविवेकम्भकः ।

ततः प्रविशति रावणः प्रतीहारी च ।

रावणः । (स) सीतामनुसन्धाय ।

तद्वक्त्रं यदि ? मुद्रिता शशिकथा तच्चेत् स्मितं का सुधा ?

सा दृष्टिर्यदि ? हारितं कुवलयैस्तापे जिरो ? धिक्पथु ।

सा चेत्क्रान्तिरतन्ममेव कनकं किं वा बहु ब्रूमहे

यत् सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गक्रमो वेधसः । १७ ॥ (इ)

अधीकपुत्रेण युनःशेफेन सहितः तयोः रामरावणयोः अन्योन्यस्य
परस्परस्य मनुष्येः क्रोधोद्भेदस्य संधीकरणात् उपशमनात् ।

(ष) कौतुकस्य औत्सुक्यरूपस्य तरोः अद्भुतः । द्रुठितः
ध्वस्तश्च । अन्तरितं तिरोहितं परम् अपरम् रामरावषीयं परशु-
रामरावषीयं विरमतु दाशरथिरावषीयं वा उभयरामीयं आम-
दन्त्यदाशरथमित्यर्थः योजयिष्यामि विधास्यामीत्यर्थः । देवादेशः
देवस्य हरस्य आदेशः आज्ञा ।

(स) अनुसन्धाय स्मृत्वा ।

(इ) तदिति । यदि तत् वक्त्रं वदनं सीताया इति सर्वत्र
बोध्यम् । वर्तते इति शेषः तदा शशिकथा मुद्रिता तिरोहिता ।
कोऽपि शशिनो नाम न करिष्यतीति भावः । चेष्ट यदि तत् स्मितं

प्रतीहारो । खगतम् । काहं अस्मवि सज्जेय (च) चित्तभित्ती
तंचेय चित्तप्रस्य ता गाढमभिनिविठ्ठो दसाण्ये कामो
ना मये सदमस्य पक्षवादो एत्य वित्यरइ । आकागे । हंछो
विसमबाण ! युक्तमिदं सरिसमिदं जं दाणिं एदावमेत्ते वि

(३१) कचमद्यापि सैव चित्तभित्तिस्तदेव चित्तकर्म तद्गाढमभिनिविष्टो
दशानने कामस्तन्मये शतमन्युपक्षपातोऽत्र विस्तार्यते । हंछो विप-
मबाण ! युक्तमिदं सदृशमिदं यदिदानीमेतावन्मात्रेऽपि दशाननप्रसादे

मन्दहसितं तदा सुधा अमृतं का ? तच्छेति भावः । यदि सा दृष्टिः
मयनं तदा कुवलयैः नीलोत्पलैः हारितं पराजितम् । चेत् यदि ताः
गिरः वचांसि, तदा मधु धिक् । चेत् यदि सा कान्तिः, तदा
कनकं सुवर्णम् एव अतन्वसु अप्रधानं निरुद्धं तच्छमित्यर्थः । बद्ध
किंवा ब्रूसहे वदामः, वेधसः विधातुः सर्गक्रमः सृष्टिपरिपाटी
पुनरुक्तेषु वस्तुषु विमुक्तः पराङ्मुखः तुल्यं वस्तु विधाता न सृजतीति
नियम इति यत् तत् सत्यम् । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ।

(च) चित्तभित्तिः चित्तस्य आलेख्यस्य भित्तिः कुक्षम् । चित्त-
कर्म आलेख्यरचनम् । अयं भावः—रावणः सीतां दृष्ट्वा तामेव सततं
चिन्तयति । अत्र सीता एव चित्तभित्तिः तदुपक्लादिचिन्तनं चित्तकर्म
इति । शतमन्युपक्षपातः शतं मन्यवो यस्य सः शतमन्युरिन्द्रः तस्मिन्
पक्षपातः स्नेहः इन्द्रस्नेहात् कामेन दशानन इन्द्रयत्नुरेवं व्याकुली-
क्रियते इति भावः । एतावन्मात्रेऽपि दशाननप्रसादे दशाननस्त्वां प्रति
श्वं प्रसन्नस्तथापीत्यर्थः । पुरन्दरे तद्वैरिणि पक्षपातः प्रशयः ।
सकलजनानां निन्दनीयेन अनेन कामेन अतुभयवेदनत्वेनापि सीतां
परित्यज्य केवलं रावणं प्रति वाण्यर्पणत्वेन न उज्जयते इति
भावः । कार्यम् एकमिति शेषः कार्यान्तरम् अन्यत् कार्यम्

दसाण्यप्यमादे ईदिसो दे पुरन्दरपक्षवादी जेण सअल-
अण्णिन्दसिज्जेण इमिणा अण्णभयवेदणत्तणेणवि ण लज्जी-
अअदि । भोदु कज्जं कज्जन्तरमन्तरेदि ता एव्वं दाव ।
प्रकाशम् । देव ! (क) माआमओ दुवारुहे से चिठ्ठदि (३१) ।

रावणः । अआकर्ण्यं भो भो मदन ! अति हि नाम
(ख) दुर्ललितोऽसि यन्मयपि प्रहरसि । यद्वा ।

अपि प्रहर्त्ता मम वल्लभोऽसि

मृगाङ्गबन्धो ! निखिलामरेषु ।

यैर्व्यापृतस्त्वं मयि रावणेऽपि

तैरेव बाणैर्यदि तां प्रति स्याः ॥ १८ ॥ (ग)

प्रतीहारी । पूर्वोक्तमभिधत्ते ।

ईदृशस्ते पुरन्दरपक्षपातो येन सकलजननिन्दनीयेनामेन अनुभयवेदनत्वे-
नापि न लज्जते । भवतु कार्यं कार्यान्तरमन्तरयति तदेवं तावत्
देव ! मायामयो द्वारोद्देशे तिष्ठति ।

अनरयति तिरोद्धाति अन्यकार्यचिन्तया सीतागतं देवस्य मनः
निवृत्तं भवतीति भावः ।

(क) मायामयः तदास्थः कश्चित् रावणानुचरः ।

(ख) दुर्ललितः दुर्विनीतः ।

(ग) अपोति । हे मृगाङ्गबन्धो ! चन्द्रमस ! मदन ! निखिला-
मरेषु सर्वेषु अमरेषु मध्ये प्रहर्त्तापि त्वं मम वल्लभः प्रियोऽसि, यैः
बाणैः त्वं रावणेऽपि मयि व्यापृतः व्यापारयान् प्रहरणशील इत्यर्थः
यदि तैरेव तां जानकीं प्रति स्याः भवेत्, जानकीमपि प्रहरेर्यदीत्यर्थः ।
उपजातिवृत्तम् ।

रावणः । हन्तहन्त । नैकप्रकारी मदनव्यापारः । (घ)

यतो मम वैदेहीदर्शनतः प्रभृति ।

न्यस्तकुञ्चितसुमुखं हसितवत् साकूतमाकेकरं

व्यावृत्तं प्रसरत्प्रसादि सुकुलं सत्प्रेम कम्पं स्थिरम् ।

उद्गु भ्रान्तमपाङ्गवृत्ति विकचं मञ्जतरङ्गाकुलं

चक्षुः सान्धु च वर्त्तते रसवशादेकैकमन्यक्रियम् । १८॥ (ङ)

प्रतीहारी । खगतम् । सम्बधा (च)मन्दोदरीमन्दीकिदसिधे-

(१२) सर्वथा मन्दोदरीमन्दीकृतस्त्रोहपन्थेरस्य सीतामया उच्चापा-

(घ) नैकप्रकारः बहुविधः ।

(ङ) न्यस्तदिति । एकैकं चक्षुः विंशतेरिति शेषः । रसवशात् राम-
वशात् अन्यक्रियं विभिन्नव्यापारं वर्त्तते तथाहि एकं न्यस्तत् कुञ्चितम् ।
द्वितीयं कुञ्चितं प्रागेव सङ्कोचमाप्नोत् । तृतीयम् उद्गुलं सीतां प्रत्यभि-
सृजम् । चतुर्थं हसितवत् हास्ययुक्तम् । पञ्चमं साकूतं साभिप्रायम् ।
षष्ठम् आकेकरम् ईषद्वक्त्रम् सप्तमं व्यावृत्तं पराङ्मुखम् अष्टमं प्रसरत्
विकासं गच्छत् । नवमं प्रसादि प्रसन्नं विमलमित्यर्थः । दशमं सुकुलं
सुद्वितम् । एकादशं सत्प्रेम प्रेमपूर्वम् । द्वादशं कम्पं कम्पनीयं स्मृत्
बालु इत्यर्थः । त्रयोदशं स्थिरं निश्चलम् । चतुर्दशम् उद्गुलं उच्चमि-
तम् । पञ्चदशं भ्रान्तं घूर्णत् । षोडशं अपाङ्गवृत्ति कटाक्षितम् ।
सप्तदशं विकचं विकलम् । अष्टादशं मञ्जत् अन्तर्हीनमित्यर्थः । अन-
विंशं तरङ्गाकुलं तरलमित्यर्थः । विंशं सान्धु अन्तर्भुतम् । शार्दूल-
विक्रीडितं हस्तम् ।

(च) मन्दोदरीमन्दीकृतस्त्रोहपन्थेः मन्दोदर्यां मन्दीकृतः सर्षी-
कृतः स्त्रोहपन्थिः वेन तथोक्तम् । उच्चापाः आवापाः । निरुगडः सङ्गेन
स्वभावाद्सङ्गेन वैरित्वादिति भावः । सीतावेशं सीतावेगम् । परशुराम-
भार्गवप्रतिनिष्ठः परशुरामाद् प्रतिनिष्ठः ।

इगणित्तो से सीदामग्रा सत्तावा । विचिन्त्य । ता भोदु
चिसमगदूसहेष से परसुरामनामगहरेष सिठिलेमि
सीदावेस' । प्रकाशम् । यं विचिन्त्येमि परसुरामपासपडि
चिउत्तो इत्यर्थोक्ते (३२) ।

रावणः । मायामयस्तच्छीघ्रं प्रविशतु ।

प्रविश्य मायामयः । देव ! मायामय इतो दृष्टिदानेनानु-
ग्राह्यः ।

रावणः । अथ याचितपरशुना परशुरामेण किमभि-
हितमासीत् ।

मायामयः । त्रैलोक्यमाणिक्य ! रामोदन्तमाकर्षयतु
स्वामी ।

पौलस्त्यः प्रणयेन याचत इति श्रुत्वा मनो मोदते
देवो नैष हरप्रसादपरशुस्ते नाधिकं ताम्यति ।

तदाच्यः स दशाननो मम गिरा दत्ता द्विजेभ्यो मही
तुभ्यं ब्रूहि रसातलत्रिदिवयोर्निर्जित्य किं दीयताम् ॥२०॥ (छ)

सङ्गयत्तु निसर्गदुःसहेनास्य परशुरामनामगहरेण शिथिलवानि
सीतावेशम् । ननु विज्ञापयामि परशुरामपार्श्वप्रतिनिष्ठः ।

(छ) पौलस्त्य इति । पौलस्त्यः रावणः प्रणयेन याचते परशु-
मिति शेषः । इति श्रुत्वा मनः ममेति शेषः मोदते ब्रूयति रावणस्य
महामहिमशालित्वात् याचनं हर्षायेति भावः । एषः हरप्रसाद-
परशुः शिवानुग्रहदत्तः कुठारः न देयः तेन हेतुना अधिकं ताम्यति
ब्रूयति । तत् तस्मात् स दशाननः मम गिरा वाचा त्वया याच्यः
वक्तव्यः । मया मही द्विजेभ्यः दत्ता, ब्रूहि वद, रसातलत्रिदिवयोः

रावणः । कदा नु खलु परशुरामो रसातलविदिवयो-
ज्येता दाता च संवृत्तः ? । रावणः पुनः प्रतिग्रहीता ।
ततस्त्वया किमसौ प्रत्युक्तः ।

मायामयः । नक्तञ्चरचक्रवर्त्तिन् ! इदमिदं निवेद्यते ।
देवो यद्यपि ते गुरुः स भगवान् खण्डेन्दुचूडामणिः
क्षौणीमण्डलमेकविंशतिमिदं वारान् जितं यद्यपि ।
द्रष्टव्योऽस्यसुमेव भार्गववटो ! कण्ठे कुठारं वहन्
पोलस्त्यस्य पुरस्तथापि रचितप्रत्यग्रसेवाञ्जलिः । २९ ॥ (अ)

रावणः । सप्रसादम् । (भ) कथमीदृशमनीदृशोऽभिदधीत
ततस्ततः ? ।

मायामयः । तृणीं तिष्ठति ।

रावणः । पराभिहितं हि भाषसे तद्विर्विशङ्कं निवेद्य ।

मायामयः । देव ! (अ) प्रकृतिमुखरा हि माञ्जुषाति-
देवादेश इति निवेद्यते ।

पातालस्वर्गयोर्मध्ये किं निर्जित्य त्वभ्यं दीयताम् । वदि पातालं वा
स्वर्गं कामयसे, तदा तत् निर्जित्य अहं त्वभ्यं दास्यामीति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(अ) देव इति । हे भार्गववटो ! भृगुवंशद्विज ! यद्यपि स
भगवान् देवः खण्डेन्दुचूडामणिः इन्दुतेसरः ते तथ गुरुः, यद्यपि
च एकविंशतिं वारान् इदं क्षौणीमण्डलं भूतलं जितं भवतेति शेषः
तथापि असुमेव कुठारं कण्ठे वहन् पोलस्त्यस्य रावणस्य पुरः
अग्रतः रचितः कृतः प्रत्यग्रः अश्रितः सेवाञ्जलिः सेवार्थं करवो-
र्योगः त्रेण तदाभूतः द्रष्टव्यः मयेति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ।

(भ) अनीदृशः अनेवंविधः त्वदन्यः जन इत्यर्थः ।

(अ) प्रकृतिमुखरा सभायचपला ।

परशुमिममदेयं याचते युद्धहेतो-

गिरिशधनुरधिष्ठं कर्तुमुत्कण्ठते च ।

तदिदमभिदधीषास्तं प्रवाचं पिशाचं

तव भुजतरुखण्डं मत्कुठारो न सोढा ॥ २२ ॥ (ट)

रावणः । सक्रोधहासम् । सूक्तं (ठ) भद्रेण प्रकृतिमुखरा
ब्राह्मणजातिरिति तदनुभविष्यति क्षुद्रक्षत्रियविजयदुः-
शिक्षितो मुनिखेटश्चापलस्य फलम् ।

मायामयः । (ड) अस्तमितान्यविक्रमगतीनि जगन्ति
वीर्यपि मन्वानो नितरां दृष्यति ब्रह्मवीरः ।

रावणः । कतरदधिष्ठानमध्यास्ते स ते ब्रह्मवीरः ।

मायामयः । स्वगतम् । (ढ) सक्रोपग्रन्थिरिवास्मत्स्वामी
भवतु न प्राणनिर्याणेऽप्यनुचितवाचो भवन्ति मृत्याः ।
प्रकाशम् ।

(ट) परशुमिति । इमम् अदेयं दानार्हं परशु युद्धहेतोः
याचते प्रार्थयते गिरिशधनुः शैवं कार्मुकम् अधिष्ठं मौर्वीसङ्गतं
कर्तुम् उत्कण्ठते च । रावण इति शेषः । तत् तस्मात् तं
प्रवाचं प्रवक्तारं पिशाचं देवयोनिविशेषं राक्षसमित्यर्थः । रावणम्
इदम् अभिदधीषाः वदेः मम कुठारः तव भुजतरुखण्डं न सोढा न
सहिष्यते हेतुस्यतीति भावः । इत्तमत्र मालिनी ।

(ठ) सूक्तं शोभनं कथितं भद्रेण साधुना त्वमेति शेषः ।
क्षुद्रक्षत्रियविजयदुःशिक्षितः क्षुद्राणां क्षत्रियाणां विजयेन दुःशिक्षितः
दृष्टः । मुनिखेटः मुन्यधमः । चापलस्य चञ्चलतायाः कोटलस्य इत्यर्थः ।

(ड) अस्तमितान्यविक्रमगतीनि अस्तमिता तिरोहिता अन्येषां
क्षत्रियवीराणां विक्रमगतयः पराक्रमव्यापाराः येषु तानि ।

(ढ) सक्रोपग्रन्थिः क्रोपग्रन्थिना क्रोधावेगेन सहितः । प्राण-
निर्याचे प्राणात्यये ।

निःशेषं काश्यपाय क्रतुविधिगुरवे दक्षिणीकृत्य पृथ्वीं
 काण्डेज्योतिःशिशुण्डैर्मधुरिपुत्रयने व्यस्तवान् वारि येभ्यः ।
 तानेलानारिकेलीकमुकफणिसताराजरम्भावनान्ता-
 नम्भोधेर्गर्भभागानधिवसति मुनिर्भार्गवो भर्गशिष्यः ॥२३॥ (ब)

रावणः । तर्हि मिथिलातः सिंहलानुत्तरेण लङ्कां
 (त) साधयतः सविधीभविता ।

मावामयः । देव । प्रकृतिरोषणो रेणुकापुत्रस्तमागतमुत्प्रेक्षे ।

रावणः । तन्प्रियं प्रियं नः । नेपथ्ये ।

स एष भृगुपुङ्गवो गिरिशबालशिष्यो मुनिः

परश्वधशिखाशुशुक्ष्मचिह्नुताखिलचक्रियः ।

उपैति धृतमम्बरो गुरुशरासनन्यकृतेः

क नाभ दशकम्बरो वहतु चन्द्रहासं करे ॥ २४ ॥ (द)

(ब) निःशेषमिति । भर्गस्य शिवस्य शिष्यः भार्गवो मुनिः जामदग्न्यः
 क्रतुविधेरन्वमेधानुष्ठानस्य गुरवे आचार्याय काश्यपाय निःशेषं वचा
 तथा पृथ्वीं दक्षिणीकृत्य दक्षिणं दत्त्वा ज्योतिःशिशुण्डैः तेजः पूर्यैः
 काण्डैः शरैः मधुरिपुत्रयने हरिश्चयनकासे येभ्यः सकाशात्
 वारि जलं व्यस्तवान् अपसारितवान् एतानां नारिकेलीनां क्रमुकाणां
 गुवाकानां कण्डिलतामां नागयस्त्रीनां राजरम्भानाञ्च वनैः कन्तान्
 रम्भान् तान् अपसारिततोयान् इत्यर्थः । अम्भोधेः ससुद्रस्य गर्भभागान्
 अभ्यन्तरप्रदेशान् अधिवसति । दत्तायां पृथिव्यां वासस्य अनौचित्यात्
 जलापसारणेन ससुद्रगर्भे वसतीति भावः । स्रग्धराष्टमम् ।

(त) साधयतः गच्छतः । सविधीभविता भविष्यतीत्यर्थः ।

(ब) प्रकृतिरोषणः सभाजकोपनः रेणुकापुत्रः रेणुका जम-
 दग्निपत्नी तत्पुत्रः परशुरामः । उत्प्रेक्षे सम्भावयामि ।

(द) स इति स एषः भृगूनां भार्गवाणां पुङ्गवः श्रेष्ठः गिरि-

रावणः । (ध) अनाकर्ण्यमभिनीय । अपि न नर्मगर्भ-
मभिधत्ते ।

मावामयः । सत्यमेतत् ।

रावणः । स विनोदयिता मे (न) कन्दर्पकण्डूभुज-
दण्डमण्डलम् । नेपथ्ये पुनस्तदेव ।

मावामयः । ननु प्राप्त एवायमसावितः (प) समहस्ता-
स्फास्यमानमार्जनामञ्जुसुरजनिनदनिष्पन्दसुन्दरेण रवेण
निवेदितनिजागमनो जामदग्न्यः ।

ततः प्रविशति करेण गरमान्दोषवन्मृगधनुर्जामदग्न्यो माठरश्च ।

माठरः । स्रगतम् ।

अयमेव महाभागो भृग्वपत्यं यदस्य हि ।

यदेव ब्रह्म परमं स एव गिरिशो गुरुः ॥ २५ ॥ (फ)

यस्य मातृशिष्यः नवान्तोवासी परवधस्य कुठारस्य शिखारूपे आशु-
रुचणौ अग्नौ कुता आकुलीकृता अस्त्रिणाः समयाः क्षत्रियाः येन
तयोक्तः सुनिः परशुरामः गुरोर्हरस्य शरासनं कार्मुकं तस्य न्यकृतेः
अधिक्षेपात् घृतमत्सरः जातक्रोधः सन् उपैति आगच्छति । दण्ड-
कन्दरः रावणः क्व नाम ? कुत्र खलु वर्तते इति शेषः, करे चन्द्रहासं
तदास्वम् अस्मिं करोतु मृद्धात् । घृतमत्स्यं पृच्छी ।

(ध) अनाकर्ण्यं अन्वयवचम् । नर्मगर्भं सपरिहासम् ।

(न) कन्दर्पकण्डूलभुजमण्डलं कन्दर्पेण कामेन कण्डूयं कण्डूति-
युक्तं बाहुदण्डमण्डलम् ।

(प) समहस्तेति समेन हस्तेन आस्फास्यमानः ताद्यमानः
मार्जनया शोधनेन मञ्जुः मनोह्रः यः सुरजः वाद्यभेदः तस्य
निनदः निस्वनः तद्वत् निष्पन्दसुन्दरेण निचलगन्धोरेण ।

(फ) अवमिति । अयमेव भृगोरपत्यं महाभागः महात्मा, यदु

किञ्च (व) अनाकलितसत्वसारसम्भारभीषणरमणीयः-
कृतयो हि महात्मानः । तथाहि ।

वैखानसो मुनिवृषा प्रवरश्च वीर-

चिञ्च चरिचमिदमस्य मुदे भिये च ।

चीराम्बुधेरिव पयः सभुजङ्गराजं

मार्तण्डरूपमिव घर्मपरिप्लुतं च ॥ २६ ॥ (भ)

विचिन्त्य । भवत्वेवं तावत् । प्रकाशम् । भगवन् !
आर्गव ! (म) किमिदमपाकृतच्यवनादिवचःशृङ्खलावि-
सृङ्खलमपक्रममुपक्रान्तम् ।

आमदग्न्यः । सत्वरणमनाकण्ड । अहो ! मयि महान् खलु

यथावत् अस्मै परमं ब्रह्म वदेव, स गिरिणः शिव एव सुरः
जीवार्थः हिमन्तः पादपूरणार्थः । परमात्मनो हरस्य शिष्यत्वात्
महाभागत्वमित्यर्थः ।

(व) अनाकलितेति अनाकलितेन केनाप्यसोभितेन सत्व-
सारयोः उत्साहवसवोः सम्भारेण आतिथ्येन भीषणा रमणीयाश्च
आकृतयः येषां तथाभूताः ।

(भ) वैखानस इति । अयं मुनिवृषा तापसप्रवरः वैखानसः
बावल्लीब्रह्मपरायणः प्रवरः वीरश्च । अस्य चित्तम् अद्भुतं इदं
चरित्वं चीराम्बुधेः सभुजङ्गराजं पद्मगराजसहितं पयः सचिचमिव
घर्मेण परिप्लुतं शुक्रेण मार्तण्डरूपमिव सौरं रूपमिव मुदे आनन्दाव-
भिधे भीतये च लोकाणामिति शेषः । उत्तमत्वं वसन्ततिष्ठकम् ।

(म) अपाकृतेति । अपाकृतया अगणितया अशनादीनां पूर्व-
पुरुषाणां वचःशृङ्खलाया वचनपरम्परया विसृङ्खलम् असदृशम् अपक्रमं
क्रमस्य शिष्टाचाररूपनियमस्य अभावः शिष्टाचारराहित्यमित्यर्थः
संप्रक्रान्तं प्रारब्धम् । पुरा अशनादयः परशुरामपूर्वपुरुषाः रामं पुनः

(य) महेश्वरवक्त्रभायाः प्रसादः । कुतः ।

गोदानमङ्गलविधेरनु रेणुका यान्
केशानवर्द्धयत तातनिवारिताऽपि ।

वेषीकृता मम जटापटलस्य हेतो-

स्ते कुन्तलाः स्वयमपास्य भवं भवान्या ॥ २७ ॥ (र)

माठरः । भगवन् ! भार्गव ! इत्यादि तद्देवाभिषक्तं ।

जामदग्न्यः । महाब्राह्मण ! किमुच्यते यदनभिज्ञो-
ऽसि (ल) वीरव्रतचर्याक्रमस्य न च विन्दानस्य योगमार्गम-
सुप्रीतिपदः परब्रह्मानन्दः । पश्यतु भवान् ।

धनः जगत् संहर्तुं प्रवृत्तं सुपुत्रं तस्मात् प्राप्तात् निवारयामासुरिति
पौराणिकी वार्ता ।

(य) महेश्वरवक्त्रभायाः पार्वत्याः ।

(र) गोदानेति । गोदानं गावः केशाः दीयन्ते स्वयन्तु अङ्गि-
रति हो य छेदे इत्यस्मात् अनट्प्रत्ययः । उपनयनान्तरं विवाहात्
प्राक् क्रियमाणकेशच्छेदनगर्भः संस्कारविशेषः । तदेव मङ्गलं माङ्ग-
लिकं कर्म, तस्य विधेः असुष्ठानात् असु परं रेणुका मम माता तातेन
पित्वा निवारितापि यान् केशान् अवर्द्धयत वर्द्धयामास, भवान्या
पार्वत्या भवं हरम् अपास्य पतिसेवामपि त्यक्त्वा इति भावः । मम
जटापटलस्य जटासमूहस्य हेतोः स्वयं ते कुन्तलाः केशाः वेषीकृताः ।
वृत्तमत्र वसन्ततिष्ठकम् ।

(ल) वीरव्रतचर्याक्रमस्य वीरव्रतस्य वीराचारस्य वा चर्या असु-
ष्ठानं तस्य क्रमः तस्य कर्मणि षष्ठी अनभिज्ञः अज्ञः । विन्दानस्य
ज्ञानतः योगमार्गं सुक्तिमार्गमित्यर्थः न च वीरव्रतस्येति शेषः ।
असुप्रीतिपदः प्राच्यप्रीतिदायी । वीरव्रतचर्यायां ब्रह्मानन्दसुखमसीति
भावः ।

सेषं पश्यति वरमुखे भगवती कोदण्डशिखास्रथं
 धम्मिल्लं विरचय्य सुम्बितवती यं वक्षला मूर्धनि ।
 सोढा सोऽपि हि भार्गवो गुरुधनुर्निर्भर्त्सनं रावणा-
 दित्याकर्ण्य गणैर्वृतः क्षितमुखैरोशोऽपि नज्जिष्यते ॥ २८ ॥ (ब)
 माठरः । शिष्यस्नेह एव मां मुखरयति । तदाचार्याः
 प्रमाणम् ।

सत्यद्वयः । स एष भृगुपुङ्गव इत्यादि पठति ।
 राघवः । साधु भोः । साधु सत्यमिन्दुशेखरशिष्योऽसि ।
 वीरप्रसूर्जगति भार्गव ! रेणुकैव
 या त्वां त्रिलोकतिलकं सुतमभ्यसूत ।
 शक्रभकुम्भतटखण्डनचण्डधारी
 येनैष मे न गणितो युधि चन्द्रहासः ॥ २९ ॥ (ग)

(ब) सेषमिति । वरमुखे पङ्कानने मूर्ध्ने सेषं पश्यति यव-
 कोकवति मां प्रतीति येषः । वक्षला स्नेहवती भगवती पार्वती
 कोदण्डशिखा धनुर्विद्यापट्यालोचनेन स्रथं शिथिलं धम्मिल्लं केशं
 विरचय्य यं मां मूर्धनि सुम्बितवती सोऽपि भार्गवः रावणात् गुरो-
 र्भक्षुषो निर्भर्त्सनं सोढा इति आकर्ण्य क्षितमुखैः हसद्भिः गणैः प्रमथैः
 वृतः इत्योऽपि नज्जिष्यते लक्ष्मां प्राप्नुयति ।

(ग) वीरप्रसूरिति । हे भार्गव ! जगति रेणुका भवन्माता एव
 वीरप्रसूः वीरप्रसविणी, या त्रिलोकीतिलकं त्वाम् अभ्यसूत प्रसूत-
 मती । तेन युधि शक्रस्य व इभः इक्ष्मी ऐरावत इत्यर्थः तस्य कुम्भावेव
 तद्वै तयोः खण्डनेन विदारणेन चण्डा तीक्ष्णा धारा यस्य तादृशः
 मे वम चन्द्रहासः अस्मिः न गणितः लज्जीकृत इति भावः । वृत्तमत्र
 वसन्ततिशयम् ।

जामदग्न्यः । पुलस्त्यपत्य ! (घ) अयमस्माकमाकस्मिकवीर-
व्रतदायी विफलीकृतकृतान्तक्रोधहासः स ते चन्द्रहासः ।
येन शिपिविष्टपरितुष्टये स्रक्कण्ठकाण्डमण्डलीं दिधा
कृतवानसि ।

रावणः । आं जामदग्न्य ! स एवैष (स) निसर्गकराजः
करवालः येन सा मम भूर्भुवःस्वस्त्रयी पादपीठे लीठिता ।

जामदग्न्यः । लङ्घेश्वर ! ईदृश एवायं चन्द्रहासः ।

दृष्टे मुखानामेतस्मिन् कण्ठखण्डनशङ्कया ।

स्त्रेषां च न परेषां च जायन्ते कम्पसम्पदः । ३० ॥ (ङ)

रावणः । भार्गव ! भार्गव ! मामैवं किं करवाम
(च) यदतिक्रान्ते वस्तुनि साक्षिप्रत्ययपरतन्त्रा व्यवहाराः ।
ततश्च ।

(ञ) आकस्मिक वीरव्रतदायी आकस्मिकम् अतर्कितं वीरव्रतं
ददातीति तद्योक्तः । विफलीकृतकृतान्तक्रोधहासः विफलीकृतौ
कृतान्तस्य यमस्य क्रोधहासौ येन तद्योक्तः तच्चिर्जवादिति भावः ।
येन चन्द्रहासेन शिपिविष्टस्य हरस्य परितुष्टये । स्रक्कण्ठा एव
काण्डाः दृष्टास्तन्त्राः तेषां मण्डलीम् ।

(स) निसर्गकराजः स्वभावभीषणः । करवालः असिः ।

(ङ) दृष्टे इति । एतस्मिन् करवाले दृष्टे कण्ठखण्डनशङ्कया
धिरन्धेदनमवेन स्त्रेषां मुखानामेव न परेषां अन्येषां शत्रूणां मुखानां
कम्पसम्पदः कम्पोद्वाः जायन्ते । सधिरांसि एव कम्पन्ते, न परेषान्तु
कम्पन्ते एव इत्यर्थः ।

(च) अतिक्रान्ते गते वस्तुनि विषये साक्षिप्रत्ययस्य परतन्त्राः
पराधीनाः व्यवहाराः व्यापाराः अतीतं वस्तु साक्षिभिः प्रत्याख्ये
इति भावः ।

आस्कन्धावधि कण्ठकाण्डविपिने द्राक्चन्द्रहासासिना

केतुं प्रक्रमिते मयैव टसिति च्यच्छिरासन्ततो ।

अस्मेरं गलिताशु गद्गदपदं भुग्नभ्रु वा यद्यभू-

इक्षेप्येकमपि स्वयं स भगवांस्तस्य प्रमाणं शिवः ॥३१॥ (क)

जामदग्न्यः । आत्मबधः (ख) प्रथमः पातकेषु । अनेनापि
विकृत्यसे इत्यहो । ते श्रुतिषु वैचक्षण्यं यदित्यमध्यगीयहि ।

असूर्या इति ते लोका अन्धेन तमसा वृताः ।

तांस्तो मृत्वाभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥३२॥ (ग)

(क) आस्कन्धेति । मया एव स्वयमित्यर्थः । द्राक् भदिति आस्क-
न्धावधि स्कन्धात् अश्वेः सीम्नः आ इति आस्कन्धावधि स्कन्धपर्यन्त-
मित्यर्थः । टस् इति तुह्यन्तो शिरासन्ततिः शिरासमूहो यस्य तथा-
भूते कण्ठकाण्डविपिने कण्ठरूपवृक्षकाण्डने केतुं प्रक्रमिते प्रारब्धे
इति कक्षेषु शिखेषु मध्ये एकमपि शिर इति शेषः । यदि अस्मेरं
हासविभक्तं गलिताशु अश्रुभ्रु गद्गदपदं कातर्यात् अश्रुटादी-
भारितसुप्तिकुलं वा भ्रुम्ना भ्रूर्यस्य तादृशम् अभूत्, तत् तदा तस्य
च । भगवान् शिवः स्वयं प्रमाणं साक्षीत्यर्थः । उत्साहातिशयात्
न कस्यापि शिरसः व्याकुलताभाव इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
इत्तम् ।

(ख) पातकेषु पतन्ति एभ्यः पातकानि पापानि तेषु मध्ये
प्रथमः श्रेष्ठः । विकृत्यसे साध्यसे । श्रुतिषु वेदेषु शास्त्रेषु वा
नैचक्षण्यं पाण्डित्यम् अध्यगीयहि अधीतवन्तः वयमिति शेषः ।

(ग) असूर्या इति । वे के च जनाः आत्महनः आत्मघातिनः ते
मृत्वा तान् लोकान् अधिगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । कानित्याह—असूर्या
इति सूर्यादिराह्वित्वा इति भावः अनएव अन्धेन निविडेन तमसा
कर्माकारेण वृताः आच्छन्वाः, ते प्रसिद्धाः ।

रावणः । आः (घ) क्षत्रियापुत्र ! ब्राह्मण इव मीमांसमा-
नस्त्रिवेदीं विष्णावयसि । तदेव ते राका रामणो दण्डधरः ।

जामदग्न्यः । विहस । अहो (ङ) वर्षाश्रमेषु वैशारद्यं
राघः । तदिदमध्याप्यसे ।

सकलस्रास्य लोकस्य जातिर्भवति मादृतः ।

ऋषीणां तु श्रुतिदृशां पितृतो धर्मनिर्णयः ॥ ३३ ॥ (च)

रावणः । यदास्य एवमपि भवतु ।

जामदग्न्यः । किं (छ) पुनरैरस्मदे महसि न दारवीयं

(घ) क्षत्रियापुत्र ! रेणुकायाः गाधिराज पुत्रीत्वादिति भावः ।
पुरा गाधिर्नाम कुशिकात्मजः अपुत्रः पुत्रीं रेणुकां जामदग्नये भार्गवाय
ददौ । स तु ऋषिः स्वस्य अश्वरस्य च पुत्रार्थं यज्ञमकरोत् । तत्र
पावसद्वयम् अग्नेरदत्तितम् एकं ब्रह्मतेजोदृतं अपरं क्षत्रतेजसा सम्भू-
तम् । ब्रह्मतेजोदृतं रेणुकाया भक्षणार्थं प्रसृतं भ्रान्त्या तस्मात्ता-
मुभजे, क्षत्रेण रेणुका । ततस्तयोरेका ब्रह्मिष्ठं विद्यामित्रमदत्त ।
अपरा क्षत्रतेजःसम्भूतं परशुराममिति पौराणी कथात्वात्सन्धेया ।
मीमांसमानः तत्त्वं विचारयन् । विष्णावयसि विष्णुतां विध्वंसामिति
वाक्यं करोषि ।

(ङ) वर्षाश्रमेषु यज्ञेषु ब्राह्मणादिषु आश्रमेषु ब्रह्मचार्यादिषु च
वैशारद्यम् आधिपत्यं या वैचक्षण्यम् । अध्याप्यसे पाठ्यसे विप्र्यसे
इत्यर्थः ।

(च) सकलस्येति । अस्य सकलस्य लोकस्य जातिः सादृतः, मालहृषा-
रेण इत्यर्थः भवति वीज्राद् वीनिर्गरीवसीति शरणात् । श्रुतिदृशां
वेददर्शिनान् ऋषीणान् पितृतः पितृहृषारेण धर्मनिर्णयः धर्मस्य
जात्यादि विहितस्य निर्णयः निरूपणम् । यदि चाहं क्षत्रियापुत्रः
तथापि पितृर्ब्राह्मणात् ब्राह्मणमिति भावः ।

(छ) ऐरन्नादे इरवा जवेण मादृति वर्द्धते इति इरन्नादो वैद्युतामलः ।

ज्योतिरस्तमयते ? । अतश्च ।

यः पाणिप्रणयात्पवित्रिततनुर्देवेन खट्वाङ्गिना

शः शस्त्रैकगुणगजासुरबधूवैधव्यमुद्राप्रदः ।

तथास्मिन् परमौ शिताग्रहतभुग्ज्वालाच्छटाशामरे

क्षिपन्तः सहसा व्रजन्ति विलयं ते चन्द्रहासादयः ॥ ३४ ॥ (ज)

राजः । विहस । अयमसौ चन्द्रहामस्य (झ) विलाप-
यिता कुठारो यः खण्डैकभाग इत्यमाङ्गलिकत्वाद्गवता
भर्गेष भवते दत्तः । तत्तपस्यतस्ते महदुपकरणमासीत्स-
मित्काण्डखण्डनाय ।

वाङ्मनसो वा । तस्माद्दं ऐरम्भदं तस्मिन् महसि तेजसि दारवीयं
दादसम्भवि ज्योतिः काष्ठानसः इत्यर्थः अस्तमयते अस्तं नाशं
भवति भस्मति तिरोहितं भयतीत्यर्थः ।

(ज) व इति । वः देवेन खट्वाङ्गिना हरेण पाणिप्रणयात् पाणिना
करेण प्रणयः पङ्कजं तस्मात् पवित्रिता पाविता तनुः अत्रयवो वस्य
तपोक्ताः, शस्त्रैकगुणः वस्त्राणाम् एकः सुखः सुखः महान्, तथा
गजासुरस्य बधूनां यत् वैधव्यं पतिराहित्यं तदेव सुखा सहोचः तां
प्रददातीति तथाभूतः । पुरा देवदेयः अनेन कुठारेण गजासुरं निहत-
वानिति प्रसिद्धिः । तत्र शिताग्रं तीक्ष्णधारा एव छतभुग्ज्वाला
वङ्गिनिना तस्याः खट्वाभिः स्फुरच्चैः शामरे भीषणे अस्मिन् परमौ
कुठारे क्षिपन्तः मज्जन्तः ते चन्द्रहासादयः सहसा विलयं व्रजन्ति
खण्डिता भवन्तीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(झ) विलापयिता विध्वंसयिता । खण्डैकभागः खण्डः लुटितः
असुरविध्वंसनेनेति भावः एकभागो वस्य तादृशः अतएव खण्ड-
प्रशुरिति शिवपञ्चाङ्गः । अमाङ्गलिकत्वात् अशुभजनकत्वात् खण्डि-
तायां वस्तूनाम् अशुभजनकत्वस्य वास्तीव्यत्वादिति भावः । उप-

जामदग्न्यः । आं रावण ! स एवायं भगवती भवानीव-
ज्जभस्य (ज) प्रसादचिन्तकः परशुमैहदुपकरणं च मे तप-
स्यतः समित्काण्डखण्डनाय क्रुध्यतस्तु प्रचण्डदुर्वृत्तदण्ड-
नाय ।

रावणः । जामदग्न्य ! ईदृश एवायं (ट) खण्डपरशुपाशौ
परशुरासीत् । आधारनिबन्धनो यदाधेयस्य गुणाध्या-
रोपः । सुक्ताशुक्तिसम्पुटपीतं हि पश्य पयो ग्रन्थीभवति ।

जामदग्न्यः । निशाचरचक्रवर्तिन् ! न (ठ) सार्वचिक-
मिदं सलिलगर्भगतोऽपि गभस्तिमाली दुरासोक एव ।
जामदग्न्यपाणिप्रणयवानपि हरपरश्वधो दुर्निषेध एव ।

करणम् उपक्रियते अनेनेति उपात्तं कथातोः करणे अनङ्गप्रत्ययः ।
उपकारसाधनमित्यर्थः । समित्काण्डखण्डनाय, काठप्रकाण्ड-
दण्डनाय ।

(ज) प्रसादचिन्तकः अनुग्रहकारकः । प्रचण्डानां भीषणानां
दुर्वृत्तानां दुराचाराणां दण्डनाय ध्वंसनाय ।

(ट) खण्डपरशुपाशौ खण्डपरशुः शिवः तस्य पाशौ । ईदृशः
प्रचण्डदुर्वृत्तदण्डन इत्यर्थः । आधेयस्य आश्रितस्य गुणाध्यारोपः
गुणवत्त्वाध्यासः आधारनिबन्धनः आश्रयहेतुकः आश्रयगुणेनैव
आश्रितस्य गुणवत्त्वं न तु स्वत इति भावः । सुक्ताशुक्तिसम्पुटपीतं
सुक्तायाः या शुक्तिः जलजजीवविशेषः तस्याः सम्पुटेन उभयपार्श्वे
पीतं पयः सलिलं ग्रन्थीभवति सुक्तावयवत्वेन परिणमतीति भावः ।

(ठ) इदम् आधेयस्य आधारनिबन्धनं गुणवत्त्वमित्यर्थः ।
गभस्तिमाली रश्मिमाली सूर्य इत्यर्थः । दुरासोकः दुर्दर्शः । यदि
आधारस्यैव प्रावर्त्यं तदा कथम् आधारे सलिले पतितस्य सूर्यस्य
आधारगुणः सुखासोक्तत्वं स्यादिति भावः । दुर्निषेधः दुर्वारः ।

रावणः । ओमिति ब्रूमः । यदि न दुर्निषेधः कथमिव
(६) रेणुकायिरम्हेदेऽपि स्वच्छन्दः । अपिच रे ब्रह्मबन्धो ! ।

देवीविज्ञासमुकुरः परशुर्य आसीत्

साम्बरमासुरशिरोमणिशतधारः ।

तं रेणुकारुधिरपङ्क्तताडनेन

द्रष्टुर्न कस्य हृदयं करुणा रक्षति ॥ ३५ ॥ (७)

विचिन्त । हंही नीललोहितशिष्य ! नूतनः स्वस्वेष

सन्धियधर्मी यत् जननीजनेऽपि (८) शौर्यपर्ववसायः ।

तथाप्याद्रियसे । अहो ! स्वतन्त्रा लोकयात्रा । यदा असता-

मपि महापुरुषशूषा किमपि कामदुघा । यतः ।

त्वं जामदग्न्य ! जननीवधपातकेन (९)

न ब्रह्मवर्चसवतां सविधेऽभविष्यः ।

(६) रेणुकायिरम्हेद इति सोल्लुब्धोक्तिः । ब्रह्मबन्धो !
ब्रह्मचापसद ! इत्यर्थः ।

(७) देवीति । देव्याः पार्वत्याः विज्ञासमुकुरः क्रीडादर्पणं
वः परशुः साम्बरमासुरस्य गङ्गासुरस्य शिरोमणौ शता निशिता
धारा यस्य तथोक्तः आसीत्, रेणुकायाः रुधिरपङ्केन कृतः अङ्कः चिह्नं
कथङ्को वा यस्य तादृशं तम् एनं परशुं द्रष्टुः अवलोकयितुः कस्य
जनस्य हृदयं करुणा इत्या न रक्षति व्याख्यादयति ? अपितु सर्व-
स्वमेति भावः । उत्तमत्वं वसन्ततिसकम् ।

(८) शौर्यपर्ववसायः वीरत्वप्रकाशः । लोकयात्रा लोकस्थितिः
स्वतन्त्रा स्वाधीना, यो यथा इच्छति स तथैव करोतीति स्वच्छाचारि-
त्वमिति भावः । कामदुघा अभिस्रपितदोहिनी । महापुरुषसेविनी
दुर्जना अपि अभीष्टं साधयन्तीति भावः ।

(९) त्वमिति । हे जामदग्न्य ! त्वं जननीवधपातकेन ब्रह्मवर्चसवतां

गीर्वाणवन्द्यचरणस्तव चन्द्रमौलि-

राचार्यकं स भगवान् यदि नाकरिष्यत् ॥ ३६ ॥

तथाप्येतदभिधीयसे ।

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजेयः

शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः ।

स्वस्येवेतत् किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां

बद्धसर्पस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥ ३७ ॥ (घ)

जामदग्न्यः । कथं नाम न लज्जते यती (द) निसर्ग-

निरवग्रहं न जानाति जामदग्न्यम् ।

रेवाभागर्भमज्जद्विविधवरबधूहस्तयन्त्रोज्जिताभिः

क्रीडन् वारां लताभिः स्मरसि यदकरोदर्जुनः कार्तवीर्यः ।

ब्रह्मिष्ठानां सविधे सकाशे न अभविष्यः स्थितिं न अचक्षुरथाः, यदि गीर्वाणैः देवैः वन्द्यो चरणौ वस्य तथाभूतः स भगवान् चन्द्रमौलिः तत्र आचार्यकं गुह्यकर्म न अकरिष्यत् । हरशिष्यत्वेनैव भवान् कधि-जनमष्टे गम्य इति भावः । वृत्तमत्र वसन्तनिकम् ।

(घ) चापाचार्य इति । त्रिपुरविजयी शङ्करः चापाचार्यः धनुर्वेदशिष्यविता कार्तिकेयः विजेयः पराजयभाजनं, पुराकिञ्च भगवतो देवाद् धूर्जटेः धनुरूपनिपदम् अधीयानेन भृगुनम्नेन चन्द्रस्य सर्पया क्रीडन् शिखरवत् अतिनिशितयिशिखसुखेन क्रीडया चतुर्पिण्डवत् विभेद । इति पौराणिकी कथा । शस्त्रव्यस्तः बद्धेष्वप्यस्तः अपसारितः उदधिः समुद्रः सदनं वासभूमिः, एवं भूः पृथ्वी ब्राह्मणाय दत्तेति शेषः हन्तकारः हर्षनिदानम् । सदैव तवेति सम्बध्यते । एतदेव स्वसि शुभम् । एतद्गुणान्नवशेषे न लज्जेति भावः । किमु किन्तु रेणुकायाः कण्ठबाधां कण्ठच्छेदं कृतवता तव परशुना कठारेण बद्धसर्पः कृतसर्पः चन्द्रहासः लज्जते । वृत्तमत्र मन्दाक्रान्ता ।

(द) निसर्गनिरवग्रहं निसर्गेण स्वभावेन निरवग्रहम् अप्रति-
बन्धम् ।

रावणः । ओमिति ब्रूमः । यदि न दुर्निषेधः कथमिव
(६) रेणुकागिरम्हेदेऽपि स्वच्छन्दः । अपिच रे ब्रह्मबन्धो ! ।

देवीविज्ञासमुकुरः परशुर्यं आसीत्

स्तम्बेरमासुरशिरोमणिशतधारः ।

तं रेणुकारुधिरपङ्क्तताडनेन

द्रष्टुर्न कस्य हृदयं करुणा रक्षति ॥ ३५ ॥ (७)

विचिन्त । हृद्दो नीललोहितशिथ्य ! नूतनः स्वस्वेष

सन्धियधर्मो यत् जननीजनेऽपि (८) शौर्यपर्ववसायः ।

तथाप्याद्रियसे । अहो ! स्वतन्त्रा लोकयात्रा । यदा असता-

मपि महापुरुषशूषा किमपि कामदुघा । यतः ।

त्वं जामदग्न्य ! जननीवधपातकेन (९)

न ब्रह्मवर्चसवतां सविधेऽभविष्यः ।

(६) रेणुकागिरम्हेद इति सोऽसुखोक्तिः । ब्रह्मबन्धो !
ग्रीष्मचापसद ! इत्यर्थः ।

(७) देवीति । देव्याः पार्वत्याः विज्ञासमुकुरः क्रीडादर्पणं
वः परशुः स्तम्बेरमासुरस्य गकासुरस्य शिरोमणौ याता निशिता
धारा यस्य तथोक्तः आसीत्, रेणुकायाः रुधिरपङ्केन कृतः अङ्कः चिह्नं
कथञ्चो वा यस्य तादृशं तम् एनं परशुं द्रष्टुः अवलोकयितुः कस्य
जनस्य हृदयं करुणा इत्या न रक्षति व्याख्यादयति ? अपितु सर्व-
स्वमेति भावः । उत्तमत्वं वसन्ततिष्ठकम् ।

(८) शौर्यपर्ववसायः वीरत्वप्रकाशः । लोकयात्रा लोकस्थितिः
स्वतन्त्रा स्वाधीना, यो यथा इच्छति स तथैव करोतीति स्वच्छाचारि-
त्वमिति भावः । कामदुघा अभिस्रपितदोहिनी । महापुरुषसेविनी
दुर्जना अपि अभीष्टं साधयन्तीति भावः ।

(९) त्वमिति । हे जामदग्न्य ! त्वं जननीवधपातकेन ब्रह्मवर्चसवतां

गीर्वाणवन्द्यचरणस्तव चन्द्रमौलि-

राचार्यकं स भगवान् यदि नाकरिष्यत् ॥ ३६ ॥

तथाप्येतदभिधीयसे ।

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजेयः

शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः ।

स्वस्येवेतत् किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां

वदस्यर्द्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥ ३७ ॥ (घ)

जामदग्न्यः । कथं नाम न लज्जते यतो (द) निसर्ग-

निरवयवहं न जानाति जामदग्न्यम् ।

रेवाभोगर्भमज्जद्विविधवरबधूहस्तयन्त्रोज्जिताभिः

क्रीडन् वारां लताभिः स्मरसि यदकरोदूर्जनः कार्तवीर्यः ।

ब्रह्मिष्ठानां सविधे सकाशे न अभविष्यः स्थितिं न अलक्ष्ययाः, यदि गीर्वाणैः देवैः वन्द्यो चरणौ यस्य तथाभूतः स भगवान् चन्द्रमौलिः तत्र आचार्यकं गुह्यकर्म न अकरिष्यत् । हरिष्यत्वेनैव भवान् कधि-जनमष्टे गगल इति भावः । वृत्तमत्र वसन्ततिलकम् ।

(घ) चापाचार्य इति । त्रिपुरविजयी शङ्करः चापाचार्यः धनुर्वेदशिक्षयिता कार्तिकेयः विजेयः पराजयभाजनं, पुराकिञ्च भगवतो देवाद् घूर्जटेः धनुरूपनिषदम् अधीयानेन भृगुनम्नेन सन्दर्शयित्वा क्रौञ्च शिखरस्थम् अतिनिमित्तयिषिस्तुष्टेन हेतुवा स्तुतिपिबुधत् विभेद । इति पौराणिकी कथा । शस्त्रव्यस्तः वस्त्रेष्व्यस्तः अपसारितः उदधिः समुद्रः सदनं वासभूमिः, इयं भूः पृथ्वी ब्राह्मणाय दत्तेति शेषः हन्तकारः हर्षनिदानम् । सदैव तवेति सम्बध्यते । एतदेव स्तुति शुभम् । एतद्गुणान्वयस्ये न लज्जेति भावः । किमु किन्तु रेणुकायाः कण्ठबाधां कण्ठच्छेदं कृतवता तव परशुना कठारेण वदस्यर्द्धः कृतस्यर्द्धः चन्द्रहासः लज्जते । वृत्तमत्र मन्दाक्रान्ता ।

(द) निसर्गनिरवयवहं निसर्गेण स्वभावेन निरवयवहम् अप्रति-
पन्नम् ।

तद्दोष्णां यस्तु रामो रणभुवि विदधे वेगवलाकुठारः

प्रायः पौलस्त्य ! सा ते अवश्यपरिणतिं नो गता किंवदन्ती १८(ध)

प्रतीहारी । सगतम् । एदं तं रक्खसाणं पि रक्खसो

अत्यन्ति (३२) ।

रावणः । विहस्य । मानुषेण रावणपराजय इत्यहो
सुभाषितम् । तं प्रति आर्च्यकैरपत्यं शत्रुरिति योधनीयो
भवति न पुनर्मृषादांषेर्योजनीयः । विभाव्य । यद्वा आयु-
धनिषेध्या रिपवो न सामसाध्याः । हस्तमुद्यत्य । भार्गव !
भार्गव ! मा निरर्गलं प्रगल्भस्व । न निरस्त्रेषु निशाचर-
पतिः प्रहरति यदि ते निर्विघ्नो वीरव्रतचरितोत्कर्षः ।
अतश्च ।

(३२) एतत्तत् राज्ञानामपि राजसो ऽस्तीति ।

(ध) रेवेति । कर्त्तव्यैः कृतवर्त्यैः तनयः अर्जुनः रेवायाः
नर्मदायाः अम्बसां नर्म मध्ये मञ्जनीनाम् अवगाहमानानां विविधानां
विचित्राणां वरवधूनां वराङ्गनानां हस्तयन्त्रैः बन्धीकृतहस्तैः उज्ज्व-
लाभिः सुक्लाभिः वारां अस्त्रानां अताभिः अताकारैः क्षिप्रै-
र्जडैरिति भावः क्रीडन् सन् यत् अकरोत् तमेति शेषः, अरवि
तदिति शेषः । पुरा दिशां जिगीर्षुर्दशमीवः कर्त्तव्यैः कृतं तदन्तिक-
जनात् । तदानीं अश्वक्रीडास्थितेन तेन दृष्टान्तो निर्जित्य कारागारे
स्थापित इति पुराणवार्त्ता । रामः परशुरामः रणभुवि संग्रामा-
ङ्गने वेगेन बलान् चक्रे कुठारो यत् तदाभूतः सन् तस्य कर्त्त-
व्यैः दोष्णां सहस्रमुज्जानां यत् तं सन् विदधे कृतवान् कुठारेण
सहस्रं मुज्जान् विच्छेद इति यावत्, हे पौलस्त्य ! पुणस्तन्मन्दम् ।
रावण ! सा किंवदन्ती अनश्वतिः ते तव अवश्यपरिणतिं श्रोतव्यं

तैयम्बकः परशुरेभ निसर्गचण्डः

सौपर्णकेतनमिदं धनुर्व्रतं च ।

अस्मिन् द्वये विभृहि भार्गव ! हेतिमेकां

येनायमृच्छति करं मम चन्द्रहासः ॥ ३८ ॥ (प)

जामदग्न्यः । किं नाम रामोऽप्येषमुच्यते । वाङ्मयीय-

मपि (फ) ज्योतिरर्णवार्णः पानार्थमभ्यर्थ्यते । किञ्च ।

कैलासाद्रिवटवृक्षतः सह सुरैर्द्रष्टुं प्रवृत्ते हरौ

मध्यस्थे शशिशेखरे रणविधौ सूनोश्च शिष्यस्य च ।

सार्धं येन विनिर्जितो गणधमूचक्रेण हेरम्बिणा

स्कन्दोऽसौ दगकण्ठ ! कुण्डरभसास्तस्मिन् मयि त्वादृशाः ॥ (व)

नो गता प्रायः मन्ये प्राय इति अव्ययं मन्ये इति क्रियार्थकं बोध्यम् ।

मादूर्वजिक्रीडितं वृत्तम् ।

(न) तं प्रतिहारिणम् । आर्वीकेः अर्चीकनन्दनस्य जामदग्न्यः

अपत्यं परशुरामः कृपा निरर्थकैः । आयुधनिषेध्याः अस्त्र-

नियार्थ्याः । साम्ना सन्धिना न साध्याः न निवार्याः । निरर्गलं

निर्बाधं प्रगल्भस्य सार्धं ।

(प) तैयम्बक इति । हे भार्गव ! एष निसर्गचण्डः स्वभाव-

भीषणः तैयम्बकः शैवः परशुः, इदं सौपर्णकेतनं गरुडध्वजम्

उन्नतञ्च धनुः, अस्मिन् द्वये एतयोः द्वयोर्मध्ये इत्यर्थः एकां

हेतिम् अस्त्रं विभृहि मृहाय, येन अयं चन्द्रहासः मम करम्

अच्छति आश्रयति त्वया अस्त्रे धृते अहम् अस्त्रं ग्रहीष्यामीति

भावः । वृत्तमत्र वसन्ततिलकम् ।

(फ) वाङ्मयीयं वाङ्मयानलसम्बन्धि । अर्थशार्थसां सागरान्धसां

पानार्थम् अभ्यर्थ्यते प्रार्थ्यते वाङ्मयानलः सागरसन्धिलं पिबन्नेव

का तत्प्राभ्यर्थना ? इति भावः ।

(व) कैलासेति । कैलासाद्रेः विटवृक्षतः उपरिप्रदेशात् हरौ

रावणः । विदग्धः । (भ) सैषा गुरुप्रदेया गुरुपुत्रे दक्षिणा
तदिदमनुष्ठितं गुरुवद्गुरुपुत्रे वत्ति^१तव्यमिव ।

आमदग्न्यः । भवानिव न सर्वः (म) श्रुत्यर्थवीथी-
विदग्धः । यतस्तवैव गुरुवद्गुरुपुत्रे प्रवृत्तिः ।

वयं पुनरशास्त्रचक्षुषस्तदिदं ब्रूमहे । यथा ।

वन्द्यः पितेव स भवान् नलकूबरस्य

रम्भा स्रुषा धनपतेरिव सा तवापि ।

यत्त्वन्यदत्र हृदयात् न तदेति कण्ठं

दोषस्तथापि यदि तत् स्मृत एष रुद्रः ॥४१॥ (य)

इन्द्रे सुरैः दैतैः सह द्रष्टुं प्रवृत्ते, यशिशेखरे हरे स्तनोः पुत्रस्य
स्कन्दस्य शिष्यस्य मम च रणपिवौ मध्यस्थे माध्यस्थ्यमाश्रयति सति येन
मया नयचमूचक्रेण प्रमथसैन्यव्यूहेन हेरम्बिना गजाननेन च सार्द्धम्
असौ स्कन्दः कात्तिकेयः विनिर्जितः जितः, हे दशकण्ठ ! तस्मिन्
अयि त्वाष्ट्याः त्वद्विधाः वीराः कुण्डरभसाः सङ्कुचितवेगाः । स्रग्धरा-
वृत्तं, अभ्रैर्यानां त्वयेव त्रियुनि यतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयमिति
सञ्जयात् ।

(भ) सैषेति सोऽङ्गुष्ठोक्तिः ।

(म) श्रुत्यर्थवीथीविदग्धः श्रुतेः अर्थवीथीषु अर्थावलीषु
विदग्धः विचक्षणः । अशास्त्रचक्षुषः शास्त्रचक्षुर्हीनाः शास्त्रज्ञान-
रहिता इत्यर्थः ।

(य) वन्द्य इति । स शास्त्रज्ञो भवान् नलकूबरस्य कुवेरपुत्रस्य
पितेव वन्द्यः पितृव्यत्वादिति भावः । सा रम्भा नलकूबरपत्नी धनपतेः
कुवेरस्य इव तवापि स्रुषा पुत्रबधूः भ्रातृपुत्रस्य पुत्रस्थानीयत्वादिति
भावः । सर्वेषामेकजातानामेकस्यैव पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेन
पुत्रेण पुत्रिणी सत्वरत्रवीदिति भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वातिदेशात् । यस्तु अत्र

रावणः । (२) आधेयविक्रमकर्माणां येन केनचिदपव-
दन्ते । किञ्च ।

हेरम्बउम्बरिणि नन्दिनिनन्दिहेता-

बुहामचन्द्रमसि संयति षस्मुखेन ।

मुक्तोऽसि यत् पशुपतिप्रणयानुरोधात्

तेन त्वमेव विजयी विजितः कुमारः ॥ ४२ ॥ (स)

जामदग्न्यः । (व) किमभेद्यमम्भसां किमदूष्यं दुर्जनव-
चसां यतो जामदग्न्यवचांश्चपि विचार्यन्ते । पश्य पश्य ।

अन्यत् आचरणमिति शेषः तत् हृदयात् कण्ठं न एति अवक्तव्यकृतत्वा-
दिति भावः । तथापि एवमसम्यक् कीर्त्तितेऽपि यदि दोषः स्यादिति
शेषः तत् तदा एषः रुद्रः शङ्करः स्मृतः । रुद्रस्वरूपस्य पापध्वंसकत्वा-
दिति भावः । उत्तमतः वसन्ततिसकम् ।

(२) आधेय विक्रमकर्माणां आधेये आधिजनके मनोव्यथाकरे
इत्यर्थः विक्रमकर्माणां येषां ते येषां विक्रमं कर्म च श्रुत्वा लोकाः मानसीं
पीडामनुभवन्ति इत्यर्थः तादृशाः अपवदन्ते नृणां दोषैः अधि-
क्षिपन्ति ।

(स) हेरम्बेति । हेरम्बउम्बरिणि गणेशसप्ताहशशिनि नन्दिनो-
नन्दीश्वरस्य निनन्दिः आनन्दातिशयः तस्य हेतो तया उहामचन्द्रमसि
प्रकटशशिनि संयति संधामे पशुपतिप्रणयानुरोधात् हरस्तेहवशात्
षस्मुखेन स्कन्देन यत् मुक्तोऽसि परित्यक्तोऽसि तेन हेतुना त्वमेव
विजयी जेता, कुमारः कार्तिकेयः विजितः पराजितः । कुमारः
स्वयं पराभवं स्वीकुर्यन् पितरनुरोधात् त्वां रश्मिरसि न हत-
वानिति भावः । उत्तमतः वसन्ततिसकम् ।

(व) अभेद्यम् अपात्यम् । अदूष्यं निर्दोषम् ।

ईशो गुरुर्गिरिसुता जननी किमाभ्या

शशत् स एव समरेषु पराङ्मुखस्य ।

अद्यापि काण्डचयखण्डितचन्द्रकायः ।

साक्षी शिखण्डनिवहो गुहवाहनस्य । ४३ ॥ (श)

रावणः । कस्य पुनः (ष) प्रत्यक्षपराङ्मुखस्य मतिमतः

सतोऽनुमाने बहुमानः । ततश्च तदेवाभिधीयसे त्रैयम्बकः

परशुः इत्यादि पुनः पठति ।

जामदग्न्यः । निशाचरचक्रवर्तिन् ! अपकुर्वतापि

भवता परमुपकृतं यदेष स्मारितोऽस्मि । ततश्च ।

येन न्यक्तमिन्दुशेखरधनुर्दर्पादनादृत्य मां

सर्वन्दीभिरसूयितः स बलवान् पौलस्त्य ! कस्ते करः ।

द्राक्छित्वा मणिवन्धनाहलयिनं रामः कुठारेण तं

देव्याः कोपविभिन्नमास्यशशिनि स्वं धाम सन्धास्यति ॥ ४४ ॥ (ष)

(श) ईश इति । ईशः गङ्गारः गुरुः पिता, गिरिसुता पार्वती
जननी माता, आभ्यां मातापितृभ्यां किम् ? न किमपि प्रयोजन-
मित्यर्थः । समरेषु पराङ्मुखस्य गुहवाहनस्य मयूरस्य काण्डचयेन
शरसङ्घातेन खण्डितं चन्द्रकायं मेघकप्रान्तभागः यस्य तथोक्तः
स एव शिखण्डनिवहः पुष्करङ्गः एव अद्यापि शशत् निरन्तरं
साक्षी ।

(ष) प्रत्यक्षपराङ्मुखस्य प्रत्यक्षे विषये पराङ्मुखः निवृत्तः
तस्य प्रत्यक्षमगच्छयत इति भावः ।

(ष) देनेति । हे पौलस्त्य ! येन करेण दर्पात् माम् अनादृत्य
अगणयित्वा इन्दुशेखरस्य धनुः न्यक्तम् अवज्ञातं सर्वन्दीभिः सुर-
नारीभिः असूयितः असूयां गमितः ईर्ष्यायां निरीक्षित इत्यर्थः बल-
वान् ते तय सः करः कः ? रामः तं बलयिनं कटकभूषितं करं

अथवा एकस्मिन्नपराधिनि सर्वेऽपि सहधर्मचारिणी-

(इ) अपराधारः । ततश्च ।

ये हेलोद्धृतचन्द्रचूडगिरयो ये चन्द्रहासार्थिनः

संग्रामे युगपद्भवन्ति सभयं श्लिष्टाश्च ये रम्भया ।

दोर्दण्डास्त इमे क्षुरप्रपतनच्छिन्नोच्चलत्पाणयो

मत्कोपाद्दिवि नालशेषकमलामासूत्रयन्त्वजिनीम् ॥४५॥ (च)

रावणः । अथ सनाथः प्रमथनाथो भवता (क) परिघा-
हकेश । अथ भगवती भवानौ च विमाननान्तं शिरः
समुन्नेष्यति । विचिन्त्य ।

कुठारेण मणिवन्धनात् द्वाक् भटिति क्षिप्त्वा देव्याः पार्ष्वत्वाः
आस्यशशिनि सुखचन्द्रे कोपविभिन्नं क्रोधविकृतं धनुरवमाननादिति
भावः । स्वं निजं स्वामाविकमित्यर्थः धाम तेजः कान्तिमित्यर्थः
सम्भास्यति सङ्गमयिष्यतीत्यर्थः ।

(इ) अपराधारः अपराधिनः संसर्गजा दोषगुणा भवन्तीति
भावः ।

(च) ये इति । ये कराः हेलया उद्धृतः चन्द्रचूडगिरिः
कैलासो यैः तथोक्ताः ये संग्रामे युगपत् चन्द्रहासार्थिनः चन्द्रहास-
ग्रहणाभिलाषिणः भवन्ति, तथा ये रम्भया नलकूवरभार्यया सभयम्
अनालिङ्गने नृत्त्युर्मे भवेदिति भवेनेत्यर्थः श्लिष्टाः आलिङ्गिताश्च,
ते इमे दोर्दण्डाः बाहुयुदयः मत्कोपात् नम क्रोधेन क्षुरप्रश्च
कुठारश्च यत् पतनं पातः तेन क्षिप्त्वा अतएव उच्चलन्तः पाणयः
वेभ्यः तथाभूताः सन्तः दिवि अन्तरीक्षे नावानि नृणावानि श्रेषाः
श्रेषां तादृशानि कमलानि यस्याः तादृशीम् अजिनीं कमलिनीम् आसू-
त्रयन्तु सूत्रयुक्तं कुर्वन्तु त्वच्छरीरमिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(क) परिघाहकेश आन्त्रयेण ।

वन्दीकृतामरपतेर्जितपुष्पकस्य

तस्यादृहासमुखराणि मुखानि मेऽद्य ।

तूष्णीधनुःपरशुवस्त्रजटाक्षसूत्री

वैखानसो भृगुवटुर्यदयं विपक्षः ॥ ४६ ॥ (ख)

जामदग्नयः । (ग) विरोचनसुषाजनपरीक्षितविक्रमस्य

शोभत एव मादृशेषु घ) वटुरित्यधिचेपः । सजुगुप्सम् ।

अपि दशमुख ! कश्चिद्वत्तपातालयात्रः

अरसि लयविचित्रं वक्त्रवाद्यं विधाय ।

यदसि बलिबधूभिः स्मरनेनोत्पलाभि-

र्निजकरतलरङ्गे नत्तितः कौतुकेन ॥ ४७ ॥ (ङ)

(ख) वन्दीकृतेति । वन्दीकृतः कारानिच्छिन्नः अमरपतिः
इन्द्रः वेन तस्यं तथा जितं पुष्पकं कुबेरविमानं वेन तथाभूतस्य तस्य
मे मम अद्य मुखानि अदृहासमुखराणि अदृहासैः हासशिरोषैः
मुखराणि वाचाक्षानि हास्यान्वेव मुखेषु आविर्भवन्तीत्यर्थः यद् दक्षात्
अयं तूष्णी धनुः परशुः वस्त्रं जटा अक्षसूत्रं रुद्राक्षमाला च
अस्त्रस्य इति तादृशः वैखानसः तापसः भृगुवटुः भार्गवेषु द्विजाधमः
विपक्षः शत्रुः । वसन्ततिष्ठकं वृत्तफलम् ।

(ग) विरोचनसुषाजनपरीक्षितविक्रमस्य विरोचनस्य प्रह्लाद-
सुतस्य वशिपितुः सुषाजनैः पुत्रबधूभिः वलिभार्याभिरित्यर्थः
परीक्षितः विक्रमो वस्य तथाभूतस्य । पुरा वशिं जिगीर्षुर्दशजनः
पातालमगच्छत् । तत्र तेन निर्जितः कारायां निच्छिन्नः तदुभार्याभिः
सकृद्व्याभिः वेटीहस्तप्रेषितम् अक्षं मुक्ता प्राचानरक्षीदिति पुराण-
जनासम्भवेयम् ।

(घ) अधिचेपः तिरस्कारः । सजुगुप्सं सावज्ञम् ।

(ङ) अपीति । हे दशमुख ! त्वं दत्ता पातालवासा वेन वः

रावणः । सर्वमस्ति यतो न भार्गव इव रावणः
करुणात्मनि (च) परिचातव्ये स्त्रीजनेऽपुरुषः ।

जामदग्न्यः । भार्गवो न रावण इव (छ) पश्यान्नप्य-
पुरुषः । अपिच किञ्चित् पृच्छामि ।

त्वां सङ्क्रन्दननन्दनः किल कपिः कक्षागुह्यागङ्गरे

कृत्वा प्रत्युदधि व्यधत्त स यदा सन्ध्यासमाधिब्रतम् ।

गङ्गे रावण ! बाहुयन्त्रपटनासंरोधमन्दीकृत-

श्वासश्वेतिविसंछुलाननवनो दुःखं तदासीः स्थितः ॥४८॥ (ज)

रावणः । संक्रोधहामम् । सुगन्धवृक्षयो हि यथाश्रुतस्य
ग्रहीतारो न पुनर्विवेक्तारः । अतश्च पश्य पश्य ।

पाताञ्जलार्धं तत्र प्रविष्ट इत्यर्थः लयविधित्वं लयेन विच्छिन्ना
मभोहरं वक्त्रवाद्यं सुखवाद्यं विधाय कृत्वा श्वेराणि नेत्रोत्पलानि
यामां ताभिः बालिबधूभिः कौस्तुभेन निजकरतलरङ्गे यत् नर्तित-
तोऽपि तदपि कश्चित् स्मरति ? अतस्तत्र मासिमी ।

(च) परिचातव्ये परिचायार्हे । मातृवधादियं शोकमुल्ल-
सोक्तिरिति बोध्यम् ।

(छ) पशौ अपि यानरेऽपि बालिनि इति भावः अपुरुषः
पुरुषकारवर्जितः ।

(ज) त्वामिति । हे रावण ! यदा किलेति प्रसिद्धौ संक्रन्द-
नस्य इन्द्रस्य । संक्रन्दनो दुश्चरित्रस्तुराग्राह्यसेवयाहन इत्यमरः । नन्दनः
नन्दनः कपिः बाली त्वां कक्षागुह्यागङ्गरे कक्षाकूपे गुह्यामध्ये कृत्वा
संस्थाप्य प्रत्युदति प्रतिसमृद्धं सन्ध्यासमाधिब्रतं सन्ध्यावन्दनाविधिं
व्यधत्त कृतवान्, गङ्गे सन्धे, तदा तस्मिन् काशे त्वं बाहुयन्त्रार्था
वडनासंरोधेन चाननागतिरोधेन मन्दीकृताः वाः श्वासश्वेतिवः
निश्वासावह्यः ताभिः विसंछुलं विघेनेषु व्याकुलम् आननवनं सुखश्वेति-

अर्धं नारी पुमानर्धमिति सञ्चिन्त्य चेतसा ।

चण्डीशस्यापि कीदृण्डे यस्यावज्ञा न संवृता ॥ ४९ ॥ (भ)

भूर्भुवःस्वस्त्रयीवीरः स एष दशकन्धरः ।

का नाम राम ! तस्यास्या वटौ वा मर्कटेऽपि वा ॥ ५० ॥ (ज)

जामदग्न्यः । पुलस्त्यापत्य । यद्वा तद्वा भवतु भार्गव-

स्तादृशानि तु वीररत्नानि न (ठ) जात्या जुगुप्सते । पश्य ।

लोकोत्तरं चरितमर्पयति प्रतिष्ठां

पुंसां कुलं न हि निमित्तमुदात्ततायाः ।

वातापितापनमुनेः कलशात् प्रसूति-

लीलायितं पुनरमुद्रसमुद्रपानम् ॥ ५१ ॥ (ठ)

अस्य तथाभूतः सन् दुःखं स्थितः आसीत्, दुःखेन स्थितवानित्यर्थः ।

पार्श्वविक्रीडितं वृत्तम् ।

(भ) अर्धमिति । अर्धं शरीराद्यं नारी, अर्धं द्वितीयमिति शेषः पुमान् इति चेतसा सञ्चिन्त्य, यः सम्यक् नारी न, वा पुरुषो न, स निष्प्रेक्ष्य एव इति विविच्येति भावः चण्डीशस्याऽपि कीदृण्डे कार्मुके यस्य सम अवज्ञा न संवृता न संवृता । यस्येति कर्त्तरि षष्ठी ।

(ज) भूर्भुवःस्वस्त्रयीवीरः त्रिलोकवीरः एषः दशकन्धरः सः । तस्य सम वटौ वाह्याबाधने वा मर्कटे वानरे वापि का नाम आस्या आदरः, न कापीत्यर्थः त्रिभुवनवीरस्य सम वटुर्या कपिर्वा किं करिष्यतीति भावः ।

(ठ) जात्या राज्ञा इति भावः । जुगुप्सते अवजानाति ।

(ठ) लोकोत्तरमिति । लोकोत्तरम् अलौकिकं चरितं प्रतिष्ठाम् अर्पयति गमयति पुरुषमिति शेषः कुलम् अन्वयायः पुंसां उदात्तताया उदात्ततायाः न हि निमित्तं कारणम् । वातापेरसुरस्य तापनः इमनः सुनिः अगस्त्यः तस्य कलशात् प्रसूतिः उद्भवः, पुनः किन्तु असुद्रः सीमावर्जितः यः समुद्रः तस्य पानं लीलायितं विजाय-

रावणः । अरे दुर्मखत्रटो ! (उ) वैखानसखेट ! विडम्बित-
व्याम्बकाचार्य ! स्वहेतिधारातिथीकृतरणुकामूर्धन् ! मूर्धा-
भिषिक्तरुधिरजलनिवापाञ्जलितर्पितपितृक ! क्षत्रिया-
गर्भपातनमहापातकिन् ! एष प्रदर्श्यते दशाननदीर्घ-
मण्डलीसामर्थ्यसारः । ततश्च ।

लूत्वा बिसलतालावं कण्ठं ते रेणुकारिपोः ।

स एष चन्द्रहासासिः प्रायश्चित्तं चरिष्यति ॥ ५२ ॥ (ठ)

यद्वा ।

कायं मे चन्द्रहासः प्रहृतिशतलिपिन्यस्तजैवप्रशस्तिः
स्वर्मातङ्गस्य कुम्भे क्वच कुहक ! भवान् ब्राह्मणः शस्त्रवाही

चेदितम् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्वासः । दृष्टमत्र
वसन्ततिसकम् ।

(उ) वैखानसखेट ! वैखानसेषु तापसेषु खेटः अघमः तत्सम्बुद्धौ ।
विडम्बितव्याम्बकाचार्यः ! विडम्बितः प्रतारितः तत्राग्न्येव व्याचार्यो
गुरुः येन तत्रोक्तः तत्सम्बुद्धौ । स्वहेतीति स्वस्य हेतिधारायाः अस्त्र-
धारायाः अनिधीकृतः रेणुकायाः स्वजनन्याः मूर्ध्ना येन तत्राभूतः
तत्सम्बुद्धौ । मूर्ध्नेति मूर्धाभिषिक्तानां राज्ञां रुधिरजलान्येव निवापा-
ञ्जलयः पितृदेयाञ्जलिपूर्णद्रव्याणि तैः तर्पिताः तृप्तिं गमिताः पितरो
येन तादृशः तत्सम्बुद्धौ । क्षत्रियेति क्षत्रियाणां गर्भपातनेन गर्भस्व-
यिशुहृत्तनेन महापातकिन् ! महापापपूर्ण ! ।

(ठ) लूत्वेति । स एषः चन्द्रहासासिः रेणुकायाः रिपोः हन्तुः
ते तव कण्ठं बिसलतालावं मृणालदण्डमिवेत्यर्थः लूत्वा क्षिप्त्वा
प्रायश्चित्तं मातृवध जनितस्य पापस्य शुद्धिं करिष्यति ।

(च) कायमिति । हे कुहक ! प्रतारणशील ! स्वर्मातङ्गस्य ऐरावतस्य
कुम्भे प्रहृतिशतेन प्रहारयतेन लिपिन्यस्ता वर्चविन्यस्ता जैत्री जय-

वामेभ्योऽस्त्रकरेभ्यो बहिरयमिह यस्तत्कनिष्ठाङ्गुलीभूः
 प्रारब्धब्रह्मघोषं हरतु नखशिखा त्वच्छिरः कन्धरातः ॥५३॥ (ग)
 जामदग्न्यः । अरे रे (त) पुनरुक्ताकार ! दुराचार ! निशा-
 चरचरम ! विरिञ्चकुलकलङ्क ! लङ्घोपपते ! पातकैकर-
 सिक ! कुबेरवैरिन् ! अभिलषितरन्धापरीरम्भ ! दाक्षायणी-
 प्रणामपरिहारिन् ! नन्वेष ते दृश्यते दीर्घण्डमण्डली-
 सामर्थ्यसारः ।

रावणः । विहस्य । स्वसारानुसारेण भार्गवो (घ) दश-
 कण्ठमप्याकलयति । नेपथ्यं प्रति । पुष्पक ! इतइतः ।

प्रविश्य पुष्पकः । अयमहम् ।

रावणः । एष समारुह्यसे । इत्यर्द्धतोहणावरोहणना-
 टितकाभ्याम् । अहह ! (द) मनोक्विल वीरव्रतसमयमुद्रा-
 मतिक्रान्तोऽस्मि ।

सूचिका प्रशस्तिः प्रशंसा यस्य तथापिधः जयपत्रवान् इत्यर्थः अयं
 चन्द्रहासः क, यस्त्ववाही आह्वयो भवांच क । इह वामेभ्यः अस्त्र-
 करेभ्यः बहिः या इयं तत् कनिष्ठाङ्गुलीभूः तेषां वामकराणां मध्ये
 या कनिष्ठा अङ्गुली तस्यां भवतीति तथोक्ता नखशिखा कन्धरातः
 पीवाप्रदेशात् प्रारब्धः उच्चारितः ब्रह्मघोषः वेदध्वनिर्वेन तादृशं
 त्वच्छिरः तव मस्तकं हरतु । गार्हो लविक्रीडितं वृत्तम् ।

(त) पुनरुक्ताकार ! पुनरुक्तः पुनः पुनः कथितः आकारः स्वरूपं यस्य
 वथोक्तः तत्सम्बुद्धौ । निशाचर चरम ! राक्षसाधम ! लङ्घोपपते !
 कुबेरस्वामिकत्वात् लङ्काया इति भावः । अभिलषितरन्धापरीरम्भ !
 अभिलषितः वाञ्छितः रन्धायाः भ्रातृव्यपत्रयाः परिरम्भः आलि-
 ङ्गनं वेन तथोक्तः तत्सम्बुद्धौ ।

(घ) आकलयति अधिचिपति इत्यर्थः ।

(द) मनोक्वैषत् । वीरव्रतश्च वीराचारस्य यः समयः निबन्धः

जामदग्न्यः ।

वीरव्रतात् जहिहि रावण । चन्द्रशाला

मा पुष्पकस्य मयि पादचरेऽपि रामे ।

पश्यन्त्विमाः समरमप्सरसोऽद्य तावत्

न्यक्पातिभिर्विहितमूर्ध्वजरैश्च बाणैः ॥ ५४ ॥ (ध)

रावणः । (न) अनभ्यस्तचरस्तवैष समरारम्भ इति ममा-
नुकम्पा ।

जामदग्न्यः । (प) सोऽङ्गुष्ठम् । पशुपतिनाप्यननुकम्पा-
मानमनुकम्पस इत्यहो सकृन्ना ते धिषणा । किं पुनरिद-
मुच्यते ।

यथाभ्यासं प्रवर्तन्ते त्वादृशामत्र पत्रिणः ।

हरान्तेवासिनस्त्वेते सर्वतोदिक्कविक्रमाः ॥ ५५ ॥ (फ)

स एव सुद्रा सङ्कोचः मर्यादा इति यादत्ताम् । रथी रचि-
नमायोधयति तत् कथं पादवारिणमिमं योद्धुं पुष्पकमारोहामीति
भावः ।

(ध) वीरव्रतादिति । हे रावण ! मयि रामे पादचरेऽपि त्वं
पुष्पकस्य चन्द्रशालाम् उपरिगृहम् चन्द्रशाला शिरोगृहमित्यमरः ।
वीरव्रतात् वीरोचितशिष्टाचारादित्यर्थः मा जहिहि न परित्वज ।
अद्य तावत् इमाः अप्सरसः न्यक्पातिभिः निम्नगामिभिः ऊर्ध्वचरैश्च
बाणैः विहितं समरं पश्यन्तु ।

(न) अनभ्यस्तवरः अशिक्षितपूर्व इत्यर्थः चरट् भूतपूर्वे इति
चरट् प्रत्ययः ।

(प) सोऽङ्गुष्ठं उपरिहासम् । धिषणा प्रज्ञा ।

(फ) यथाभ्यासमिति । त्वादृशं तत्सदृशानां वीराणामिति

रावणः । तद्यदि तवाधुना भगवांस्त्रिनेत्रस्नाता रक्षु-
भावपि चापारोपणं नाटयतः ।

ततः प्रविशतः सयिष्याष्टवीकपुलङ्ग्यो भट्टिरिटिच ।

विष्वः पुरो निर्दिशन् । साक्षर्यम् । किं उच्यते इदो एदाग्रो व) अखण्ड-
पिण्डिग्रसिहासहचण्डोकिअचित्तभाणुणो तक्खणोवण-
दडुत्तरणतारतरजच्चकंचणअअकेउदण्डमण्डलीओ अमन्द-
सकन्दसंपडिअजडिलजालालिपक्खालणासविसेससमुज्जल-
त्तअगिरासिअअसंठिअधअपडाडम्बरिणीओ णिविडुञ्जाप-

(३३) किं पुनरित एता अखण्डपिण्डितगिस्त्रासहचण्डोक्तचित्त-
भानसत्त्वणोपनतदाहोत्तरणतारतरजात्यकाधनगयकेतुदण्डमण्डल्यो-
ऽमन्दसकन्दसंपतितमटिलज्वालासिप्रजासनासिगोपससुज्जलदम्भिरा-
गिचयसंस्थितध्वजपटाडम्बरिण्यो निविडोअप्राग्भारपरिगमेयन्नाव-
मानसरसोत्पलाविच्छिन्नकनककोकनदपरिकरेण च विराजमाना विमान-
पङ्क्त्यो नगनप्रान्तेभ्यो भटित्यपसरन्ति ।

शेषः । पत्विचः शराः यथाभ्यासं अभ्यासमनतिक्रम्य अभ्यासानुसारे-
णैव इत्यर्थः प्रवर्तन्ते यादृशस्य अभ्यासः तादृशमेव आचरितुं
शक्नोषि न तु अन्यविधमिति भावः । शरस्य अन्ते वासिनः शिष्यस्य तु
समेत्यर्थः एते पत्विचः सर्वतो दिशि सर्वस्यां दिशि विक्रमः प्रसरो
येषां तत्राविधाः ।

(व) अखण्डेति अखण्डेन सम्पूर्णं पिण्डितेन घनीभूतेन गिस्त्रासहच-
ण्डमिवाद्यानामिति भावः चण्डोक्तता तीक्ष्णोक्तताः चित्तं विचित्राः
भानवः किरणा भानुः करोमरीचिः स्त्रीत्वमरः । आसां ताः तत्
चचेति । तत्त्वणोपनतात् तत्त्वणे उपस्थितात् दाह्यात् यत् उत्तरणं
उद्धारः सामित्यर्थः । तेन तारतरा उज्ज्वलतरा जाति र्येषां तादृशाः

भारपरिगमेवि अमुलायमाणसरसुपलाविच्छिन्नकणश्रकी-
अगअपरिअरेण अ विराजमाणाग्री विमाणपन्तीग्री गअ-
वपेरन्ताहिं भक्ति ओसरन्ति (३४) ।

अचोकः । वत्स ! दाशायण !

नश्यन्नानाविमानाङ्गणमणिवलभीरत्नवातायनेभ्यो
वक्त्रैराकण्ठदृश्यैर्यदमरललना लोलमालोकयन्ति ।
यस्मिन् व्योम विद्युत्खचितमिव पुरस्तेन मन्ये किमन्य-
हस्ताभ्यामाद्रियन्ते शिखिनिचयमुचो देवताः शस्त्रमयः ५६ (म)

काञ्चनमयकेतुदण्डानां मण्डपः । यासां तथोक्ताः । अमन्देति
अमन्दं तथा स्वच्छन्दं यथा तथा । सम्पतितानां जटिलानां संकुतानां
ज्वालासीनां शिखावलीनां प्रज्ञाखनया सूर्येन सविशेषं समुज्ज्वलतो-
यः अग्निराशीनां चयः तेन संस्थितः विनष्टः यः ध्वजपटादम्बरः
पताकाविस्तारः तद्वत् । निविडोद्यन्तां घनसन्तापानां प्राग्भारस्व-
नेनस्य परिगमेऽपि उपस्थितावपि अस्त्रावसानानां अस्त्रानानां
नरसोत्पलानाम् आर्द्रकमलानाम् अविच्छिन्नानाम् अण्डानां कनक-
कोकनदानां काञ्चनरक्तोत्पलानां परिवरेण समूहेन विराजमानाः
शोभमानाः विमानपङ्क्तयः देवयानश्रेष्ठ्य गगनप्रान्तेभ्यः अन्तरीक्ष-
देगेभ्यः कटिति द्रुतम् अपसरन्ति पलायन्ते ।

(म) नश्यन्नेति । अमरललनाः सुरसुन्दर्यः नश्यतां पलाय-
मानानां नानाविमानानां विविधदेवयानानाम् अङ्गणेषु विचरन्त्यनेषु
वाः मणिवलभ्यः रत्नवातायनानि च तेभ्यः आकण्ठदृश्यैः वक्त्रैः मुखैः
वत् लोलंसदृशं लोलवलसदृशवोरिति कोपः । आलोकयन्ति पश्यन्ति ।
यस्य पुरः अग्रतः इदं व्योम अन्तरीक्षं विद्युद्भिः खचितमिव व्याप्तमिव
तेन मन्ये सम्भाषयामि अन्यत् किं न किमपीत्यर्थः, वत्साभ्यां रामराय-
णाभ्यामित्यर्थः शिखिनाम् अग्नीनां निचयः राशिः तं सुञ्चन्ति इति

प्रवक्ष्यः । सविशेषमाख्येयं सखे ! (म) तत्त्वानुगतस्ते तर्कः ।

एकत्रैकतमोऽपरत्र दशधा कीर्णो यदाकर्ण्यते

टङ्कारस्तिरयन् अगन्ति धनुषामेकादशानामयम् ॥

रामोऽसौ स च रावणो रणधरां धर्तुं समभ्युद्यता-

वीषदुर्बाककुशाङ्कुरामरबधूक्प्रेमप्रियैः पाणिभिः ॥ ५७ ॥ (य)

शिष्यः । एकतोऽयमोक्ष । सचमत्कारम् । पेक्खह पेक्खह

इदो एदाओ (र) अमन्दसिन्दूरसुन्दरिचकुम्भपद्भारभासु-

राओ पद्मण्डमुण्डमण्डलीमण्डिप्रसुण्डादण्डडम्बरुडामराओ

पद्ममध्वधाराधोरणीनीरन्मुरेण्डरेणुरमणीयसरणीओ ग-

(५५) प्रेक्षध्वं प्रेक्षध्वम् । इत एता अमन्दसिन्दूरसुन्दरितकुम्भ-

पद्मभारभासुराः प्रपण्डमुण्डमण्डलीमण्डिप्रसुण्डादण्डडम्बरुडामराः

प्रहत्तमध्वधाराधोरणीनीरन्मुरेण्डरेणुरमणीयसरणीओ गण्डगुहानिकु-

क्षुण्डितनिर्जितजलदन्तावस्तनितविसारा दोषण्डपटा अयतरन्ति ।

तथाविधाः शस्त्रमयः देवताः अन्यास्तासीति भावः आद्रियन्ते
क्षेप्यन्ते । रामरावणाभ्याम् आग्नेयास्तापि सुक्तानीति भावः ।

(म) तत्त्वानुगतः तत्त्वं वाच्यार्थम् अनुगतः अनुसृतः ।

(य) एकत्वेति । यत् यस्मात् एकत्र एकतमः एक एव, परत्र अन्यत्र
दशधा कीर्णः विभक्तः अगन्ति तिरयन् आच्छादयन् एकादशानां राम-
टङ्गीतस्य एकस्य दशानामटङ्गीतानां दशानामित्यर्थः धनुषाम् अथ
टङ्कारः भैरवस्त्रनः आकर्ण्यते त्रयते तस्मात् असौ रामः स च रावणः
बाळकुशाङ्कुराणां अभिनवदर्भाङ्कुराणाम् अमरबधूक्प्रेमानाश्च प्रियैः
अहीतत्वेनेति भावः पाणिभिः दृष्ट्वा अस्यां रणधुरां संप्रामव्यापारं
धर्तुम् आचरितुं समभ्युद्यतौ उद्युक्तवन्तौ ।

(र) अमन्देति । अमन्देन वज्रवेन सिन्दूरेण सुन्दरिताः ।

सगुहाविउच्छपुष्पिप्रगम्भिप्रविज्जिदजलदजालत्यविदवि-
त्यराओ दोग्वष्टवटाओ ओदरन्ति (३५)

भक्तिरितिः । भद्र ! दायायण ! साधु दृष्ट' (ल) वारं
चास्त्रमिदमामन्त्रितं रावणेन । यतः ।

उत्सर्पद्वर्पहेलागुलुगुलितगला छिन्दिमोछामरिष्यः
सन्नाह्न्यासकर्मक्रमरुचिररुचः सादिभिः शोभमानाः ।
एतास्तीव्राङ्गुशायप्रगुचितशिरसः श्रेणयो वारचानां
प्रेङ्गुभिः श्रीकराभस्त्ववकितककुभः केतुभिः सम्पतन्ति ५८ (व)

सौन्दर्यशास्त्रिनः वे कुम्भप्राग्भाराः कुम्भपूर्वभागाः तैः भासुराः विरा-
जमानाः । प्रचक्षतेति प्रचक्षन्ताभिः अपाभिः सुखमसुखीभिः मयि-
तानाम् अलङ्कृतानां गुणदादृष्टानां उन्मरेण विस्तारेण उद्गमराः
मीषचाः । प्रवृत्तेति प्रवृत्तानां प्रसूतानां मदधाराणां घोरशीभिः
परम्पराभिः निरन्त्रं निरन्तरं निरन्त्रैः रेणुभिः रमणीया सरणिः
पन्थाः वासां तथोक्ताः । गतेति गलगुहानिकुञ्जेषु कण्ठाभ्यन्तरप्रदेशेषु
पुष्पिताः सञ्चिताः निर्जितो जलदो मेघो यैः तथाभूताः सनित-
विस्ताराः दृङ्कितसङ्काः वासां तथाविधाः । दोर्वष्टवटा गज-
सङ्काः ।

(ल) वारचास्त्रं गजास्त्रम् । आमन्त्रितं प्रयुक्तम् ।

(व) उत्सर्पदिति । उत्सर्पन्तः उद्गच्छन्तः द्वर्पहेलाभ्याम् अङ्गु-
रावन्नाभ्यां गुलुगुलिनाः स्फुरन्तः गलाः कण्ठाः वासां तथोक्ताः, छिन्दि-
मेन वाद्यविशेषेण उद्गुहामरिष्यः उद्दिश्यमानाः । सन्नाहः संपा-
सज्जा तस्य न्यासः विन्यासः एव कर्म तस्य क्रमेण रुचिराः रुचः दीपवः
वासां तथाविधाः, सादिभिः हस्तिपदैः तीव्राङ्गुशायैश्च तीव्राङ्गु-
प्रहारेण इत्यर्थः प्रगुचितानि शिरांसि वासां एताः अतएव शोभ-
मानाः विराजन्तः वारचानां गजानां त्रैलोक्यः श्रीकराभोभिः

विष्णुः । इदोवि एदे (श) उत्तुङ्गलाङ्गुलमालिङ्गिभगव-
 च्छुष्णका घणघोषपुष्पपुराघोषघर्षरिक्कन्तगलगुहा-
 कुङ्कुमस्फारफुल्लगङ्गाविदुरिक्का विष्णुपुष्पपिप्परिददिष्टिष्क-
 टाकडक्खदुप्पेष्का सहसत्ति सीहसङ्का ओदरन्ति (३६) ।

पुष्पः । इदमपि (घ) हिरदास्त्रप्रतिद्वि पञ्चानना-
 स्त्रमासन्नितं वासदम्येन । यतः ।

गुष्मापुष्पाश्वाद्यै धृतविकटसटासदृष्टस्त्वय्ये-
 विभ्रज्जिर्विभ्रु गात्रं स्वरनस्वरशिखाश्चे सिनिर्याचरीद्वेः ।

(३६) इतोऽप्येते उत्तुङ्गलाङ्गुलमालिङ्गितगगनाङ्गुलमाला-
 च्छुष्णघोषपुष्पपुराघोषघर्षरिक्कन्तगुहाकुङ्कुमस्फारफुल्लगङ्गाव्यतिकरा विद्युत्पु-
 ष्पपिप्परितदृष्टिष्कटाकटाद्यदुप्पेष्का सहसैव सिंहसङ्का अवतरन्ति ।

गुह्यलक्षविन्दुभिः स्रवकिताः आच्छादिताः ककुभः दिग्धः याभिः
 तादृशाः सन्तः प्रेक्षुङ्गिः चक्षुङ्गिः केतुभिः ध्वजैः सह सम्पतन्ति ।
 सङ्घराट्टम् ।

(श) उत्तुङ्गेति । उत्तुङ्गैः समुच्चतैः लाङ्गुलायैः आशि-
 ङ्गितः आक्रान्तः गगनाङ्गमेव उत्तुङ्गो यैः तथोक्ताः । घनेति
 घनानां घोषानां नासिकानां घुरघुराघोषेण घुरघुराकारयन्त्रेण
 घर्षरत् घर्षरयन्त्रं कुर्वत् यत् मङ्गुहाकुहरं कण्ठाभ्यन्तरं तस्य
 स्फारेण स्फीततया फुल्लाः शोभिताः गङ्गाव्यतिकराः मसदेयसमूहा
 तेषां तथाविधाः । विद्युदिति विद्युतां पुष्पा इव राशय इव पिप्प-
 रिताः पिप्पलीकता वा दृष्टिष्कटाः तासां कटाक्षेण प्रान्तदृग्नेन
 दृग्दृग्नेनेति भावः दुष्प्रेक्षा दुर्दृष्ट्याः द्रष्टुमशक्या इत्यर्थः ।

(घ) हिरदास्त्रस्य वारणास्त्रस्य प्रतिद्वि प्रतिवृत्तं पञ्चा-
 ननास्त्रं सिंहास्त्रं, सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्य इत्यमरः ।

(ष) गुष्मेति । गुष्मानां पुष्पानीव अदृश्यानि अक्षीणि तेषां

एतैः कण्ठप्रणालीप्रस्थिषु रघुराघोरनिर्वोषनिघ्नैः
निर्विघ्नं सिंहसङ्घैरिदमतिरभसात्क्रान्तमेवान्तरिक्षम् ॥५८॥ (ग)

सर्वे । साकूतम् । (ह) एत एत एतयोरन्तरे भवामः ।

शिष्यवर्जमितरे हस्तमुद्यम्य ।

विरम भार्गव ! संहर सङ्करं

त्यज धनूंषि दशापि दशानन । ।

विषहते न परस्परवैशसं

स भवतीर्भगवान् हवभध्वजः । ६० ॥ (घ)

रावणः । सविषादम् । सोऽयं (क) दिघक्षोर्दावपावकस्य

गरिमसारः सीकरासारः । विमृश्य ।

तैः रक्तनेत्रैरित्यर्थः । धुताभिः कम्पिताभिः विकटाभिः तीव्राभिः
सटाभिः झटाभिः सङ्कटाः व्याप्ताः स्तम्भबन्धाः स्तम्भदेशाः वेगां तैः ।
वभ्रु, पिङ्गलं मातुं विभ्रज्जिः । सराणां तीव्राणां नखराणां दाह
शिखान्त्रेष्वयः तासां निर्वाणेन निर्गमनेन रौद्रैः भीषणैः । कण्ठप्रणा-
लीनां कण्ठरूपज्ञानां प्रस्थी यः घुरघुरारूपः घोरघोषः तीक्ष्णरवः
तत्र निघ्नैः आसक्तैः एतैः सिंहसङ्घैः अतिरभसात् अतिवेगात्
निर्विघ्नं निर्वोषं यथा तथा इदम् अन्तरीक्षं क्रान्तम् आक्रान्तम् ।
सङ्घराष्टतम् ।

(ह) एत एत आगच्छत आगच्छत ।

(घ) विरामेति । हे भार्गव ! विरम क्षमस्व, सङ्करं युद्धं
संहर । हे दशानन ! दशापि धनूंषि त्यज । स भगवान् हवभध्वजः
भवतोः युवतोः परस्परवैशसं अन्योन्यविध्यंसं न विषहते वेष्ट-
तीत्यर्थः । वृत्तमत्र द्रुतविलम्बितम्, द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरा-
विति लक्षणात् ।

(क) दिघक्षोः दग्धुमिच्छोः दावपावकस्य दावानसस्य परिव-

वीरः स भार्गवमुनिः स च राजसेन्द्रो

योऽयं द्विधा प्रविततो यशसां प्ररोहः ।

कस्मान्न वाञ्छति मया स तमष्टमूर्ति-

रेकायनं त्रिजगति क्रियमाणमीशः ॥ ६१ ॥ (ख)

जामदग्न्यः । सायज्ञम् ।

न्यङ्कारो गुरुकार्मुकस्य कुरुते मां वीरवर्गे पुनः

साक्षाद्भृङ्गिरिटिर्गिरा पशुपतेराज्ञापयत्येष च ।

हा ! तत् किं करवै किमन्यदथवा याचे महीमन्तरं

येन स्यां सशरासनः सपरशुः कालाग्निरुद्रातिथिः ॥ ६२ ॥ (ग)

सारः गौरवशास्त्री अनतिक्रमणीय इति भावः सीकरासारः धारा-
सम्पातः ।

(ख) वीर इति । स भार्गवमुनिः जामदग्न्यः स च राज-
सेन्द्रः वीरः योऽयं यशसां प्ररोहः देवस्येति भावः द्विधा प्रवि-
ततः प्रकर्षेण विस्तारं गतः एकस्य शिष्यत्वात् अपरस्य भक्त्यादिति
भावः । सः अष्टमूर्तिः ईशः त्रिजगति मया क्रियमाणं तम् एका-
यनम् एकान्तं यशसां प्ररोहं कस्मात् न इच्छति । तस्य यशः-
प्ररोहः द्वयोरावयोः तिष्ठति, मया तु तस्य एकान्वयत्वं कर्तुमिष्टं
देवः कथं न सहते इति तात्पर्यार्थः ।

(ग) न्यङ्कार इति । गुरोः आचार्यस्य यत् कार्मुकं तस्य
न्यङ्कारः अधिक्षेपः अवमाननमित्यर्थः मां कुरुते प्रेषयति वीरसाधना-
मेति भावः । एषः भृङ्गिरिटिः पुनः पशुपतेः गिरा वचसा साक्षात्
स्यं वीरवर्गे वीराचारत्वागे आज्ञापयति च । हा इति शोक-
स्फुरकमव्ययं तत् तस्मात् किम् अन्यत् किं कार्यं करवै ? अथवा महीं
पृथ्वीम् अन्तरम् अयकाशं याचे भूगर्भं प्रवेष्टुमिच्छामीत्यर्थः । येन
सशरासनः सधनुः सपरशुः परशुसहितः कायः एव अग्निः स

इतरे । तदेव पठन्ति । रावणः । भार्गव भार्गव । देवाः
देशान्निवससि तदिदमापृच्छसे गमनाय ।

जामदग्न्यः । यथात्य मित्रमसि तदेव प्रेष्यसे ।

इतरे । प्रियं नः प्रियं नः ।

नेपथ्ये । भगवन् ! भार्गव ! तत्रभवत्या परमे ब्रह्मणि
वर्त्तमानया मैत्रेय्या (घ) लोकयात्रापरतन्त्रया च कात्या-
यन्या समं समुपरतकल्को याज्ञवल्क्यस्त्वामाह ।

अतिथिरसि किमन्यहे वदेवो गुरुस्ते

वयमपि च सदाराः साम्नयोऽग्निन् वसामः ।

तदुपसर गृहान्स्त्वं भृगोः पुत्रभाण्डं

वटुपरिषदभीष्टाः सन्त्वनध्यायचेष्टाः ॥ ६३ ॥ (ङ)

जामदग्न्यः । यथाह सूर्यशिष्यः ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

परशुराम रावणियो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

एव इहः संहारकत्वादिति भावः तस्य अतिथिः स्वां भवेयं देहं
त्यज्यामीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) लोकयात्रापरतन्त्रया लोकस्थितेरायत्तया लोकस्थित्यनु-
सारिण्या इत्यर्थः समुपरतं कल्कं पापं यस्य तथोक्तः निष्पाप
इत्यर्थः ।

(ङ) अतिथिरिति । अतिथिरसि, अन्यत् किं वक्तव्यमिति
शेषः, देवदेवः शिवः ते तव गुरुः आचार्यः । वयमपि सदाराः
सस्त्रीकाः साम्नयः अपि होत्रियः अग्निन् प्रदेशे वसामः । तत्
तस्मात् नः अस्माकं गृहान् उपसर आगच्छ त्वं भृगोः पुत्रभाण्डं
पुत्ररत्नं कुसुधुरन्धर इत्यर्थः । वटुपरिषद्भिः याज्ञवल्क्यसमानैः शिष्यैः

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

अतः परं (क) विचक्षस्वकृन्वरो भविष्यति ।

ततः प्रविशति ऋषिनिपुणम् ॥

पक्षी । प्रिये ! सुवेगे ! भगवतो लक्ष्मीपतिलाङ्गनस्य
निसर्गनागशचीरसृताहरणविश्रुतविक्रमस्य शकुन्तचक्र-
वर्त्तिनो वैनतेयस्यास्मात्कुलप्रथमपुंसः सकलगोचधुरन्धरेण
भविष्यतापत्येन नूनमन्तर्वत्नसि यत् ते निशाचरमांसास्वा-
दनेन तत्कीलासकवसेन च दोहदविधेरयमुपस्थितः
समर्थः ।

भूतैरिति येषः अभीष्टाः वाञ्छिताः अनध्यायवेष्टाः अनध्यायेन याः
वेष्टाः सञ्चन्विहारा इत्यर्थः सन्तु महापुरुषे अतिधावामते शिष्टा-
नध्यायस्य शास्त्रोक्त्यादिति भावः ।

अथ तृतीयाङ्क व्याख्या ।

(क) विचक्षस्वकृन्वरोः विचक्षः चक्षितः चङ्क्रेवरो वक्षिन्
तथाविधः । लक्ष्मीपतिलाङ्गनस्य लक्ष्मीपतेः नारायणस्य लाङ्गनं
चिह्नं ध्वजस्थितत्वादिति भावः निसर्गेण प्रकृता नागानां पक्ष्मगानां
शलोः, अमृताहरणेन विश्रुतः विख्यातः विक्रमो यस्य तादृशस्य
शकुन्तानां चक्रवर्त्तिनः सम्बाधः । सकलगोत्राणां सम्यक्वंशानां धुर-
न्धरेण अपपन्ना भविष्यता भायिना अपत्येन अन्तर्वत्नी गर्भवती,
सर्वगर्भात् यः पुत्रो जनिष्यते स पक्षिराजवंशधुरन्धरो भवितेति

सुवेगा । अयि (ख) चित्तसिद्धय ! तैल्लोकैकमहो रक्ख-
सरक्खाकरे पुल्लयकुमारे नन्दमाने दुल्लभं दोहलअमिमं
मये (३७) ।

चित्तसिद्धयः । भवति ! यथात्य किमुच्यते रावणः
स्वस्वसौ । पश्य ।

साक्षाद्यत्प्रपितामहः कमलभूर्मानः स कोऽप्युन्नतो
न स्त्रीति प्रणनाम यस्य वरदा देवी भवानीमपि ।
यच्छौर्योदयसाक्षिणी च सकला सा भूर्भुवःस्वस्वयी
तं व्यावर्त्य दशास्यमन्यचरितस्तोत्रेण लज्जामहे ॥१॥ (ग)
किन्तु ।

(३७) अये चित्तसिद्धय ! तैल्लोकैकमहो राक्षसरक्खाकरे पुल्लय-
कुमारे नन्दमाने दुल्लभं दोहलकमिमं मये ।

भावः । तत् कीलासकवलेन तेषां निशाचराणां कीलासकवलेन इधिर-
पानेन दोहदविधेः दोहदः गर्भिणीमनोरथः तस्य विधेः मनो-
रथानुरूपमाचरणमित्यर्थः ।

(ख) चित्तं सिद्धयं यस्य इति मध्यमबोधनपदम् । तैल्लो-
केषु एकः अद्वितीयः महः वीरः तस्मिन् पुल्लयकुमारे रावणे
नन्दमाने राजति दोहदकम् अभिलाषपूरणम् ।

(ग) साक्षादिति । यस्य प्रपितामहः पितामहपिता साक्षात्
स्वयं कमलभूः ब्रह्मा । स कोऽपि अनिर्दिष्टनीयः उन्नतो महान् मानः
गर्वः मूर्तिमानहङ्कार इत्यर्थः । यच्च वरदाम् अभीष्टप्रदां देवीं भवानीं
पार्वतीमपि स्त्रीति नारीति बुद्ध्या इत्यर्थः न प्रणनाम । सा सकला
समया भूर्भुवः स्वस्वयी त्रिजगती यस्य शौर्योदयस्य वीर्यप्रकाशस्य

गतः स काशो यत्रासीत् सुक्तानां जन्म वक्षिषु ।

वर्त्तन्ते साम्प्रतं तासां हेतवः शुक्तिसम्पुटाः ॥ २ ॥ (घ)

यतः (ङ) श्रुतताडकाताडनोऽपि न निशाचरपतिर-
द्यापि निजदोर्दण्डचण्डिमोचितमाचरति ।

सुवेगा । हंही (च) गरुडदुगोत्तालहरण ! कधेषु
कौदिसी उष सुन्दसुन्दरीए वधविडम्बना संवृत्ता (३८) ।

चित्तशिशब्दः । प्रिये ! श्रूयताम् । एकदा स भगवान्

३८ । गरुडदुगोत्तालहरण ! कधव कौदिसी पुनः सुन्दसुन्दर्या
वधविडम्बना संवृत्ता ।

साक्षिणी साक्षात् इष्टी, तं दधाननं व्यावर्त्य विहाय अन्येषां चरि-
तस्य लोत्नेष प्रशङ्गा सज्जामहे सज्जां प्राप्नुमः । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ।

(घ) गत इति । यत्र यस्मिन् काशे वक्षिषु सतासु सुक्तानां
जन्म आसीत् सः काशः गतः अतिक्रान्तः, साम्प्रतं शुक्तिसम्पुटाः
तासां सुक्तानां हेतवः जन्मस्थानानि वर्त्तन्ते पूर्वं सतासु सुक्तोत्पत्ति-
रतीय प्रशस्तिरासीत् अधुना तु शुक्तेरेव न हि कस्यापि प्राधान्यं
सार्वकालिकमिति भवः ।

(ङ) श्रुतं ताडकायाः राक्षस्याः ताडनं विननं येन सः ताडका-
वधमाकर्णयन्नपीत्यर्थः निशाचरपतिः दृश्योपः विजानां दोर्दण्डानां
भुजयष्टीनां यच्चण्डिमा चण्डित्वं तदुचितं व्यापारं विक्रममित्यर्थः ।

(च) गरुडदुगोत्तालहरण ! गरुडवंशभूषण ! सुन्दसुन्दर्याः
सुन्दो नाम कश्चित् असुर आसीत् तस्य सुन्दरो भाव्या ताडका तस्याः
वधविडम्बना वधव्यापारः ।

विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रः (छ) सप्ततन्त्राणाय दाशरथि-
मयाध्यातः सिद्धाश्रमं सलक्ष्मणं राममानिनाय । वैता-
निकं च विततान । तत्र यथोचितसामोद्धारिष्युद्गातरि
अस्तमन्त्रसंस्कृताहुतौ होतरि प्रचरन् कर्मधुर्य्येऽध्वर्य्यौ दिव्यां
गिरमनुवर्त्तमाने यजमाने सम्यगवेक्षिताखिलकर्मणि
ब्रह्मणि सरभसमनैरम्नदमदाभोलमनैन्दवममार्त्तण्डीयम-
चैत्रभानवं च ज्योतिरुदजृम्भत ।

सवेगा । अक्षरिग्रमक्षरिग्रम् । तदो तदो ? (३८) ।

चित्तयिच्छण्डः । ततश्च सपुत्रदारेषु दिगन्तरादागतेषु

३८ । अक्षर्यमाक्षर्यम् । ततस्ततः ? ।

(छ) सप्ततन्त्राणाय दाशरथिं सप्ततन्त्रमन्त्रः क्रतुरित्यमरः ।
वैतानिक यज्ञीयं यथोचितं यथाविधि सामोद्धारिणि सामवेदसुत्रे-
णावति उद्गातरि सामवेदिनि अत्विजि इत्यर्थः, यस्तेन मन्त्रेण
संस्कृताः आहुतयः तेन तथोक्ते होतरि होमं कुर्वति अत्विजि, प्रच-
रन् यिधिदर्शनमेव कर्म तस्मिन् धुर्य्ये धुरन्वरे विचक्षणो इत्यर्थः
अध्वर्य्यौ अत्विजि इत्यर्थः अध्वर्य्यूद्गाहहोतारो यजुःसामर्ग्विदः
क्रमादित्यमरः । दिव्यां संस्कारपूतां गिरं यावत् अहुवर्त्तमाने अहु-
सरति यजमाने यष्टरि सम्यक् अवेक्षितम् अखिलं समग्रं कर्म तेन
तादृशे ब्रह्मणि अत्विग्विशेषे सति सरभसं सवेगम् अनैरम्नदम् अश-
ङ्कम् अदाभोलं दम्भोलिर्वज्रं तदीयं न भयतीति अदाभोलम्
अवेद्युतमित्यर्थः अनैन्दवम् अचान्द्रम् अमार्त्तण्डीयम् अक्षर्य्यम् अचैत्र-
भानवम् अनाग्नेयं ज्योतिः तेजः अलौकिकमिति भावः उदजृम्भत
उत्तस्थी ।

किमिदमिति (ज) कान्दिशीकेषु मुनिषु तपोदधोधि
जनैः ।

रक्ताभ्यक्तोरसका गुरुकवलयलज्जाङ्गलव्यग्रतालुः

फेत्कारैः फलमलव्यतिकरगुरुभिः कम्पयन्ती जगन्ति ।

अन्योन्येनाग्रपाणिप्रणयि शवयुगं ताडका ताडयन्ती

सेयं द्राग्दष्टदंष्ट्राङ्गुरकषणरणत्कारभीमाऽभ्युपैति ॥३॥ (भ)

सुवेगा । अहह ! भीषणाणं वि भीषणा हृदासा ।

तदो तदो ? (४०) ।

चित्तशिक्षणः । अथ स भगवान् कुशिकनन्दनस्तत्प्रमथ-
नार्थं रागमेव निबुयुजे ।

सुवेगा । दुष्करमुपक्रान्तं भगवदा कोसिएण । तदो
तदो ? (४१) ।

४० । अहह ! भीषणानामपि भीषणा हृताशा । ततस्ततः ।

४१ । दुष्करमुपक्रान्तं भगवता कौशिकेन । ततस्ततः ? ।

(ज) कान्दिशीकेषु भवद्भूतेषु कान्दिशीको भवद्भूत इत्यमरः ।
उद्धोषि उद्धोषितम् ।

(भ) रक्तैः रक्षितैः अभ्यक्ते सिन्धो उरणी महती स्रक्ते ओष्ठ-
प्रान्तौ यस्यास्तादृशी गुरवे कवचाय पासाय वलङ्घिः वलङ्घिः उदरं
मच्छद्भिरित्थर्थः जाङ्गलैः सप्तभिः व्यपः विहृतः तासु यस्याः तपोक्ता
पशुचर्वणतत्परा इति भावः फुल्लस्य स्फीतस्य गडस्य कण्ठदेशस्य
व्यतिकरेण सङ्गेन गुरुभिः महद्भिः गन्धीरैरित्थर्थः फेत्कारैः
चोत्कारविशेषैः जगन्ति कम्पयन्ती अपपाणि प्रणयि भुजापस्थितं
शवयुगलं मृतकचेवरयुगलम् अन्योन्येन परस्परं ताडयन्ती दृष्टानां

चित्तगिरिः । ततः (अ) सञ्जातस्त्रीबधविचिकित्सासुद्रो
रामभद्रः सविनयमिदमाह ।

स्त्रीराक्षसी कथमिवात्र पतन्तु बाणाः

प्रेष्यस्य ते कुशिकनन्दन ! तत्प्रसीद ।

आदिश्यतामिह हि कोऽपि तपस्वितन्त्रे

मन्त्राक्षरैः कतिपयैर्य इमामपास्येत् ॥ ४ ॥ (ट)

सुवेगा । अहो ! उचिदकारित्तवं राक्षस्य । तदो
तदो(४२) ? ।

चित्तगिरिः । (ठ) अथैकजन्मानुभूतक्षत्रवृद्धभावः स
भगवांस्त्रिपताकेन पाणिना चिबुके राममुखमय्य निजगाद ।

(४२) अहो उचितकारित्तं राक्षस्य । ततस्ततः ? ।

दंष्ट्राङ्गुराणां कषण्येन परस्परसंघर्षेण यः रणतुकारः रणरणगन्धः
ते । भीमा भीषणा सा इयं ताडका द्राक् भटिति अस्युपैति आग-
च्छति । स्रग्धरावृत्तम् ।

(भ) तत् प्रमथनार्थं तस्याः ताडकाया स्रग्धरावृत्तम् ।

(अ) सञ्जातेति सञ्जाता उत्पन्ना स्त्रीबधे स्त्रीहत्यायां वा
विचिकित्सा संशयः विचिकित्सा तु संशय इत्यमरः । स्त्रीहत्यायां
अकर्तव्यत्वादिति भावः । तया हेतुना सुद्रा सङ्कोचः यस्य तथाभूतः ।

(ट) स्त्रीति । हे कुशिकनन्दन ! राक्षसी इयं स्त्री क्व स्त्रियां
बाणाः ममेति शेषः, कथं पतन्तु कथं स्त्रीहत्यां करोमीति भावः । तत्
तस्मात् ते तव प्रेष्यस्य दासस्य मम प्रसीद प्रसन्नो भव मा क्रुध्य इति
भावः । इह तपस्विनां तन्त्रे समाजे तपस्विमध्ये इत्यर्थः कोऽपि
तपस्वी आदिश्यताम् आशाप्यतां यः कतिपयैः मन्त्राक्षरैः इमां
राक्षसीम् अपास्येत् निराकुर्यात् । वृत्तमत्र वसन्ततिवृत्तम् ।

(ठ) एकेति । एकस्मिन् जन्मनि अनुभूतः क्षत्रवृद्धभावः

कासरान्निकरालेयं स्त्रीति किं विचिकित्सये ।

तज्जगत्चितयं चातुं तात ! ताडय ताडकाम् ॥ ५ ॥ (उ)

सुवेगा । बाधतम् । तदो तदो ? (४३) ।

चित्तशिक्षणः । ततः सहैव सुनिगिरां विरामेन राम-
कार्मुकतो (ठ) भुजङ्गभोगभीषणा बाणपटतिराविरा-
सीत् । उक्तं च लक्षणेन ।

विध्वस्तहस्तयुगलं ललिताम्बुतन्त्र-

मुष्णक्तरक्ततति खण्डितकालखण्डम् ।

उत्कृत्तकृत्ति रक्षितं च शरैः शरीर-

मार्येऽखिलाङ्गपरिताडिनि ताडकायाः ॥ ६ ॥ (ख)

(४२) ततस्ततः ? ।

धर्मः येन तथोक्तः आदौ चतुर्योऽपि तपसा मङ्गलं प्राप्त इत्यर्थः
विपताकेन तिस्रः पताकाः ध्वजपटाकारा उत्तिनाः अङ्गुलवः यदा
ताडयेन पाणिना भुजेन ।

(उ) कासरान्नीति । कासरान्निः संहाररान्निः वा इव कराणां
भीषणा कासरान्निर्यया अनत्संहारिणी तथा इयं राक्षसीत्यर्थः
तत्क्षो इति स्त्रीबुद्ध्या किं कथं विचिकित्सये संशये ? हे तात !
वत्स ! तत् तस्मात् जगतां चितयं तातं ताडकां ताडय जहि ।

(ठ) भुजङ्गभोगभीषणा आशीविषकायवत् भीषणा तीव्रा
बाणानां वराणां पटतिः परम्परा ।

(ख) विध्वस्येति । आर्ये रामे अखिलानां सर्वेषाम् अङ्गानां
परिताडिनि संहारिणि संहारार्चिनीति भावः । शरैः ताड-
कायाः शरीरं विध्वस्तं क्तिञ्च हस्तयुगलं यस्मात् ताडयं, खड्गिजाः
क्षिप्यताः अन्ततन्त्राः अन्तराशयः यस्मात् तथोक्तम्, उन्मुक्ताः निर्म-

सुवेगा । (त) डिम्भस्तथैवि तद्वराहवोचिदं चरिदं
रामभद्रस्य । तदो तदो ? (४४) ।

चित्तशिक्षणः । (य) ततस्त्रैयङ्गवस्य शोकशङ्कोः शम-
यिता सुन्दसुरबधूबधचरित्रेण चित्तीयमाणः ।

साकं लेभे जृम्भकास्तैः समन्त्रै-

र्विश्वाभित्रसुष्यतो यं कथाश्लात् ।

रामायासौ तं धनुर्वेदमाद्यं

प्रीतः प्रादात् तत्र सौमित्रये च ॥ ७ ॥ (६)

(४४) डिम्भत्वेऽपि तद्वराहवोचितं चरितं रामभद्रस्य ।

सिताः रक्तानां ततिः धारा यस्मात् तथाभूतं, सखितं कृतं काच-
खण्डं वक्तुं यस्य तथाविधं, तथा उत्कृष्टाभिज्ञाः कृतवः चर्मादि-
वस्य तथाभूतञ्च रचितं कृतम् । दृष्टमत्र वसन्ततिवक्तम् ।

(त) डिम्भत्वेऽपि शिशुत्वेऽपि तद्वस्य यूनः राघवस्य रघुवंशी-
वस्य उचितं सदृशम् ।

(य) त्रैयङ्ग्यस्य त्रिसङ्कुसुम्भान्विनः शोकशङ्कोः शोकरूपस्य
वस्यस्य शमयिता उद्वृत्तां विश्वामित्र इत्यर्थः । चित्तीयमाणः चमत्-
कृतः ।

(६) साकमिति । विश्वामित्रः तुष्यतः कथाश्लात् सुनेः सजा-
शात् समन्त्रैः जृम्भकैः अस्त्रविशेषैः साकं सह यम् आद्यं धनुर्वेदं
लेभे, असौ विश्वामित्रः प्रीतः प्रसन्नः सन् ताडकावधेनेतिभावः ।
तं धनुर्वेदं तत्र सिद्धान्तमे रामाय सौमित्रये सख्यया च प्रादात् ।
दृष्टमत्र शाकिनी, मासौ गौ वेङ्गाकिनी वेदशोकैरिति सङ्ख्यात् ।

सुवेगा । अहो ! से (ध) भरतमातामहस्य सुश्रियो
(न) सुसहससंयोगगर्भाचरितविभ्रमा । किंच तदो-
क्तीसि एष प्रहसिष्य' (४५) ।

चित्तविश्लेषः । ततश्च शकुन्तलायाः पिता (प) सुकेतुसु-
तोऽथनपरीक्षितविक्रमं संक्रान्तकार्मुकीपनिषदं ससङ्गं
राममादाय शङ्करशरासनारोपणप्रवर्त्तितसीतास्वयंवर-
यात्रां मिथिलां पुरीं प्रत्युच्चवास ।

सुवेगा । तदो तदो ? (४६) ।

चित्तविश्लेषः । ततस्तेषां (फ) ताडकेयौ निजतेजस्तिर-

(४५) अहो ! अस्य भरतमातामहस्य सुनेः सुसहससंयोगगर्भा-
चरितविभ्रमाः । किंच ततः कौशिकेन प्रतिपद्यम् ।

(४६) ततस्ततः ? ।

(ध) भरतमातामहस्य भरतः शकुन्तलेयः तस्य माता शकु-
न्तला तस्य पितुः कौशिकस्य इत्यर्थः । पुरा विश्वाभितः तपोभीतैर्देवैः
तपोयिष्यार्थं प्रेषितां मेनकां कियन्ति दिनानि सम्भुञ्ज्य तस्यां शकु-
न्तलां जनयामासेति पुराणम् ।

(न) सुसहससंयोगर्भाः सुसहसः अहुरूपः संयोगः गर्भे अनुरे-
षेण ते, चरितानां विभ्रमाः विज्ञासाः । प्रतिपद्यं कृतम् ।

(प) सुकेतुसुतोऽथनपरीक्षितविक्रमं सुकेतोः कस्यचित् गर्भस्य
सुतायाः ताडकायाः उन्मथनेन दमनेन परीक्षितः विक्रमो यस्य तम् ।
संक्रान्ता आश्रिता कार्मुकीपनिषद् धनुर्विद्या यं ताडयम् । शङ्करस्य
यत् शरासनं धनुः तस्य आरोपणेन प्रवर्त्तिता प्रारब्धा सीतास्वयं-
वरयात्रा जानकीपरिणयोक्तृयो यस्यां ताम् ।

(फ) ताडकेयौ ताडकाया अपत्ये पुमांसौ ताडकेयौ ताडका-
सुतौ । निजतेन तेजसा तिरस्कृताः मार्त्तं हृष्य स्वर्गस्य मरीचयः

कृतमार्तण्डमरीचिमारीचः सततोद्यतबाहुः सुबाहुश्च
जननीबधविरुद्धौ अध्वानमगुरुन्वाताम् ।

सुवेगा । ठाण्णेषु (ब) अहिषिविह्वा दुह्वा दुहुरक्खसीसुदा
तदो किं संवुत्तं ताणं (४७) ? ।

चित्तयिस्सण्डः । यत्तयोर्मातुः । तथाहि ।

कोदण्डात्तरलमुदञ्चतः शरस्य

द्राग्द्देधा व्यधित सुधारया सुबाहुम् ।

मारीचं सपदि च पुङ्गपत्रवातै-

रम्भोधेः पुलिनघरं चकार रामः । ॥ ८ ॥ (भ)

सुवेगा । सपरितोषम् । रक्खसकुलक्खअकारिक्खु रामअ-
न्दचरिदम् (४८) ।

(४७) स्थाने कस्वभिनिविटौ दुटौ दुट्टराक्षसीसुतौ । ततः
किं संवृत्तं तयोः ? ।

(४८) राक्षसकुलवकारि स्त्रु रामचन्द्रचरितम् ।

वेन तथोक्तः सौरतेजःपरिभावीत्यर्थः । जननीबधेन जनन्याः मातु-
साङ्काया बधेन हेतुना विरुद्धौ विरोधकारिणौ जातक्रोधौ इत्यर्थः,
अगुरुन्वाताम् अवबुधतुः ।

(ब) अभिनिविटौ वैरसाधनार्थमुद्यतौ ।

(भ) कोदण्डेति । रामः कोदण्डात् प्रक्षुब्धः तरुणं द्रुतम् उद-
ञ्चतः उदञ्चतः शरस्य सुधारया तीक्ष्णधारया द्राग् भटिति सुबाहुः
द्देधा द्विषण्डं व्यधित कृतवान् । पुङ्गपत्रवातैः वायव्यास्त्रैरित्यर्थः
सपदि शीघ्रं मारीचम् अम्भोधेः सामरस्य पुलिनघरं सैकतस्य
चकार च । वृत्तमत्र प्रहर्षिणी, तत्राद्याभिर्मनजरताः प्रहर्षिणीवमिति
वक्ष्यात् ।

त्रिरिच्छः । तस्माच्च समरतः (म) सुचिरसञ्चितेन
निशाचराणामसृजा मांसेन च सम्पादय दोहदम् ।

सुगेगा । आह ! एवं तु ए उवपरन्तेषु (र) शिञ्जिदसमस्त-
सञ्जतसीमन्तिणीसोहमा सुवेगा कम्पा । किं पुनः किमपि
पुच्छीमदि ? (४८) ।

चित्तिच्छिन्नः । प्रिये ! समादिश्यताम् ।

सुवेगा । कीस दशाण्योवि (स) अवमाणणासहण-
सहायो वदति (५०) ।

चित्तिच्छिन्नः । अयि (व) सुपतिणि ! सर्वावमानो दशा-
ननः कथमवमाननां सहते । किंतु सीताविरहवैधुर्यम-
वापराध्यति । न विना हिमानीमचण्डो मार्तण्डः ।

(४८) आह ! एवं त्वयोपकुर्वता निर्जितसकलशकुन्तसीमन्तिनी-
सौभाग्या सुवेगा कम्पा । किं पुनः किमपि पृच्छते ? ।

(५०) कथं दशाननोऽवमाननासहनस्वभावो वर्तते ।

(म) सुचिरसञ्चितेन सुचिरेण सञ्चितं संवृद्धोतं तेन असृजा
सञ्चितेन ।

(र) निर्जितेति निर्जितं सकलां शकुन्तसीमन्तिनीनां
पञ्चिणीनां सौभाग्यं यथा तादृशी अतिसौभाग्यवतीति भावः ।

(स) अवमाननाया अवसहनः स्वभावो यस्य तादृजः पराव-
माननासहिष्णुरित्यर्थः ।

(व) सुपतिणि ! पतिमुन्दरि ! सीताविरह नैधुर्यं सीताया
विरहेण अप्राप्या यत् वैधुर्यं विकृता तत् अत्र विषये अवपराध्यति
अवपराधमर्हति सीतावियोगदुःखेन व्याकुलीभावात् अनयधानता
यथाय चेतरिति भावः । हिमानीं हिमसंहतिं हिमानी हिमसंहति

सुवेगा । कीदृशा उच्यते सीताविरहवेदनविनोदा-
दसायस्य (५१) ।

चित्तशिक्षणः । लङ्कापुरचारिणा (य) त्रिकूटाचलपक्षि-
राजेन रत्नशिखण्डेन भवदेवरेण निवेदिता एव ।

सुवेगा । के उच्यते ? (५२) ।

चित्तशिक्षणः । मन्वेते कथ्यन्ते ।

इन्दुः सीतावदनसदृशो जानकीनेत्रद्वयं

नीलाम्भोज विसक्तिसलया मैथिलीहासभासः ।

सम्यक्साध्यादिति च बहवस्तस्य जाता जगत्यां

लङ्काभर्तुर्जनकतनयाविप्रलम्भे विनोदाः ॥ ५८ ॥ (घ)

(५१) कीदृशाः पुनः सीताविरहवेदनविनोदा दृशाननस्य ।

(५२) के पुनस्ते ? ।

रित्यमरः । तां विना मार्तण्डः रश्मिः न अचण्डः अतीक्ष्णः हिमानी-
प्रभावात् रवेर्माह्वमित्यर्थः ।

(य) त्रिकूटाचलस्य त्रिकूटगिरेः लङ्कानग्याधारस्य यः पक्षि-
राजः तेन रत्नवत् शिखण्डं यस्य तस्मान्ना भवत्या तय देवरेण मम
भ्रात्रेति यावत् ।

(घ) इन्दुरिति । जनकतनयायाः जानक्याः विप्रलम्भे विरहे तस्य
लङ्काभर्तुः दृशाननस्य जगत्यां सम्यक् साध्यात् सादृश्यात् इति इत्वं
बहुवचो विनोदाच्चित्तोपकराः जाताः, तथाहि इन्दुः सीतायाः
वदनस्य सदृशः, नीलाम्भोजं भीमोत्पलं जानक्याः नेत्रवत् द्वयं
जनोद्धरं विसक्तिसलयाः सुखालपङ्कगाः मैथिल्याः हासस्येव भासो
येषां तद्योक्ताः ।

विनोदान्तरं पुनरिदमथ । यत्किञ्च भगवतः पुरन्द-
रस्यादेशात्तत्रभवता भरताचार्येण सीतास्वयंवरचरितसंबन्धं
नूतनं (स) नाटकमुपनिबद्धं सुरसदसि प्रयुक्तं च । तदर्थ-
माय दग्धाननेन द्रौहिषिर्भणितः । तेन चाप्सरोभिः सह
पुत्रशतमपि सङ्गां पुरीं प्रति प्रहितमिति ।

सुवेगा । ता एहि अग्रे वि शिग्ररज्जाहिष्ठासं विभ-
गिरिं गङ्गुष-विबिडणीडणिवासिणो दोहलयं संपादेन्न
(५३) इति परिक्रम्य निष्क्रान्तौ ।

(ह) मित्रयिष्कम्भकः ।

ततः प्रविशति रावणः प्रहसन् ।

रावणः । मदनाकूतमभिनीय । हृदय ! दिष्ट्या वर्द्धसे
सीताप्रतिकृतिदर्शनेन । नेपथ्ये । जय जय विजगत्पते !
पोलस्य ! सुखाय सायन्तनी सन्ध्या भवतु देवस्य । सम्प्रति
हि ।

माञ्जिष्ठीकृतपट्टसूत्रसदृशः पादानयं पुञ्जयन्
यात्यस्ताचलसुम्बिनीं परिणतिं स्वेन ग्रहग्रामणीः ।

(५३) तत् एहि आगामपि निजरज्जाधिष्ठानं विन्ध्यगिरिं
जत्वा निबिडनीडनिवासिनौ दोहदं सम्पादयावः ।

(स) उपनिबद्धं रचितं सुर-सदसि देवसभायां प्रयुक्तम् अभि-
नीतम् । द्रौहिषिः द्रुहिष ब्रह्मणः पुत्रः भगवान् नाम्नाचार्यः
भरतः इत्यर्थः तेन भरताचार्येण ।

(ह) मित्रयिष्कम्भकः सङ्कीर्णविष्कम्भकः । अत्र मध्वबोर्नीच-
जातित्वात् नीचकल्पितत्वेन सङ्कीर्णत्वं तदुक्तं प्रागेव ।

वात्सावेगविवर्तिताम्बुजरजम्बुवायमाणः क्षयं

क्षोणज्यातिरितोऽप्ययं स भगवानर्णोनिधौ मञ्जति ॥ १० ॥ च)

रावणः । दिष्ट्या गतं दिवसेन । भो भो प्रहस्त !

तदुच्यतां (क) वैरिष्ठा मुनयः प्रस्तूयतामिति ।

प्रहस्तः । नेपथ्याभिसुखमवसोक्य । भो भो भरतपुत्राः !

(ख) प्रेक्ष्य ककते कृतक्षयः क्षणदाचरचक्रवर्ती तत्प्रस्तूयताम् ।

प्रविश्य कोष्ठः ।

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।

नमः शृङ्गारबीजाय तस्मै कुसुमधन्वने ॥ ११ ॥ (ग)

रावणः । (घ) द्वादशपदेयं प्रवर्तिता नान्दी तत्प्रस्ताव-
यिष्यति ।

(क) माञ्जितीति । अयं स भगवान् यद्वाचां ज्योतिषां प्रामाण्यः
अधिपतिः रयिः माञ्जितीकृतैः माञ्जिठाराण्यै रञ्जितैः पट्टकृतैः
सदृशः तस्यान् पादान् किरणान् पुञ्जयन् सङ्कोचयन् सैरं मन्दं मन्दम्
अस्ताचलचुम्बिर्भौ परिणतिं याति गच्छति । इतोऽपि अयं क्षीण-
ज्योतिः सन् क्षयं वात्सावेगेन विवर्तितैः चालितैः अम्बुजानां
रजोभिः परागैः क्लृप्तायमाणः अर्णोनिधौ कलनिधौ मञ्जति ।
बाहुल्यविक्रीडितं वृत्तम् ।

(क) वैरिष्ठाः मङ्गलुताः ।

(ख) प्रेक्ष्य ककते दर्शनार्थम् । कृतक्षयः कृतोत्सवः कृतोद्योग
वत्सर्वः ।

(ग) कर्पूर इति । यः दग्धोऽपि भस्मीकृतोऽपि कर्पूर इव जने
जने प्रतिपुष्टं शक्तिमान् तस्मै शृङ्गारबीजाय शृङ्गाररसनिहा-
नाय कुसुमधन्वने कामाय नमः ।

(घ) द्वादशपदेति द्वादश पदानि सुबन्तरूपाणि यस्यां सा ।
प्रवर्तिता प्रयुक्ता ।

कोट्टः । तत्रभवतः परमेष्ठिनो (क) मानसभुवः प्रथम-
पुत्रस्य नाट्ययोनिर्भरताचार्यस्य कृतिरभिनवं सीतास्वयं-
वर इति नाटकं प्रयोक्तव्यम् । अतः कमलसम्भवोपदिष्ट-
नाट्यवेदेन स्वपौरुषपरितोषितखण्डपरशुदर्शितलास्य-
ताण्डवप्रपञ्चचतुरेष भवता दीयमानमवधानमभ्यर्चये ।
अतः ।

अवधैः पेयमनेकैष्ट्यं दीर्घैश्च लोचनैर्बहुभिः ।

भवदर्शमिव निवृत्तं नाट्यं सीतास्वयंवरणम् ॥ १२ ॥ (च)

रावणः । किं (क) पुनरिदमसंस्तुतं प्रस्तूयते । कः पुन-
रसौ योऽयमेष मयि रावणेऽपि सति सीतां स्वयं वृणुते ।
विचक्ष्य । भवतु निरङ्कुशाः कविवाचः ।

कोट्टः । समन्तादप्यलोक्य अहो राक्षसराजस्य त्रिभुवन-
शिरःशेखरायमाणा प्रभुशक्तिः । तथाहि ।

(क) मानसभुवः मानसजातस्य । प्रयोक्तव्यम् अभिनेतव्यम् ।
कमलसम्भवेन ब्रह्मणा उपदिष्टः शिक्षितः नाट्यवेदः नाट्यशास्त्रः
वस्य तेन । तथा स्वपौरुषेण परितोषितः वः खण्डपरशुः हरः
तेन दर्शितेन शिक्षितेनेत्यर्थः । नाट्यताण्डवप्रपञ्चेन नाट्योत्सवयिसा-
रेण चतुरः तेन ।

(च) अवधैरिति । सीता स्वयंवरणं नाट्यम् अनेकैः अवधैः कर्तुं पेयं
चाव्यमित्यर्थः । तथा बहुभिः दीर्घैः लोचनैः नेत्रैः दृश्यञ्च तस्मात् भव-
दर्शमिव त्वदर्शमिव निवृत्तं रचितं तव बहुलोचनलोचनत्वादिति
भावः । आख्यायितं, वस्त्राः प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि
अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्धं इति सञ्ज्ञात् ।

(क) असंस्तुतं अप्रस्तुतम् । निरङ्कुशाः निर्वाधाः ।

ज्योतीषि प्रसुवन्ति प्रतिफलनवशान् मौक्तिकन्यासलक्ष्मो
मिन्दोर्ज्योत्स्ना वितानीभवति भगवतां दर्पणत्वं रवीशाम् ।
सन्ध्यारागस्य रङ्गे रचयति सहसा सान्द्रसिन्दूररेखां
स्वेदच्छेदाय चैते दिशि दिशि मरुतस्तालवृन्तीभवन्ति ॥ १३ ॥ ज
भोभो लङ्घे श्वरसभासदः ! स तत्रभवान् द्रौहिषि-
एवमाह ।

वाग्वैदर्भीं मधुरिमगुणं स्यन्दते ओचलेष्वां
वसुन्यासो हरति हृदयं सूक्तिमुद्रानिवेद्यः ।
सद्यः सूते रसमनुपमप्रौढिजम्भा प्रसादः
संदर्भश्रीरिति कृतधियां धाम गीर्देवतायाः ॥ १४ ॥ (भ)

(ज) ज्योतीषीति । ज्योतीषि नक्षत्राणि प्रतिफलनवशात् प्रति-
विम्बनात् मौक्तिकानां न्यासस्य लक्ष्मो त्रियं प्रसुवन्ति वितन्वन्ति ।
इन्द्रोः चन्द्रस्य ज्योत्स्ना वितानीभवति चन्द्रातप इव भयतीत्यर्थः ।
भगवतां रवीशाम् द्वादशात्मकत्वात् बहुवचनम् । दर्पणत्वं सुकुरकार्य-
कारित्वम् । सन्ध्यारागस्य रङ्गे गान्ध्याशाखां सहसा सान्द्रस्य वनस्य
सिन्दूरस्य रेखां रचयति । एते च मरुतः समीरणाः स्वेदच्छेदाय
वर्ष्मनिवारणाय दिशि दिशि तालवृन्तीभवन्ति तालवृन्तकार्यं
बाधवन्तीत्यर्थः सर्वत्र तव सन्तोषार्थमिति योज्यम् ।

(भ) याविति । वैदर्भीं विदर्भदेशीयावाक् रचनाविशेषः अहत्तिरत्य-
हत्तिर्या मधुरा रचना तथा । वैदर्भीति लज्जया ओलाभ्यां कर्णाभ्यां
वेज्ञं मेवं मधुरिमगुणं साधुर्यरसं स्यन्दते यर्षति । सूक्तिः शोभना
उक्तिरेव मुद्रा प्रत्ययसाधनं चिह्नविशेषः तेन निवेद्यः प्राप्यः सूचितः
इत्यर्थः । वसुन इतिष्टतस्य न्यासः कथनमिति यावत् हृदयं हरति
आकर्षति । अनुपमया प्रीत्या वैचित्र्येण जगत् वसु तथोक्तः
प्रसादः गुणविशेषः । तदुक्तं दर्पणैः चित्तं व्याप्नोति यः चित्तं युक्ते-

ततश्च ।

सुवर्णवन्धविद्योति कुर्वत अवशाश्रयम् ।

सच्छायसुप्तसदृशं काव्यं सुक्तामयं बुधाः ॥ १५ ॥ (अ)

नेपथ्ये गोचरे ।

प्रकटितरामाभोजः कौशिकवान् सपदि लक्ष्मणानन्दो ।

सुरचापदमनहेतोरयमवतीर्थः शरत्समयः ॥ १६ ॥ (ट)

कोङ्कः । कथमुपक्रान्तं (ठ) भरतपुत्रैः । यदियं राम-

अममिवानन्दः । सः प्रसादः समक्षेषु रसेषु रचनासु चेति । सद्यः
भटिति रसम् आखादं कृते जनयति इति इत्यं कतधियां मार्जित-
मतीनां कवीनामित्यर्थः सन्दर्भस्य यन्मस्य श्रीः गीर्देवतायाः वाग्देव्याः
धाम आश्रयः । वृत्तमत्र मन्दाक्रान्ता ।

(अ) सुवर्णेति । हे बुधाः ! सुवर्णाणां शोभनानां वर्णानां बन्धेन
विन्धासेन विद्योतत इति विद्योति शोभमानं सती ज्ञाया कान्ति-
रौज्ज्वल्यं यस्य तादृशम् उज्ज्वलनि विराजमानानि सुवर्णवत्तेति भावः
वृत्तानि अन्दांसि यस्य तच्चाविधम् अतएव सुक्तामयं सुक्ताहारम्
मनोहरं काव्यं अवशाश्रयं कुर्वत ऋषुत इत्यर्थः ।

(ट) प्रकटितेति । प्रकटितं प्रकाशितं राम एव अम्भोजं कमलं
वत् तथोक्तः कौशिकवान् स विन्धामितः प्रेचकाकुलस्य वर्णसु तेषां
गिरिमङ्गरादिषु अवस्थितानां साम्प्रतं यद्भिर्गमनादिति भावः ।
सच्छायम् आनन्दयतीति तथोक्तः । सच्छयणेन शुभचिह्नेन
चन्द्रपद्मादिविकासरूपेण लोकानन्दजननस्य । सुरचापस्य देवधनुषः
हरकर्मकुसोत्सर्गः इन्द्रधनुषश्च तस्य वार्धिकात्वादिति भावः । दमन-
हेतोः भक्तार्थम् अनुदयार्थश्च शरत्समयः अवतीर्थः उपस्थितः ।
आसीत्तम् ।

(ठ) भरतपुत्रैः नटैः । प्रावेगिकी प्रवेशच्छाविका ध्रुवा गीति-
विशेषः ।

सुखानुगतस्य भगवतो विश्वामित्रस्य प्रावेष्टिको ध्रुवा ।
तदहमप्यनन्तरकरणीयाय सज्जो भवामि । इति
निष्क्रान्तः ।

प्रस्तावना ।

ततः प्रविशति विश्वामित्रो रामलक्ष्मणौ च ।

विश्वामित्रः । अहा (ङ) तत्त्वेऽभिनिविष्टं मनो जनकस्य ।
यदा याज्ञवल्काद्यजुर्विज्ञानविभवः सुखसौ । स हि
चन्द्रमसोऽनुभावो यदस्य यावाणोऽपि निस्थन्दन्ते ।

रामलक्ष्मणौ । भगवन्नुपाध्याय ! किमसौ वैदेहः ? (ङ)
शुक्लान्यपि यजूंषि विज्ञाय याज्ञवल्कातो न वनाय
प्रतितिष्ठते ।

(ङ) तत्त्वे परमात्मनि वेदे च । वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म इत्य-
भरः । यजुरिति यजुषां विज्ञानस्य विभवः सामर्थ्यम् । अनुभावः
प्रभावः । यावाणः प्रस्तराः चन्द्रकान्तमणय इत्यर्थः ।

(ठ) शुक्लानि श्वेतवर्णानि । यजूंषि द्विविधानि शुक्लानि लक्षणानि च ।
पुरा वैशम्पायनो मुनिः स्वशिष्यं याज्ञवल्क्यं प्रति चुक्रोध । ततः
क्रुद्धेन गुरुर्या मत्तोऽधीतानि देहीत्वभिहितः याज्ञवल्क्यः सर्वांश्च
अधीतानि यजूंषि उज्जगार । तेन तानि लक्षणवर्णानि अभूवन् । भगवता
मासुश्च तानि तदानीमेव तिस्रिरिपक्षिभिः । ततश्च तैत्तिरीयाणि तानि
लोके विख्यातानि । यानि च ततः सूत्रमाराध्य तस्य विद्वानि तानि
शुक्लानि । तेन च मुनिना वैदेहाय तानि दत्तानीति गाथावाचस्पत्येयाः
वनाय प्रतितिष्ठते—अयं भावः शुक्लयजुषां ब्रह्मज्ञानदत्त्वेन गृह्यान्मस्य
निवर्त्तकत्वादिति ।

विश्वामित्रः । वत्स दाशरथे राम ! वत्स लक्ष्मण ! सं-
 खलु राक्षसाग्रममहामुनिरित्यं (ण) समर्थयते ।
 स्थितिः पुण्येऽरण्ये सह परिचयो हन्त हरिणैः
 फलेर्मध्या वृत्तिः प्रतिनदि च तल्पानि दृषदः ।
 इतीयं सामग्री फलति हि विरक्त्यै स्पृहयतां (त)
 वनं वा गेहं वा सदृशमुपशान्तस्य मनसः ॥ १७ ॥

रामः । सत्यमिदं गोयते । (य) अतयाविधो न तथा-
 विधरहस्यवेदी ।

रावणः । साक्षेपम् । अये ! अयमसौ रामो दाश-
 वथिर्यस्ताडकारिस्ताडकेयारिश्च ? । सुनिष्ठद्विष्ट । अहो !
 (द) क्षत्रियब्राह्मणस्याभिचारे चातुर्यं यदस्मात्परिजनेऽपि
 जनितवानयमपि क्षत्रियद्विष्टो द्विष्टः उन्मत्तः ।

(च) समर्थयते विचारयति ।

(त) स्थितिरिति । पुण्ये पवित्रे अरण्ये स्थितिः वासः,
 हन्त इति हर्षसूचकमव्ययं हरिणैः सह परिचयः सङ्गः, फलैः वन्यैः
 प्रतिनदि च नदीभिश्च मेध्या पवित्रा वृत्तिः जीविना, दृषदः प्रसूताः
 तल्पानि शय्याः, इति एवं रूपा इयं सामग्री उपकरणं स्पृहयतां
 प्रासनावतां विरक्त्यै विरागाय फलति प्रभवति हि, हिशब्दोऽवधा-
 रणे उपशान्तस्य निस्पृहस्य मनसः वनं वा गेहं वा सदृशं तुल्यम् ।
 उत्तमत्र शिखरिणी ।

(य) अतयाविधः अतद्रूपः अतज्ज्ञ इत्यर्थः । तथाविधं
 यद्वक्ष्यं मर्म वेत्तीति तद्योक्तः ।

(द) अभिचारे मारणादिके आथर्वणिके कर्मणि इत्यर्थः । क्षत्रि-
 यब्राह्मणस्य आदौ क्षत्रियः पश्चात् ब्राह्मणः तस्य विश्वामित्रस्य इत्यर्थः ।
 क्षत्रियद्विष्टः क्षत्रियशत्रुः । द्विष्टस्य शत्रोः उन्मत्तं चापत्यम् ।
 अस्त्वैव सुनेरभिचारप्रभाव एषः, नतु बालकस्येति भावः ।

अक्षयः । पुरोऽयस्योक्त्य । अये (ध) सविधौक्ततधनुषि
स्वयंवरयात्राभुवि वर्त्तामहे । यतः ।

कणत्कनककिङ्किणीमुखरतोरणैर्गोपुरै-

र्विचित्रमणिदीप्तिस्फुरणसूचितेन्द्रायुधैः ।

चकास्त्ययमवाङ्मुखीकृतनभसरीलोचनः

स्थितोन्नतनरेश्वरः किमपि मञ्चहर्म्योच्चयः ॥ १८ ॥ (न)

विश्वामित्रः । समन्तादवस्योक्त्य ।

पुरविजयि तदेतत् कार्मुकं चन्द्रमौले-

रयमिह जनकानामग्रणीर्योगिनां च ।

अयमपि च निमीनां धर्मबन्धुः पुरोधाः

सुरयजनसमुत्था मैथिली चैयमत्र ॥ १९ ॥ (प)

(ध) सविधीकृतधनुषि सविधीकृतं सन्निधापितं धनुः यस्यां
तथोक्तायां स्वयंवरयात्राभुवि स्वयंवरोत्सवक्षेत् ।

(न) कणदिति । अवाङ्मुखीकृतानि दिदृक्षुः न्यक्प्रसारि-
तानि नभसरीणां खेचरीणां लोचनानि येन तथोक्तः, तथा
स्थितः उन्नतः महान् नरेश्वरः नरपतिः यत्र तथाभूतः अयं मञ्च-
हर्म्योच्चयः पर्यङ्कगोमितावृन्निचयः कणलीभिः कनककिङ्किणीभिः
स्वर्णनिर्मितकुड्मघण्टिकाभिः सुसरास्तोरणाः द्वारोपरिस्थितधनुराकाराः
अवयवविशेषाः येषां तैः तथा विचित्राणां मणीनां दीप्तिस्फुरणेन
रश्मिविकासेन सूचितम् इन्द्रायुधं यक्रधनुः यैः तादृगैः गोपुरैः पुर-
द्वारैः पुरद्वारन्तु गोपुरमित्यमरः । चकास्ति राजते । पृथ्वी उत्तमत्र ।

(प) पुरेति । तदेतत् परिदृश्यमानमिति भावः चन्द्रमौले इरस्य
पुरविजयि त्रिपुरध्वंसि कार्मुकं धनुः । इह अस्मिन् प्रदेशे जनकानां
निमिकुलाणां योगिनाञ्च अग्रणीः प्रवरः अयं विदेहस्य । अपिच अयं
निमीनां धर्मबन्धुः धर्मकार्यसहायः पुरोधाः पुरोहितः यतामन्

ततः प्रविशन्त्युपविष्टा यथानिर्दिष्टा जनकशतानन्दसीताः

प्रतीहारी धात्रेयिका च ।

शतानन्दः । भोः सौरध्वज ! अद्य खलु ताडितताडका-
कुटुम्बस्य रामभद्रस्य दर्शनेन (फ) दशरथशैशवमनुष्मा-
रितोऽस्मि यत्तेनापि ।

अट्टष्टमश्रुभेदेन गतेन क्षणमित्रताम् ।

वज्रपाणिः कृतं राज्यमदैत्यमपदानवम् ॥ २० ॥ (ब)

जनकः । एवमेदैतत् । न (भ) खल्विच्छाकूणामपेक्षित-
वयःप्रक्रमो विक्रमः ।

शतानन्दः । (म) हेमप्रभे ! शान्भवधनुःसमीपवर्त्तिनीं
कुरु राजपुत्रीं प्रवृत्ता स्वयंवरयात्रा ।

सीता धात्रेयिका तथा कुरुतः ।

विश्वामित्रः । वत्स ! लक्ष्मण ! यथानिर्दिष्टं जनका-

इत्यर्थः । अत्र च इयं सुरयजनसमुत्था यज्ञवेदिभया मैथिली सीता
च वर्त्तत इति सर्वत्र योज्यम् । एतन्मत्र मालिनी ।

(फ) दशरथशैशवं दशरथस्य शैशवं बाल्यावस्थाम् ।

(ब) अट्टष्टेति । अट्टष्टः अश्रूणां भेदः विकासः यस्य ताड-
शेन बालेनेत्यर्थः वज्रपाणेः इन्द्रस्य क्षणमित्रतां तत्क्षणसख्यं गतेन
प्राप्तेन सता राज्यं त्रैलोक्यरूपमिन्द्रराज्यम् अदैत्यम् अपदानवं
दैत्यदानवशून्यमित्यर्थः । कृतम् ।

(भ) अपेक्षितेति अपेक्षितः वयसः क्रमः यस्मिन् तथोक्तः
वयो नापेक्षते इति भावः ।

(म) हेमप्रभे ! धात्रेयिकासम्बोधनमिदम् । स्वयंवरयात्रा स्वयं-
वरोत्सवः ।

सनासन्नवर्त्तिनं (य) मञ्चकैकदेशमारोहय रामभद्रम् ।
आरोह च स्वयं येन सीरध्वजोऽनुसन्धत्ते ।

रामसङ्क्षयौ तथा कुरुतः ।

रामः । स्वगतम् । अये इयमसौ सीता यस्याः स्वयं
भगवती वसुमती माता यागभूमिर्जन्ममन्दिरम् इन्दुशेखर-
कार्मुकारोपणं च जामातृगुणः । ससृङ्गं निर्वर्ण्य ।

समन्तात् साभोगं न च कुचविभागाञ्चितमुरो
नितम्बः स्वां लक्ष्मीमभिलषति नाद्यापि लभते ।

दृशो लीलामुद्रा स्फुरति च न चातिस्थितिमती
तदस्यास्तारुण्यं प्रथममवतीर्थं विजयते ॥ २१ ॥ (र)

विचिन्त्य । इहो हृदय ! इतः प्रभृति(ल) नूनमस्त्वलितं
शासनः कुसुमायुधो भविता । पश्य ।

यदाकिं
॥ २१ ॥

(य) मञ्चकैकदेशं धनुषः मञ्चोपरिस्थितादिति भावः ।
अनुसन्धत्ते अनुनिरीक्षते इत्यर्थः ।

(र) समन्तादिति । उरः वक्षः समन्तात् चतुर्दिक्षु साभोगं
आभोगः परिपूर्णता तेन सहितम् । आभोगः परिपूर्णतैवमरः ।
कुचयोर्विभागेन विरचनया न च अञ्चितं पूजितं न शोभितमित्यर्थः ।
नितम्बः स्वां निजां लक्ष्मीं शोभाम् अभिलषति वाञ्छति, अद्यापि
न च लभते न प्राप्नोति । दृशोर्नेत्रयोः लीलामुद्रा विलासचिह्नं
स्फुरति विकासते, न च सा अतिस्थितिमती न बहुक्षणं तिष्ठतीत्यर्थः
सर्वत्र सीताया इति योऽर्थः । तत् तस्मात् अस्याः सीतायाः प्रथम-
मवतीर्थं तारुण्यं विजयते । उत्तमत्र शिखरिणी ।

(ल) अस्त्वलितशासनः अव्याहताक्षः ।

वहतु धनुरसङ्गादैश्वर्यं वैश्वं वा
 प्रहरतु च पृषत्कैः कौसुमैरायसैर्वा ।
 तदपि मकरकेतुर्मूर्ध्नि धन्वीश्वराणा-
 मियमिह युवभावं यावदङ्गीकरोति ॥ २२ ॥ (व)

सम्यन्विभाष्य । तामियं वयोवस्थामलङ्घरोति (श) यस्या-
 मभिनवाकल्पविकल्पविभ्रमभङ्गिव्यग्रमानसा शङ्के दिवा-
 निशं तिष्ठतीति । यतः ।

उत्तालालकभञ्जनानि कवरीपाशेषु शिञ्चारसो
 दन्तानां परिकर्म नीविनहनं भूलास्ययोग्याग्रहः ।
 तिर्यग्लोचनवर्त्तितानि वचसां छेकोक्तिसंक्रान्तयः
 स्त्रीणां स्नायति शैशवे प्रतिपलं कोऽप्येष केलिक्रमः २३ (घ)

(व) वहतु इति । मकरकेतुः असङ्गात् अनासङ्गात् आसक्ति-
 मन्तरेण इत्यर्थः ऐश्वर्यम् इत्युदण्डनिमित्तं वा वैश्वं वंशनिर्मितं
 धनुः वहतु, कौसुमैः कुसुममयैः आयसैः कोङ्कमयैः वा पृषत्कैः गरैः
 प्रहरतु च, तदपि तथापि धन्वीश्वराणां धनुर्वरायणीनां मूर्ध्नि
 तावत् भविष्यतीति शेषः यावत् इयं मैथिली इह युवभावं तारुण्यम्
 अङ्गीकरोति । साम्प्रतं कामस्य न धनुर्वरायणीत्वं सिध्यति,
 वीतायास्तारुण्यं सेत्स्यत्येवेति भावः । उत्तमत्र मालिनी ।

(श) यस्यां वयोवस्थायाम् अभिनवानां नूतनानाम् आकल्याणाम्
 अलङ्काराणां विकल्पस्य रचनायाः यो विभ्रमः विजातः तस्य भङ्गो
 वातुर्थ्ये व्यपम् आसक्तं मानसं यस्याः तादृशी । शङ्के तर्कवाभि ।

(घ) उत्तासेति । उत्ताजानां उत्तानानाम् अलङ्कारानाम् चूर्णकुल्ला-
 णाम् । अलङ्कारचूर्णकुल्ला इत्यमरः । भञ्जनानि कौटिल्येन स्थाप-
 नानि इत्यर्थः, कवरीपाशेषु केशवन्धनेषु शिञ्चारसः शिञ्चार्याम् कतु-
 रागः । दन्तानां परिकर्म प्रसाधनं नील्याः वसनपद्मेः नहनं बन्धनं

रावणः । इयमसौ(स) हृदयविशल्यकरणौषधिर्मैथिली ।
तदखिलनेत्रसम्पातनेन पश्याम्येनाम् । सुचिरं विभाष्य ।
धर्मिणी ललितः स्मितं सुचिं दृशो दीर्घं भ्रुवो भङ्गुरे
पाशाभे श्रवसी विशालमलिकं माञ्जिष्ठपृष्ठोऽधरः ।
कण्ठो रुक्मरुचिः समुन्नतमुरः काम्यं च काञ्चीपदं
दृग्बुन्दानि ! चिरं विभज्य दशधा तन्मैथिलीं पश्यत २४ (इ)
आकाशे । (क्ष) सीतामनुसन्धाय सोन्मादमिव ।

भ्रुवोर्लस्यं नर्तनं भङ्गीविशेषः तस्य योग्यः अभ्यासः तस्मिन् यत्नः
यतः आदर इति यावत् लोचनयोः नेत्रयोः तिर्यक् वर्तितानि
काटिल्येन चालनानि तथा वचनं वाक्यानां छेकोक्तिषु विदग्धवाक्येषु
संक्रान्तयः सङ्क्रमनानि छेको विदग्ध इति दर्पणकारः । एषः एवं-
प्रायः कोऽपि अनिर्वाच्यः केलिक्रमः विलासक्रमः स्त्रीणां शैशवे
वाल्मे गते इति शेषः प्रतिपलं प्रतिक्षणं श्लायति श्लानिं गच्छति ।
शार्दूलविक्रीडितं पक्ष्मम् ।

(स) हृदयेति हृदयस्य विशल्यकरणं शल्योद्धरणं तस्य औषधिः ।

(इ) धर्मिणी इति । हे दृग्बुन्दानि नेत्रसमूहाः ! ललितः सुन्दरः
स्मितं त्रिषु सुन्दरमिति कोषः धर्मिणीः बद्धकेशः सुचिं विशुद्धं
स्मितं दीर्घं विशाले दृशो नेत्रे भङ्गुरे कुटिले भ्रुवो, पाशाभे बन्धन-
रञ्जुसदृशे श्रवसी कर्णौ विशालम् अलिकं ललाटं सञ्जिष्ठया रञ्जितं
माञ्जिष्ठं पृष्ठम् उपरिभागो यस्य तदङ्गः अधरः । कण्ठः रुक्मरुचिः
सुगन्धकान्तिः, समुन्नतं कुचयोः प्राग्भावादिति भावः उरः, काम्यं
कमनीयं काञ्चीपदं रगनाम्पदं नितम्ब इत्यर्थः मैथिल्या इति सर्वता-
म्येति । चिरं दशधा उक्तप्रकारेण दशविधेन विभज्य विभागं कृत्वा
तां मैथिलीं पश्यत अवलोकयत ।

(क्ष) अनुसन्धाय निर्वर्ण्य मनसा ध्यात्वा वा ।

तरङ्गय दृशोऽङ्गने ! पततु चित्रमिन्दीवरं
 स्फुटीकुरु रदच्छदं व्रजतु विद्रुमः श्वेतताम् ।
 क्षणं वपुरपावृणु स्पृशतु काञ्चनं कालिका-
 सुदक्षय मनाङ्मुखं भवतु च द्विचन्द्रं नभः ॥ २५ ॥ (क)

प्रतीहारी । समन्तादवशोक्य भूमिपालान् । यत् सत्यं
 (क) निरुपमरूपसम्पदो जनस्य साहायकेन स भगवान्
 कुसुमायुधः किमपि कामिजनं विदुष्यति । यतः ।
 एतेनाञ्चैर्विहसितमसौ काकलीगर्भकण्ठो
 क्षुब्धश्चक्षुः प्रहितममुना साङ्गभङ्गः स्थितोऽयम् ।
 हारस्याग्रं कलयति करेणैव हर्षाच्च किञ्चित्
 स्त्रैः पुंसां नवपरिगमः काममुन्मादहेतुः ॥ २६ ॥ (ग)

(क) तरङ्गवेति ! हे अङ्गने सुन्दरि ! दृशः तरङ्गय, चपलय चित्रं
 मनोमयम् इन्दीवरं पततु सौभाग्यात् भ्रम्यतु । रदच्छदं अधरं स्फुटीकुरु
 प्रकटय, विद्रुमः प्रवासमणिः श्वेततां धावत्यं व्रजतु गच्छतु । क्षणं
 वपुः शरीरम् अपावृणु निरावरणं कुरु, काञ्चनं कालिकां मासिभ्यं
 स्पृशतु । मनाक् ईषत् सुखम् उदक्षय उन्नमय, नभः अन्तरीक्षं द्विचन्द्रं
 भवतु च । वृत्तमत्र पृच्छी ।

(ख) निरुपमेति निरुपमा अतुल्या रूपसम्पद् यस्य तादृशस्य
 साहायकेन साहाय्येन । विदुष्यति प्रतारयति जयति वा ।

(ग) एतेनेति । एतेन कामिजनेन उञ्चैर्विहसितम् ।
 असौ कामिजनः काकलीगर्भकण्ठः मधुरस्वरकण्ठः भवतीति शेषः ।
 असुना कामिजनेन क्षुब्धश्चक्षुः सङ्गभङ्गः प्रहितम् । अयं कामिजनः
 साङ्गभङ्गः अङ्गभङ्गेन सह स्थितः तिष्ठतीत्यर्थः । एषः करेण
 हारस्य अग्रं हर्षात् उच्चासात् अन्यत् किञ्च किमपि कलयति
 प्रवृत्ति । अतः पुंसां स्त्रैः स्त्रोसम्बन्धो नवपरिगमः अभिनव-

किञ्चिदुचैः ।

शृणुत जनकशुल्कं क्षत्रियाः । सर्व एते

दशवदनभुजानां कुण्ठिता यत्र शक्तिः ।

न मयति धनुरैशं यस्तदारोपणेन

त्रिभुवनजयलक्ष्मीमैथिली तस्य दाराः ॥ २७ ॥ (घ)

.रावणः । सक्रोधहासम् । (ङ) अप्यलीककवे । मूढ ! कथ-
मिव करतललुलितकैलासशैलोच्चयाः कार्मुकलतारोपणे-
ऽपि दशकण्ठबाहवः कुण्ठाः । किञ्च रे विचक्षणमन्य !
रुद्राद्रेस्तुलनम् इत्यादि पठति ।

हेमप्रभा । सहि ! जाणइ ! उवकन्ता (च) धनुजता ता
सफलपरिस्समं होदु संपन्नं पन्नावयिणो पिअसहीए

(५४) सखि ! जानकि ! उपक्रान्ता धनुर्वाता तत् सफलपरि-
त्रमं भणतु साम्प्रतं प्रजापतेः प्रियसख्या रूपनिर्माणनिपुणत्वम् । अस्तु
च कृतार्णः कुसुमकोदण्डस्य कोदण्डयोग्यः परित्रमः ।

समागमः कामं यथा तथा उन्मादहेतुः उन्मत्ततानिदानम् । एतन्मत्त
मन्दाक्रान्ता ।

(घ) शृणुतेति । हे सर्वे एते क्षत्रियाः ! यूयं जनकस्य मैथिलस्य
शुल्कं पणं शृणुत । यत्र धनुषि दशवदनभुजानां शक्तिः कुण्ठिताः तत्
ऐशं धनुः, यः आरोपणेन उच्चया सक्रमनेन नमयति, त्रिभुवनानां
जयलक्ष्मीः विजयत्रीः मैथिली तस्य दाराः पत्नी भवितेति शेषः ।
एतन्मत्त मालिनी ।

(ङ) अलीककवे ! इत्याकवित्यवन !

(च) धनुर्वाता कार्मुकमस्तोत्वपः । कुसुमकोदण्डस्य पुष्पधन्वनः
कोदण्डयोग्यः कोदण्डस्य धनुषः योग्य अभ्यासः यत्र तादृशः ।

रुद्रविष्णोश्चिउत्तमं अत्युग्रं कदत्यो कुसुमकोशप्रहस
कोशप्रहसोगो परिस्समी (५४) ।

प्रतीहारी । पुरोऽवबोध्य स्वगतम् । अये नरक ! एष
प्रथममुपस्थितः । प्रकाशम् ।

कृष्णागुरुद्रुमतलेषु सुराङ्गनाभि-
रामोद्दिगन्धमृगबन्धुषु गीतकीर्त्तिः ।

शौरेर्वराहवपुषो जगतीकलत्रे

प्राग्व्योतिषाधिपतिरेष सुतः किलाभूत् । २८ ॥ (ज)

किञ्च ।

अस्योद्योगे प्रसर्पत्पटुपटहरवोद्दिक्तदानद्रवाणां

सन्नाह्न्यासदर्पद्विगुणिततरसां वारणानां भरेण ।

भिःशेषव्यस्रदुर्वीवलयपरिणतिस्रस्तसन्नाह्न्यः

पृष्ठाष्ठीलं विलीलं कलयति कलया जर्जरं कूर्मराजः २९ (झ)

(ज) नरकः नरकनामा असुरविशेषः ।

(झ) कृष्णेति । चामोदिनः सौरभवन्तः ये गन्धमृगाः कस्तुरी-
मृगाः तेषां बन्धुषु आश्रयेषु कृष्णागुरुषां द्रुमाणां तलेषु सुराङ्गनाभिः
गीताः कीर्त्तयो यस्य तद्योक्तः एष प्राग्व्योतिषाधिपतिः नरकः
वराहवपुषः वराहमूर्त्तिधरस्य शौरेः नारायणस्य जगतीकलत्रे
पृथिवीरूपायां भाय्यायां सुतः अभूत् । वृत्तमत्र यस्मिन्तिशक्तम् ।

(झ) अस्येति । कूर्मराजः अस्य नरकस्य उद्योगे यात्रायां
प्रसर्पन्तः ससृङ्गच्छन्तः पटवः प्रकटाः ये पटहानां पाद्यभेदानां
रवाः तैः उद्दिक्तः उत्तेजितः दानद्रवः मदञ्जलस्रावः येषां तादृशां
तथा सन्नाह्न्यस्य परिच्छदस्य न्यासेन विन्यासेन रचनया इत्यर्थः यो
इत्यर्थः तेन द्विगुणिततरसां द्विगुणवसानां रायणानां हस्तिनां भरेण
निःशेषं वधातया न्यस्रत् अवनमत् यत् उर्वीवलयं पृथ्वीमण्डलं तस्य

हेमप्रभा । (अ) दंसणमेत्तमहणिज्जत्तकामरूपो कामरूपे-
सरा एसो ता इमस्सिं तरुणतापिच्छरिंछालोसरिच्छच्छापा
णिवडन्तु णिविडकडकविकवेवा (५५) ।

सीता । जो सुरपडिपक्खो असुरो (५६) ।

हेमप्रभा । सहि ! मा उत्तम्म ण असुरसमारोवणिज्जं
सङ्गरसरासणम् (५७) ।

प्रतीहारी । अहो प्रभावो भवानोवज्जभस्य यदसुमती-
सूनुरपि ।

दोर्दण्डवरितोच्चण्डो हरचिन्ताचमत्कृतः ।

कामुकारोपणायैव समुत्थाय पुनः स्थितः ॥ ३० ॥ (ट)

(५५) दर्शनमात्रमहनीयकामरूपः कामरूपेश्वर एव । तद्-
स्मिन्तरुणतापिच्छकान्तिमदृशच्छाया निपतन्तु निविडकटाक्षनिक्षेपाः ।

(५६) यः सुरप्रतिपन्नोऽसुरः ।

(५७) सहि ! मा उत्तम्य नासुरसमारोपणीयं सङ्गरसरासनम् ।

परिचयत्वा परिणामेन स्रस्तः शिथिलितः सद्भाहस्य परिकरस्य बन्धः
रचना यस्य तथोक्तः सन् कलया अंशतः विखोलं चञ्चलं घृष्ठाढीलं
घृष्टरूपम् अढीलं मांसोन्नतिरूपं रोगविशेषं अर्ज्जरं यथा तथा
कलयति धत्ते । सङ्घराट्टम् ।

(अ) दर्शनेति । दर्शनमात्रेण अवलोकनमात्रेणैव महनीयं
अहनीयं कामरूपं कमनीयं रूपं यस्य तादृशः । कामरूपेश्वरः प्राग्-
ज्योतिषाधिपतिः । तदृशस्य अभिनवस्य तापिच्छस्य तमासस्य या
कान्तिः, तत्सदृशी छाया कान्तिर्येषां तादृशाः निविडा वनाः कटा-
क्षाणां निक्षेपाः ।

(ट) दोर्दण्डेति । दोर्दण्डयोः बाहुदण्डयोः चरितेन उच्चण्डः
समुद्गतः अपि हरस्य चिन्तया यैवं धरुरिदम् इति चिन्तया चमत्कृतः

रावणः । धिग्भवन्तं(ठ) वासुन्धरेय ! धिक् । यदभिमा-
निनामारम्भस्यानिर्वहणममन्दो दुर्यशःकन्दः ।

महत्तः । देव ! न (उ) सर्वो दशाननः ।

प्रतोहारो । अन्यतोऽवलोका खगतम् । अये कथमसौ
(ठ) पाण्ड्यः । प्रकाशम् ।

यत्कीर्तिं मलयान्द्रिचन्दनलताकुञ्जे भुजङ्गाङ्गनाः

श्रुत्वा तच्छवरीजनात् फणिपतेर्गायन्ति सङ्गीतिषु ।

पाण्ड्यः सोऽयमुदन्वदन्वयवृषा किञ्चान्यदस्य स्वयं

दातुं मौक्तिककामवेनुरसमा सा ताम्रपर्णी सरित् ॥३१॥ (ख)
अपिच ।

यिञ्जितः सन् कार्मुकस्य धनुषः आरोपणाय ससुत्याय एव पुनः
स्थितः ।

(ठ) वासुन्धरेय ! वसुन्धरानन्दन ! अभिमानिनां मानयतां
धीराणाम् आरम्भस्य उद्योगस्य यत् अनिर्वहणम् अपरिसमाप्तिः, सः
अमन्दः महान् दुर्यशःकन्दः मूढम् ।

(उ) सर्वः सर्वः जनः इत्यर्थः ।

(ठ) पाण्ड्यः तदाख्यदेशन्दपतिः ।

(ख) यत्कीर्तिमिति भुजङ्गानां नामानां अङ्गनाः भुजङ्ग
इत्यर्थः मलयान्द्रेः चन्दनलतानां कुञ्जे तच्छवरीजनात् तत्तत्त्वात्
शवरीजनात् यस्य कीर्तिं श्रुत्वा फणिपतेः नागराजस्य वासुदेः सङ्गी-
तिषु गायन्ति सः अयं उदन्वदन्वयस्य सागरकुलस्य वृषा इन्द्रः पाण्ड्य
किञ्च अस्य अन्यत् अपरं वक्तव्यमिति शेषः सा प्रसिद्धा असमा-
वृत्त्या ताम्रपर्णी सरित् स्वयं अस्य पाण्ड्यस्य दातुं दीनार्थं मौक्तिक-
वानां कामधेनुः अभवदिति शेषः । शार्दूल विक्रीडितम् ।

वाचः संवननं सतां रक्षविधिः कृतामरीवक्षभो
नेत्रोन्मादकरं वपुर्मृगदृशां हस्तावचेयं यशः ।
इत्येतस्य निसर्गसुन्दरगुणस्यैतत्परं साञ्छनं
पात्रापात्रविवेचनं न यदभूत् सर्वस्वदानेष्वपि ॥ ३२ ॥ (त)

हेमप्रभा । (घ) कपोलकान्तिशिखिभ्रष्टिप्रमुहमहप्रकुसुम-
पाण्डिमे । पाण्डिमेदृणोणाहो एसो ता इमस्स वअणसदवत्ते
सिबेसअ संचरत्तच्छरणरिंछोलोसञ्छाअं दिट्ठिम् (५८) ।

(५८) कपोलकान्तिनिर्मलितसुगन्धमधूककुसुमपाण्डिमे ! पाण्डि-
मेदिनीनाथ एव तदस्य वदनयतपत्रं निवेशय संचरत् पट्चरणकान्ति-
सञ्चायां दृष्टिम् ।

(त) वाच इति । वाचः वचनानि सतां संवननं रञ्जनं रञ्जन-
साधनमित्यर्थः रक्षविधिः संयामव्यापारः कृता विहिता अमरीक्षां
देवाङ्गानां वक्षभाः यत्र तादृशः संयामहतानां स्वर्गगतत्वेन सुरा-
ङ्गनालाभादिति भावः । वपुः शरीरं मृगदृशां नारीणां नेत्रोन्माद-
करं नयनरञ्जनम् । यशः इलाभ्याम् अश्वेयम् उपार्जनीयं यशः-
साध्यानां कर्मणां हस्तसाध्यत्वादिति भावः । इतीत्यं निसर्गेण प्रकृत्या
सुन्दराः जनरञ्जनाः गुणाः यस्य तादृशस्य एतस्य पाण्ड्यास्य परं केव-
लम् एतत् साञ्छनं कसद्वः । कसद्वद्वाहो साञ्छनञ्च चित्रमित्यमरः ।
यत् सर्वस्वदानेषु अपि पात्रापात्रविवेचनं न अभूत् अयं पात्रम् अयम्
अपात्रमित्यपिविच्यैव अनेन सर्वस्य दीयते इति भावः । शार्दूल-
विक्रीडितं दृष्टम् ।

(घ) कपोलेति कपोलयोः कान्त्या निर्भर्त्सितः तिरस्कृतः
सुगन्धः सुन्दरः मधूककुसुमस्य पाण्डिमा धावत्यं यथा तादृशि
मैत्रिलि ! वदनमेव वनपत्रं पद्मं तस्मिन् सञ्चरतां पट्चरणानां
भ्रमराणां या कान्तिः तस्याः सञ्चायां सदृशीम् ।

सीता । ओ (६) द्रविदचूडामणी (५६) ।

प्रतीहारी । साकारसंवरणं विहस ।

रभसादयमादाय कोदण्डं मदनद्विषः ।

प्रीडाविनमितप्रीवो वन्दित्वा पुनरुज्भूति ॥ ३३ ॥ (घ)

रावणः । विहस । अहो द्रविदपतेः (न) सुसूचितस्वाग-
कारणपरिग्रहः ।

प्रतीहारी । अन्यतोऽप्यलोक्य स्वगणम् । अये ! अयं मा-
द्विषतीपतिः । प्रकाशम् ।

अत्रैर्लोचनशुक्तिमौक्तिकमचेर्देवास्तुधादीधिते-

गीर्वाणं हैहयभूभुजां यदुदगात्तस्मिन्नभूदुर्जुनः ।

दोःसीमन्तितनमन्देन वपुषा पौलस्त्यदर्पद्रुहः

सुगुर्वान्वितमेषनादविजयस्तस्यैष शत्रुस्तपः ॥ ३४ ॥ (प)

(५६) ओ द्रविदचूडामणिः ।

(६) द्रविदचूडामणिः द्रविडानां तदास्वदेशीयानां चूडामणिः
शिरोरत्नभूतः ।

(घ) रभसादिति । अयं पाण्डुः रभसात् वेगात् हर्षाद्वा ।
रभसो वेगहर्षयोरिति कोपः । मदनद्विषः शम्भोः कोदण्डं
कार्मुकम् आदाय गृहीत्वा प्रीडयामास लज्जया विनमिता प्रीत्या वेन
तपोक्तः सन् असाधार्यादिति भावः वन्दित्वा यैवं प्रसुरिति शेषः
पुनः उज्भूतिं लब्धति ।

(न) सुसूचितः सुरचितः । त्यागस्य घटुष इति शेषः यत् कारणं
सैवघटुषो वन्द्यत्वरूपं तस्य परिग्रहः ग्रहणम् ।

(प) अत्रैरिति । अत्रैः सुनेः लोचनमेव शुक्तिः तस्य मौक्तिक-
मयेः सुस्मारत्नभूतादित्यर्थः देवात् सुधादीधितेः चन्द्रात् हैहयभूभुजां

रावणः । आः जरत्क्षत्रियप्रतीहार ! (फ) दुरभिधा-
यिनमेनं त्वां मृष्यतां नाम दशास्यः । वत्समेवनादनिन्दापदं
पुनरयं न क्षमते चद्रहास । इति सङ्गमादित्यते ।

प्रहसतः । देव ! मुनिजनप्रयोज्यं (व) प्रेक्ष्यकमेतत्
तदलमकाण्डसंरम्भेण ।

प्रतीहारी ।

यन्मेखला मवति मेकलशैलकन्या

वीतेन्धनो वसति यत्र च चित्रभानुः ।

तामेष पाति कृतवीर्ययशोवतंसां

माहिषतीं कलचुरेः कुलराजधानीम् ॥ ३५ ॥ (भ)

अपि च ।

हैहयास्त्वक्षत्रियाणां यत् गोत्रं कुलम् उदगत् उदपादि, तस्मिन्
अर्जुनः कर्त्तुं वीर्यः अभूत् । दोर्भ्यां बाहुभ्यां सीमन्तिता नर्मदा येन
तादृशेन नर्मदायां जलवेणिं कुर्वता इत्यर्थः वपुषा शरीरेण पौलस्त्यस्य
रावणस्य दर्पं द्रुह्यतीति तथाभूतस्य तस्य अर्जुनस्य स्त्रुतः तमवः
वाञ्छितो मेघनादस्य इन्द्रजितो विजयो येन तथाभूतः एष माहिष
तीपतिः यत्पुनपः यत्पून् तपतीति तथोक्तः तस्मान्ना ख्यात
इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(फ) दुरभिधायिनं दुर्व्याहारिणम् । मृष्यतां मृष्यताम् । वत्सस्य
मेघनादस्य निन्दापदं कुत्साकारणम् ।

(व) प्रेक्ष्यकं दृश्यं काव्यम् । अकाण्डे अनयसरे संरम्भः कोपः
तेन ।

(भ) यन्मेखलेति । यस्याः मेखला काञ्ची मेकलस्य शैलस्य
कन्या नर्मदा इत्यर्थः नर्मदायाः मेकलशैलादुत्पत्तेरिति भावः या
नर्मदाया परिज्झाकूपेण वेदिता इति भावः । यत्र च चित्रभानुः अग्निः

अस्याहवे हरिचमूखरखण्डितोर्वी-

पांसुप्रसारपरिपूर्तिभिः वदन्ति ।

नेत्राणि नित्यविकचानि मरुत्तकस्थो

नीरन्ध्रपाणिपुटयुग्मपिधानवान् ॥ ३६ ॥ (म)

हेमप्रभा । (य) गुरुप्रणदंसिप्रविणमणमदे ! अमदेका-
लहरणमाहिस्सर्दणप्ररणरिन्दो एसो ता इमस्मिं तरल-
पद्मलधवलविसाला लाप्रसरत्तणीला दिज्जन्तु सच्चसेति
वेत्तपेरम्ता (६०) ।

(६०) गुरुजनदर्शितविनयनर्मदे ! नर्मदैकालहरणमाहिष्मतीमर-
नर्देन्द्र एष तदस्मिंस्तरसपद्मलधवलविशाला लाप्रसरत्तणीला दीयनां
सच्चसैव नेत्रपथ्यन्ताः ।

वीतेभ्यः इत्यनरहितोऽपि वसति कात्तवीर्यतपस्तुष्टतया प्रतिष्ठा-
वद्धत्वादिति भावः एष यत्पुनपः कतवीर्यस्य अर्जुनपितुः यथोक्तं
कीर्तिवाहिनीं कचचुरेः तदाख्यस्य राज्ञः कुलराजधानीं माहिष्मतीं
पाति रक्षति । उत्तमत्वं वसन्ततिष्ठकम् ।

(म) अस्येति । अस्य यत्पुनपस्य आहवे युद्धे मरुतां देवानां
तरण्यः युवत्त्वः खेवर्य इत्यर्थः हरिचमूनाम् अश्वसैनिकानां सुरैः
खण्डिताया उर्व्याः पृथिव्याः पांसूनां रजसां ये प्रसाराः विस्ताराः
तेषां परिपूर्तेः पूरणात् वा भीः भयं तया हेतुना नित्यविकचानि
सततोत्फुल्लानि नेत्राणि नीरन्ध्रयोः पाणिपुटयोः युग्ममेव पिधा-
नम् आच्छादनं तद्वन्ति तदाच्छादितानीत्यर्थः वदन्ति धारयन्ति ।
उत्तमत्वं वसन्ततिष्ठकम् ।

(य) गुरुजनेति गुरुजनेषु दर्शितः विनयः यथा सा गुरु-
जनदर्शितविनया तया नर्म केसिं ददाति इति नर्मदा आनन्ददायिनी-
त्यर्थः ततश्च गुरुजनदर्शितविनया च नर्मदा चेति विशेषणसमाधि

सीता । ओ खल्विप्रकुलकुमारोऽपि भविष्यं प्रवमसि-
अपरसुरामपरक्रमो (६१) ।

प्रतीहारी । खगतम् । अहो गर्वगरिमा हेहयकुल-
कुमारस्य । प्रकाशम् ।

त्रैलोक्यकेऽपि कोदण्डे दोर्दण्डमदडामरः ।

अयमाद्रियते वीरो नारोपणपणक्रियाम् ॥ ३७ ॥ (२)

प्रहसतः । मूढ ! दशकण्ठायसे किन्तु न वन्द्योक्त-
महेन्द्रोऽसि ।

प्रतीहारी । अन्यतोऽवसोक्य खगतम् । अये अयमित्ये-
दिपतिः । प्रकाशम् ।

सीतास्त्रयं वरनिदानधनुर्धरेण

दग्धात् पुरत्रितयतां विभुना भवेन ।

खण्डं निपत्य भुवि या नगरी बभूव

तामेष चैद्यतिलकस्त्रिपुरीं प्रशास्ति ॥ ३८ ॥ (३)

(६१) यः क्षत्रियकुलकुमारोऽपि भूत्वाऽवमानितपरशुराम-
पराक्रमः ।

युद्धजनदर्शितविनयनर्मदा तत्सम्बुद्धौ । नेत्रपर्यन्ताः अपाङ्गदशे-
नानि दृष्टव्यः ।

(२) त्रैलोक्यकेऽपीति । दोर्दण्डमदडामरः । बाहुबलमदोद्धतः
अयं वीरः त्रैलोक्यकेऽपि कोदण्डे धनुषि आरोपणमेव पश्यतस्त-
क्रियाम् अनुष्ठानं न आद्रियते ।

(३) सीतेति । सीतायाः अस्त्रयं वरनिदानं यत् धनुः तस्मै
भरतीति भरः तेन विभुना भवेन यद्धरेण दग्धात् पुरत्रितयतः

किञ्च ।

पाणिप्रस्थैर्यकुलसुमनःसौरभं यो मिमीते

दम्पत्यार्यः सुरतचरिते सौख्यसंख्यां करोति ।

यस्य ज्योत्स्नां पुलुकपुटकैः काममाचामतौन्दोः

शक्तः स्तोतुं स खलु निखिलान्यस्य कीर्त्यद्भुतानि ३८॥ व)

हेमप्रभा । (श. अमन्दमग्रमग्रदाणपग्रहहाले ! उहा
लेसरो एसो ता इमं पेच्छ तिरिच्छदंसणलीलाणिमी-
लिअकालिमेण कलिअससिहण्डपंडिमेण दिठ्ठिच्छडाक-
डक्खेण । (६२)

(६२) अमन्दमदमददानपकटभाले ! दयारुश्वर एष तदिमं प्रेक्षस्व
तिर्यङ्मनसीलानिमीलितकालिम्ना कलितयसिहण्डपाणिच्छन्ना दृष्टि-
च्छडाकटाक्षेण ।

पुराणां तयात् खण्डं किञ्चिदिति शेषः निपत्य भुवि वा नगरी
बभूव, एष चैद्यतिलकः चेदिपतिः तां त्रिपुरीं नाम नगरीं प्रयास्ति
परिपाशयति । दृप्तमत्र वसन्ततिलकम् ।

(व) पाणीति । यः पाणिप्रस्थैः पाणिरूपैः परिमाणविशेषैः
वकुलसुमनसां वकुलपुष्पाणां सौरभं मिमीते आद्युचोति, यः दम्पत्योः
स्त्रीपुंसयोः सुरतचरिते निधुवनलीलायां सौख्यसंख्यां सुखगणनां
करोति, यस्य पुलुकपुटकैः गण्डूषपुटैः इन्दोः चन्द्रस्य ज्योत्स्नां कामं
सम्यक् आचामति पिबति, स खलु एष अस्य चैद्यस्य निखिलानि
कीर्त्यद्भुतानि अद्भुतकीर्त्तीरित्यर्थः स्तोतुम् कीर्त्तयितुं शक्तः समर्थः ।
पाणिभ्यां वकुलसौरभावरचमिव, 'दम्पत्योः सुरतसुखगणनमिव तत्रा
गण्डूषेष्व सम्यक्चन्द्रकिरणपानमिव अस्य अद्भुतकीर्त्तिसाधनं दुष्कर-
मिति तात्पर्यार्थः । दृप्तमत्र मन्दाक्रान्ता ।

(श) अमन्देति अमन्देन घनेन मदनेन कामेन यो मदः विकाशः

सीता । ओ सो यन्मदालङ्घिदमण्डलादिपदै (६३) ।

प्रतीहारी ।

मानी गिरिशकोदण्डमयमाकलयन् दृष्ट्वा ।

सद्यो निभृतमुन्माष्टिं निजदोर्दण्डमण्डलम् ॥ ४० ॥ (ष)

रावणः । अहो मेकलपतेः (स) स्वपरिच्छेदवैदग्धी ।

प्रतीहारी । अन्यतोऽयलोक्य स्वगतम् । अयमितः सिंहले-

खरः । प्रकाशम् ।

यस्याम्बुधिः स भगवान् स च रोहणाद्रिः

कोशाविमो मदनमन्त्रपदैर्वचोभिः ।

सोऽयं प्रियो यदि हसन् मृदु सिंहलेन्द्रः

क्रीडानिधानमनुरोधपुरं धिनोति ॥ ४१ ॥ (ह)

किञ्च ।

(६३) यः स नर्मदालङ्घृतमण्डलाधिपतिः ।

तस्य दाने प्रकटं भालं सखाटं यस्यास्तत् सम्बुद्धा । तिर्यग्दर्शनस्य

अपाङ्गदशनस्य सीलया निमीलितः काञ्चिमा यस्य तादृशेन कञ्चितः

मृहीतः शशिसखस्य कपूरचूर्णस्य पाञ्चिमा धावत्यं यस्य तादृशेन ।

(ष) जानीति । अयं मानी दृष्ट्वा चक्षुषा गिरिशस्य हरस्य
कोदण्डं कार्मुकम् आकलयन् पश्यन् सद्यः निभृतं निःशब्दं वचा
तथा निजदोर्दण्डमण्डलं स्वं मुजदण्डमण्डलम् उन्माष्टिं शक्तं नवेति
विविनुक्ति ।

(स) स्वस्य परिच्छेदः परिज्ञानं तस्य वैदग्धी चातुर्यम् ।

(ह) यस्येति । स भगवान् अम्बुधिः स च रोहणो नाम अद्रिः
पर्वतः इमा यस्य कोशौ घनागारे, समुद्रपर्यतरत्नानामवमधिकारीति
भावः । सोऽयं सिंहलेन्द्रः मदनमन्त्रपदैः मदनस्य कामस्य मन्त्रपदैः

वस्योच्चर्यासिद्धप्रवृत्तिविदितैर्वैरिवर्गेरक्ष-
 चिमास्त्रोद्भान्तवीरप्रतिबलकलनाशून्यसंग्राममार्गे ।
 जीवत्संस्कारशक्त्या भुवि चरति चिरात् कृतवन्धं कवन्धे
 दत्तो देवीभवद्भिः सह सुरकुसुमैरात्मनः साधुवादः ॥४२॥ (च)

हेमप्रभा । (क) असमस्तज्योत्स्नारोहणारम्भे ! रोहणमा-
 चिकगिरिषो परमेश्वरो एसो ता इमं विज्झापन्ती कुण
 खविषद्विकन्दोद्विण्ठरम्भकरम्भित्रं अम्बरदन्तं (६४) ।

(६४) असमस्तयावनारोहणारम्भे ! रोहणमाचिकगिरेः
 परमेश्वर एव तदिमं निधायन्ती कुरु खविषद्विकन्दमनिकुरम्भकरम्भित,
 अम्बरार्द्रान्तम् ।

कामरूपकमन्त्ररूपैः वचनैः प्रियः तथा बहु मन्दं हसन् क्रीडानिधानं
 विद्यासाधारम् अतुरोधपुरं तदाख्यनगरं धिनोति प्रीणाति
 रञ्जयतीत्यर्थः । वसन्ततिचक्रं वृत्तमत्र

(च) उच्येति । यस्य उच्यतेः तीक्ष्णैः कसिभिः दण्डैः तस्यवारैः
 वा प्रवृत्तिः प्रवृत्तः तथा विदितैः विद्वैः अतएव देवीभवद्भिः
 देवतं प्राप्तेः वैरिवर्गेः यत्सुसङ्घैः सुवि रक्षणेन चिप्राः अस्त्रैः उद्-
 भ्रान्तानां वीराणां प्रतिबलानां प्रतिभटानां कलनाया अप्रगमे । शून्यः
 संग्राममार्गः रक्षप्रवृत्तिः येन तादृशे कवन्धे अपमूर्च्छकसेवरे चिरात्
 कृतः विद्वः बन्धः बाधा यस्मिन् तथाभूतम् निर्वाधमित्यर्थः यथा तथा
 चरति सति जीवत् संस्कारशक्त्या जीविसंस्कारवशेन सुरकुसुमैः सह
 आत्मनः साधुवादः आत्मनः कवन्धान् सुभि विचरतो दृष्ट्वा वैरिणः
 पुण्यवर्धं स्तुवन्ति अ इति भावः । अम्बरा वृत्तम् ।

(क) असमस्तेति असमस्तः असम्पूर्णः यौवनारोहणस्य तादृश्या-
 विभावस्य आरम्भः यस्याः तत्सम्पुद्गो । निधायन्ती पश्यन्ती खं
 विषदानां विज्झानां कमलानां निकुरम्भैः मायाभिः करम्भितम् अम्ब-
 रस्य अन्तरीक्षस्य अर्द्रान्तम् अर्द्रभागप्रान्तम् ।

सीता । ओ (ख) कौस्तुभसगोत्तररत्नरचितशेखरालङ्क-
सिरुद्देशो (६५) ।

प्रतीहारी । अगतम् । (ग) अनिश्चिन्वता चित्तेन मन्दो-
द्यम इवायम् । प्रकाशम् ।

अस्य चण्डीशकोदण्डे स्वदोर्दण्डे च भूपतेः ।

गतागतयते सख्यं विदधाते विलोचने ॥ ४३ ॥ (घ)

रावचः । सिंहलपते । किमिदं संदिह्यते न च सन्देह-
देहो * वीरव्रतनिर्वाहः ।

प्रतीहारी । अगतोऽवसोक्य सगतम् । कथं मधुरानाथः ।
प्रकाशम् ।

हन्तुं रिपून्मवतरिष्यति शार्ङ्गपाणिः

कंसप्रलम्बवृषकेशिमुखानिहेति ।

(६५) वः कौस्तुभसगोत्तररत्नरचितशेखरालङ्कसिरुद्देशः ।

(ख) कौस्तुभस्य नारायणो रःस्थितस्य रत्नस्य सगोत्राणि सह-
यानि यानि रत्नानि तैः रचितेन गुम्फितेन शेखरेण शिरोदान्ता
अलङ्कृतः शोभितः शिरसः उद्देशः भागः यस्य तादृशः ।

(ग) अनिश्चिन्वत यत्नः स्यां न वेति सन्दिह्यता इत्यर्थः चित्तेन
मनसा मन्दः शिथिलः उद्यमो यस्य तथाभूत इव ।

(घ) अस्येति । अस्य भूपतेः विलोचने नेत्रे चण्डीशस्य हरस्य
कोदण्डे धनुषि स्वस्य दोर्दण्डे बाहुदण्डे च गतागतयते याता-
यातयते सख्यं मित्रत्वं विदधाते कुर्याति क्षणं यैवं धनुः प्रति क्षणं
स्वभुजबलं प्रति मनो यातीति भावः ।

* सन्देहदेहः सन्देहे संगये देहो यस्य तादृशः, वीरा न सन्दि-
हन्तीति भावः ।

(ङ) हन्तुमिति । यस्यां शार्ङ्गपाणिः कृष्णः कंसप्रलम्बवृषकेशिसुखान्
रिपून् हन्तुम् अयतरिष्यति इति पुराणकवेः व्यासस्य वचांसि भविष्यत्-

यस्यामशुश्रुम पुराणकवेर्वचांसि

तामेष पार्थिवपतिर्मथुरां प्रयास्ति ॥ ४४ ॥ 'ङ'

किञ्च ।

दृष्ट्वा व्योमनि बालमभ्रशकलं लेह्यं जगच्चक्षुषां

नीपानां कुसुमावतंसजननं नृत्यप्रदं बर्हिषाम् ।

याचावेशहरं जिगीषुमनसामस्य स्फुटलक्षुकः

कान्ताभिः सुहृदां द्विषां च युगपत् प्राप्तः प्रमोदोत्सवः ४५ (च)

हेमप्रभा । चिसग्गसव्वङ्गमधुरे ! मधुरेकालङ्करणं एसो

ता इमस्सिं णिवेसथ दिट्ठिं जइ तुमं (छ) निरुपमरूपरे-

हादंसणुकण्ठाविसंठुलमाणसासि (६६) ।

(६६) निरुपमसर्वाङ्गमधुरे मधुरेकालङ्करणेव ! तदस्मिन्निवेश्य
दृष्टिं वहि त्वं निरुपमरेखादर्शनोत्कण्ठाविसंठुलमाणसासि ।

पुराणवाक्यानि इत्यर्थः इह जगति अशुश्रुम श्रुतवन्तः वयमिति
शेषः एष पार्थिवपतिः तां मथुरां प्रयास्ति । वसन्ततिथिकं दृश्यम्

(च) दृष्टेति । व्योमनि आकाशे जगच्चक्षुषां लेह्यं मेयं नीपानां
कदम्बानां कुसुमावतंसजननं पुष्पगोभावहं बर्हिषां शिखिनां नृत्यप्रदं
अतएव आकाशाः बुद्धोद्यमस्य वेशहरं परिच्छेदापनायकम् उद्दीपकत्वा-
दिति भावः । बालं नवं अभ्रशकलं मेघरुण्डं दृष्ट्वा अस्य जिगीषुमनसां
जयार्थिना मित्यर्थः सुहृदाम् द्विषाञ्च यत्नसां कान्ताभिः कामिनीभिः
युगपत् समकालं स्फुटन् कक्षुको एकत्र वारवाचः अन्यत्र सनावरणं
यस्मिन् तादृशः प्रमोदोत्सवः आनन्दोत्सवः प्राप्तः उपस्थितः । अस्मिन्
वर्षाखेव युद्धान्त्रान्तिरिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं दृश्यम् ।

(छ) निरुपमेति निरुपमस्य अतुल्यस्य रूपस्य रेखायाः राज्ञ्याः
दर्शनेन वा उत्कण्ठा तया विसंठुलम् मानसं यस्याः तादृशी ।

सीता । जी विन्दावन्विहारदुर्गलिङ्गो (६७) ।

प्रतीहारो स्वगतम् । (ज) कथमधिगतकोदण्डपाण्डित्यो-
ऽप्ययमुदास्ते । प्रकाशम् ।

आरोपयतु वा मा वा राजैष हरकार्मुकम् ।

सूच्यतेऽस्य धनुर्योग्या प्रकोष्ठकिणमालया । ४६ ॥ (झ)

रावणः । सोपहासम् । कथं मधुराधिपतिर्महाधन्वी न
सुरचापारोपणकर्मणि परमप्रवीणः ।

प्रतीहारो । अन्यतोऽवलोक्य स्वगतम् । अयमिताऽवन्ति-
पतिः । प्रकाशम् ।

निर्वाणैकवचिर्भवच्च भगवांस्ते लाव्यलीलागुरु-

देवाऽसौ मकरध्वजश्च वसता विश्रान्तवैरवतम् ।

यस्यामात्रमहत्तयायैव नगरीमेकासनीं तामसौ

शिप्राश्वःपरिखावतीं नरपतिः सत्यव्रतो रक्षति ॥४७॥ (ञ)

(६७) यो विन्दावनविहारदुर्गलितः ।

(ज) अधिगतेति अधिगतं कोदण्डेषु धनुःषु पाण्डित्यं तेन तादृ-
शोऽपि धनुर्विद्याविहारदोऽपीत्यर्थः उदास्ते उदासीनस्तिष्ठतीत्यर्थः ।

(झ) आरोपयत्विति । एष राजा हरकार्मुकम् आरोपयतु वा मा
वा न आरोपयतु वा इत्यर्थः, अस्मै तु प्रकोष्ठस्य मन्त्रिबन्धोपरिभागश्च
किणमालया कलङ्कत्रेचया धनुर्योग्या धनुःशासनाभ्यासः सूच्यते
अव्यक्ते ।

(ञ) निर्वाणेति । यस्यां नगर्याम् आत्रमहत्तया वाससोभेन
निर्वाणे अपवर्गे एका केवला वचिर्भस्य तादृशो भगवान् भवः बभूवुः
तथा लौक्यस्य लीलासु गुरुः शिष्याचार्यः पशौ देवः मकरध्वजः
कामश्च विमानं वैरघ्नं यत्पुत्रावो यस्मिन् तत् यथा तथा वदतः, वा

किञ्च ।

वीरशोषेष्टिवन्धो भुजभुजगफणा शत्रुषु भूपताका
 देवस्य प्रेतभक्तः पृथुतरपृतनाहीपिनीवीचिलेखा ।
 क्रोधान्मेधूमवन्तिः सुरयुवतिदृशां शृङ्खलादाम दीर्घं
 लक्ष्मीललाकटाक्षः प्रतिसमरमभूदस्य जवः कृपाणः ४८(ट)
 इमप्रभा । (ठ) रहचलणचङ्कलणिभम्बहेसविसाले !
 विसालैकसाभिजासो एसो वाकीरउ इमस्मि' क्वच-
 मण्डलतल्लवपण्डिचपत्तलवभूलदालहिदा दिष्टो (६८) ।

(६८) रवचरणनितम्बोद्देशविशाले ! विशालैकसाभिजास
 एष तत् कीर्तनानिन् चण्डमण्डलतल्लवपाण्डिचपत्तलवभूल-
 दालहिदा दिष्टः ।

अपवर्गविद्यासबोरेकावतनमिति भावः अतो सत्त्वत्रयोनाम नरपतिः
 विप्राया अन्ध एव परिजा तद्वती तद्वद्विताम् एकावनीम् एकम् अदि-
 तीवम् आसनं सिंहासनं यस्यां तादृशीम् एकाधिपतिकामिति भावः
 तां नगरीं रक्षति पादयति । शार्दूलयिक्रीडितं वृत्तम् ।

(ट) । वीरेति अस्मै जैतः जयसाधनं कृपाणः अक्षिः प्रतिसमरं
 वीराणां वा श्रीः लक्ष्मीः तस्याः वेष्टिवन्धः केशपाशः भुज, एव भुजगः
 पद्मगः तस्य फणा, शत्रुषु भूपताका भूकौटिल्यरूपा पताका, देवस्य
 प्रेतभर्तुः यमस्य पृथुतरा अतिमहती वा पृतना सा एव हीपिनी
 नदी तस्याः वीचिलेखा तरङ्गमाणा, क्रोधान्मेधूमवन्तिः धूमाकारा
 दृशा, सुरयुवतिदृशां दीर्घं शृङ्खलादाम तथा लक्ष्म्याः लीलाकटाक्षः
 विभ्रमापाङ्गदर्शनम् अभूत् । सग्वरावृत्तम्

(ठ) रवेति । रवचरणवत् चक्रवत् विशालः नितम्बोद्देशः
 वन्धाः तल्लवद्वयो ।

रीता । जी (ठ) तिउरदहण्डाणठिभमहाकालणामन्तरि-
मखण्डपरसुणामपवित्तिमणिहालघट्टो (६८) ।

प्रतीहारो । खगतम् । कथं धनुरारोपणपराङ्मुखोऽयम् ।
प्रकाशम् ।

नेत्रत्रिभागमात्रेण निरीक्ष्य हरकर्मकम् ।

एष स्थितो वलत्कण्ठः सुहृदालापतत्परः ॥ ४८ ॥ (च)

रावणः । हंही कुशस्थलीनाथ ! (त) कोऽयमनाकलित-
कालपरिणामजर्जरेऽपि धनुष्यनध्यवसायस्तव ।

प्रतीहारो । अन्यतोऽलोक्य । खगतम् । कथमयं प्रथकै-
शिकाधिपतिः । प्रकाशम् ।

(६८) अस्तिपुरदहनस्थानस्थितमहाकाशनामान्तरितखण्डपर-
सुणामपवित्तिनिभासपट्टः ।

विशाल एकः अद्वितीयः साभिलाषः सदृष्टः । कीर्त्यतां विचिष्य-
ताम् । अयं मण्डलताण्डवेन मण्डलाकारेण यत् ताण्डवं
नर्तनं तस्मिन् यत् पाण्डित्यं चातुर्यं तत्र पत्रवा पत्रवती पञ्चविनी
व्यस्तारा इत्यर्थः या मूर्जता तथा अलङ्कृता शोभिता ।

(ठ) त्रिपुरेति त्रिपुराणां दहनस्य यत् स्थानं यस्मिन् स्थितं
स्त्रिपुरं ददाहेति भावः, तत्र स्थितः महाकाशनाम्ना अन्तरितः यः
खण्डपरसुः हरः महाकाशाख्यो हर इत्यर्थः तस्य नाम्ना पवित्ति-
निभासपट्टः भाजदेशः यस्य तथोक्तः शिवनामाङ्कित ललाट इत्यर्थः ।

(च) नेत्रेति । एषः नृपतिः नेत्रत्रिभागमात्रेण हरकर्मकं
निरीक्ष्य वसन्ती प्रयत्ना कण्ठा उत्कण्ठा यस्य तथोक्तः तथा सुहृद्भिः
सह आलापे तत्परः सन् स्थितः ।

(त) अनेति । अनाकलितः अविवेचितः अनिश्चित इत्यर्थः ।

वाग्देवता वसति यत्र रसप्रसूति

लीलास्पदं भगवतो मदनस्य यच्च ।

प्रेक्षुद्विदग्धवनिताञ्चितराजमार्गं

तत्कुण्डिनं नगरमेष विभुर्विभर्त्ति ॥ ५० ॥ (अ)

किञ्च ।

रूपाधारैकवेधाः कुलगृहमुचितं चातुरीचेष्टितानां

कन्दर्पाङ्गानविद्या हृदयहृतिकरो रागिणां सुक्तहेतुः ।

श्रुत्वैतन्नाम नष्टेष्वरिषु रणभुवो दिव्यभावाक्षमेषु

व्यर्थः स्वःसुन्दरीणां वरवरणविधौ वेषलाभो बभूव ॥ ५१ ॥ (इ)

कावस्य परिणामो यस्य तादृशे आनन्दे जर्जरे अतिजीर्णेऽपि । अन-
श्ववशावः अतुल्ययोगः ।

(अ) वाग्देवतेति । यत्र रसस्य प्रसूतिः उत्पत्तिस्थानं वाग्-
देवता सरसा सरस्वती वसति । यच्च स्थानं भगवतो मदनस्य लीला-
स्पदं विद्यासम्भवनम् । एष विभुः नृपः प्रेक्षुन्तीभिः सङ्केतं गच्छ-
न्तीभिः, विदग्धवनिताभिः अञ्चितः पूजितः अलङ्कृतः इत्यर्थः
राजमार्गो यस्य तादृशं तं कुण्डिनं देशं विभर्त्ति पालयति । वृत्तमत्र
वचनतिशयम् ।

(इ) रूपेति । अयं नृपतिः रूपस्य आधारः आश्रयः एकः
केवलः वेधा ब्रह्मा यस्य तादृशः, चातुरीचेष्टितानां विद्यासव्यापाराणाम्
उचितं कुलगृहं आवासस्थानम् । कन्दर्पस्य आङ्गाने विद्याः, हृदय-
हृतिकरः मनोहरः तथा रागिणां वासनावतां सुक्तिहेतुः, अपवर्गोप-
देशकः शोभापवर्गयोरेकाधारोऽवमिति भावः एतस्य नाम श्रुत्वा
रणभुवः संप्रामद्योमात् अरिषु शत्रुषु दिव्यभावाक्षमेषु देयत्वं प्राप्तु-
मशक्नुवन्तु अतएव नष्टेषु पलायितेषु सर्वे स्वःसुन्दरीणां सुर-
जारीणां वरवरणविधौ वेषलाभः सञ्जा इत्यर्थः व्यर्थः विप्रसो
बभूव । अङ्गुरावृत्तम् ।

हेमप्रभा । स्निग्धसामलघणकुण्डलकुन्दले ! कुन्दजे-
स्सरो एसो ता इमस्स दंसणेच सहलीकुरु (ध) पसदसमप्प-
माचं चअचणिम्माणम् (७०) ।

सीता । जो मरहठवरिठो (७१) ।

प्रतीहारो । सगतम् । अये (न) प्रकृतिपराधीनं चरित-
मेतस्य । प्रकाशम् ।

हरचापसमारोपे प्रेरितोऽप्यनुजीविभिः ।

स्वरूपं वर्णयत्येष कुन्तविद्याविशारदम् ॥ ५२ ॥ (प)

रावणः । अति हि नाम शैशवोचितमाचरितमनेन ।

प्रतीहारो । अन्यतोऽवस्योक्त्य । सगतम् । कथमयं काची-
पुरपरमेश्वरः । प्रकाशम् ।

देवस्य मन्मथजितो नयनानलोत्थे

जातः कुले कुलवतां प्रवरः कुमारः ।

(७०) स्निग्धस्यामलघनकुण्डलकुन्दले ! कुन्दलेश्वर एष तदर्थं
दर्शनेन सफलकुरु प्रकृतिसमप्रमाणं नयननिर्माणम् ।

(७१) यो महाराष्ट्रवरिष्ठः ।

(ध) प्रकृतिसमप्रमाणं प्रकृतेः पितृस्तिकायाः समं प्रमाणं परि-
माणं यस्य तादृशम् अतिविशालमित्यर्थः ।

(न) प्रकृतिपराधीनं प्रकृत्या स्वभावेन पराधीनम् ।

(प) हरेति । एष हरस्य चापसमारोपे अनुजीविभिः प्रेषितो-
ऽपि कुन्तविद्यासु अस्त्रविशेषगिज्ञासु विशारदं स्वरूपं आत्मानं वर्ण-
यति न तु कार्यतः ॥ कटवतीति भावः ।

(फ) देयस्येति । मन्मथजितो मदनारेः देवस्य हरस्य नयनानलोत्थे
कुले वंशे जातः कुलवतां कुलीनानां प्रवरः काशी-पुरः अयं

स्तत्सन्निविश्लोकभवनाभरणैर्यशोभिः

काञ्चयाः पुरः पतिरयं पुरतश्चास्ति । ५३ ॥ (फ)

किञ्च ।

वीरायच्छासिदण्डप्रहरणसुहृदः सम्मुखं सम्पतन्ती

ये जाताः पात्रमालिष्वनिमिषसुमनोदामदानोत्सवस्य ।

अस्य प्रेङ्खत्तुरप्रहृतिभिरमरीभूय तैरेव भूयः

शेषाणां मूर्ध्नि मुक्ताः सुरकुसुममहावृष्टयः पुष्टभङ्गाः ५४ (ब)

हेमप्रभा । (भ) यत्र कञ्चन काञ्चिदामालङ्घितकाञ्चिदेसे !

काञ्चिदेसेस्मरो एषो ता इमस्य वधनहरिणाङ्गे विस्मयत

संस्मिन्मधनवाणसिद्धौ दिष्टी (७२) ।

(७२) नयकाञ्चनकाञ्चिदामालङ्घितकाञ्चिदेसे ! काञ्चिदेसेश्चर एष
तदस्य वदनहरिणाङ्गे विस्मयत दर्शित मदनवाञ्छादिर्दिष्टिः ।

कुमारः पतिः पुरतः अयतः स्तत्सन्निविश्लोकभवनाभरणैः
असङ्कारभूतैः यशोभिः चकासि शोभते । वृत्तमत्र वसन्ततिष्ठकम् ।

(ब) वीरेति । ये वीराः चण्डाः तीक्ष्णा असिदण्डा एव प्रहरण-
सुहृदः महारमिताश्च येषां तथोक्ताः असिसहाया इत्यर्थः । आशिषु
संधामेषु सम्मुखं पतन्तः सन्तः अनिमिषाणां देवानां यत् सुसुमनोदाम
पुष्पमाख्यं तस्य दानोत्सवस्य पात्रं जाताः तैरेव अस्य काञ्चीपतेः
प्रेङ्खद्भिः क्षुरप्रैः वाः प्रहृतयः प्रहाराः ताभिः अमरीभूय देवत्वं
प्राप्य भूयः शेषाणां निहतावशिष्टानां वीराणां मूर्ध्नि पुष्टा भङ्गा
वासुताः सभङ्गाः सुरकुसुममहावृष्टयः मुक्ताः विचित्राः । अग्निरावृत्तम्

(भ) नवेति । नवैः काञ्चनैः निर्मितं यत् काञ्चिदाम रचना तेन
असङ्कृतः काञ्चिदेयः नितम्बदेयः यस्यास्तत्सम्बुद्धौ । वदनहरिणाङ्गे
उत्सवम् ।

सीता । जो (म) चन्द्रसेहरणसादीकिदकुलक्रमागदवु-
सहलञ्छणी (७३) ।

प्रतीहारो । अगतम् । (य) कथमप्रमाणीकृतेन्द्राणीशाप
प्रापयम् । प्रकाशम् ।

चापारोपमपास्यैव स्थितः सीतास्वयंवरे
दृश्यते भूभुजां नेत्रैरेष रोषकषायितैः ॥ ५५ ॥ (२)

रावणः । सक्रोधम् । रेरे (ल) निर्मर्याद ! स्वयंवरसमर्थं
विभिन्दन्नेष न भवसि । विभाव्य सबलम् । नन्वेष भवसि ।

प्रहस्तः । विहस्य ।

अस्य स्वयंवरविभेदसमुत्सुकस्य

दृष्ट्वा स्फुरत्पुलकपक्ष्मलमङ्गमङ्गम् ।

(७३) यच्चन्द्रसेहरणसादीकृतकुलक्रमागतपृथभलाञ्छनः ।

(म) चन्द्रेति । चन्द्रसेहरेण हरैरेण प्रसादीकृतः कुलक्रमागतः
पृथभ एव लाञ्छनं चिह्नं यस्य तादृशः । यच्चन्द्रसेहरणसादृश्यम्
प्रभावयन्तम् पृथभमेकं रक्षतोति भावः ।

(य) अप्रमाणीकृतेति । अप्रमाणीकृतः अगणितः इन्द्राण्याः
शय्याः शापो नेन तदाभूतः स्वयंवरलोभकारिणः यस्या विनाशने
इति श्रुतिमगणयद्विवेति भावः ।

(२) चापेति । एव नृपतिः सीतास्वयंवरे चापारोपं कार्मुकारोपणं
अपास्यैव विहायैव भूभुजां राक्षां रोषकषायितैः क्रोधकक्षुपतैः
स्वयंवरविप्लवरणस्योद्योगादिति भावः नेत्रैः दृश्यते सर्वेषां क्रोधभावजन-
नेष इति भावः ।

(ल) निर्मर्याद ! स्थित्यनभिद्य ! स्वयंवरस्य समर्थं निवर्त-
नमसि जीयसि ।

(व) अस्येति । स्वयंवरस्य विभेदे मङ्गे सप्तसुकस्य अङ्ग रावणः

प्रत्युक्षसन्ति च कषो विलयं च यान्ति

प्रेक्षाप्रपञ्चमनुस्मृत्य दशाननस्य ॥ ५६ ॥ (व)

प्रतीहारौ । अन्यतोऽयन्नोक्त्य खगत् । कथमयं (श) वीर-
मृङ्गारललितलम्पटो लाटेश्वरः । प्रकाशम् ।

देवात् कुशेशयभुवा भुवनैकबन्धोः

संध्याविधौ कलयतचुलुकं जलस्य ।

यो जातवान् प्रतिमया स मुनिचुलुक्य-

स्तस्यान्वयैकतिलको नृप एष लाटः ॥ ५७ ॥ (ष)

किञ्च ।

हेलावलितकण्ठनालविलसन्मुक्तालतालङ्घतं ।

मालां संदधतीभिरेकविलयी सोऽयं द्विषां धामसु ।

भृङ्गाप्रपञ्चकृष्टकेतकदलस्यर्द्धावतीनां दृशां

वारस्त्रीभिरदभ्रविभ्रमवशादाहृति पात्रीकृतः ॥ ५८ ॥ (स)

स्फुरद्भिः पुष्पैः सोमाक्षैः पद्मलं व्याप्तं अङ्गं अङ्गं प्रत्यङ्गं दृष्ट्वा
दशाननस्य रावणस्य रूपः क्रोधा प्रत्युक्षसन्ति आविर्भवन्ति, प्रेक्षाप्रपञ्चम्
इत्युक्ताभ्यामभिनयं अनुस्मृत्य विविच्य विलयं विनाशं यान्ति गच्छन्ति च ।

(श) वीरेति । वीरमृङ्गारयोः रसयो रलितः सुन्दरः सम्पटः
रसिकः उभयथा पटुरित्यर्थः ।

(ष) देवादिति । कुशेशयभुवः पद्मजन्मनः भुवनैकबन्धोः देवात्
ब्रह्मण इत्यर्थः सन्ध्याविधौ सन्ध्यायन्दनव्यापारे जलस्य चुलुकं गण्डपं
कलयतः पिवतः आचमत इत्यर्थः प्रतिमया प्रतिविम्बेन यः चुलुक्यः
चुलुकभवत्वात् तदास्यः मुनिः जातवान् एष लाटो नृपः तस्य
चुलुक्यस्य अन्वयैकतिलकः कुलैकभूषणम् । उत्तमत्वं वसन्ततिलकम् ।

(स) हेति । सोऽयं एकविजयी लाटो नृपतिः द्विषां गतृणां
विजितानामिति भावः धामसु नृपे हेतुया विजितेन वलिना

हेमप्रभा । अट्टमीचन्द्रसुन्दरललाटे । लाटेश्वरो एसो ता
इमस्मिं सामलधवलप्रवालसच्छसुरचापरिंक्षोलिच्छात्रं
विच्छात्रन्ता दिज्जन्तु सुन्दलकडक्खविक्खेवा (७४) ।

सीता । जी(ह) पइदिणमण्डणमेत्तवावारे सत्तचित्तो(७५)

प्रतीक्षारी । स्वगतम् । स्वभावेन च, मायावानयम् ।
प्रकाशम् ।

मार्जनाव्याजलम्बेन करेणोत्सरता पुनः ।

न गृहीतं न च त्यक्तमनेन हरकामुकम् ॥ ५८ ॥ (क)

(७४) अट्टमीचन्द्रसुन्दरललाटे । लाटेश्वर एव तदस्मिन् श्याम-
सधवलप्रवालसच्छसुरचापकान्तिच्छायामपि आदयन्तो दीयन्तां सुन्दर-
कटाक्षायत्तेषाः ।

(७५) यः प्रतिदिनमण्डलमात्रव्यापारे सत्तचित्तः ।

चलितता कण्ठनाले विलसन्ती या सुक्तालता मोक्तिकावलिः तया
अलङ्कृतां मानां संदधतीभिः वारङ्गीभिः वाराङ्गनाभिः अदभ्रः
निरतिशयः यः विभ्रमः अदभ्रं वसुलं वड्ड इत्यमरः । तद्वशात्
भङ्गाणां भ्रमराणाम् अग्रपङ्क्तेन अग्रभागपङ्क्तेन लटानां केतकद-
सानां या स्रग्जां तद्वतीनां दृगां नेत्राणाम् आलम्बि आपरितोषं
प्राप्तीकृतः । वड्डवणं शत्रुनिश्रेष्ठेण अदस्यानात् वाराङ्गना एनं
सपरितोषमद्राक्षुरिति सन्दर्भार्थः । एतन्मत्र शार्दूलविक्रीडितम् ।

(ह) प्रतिदिनेति । प्रतिदिनं मण्डलमात्रे स्वाक्षररचनान्ते
व्यापारे सत्तं रत्नं विसं यस्य तादृशः ।

(क) मायायान् चातुरीपरायणः ।

(क) मार्जनेति । अनेन लाटेन मार्जना अङ्गमार्जनं सैव व्याजः
कृतं तत्र लम्बेन तत्परेण अत्रैव उत्सरता अङ्गमार्जनमेव कुर्वता

रावणः । सत्यं शृङ्गारलीलालम्पट एवायं लाठराजः ।
किमत्र (ख) वीरव्यपदेशेन ।

प्रतीहारो । अन्यतोऽवबोध्य ।

सगतम् । कथमयं कुशस्थलीनाथः । प्रकाशम् ।
विश्वामित्रमहामुनेर्यदजनि ब्राह्मण्यलाभात्पुरा
आत्मानं गोत्रमयं तदादिनृपतिर्दिग्विश्रुतः सुश्रुतः ।
प्रोक्तं येन नृणां महाकरुणया चित्रं चिकित्सामृतं
कीर्त्तिस्तम्भविभूषणाश्च ककुभो यद्वाहिनीशैः कृताः ६० (ग)
किञ्च ।

वासो जाम्बवपञ्चवानि जघने गुप्तास्त्रजो भूषणं
हस्तैः स्वस्तिकदानमञ्चलनिधिर्धातुद्रवो मण्डनम् ।
उत्तंसः शितिकण्ठपिच्छलतिका वेषोऽयमल्पैर्दिनै
रस्यारातिबधूजनेन श्वरीसंवासतः शिञ्चितः ॥ ६१ ॥ (घ)

इत्यर्थः करेण पुनः किन्तु हरकार्मुकं न गृहीतं न च त्यक्तं यद्वा
आभिलाषो न च त्यक्त इति भावः ।

(ख) वीरव्यपदेशेन वीरोऽयमिति कीर्त्तनेन ।

(ग) विश्वामित्रेति । ब्राह्मण्यलाभात् पुरा पूर्वं विश्वामित्रमहा-
मुनेः यत् आत्मानं गोत्रं कुशम् अजनि, अयं दिशु विश्रुतः सुश्रुतो नाम
तस्य आदिनृपतिः प्रथमो नृपः, येन महाकरुणया अतिदयया
नृणां चित्रं विचित्रं चिकित्सामृतं प्रोक्तं कथितम् । यस्य वाहि-
नीशैः सेनापतिभिः कीर्त्तिस्तम्भविभूषणाः कीर्त्तिस्तम्भाखिण्यः
ककुभः दिश्यन् कृताः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) वास इति । अस्य सुश्रुतस्य अरातिबधूजनेन श्वरीणां
संवासतः वनचारित्वेन संसर्गादित्यर्थः अल्पैर्दिनैः जाम्बवानां जम्बूनां

हेमप्रभा । (ङ) करप्रलगेष्ममष्मदेसे ! मष्मदेसणरिन्दो
ता इमं कौतूहलफुल्लविग्रणग्रणभरिज्जमाणवग्रणमण्डला
विलोएसु (७६) ।

सीता । जो मन्दरान्दोलिददुग्धसिन्धुसमुपस्रधसन्तरि
चरमावदारस्स दिवोदासस्स पठमसिस्सो (७७) ।

प्रतीहारो ।

वामहस्तधृतेशानधनुरन्येन पाणिना ।

एष व्यामटनीं नेतुं न शक्नोति न मुञ्चति ॥ ६२ ॥ (च)

(७६) करतलपाक्षमध्यदेशे ! मध्यदेशनरेन्द्र एष तदिमं कौतूहल-
फुल्लितनयनभरितवदनमण्डला विसोकय ।

(७७) यो मन्दरान्दोलितदुग्धसिन्धुसमुत्पन्नधनन्तरिचरमाव-
तारस्य दिवोदासस्य प्रथमशिष्यः ।

पञ्चवानि वासः, जघने भूषणं गुह्यास्रजः, हस्तैः स्वस्तिकस्य सितावर-
णकस्य दानम् । अञ्जलनिधिः, अञ्जलस्य यस्यप्रान्तस्य निधिः
त्रेवरत्नं धातूनां गैरिकादीनां द्रवः मण्डनं भूषणं, तथा शिति-
कण्ठानां मयूराणां पिच्छलतिका वर्णावस्थः उत्तमः कर्णभूषणम्,
अयम् इत्यं वेषः परिच्छदः शिञ्जितः । अनेन निर्जिताः शतवः
वनमधिवसन्तीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ङ) करेति । करतलाभ्यां व्यासः मध्यदेशः यस्या तत्
सम्बुद्धौ क्षीणमध्ये इत्यर्थः । कौतूहलेन श्रीवृत्तकोन दिदृक्षवेति भावः
फुल्लिताभ्यां विकसिताभ्यां नयनाभ्यां भरितं पूरितं वदनमण्डलं यस्या-
स्तादृशी ।

(च) वामेति । एषः सुसुतः वामहस्तेन हतं शैशानधनुर्जेन
तद्योक्तः अपि रत्नाध्याहार्यः । अन्येन दक्षिणेन पाणिना व्यां
मीर्वीम् अटनीं कोटिं नेतुं प्रापचितं न शक्नोति न च मुञ्चति
व्रजति ।

राक्षसः । विहस । हंहो । (क) धनुर्वेदविद्याकुशुत !
कुशुत ! विविधेषु व्याधिषु भिषज्यतु भवान् न पुनः
खाण्डपरशवे धनुषि ।

प्रतीहारो । समन्तादवगच्छन्तं स्रगतम् । कथमथैते राजानः
(ज) सर्वेऽप्यहंपूर्विकया पार्वतीपतेर्भगवतो धनुरारोपयितु-
मुपस्थिताः । प्रकाशम् ।

ओष्ठस्रष्टासिरश्मिमंगधविभुरसावेष काम्बोजराजः
सौराष्ट्रोऽयं नरेन्द्रः शकनृपतिरितोऽप्यत्र नेपालपालः ।
अम्बाशामीश्वरोऽयं सदसि समुदिताः स्नाभृतः सर्व एते
सीतायामिन्दुमौलेर्धनुषि च सरसाः प्रेमकौतूहलाभ्याम् ६२(क)
हेमप्रभा । पेरन्तघोलन्तहारलदालक्षिदघणत्यणि । घण-
त्यणिदपघण्डगभीरभीसवे सप्रलमहीमण्डलमण्डवेकपर-

(७८) प्रान्तधूर्णहारलतालकृतघनस्तनि । घनस्तनितप्रचण्ड-

(क) धनुरिति । धनुर्वेदविद्यासु कुशुत अत्रिख्यात इत्यर्थः ।
भिषज्यतु भिषगिशाचरतु, खाण्डपरशवे शैवे ।

(ज) अहं पूर्विकया अहमहमिकया ।

(क) ओष्ठ इति । चण्डाः प्रचण्डा असीनां रक्षस्यः यस्य
जाड्यः सर्वेषां विशेषतस्तद्वान्वेति । ओष्ठः ओष्ठदेशाधिपतिः
अवमिति हस्तेन निर्देशः । असौ मंगधविभुः, एषः काम्बोजराजः,
अयं सौराष्ट्रः सौराष्ट्रदेशीयः नरेन्द्रः, इतोऽपि शकनरपतिः, अत्र
नेपालराजः । अयञ्च अम्बाशामीश्वरः नृपतिः सर्व एव एते स्नाभृतः
राजानः सीतायाम् इन्दुमौलेः हरस्य धनुषि च प्रेमकौतूहलाभ्यां
सरसाः साभिजायाः सन्तः अयं सदसि सभायां समुदिताः समुप-
स्थिताः । स्रग्वराष्टतम् ।

कमे महामहीवदणो (अ) सञ्चरणचक्षुरचक्षरीप्रचक्षुसंपुडङ्गि
असिहासंचिअचावलपुण्डरीप्रगम्भदलदोणीणं सरिच्छेण
तिरिच्छेण अ सवणावदंसत्तणं दंसभन्तेण अस्सिविच्छो-
हेण जह्मिअं पेच्छ (७८) ।

गीता । कीस उण एदे णरिन्दा (ट) सअलखत्तिअमाअ-
खण्डअखण्डपरमुचावारोपणमुहाडम्बरेण विडम्बअन्ति
अत्ताणम् (७९) ।

प्रतीहारो । ठ एकतरे पृथिवीपालाः ।

गम्भीरभीषणान् सकलमहोमण्डलमण्डनैकपराक्रमान् महामहीपतीन्
सञ्चरणचक्षुरचक्षरीकचक्षुसम्पुटस्थितांशिसासञ्चितचापलपुण्डरीकगर्भदल-
द्रोणीनां सदृशेण तिरचा च अवणावतंसत्वं दर्शयताऽक्षिपिच्छोभेण
वचेच्छं प्रेक्षस्व ।

(७९) कथं पुनरेते नरेन्द्राः सकलक्षत्रियमानसखण्डनखण्डपर-
मुचापारोपण मुहाडम्बरेण विडम्बयन्त्यात्मानम् ।

(अ) सञ्चरणेति । सञ्चरणचक्षुराणां सञ्चरणशीलानां चक्षरी-
काणां भ्रमराणां चक्षुसम्पुटेषु स्थिताः याः शिसाः तद्वत् सञ्चितं
चापलं याभिः तादृश्यः याः पुण्डरीकाणां गर्भदलद्रोण्यः अभ्य-
न्तरपत्राकाराः द्रोण्यः तासां सदृशेण सदृशेण तिरचा कुटिलेन
अवणावतंसत्वं कर्णमूषणतां दर्शयता कर्णमूषणायमानेनेत्वर्थः अक्षि-
पिच्छोभेण नेत्रचापलेन अपाङ्गप्रेक्षणेनेत्वर्थः ।

(ट) सकलेति । सकलानां क्षत्रियाणां मानसखण्डनं सम्मान-
भ्रंशकरं यत् खण्डपरशोर्हरस्य चापं धनुः तस्य आरोपणं मुखे प्रारम्भे
वस्य तस्य आडम्बरेण भङ्गोद्योगेन विडम्बयन्ति विफली कुर्वन्ति ।

(ठ) एकतरे कतिपयाः ।

एकाग्रया धिया ध्येयं न करस्पर्शमर्हति ।

इति भक्त्या नमन्त्येते केवलं हरकामुकम् ॥ ६४ ॥ (उ)

अन्यतरे तु राजानः ।

आरोपणाय कलया कामुके कलितेऽप्यमी ।

तद्भारभुम्नसर्वाङ्गा जानुभिर्जगतीं गताः ॥ ६५ ॥ (ठ)

रायणः । विजयः । परं नामीभिरारोपितमौमापतं
धनुरास्मापि नारोपितः प्रवीरजनसंख्यासु ।

प्रतीहारी । खनतम् । कथमेते निखिलचक्रियाः
चक्रियजनोचितेऽपि चापारोपणकर्मणि वितथसामर्थ्या
वर्तन्ते । तदेतेषु (ण) परमनाकलितसत्त्वसारो विकर्त्तन-
कुलकुमार आस्ते । यद्वा किमनेनापि ।

यस्य वज्रमणेर्भेदे भिद्यन्ते लोहसूचयः ।

करोतु तत्र किं नाम नारीनखविलेखनम् ॥ ६६ ॥ (त)

(उ) एकेति । एते पृथिवीपासाः एकाग्रया धिया ध्येयं
चिन्तनीयं हरकामुकं करस्पर्शं न अर्हति प्राप्नोति करस्पर्शयोग्यं
न भयति देवत्वादिति भावः इति हेतोः भक्त्या केवलं नमन्ति ।

(ठ) आरोपणावेति । अमी राजानः आरोपणाय व्यासङ्गम-
नाम कामुके कलया अंशतः कलितेऽपि तोलितेऽपि तस्य भारेण
भुम्नानि सर्वाणि अङ्गानि वेषां तथोक्ताः सन्तः जानुभिः जगतीं
गताः ।

(ण) परं केवलम् अनाकलितः अप्रकटितः सत्त्वस्य सारः
वज्रं तथाभूतः विकर्त्तनस्य सूक्ष्मस्य कुलकुमारः रामः ।

(त) यस्येति । यस्य वज्रमणेः हीरकस्य भेदे विदारणे
लोहसूचयः लोहशलाका भिद्यन्ते, तत्र नार्या नखविलेखनं किं

विचिन्त्य । भवतु तथापि संकीर्त्तयाम्येनम् । (घ) अना-
कलितसारा हि वीरप्रकाण्डप्रसूतिः ।

रावणः । (द) अनारोपितमसम्भावनया लङ्घेखरेण,
अत्रिबैरप्यसामर्थ्येन मन्त्रे वृषध्वजायुधं दृष्यति । धनुर्हस्त्र
रेरे पुराणवेणुदलदृष्टाणीनिर्माण !

मुक्तं मयाऽसि हरकार्मुक ! यत्तदानीं

मा तेन भूद् द्रुढिमदर्पपरिग्रहस्ते ।

त्वद्भङ्गमार्गपटुमिः स पुनः प्रकोष्ठै-

र्नन्वेष तिष्ठति हठैकरुचिर्दशास्यः ॥ ६७ ॥ (ध)

नाम करोतु एते महावीरा राजानः यत्न विफलप्रयत्ना अभूवन्
तत्पापं बालकः किं करिष्यतीति भावः । नाय्या इति अधिकमार्दव-
द्योतनार्थम् ।

(घ) हि यतः अनाकलितः अप्रकटितः सारो यस्याः तादृशी, वीर-
प्रकाण्डस्य दशरथस्य प्रसूतिः सन्तानः । दशरथेः सारस्व अनाकलित-
त्वात् अयं वर्णनीय इति भावः ।

(द) अनारोपित मिति । लङ्घेखरेण रावणेन असम्भावनया हरा-
वमानेन हरावमानत्वं साभूदिति बुद्ध्या इत्यर्थः । अथवा असम्भव-
बुद्ध्या । अन्ये तर्कयामि वृषध्वजस्य आयुधं धनुः दृष्यमि स्मर्यते न
कोऽपि मत्तोत्तमत्वं इति अङ्गकारेण नाद्यतीति भावः । पुराणस्य
वेणोः वंशस्य दशन्त्या द्रोण्या निर्माणं यस्य तादृशः तत्सम्बुद्धौ ।

(ध) मुक्तमिति । हे हरकार्मुक ! तदानीं बतु मया मुक्तं परि-
त्यक्तम् असि, तेन मन्त्रोचनेन ते तव द्रुढिम्ना दृढत्वेन यः दर्पः
अङ्गहारः तस्य परिग्रहः यद्दण्डं साभूत् मा दृष्य इत्यर्थः । स एष
दशास्यः रावणः तव भङ्गे यः मार्गः उपायः तत्त पटुमिः सत्यैः
प्रकोष्ठैः उपनक्षितोऽपीति शेषः । हठे एकः रुचिः यस्य तादृशः

इत्युत्थातमिच्छति ।

प्रहसः । देव ! नेयं जानकी नचेदमैन्दुशेखरं धनुः ।

रावणः । तत्किमिदम् ।

प्रहसः । (न) प्रेक्षकमिदम् ।

प्रतीहारी ।

यद्विम्बमम्बरमर्चिर्यदपां प्रसूति-

नक्तं निषिञ्चति यद्गन्निशिखासु भासः ।

ज्योत्स्ना निशासु हिमधानि च यन्मयूखाः

पूषा पुराणपुरुषः स नमोऽस्तु तस्मै ॥ ६८ ॥ (प)

तस्मादजायत मनुर्नरराजबीजं

यस्यान्वये स शगरः स भगीरथस्य ।

एकेन येन जलधिः परिखानितोऽय-

मन्येन सिद्धसरिता परिपूरितस्य ॥ ६९ ॥ (फ)

वधेच्छचारी सन् पुनः तिष्ठति ननु तिष्ठत्येव, यदि मम भक्ते इच्छा अभविष्यत् तदा व्यवहृतेव त्वां भग्नमकरिष्यं मम तु तदानीम् इच्छापिरङ्गात् त्वं दृष्ट इति भावः । उत्तमतः वसन्ततिसकम् ।

(न) प्रेक्षकं इत्युत्थातं नाटकमिदमित्यर्थः ।

(प) यदिति । यस्य विम्बं मण्डपम् अम्बरस्य आकाशस्य मणिः रत्नं यत् विम्बम् अपां जलानां प्रसूतिः उत्पत्तिरित्युक्तम् आदित्या-ज्जायते वृष्टिर्धृष्टेरस्य ततः प्रजा इति वचनात् । यत् विम्बं नक्तं रात्रौ जगन्निशिखासु भासः प्रभाः निषिञ्चति अर्पयति । यस्य मयूखाः निशासु हिमधानि शीतरश्मौ चन्द्रमसि इत्यर्थः ज्योत्स्नाः चन्द्रिकाः । पूषा पुराणपुरुषः पूषा सूर्यः तस्मै नमोऽस्तु । उत्तमतः वसन्त-तिसकम् ।

(फ) वखादिति । तस्मात् सूर्यात् नरराजानां नृपतीनां बीजं

सावित्रान् मनुतो महीयसि कुले ये जज्ञिरे चन्द्रिया-
स्ते धामेष महारथो दशरथः क्षीचक्रमाक्रामति ।
पीनांसः पृथुलोचनः प्रमदयन् कृतस्त्रामयोध्यां गुणै-
र्विष्णामित्रवित्तीर्णचापनिगमस्तस्यैव रामः सुतः ॥ ७० ॥ (ब)

रामः । वत्स ! लक्ष्मण ! कथमेव मां निर्दिशति ।
तदुत्थीयते ।

लक्ष्मणः । एतदुत्थीयते । (भ) मञ्चावरोहचनाटितकेन
परिक्रामतः ।

प्रतोहारो । साधु रामभद्र ! साधु सत्यं मार्त्तण्ड-
कुलैकमण्डनमसि ।

रावणः । साधु रे चन्द्रियहिम्न ! साधु तवैव परम-

निदानं मनुः अजायत । यस्य मनोः अन्यत्रे वंशे सः सगरः स च
भगीरथश्च उदपादीति शेषः । येन एकेन सगरेण अयं जलधिः परि-
स्त्रानितः अगण्यस्य सागर इति संज्ञेति भावः । अन्येन येन भगी-
रथेन अयं जलधिः सिद्धसरिता देवनद्या गङ्गया परिपूरितश्च ।
वृत्तमत्र वसन्ततिलकम् ।

(ब) सावित्रामिति । सावित्रात् सूर्यसुतात् मनुतः महीयसि
अतिमहति कुले ये जज्ञिरे जाताः तेषां मध्ये एष महार-
थो दशरथः क्षीचक्रं भूमण्डलम् आक्रामति याति । पीनांसः
सूक्ष्मस्त्वः पृथुलोचनः विद्यालनेत्रः गुणैः शीघ्रदाक्षिण्यादिभिः
कृतस्त्रां समग्राम् अयोध्यां प्रमदयन् रञ्जयन् तथा विष्णामित्रेण
वित्तीर्णः दत्तः चापनिगमः धनुर्वेदः यज्ञै तथोक्तः एष रामः तस्य
दशरथस्य सुतः तनयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(भ) मञ्चावरोहचनाटितकेन मञ्चात् साधुपितात् पश्यन्नात्
यत् अवरोहणं तस्य नाटितकेन अभिनयेन ।

खण्डितोऽभिमानयन्विरमवधिरध्यवसायस्य । तन्मानुषेषु
भवन्माता पुत्रवती ।

विद्याभित्तजननी । प्रतिदितीपमतिदशरथमङ्गीकर्त
कर्म रामभद्रेण ।

हेमप्रभा । कालेण बालत्वं रामचन्द्रस्य चरितेण
उप सञ्जलचरेन्द्रमण्डलीजिह्वो (८०) ।

शताब्दः । (म) सूर्यशिष्यान्तेवासिन् ! प्रतिसाह-
सिको रामभद्रः ।

यतः ।

कोदण्डमीशकरपीडनदृष्टमार-

मारब्धनिर्वहणनिर्वृतपूर्वपुंसि ।

आरोपणाय परिसर्पति रामभद्रे

गोत्रं तुलां समभिरुद्धमहस्कारस्य ॥ ७९ ॥ (य)

(८०) कालेन बालत्वं रामचन्द्रस्य चरितेण पुनः सकलचरेन्द्र-
मण्डलीजिह्वः ।

(म) सूर्यशिष्यस्य वासवस्कारस्य अन्तेवासी शिष्यः जनकः तत्-
सम्बुद्धौ ।

(य) कोदण्डेति । आरब्धस्य कर्मणः निर्वहणेन परिसमाप्त्या
निर्वृताः सन्नुदाः पूर्वं दुर्मांसो यस्य तस्मिन् आरब्धकर्मपरिसमाप्त्या
निर्वृतसर्वपूर्वपुरुषे इत्यर्थः । सूर्यवंशः कोऽपि पुरुषः प्रारब्धमसमाप्त्य
मातिष्ठदिति भावः । रामभद्रे ईशस्य शम्भोः करेण यत् पीडनं तेन
दृष्टः सारो यस्य तादृशं कोदण्डं कार्मुकम् आरोपणाय परिसर्पति
अभिगच्छति सति अहस्कारस्य सूर्यस्य गोत्रं कुलं तुलाम् परीक्षा विषये
अदृष्टपतां संशयकोटित्वं वा समभिरुद्धं गतम् । उत्तमत्वं वसन्ततिबलम् ।

प्रतीहारी ।

प्रणिपत्य कुमारीऽयं मृडान्यै च मृडाय च ।

उद्युक्तो धनुरादातुं न विश्वः किं करिष्यति ॥ ७२ ॥ (र)

हेमप्रभा । तं किदं भगवदा दक्षाग्रणीवल्लहेष । किंच
(ल) केसरिकिसोरसदिसपञ्चोद्गातं पुरिसातं भुजदण्ड-
मण्डलिज्जे कज्जे किं विश्व दुक्करं नाम (८१) ।

रामः । प्रदक्षिण्यन् स्वगतम् ।

वैदेहीवरबीजाय सुरसारमयाय च ।

तुभ्यं चण्डीशचापाय त्रिपुरघ्नोषिणे नमः ॥ ७३ ॥ (व)

मरभसमादाय प्रकाशम् ।

महोर्दण्डहयाक्रान्धा वत्स लक्ष्मण ! लक्ष्य ।

स्फुटिष्यति तु कीदण्डं चुटिष्यति न वा गुणः ॥ ७४ ॥ (ख)

(८१) यत् कृतं भगवता दाक्षाग्रणीवल्लभेन । किञ्च केसरि-
किसोरसदृशप्रकोष्ठानां पुराणां भुजदण्डमण्डनीये कार्ये किमिदं
दुक्करं नाम ।

(र) प्रणिपत्येति । अयं कुमारी रामः मृडान्यै पार्श्व्यै
मृडाय हराय च प्रणिपत्य धनुः कार्मुकम् आदातुम् उद्युक्तः न विश्वः
न जानीमः किं करिष्यति ।

(ल) केशरीति केशरी सिंहः तस्य किसोरः शायकः तत्-
सदृशप्रकोष्ठानाम् ।

(व) वैदेहीति । वैदेहा वरस्य बीजं निदानं तस्य सुरसार-
मयाय देवसारसङ्ग्राह्याय त्रिपुरघ्नोषिणे पुराणवदाहिने चण्डीशस्य
चापाय तुभ्यं नमः ।

(ख) । महोर्दण्डेति । हे वत्स लक्ष्मण ! त्वम् महोर्दण्डवत्स

रावचः । विहस । इदं (घ) तद्वटगर्जितं नाम ।

वक्ष्यचः । (स) सोढमङ्गरकराकर्षणकर्मणि कार्मुके
केयमसम्भावना आर्थस्य ।

रामः । तर्हीदमारोप्यते ।

रावचः । इयमपि सा नटविभीषिका ।

प्रतीहारी । समन्तादवलोक्य ।

यथा यथा धूर्जटिचापकोटिं

रामानुबन्धादधिरोहति ज्या ।

तथातथा सर्वनरेश्वराणां

मुखानि मूलात् मलिनीभवन्ति ॥ ७५ ॥ (ङ)

वक्ष्यचः । न केवलं (च) वैलक्ष्यवतां महीपालानामे-

केन वदन्मासिन्धेन सम्पन्नम् । अपितु ।

करबुमसस्य व्याक्रान्त्या आक्रमणेन कोदण्डं कार्मुकं तु किन्तु
झुटुटिष्यति भङ्ग्यति । न वा युचः मौर्वी झुटिष्यति
वक्ष्य पश्य । मौर्वीमोटनं विना धर्तुर्भङ्गो भवितोति अवलोकयेति
ज्ञात्यर्थम् ।

(घ) नटस्य गर्जितं गर्जनम् असारमास्फावनध्वनिः ।

(स) सोढेति सोढं मङ्गरस्य करेण आकर्षणकर्म तेन तादृशे ।

(ङ) यद्येति । रामस्य अनुबन्धात् आरोपणात् ज्या मौर्वी
यथायथा धूर्जटेः चापस्य धनुषः कोटिम् अटनिम् अधिरोहति
तथा तथा सर्वेषां नरेश्वराणां मुखानि मूलात् मूलमारभ्य मलिनी-
भवन्ति । उपजातिवृत्तम् ।

(च) वैलक्ष्यवतां वञ्छितानाम् । सम्पन्नं पूरितम् ।

आर्ये रुद्रशरासनं तुलयति स्मिन्वा स्थितं पार्थिवैः
 सिञ्चासञ्जनतत्परे विहसितं दत्त्वा मिथस्तालिकाः ।
 आरोप्य प्रचलाकुलीकिसलये स्नानं गुणास्फालन-
 स्फाराकर्षणरुग्णपर्वणि पुनः सिंहासने मूर्च्छितम् ७६(क)
 प्रतीहारी सहसाऽवलोक्य । न केवलमाकृष्टं भग्नं च
 किञ्चिद्वैः ।
 संस्पर्शादपि मन्दरस्य मरुतः शिञ्जानशिञ्जानतं
 सार्धं क्षत्रवधव्रतैकगुरुणा क्रौञ्चाचलद्वेषिणा ।
 दीर्घाक्षलमण्डलीकृतमिदं रामेण राज्ञा पुरः
 प्रागप्राप्तपराभवं भवधनुष्टकारवत् त्रुव्यति ॥ ७७ ॥ (ख)

(क) आर्ये इति । आर्ये रामे रुद्रस्य शरासनं धत्तुः
 तुलयति धरति सति पार्थिवैः राजभिः स्मिन्वा स्थितम् दत्तुं
 विहसितमित्यर्थः । ततः शिञ्जायाः ज्ञायाः सञ्जने अवरोपणे
 तत्परे सति मिथः तालिकाः दत्त्वा विहसितम् उच्चैः हासः
 कृत इत्यर्थः । ततः आरोप्य ज्ञाया सङ्गमस्य प्रचलानि अकुलि-
 किसलयानि यस्य तादृशे आर्ये स्थिते सतीति शेषः स्नानं मार्जनं
 गतम् । ततः गुणस्य शिञ्जिन्या आस्फालनेन आरोपणेन स्फाराम्
 उत्कटं यत् आकर्षणं तेन रुग्णानि भग्नानि पर्वणि धनुर्पथ्यवः
 वेन तादृशे सति सिंहासने स्वे स्वे मञ्चे मूर्च्छितम् । शार्दूलविक्री-
 ढितं दृष्टम् ।

(ख) संस्पर्शादिति । मन्दरस्य मन्दरस्य मरुतः वायोः संस्पर्श-
 दपि शिञ्जाना खननी शिञ्जा मौर्वी एव सती यस्य तादृशं प्राक्
 पूर्वं कदाचिदपीत्यर्थः अप्राप्तः अलब्धः पराभवो नेन तवामूनम् इदं
 भवधनुः हरकार्मुकं रामेण क्षत्रवधव्रतैक गुरुणा क्षत्रिवधप्रतिष्ठा-
 प्रचलनेन क्रौञ्चाचलद्वेषिणा क्रौञ्चपर्वतविहारकेन परशुरामेण सार्धं

राजः । सेयं कवीनां (ग) वचनकामधेनुः । यदसंभूत-
मपि सूते ।

विश्रान्तः । सखे ! जनक ! फलितमस्मदनुर्वेदवि-
श्रान्ते वासितया रामभद्रस्य । तथाहि ।

गुर्वी मौर्वी विधुन्वन् विदधदतिभियः सप्तपातालपालान्
वन्देर्वन्दारकाणां प्रसरति परितस्तूर्णमाकर्ण्यमानः ।

टङ्कारः खण्डिताशकरिकरटतटीदानदुर्वर्ण एष

चुद्यत्यर्वोऽनुसन्धेर्वृषधरधनुषो रामदोर्यन्त्रितस्य ॥ ७८ ॥ (घ)

यतानन्दः । आश्चर्यमाश्चर्यम् । अतिभवानीवज्ञं राम-
भद्रचरितम् । तथाहि ।

राज्ञां पार्थिवानां पुरः परशुरामस्य महीपतीनाञ्च अघतः इत्यर्थः ।
दोर्दण्डास्रवेन वाह्यदण्डाकर्षणेन मण्डलोत्तमं वक्रोद्धतं सत् टङ्कारवत्
सटङ्कारं यथा तथा लुप्यति भङ्गं प्राप्नोति । शार्दूलमिक्रीडितं
क्षतम् ।

(ग) वचनकामधेनुः वचनमेव वाची एष कामधेनुः यथेच्छवादि-
त्यादिति भावः । यत् यस्मात् असंभूतमपि मिथ्यास्वरूपमपि सूते
सत्यवत् वर्णयतीति भावः ।

(घ) गुर्वीमिति । रामस्य दोर्भ्यां यन्त्रितस्य आकटस्य दृष्टर-
चतुषः हरकार्मुकस्य अनुसन्धेः प्रतिसन्धि लुप्यत्पर्वः भग्नयन्त्रिः
एषः टङ्कारः टङ्कारस्वनः स्वार्थे णप्रत्ययः । गुर्वी महती मौर्वी
यां विभिन्दन् बिन्दन् सप्तपातालपालान् सप्तपातालरक्षकान् अति-
मिवः भवार्त्तान् विदधत् कुर्वन्, वन्दारकाणां देवानां वन्दैः
समूहैः परितः समन्तात् तूर्णं सहसा आकर्ण्यमानः चुद्य-
ताश्च तथा खण्डितानां भवेन लुटितानाम् आशकरिणां
दिग्गजानां करटतटीदानेन गजगण्डादमदजस्रराशेन

ओङ्कारो विश्वरक्षाक्रमनिगमविधेरन्तकस्यादृष्टासः

संहर्त्ता शात्रवाणां पटुपटहरवः कीर्त्तिनिर्वासनस्य ।

दोर्यन्त्रासञ्चिश्चिन्नाममदटनिरटत्सर्वपर्वप्रसूत-

ष्टीत्कारः शम्भुचापे जयति विजयिनो राघवस्यादिवन्द्योऽङ्कः

जमकः । नमो भगवते नीललोहिताय ।

विश्वक्षमातलनरेश्वरदुष्करेऽस्मिन्

सद्यः कृते गुरुणि कर्मणि राघवेण ।

चण्डीशचापमथनाद् व्यथते च चित्तं

जामातृलाभरभसाश्रम मोदते च ॥ ८० ॥ (च)

दुर्गन्धः वर्णयितुमशक्य इत्यर्थः सन् प्रसरति समन्तात् व्याप्नोति ।

स्रग्धराष्टकम् ।

(ङ) ओङ्कार इति । विश्वस्य जगतः रक्षायाः क्रमः निगम एव निगमविधिः वेदविधिः तस्य ओङ्कारः प्रणवः, ब्राह्मणः प्रणवः कुर्यादादायन्ते च सर्वत इति कारणात् । वेदविधेरोङ्कार इव रामस्य जमतीरक्षायाः प्रथमोद्यमस्वरूप इत्यर्थः अन्तकस्य यमस्य, अदृष्टासः उदृष्टासहर इव भासमान इत्यर्थः शात्रवाणां संहर्त्ता तथा कीर्त्तिनिर्वासनस्य यथोद्गरीकरणस्य पटुर्भृहान् पटहरवः वाद्यविशेषध्वनिः विजयिनो राघवस्य रामस्य दोर्यन्त्रे आसञ्चिनी या शिञ्जा मौर्वी तथा जमनी वा अटनी कोटिः तस्याः रटन् निर्गच्छन् सर्वेभ्यः पर्वेभ्यः पन्थिभ्यः प्रसूतः उद्भूतः शम्भुचापे हरधनुषि आदौ वन्द्यते इति तथोक्तः ष्टीत्कारः शब्दविशेषः जयति । स्रग्धराष्टकम् ।

(च) विन्देति । विन्दैः सर्वैः क्षमातलनरेश्वरैः भूपालैः दुष्करे कर्तुमशक्ये अस्मिन् धनुर्भङ्गरूपे गुरुणि अतिमहति कर्मणि राघवेण रामेण सद्यः कृते सति मम चित्तं चण्डीशस्य चापमथनाद् धनुर्भङ्गात् व्यथते च, जामातृलाभेन को रमसः हर्षः तस्मान् मोदते हृष्यति च । वृत्तमत्र वसन्ततिसकम् ।

सीता । सहि ! हेमप्यहे ! भग्नं भग्नस्य भग्नवदो
चावं (८२) ।

हेनप्रभा । संपद्यं च प्रियसङ्गीए पाणिगङ्गणं (८३) ।

रावणः । उच्चैर्विहस । प्रज्ञावतां हि चक्षुरक्षुद्रमति-
विषयासु (छ) धिषणासु प्रतिवसति । यतः ।

रामेण सुन्धमनसा वृषणाञ्छनस्य

यज्जर्जरं धनुरभाजि मृणालभङ्गम् ।

तेनामुना त्रिजगदर्पितकीर्त्तिभारो

रक्षःपतिर्ननु मनाक् न विह्वलतोऽभूत् । ८१ । (ज)

रामः । सकण्ठरोधम् ।

वाचा कार्मुकमस्य कौशिकपतेरारोपणायार्पितं

महोर्दण्डाद्यनेन तदिदं भग्नं कृतन्यक्कति ।

(८३) सम्पद्यं च प्रियसङ्गीः पाणिगङ्गणम् ।

(८२) सहि हेमप्रभे ! भग्नं भग्नस्य भग्नवदोचापम् ।

(छ) धिषणासु बुद्धिषु । बुद्धिमेनीषा धिषणा इत्यमरः ।

(ज) रामेणेति । सुन्धमनसा मूढमतिना रामेण वृषणाञ्छनस्य
इरस्य जर्जरम् अतिजीर्णं धनुः मृणालभङ्गं मृणालमिमेत्यर्थः ।
अनायासेनेति भावः यत् अभाजि, तेन अमुना रामकर्त्तृकधनुर्भङ्गे-
नेति भावः । त्रिजगता अर्पितः दत्तः कीर्त्तिभारः यस्मै तादृशः रक्षः
पतिः रावणः मनाक् अल्पमपि न ननु नैव विह्वलितः तिरस्कृतः
अभूत् । अनायाससाध्यत्वादस्य कर्मणः येन केनापि कर्त्तुं शक्य-
त्वादिति भावः । वृत्तमत्र वसन्ततिशक्तम् ।

(भ) वाचेति । अस्य कौशिकपतेः विद्यामित्रस्य वाचा तदिदं

नो जाने जनकस्तदत्र भगवान् व्रीडावयादुत्तरं
त्रिचेष्टे नतकन्धरो भगवते रुद्राय किं दास्यति ? ॥ ८२ ॥ (भ)

सञ्ज्ञाः । अहो (ज) महदन्तरं पुरुषकाराणाम् ।

भग्नं निरीक्ष्य हरकार्मुकमित्यथैते

रोमाञ्चकञ्चुकमिदं वपुरुद्वहामः ।

आर्यस्तु कण्ठधृतवाणि विलसभावा-

न्नासानिषस्यनयनं वदनं विभर्त्ति ॥ ८३ ॥ (ट)

विश्वामित्रः । किमुच्यते दिलीपकुलालङ्करणं दश-
रथोऽस्य (ठ) जनयिता ।

यतानन्दः । महाराज ! सौरध्वज ! यथाचितमत्र
प्रस्तूयतां समर्प्यतां वैदेही रामभद्राय ।

कार्मुकम् आरोपयाम्यर्पितं धृतं, मम दोर्दण्डाभ्याम् हठाक्षनेन
सहसार्कषणेन कृता न्यक्कृतिः अधिचेष्टो यस्मिन् तत् यथा तथा
भग्नञ्च । तत् तस्मात् अत्र भगवान् जनकः व्रीडावयात् सञ्ज्ञया
त्रिचेष्टे त्रिपुरहन्त्रे भगवते रुद्राय नतकन्धरः विनतपीवः सन् विस्म-
उत्तरं दास्यति । शार्दूलविक्रीडितं दत्तम् ।

(ज) महत् अन्तरं प्रभेदः ।

(ट) भग्नमिति । इति इत्थं हरकार्मुकं भग्नं निरीक्ष्य दृष्ट्वा
अथ अन्तरं एते वयं रोमाञ्चकञ्चुकं रोमाञ्चितं इदं वपुः शरीरम्
उद्वहामः । आर्यस्तु विलसभावात् सञ्ज्ञावयात् कण्ठे धृता स्वविता
वाणी वाक् यस्मिन् तत् यथा तथा आशास्तु दिगु निषस्ये नयने यस्य
तादृशं वदनं विभर्त्ति धारयति । महति कार्ये साधिते महतां
सञ्ज्ञातिरेको भवति रुद्रायान्तु महदास्फाटनमिति भावः ।

(ठ) जनयिता पिता ।

(ड) भग्नमिति । भग्नं चण्डोदस्य कोदस्यः त्रेन तपोक्तः

जनकः । मञ्जावरोहचगाटितकेन परिक्रम्य ।

भग्नचण्डीशकोदण्ड ! निजदोर्दण्डनिर्जिताम् ।

गृह्णाण पाणौ वैदेहीं पद्मा पद्मे निषीदतु ॥ ८४ ॥ (ड)

इति पाणौ पाणिमर्पयति ।

रावणः । सक्रोधम् । आः (ठ) कथमयमलीकदुर्विदग्धः

अत्रियवटुकीटो ममापि लङ्घेश्वरस्य पुरतः सीतायाः

पाणिं पाणिना पीडयति । तदेष न भवति । इति

संरभते ।

प्रहसः । विहस्य स्वगतम् ।

दृष्टेतां रभसादलीकजनकप्रप्तां मृषा मैथिलीं

हस्तायै नटराघवेण विधृतां रागेण रङ्गाङ्गणे ।

उत्ताम्यन्ति वषा कषायितदृशो देवस्य लङ्कापते-

दोर्दण्डा विधृतायुधाश्च वदनान्याकृष्टदंष्ट्राणि च ॥ ८५ ॥ (ञ)

तत्सम्बुद्धौ । निजेन दोर्दण्डेन निर्जितां वैदेहीं पाणौ गृह्णाण, पद्मा
चण्डीः पद्मे कमले निषीदतु निषङ्गा भवतु ।

(ठ) अलीकदुर्विदग्धः वृषाचक्षुरः । अत्रियवटुषु अलङ्कृमारेषु
कीटः । संरभते क्रुध्यति ।

(ञ) इति । रभसात् इषात् अलीकजनकेन नटरूपेण मिथ्या-
जनकेन प्रप्तां प्रदत्ताम् एतां मृषा मैथिलीं नटीरूपां नटराघवेण
रामनेपथ्यभृता नटेन रङ्गाङ्गणे रङ्गभूमौ रागेण अतुरागेण हस्तायै
विधृतां दृष्ट्वा वषा कषायिताः कषुषिताः दृशो यस्य तादृशस्य देवस्य
लङ्काराजस्य लङ्कापतेः रावणस्य दोर्दण्डाः भुजवटवः विधृतानि
आयुधानि त्रैः तथोक्ताः तथा वदनानि आकृष्टा अधरदंष्ट्राश्च प्रेरिता
दंष्ट्रा वैः तादृशानि सन्ति उत्ताम्यन्ति विस्फुरन्ति । शार्दूलविक्रीडितम्
इत्यम् ।

प्रकाशम् । राक्षसपते ! (त) पर्यवसितप्रायः प्रेक्षाविधिः ।
तद्भावयतु चतुराभिनयां बुद्धिं रसवृद्धिं च नर्तकानां
देवः ।

रावणः । तत्कारणसंज्ञम् । आत्मगतम् । कथं प्रेक्षयिष्ये-
मेतत् । (थ) मुग्धा संरब्धमस्त्राभिः । प्रकाशम् । सुखे !
प्रहस्य ! अपि स्मरसि दशकन्धरस्य प्रतिज्ञाम् ।

प्रहसः । देव ! स्मरामि कुर्वन् मौर्वीत्यादि पठति ।

रावणः । तदिदमनुष्ठास्यते ।

द्वितीयेऽप्ये । वैतालिकः । जय जय महाराज ! सीर-
ध्वज ! सुखाय सायन्तनी सन्ध्या तत्रभवतो भवतु
देवस्य जामाया रामभद्रेण सह । सम्प्रति हि ।
सङ्कोचव्रतमादिशन् जलरुहां देवस्त्रिवेदीतनुः
सोऽयं विद्रुमकन्दसुन्दरवपुर्यात्यस्तमस्तातपः ।
माञ्जिष्ठचसरच्छटैकसुहृदां यद्दीक्षितानां पुरः
प्रेक्ष्यति सनालनीलनलिनप्रसाररम्यं तमः । ८६ । (द)

(त) पर्यवसितप्रायः प्रायेण परिसमाप्तिं गतः । प्रेक्षाविधिः
नाट्यदर्शनव्यापारः ।

(थ) मुग्धा निरर्थकं संरब्धं कुपितम् ।

(द) सङ्कोचेति । त्रिवेदीतनुः वेदत्रयमूर्तिः सोऽयं देवः
शक्तिता जलरुहां पद्मानां सङ्कोचव्रतमादिशन् विद्रुमकन्दवत् प्रवाल-
नूतमिव सुन्दरं वपुः यस्य तद्योक्तः तथा अस्तः क्षीणः आतपो-
यस्य तथाभूतः सन् अयम् अचलं याति गच्छति । तमः तिगिरं
माञ्जिष्ठानां मञ्जिष्ठारागेण रञ्जितानां त्वसराणां पित्तलानां याः कटाः
चमूहः ता एव एके सुहृदो येषां तादृशानां यस्य दीक्षितानां रक्षोनां

अपिच ।

दिनसन्ध्यावरबध्वोर्वहति विवाहान्निविभ्रमं भानुः ।

साजायते च साक्षादुत्तरलस्तारकानिकरः ॥ ८७ ॥ (ध)

पुनर्नेपथ्ये । देव ! देव्यो विज्ञापयन्ति ।

जनक ! कुलबधूनामेष सज्जः समाजो

विवहनविधिवन्धुर्वर्त्तते चाप्यनेहा ।

अनुभवितुमुदारां कौतुकानारदीयां

तादिह सह दुहित्रा प्रेष्यतां रामभद्रः ॥ ८८ ॥ (न)

जनकः । एष प्रेष्यते स्वयं च प्रस्थीयते । प्रतीहारस्य

कथं एवमेवम् ।

प्रतीहारी । किञ्चिद्वैः ।

इह सुजनसमाजे सकृता ये नरेन्द्राः

स्फुटमुकुलितपाणिः प्राह सीरध्वजस्तान् ।

पुरः अयतः सनाथानि मृणालसहितानि यानि नीलवर्णानि
भीषकमण्डानि तेषां प्रस्तारः विस्तारः तद्वत् रम्यं रमणीयं यथा
जला प्रेक्ष्य प्रसरत् सत् भाति राजते । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ।

(ध) दिनेति । भानुः सूर्यः दिनसन्धयोर्वरबध्वोः विवाहस्य

अग्निः साक्षित्वेन स्थापित इति भावः तस्य विभ्रमं यिज्ञासं
वहति । उत्तरलः उज्ज्वलः तारकाणां नक्षत्राणां निकरः निच-
यस्तु साक्षात् साजायते साजवत् आचरन्ति च । आर्यादृत्तम् ।

(न) जनकेति । हे जनक ! कुलबधूनाम् एषः समाजः

समूहः सज्जः सुसज्जितः । विवहनस्य उद्वाहस्य विधेः बन्धुः अतुल्य
वर्त्तमानः अनेहा समयस्य वर्त्तते । तत् तस्मात् उदारां महतीं कौतु-
कानारदीयां वासन्ध्वसंस्कारमनुभवितुम् इह दुहित्रा मैत्रिल्या सह
रामभद्रः प्रेष्यताम् । माचिनीदृत्तम् ।

(ध) इहेति । इह सुजनानां समाजे सभायां ते नरेन्द्राः राजानः

सविधमधिवसन्तो मत्पुत्रीगोपुराणां

परिचिनुत सपर्यां सोत्सवो यावदस्मि ॥ ८९ ॥ (प)

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । सीतासखंवरो नाम नभोऽङ्कः ।

रायणः । विचिन्त्य ।

राज्ञां वृथा सदसि रामयशः प्रकीर्णं

तूर्णं मुधा मुकुलिता च पिनाककीर्तिः ।

दीर्घेन जीर्णधनुषा गिरिशोम्भितेन

यातः पदं मम रूपां च मृषैव रामः ॥ ९० ॥ (फ)

(ब) सीतामनुसन्वाय । तदङ्गमित्यादि पठति ।

प्रहसतः । देव ! समाप्तमेव देवप्रेक्षणकम् । तत्तु
प्रेष्यन्तां वैरिणा मुनयः (भ) परमेश्वरोऽपि प्रविशत्वभ्य-
न्तरम् । इति परिक्रम्य निष्क्रान्तौ ।

विश्वनाथेश्वरो नाम तृतीयोऽङ्कः ।

सङ्गताः सीरध्वजः स्फुटमुकुलितः पाश्चिर्येन तथोक्तः कृताञ्जलि-
रित्थर्धः सन् तान् राज्ञः प्राह ब्रवीति, यावदहं सोत्सवः विवाह-
व्यापृतः अस्मि, तावत् यूयं मम पुत्र्याः गोपुराणां द्वाराणां सविधं
सविधमधिवसन्तः सन्तः सपर्यां मत्कृतामिति शेषः परिचिनुत
मङ्गीत । एतमत्र मालिनी ।

(फ) राज्ञामिति । राज्ञां सदसि वृथा निरर्थकं रामस्य यशः
प्रकीर्णं विचिप्रां पिनाकस्य हरधनुषः कीर्तिः । तूर्णं सहसा मुधा
निरर्थकं मुकुलिता विनष्टा च । गिरिशोम्भितेन हरत्वक्तेन जीर्णेन
धनुषा दीर्घेन भग्नेन रामः मृषैव निरर्थकमेव मम रूपां क्रोधानां
पदं यातव्यं । एतमत्र वसन्ततिलकम् ।

(ब) अनुसन्वाय स्मृत्या ।

(भ) परमेश्वरः महाशक्तिः ।

इति तृतीयोऽङ्कः ।

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

अतः परं भार्गवभक्तो भविष्यति ।

ततः प्रविशन्नुपाध्यायो वटुश्च ।

वटुः । भो भो उवाङ्मात्र ! (क) अयमवगदसिस्सभावो
अहमेव भवभूदी सपादोपग्रहमभिवादेहि (१) ।

उपाध्यायः । विद्यावान् भूयाः । शिरसि स्मृणु । वत्स !
भवभूते ! कुतः पुनरुपनयनादिकाः संस्काराः (ख) कुतश्च
मामुपाध्यायीकर्तुमागतोऽसि ।

वटुः । भगवदो भगवादो (२) ।

उपाध्यायः । भगवान् भार्गवो भगवतो भवानीवज्ञभात्
(ग) प्रतिपद्यकार्मुकोपनिषत् संविदितचतुर्दशविद्यास्थान-

(१) भो भो उपाध्याय ! अभ्युपगतशिष्यभावोऽहमेव भवभूतिः
सपादोपग्रहमभिवादये ।

(२) भगवतो भार्गवात् ।

(क) अभ्युपगतेति । अभ्युपगतः अङ्गीकृतः शिष्यभावो येन
हः । पादोपग्रहः पादग्रहणं तेन सहितं सपादोपग्रहं पादावुप-
गच्छेत्तर्यः ।

(ख) संस्काराः शरीरगुह्यतुक्कृत्विधयः ।

(ग) प्रतिपद्येति प्रतिपद्या प्राप्ता कार्मुकोपनिषद् चतुर्विद्या
येन तादृशः । संविदितं सम्यक् ज्ञातं चतुर्दशानां विद्यानां स्थानं
स्मृतिः रक्ष्यं तत्त्वज्ञेन तन्नाभूतः । उक्तञ्च विद्याचतुर्दशत्वं यथा

इहस्थं तदनुपपन्नमिवेदं पश्यामि यदुताध्ययननिमित्त-
भाचार्यान्तरसमाश्रयणम् ।

बटुः । भी उवाञ्छाम् ! यं क्वु दिष्टे अणुववसं याम ३) ।

उपाध्यायः । कथम् ।

बटुः । सो क्वु मंहसी भवित्र (घ) समरसमारम्भमहन्ती-
हमंहित्री (४) ।

उपाध्यायः । तस्य खल्वियं (ङ) मात्रंशक्षेत्रभावसुलभं
धावन्जीवमायुधपिशाची न हृदयादपक्रामति ।

बटुः । तेष क्वु अहं एदे (च) विणिहदपष्टिवक्खगजे-
घटाकडंपासंवांसत्तसमा भन्ना विहावित्रमंहारहरिउ-

(३) भी उपाध्याय ! न खलु दृष्टेऽनुपपन्नं नाम ।

(४) स खलु महर्षिर्भूत्वा समरसमारम्भमहायज्ञमहोतः

(५) तेन खलु अहं एते विनिहतप्रतिपक्षगजघटापार्श्वव्यासक्तयस्त्र्य-
सक्ताः विद्धावितमहारेचरिपुर्दपाः क्षुरपाः असमसमरारम्भप्रवर्तित-

अङ्कानि वेदांश्चत्वारो मीमांसा न्यायवित्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं
विद्यां स्मृतांश्चतुर्दशेति । अनुपपन्नम् अयुक्तम् असम्भवमित्यर्थः ।

(घ) समरेति समरस्य संघामस्य समारम्भः संसृष्टयोगः तस्मै
वो महान् यज्ञः आयज्ञः अत्यासक्तिरित्यर्थः तेन गृहीतः आक्रान्तः ।
सर्वं व्यापारंसुखं संघामार्थमेव संततसुदुक्लं इति भावः ।

(ङ) मात्रंशेति । मात्रंशो यः क्षत्रभावः क्षत्रियत्वं मातुः
क्षत्रियात्वादिति भावः तेन सुलभा सहजा । आयुधपिशाची अस्त्र-
विपृशास्त्राणां पिशाची देवयौनिविशेषः निहतप्रवृत्तिरिति भावः ।

(च) विनिहतानां प्रतिपक्षगजघटानां यत्पक्षगजनिचयानां कटेषु
गजेषु पक्षिषु च व्यासक्तानि सन्तानि यस्मान् अपास्य वेदां

दप्ता खुरप्ता असमसमरारभपवद्विदवेरिवीरकहिररात्रा
 नारात्रा खण्डिअविपक्वधाणुकवापासणदण्डा कण्डा
 सुहु, मुच्छिअचतुरङ्गबलसेससहअरिसहस्रदंसणसव्वंगुक्की-
 रिदाओ भेरिआओ सअलखत्तिअगोत्तण्हलणदुल्लिलिदा
 बाणावलित्ति पभुदकण्डसंभारं वहन्तेण कुदो दाव
 विज्जाहिगमो चिअसरौरदोवि परिवर्भंसिदोस्सि । वदो
 गज्जाणणगरुअङ्गभारोवि भविअ भिङ्गिरिटिपडिक्खो
 वट्टामि । सणरणम् । अदिक्कन्तदिअसण्णओसे उअ ण्हलि-
 दणीलकण्डसरासणं दासरहिराममभिजुल्लिदुं णिच्छि-
 दमणेष सअं चिन्तिअ वहवो बहुण्णभारफलसारा कण्ड-
 करण्डा संजमिदा । जाणं दुव्वहत्तणं अणु संधिअ
 अहरत्तसमए णिहुदपदसंचारमवक्कमिअ उवज्जाअत्तणेष
 भअवन्तमब्भुववण्णोस्सि (५) ।

वैरिवीरदधिररागा नारात्राः खण्डितविपक्वधाणुकवापासनदण्डाः
 काण्डाः सुहुमूर्च्छितचतुरङ्गबलसेससहचरिसहस्रदंसणसव्वंगुक्कीरिता
 भेरिकाः सकलखत्तियगोत्तनिर्देखदुर्लभिता बाणावलिरिति प्रभूत
 काण्डसंभारं वहता कुतस्तावत् विद्याधिगमो निजशरीरादपि
 परिवर्भंसितोऽस्मि । वतो गजाननगुर्वङ्गभारोऽपि भूत्वा भङ्गिरिटि-
 प्रतिकूपो वत्ते । अतिक्रान्तदिवसप्रदोषे पुनर्निर्देखितनीलकण्डशरासनं
 दासरचिराममभियोजुं निश्चितमनसा स्वयं चिन्तयित्वा वहनो बहु-
 प्रकारफलसाराः काण्डकरण्डकाः संयमिताः येषां दुर्वहत्वमनुसन्धावार्द-
 रात्मसमये निधत्तपदसञ्चारमपंकम्बोपाध्वायत्वेन भवन्त मभ्युपपन्नोऽस्मि ।

ताडयाः भङ्गाः अस्त्रविशेषाः । विद्राविताः निराकृताः महारथानां
 रिपूणां दूपाः यैः ताडयाः । महारथसङ्घसङ्घं यथा, एको दूयवहः

उपाध्यायः । एतदेव ह स्वर्गगमनप्रभावभाजां मुन्यति-
धीनां मुखेभ्यः श्रुतमस्माभिः । यदुत श्रुतमार्गवसमरसं-
भेण पुरन्दरेणापि दशरथः सत्कृत्य प्रहित इति । विचिन्त ।

सावित्री बोधयेद् यस्तु धन्विनाम् । शब्दशास्त्रप्रवीणस्य स महारथ
उच्यते इति, आत्मानं सारथिश्चात्मानं रथं बुध्येत वो नरः । स
महारथ इत्युक्तो धनुर्वेदविशारदैरिति च । चुरपाः अस्त्रविशेषाः ।
असमेति असमेन निरूपणेन समरारम्भेण युद्धव्यापारेण प्रवर्तितः
उत्पादितः तैरिरीराणां रुधिरैः रागः कौहृत्यं येषु तादृशाः
नाराचाः अस्त्रभेदाः । खण्डितेति खण्डिताः जिघाः धातुम्भाणां
धन्विनां बाणासनदण्डाः धनुर्यष्टयः यैः तादृशाः शास्त्राः शराः ।
सुद्विति सुष्ठु सम्यक् मूर्च्छितानां चतुरङ्गबलानां हृद्यशरघपादात्
सेनाङ्गं स्यात्सुष्ठुमित्यमरः । सैन्यानां सहचरिसहस्रस्य समभिध्याङ्गा-
रिणस्य दंशनेन सर्वेषु अङ्गेषु अवयवेषु उत्कीरिताः चिह्निताः
भेरिकाः अस्त्रभेदाः । सकलेति सकलानां अत्रियगोत्राणां राजकुलानां
निर्दलेनेन निपोद्धनेन दुर्ललिताः दुर्विनीताः दर्पिता इत्यर्थः । प्रभूतानां
बलानां काण्डानां शराणां सम्भारः समूहः तम् । परिभ्रंशितः
व्यापितः । गजेति गजाननः गणपतिः तस्यैव गुरुः स्थूलः अङ्ग-
भारो यस्य तादृशः । भट्कीति भट्किरिटेः शिवाल्लचरभेदस्य अतिकुत्-
सितमूर्तेरिति भावः प्रतिरूपः सदृशः । अतिक्रान्तेति अतिक्रान्तस्य
गतस्य दिवसस्य प्रदोषे रजन्त्याम् । निर्दलितेति निर्दलितं मज्जं नील-
कण्ठस्य हरस्य शरासनं येन तथाभूतम् । अभियोक्तुम् आक्रमितुम् ।
प्रकाराः बहुविधाः फलानां साराः येषां तादृशाः काण्डानां शराणां
करण्डकाः भाजनानि तूष्णीदाणि संवसिताः संवृताः । अलुमन्वाय
विविच्य निभृतः निःशब्दः पदयोः सञ्चारो यस्मिन् तद् यथा तथा ।
अभ्युपपन्नः प्राप्तः ।

(५) स्वर्गेति स्वर्गगमने यः प्रभावः तं भजन्ते इति तपोक्तानां
मुन्यतिधीनाम् अतिधीभूतसुनीनाम् । श्रुतेति श्रुतः मार्गवस्य समर-

अहो ! महदन्तरमग्न्योऽयं रामयोः । यत् परिणतवयाः
प्रगल्भविक्रमो वैखानससूर्यत् कौमारकमुग्धमधुराननी
राजन्यपोतः । विस्मय । अहह ! सकृद्दृष्टमपि नयनावल-
म्बिनमिव तमहमिमं पुरतः पश्यामि । अहो ! नु खलु
भोः !

ज्वायान् धन्वी नवधृतधनुस्तोम्रहस्तीदरेण

ज्वज्जोदव्यतिकरपटुस्ताडकाताडकेन ।

कर्षाभ्यर्षेस्फुलितपलितः क्षीरकण्ठेन सार्धं

योद्धुं वाञ्छन् कथममुना लज्जते जामदग्न्यः ॥ १ ॥ (अ)

वटुः । भो उग्रज्जाग्र ! यदि क्व एवंविधपरक्रमो

(६) भो उपाध्याय ! यदि खल्वेवंविधपराक्रमः परशुराम-
स्तु किं पुनर्न । त्वयः वाचासने प्रवृत्त आसीत् ।

संरम्भः युद्धोद्योगः वेन तथोक्तेन । रामयोः दाशरथजामदग्न्ययोः ।
वैखानससूर्यः तापसपुत्रः भार्गव इति भावः । कौमारकेण कुमार-
वस्थया सुग्धं सुन्दरं मधुरं मनोहरम् ज्ञानं यस्य तथाभूतः
राजन्यपोतः क्षत्रियशिशुः राम इति भावः । नयनावलम्बिनमिव
नेत्रपद्मे यस्तमानमिव ।

(अ) ज्वायानिति । ज्वायान् प्रवक्ताः धन्वी धनुर्धरः, ज्वाया-
क्षत्रिवाचां ज्वाज्जोदव्यतिकरे चूर्णनव्यापारे पटुः समर्थ, तथा कर्षयोः
अभ्यर्षेषु समीपेषु स्फुटितं विकसितं पलितं ज्वराजनितभावस्थं
यस्य तथोक्तः । पलितं जरसा यौक्त्यं केशादावित्यमरः । जामदग्न्य-
भार्गवः नवधृतेन सद्योऽमृहीतेन धनुषा ताम्रं रक्तं हस्तीदरं करा-
भ्यन्तरं यस्य तेन क्षीरकण्ठेन दुग्धपायिना ताडकाताडकेन ताड-
कान्तकेन अमुना रामेण दाशरथेन योद्धुं वाञ्छन् कथं न लज्जते ?
अम्बुक्रान्तावृत्तम् ।

परसुरामो ता की उच्यते । भूतिवशवाचासवे पश्यतो
आसि । ६) ।

उपाध्यायः । स खलु शरोसनशिखाविचक्षणः (अ) सन्न-
चाचारिभिरनुयुक्तोऽपि पुनःपुनरित्यमभिधाय स्थितः ।

आचार्यो मे स खलु भगवानस्मादप्राज्ञनामा

तस्मादेवा धनुर्नपनिषत् तत्प्रसादात् क्षमोऽपि ।

अध्यासीनः कथमहमहो ! वत्स वैखानसानां

सीतापाणिग्रहणपणितं चापमारोपयामि ॥ २ ॥ (ट)

वटुः । कीरिसं (ठ) मन्त्रेध भगवराहवाणं समरसंरम्भे
कस्मिं जगदवाधा पण्डितस्मिन् (७) ।

७) कीदृशं मन्त्रयथ भगवराहवयोः समरसंरम्भे कस्मिन्
जगदवाधा प्रतिवर्त्तिष्यते ।

(अ) त्रिनयनेति । त्रिनयनस्य हरस्य वाचासने धनुषि ।

(अ) सन्नचाचारिभिः सतीर्थैः अनुयुक्तः पृष्ठः ।

(ट) आचार्य इति । अहो बालकाः अस्माभिरप्राज्ञम् अवाच्यं
नाम । यस्य तादृशः शिष्यैर्गुरुणां नाम न धर्त्तव्यमिति शास्त्रादिति
भावः । स भगवान् हरः मे आचार्यः उपाध्यायः खलु । एषा धनु-
रपनिषद् धनुर्वेदः तस्मात् आचार्यात् मयाधिगतेति शेषः । तत्प्रसा-
दात् तस्य आचार्यस्य प्रसादात् अतुल्यमया क्षमोऽपि युक्तोऽपि
अहं वैखानसानां तापसानां यत्सं पन्थानं व्रतमित्यर्थः अध्यासीनः
आश्रितः सन् सीतायाः पाणिग्रहणमेव पश्यः सोऽस्य जात इति
तथाभूतम् अस्य जाते इत इति इतमत्ययः । चापं यैवं कार्मुकं कथम्
आरोपयामि ज्ञया सकृन्मयामि । मन्दाक्रान्तादृशम् ।

(ठ) मन्त्रयथ मन्त्रध्वे ।

उपाभासः । भद्रं भवभूते । किं कथयामि यदुभय-
 पराक्रमावलीकि सन्देहदोलाधिरुद्धमिव चेतः । पश्य ।
 एकः सङ्क्षेपः अभिसुखमजयत् सूरुमर्द्धेन्दुमौले-
 स्तस्यैवाग्नौ धनुरनुपमं पुष्पमाद्यं ममाद्य ।
 हावप्येतावति हि बलिनौ किन्तु तद्वा जयन्त्री-
 र्यस्य प्रीतः स खलु भगवान् पार्वतीप्राणनाथः ॥ १ ॥ (ङ)

नेपथ्ये ।

अत्रे । पुलस्त्य ! पुलह ! प्रतिथे ! सुगीथ !

शाण्डिल्य ! कुण्डिन ! विभाण्डक ! याज्ञवल्कर ! ।

काश्वे ! वसिष्ठ ! यम ! दत्त पदं रणाय

शापेन निर्दहति नारद एष नो चेत् ॥ ४ ॥ (ठ)

(ङ) एक इति । एकः भार्गवः सङ्क्षेपे संक्षेपे अभिसुखम् अर्द्धेन्दु-
 मौलेः चन्द्रशेखरस्य सूरुं कार्त्तिकेयम् अजयत् । अन्यः दाशरथः
 तस्यैव चन्द्रशूङ्गस्य अनुपमम् अतुल्यं धनुः पुष्पमाद्यं पुष्पमिव ममाद्य
 मभञ्जेत्त्वर्चः । एतावति व्यापारे हावपि भार्गवदाशरथौ बलिनौ यत्नौ
 हि, हिमब्धोऽवधारणे । किन्तु स भगवान् पार्वत्याः प्राणनाथः गङ्गरः
 यस्य प्रीतः खलु यस्मति मस्यो भवेदित्वर्चः जयन्त्रीः विजयजयन्त्रीः
 तद्गुणा तद्गुणमिनी तमाश्रयिष्यतीत्यर्थः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(ठ) अत्रे इत्यादि । नारदवचनेतत् । अत्रे इत्यादि यम इत्यन्तं
 सुम्भोधनपदम् । हे अत्रादयः ! चेत् यदि रणाय रामभार्गवयोः संक्षे-
 पमर्द्धनाथ पदं नो दत्त, नागच्छत इत्यर्थः तदा एष नारदः शापेन
 निर्दहति युष्माकिति श्रेयः । नाकनायक इत्यादि रुद्र इत्यन्तं
 सुम्भोधनपदम् । हे नाकनायक ! देवराज ! विनायक ! गणेश !
 चित्रमानो ! अम्ने ! हे भानो ! सूर्य ! हे विशाख ! हे यक्ष ! हे
 हे जलदेव ! चन्द्र ! हे दम्भ ! देवविशेष ! कीनाथ ! यम ! कितर-

भो नाकनायक ! विनायक ! चित्रभानो !
 भानो ! विशाख ! वरुण ! क्षणदेश ! दम्भ ! ।
 कौमाग्र ! किन्नरपते ! पवमान ! रुद्र !
 द्वाक्क्षरं भजत भार्गवराघवीयम् ॥ ५ ॥
 रत्नप्रभे ! रजनि ! चिचलते ! लवङ्गि !
 सौदामिनि ! भ्रमरि ! सुन्दरि ! देवसेने ! ।
 रम्भे ! घृताचि ! कलकण्ठ ! सुकण्ठ ! सर्वा !
 स्वर्योषितो ! व्रजत पश्यत रामभद्रम् ॥ ६ ॥
 मायावने ! विहगवेग ! कृपाणकेतो !
 जीमूतवाहन ! कपिञ्जल ! हंसनाद ! ।
 विद्यावतंस ! तिलकोत्तर ! केलिसार !
 विद्याधरास्वरितमेत रणाय यामः ॥ ७ ॥
 हे हेमवर्ण ! मणिशेखर ! चित्रबाह्वा !
 वीणाविनोद ! मदवल्लभ ! रक्तकण्ठ ! ।

प्रती ! पवमान ! वायो ! हे रुद्र ! द्वाक् क्षुतं भार्गवराघवीयं
 रुद्रं संघामं भजत पश्यत । रत्नप्रभे इत्यादि सुकण्ठ इत्यन्तं सम्बोधन-
 धनपदम् । हे रत्नप्रभादयः ! सर्वाः स्वर्योषितः सुरसुन्दर्यः । यूयं—
 व्रजत गच्छत, रामचन्द्रं पश्यत अवलोकयत । मायावने इत्यादि
 केलिसार इत्यन्तं सम्बोधनपदम् । हे मायावनिप्रभृतयः विद्याधराः !
 यूयं स्वरितं गीतम् एत आगच्छत, रणाय भार्गवराघवीयः रक्त-
 द्रुमितीत्यर्थः यामः गच्छामः वयमिति शेषः । हेमवर्ण इत्यादि
 रुद्रहास इत्यन्तं सम्बोधनपदम् । हे हेमवर्णादयः सारणाः, शिवाः !
 चेत् यदि दिह्या इष्टुमिच्छा युष्माकमिति शेषः तदा युधि युधे मां
 व्रजत व्रजगच्छत । वसन्ततिष्ठकं वृत्तं सर्वेषु ।

क्रीडाकुमार ! कनकाङ्गद ! रुद्रहास !

द्राक् सारणाः ! सरत मां युधि चेद्दिच्छा ॥ ८ ॥ (ठ)

उपाध्यायः । वक्ष्ये भवभूते ! कलहकुतूहली नारद-
मुनिर्महर्षीन् देवान्पुंसो विद्याधरान् सिद्धांश्च (ण) हठ-
प्रसादाभ्यामभिधत्ते तदेष्टावामपि तत्समरोपस्थानेन
कमलसम्भवसम्भवं मुनिमनुवर्त्तामहे ।

इति निष्क्रान्तौ । मिश्रविष्कम्भकः ।

ततः प्रविशति मातङ्गिसारणिना रथेन चामरधारिण्या वीज्ज-
मानो दशरथः । समन्ताद्बोध्य । (त) कथमुच्चिद्रपारिभद्रद्रुमस्त-
वकरमणीयावृक्षसन्धानुबन्धिनि गगनाङ्गनपृष्ठे प्रति-
ष्ठामहे । विचिन्त्य । प्रहो ! काऽपि वैचित्री वत्तते अन्त-
रीचकुक्षौ प्रभातसमयस्य । तथाहि ।

व्योमोत्सङ्गविभूषणस्य सवितुर्द्यावापृथिव्योः समं

ध्वान्तध्वस्तिरुदङ्मुखैश्च किरणैः प्रारम्भि चावाङ्मुखैः ।

प्रत्यासन्नविरोधितस्य गगने मन्दाकिनीसङ्गनां

यज्ञानां प्रकरः प्रगेऽपि विकसत्यावृत्तकीर्णच्छदः ॥ ९ ॥ (च)

(च) हठप्रसादाभ्यां हठेन व्यसक्तत्वा प्रसादेन प्रसन्नतवेत्यर्थः ।

(त) उच्चिद्रेति । उच्चिद्रः विकासं गतः यः पारिभद्रद्रुमस्त-
वकरः तद्वत् रमणीया वृक्षा वा सन्ध्या प्रातःसन्ध्या तामनुवर्त्ताति
उच्चिच्छते इति तद्योक्ते गगनाङ्गनपृष्ठे व्यसरतये । अन्तरीचकुक्षौ
वनवान्तरे ।

(च) व्योमेति । व्योमोत्सङ्गस्य गगनकोटस्य विभूषणम् अवङ्कारः
तस्य तथा प्रत्यासन्नविरोधितस्य निराकृतवन्तोः सवितुः सूर्यस्य

अपि च ।

निर्व्याति प्रथमप्रचारसमये स्फारध्वनच्छिन्दिम-

स्रस्ताधोरणदूरनामितगजेनाऽयं नभोवर्त्मना ।

अभ्रं वा जघनान्तदोलितकरः स्वर्वाहिनीं गाहितुं

रोधस्ताडनक्रेलिरुग्णदृशनग्रावाश्रिरैरावणः ॥ १० ॥ (६)

अरचमभिनीय । आर्य मातले ! (ध) सकलसुरसुन्दरी-

करतलान्दोलितचामरचिकुरचुम्ब्यमानमांसलांसस्थलीरुन्दा

नितसन्तानकुसुममालाप्रालम्बेन समदृढानवद्विरदनिकु-

रम्बलम्बरडामरैकहारिणा हरिणा समादिष्टाऽस्मि यथा

लङ्घ्युषैः कर्धुसुषैः अगङ्गुषैः अभोसुषैश्च किरणैः समं युग्मपद-
द्यावाष्टचिब्योः ध्वान्तध्वस्तिः अन्धकारविध्वंसनं प्रारम्भि च । गगजे-
प्रनेऽपि प्रातरेव अपि रत्नायधारचार्यः मन्दाकिनीसङ्गानां स्वर्गजगद्दृष्ट-
पद्मानां प्रकरः समूहः आहृताः पुनरुद्भूताः कीर्णाः विस्तारं गताः-
कदाः पलायि यस्य तयामूतः सन् विकसति । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ।

(६) निर्व्यातीति । रोधसः तटस्य ताडने यः केशिः क्रीडा ।
वप्रक्रीडेति यावत् । तेन रुग्णाः त्रुटिताः दृगनरूपाणां यावत्
प्रक्षराणाम् अत्रयः कोणाः यस्य तयामूतः ऐरावणः अयं सुरगजः
प्रथमप्रचारसमये आद्यगमनकाले स्फारेण महता ध्वनता छिन्दिमेन
स्रस्तेन आधोरणेन हस्तिपादेन दूरं नामिताः गजाः यस्मिन् तथोक्तेन
नभोवर्त्मना अन्तरिक्षमार्गेण अभ्रं मेघं वा स्वर्वाहिनीं मन्दाकिनीं
गाहितुं जघनान्तं दोलितः करः युग्मादङ्गु-
लानि निर्गच्छति स्वावासादिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ध) सकलेति । सकलानां सुरसुन्दरीणां करतलैः आन्दोलितेन चादि-
तेन चामरचिकुरेण चामरखोत्रा चुम्ब्यमानायां सुसुम्ब्यमानायां मांसलायां

सखे ! दशरथ ! गच्छ त्वं मिथिलां पुरीं यदावेदितं मे
मत्स्यमच्छलचाराधिकारचतुरेण चारणचक्रेण यदुत शङ्क-
रशरासनसमारोपणप्रवृत्तिं तसीतास्त्रयंवरयात्रापरत-
न्त्रायां मिथिलायां शिथिलाभिमानग्रन्थिमन्थरस्थितिषु
सकलपृथ्वीपालेषु ।

गात्रं गोत्राचलेन्द्रस्त्रिनयनवलयं यस्य सिञ्चा भुजङ्गो
विष्णुर्बाणः पुराणां त्रयमभयमभूद् दुःखलव्यं शरव्यम् ।
धन्वी येनेन्दुमौलिः स च भुवनगुरुस्तदनुर्धाम धाम्नां
क्रूरकेशारमारात् स्वभुजवलयितं रामभद्रेण भग्नम् ॥११॥ (न)

स्त्रुवावाम् असंख्ययां सन्धदेशे सन्धानितः निवृत्तः सन्तानकुसुममा-
लानां देवतद्विधेषूपपन्नकराणां प्राकृत्यः सक् यस्य तादृशेन । समर्पेति
समदस्य मत्तस्य अतएव दामवतः मदजलवर्षिणः द्विरदगिकुरन्वस्य
जलराजस्य ऐरावतस्य इत्यर्थः यः उम्बरः गतिविशेषः तस्य डामरेण
वैचित्र्येण एकहादिना अतिमनोहरेण हरिणा इन्द्रेण । मर्त्येति
मत्स्यमच्छले मनुष्यलोके यसारः विचरणं लोकचरित्वदर्शनामिति
वावत् । स एवाधिकारः व्यापारः तत्र चतुरेण पटुना । चारणचक्रेण
कीर्त्तिप्रचारियर्गेण । शङ्करेति शङ्करस्य हरस्य यत् शरासनं धनुः
तस्य समारोपणमेव पणः तस्मिन् प्रवृत्तितां । यां सीतायाः स्त्रयंवर-
यात्रा तस्यां परतन्त्रयां आसक्तायां व्यापृतावामित्यर्थः । शिथिलेन
क्षीणभूतेन असामर्थ्यादिति भावः अभियानग्रन्थिना मन्थरा जडा ।
सङ्कुचिता इति वावत् स्थितिर्येषां तादृशेषु ।

(न) गालमिति । यस्य धनुषः गात्रं शरीरं गोत्राचलेन्द्रः कुम्भ-
पर्वतराजः सिञ्चा मौर्वी त्रिनयनस्य हरस्य वलयं हस्ताक्षरभूतं
भुजङ्गः वासुकिरिति वावत् । बाणः शरः विष्णुः, शरव्यं वेध्यं
हृदयभ्यः हुम्नापम् अभयम् अकुतोभवमित्यर्थः पुराणां त्रयम् आसुरी

(प) गुरुधनुर्ध्वं सज्जनितामर्षविषमेण वीतवासरेणुना
रेणुकेयेन सह रामभद्रस्य समरसंरम्भो भवितेति तत्र च
तत्प्रतिकृत्य बभ्रुवरमयोध्यामध्यारोप्य सुरकार्यशेषसम्पत्तये
पुनरनाह्वतेनोपस्थातव्यमिति । तत्रमुचिसूदनसारथे !
कथय स भगवान् पौलोमीवल्लभो भृगुपतिचरितानि बहु
मन्यते न वा ।

मातङ्गिः । किं नाम बहु मन्यते न वेति शृणुः
श्रावयामि ।

आस्थानसङ्गमि विलासगृहे विमाने
जैत्रे रथे च सततं सुरचक्रवर्त्ती ।
रामस्य चित्रलिखितानि कुतूहलेन
वीरो विलोकयति पूर्वविचेष्टितानि ॥ १२ ॥ (फ)

त्रिपुरोत्थर्यः अभूत् । स च भुवनगुरुः ईश्वरः इन्दुमौलिः येन धनुषा
धन्वी धनुर्धरः कीर्त्यते इति शेषः । भान्नां तेजसां धाम निकेतनं
तव धनुः क्रूरः कठिनः कर्कश इत्यर्थः क्रोद्धारः कण्ठं यस्मिन् तद्
यथा तथा रामभद्रेण स्वभुजाभ्यां वलयितं मण्डलितं सव भ्रमम् ।
सम्भराष्टसम् ।

(प) गुर्विति । गुरोः पार्श्वतीयस्य धनुर्ध्वसेन कार्मुकमङ्गनेन ज्ञितः
उत्पादितः यः अमर्षः विद्वेषः तेन विषमेण द्वान्द्वेन । वीतः
विशेषेण गतः त्वास्य भयस्य रेणुः धूलिः यस्य तन्नोक्तेन निर्भयेण
इत्यर्थः रेणुकेयेन रेणुका जमदग्निभायां तदपत्येन परशुरामेण ।
समरस्य संधामस्य संरम्भः सम्भ्रमः समावेश इत्यर्थः । प्रतिकृत्य प्रति-
विधाय सुरवाय्याणां सम्पत्तये सम्पादनाय । ननुचिसूदनसारथे ! ननुचिः
असुरस्य सूदनः संहर्त्ता इन्द्रः तस्य सारथिः मातङ्गिः तत्सम्बुद्धौ ।

(फ) आस्थानेति । वीरः कुराणां चक्रवर्त्ती पुरन्दरः आस्थानसङ्गमि

यदस्यैव पुरन्दरस्यन्दनस्य चतुर्दिशं (व) मत्तवारणीय-
फलकेषु रामचित्रं लिखितम् । अङ्गुल्या निर्दिशन् । तत्ताव-
दितो दीयतां दृष्टिः । इयं च प्ररोचना भृगुपतिपराक्रम-
महानाटकस्य यदुत भगवत्सूयम्बकात् कार्मुकोपनि-
षत्तामः ।

दशरथः । कथमयं (भ) विमालशिलः शिलोच्चयः ।
तत्रापि हिमालय इति प्रालेयपाण्डुराभिः शिखरश्रेणी-
भिर्लक्ष्यते । मातङ्गिः ।

शैलेन्द्रो हिमवानयं गुरुगुहागर्भस्थविद्याधरी-
गीतत्वचरितः कृताश्रमपटो रुद्रेण पत्न्या सह ।
एतस्मिंश्चिरजीविभिः परिगतं दिव्यौषधीसेवनात्
कन्दर्पस्य वपुषस्तच्च चरितं राजद्वनङ्गस्य च ॥ १३ ॥ (म)

संभाष्ये विद्यासम्पत्तेः क्रीडावेक्षणानि, विमाने व्योमयाने जैत्रे जयसाधने
रथे च चित्रलिखितानि आलेख्यसमर्पितानि रामस्य पूर्वविचेष्टितानि
प्राक्तमकार्याणि कुतूहलेन संततं विचोक्तवति । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

(व) मत्तवारणीयफलकेषु मत्तवारणः प्रासादस्य वरच्छद्रेषः
वाराण्छा इति ख्यातः तत्रत्येषु फलकेषु काष्ठादिखण्डेषु । प्ररोचना
इयं नमः । भृगुपतेः परशुरामस्य यः पराक्रमः स एव महानाटकं
महान् अभिनेयव्यापारः । कार्मुकोपनिषत्तामः धनुर्विद्याधिगमः ।

(भ) विमालशिलः विमालाः महत्त्वः शिलाः यस्मिन् तत्रा-
मृतः । शिलोच्चयः पर्वतः । प्राचेयैः हिमैः पाण्डुराभिः धवलाभिः ।

(म) शैलेन्द्र इति । हे राजन् ! गुरुणां गुहानां मध्यस्थाभिः
विद्याधरीभिः गीतं तव चरितं यस्य तादृशः एतद्गुहासु विद्याधर्यः
तव चरितं गच्छतीति भावः । तथा रुद्रेण रुद्रेण पत्न्या पार्ष्ण्या

अग्न्यतो दर्शयन् । इह धनुर्वेदविद्योपदेशः ।

देवस्थम्बक एष वन्द्यचरणो वृन्दैः सुधाभोजिना-
मन्त्रास्ते स शरासनोपनिषद् दातुं धृताचार्यकः ।

दूरावर्जितमौलयः सरभसाः सद्यः प्रतीक्षन्त्यमी

हेरम्बेषु च षण्मुखेन च समं रामादयः सुव्रताः ॥१४॥ (य)

दगरथः । अहो ! मनुष्यमुनिमहाभागधेयो भगवान्

भार्गवो यस्य स्वयमर्हन्तुमौलिर्धनुर्वेदविद्याचायः ।

(र) सौदामिनी । कथं (ल) अधिगदोवदेसरहस्या सुर-

(८) कथमधिगतोपदेशरहस्याः सुरसीसेविन इत एते वर्त्तन्ते ।

सह हतम् आश्रमपदं यस्मिन् तथाविधः अयं हिमवान् शैवेन्द्रः
पर्वतराजः । एतस्मिन् दिव्यानाम् औषधीनां सेवनात् चिरजीविभिर्दे-
वैरभयं प्राप्तैरित्यर्थः जनैः वपुष्मतः शरीरिणः अनङ्गस्य अश-
रीरस्य च कन्दर्पस्य चरितं पादचारणम् परिगतं ज्ञातम् । चिरजी-
वित्वात् कन्दर्पस्य आगतिः एभिर्देवैतिभावः शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(य) देव इति । सुधाभोजिनाम् अमृतपायिनां देशानां वृन्दैः वन्द्यौ-
चरणौ यस्य तथोक्तः देवः त्वष्टकः अत्र पर्वते शरासनोपनिषद् धनुर्वेद-
दातुं धृतं गृहीतम् आचार्यकं आचार्यकर्म येन तादृशः सन् आस्ते
अधितिष्ठति । अमी च सुव्रताः सुवृत्तधारिणः रामादयः भार्गव-
प्रभृतयः हेरम्बेषु गणपतिना षण्मुखेन कन्देन च समं सह सरभसाः
सहर्षाः साभिनिवेशा वा । रभसो वेगहर्षयोरित्यमरः । तथा दूरम्
अत्यन्तम् आवर्जिता आनमिताः मौलयः वैः तथाभूताः सन्तः प्रती-
क्षन्तिः स्तब्धन्ति धनुर्वेदमिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(र) सौदामिनी पूर्वोक्तायाः चामरधारिण्याः संज्ञा ।

(ल) अधिगतम् उपदेशरहस्यं यैः तदाभूतः । सुरस्यः सुर-

सोखेलिषो इदो एदे वहन्ति किं उष दूरदेसपसरो लक्ख-
विक्खेवो णिविडपहारित्थं च रामवाणायं सविसेसमा-
लिहिदं एत्थ (८) ।

माताहः । अहो ! (व) महद्वस्तरं प्रज्ञाप्रकर्षस्य । तथाहि ।
उपदिशति समानं कर्म कृतं पिनाकी
सममपि च यतस्ते कर्तुमभ्यासमेते ।
तदपि भृगुकुलेन्दुः काममुत्कथ्यतेऽसौ
ननु भवति निवीतं द्रव्यमेव क्रियाभिः ॥ १५ ॥ (श)
पुरोऽवबोध्य । अति हि नाम (ष) स्वच्छन्दचरितस्या-
ऽपि देवस्य माध्यस्थ्यम् । तथाहि ।

किं पुनर्दूरदेशप्रसरो लक्खविषोपो निविडप्रहारित्थं च रामवाणानां
सविसेसमालिहितमम् ।

भ्यासेन खेसन्तीति तथोक्ताः । दूरदेशे प्रसरो गतिः तेन तद्याभूतः ।
लक्खस्य शरव्यस्य विषोपः विषोपणम् । निविडप्रहारित्थं दृढप्रहा-
रित्वम् रामस्य परशुरामस्य वाणानां शराणाम् ।

(व) अन्तरं प्रभेदः । प्रज्ञायाः प्रकर्षः उत्कर्षः तस्य ।

(श) उपदिशतीति । पिनाकी हरः कृतं सम्यक् कर्म समानं
तस्यम् उपदिशति । एते च रामादयः समानम् अभ्यासं कर्तुं शिचि-
तमिति वायत् यतन्ते चेदन्ते । तदपि तथा सत्यपि असौ भृगु-
कुलेन्दुः भार्गवपुत्रः कामं सम्यक् उत्कथ्यते शेरम्बादिभ्यः उत्-
कथो भवतीत्यर्थः । ननु निश्चितं द्रव्यमेव सामान्यं स्वरूपं वस्तु एव
क्रियाभिः वेदविहितानुष्ठानैः निवीतं वस्तुत्वं भवति सामान्य-
वस्तुनामपि गुणाधाने उत्कर्षसिद्धिरिति भावः । सामान्येन विज्ञेय-
वस्तुत्वं रूपोऽयमर्थान्तरन्यासः । नातिनीवृत्तम् ।

(ष) स्वच्छन्दचरितस्य स्वच्छन्दचरितः पञ्चमातसमर्पसापीति

बर्हिध्वजेऽपि सति सत्यपि दन्तिवक्त्रे

प्रेमोपधानमवधूय पिनाकपाणिः ।

इस्तेन नित्यधृतवासुकिकङ्कशेन

प्राञ्चप्रियः स्पृशति भार्गवमेव पृष्ठे ॥ १६ ॥ (स.)

पुरतोऽयलोक्य । कथं (ह.) सुरलीखेलनप्रसरत्पृषत्कपङ्कतीनां
त्रिनयनान्ते वासिनां चेतसि विरचितं पदं परस्परस्यर्द्धया ।

पुनरवलोक्य । कोदण्डपाण्डित्यनिबन्धनः प्रवृत्त एव कलङ्कः ।

दशरथः । एवमेव तत् ।

हन्धारम्भविजृम्भितभ्रुकुटिना भालेन रामे मनौ

कोदण्डं निविडाङ्गुलोपरिगमादास्फालयत्यतः ।

भावः । माध्यस्थ्यम् ओदासीन्यं समदर्शित्वमित्यर्थः । पुत्रापेक्षया भार्गवस्य
प्रकर्षेऽपि न कश्चित् विराग इति तात्पर्यम् ।

(स) बर्हिध्वजे इति । प्राञ्चः प्रज्ञावान् प्रियो यस्य तथामूतः
पिनाकपाणिः हरः बर्हिध्वजे मयूरवाहने कुमारे सत्यपि तथा
दन्तिवक्त्रे मजानने सत्यपि च प्रेमोपधानं स्नेहावलम्बं स्नेहपारवश्य-
निति यावत् अवधूय विहाय नित्यं सततं धृतं वासुकिनां नराण एव
कङ्कशः यस्मिन् तथामूतेन इस्तेन भार्गवमेव न तु हेरम्बादीनिति
भावः एवमन्तोऽत्राप्यव्यवच्छेदकः । पृष्ठे स्पृशति सस्नेहं परास्पर्शति ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ह) सुरलीति । सुरलीखेलनेन शरविज्ञेयाभ्यासरूपक्रीडनेन
प्रसरन्त्यः पृषत्कानां शराणां पङ्क्तयः येषां तथोक्तानां त्रिनय-
नान्ते वासिनां हरशिष्याणां विरचितं वृत्तम् । पदं स्थानम् । पर-
स्परस्यर्द्धिन एते संवृत्ता इत्यर्थः । कोदण्डेषु धनुःषु यत् पाण्डित्यं
वैचक्षण्यं तदेव निबन्धनं हेतुः यस्य तथाविधः ।

(ञ) इन्देति । रामे भार्गवे सुनौ इन्दस्य कलङ्कस्य कारणः

ज्जानिर्घोषकषायितोदरजुषां गीर्वाणसेनापतेः

षडङ्गीश्वरसां करोति न करहन्तं पिधानक्रियाम् ॥१७॥ (ख)

सौदामिनी । एस समरङ्गणसमासस्यकेलाससिद्धरणि-
वेसी भग्नं वुसहसेच्छणी समं विसाहजणणीए देवीए (क)
प्रेक्षति चंदिणमुहसेणावदिपरिवृदाणं कुमारहेरम्बाणं
रामेण सह भक्ति समरसंरम्भविवसिदं (८) ।

मागधिः । न केवलं पश्यति (ख) स्वमनीषिकोत्कर्षिणि
श्रिष्टे किमपि प्रीयते । यतः ।

(८) एव समरङ्गणसमासस्यकेलाससिद्धरनिवेशी भग्नान्
षडङ्गीश्वराः समं विसाहजणण्या देव्या प्रेक्षते नन्दिप्रसन्नसेनापति-
परिवृतयोः कुमारहेरम्बायो रामेण सह भटिति समरसंरम्भव्य-
वितम् ।

सद्वृत्तयोः तेन विजृम्भिता प्रकटिता भ्रूकटिः भ्रुवोः कोटिस्थं वक्षिन्
तादृशेन भावेन खडाटेन उपसक्तये हतोया । निविडाङ्गुलीपरि-
गमात् निविडया हृदया अङ्गुल्या परिगमात् यदृशात् अपतः पुरतः
कोदण्डं कार्मुकम् आस्फासयति सति गीर्वाणानां देवानां सेनापतेः
आर्तिवेद्य करद्वयं हस्तगुणं ज्ञानिर्घोषेण रामस्य षडङ्गारेण
कषायितं वधिरिणम् उदरं जुषन्तीति तथोक्तानां षडङ्गीश्वरसां
पिधाननकर्षाणां द्वादशानामिति भावः पिधानक्रियाम् आच्छादनं
करोति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(क) विद्यासज्जन्या कार्ति केयमात्रा । कुमारहेरम्बायोः
स्कन्दनपत्योः ।

(ख) स्वमनीषिकोत्कर्षिणि सस्य मनीषिकया प्रपद्या उत्कर्षिणि
प्राप्नोत्कर्षे ।

सम्यक्कोदण्डविद्या विनयचतुरता कुत्र सोमै खरेखा
पुत्रान्तेवासिनोर्मै सपदि परिणतेत्येष वेत्तुं विशेषम् ।
देवः श्रीचन्द्रचूडामणिरचलसुतापाणिपद्मावलम्बी
स्थित्वोद्गीवं विटङ्गात् स्फटिकशिखरिणो वीक्षते निखलाद्यः ।

दशरथः । अति हि प्रीयते । यतः ।

नन्दबन्दिनि चण्डचण्डचरिते हेलचलचन्द्रम-

स्युद्दामद्विरदास्यहास्यरसवत्याविष्टघण्टामुखे ।

भ्राम्यद्भृङ्गिरिटौ च भङ्गुरगणयामे सहैवोमया

संग्रामे प्रहरन्नयं दिशि दिशि प्रेम्णा हरेण्यते ॥१८॥ (घ)

मातलिः । इत इतः पश्य हास्याद्भृतयोरधिष्ठानम् ।

(ग) सम्यगिति । एषः देवः श्रीचन्द्रचूडामणिः हरः अचल-
कुतायाः पार्श्व्याः पाणिपद्मावलम्बी नटङ्गीतकरकमलः निखलाद्यः
स्विरद्विष्टः सन् उद्गीवं उच्चतपीवं यथा तथा स्थित्वा स्फटिक-
शिखरिणः श्वेतपर्वतस्य विटङ्गात् अद्यत् मे मम पुत्रान्तेवासिनोः पुत्रस्य
चन्द्रस्य अन्तेवासिनः शिष्यस्य परशुरामस्य च द्वयोर्मध्ये कुत्र सम्यक्-
सम्पूर्णा कोदण्डविद्या धनुर्विद्या तथा सोमैखरेखा उच्चैखरेकया सह
वर्तमाना विनयचतुरता च सपदि परिणता इति विशेषं वेत्तुं वीक्षते
अवलोकयति स्रग्धराद्युक्तम् ।

(घ) नन्दमिति । नन्दन् नन्दी यस्मिन् तादृशे, चण्डं प्रचण्डं
चण्डस्य गणभेदस्य चरितं यत् तथाभूते हेलया चसन् चन्द्रमा
यस्मिन् तथोक्ते, उद्दामः उत्कटः द्विरदास्यस्य गणपतेः यः हास्य-
रसः तद्वति, आविष्टः प्रष्टः घण्टासुखः गणभेदः यस्मिन् तादृशे,
भ्राम्यन् भृङ्गिरिटिः यत् तथोक्ते, तथा भङ्गुराः पलायनपराः गङ्गानां
यामाः समूहा यस्मिन् तथाभूते संग्रामे दिशि दिशि प्रहरन् अर्ध-
मार्गवः हरेच उमया सहैव प्रेम्णा स्नेहेन रक्ष्यते दृश्यते । भार्द्व-
यिक्रीडितं युक्तम् ।

दोर्दण्डद्वितयाश्चितोन्नतधनुयन्त्रप्रसूतेषवः

गुण्डोद्दण्डपरश्वधाः परिणमहन्तार्गलाकोटयः ।

एताः कर्णविकीर्णवक्त्रकवचाः संरन्धिषः सङ्घरे

हेरम्बस्य हरन्ति हन्त हृदयं द्राकोपविक्रान्तयः ॥२०॥ (उ)

नरनागक्रियामिश्रा हृतरुद्राम्बकक्रियाः ।

दुर्धरा हन्त हेरम्बरणव्यापारकेलयः ॥ २१ ॥ (च)

सौदामिनी । (छ) कुञ्जरारण्यरण्यकस्याणिम्याणपडिकोविदेश

(१०) कुञ्जराननरचकर्मनिर्माणपरिकोपितेन जामदग्निस्तुतो-

१. (उ) दोर्दण्डेति । दोर्दण्डद्वितयेन बाहुदण्डयुग्मेन अश्चितं
धनुः उन्नतं धनुयन्त्रं तस्मात् प्रसूता इषवः शराः यासु ताः, गुण्डा-
नाम् उद्दण्डः परश्वधः परशुः यासु तथोक्ताः, परिणमन्तः स्फुरन्तः
हन्तानाम् अर्गलानामिव कोटयः अपाणि यासु तथाविधाः, तथा
कर्णानां विकीर्णं वक्त्रस्य मुखस्य कवचम् आवरणविशेषो यासु तादृशः
एताः सङ्घरे युद्धे संरन्धिषः क्रुद्धस्य हेरम्बस्य गणपतेः द्राक् भटिति
कोपविक्रान्तयः सकोपविक्रमाः हन्त हर्षे हृदयं हरन्ति । शार्दूल-
विश्रीद्धितं वृत्तम् ।

(च) नरेति । नरस्य नागस्य हस्तिनः क्रियया मिश्राः सम्मिश्रिताः
नररूपेण हस्तिरूपेण च उभयथा संमिश्रिताः हृता रुद्राणाम् अम्ब-
कानाञ्च गणभेदानां क्रिया व्यापारा वेषु तथाविधाः हेरम्बस्य गण-
नायकस्य रणव्यापारकेलयः संपातक्रीडनानि हन्त हर्षे दुर्धराः
दुर्धरा इत्यर्थः । पथ्यावक्तुं वृत्तम् ।

(छ) कुञ्जराननस्य गणेशस्य रणकर्मणां निर्माणेन प्रसूतेन
परिकोपितेन क्रुद्धेन, नश्यन्तः पलायमानाः गणपाशा वसिन् तत् ।

जमदग्निस्त्रुणा उवक्कन्तं किंपि जेण वासन्तगणगामं
संमज्जिदं विअ समरङ्गणं पडिहाअदि (१०) ।

दण्डः । साधु सौदामिनि ! साधु यथा (ज) समर्थयसे ।
अत्रैते प्रमथाः सरन्ति सभियः कैलासशैलान्तरं
नन्दी भृङ्गिरिटिश्च लूनधनुषावनेषुधी मुञ्चतः ।

हेरम्बस्य च मुक्तमत्र मधुपैस्त्रासादमाद्यन्मुखं
क्रौञ्चारिः परमेष तिष्ठति हसन सङ्केत शरैः पुष्टितैः ॥२२॥

पुरोऽवलोच्य । कथं जामदग्न्यस्य पुरतोऽक्षरावली * ।

वाचयति ।

त्वं पुत्रस्त्रिपुरद्रुहः पुनरहं शिष्यस्तदेतावता
तुल्योऽप्यस्तु कथं तवायमधिकः कोदण्डशिखाविधिः ।

पक्रान्तं किमपि येन नश्यद्गणगामं संमार्जितमपि समरङ्गणं प्रति-
भाति ।

(ज) समर्थयसे सम्भावयसि ।

(क) अत्रेति । अत्र एते प्रमथाः गणाः सभियः भीताः
सन्तः कैलासशैलान्तरं कुबेरशैलविवरं सरन्ति समान्वयन्ति । अत्र
नन्दी भृङ्गिरिटिश्च लूनधनुषौ क्रिन्नकार्मुकौ सन्तौ दधुधी तूष्णीरो
मुञ्चतः त्वञ्चतः । अत्र मधुपैः भ्रमरैः त्रासात् भयात् अमाद्यन्
मुखं मुक्तमदखलं हेरम्बस्य मुखं मुक्तम् । एषः क्रौञ्चारिः सान्द्रः सङ्केतैः
पुष्टितैः सुपुष्टैः शरैः परम् अत्यर्थं विद्धोऽपीति शेषः हसन तिष्ठति ।

* अक्षरावली लिपिः ।

(ब) त्वमिति । त्वं त्रिपुरद्रुहः हरस्य पुत्रः अहं पुनः
शिष्यः । तत् तस्मात् एतावता पुत्रत्वेन शिष्यत्वेनेत्यर्थः तुल्योऽपि
सस्योऽपि कोदण्डशिखाविधिः धनुर्बद्धशिखाव्यापारः अस्तु, तय अयं
कोदण्डशिखाविधिः कथम् अधिकं स्यादिति शेषः । यदि आधेयस्य

तत्राधारनिबन्धनो यदि भवत्याधेयधर्मोदय-

स्तज्ञोः स्कन्द ! गृहाण कार्मुकमिदं निर्णीयतामन्तरम् ॥ २३ ॥

वाक्यः । (ट) भूकाश्वप ! पुरतः पश्य सहसा षष्ठमुखं
संमुखीभूय स्थितवन्तं गजाननं च भृगुपतिः पाशुपता-
स्त्रेण ज्योतिष्कटाच्छादितरोदःकन्दरकुहरडामरेण हर्षा-
दुपतिष्ठते ।

दशरथः । कथमक्षरावली वाचयति ।

क्रोधोदबोधव्यतिकरसदृष्टनिर्भराभ्यासयोग्यो

महोर्दण्डापगमसदृशस्य च शिष्योचितस्य ।

इत्तातङ्गो विबुधमनसां कर्तुमहा कबन्धं

आपादध्मात् प्रसरतु शरः सम्मुखः षष्ठमुखेऽपि ॥ २४ ॥ (ठ)

आन्त्रविणो धर्मस्य उदयः अभ्युत्थतिः आधारनिबन्धनः आन्त्रयहेतुकः
भवति तद् तर्हि भोः स्कन्द ! इदं कार्मुकं गृहाण, अन्तरं प्रभेद-
मायवोरिति शेषः निर्णीयतां निर्णीयताम् । शार्दूलविक्रीडितं
इत्तम् ।

(ट) भूकाश्वप ! भुवः पृथिव्याः काश्वप ! मारीच ! राम-
रूपस्य विष्णोर्जनकत्वादिति भावः । पाशुपतास्त्रेण पशुपतिः देवता
अस्ति तत् पाशुपतं तदेव अस्त्रं पाशुपतास्त्रं तेन । ज्योतिषां कटाभिः
जम्बूद्वैः आदितं रोदसी व्यावाष्ट्रिभ्योः कन्दरकुहरं गुहाविशरं वेन
तपोक्तं डामरं प्रचञ्चल्य तेन ।

(ठ) क्रोधेति । क्रोधस्य कोपस्य उदोधः उद्वेकः तस्य व्यतिकरः
अतिव्यवः तस्य सदृक् सदृशः अतुरूपः निर्भरः अत्यन्तः यः अभ्यास
मित्रा तदुदीम्यः मनोहोर्दण्डेन यः उपगमः पश्यन् तत् सदृशः,
अथवा हरस्य शिष्यः तस्य उचित उपयुक्तः विबुधानां देवानां मनांसि
विना इत्तातङ्गः शङ्कामदस्य षष्ठमुखे स्कन्देऽपि सम्मुखः अपराजितस्य

जातलिः । अनन्तरे किञ्चिज्जातम् ।

किञ्चित्कोपकषायितं मनसा यावत् सतीसूनवे
त्रैयचं भृगुनन्दनो निजधनुर्यन्त्रे निधत्ते शरम् ।
हेलासस्तदुकूलसंहतिमती विस्त्रं सिंकाचीलता
तावद्वाकुलनूपुरं भगवती मध्ये मृडानो स्थिता ॥ २३ ॥ (ड)

इत्यर्थः । पुरतोऽयं लोकः । अयं तु (ड) प्रकल्प्यते रामः
कथमित्यमतिप्रश्रयते । तदस्य त्रिभुवनातिशयि चरि-
ताद्भुतम् । तथाहि ।

दृष्ट्वा रामः किसलयसमं पाणिमुद्यम्य सम्य-
क्ष्ये भूतां गिरिदुहितरं घणमुखस्यात्मनश्च ।
संहत्यास्त्रं विधृतशरधिर्मुक्तकोदण्डदण्डः
पादौ मार्जन्नमति नमस्तत्र प्राग्जटामण्डलेन ॥ २४ ॥ (ख)

इत्यर्थः शरः अस्त्रं सहसा कथञ्चम् आकाशिकं धूमकेतुं कर्तुम्,
अमङ्गलनिदानं केतुद्वयं विधातुमित्यर्थः अस्मात् चापात् धनुषः प्रस-
रतुं निर्गच्छतु । मन्दाक्रान्ता दृष्टम् ।

(ड) किञ्चिदिति । भृगुनन्दनः पशुरामः किञ्चित् त्रेषल कोप-
कषायितेन क्रोधकलुषितेन मनसा उपलक्षितः यावत् सतीसूनवे
कार्तिकेयाय निजधनुर्यन्त्रे त्रैयचं पाशुपतं शरं निधत्ते संहितवान्
तावत् मध्ये भगवती मृडानी पार्वती हेलाया सस्त्रेण विगलितेन
दुकूलेन वसनेन संहतिमती अवगुह्यनवती तथा विस्त्रं सिनी काञ्ची-
लता रथनायटिबन्धास्तत्राभूता सती व्याकुलनूपुरं स्वलज्जस्त्रीरं
यथा तथा स्थिता । शार्दूलविक्रीडितं दृष्टम् ।

(ट) प्रकल्प्यतेः स्वभावप्रचक्षुः । अतिप्रश्रयते अत्यन्तं विनीत-
यद् व्यवहरति ।

(ख) दृष्टेति । रामः भार्गवः गिरिदुहितरं पार्वतीं किञ्च-

सौदामिनी । अहो ! प्रसादादिसन्धो रामस्य चन्दसेहरस्य
(त) तत्प्रभवं ! मत्तमखलाखण्डल ! ता इदो पेक्ख (११ ।
इत्यर्थः । इति ।

येनात्र खण्डपरशुः परशूत्तमेन
शम्भुः सुमेरुतटताडनखण्डितेन ।
रामाय चाग्रहवते तमसौ कुठार-
मसौ समर्पयति साक्षलिसम्पुटाय ॥ २७ ॥ (य)
इत्येव विद्यास्थानानि देवस्तस्यै चतुर्दश ।
शतभङ्गीभवद्भद्रा महतां हि प्रसक्तयः ॥ २८ ॥ (द)

(११) अहो ! प्रसादातिशयो रामे चन्दसेहरस्य तत्प्रभवन् मत्त-
मखलाखण्डल । तद्विदः प्रेक्षत ।

अत्र वरुणं प्रसवनिभम् अतिकोमलमिति भावः पाणिम् उदयस्य उदयोदय
संयामनिवारणार्थमिति भावः प्रसुप्तस्य कार्तिकेयस्य आत्मनश्च मध्ये
सम्बन्धं भूतां स्थितां दृष्ट्वा अस्त्रं संकृत्य विधृतः शरभिः तूष्णीरो येन
तपोक्तः तथा सुक्तः परित्यक्तः कोदण्डदण्डः धनुर्विद्येन तथापिधः
सन् प्राक् पूर्वं नमता जटामखण्डेन पादौ मार्जन् सृष्ट्वन् देव्या इति
शेषः नमति । मन्दाक्रान्तादृष्टम् ।

(त) तत्प्रभवन् ! पूज्य ! पूज्यस्तत्प्रभवान् भवानित्यमरः ।
मत्तमखण्डेषु मसुखसोकेषु आखण्डितः इन्द्रः तत्सम्बुद्धौ ।

(य) येनेति । अत्र पर्वते सुमेरोः तटस्य ताडनेन खण्डितेन
इत्येव येन परशूत्तमेन शम्भुः खण्डपरशुः आसीदिति शेषः । असौ
शम्भुः चाग्रहवते साक्षलिसम्पुटाय जटामखण्डे अस्त्रं रामाय च तं
कुठारं समर्पयति ददाति । वसन्ततिष्ठकं दृष्टम् ।

(द) इत्येव इति । देवः शिवः तस्यै रामाय चतुर्दश विद्या-

सौदामिनी । संके तदोपप्लुदि रामो परशुरामोऽस्ति
उच्यते (१२) ।

मातलिः । इदमग्रतः पश्य ।

यः शृङ्गायैः सरणिमरुणत् क्रीडयैलः सहेलं

यातुः शम्भोर्धनुरपनिषत्प्राप्तये पादमूलम् ।

सोऽयं कोपाह्वहति विहितं मार्गैर्भार्गवस्य

छिद्रहारं त्रिदिवसरसोऽहंसयात्रापवित्तम् ॥ २८ ॥ (ध)

अथेदमग्रतः पश्य अयं हि पितृभक्त्यतिशयः परशु-
रामस्य यदुत रेणुकाशिरच्छेदः ।

दशरथः । अहह ! शान्तं पापं कथं (न) जमदग्न्यपत्यमपि
प्रमादयति हंहो पुरुषतस्तुत ! ।

(१२) शङ्के ततः प्रभृति रामः परशुराम इत्युच्यते ।

स्वानानि शङ्कप्रभृतीनि । इत्ते इहाति च । हि तच्चाहि महतां
प्रसक्तवः प्रसादाः यतं भङ्गः भेदः वासां ताः यतविधा इत्यर्थः भङ्गाः
शुभाच्च भयन्तीति शेषः ।

(ध) य इति । यः क्रीडयैलः शृङ्गायैः सहेलं सायन्नं यथा
तथा, यदुपनिषत्प्राप्तये यदुर्वेदाधिगमाय शम्भोः पादमूलं यातुः
गन्तुः भार्गवस्य सरणिं पञ्चानमरुणत् इरोध । सोऽयं शैलः कोपात्
भार्गवस्य मार्गैः सरैः विहितं कृतं त्रिदिवसरसां मानसे सरणि
हंसानां यात्रया गमनेन पवित्तं विद्युत् छिद्रहारं रत्नरूपं हारं
यहति । मानसवायिनो हंसास्तेनैव छिद्रेण सरन्तीति प्रसिद्धिः ।
मन्दाक्रान्ताद्यस्तम् ।

(न) जमदग्न्यपत्यं जमदग्नेः पुत्रः भार्गवः । प्रमादयति

सहस्रं हि पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते ।

तत्किं पित्रगिरा रामो विधत्ते रेणुकाबधम् ॥ ३० ॥ (प)

यदा निरपराधवधादेव अमदग्निरपि प्रमाद्य-
तिस्म । विचिन्त्य । कः पुनरयं मार्गो भार्गवस्य यदिद-
मपि (फ) प्रस्यर्थ्यते ।

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यं मजानतः ।

उत्पद्यप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ ३१ ॥ (ब)

गौदामिनी । कर्णो (भ) पिधाय । कर्हं उच्यते भगवदा भगवत्स्य
सुदं सवर्षेहिं सुणिभ वा अणुचिदकळं अणुठिदं पर-
शुधारावावारेण (१३) ।

(१३) य. चं पु. भगवता भार्गवेण श्रुतं अवस्थाभ्यां श्रुत्वा याऽश्रुचित-
कार्यं श्रुत्वा परशुधाराव्यापारेण ।

मत्तो भवति मातृवधादपि न परावर्त्तते इति भावः । पुरुषतस्य
इन्द्रस्य सूत ! सारथे ! ।

(प) सहस्रमिति । माता गौदमेण गुरुत्वेन सहस्रं पितृन्
अतिरिच्यते हि, सहस्रपितृपेक्षयापि मातुर्गौरवमधिकमिति भावः ।
तत् तदा रामः पित्रगिरा पित्रवचनेन रेणुकायाः अनन्याः वधं किं
कथं विधत्ते करोति ?

(फ) प्रस्यर्थ्यते प्रकर्षेण अर्थ्यते धर्मशास्त्रतया निबध्यते शास्त्र-
कारैरिति शेषः ।

(ब) गुरोरिति । अवलिप्तस्य उद्यतस्य कार्याकार्यं हिताहितम्
अजानतः उत्पद्यप्रतिपन्नस्य कुमारगामिनः गुरोः पितुरपि परि-
त्यागः विधीयते क्रियते शोकेरिति शेषः ।

(भ) पिधाय आच्छाद्य । श्रुतं मातृवधायावचनमिति शेषः ।
परशुधाराव्यापारेण कुठारप्रयोगेण ।

मातसिः । अद्यायतः पश्य ।

दशरथः । दृष्ट्वा । कथं (म) प्रत्यापन्नजीविता पुनरस्य
माता ।

मातसिः । आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

यावद्वरं न वृणुते किल जामदग्न्यः ।

सुष्टात् पितुः स्वजननीप्रतिमोचनाय ।

तावच्छिरः पृथगपि स्थितमस्य मातु-

र्वेगादुपेत्य विदधात्यकबन्धभावम् ॥ ३२ ॥ (य)

मौदामिती । (र) तत्क्षणजनिदजीवितावदानस्य सोऽङ्ग
जगणीसिरच्छेदोवि भगवदो भगवत्स्य (१४) ।

दशरथः ।

यच्छिरं जननीशिरः पितृवराङ्गयोऽपि यत् संहितं
तच्छिरस्य पिनाकिनी महदभूधित्वं चरित्वं किल ।

(१४) तत्क्षणजनितजीवितावदानस्य शोभते जननीशिरच्छेदोऽपि
भगवतो भगवत्स्य ।

(स) प्रत्यापन्नेति प्रत्यापन्नं पुनरधिगतं जीवितं यथा तथोक्ता ।

(य) यावदिति । जामदग्न्यः परशुरामः सुष्टात् आद्यापास-
नादिति शेषः पितुः सत्तायात् स्वजनन्याः प्रतिमोचनाय पुनरुज्जीव-
नाय यावत् वरं न वृणुते किल इति अस्तीके । तावत् वरप्रार्थनामा-
तमेवेत्यर्थः अस्य मातुः शिरः पृथक् स्थितमपि वेगात् उपेत्य उपगम्य
कबन्धदेशमिति शेषः अकबन्धभावम् अपमूर्द्धकवेवरत्वाभावं विदधाति
करोति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(र) तत्क्षणं वधक्षणेव जनितं कृतं जीवितावदानं जीवमाधाय
मह्यं संहत् कर्म येन तादृशस्य ।

(स) वदिति । यत् जनन्याः शिरः शिरः यत् पितृवराङ्ग

तेनैतेन कथाङ्गुतेन तु वयं वाचाऽपि सज्जामहे
यद्वा ते मुदवोऽविचिन्त्यचरितास्तेभ्योऽयमस्त्वञ्जलिः ३३ (ख)

मातङ्गिः । इदमग्यदृश्यतां द्रष्टव्यम् ।

इत्यरचः । अयं हि (ख) प्रचण्डदोर्दण्डसहस्रदुःसहो
हैहयनरेन्द्रः अयते ।

मातङ्गिः ।

द्रष्टापूतं पवित्रमाश्रमपदं प्राप्तोऽयमर्जुनो
राजानं जमदग्निरचभगवान् सज्जातिथेयोऽर्चति ।
धेनोः कामदुहः कृतोऽच च मुनेर्वत्सापहारोऽमुना
प्राणान्मृच्छति चैष गोपहविधावार्चीकिरस्मिन् मुनिः ३४ (ग)

भूयोऽपि संहितं संबोजितं तत् पिनाकिनः शिष्यस्य भार्गवस्य
चित्तम् अङ्गुतं महत् चरितं किञ्च निश्चितम् अभूत् । तेन प्रसिद्धेन
येतेन कथाङ्गुतेन अङ्गुतकथया वयन्तु वाचापि वक्तुमपीत्यर्थः सज्जा-
महे । यद्वा अथवा ते गुरवः रामादयः अचिन्त्यचरिताः तेभ्यः गुरुभ्यः
अयम् अञ्जलिः अस्तु भवतु कृताञ्जलिस्तान् प्रणमामीति भावः ।
शार्दूलसविक्रीडितं वृत्तम् ।

(व) प्रचण्डेति । प्रचण्डानां दोर्दण्डानां सहस्रेण दुःसहः ।
हैहयनरेन्द्रः कार्तवीर्यार्जुनः ।

(ग) दृष्टेति । अत्र अयम् अर्जुनः कार्तवीर्यः अग्निहोत्रा-
दिकं कर्म दृष्टं स्नातादिकं कर्म पूतं द्वयोः समाहारः द्रष्टापूतं,
वापीकूपतडादि देवतायनानि च । अश्वप्रदानमारामः पूतमित्यभि-
धीयते इति महः । तेन पवित्रं विद्युदम् आश्रमपदं जमदग्नेरिति
ज्ञेयः प्राप्तः । अत्र भगवान् जमदग्निः सज्जातिथेयः आतिथ्ये सज्जः-
यन् राजानम् अर्जुनम् अर्चति पूजयति । अत्र च अमुना अर्जुनेन
कामदुहः अभीष्टप्रसविन्याः धेनोः वत्सापहारः वत्सहरणं कृतः ।

सौदामिनी । पुरतोऽवलोक्य (घ) सविचिकित्सम् । अहह !
अक्षयिभ्रमोत्तोचिदं आचरिदं बाहुसहस्रयुक्तेषु सहस्र-
अयुक्तेषु जं दाणिं समररय्यामूर्च्छिदभक्तारपरित्ताण्य-
मित्तं उग्ररि शिवेसिद्धिप्रसरोरा पण्डितदायं पठ-
मोदाहरणं रेणुका क्षिपाणधाराप्रहारेहिं तहिं भट्टिदि-
ताडिदा (१५) ।

दशरथः । कथं महतामपि प्रमादः । तदहो ! किमपि
(स) कन्दलितानुरागाः संसारभोगाः ।

मातलिः । पुरतोऽवलोक्य । अयमितो महावीरः ह) पृष्ठास-

(१५) अक्षयिभ्रमोत्तोचितमाचरितं बाहुसहस्रयुक्तेन सहस्रबाहुना
वदिदानीं समररय्यामूर्च्छिदभक्तारपरित्ताण्यमित्तमुपरि निवेष्टितनिज-
शरोरा पण्डितानां प्रथमोदाहरणं रेणुका क्षिपाणधाराप्रहारैस्तत्
भट्टिति ताडिता ।

यस्मिन् प्रदेशे आगीर्णः पृथ्वीकनन्दनः सुनिः जमदग्निरेवः गोपहविधौ
वत्सापहरणव्यापारे प्राणान् मुञ्चति त्यजति च । जमदग्निं वत्साप-
हारं कर्तुमदितुसन्तम् कर्जुनो निजघानेति पुराणमत्मानुसन्वेद्यम् ।
गार्दू सविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) सविचिकित्सं संशयम् । बाहुसहस्रयुक्तेन सहस्रबाहुना
अर्जुनेन सहसा हठात् अविविच्य इत्यर्थः । समररय्यायां संधामाङ्गणे
मूर्च्छितस्य मोहं गतस्य अर्जुनप्रहारेणेति भावः । मर्तुः जमदग्नेः
परित्ताण्यमित्तं रक्षार्थम् ।

(स) कन्दलितानुरागाः कन्दलितः अपवादितः निन्दित इत्यर्थः ।
अनुरागो वेपु तथोक्ताः संसारभोगाः सांसारिकभोग्यवस्तुत्वर्थः ।
सांसारिकेषु भोगेषु अनुरागो निन्दनीय इति भावः ।

(ह) पृष्ठेति । पृष्ठे आसङ्गितः आरोपितः तूष्णीरो वेन तथोक्तः ।

जिततूणीरः परमेश्वरोपदिष्टधर्मा सञ्जीकृतकार्मुककर्मा
 परशुधाराज्योतिरञ्जुशब्दामरः समरपरितोषितामरः सक
 शारण्यकजननिवेदितवृत्तान्तः साक्षादिव कृतान्तः शिख-
 ण्डिकेतुकाण्डावलीभिरप्यपहृतः शशिमेखरसेवानिवृत्तः
 सरभसमितोऽभ्युपेतः । कथमियमपती वर्णावली । वाचयति ।
 विद्वान् दारसखः परं परिणतो नीवारमुष्टिम्यचः
 सत्यज्ञाननिधिर्दधत् प्रहरणं होमार्जुनीहेतवे ।
 रे दुःखत्रिय ! किं त्वया मम पिता शान्तो मया पुत्रवान्
 मीतः कीर्त्यवशेषतां तदिह ते धिग्धक्कहस्त्रं भुजान् ३५ च

परमेश्वरेण शब्दुना उपदिष्टः धर्मः यस्य तादृशः । सञ्जीकृतं कार्मुकस्य
 कर्म तेन तथाविधः । परशुधारायाः ज्योतिरञ्जुशब्देन तेजः-
 प्रकाशेन डामरः समुज्ज्वलः । समरेण संचामव्यापारेण परितोषिता
 मरः तेन तादृशः । सकलैः शारण्यकजनैः वन्द्यैः लोकैः निवेदितः
 विज्ञापितः वृत्तान्तः अर्जुनकृतपिट्टनियग्रहपः यस्मै तथाभूतः ।
 कृतान्तः वसः । शिखण्डितः पुच्छयन्तः केतवः यासां तथोक्ताभिः
 काण्डावलीभिः शरच्छेपिभिः अपहृतः आलटः । शशिमेखरस्य
 सेवाया निवृत्तः सरभसं सवेगम् । अभ्युपेतः उपस्थितः ।

(च) विद्वानिति । रे दुःखत्रिय ! विद्वान् ज्ञानी दारसखः सखीकः
 परम् अत्यर्थं परिणतः वृद्धः नीयारमुष्टिम्यचः नीयारधान्यमुष्टिजीरीत्यर्थः
 सत्यस्य ज्ञानस्य च निधिः आश्रयः मया पुत्रवान् मत्पुत्रकः मम
 ज्ञानः यमगुणरतः पिता होमार्जुनीहेतवे होमधेनुवत्सरस्यार्थं
 प्रहरणम् अस्त्रं दधत् त्वया कीर्त्यवशेषतां मीतः निहत इत्यर्थः तत्
 तस्मात् इह संगारे ते तव सहस्रं भुजान् धिक् धिक् । शार्दूलवि-
 ष्ठीकृतं वृत्तम् ।

मातुः प्रहारत्रयमाहितं मे

विनापराधादिह हेहयेन ।

निःश्रित्यां त्वां विनिहस्य तेन

त्रिःसप्तकत्वं जगतीं करोमि ॥ ३६ ॥ (क)

भो भो (ख) निरवद्यवाचस्तपोधनाः ! किं मम क्रोध-
प्रथमं परिमार्गध्वं तदस्मिन् परवान् वर्त्ते ।

सा स्रुतिश्रवणान्वये व्रतविधिः सोऽयं च वैखानस

स्ता एताश्च गुरोरनङ्गदहनात् संस्कारशुद्धाः क्रियाः ।

तत्त्वज्ञानमिदं च यत्किल दया भूतेषु धर्मः परः

सर्वं तत् परिहृत्य मातृवधजः क्रोधानली नृभृते ॥ ३७ ॥ (ग)

(क) मातुरिति । इह हेहयेन अर्जुनेन अपराधात् विना मे
मातुः प्रहारत्रयं त्वयः प्रहाराः आहितं इत्तं पितरं निहस्य
मातरि त्रिः सप्तकमित्यर्थः । तेन हेतुना त्वां विनिहस्य जगतीं
पृथ्वीं त्रिःसप्तकत्वः एकविंशतिवारं निःश्रित्यां करोमि । उपजाति-
वृत्तम् ।

(ख) निरवद्यवाचः अनिन्द्यवचनाः । क्रोधस्य प्रथमं प्रशान्तिं
परिमार्गध्वं प्रार्थयध्वं ? शान्तक्रोधो भवेति भयङ्गिरस्यते इति
भावः । अस्मिन् विषये अहं परवान् पराधीनः वर्त्ते भवामि नाहं
भवतां वाचः शृणोमीत्यर्थः ।

(ग) सेति । अयमस्य मार्गवस्तु अन्यत्र वंशे सा स्रुतिः उत्पत्तिः
ममेति सर्वत्वान्वेति । सः अयं वैखानसः तापसोचितः विधिः अङ्ग-
ष्ठानम् । गुरोः अनङ्गदहनात् हरात् ता एताः संस्कारेण विशुद्ध-
ज्ञानेन शुद्धाः पवित्राः क्रियाः अङ्गष्ठानानि । इदं यत् तत्त्वज्ञानं,
यच्च भूतेषु प्राणिषु दया किल एव परो धर्मः । तत् सर्वं परिहृत्य

मातङ्गिः । (च सत्यसङ्गरः परशुरामः ।

ज्यावन्जीवन्लङ्घेऽक्षरसकलसुहृद्दीनविज्ञापनायां

दत्त्वा यः कर्णमूचे यदुत चिरतरं शिञ्जतां राक्षसेन्द्रम् ।

सोऽपि ह्यास्त्रमवन्धुटितभुजतर्भाग्वैशेष रोषात्

कीर्त्तिस्तम्भोपमश्रीः परशुविहतिभिर्द्राक्कृतः कार्त्तवीर्यः ३८४

सौदामिनी । सद्यं परशुरामो भगवदो भगवत्स सिद्धो

किं उच्यते भैरवरूपधारिणो न उच्यते सदाशिवस्य कथं प्रसूया

ये भुजदण्डखण्डैकमस्ता परक्रमारम्भा । (१६)

दशरथः ।

(१६) सद्यं परशुरामो भगवतो भगवत्स शिष्यः किं पुनर्भैरवरूप-
धारिणो न पुनः सदाशिवस्य कथमन्यथाऽस्य भुजदण्डखण्डैकमस्ताः
परक्रमारम्भाः ।

त्वङ्मा प्रराभूय इत्यर्थः सात्वर्धेन प्रहारेण जनितः क्रोधान्तः
क्रोदाग्निः जृम्भते वर्द्धते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(च) सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः । यत् प्रतिजानीते तत् करोतीत्यर्थः ।

(४) ज्ञेति । यः कार्त्तवीर्यः ज्या एव वञ्जी सता तया वदो
यः वङ्गेवरः तस्य सकलाः सुहृदः वन्धवः पुत्रक्यादयः तेषां दीना या
विज्ञापना कातरोक्तिरित्यर्थः तस्यां कर्णं दत्त्वा राक्षसेन्द्रस्य सुहृद्-
प्रचांसि मृतेत्यर्थः चिरतरं दीर्घकालं राक्षसेन्द्रं रावणं शिञ्जतां शिञ्जो-
पबुक्तं वचनमित्यर्थः ज्ञे उवाच मा पुनरेतं कुर्यात् इत्येवं शिञ्जावाक्य-
सङ्गवानित्यर्थः वदिति वृत्तप्रसङ्गार्थमव्ययम् उतेति दशरथसम्बोधन-
सङ्गकमव्ययम् । कीर्त्तिस्तम्भोपमा श्रीः सम्पद् यस्य तथाभूतः
सोऽपि एव कार्त्तवीर्यः भगवत्स रोषात् परशुविहतिभिः कुठार-

एष त्रिःसप्तकत्वस्त्रिभुवनतिलको मायकः क्षत्रियाणां
 तावद्वा भूतधातयाः क्रतुषु गुणवते कश्यपाय प्रदाता ।
 स्नाता क्षत्रास्त्रवापीष्वतनुषु बहुशः क्रोधवक्त्रिप्रशान्त्ये (च) ;
 पित्रोः किञ्च प्रवीरः सपदि वितरिता तन्निवापाञ्जलीनाम् १६
 पुरोऽयलोक्य । अहो ! भार्गवपुङ्गवस्य पराक्रमातिशयोः
 यदियं दशा वर्त्तते महीपालानाम् । तथाहि ।
 याचन्ते गृहिणीमुखैर्नृपतयः स्वप्राणभिक्षामिमे
 वन्दन्तश्चरणायोर्निपतिताः कण्ठे कुठारान् परे ।
 लीलादर्पणपाणयो विरचितस्त्रीवेशमेते मताः
 विज्ञान्ये विगलन्ति चीवरभृतो द्वारैर्दिकाशायिनः ॥४०॥ (छ)

प्रहारैः आस्कन्धकण्ठात् लुटिताः क्षिप्त्वा भुजा एव तरवः यस्य
 तादृशः द्राक् भटिति तानः । स्रग्धरादृत्तम् ।

(च) एष इति । त्रिभुवनतिलकः प्रवीरः एष भार्गवः त्रिः-
 सप्तकत्वः एकविंशतिवारं क्षत्रियाणां मायकः निहन्ता क्रतुषु यज्ञेषु
 गुणवते विदुषे कश्यपाय भूतधातयाः पृथिव्याः तावत् प्रदाता वायब्दः
 ससुश्रयः । बहुशः वारंवारं उत्कटस्य क्रोधवक्त्रेः प्रशान्त्ये उपशमाय
 अतनुषु विस्तृतासु क्षत्राणां क्षत्रियाणां अस्त्रवापीषु रुधिरदीर्घिकासु
 स्नाता । किञ्च सपदि द्रुतं क्षत्रवधानन्तरमेव पित्रोः मातापित्रो
 पितरावुद्दिष्टेभ्यः तानेव क्षत्ररुधिराण्येव निवापाञ्जलयः अञ्जलि-
 पूर्वतर्पणजलानि तेषां वितरिता प्रदाता । स्रग्धरादृत्तम् ।

(छ) याचन्ते इति । इमे नृपतयः गृहिणीनां राज्ञीनां रुसैः स्वप्राण-
 भिक्षां याचन्ते । भार्गवमिति शेषः परे नृपाः भार्गवस्य कण्ठे स्थितान्
 कुठारान् यन्दन्तः स्तुयन्तः सन्तः चरणाययोः भार्गवस्येति शेषः निप-
 तिताः । एते क्षत्रियाः विरचितः कृतः स्त्रीवेशः वस्त्रिन् तद्वद्वया तथा
 लीलादर्पणं प्राणौ येषां तथाभूताः सन्तः मताः । किञ्च अन्ये राज्ञ्याः

मातलिः । पुतोऽवबोध्य । (ज) तदिदमतिचरमं चरिता-

हुतं परमेष्ठरशिष्यस्य परशुरामस्य ।

दत्त्वा पृथ्वीं अक्षधिरशनामर्चिने ब्राह्मणाय

स्फारण्योतिःशरविहृतिभिः सिन्धुमुक्ते परान्ते ।

ब्रह्मावाप्तैः जयपरशुनास्त्रिन् समित्काण्डलावः

शिष्यः शम्भोर्विहितवसतिस्तप्यतेऽसौ तपांसि ॥ ४१ ॥ (भ)

दशरथः । किमपरमारम्भपर्यवसानयोरखण्डः अ, खण्ड-

परशुशिष्यस्य वीरव्रतनिर्वाहः ।

सौदामिनी । उभयं खु एदं अप्यष्टिहृदप्यहावं सुणिमो जं

(१७) उभयं खल्वेतदप्रतिहतप्रभावं श्शुमो वक्षीलखोहितभाचबो-

वीरभूतः कौपीनवन्तः तथा द्वारिस्त्रिणायां वेदिकायां शेरते इति

तथाभूनाः विनमन्ति निपतन्ति शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

(ज) अतिचरमं सर्वशेषम् ।

(भ) दत्त्वेति । असौ शम्भोः शिष्यः भार्गवः अर्चिने वायकाय

ब्राह्मणाय कश्यपाय अक्षधिरशनां आसुमुद्रामित्यर्थः पृथ्वीं दत्त्वा

स्फाराणि प्रभूतानि ज्योतीषि वेदां तादृशैः शरैः वा विहृतयः

प्रहाराः ताभिः सिन्धुना सुक्ते शरप्रहारमसङ्गमानेन समुद्रेष परित्यक्ते

इत्यर्थः अस्त्रिन् परान्ते समुद्रप्रान्ते विहितवसतिः कृताश्रमपदः जय

परशुना सति त्काण्डलावः वक्ष्यामि समुद्रच्छेदी सन् ब्रह्मावाप्तैः

सुक्तरथं तपांसि तप्यते चरति । मन्दक्रान्ता वृक्षम् ।

(ज) किमपरम् अपरम् अन्यत् किं वक्तव्य मिति शेषः ।

आरम्भपर्यवसानयोः आद्यन्तयोः अखण्डः अखण्डितः समभावा-

पक्ष इत्यर्थः खण्डपरशुशिष्यस्य भार्गवस्य वीरव्रतस्य वीराचारस्य

निर्वाहः निष्पत्तिः ।

(ट) नीललोहिदचिञ्चाललोचशुभासी भग्नं हुदवहो जं-
वहोसकोचरहस्योवदेसवीपफंदपञ्जलिदप्यदावप्यसरो
परसुरामोत्ति (१७) ।

दशरथः । समन्तादवलोक्य । आर्य्य । मातले ! (ठ) महावी-
रचरितावलोकनपरायत्ते चित्ते न किञ्चिन्प्रतिभाति । मत्क-
थय कतमः पुनरयमन्तरिक्षोद्देशो यत्र वर्त्तमानहे ।

मातलिः । (उ) पुरन्दरनगरीतः सप्तमो मर्त्यमण्डलतः
प्रथम एष वायुस्कन्धः किं पुनरदूरवर्त्ति वसुधातलादक्षद्रव्य-
गतिः । रचवेगनाटितकेन । सेधं विदेहनगरी तदिदं च
विदेहपतिमन्दिरं तदवतीर्थं महाराजदशरथो मामनु-

चनोक्तासी भगवान् हुतवहो वज्रखीयकोदण्डरहस्योपदेशनिस्यन्दप्रज्व-
लितप्रतापप्रसरः परसुराम इति ।

(ट) नीललोहितस्य हरस्य भाले ललाटे यत् लोचनं तस्मात्
उज्जसति उद्गच्छतीति तथोक्तः । हुतवहः अग्निः । वज्रखीय-
शब्धोः क्रोदण्डरहस्यस्य भनुर्वेदस्य उपदेशेन निस्यन्दं निस्रलं दृढ-
मित्यर्थः यथा तथा प्रज्वलितः प्रतापस्य प्रसरः गतिः, यस्य
तथामूनः ।

(ठ) महावीरेति महावीरस्य भार्गवस्य चरितावलोकनेन परा-
यत्ते पराधीने समासक्ते इत्यर्थः । वर्त्तमानहे उपतिष्ठामहे ।

(उ) पुरन्दरनगरीतः अमरावत्याः । मर्त्यमण्डलतः मनुष्य-
लोकात् । वायुस्कन्धः वायोः पवनस्य स्कन्धः स्थानभेदः । विदेह-
नगरी मिथिला । विदेहपतिमन्दिरं मैथिलमण्डपम् । मिथिलेश्वरस्य
प्रतीहारः दीवारिकः । अभ्युत्थितः अभिगमनार्थं प्रत्युद्गमनार्थम्
उत्थितः ।

जानातु स्वर्गगमनाय सौदामिनीं च । अयं च मिथिलेश्वरः
प्रतीहारः प्रत्यभिज्ञाय भवन्तमभ्युत्थितः ।

दशरथः । अपतीर्य । आर्य्य ! मातले ! भद्रे ! सौदामिनि !
(ठ) सार्धयत युवामिति ।

प्रविश्य प्रतीहारः प्रणम्य च । इत इतोऽभ्येतु महाराजः
दशरथः ।

दशरथः । परिक्रम्य । हंहो सीरध्वजदौवारिक ! अपि
(ण) वृत्तविवाहमङ्गलो रामभद्रः ? ।

प्रतीहारः । न केवलं वृत्तविवाहमङ्गलः प्रस्थानोऽयं स्व
वत्संते तदर्थं च महाराजसीरध्वजो विश्वामित्रो रामभद्र-
लक्ष्मणौ सीताहेमप्रभे च तमिममास्थानमण्डपमधिति-
ष्ठन्ति ।

दशरथः । हृदय ! किमुत्कण्ठसे (त) सबधूटीकं राम-
भद्रं पश्य । इति प्रविशतः ।

ततः प्रविशन्ति उपविष्टा वधानिर्दिष्टाः सीरध्वजादयः ।

प्रतानन्दः सीतायाश्चिबुकसुखमय ।

यस्यास्ते जननी स्वयं क्षितिरियं योगीश्वरोऽयं पिता
मातर्मैथिलि ! शिष्यते कथय किं तस्याः सुजातेस्तव ।

(ठ) सार्धयतं गच्छतम् ।

(ण) वृत्तेति । वृत्तं सम्पन्नं विवाहमङ्गलं यस्य तच्चाभूतः ।

(त) सबधूटीकं बधूटी नवोद्गा बधूः तया सहितम् ।

(ञ) यस्या इति । हे मातः मैथिलि ! स्वयम् इयं क्षितिः
पृथिवी यस्यास्ते तव जननी, तया स्वयं योगीश्वरो जनकः पिता ।

स्नेहात् केवलमुच्यते पुनरिह स्त्रीणां पतिर्देवतं
तद्भूयास्त्वमपास्य धर्ममपरं छायेव रामानुगा ॥ ४२ ॥ (घ)

साना लज्जे ।

जातः । वत्से ! वैदेहि ! इदं यदभिधानीयं तदभिहितं
कुलगुरुणाऽऽङ्कितेन तथाप्यपत्यज्ञेह एव मां वाचा-
लयति ।

अभ्युत्थानमुपागते गृहपतौ तद्भाषणे नम्रता

तत्पादार्पितदृष्टिरासनविधिस्तस्योपचर्या स्वयम् ।

सुप्ते तत्र शयित तत्प्रथमतो जज्ञाच्च शय्यामिति

प्राच्यैः पुत्रि ! निवेदिताः कुलवधूसिद्धान्तधर्मा प्रमी ४३ (ध)

यताः । जानकि ! इदं च (न) प्रसङ्गानुगतं शिष्यसे ।

तस्याः सुजातेः सत्कुलोत्पन्नायाः तव किं शिष्यते यद् । केवलं
स्नेहात् पुनः इदमुच्यते, पतिः स्त्रीणां देवतं देवस्वरूपः तत् तस्मात्
तम् अपरं धर्मम् अपास्य विहाय छाया इव रामानुगा रामस्य
अनुगामिनी भूयाः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(द) अभिधानीयं वक्तव्यम् ।

(घ) अभ्युत्थानमिति । हे पुत्रि ! गृहपतौ गृहस्वामिनि
उपागते उपस्थिते अभ्युत्थानं, तस्य गृहपतेः भाषणे उक्तौ नम्रता
नम्रीभावेन यद्वचम् । आसनविधिः अवस्थाननियमः तस्य गृहपतेः
पादयोः अर्पिता दृष्टिः बलिन् तच्चाभूतः पतिपदे दृष्टिं निधाय
अवस्थानव्यमित्यर्थः । स्वयं तस्य गृहपतेः स्वामिनः उपचर्या,
परिचर्या, तत्र स्वामिनि सुप्ते सति शयीत स्वयमिति शेषः । तस्य
पत्युः प्रथमतः उत्थानात् प्राक् इत्यर्थः यस्यां जज्ञात् तज्ज्ञेति
एवंप्रकारा आसी कुलवधूनां सिद्धान्तधर्माः प्राच्यैः पूर्वदेवीवैः पश्चिदैः
निवेदिताः कथिताः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(न) प्रसङ्गानुगतं प्रस्तावित्वमुपम् ।

निर्व्याजा दक्षिते ननान्दृषु नता चन्द्रूषु भक्ता भव
 स्निग्धा बन्धुषु वत्सला परिजने स्नेहा सपत्नीष्वपि ।
 पत्युर्मित्रजने सनर्मवचना खिन्ना च तद्वद्वेषिषु
 स्त्रीणां संवननं नतम्बु ! बदिदं श्रेष्ठोषधं भर्तृषु ॥४४॥ (प)
 कीता रोदिति ।

जनकः । निःश्वस ।

सीते । संवृणु बाष्पवारि भवती सुग्धा ममेदं मनो
 व्युत्पत्त्याऽपि हि याज्ञवल्क्यागुरुतः संसारभागे स्थितम् ।
 किञ्चान्यत्कथयामि मे हृदयतो क्रीसुद्रवा प्रोषितं
 विद्यामित्रमहामुनेरपि पुरो यत्नोचने साश्रुणौ ॥४५॥ (फ)

(प) निर्व्याजा इति । हे नतम्बु ! दक्षिते प्रिये निर्व्याजा
 कापञ्चरङ्गिता, ननान्दृषु नता विनयवती, चन्द्रूषु भक्ता भक्तिमती,
 बन्धुषु स्वामिनः भ्रातादिषु स्निग्धा स्नेहवती, परिजने परिवारि
 वत्सला सद्भाववती, सपत्नीषु अपि स्नेहा हास्यसखी, पत्युः मित्रजने
 सुहृदि सनर्मवचना सपरिच्छिन्नभाषिणी, तथा तस्य पत्युः द्वेषिषु
 बन्धुषु खिन्ना विद्वेषवती च भव, तत् प्रसिद्धम् इदं श्रेष्ठोषधं
 स्त्रीणां भर्तृषु संवननं वशीकरणम् । उल्लरील्लसुसारिण्यः नार्यः
 भर्तृकुसानि वक्ष्यतां नयन्तीति भावः । शार्दूलविस्फोटितं वृक्षम् ।

(फ) सीते इति । हे सीते ! बाष्पवारि नयनजलं संवृणु, भवती
 त्वं सुग्धा वासिका, मम इदं मनः याज्ञवल्क्यागुरुतः याज्ञवल्क्यात्
 गुरोः व्युत्पत्त्या ब्रह्मज्ञानेनापि संसारभागे संसारांशे स्थितम् । किञ्च
 अन्यत् अपरं कथयामि, सोचने नेत्रे ममेति शेषः विद्यामित्रमहा-
 मुनेः पुरः अग्रतः अपि यत् साश्रुणी अश्रुपूर्णे भवत इति शेषः स्वतः
 क्रीसुद्रवा सक्कारूपेण सङ्कोचेन कर्त्ता मे मम हृदयतः चित्तात्
 प्रोषितं गतं प्रपूर्वात् वक्ष्यतेभवि क्लृप्तमयः । तत्त्वज्ञानिनोऽपि मम

यताऽन्दः । कथमिव भगवान् कुशिकनन्दनोऽपि
(ब) व्रीडावीजं यस्यास्य ।

सांसारिकैर्वचोभिस्ते सीताविश्लेषजन्मभिः ।

द्रवतीव मनो बाष्पैर्विश्वामित्रमुनेरपि ॥ ४६ ॥ (भ)

रमः । स्वगाम् । कथमियं रोदिति । विभाव्य ।

बाष्पोत्पीडः श्लथपुटतया तावदन्तर्निरुद्धः ।

स्तूर्णीत्तीर्णस्तरलनयनस्तारकाभ्यां निपीतः ।

सान्द्रस्यन्दः सपदि चपलैः पद्मभिः प्रान्तकीर्णैः

पूर्णस्रोतास्तदनु सुदृष्टा लोठितोऽवक्रकण्ठम् ॥ ४७ ॥ (म)

तदर्धम् अश्रुपातेन महामुनिसकाशे लज्जेति भावः । शार्दूलविक्री-
डितं दृष्टम् ।

(व) व्रीडावीजं लज्जास्पदम् ।

(भ) सांसारिकैरिति । राजन् ! ते तव सांसारिकैः सीता-
विश्लेषजन्मभिः जानकीधिरुज्जितैः वचोभिः करुणभूतैः विश्वामित्र-
मुनेरपि किं वक्तव्यमन्येषां मित्यपि गज्जार्थः । मनः बाष्पैः नेत्रजलैः
द्रवतीव गलतीव । पथ्यायकान् दृष्टम् ।

(म) बाष्पोत्पीड इति सुदृष्टा सुनयनया मैथिल्या अन्तर्निरुद्ध-
साशत् बाष्पोत्पीडः अश्रुप्रकरः श्लथपुटतया शिथिलावरणतया तूर्णम्
उत्तीर्णैः वह्निर्गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः अतएव तरले चपले नयने वशात्
तथाभूतः अपिरन्ताध्याहार्यः तारकाभ्यां कनीनिकाभ्यां निपीतः
निःशेषं पीतः कवलितः, सपदि भटिति सान्द्रस्यन्दः घनद्रुतः अतएव
चपलैः पद्मभिः नेत्रलोमभिः प्रान्तेषु कीर्णैः प्रवृत्तः तदनु तत्पश्चात्
पूर्णस्रोताः स्रोतस्त्रान् सन् अवक्रकण्ठम् अकुटिलकण्ठदेशं लोठितः
वह्निः सन्दाक्रान्तादृष्टम् ।

विचिन्त । (य) इदमपि किमपि जानकी समाधाय
आनन्दयति मधुरस्य हि मानुषस्य प्रकृतिरेषा । यद्यथा
कस्यमपि रमयति ।

सीता । ताद ! उन्मिलामण्डवीसुदकितीहिं समं
गमिस्व (१८) ।

विश्वामित्रः । भो ! ता अपि यास्यन्ति ।

हेमप्रभा । तव सिक्खिदं भगवदा किंपि (१९) ।

यतानन्दः । अति हि सुग्धा जानकी ।

प्रतीकारः ।

देवो दशरथो राजन् ! संबन्धी ते समागतः ।

अतस्तुरधेनायमभ्युत्थानेन पूज्यताम् ॥ ४८ ॥

सर्वे सहसा ससुत्याव यथोक्तं कुर्वन्त्युपविशन्ति च ।

जनकः । पुरन्दरस्य सखे ! संबन्धिन् ! दशरथ !

मया विना विवाहोऽभूदिति चेतमि मा कथाः ।

यदासीत् सन्निधौ तत्र स्वयं कुशिकनन्दनः ॥ ४९ ॥

वेपथे ।

उच्चण्डाच्चन्द्रचूडालिकफलकतटालङ्घिते रूध्वनेत्रात्

त्रैलोक्याकाङ्क्षरोगज्वरजननगुरोर्मण्डितुर्मण्डलस्य ।

(१८) तात ! उन्मिलामण्डवीसुदकीर्त्तिभिः समं गमिष्यामि ।

(१९) तव सिक्खितं भगवता किमपि ।

(य) इदमपि । जानकी किमपि समाधाय मनसि कृत्वा
इदानीं अपि आनन्दयति, हि यतः मधुरस्य मनोहराकृतेः मानुषस्य
एषा प्रकृतिः, यतः यथाकथमपि यत्र कुलाप्यवस्थायामित्यर्थः अपि
रमयति ।

(२) . उच्चण्डादिति । त्रैलोक्यं त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य अकाङ्क्षे

उत्तमस्वर्णचूर्णप्रतिकृति विकिरन् दिङ्निकुञ्जेषु तेजः
कोऽयं वेगादपुष्पानिव सरति दृशां बर्हणो बर्हिस्त्यः ५० (र)

पुनस्तत्रैव ।

यत्तूष्णे परशुर्धनुर्गुञ्जनतं पाणौ शराः पञ्चषाः
क्षणेषाजिनमद्यसूत्रवल्लयं यज्ञोपवीतं जटाः ।
तन्मूनं जमदग्निजो मुनिवृषा रौषादुपैत्ययत-
सुखं मूर्त्तिमिवैष विभ्रदुभयी वीरस्य शान्तस्य च ५१(ल)
जन्मकदशरथो । भगवन्नाङ्गिरस ! सज्जातिथेयो भव
भार्गवोऽतिथिर्भवति ।

यतान्दः । अस्यतिथिरयं किं पुनः समरप्रादकर्मणि ।
रामः । वत्स ! लक्ष्मण ! निखिलवैखानसवन्द्यो वीर-

इजति संहरन्तीति रोगः स एव ऊवरः तस्य जगने उत्पादने गुरुः
तस्य जगत्संहारिण इत्यर्थः मण्डलस्य जगन्मण्डलस्य मण्डितः
प्रमदितः शङ्करस्य इत्यर्थः उच्चरन्त्यात् अत्युपात् चन्द्रः चूडायां यस्य
तादृशस्य अलिकफलकतटस्य ललाटपट्टस्य अलङ्कृतेः अलङ्कारात् ऊर्ध्व-
मेतात् उत्यः उद्गतः उत्तमानां स्वर्णचूर्णाणां प्रतिकृति प्रतिकल्पं तेजः
दिश एव निकुञ्जास्तेषु विकिरन् विकिर्णन् अतएव दृशां चक्षुषां बर्हणः
प्रतिहन्ता इर्ह्य इत्यर्थः वपुमान् शरीरो बर्हिरिव अग्निरिव
वेगात् सरति आगच्छति ? सङ्घरादसम् ।

(ल) वदति । वत्स वत्सात् तूष्णे परशुः धनुः गुण्येन मौष्या
नतं पाणौ पञ्चषाः पञ्च षट् इत्यर्थः शराः, वीरलक्षणाभ्याम् ।
क्षणैषाजिनं क्षणमृगधर्म, अद्यसूत्रवल्लयं दद्यात्तमासा वलयोक्तता,
यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं तथा जटाः, शान्तलक्षणाभ्याम् । अतः
तस्मात् वीरस्य शान्तस्य च उभयी मूर्त्तिं सुखं विभ्रत् एष जमः

ग्रामणीः (व) श्रवणपरम्परोत्पादितकौतुकातङ्गमुद्रो भग-
वान् भार्गवो दिष्ट्या द्रष्टव्यः ।

चण्डः । आर्ये । न केवलं द्रष्टव्योऽनुभवितव्यश्च ।

रामः । के वयं भार्गवानुभवे ।

सीता । अपवार्यः । पिप्रसहि ! हेमप्यङ्गे । चण्डोससिम्हो
शक्तिप्रपन्नशरीरो अ परसुरामोत्ति सुणिअ (श) पञ्चविद-
कोदूहलवल्ली पञ्जलिदसभक्तसरसपरवसा वट्टामि (२०) ।

हेमप्रभा । जुज्जदि पप्फुल्लकोदूहलत्तणं परसुरामदं-
सणेण उण ससभक्तसत्तणं ष । भग्गधणुदण्डचण्डचरिदस्स
पुरहो रामअन्दस्स (२१) ।

(२०) प्रियवृद्धि ! हेमप्रभे । चण्डोऽपि शक्तिः शक्तियान्तकरश्च
परशुराम इति श्रुत्वा पञ्चवितकौतुकवल्ली । प्रपन्नविता साध्वसरसपरवसा
वर्त्ते ।

(२१) युज्यते प्रफुल्लकौतुकत्वं परशुरामदमेनेन पुनः कृताध्व-
सत्वं भर्गवतुर्दण्डचण्डचरितस्य पुराणो रामचन्द्रस्य ।

दम्निजः सुतीमां वृषा इन्द्रः भार्गवः रोषात् अधाः उपैति नूनं ।
सन्धाव्यते इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(२) श्रवणेति श्रवणपरम्परया कर्षपरम्परया उत्पादिता
कृतिता कौतुकस्य आतङ्गायाः भयस्य च सुद्रा आविर्भागे येन
तथाभूतः ।

(३) पञ्चवितेति पञ्चविता सञ्ज्ञातपञ्चगा कौतुकवल्ली कौतु-
ककां दस्याः तादृशी । प्रपन्नविता साध्वसरसस्य भयस्य परवसा
परार्थिनी कौतुकभोतिपरतन्वा इत्यर्थः ।

(४) भर्गस्य हरस्य वतुर्दण्डे चण्डं चरितं यस्य तथाभूतस्य ।

ततः प्रविशति सरोषसम्भ्रमो जामदग्न्यः ।

जामदग्न्यः । भोः ! (स) किमसावकाण्डचण्डो निविडकण्ड-
त्कारपूरितरोदसौकन्दरोदरमेदुरो निगदनिस्वन्दः । कचं
इत्या आकाशे । किं ब्रूय ? दाशरथिना रामेण स्थाणवीयं
धनुरारोपितमाकण्डं भग्नं च तदुद्भवः कोदण्डकोटर-
कुटीरकटुरसौ सुटङ्कटङ्कारः । सविषादम् ।

पौलस्त्यस्य तिरस्कृतामरपतेस्ते बाहवो विंशति-

देभोलिङ्गस्य गुच्छलाञ्जनभृतो यस्मिन् गताः कुण्डताम् ।

तद्भग्नं यदि कार्मुकं भगवतो रामेण चूडावता

धिग्भिङ्मां तदिदं नमः परशवे स्वस्थसु रुद्राय च ॥५२॥ (ह)

(स) अक्राण्डचण्डः सङ्घसा प्रचण्डः । निविडेन घनेन कण्डव-
कारेण ध्वनिविशेषेण पूरितं रोदसोः व्यापाटयिष्योः कन्दरोदरं
गुहाभ्यन्तरं येन तथाभूतः मेदुरः गम्भीरश्च निगदस्व गन्दस्व निस्वन्दः
निर्गमः । स्थाणवीयं शैवम् । कोदण्ड धनुः तस्य कोटरकुटीरे कटुः
तीक्ष्णः सुटङ्कः टङ्कः पाषाणदारणः तस्मात् तज्जनितबन्दादपीत्यर्थः
शोभनः उत्कट इत्यर्थः ।

(ह) पौलस्त्यस्येति । तिरस्कृतः समरपतिः देवेन्द्रः येन
तादृशस्य दम्भोलेः कुलिशस्य चः व्रणानां प्रक्षरयतानां गुच्छस्य समू-
हस्य लाञ्छनं चिह्नं विभर्तीति तपोक्तास्य पौलस्त्यस्य रावणस्य
ते प्रविष्टा विंशतिः बाहवः यस्मिन् घतुषि कुण्डतां गताः
अशक्ता इति भावः, यदि चूडावता शिखण्डकधारिणा शिशुनेति
भावः रामेण भगवतः देवदेवस्य तत् कार्मुकं भग्नं तदा मां धिक्
धिक् । परशवे मत्कुठाराय सस्ति अस्तु, रुद्राय गुरवे तदिदं
नमोऽस्तु च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

विचिन्त्य । आत्मानं निर्दिश्य । सत्यसङ्गरस्तेष्वपि परशुरामः । तत्रैकवारं गुरुष्वपि प्रतिज्ञातमग्नं कथयति । यद्विद्यं कथयन्ति (ख) गुणदोषयोर्युगपदाप्रततोर्गरीयसि प्रयति-
तव्यम् ।

अप्यस्मिं वक्ता आकाशतः ।

भोः सर्वे च्यवनादयः ! शृणुत मे रामस्य विज्ञापना-
माज्ञां वो न च लङ्घयामि किमु तद्गर्गस्य भग्नं धनुः ।

शुश्रूक्षत्रियमेकविंशतिमतो वारान् विधातुर्जगद्
द्वाविंशोऽपि ममैव सम्प्रति पुनर्जातः प्रतिज्ञाक्षयः ॥५३॥ (क)

शङ्कसा परिक्रम्य । धनुर्भङ्गदर्शनं नाटयत्वा । हा (ख) शङ्कर-
कारान्दोलनदुर्लक्षित । हा त्रिपुरदहनहम्बरहठकर्मकर्मठ ।

(ख) शुश्रूक्षदोषयोर्द्वयोः युगपत् समवायम् आपततोः आगच्छतोः
मध्ये गरीयसि प्रधाने प्रयतितव्यं वक्त्रः कर्तव्यः प्रधानापेक्षया
स्थितिरिति निवृत्त्यादिति भावः ।

(क) भोरिति भोः सर्वे च्यवनादयः पूर्वपुरुषाः ! रामस्य मे मम
विज्ञापनां शृणुत यूयमिति शेषः । वः युष्माकम् आज्ञां हिंशानिष्टति-
विषयमिति भावः न च लङ्घयामि भग्नस्य तत् प्रसिद्धं धनुः किमु
कथं भग्नं रामेणेति शेषः । अतः आस्मान् कारणात् एकविंशतिं
वारान् जगत् शुश्रूक्षाः क्षत्रिवा यत्र त्रयाभूतं विधातुः कर्तुः मम
सम्प्रति एव द्वाविंशोऽपि प्रतिज्ञाक्षयः क्षत्रध्वंसप्रतिज्ञारूपोत्सवः
भूतः जातः उपस्थितः । इमां प्रतिज्ञातुर्ज्ञोऽर्थं भवतामाज्ञां पावयि-
ष्यामीति वायवार्थः । यादृक् क्षत्रिक्रीडितं वृत्तम् ।

(ख) शङ्करोति शङ्करस्य करेण यत् आन्दोलनम् आस्फासनं तेन
दुर्लक्षितः स्पर्शवान् तत्सम्बुद्धौ । त्रिपुरदहनमेव हम्बरहठकमे
प्रवक्ष्यामि इति श्रुत्यापारः तत्र कर्मठः निपुणः तत्सम्बुद्धौ । गोर्वा-

हा गीर्वाणसारपरमाणुनिर्माण ! हा दुर्जनजनकसदम्
दुर्निक्षेप ! हा नतसकलनाक ! पिनाक ! त्वमपोद्व्यं
दृश्यसे तदिदमापतितं लूतातन्तुना गन्धगजालानसन्दान्
सूचीतुण्डेन वज्रमणिभेदः ।

तथाहि ।

पार्वत्या निजभर्तुरायुधमिति प्रेम्णा यदभ्यर्चितं
निर्मोक्षेण च वासुकेर्निचुलितं यत् सादरं नन्दिना ।
निर्दग्धत्रिपुरेन्धनं धनुरिदं तन् मन्मथोन्माथिनः
शिष्ये सत्यपि रामनामनि मयि हेधा कृतं दृश्यते ॥५४॥ (ग)

आनां देशानां सारस्य वज्रस्य परमाणुभिः निर्माणं यस्य तत्सम्बुद्धौ ।
दुष्टो जनः दुर्जनः स चासौ जनकः मैथिलस्येति दुर्जनजनकः
निक्षेपनाशानुमोदनात् दुर्जनत्वं मैथिलस्येति भावः । तस्य सदनं
मृदे दुर्निक्षेपः अस्यानन्त्यासभूत इत्यर्थः तत्सम्बुद्धौ । नताः सकला
नाकाः स्वर्गाः तद्वासिन इत्यर्थः यस्य तत्सम्बुद्धौ यत् दृष्ट्वा सर्वे देवा
नमन्तीति भावः । आपतितम् उपस्थितं लूतातन्तुना जुद्धकीटयिषेण-
निःसृतजालविशेषेण गन्धगजस्य सत्तद्वृत्तिः । आलानसन्दानं
वज्रतस्तम्भवेदनं तथा सूचीतुण्डेन सूच्यग्रेण वज्रस्य मथोः हीरकस्य
भेदः छिद्नीकरणम् ।

(ग) पार्वत्येति । पार्वत्या देव्या निजस्य भर्तुः हरस्य आयुधम् अस्त्रं
इति हेतोः यत् धनुः प्रेम्णा स्नेहेन अभ्यर्चितं सत्कृतम् । नन्दिना
वासुकेः नागराजस्य निर्मोक्षेण यत् सादरं सयत्नं निचुलितम् आच्छा-
दितम् । तदिदं निःपेषेण दग्धं भस्मीकृतं त्रिपुरजेव इन्धनं काठ-
वेन तथाभूतं मन्मथोन्माथिनः सदनारेः हरस्य धनुः रामनामनि
शिष्ये मयि सत्यपि विद्यमानेऽपि हेधा कृतं द्विषण्डं कृतं दृश्यते ।
यादृक्कविक्रीडितं वृत्तम् ।

सक्रोधं च वदन्तस्त्वय्येव । भो भो ! प्रीयितव्यमदम्यं
 जगद्दीरं मम्यमाना वीरस्यन्ताः । घ। चक्षमात्रमवधत् ।
 चूडापञ्चकमण्डनः क्व नु शिशुसङ्कः क्व चायं मुनि
 नित्याकुण्ठसुरप्रखण्डितवृद्धत् क्रौञ्चाद्रिगर्भात्तरः ।
 तत् सर्वानपि वः स्वयंवरविधौ राज्ञः समेतान् ब्रुवे
 रामं रक्षत शक्तिरस्ति यदि वः क्रुद्धः पुनर्भागवः ॥५५॥ (ङ)

कथं दत्त्वा आकाशे । किं ब्रूय ? वङ्किरेव वङ्गेर्भेषजं राम
 एव रामस्य रक्षिता न परवीर्यरक्षणीयं रघुकुलमिति ।
 विभाव्य । न निजवीर्यरक्षणीयं नापरवीर्यरक्षणीयं रघुकुलं
 नीललोहितान्ते वासिति (च) रामेऽभियोक्तारि । विचिन्त्य ।
 अहो ! कालपरिपाको यदश्रुतपूर्वाणि वचांसि श्रूयन्ते
 यदनालोकितचराणि चालोक्यन्ते । सखेदम् । इदं च
 दुःसहतरं निकारान्तरम् । इत्तमवधूय ।

(घ) अवधत् अवधानं कुरुत ।

(ङ) चूडेति । चूडानां पञ्चकं मण्डनं भूषणं यस्य तादृशः
 अनिवार्यचारिणां पञ्चचूडत्वपरत्वादिति भावः शिशुः बासुः
 दाशरथिः क्व नु कुलं क्व नु युवगते इति शेषः, अयञ्च चण्डः नित्यं
 सततम् अकुण्ठेन सुरप्रेषेण अस्त्रविशेषेण खण्डितं विदारितं वृद्धत्
 मृद्धत् क्रौञ्चाद्रेः गर्भात्तरम् अभ्यन्तरम् येन तादृशः मुनिः अहमिति
 शब्दः क्व कुलं युज्यते इति शेषः । तत् तस्मात् स्वयंवरविधौ समेतान्
 सर्वानपि राज्ञः वः युष्मान् ब्रुवे कथयामि यदि वः युष्माकं शक्ति-
 रस्ति तदा रामं रक्षत भागवः पुनः किन्तु क्रुद्धः कुपितः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ।

(च) अभियोक्तारि आक्रामति । अनालोकितचराणि अदृष्ट-
 पूर्वाणि । निकारान्तरम् अन्यविधः परिभव इत्यर्थः ।

अद्यापि धिक्किमिव जीवति भार्गवोऽसौ

बाणावलूनगहवाहनवर्हदाम्नः ।

यस्यावमत्य गुरुदत्तमिमं कुठारं

हिम्नोऽपि राम इति नाम यदस्य हर्ता ॥ ५६ ॥ (छ)

कथं दत्ता आकाशे । किं ब्रूथ ? केन न वर्णितं दागरथेः

शङ्करकामुंकारोपणं को न विस्मितस्तद्वक्त्रेन । साक्षेपम् ।

किमुक्तं केन न वर्णितम् । इत्यादि पठति । तच्छृणुत भोः !

यः कर्त्ता हरचापदण्डदलने यस्यानुमन्ता ननु

द्रष्टा यस्य परीक्षिता च य इह श्रोता च वक्ता च यः ।

सद्यः खण्डितकण्ठपीठवलयः केलिं करिष्यत्ययं

कौलालोऽसितस्य तस्य परशुर्भर्गप्रसादीकृतः ॥ ५७ ॥ (ज)

(छ) अद्येति । अद्यापि असौ भार्गवः किमिव जीवति गर्हित-
जीवी सन् प्राणान् धारयति, धिक् मामिति शेषः । यत् यस्मात्
बाणेन शरेण अवलूनं गुहवाहनस्य कार्तिकेयवाहनस्य वर्हदाम पुच्छ-
रूपं माण्यं येन तादृशस्य यस्य अस्य मम गुरुदत्तं गुरुणा हरेण दत्तम्
इमं कुठारम् अयमत्य अवज्ञाय हिम्नोऽपि अर्भकोऽपि, रामः राम इति
नाम हर्ता बालकोऽपि मम नामशेषं कर्तुमुद्यत इत्यर्थः । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ।

(ज) य इति । ननु भोः ! यः हरस्य चापदण्डस्य भव्यवहेः
दलने भक्ते कर्त्ता, यस्य अनुमन्ता, अनुज्ञाता यस्य द्रष्टा, यस्य परी-
क्षिता य इह श्रोता, यस्य वक्ता । अयं भर्गोऽयं प्रसादीकृतः परशुः
यद्य वपदि क्रीडाशोऽसितस्य रधिरोचितस्य तस्य तस्य खण्डितानि
खिन्नानि कण्ठशयवानि येन तद्याभूतः केलिं करिष्यति । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(भ) सरभसं परिक्रम्य । भी विदेहेश्वरसुहृन्तसञ्चारिणः !
कुञ्जमामनकिरातवर्षवरसौविदक्षाः ! क रामो दाशरथिः ।
नन्वेव भार्गवोऽभ्युपैति ।

सूनवत्रियकण्डमण्डलगतत्कीलासकुल्याभृत-

प्राग्भारिषु सरःसु यस्त्रिषु रूपा चक्रे निवापक्रियाम् ।

श्रुत्वा धूर्जटिचापदण्डदहनं नाम्नश्च सापन्नकं

रामो राममयं स्वयं गुहसहाध्यायी समन्विष्यति ॥५८॥ (अ)

रामः । वत्स । लक्ष्मण ! (ट) दूगत्वादविभावितेनापि
तारतरेण वचसा सरोषसन्धुमो भार्गवो मुनिः प्रतिभाति ।

आपदम्यहादेव पठति ।

रामः । सरभसमुपसृज्य । भगवन् । भार्गव ! सदयं
प्रसीद (ठ) सदाचार इति रामोऽभिवादयितुकामः ।

(अ) सरभसं सनेनम् । विदेहेश्वरस्य सुहृन्तसञ्चारिणः अन्तः-
पुरवर्तिनः । कुञ्जोत्पादि । सौविदक्षाः कस्युकिनः । सौविदक्षाः कस्यु-
किन इत्यमरः ।

(अ) सूनेति । यः रूपा क्रोधेन सूनानां कृतानां क्षत्रियाणां
कण्डमण्डलेभ्यः गच्छन्निः कीलावैः योचितैः वा कुल्या अस्या सरित् ।
कुल्यास्या कलिमा सरिदित्यमरः । तथा भृतः प्राग्भारः प्रकटो भारः
तेषां तादृशेषु त्रिषु सरःसु निवापक्रियां तर्पणविधिं चक्रे कृतवान्,
मोऽयं गुहस्य कुमारस्य सहाध्यायी समन्वयचारी रामः भार्गवः धूर्जटेः
चापदण्डस्य धनुर्वट्टेः दहनं भक्षणं नाम्नः राम इति स्वनाम्नः
सापन्नकञ्च श्रुत्वा अयं रामं दाशरथिं समन्विष्यति मार्गति । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ट) अविभावितेन अनिर्णीतेन तारतरेण उच्चतरेण ।

(ठ) सदाचारः सताम् आचारः शिष्टानुष्ठानम् ।

आमदग्न्यः । विहस्य । नाभिवादनप्रसाद्यो रेषुकाक्षनुः
गरीयान् हि गुरुधनुर्भङ्गापराधः । किं न श्रुतम् ।

अपि कालस्य यः कालः कण्ठे कालो महेश्वरः ।

भार्गवस्तस्य शिष्योऽहं निसर्गनिरवग्रहः ॥ ५८ ॥ (ङ)

ततश्च ।

मध्ये नरेश्वरसभं रभसेन येन

मुक्तं धनुस्तद्धिति च त्रुटितं गुरोर्मे ।

रामेऽपि नाम भजतां भुजदण्डयुग्म-

मुद्दामधामनि तदेतदकाण्डचण्डम् ॥ ६० ॥ (ठ)

रामः । सविनयम् । कैयमद्यान्तिर्भगवतो (च) सुग्वबुद्धिषु
मादृशेषु पुत्रभाण्डेषु पश्यतु हि तपोराशिः ।

बाह्योर्वलं न कलितं न च कार्मुकस्य

कैयस्यकस्य तनिमा तत एष दोषः ।

(ङ) अपीति । यः कण्ठे कालः ग्रीवकण्ठः महेश्वरः काल-
स्यापि कालः संहर्ता, तस्य शिष्यः अहं निसर्गनिरवग्रहः स्वभाव-
दुर्वारः भार्गवः ।

(ठ) मध्ये इति । येन मध्येनरेश्वरसभं रामसभामध्ये रम-
सेन वेगेन मे मम गुरोः रेश्वरस्य मुक्तं त्वक्तं स्वस्वमित्यर्थः घट्टः
तद्धिति कटिति त्रुटितं भङ्गं चकारः पादपूरणार्थः । तदेतत्
अकाण्डचण्डम् अतिप्रचण्डं भुजदण्डयुग्मम् उद्दामधामनि अतितेजी-
यमि रामेऽपि मय्यपीत्यर्थः भजतां नाम, तेन भुजेन मया सह
बुध्यस्वेति भावः । वसन्ततिशक्तं वृत्तम् ।

(च) सुग्वबुद्धिषु मूढमतिषु पुत्रभाण्डेषु पुत्रसदृशेषु ।

(त) बाह्योरिति । हे परपुत्राम ! बाह्योः भुजयोः वलं न

तच्चापसं परशुराम ! मम चमस्र

डिभस्त्र दुर्विससितानि मुदे गुरुणाम् ॥ ६१ ॥ (त)

ज्ञानदम्भः । किं नाम तपोराशिरहं न शीर्षराशिः ।

किञ्च (घ) रे निदर्शितलाघव ! राघव ! स्ववर्षेनापरं
सगर्वमभिहितं तदाकर्ण्य यत्ते करोमि ।

कुटितनिविडनाडीचक्रवालप्रवाल-

प्रसृतदधिरधाराचर्चितोच्चखण्डखण्डम् ।

महमडिति मृडानौकान्तचापस्य भङ्गः

परशुरमरवन्द्यः खण्डयत्यद्य मुष्णम् ॥ ६२ ॥ (द)

कश्चित् न विवेचितं बाहुवदेन नाहं दृष्यामीति भावः । त्रैयम्बकस्य
कार्मुकस्य तन्निमां तत्तुल्यम् अत्यशरत्पञ्च न कश्चित् इति शेषः एष च
दोषः ततः विकृतो न च तत् मम चापसं चमस्रस्य कार्यं दृष्टमिति शेषः
गुरुणां मुदे सन्नोपाय डिभस्त्र वासकस्य मम दुर्विससितानि दुचेटि-
तानि चमस्र गुरुणां विद्यामित्र जनकादीनामतुरोधात् मया त्रैवं
कार्मुकं भग्नं न तु वलदर्पेण तस्मात् क्षमायाम्योऽहमिति भावः ।

(घ) निदर्शितलाघव ! निदर्शितं प्रकटितं तपोराशिरिति
कथनेन इति भावः लाघवं येन तथोक्तः तत्सम्बन्धौ । स्ववर्ष-
नापरं निजसामर्थ्यप्रकटः सूचकम् ।

(द) कुटितेति । क्षमराणां वन्द्यः परशुः अद्य महमडिति
शब्दं कुर्वत इति शेषः मृडानौकान्तचापस्य हरधनुषः भङ्गः
खण्डयितुः दाशरघेः कुटितेभ्य द्विजेभ्यः निविडेभ्यः घनेभ्यः नाडी-
चक्रवालेभ्यः शिरासङ्केभ्यः प्रवालेभ्य इव प्रसृताभिः निःसृताभिः
दधिरधारभिः चर्चितः अचर्चितः उच्चखण्डः प्रचखण्डः रचखण्डः कवन्द्यः
दक्षिणं तद् वचा तथा, मुष्णं शिरः खण्डयतु विनक्तु । माशिनी-
पुष्णम् ।

रामः ।

स्वायत्तेन कुठारेण स्वाधीने राममूर्धनि ।

यथेष्टं चेष्टतामार्थस्वदायां को निषेधति ॥ ६३ ॥ (ध)

जामदग्न्यः । यः (न) प्रेतनायस्वातिथ्यमनुभवितुकामः ।

रामः । अञ्जलिं वत्सा ।

अनूचानं भक्त्या भृगुभव । भवन्तं प्रणमति

क्रुधः शान्त्यै रामस्तदिह सुकुमारं कुरु मनः ।

हठाश्रयन् कण्ठे परशुमपि नीत्ते जयसि मां

रघूणां व्रज्याणः किमपि यदमी गोचगुरवः ॥ ६४ ॥ (प)

जामदग्न्यः । विहस्य ।

(ध) स्वायत्तेनेति । आर्यः भवान् स्वायत्तेन सहस्रस्थितेन कुठारेण स्वाधीने स्वस्य भवतः अधीने आदेशयस्मिन्नि रामस्य मूर्धनि यथेष्टं चेष्टतां व्यवहरतु, को जनः तव आयां निषेधति निषेधं करोतीत्यर्थः ।

(न) प्रेतनायस्य यस्य ।

(प) अनूचाभिनि । हे भृगुभव ! मार्गव ! रामः अहमित्यर्थः क्रुधः क्रोधस्य शान्त्यै प्रणमय अनूचानं वेदपारगम् अनूचानः प्रवचने साङ्गोऽधीती गुरोस्तु व इत्यमरः । भवन्तं भक्त्या प्रणमति । तत् तस्मात् इह अस्मिन् मयि मनः सुकुमारं कोमलं कुरु । हठात् सहसा कण्ठे परशुं कुठारं न्यस्यपि अर्पयस्यपि मां न उन्नेजयसि क्रोधयसि कुठारे कण्ठन्यसोऽपि मम क्रोधो न भविष्यतीति भावः । यत् वक्तात् अमी गोचगुरवः वंशगुरवः व्रज्याः ब्राह्मणाः रघूणां रघुवंशानां किमपि अनिर्वचनीयस्तूतीत्यर्थः रघुकुलेषु ब्राह्मणा इत्यादिपराधा अपि वततं पूज्यन्ते इति भावः । विस्मयिषीद्वचम् ।

रुद्राणीधर्मसूनुर्विशिष्टविशिष्टनष्टिक्कौद्याद्रिकुक्षः

स्कन्दावस्कन्ददायी कतररसरसिकक्षत्रियक्षोदकेलिः ।

दत्तोर्वीनव्यभिचः शरविधुतपयोराशिवक्षान्त्रमोऽहं

श्रेष्ठः श्रीकण्ठशिखो धनुषि धृतरतिर्वाङ्मणो रैबुकेयः ६५ (फ)

वतानन्दः । किमुच्यते (ब) वीरवर्गवरिष्ठः श्रीकण्ठशिखः ।

जःमदन्यः । यदिहापि राजन्यपोते भार्गवो धनुर्धारयति

तदसावस्यैवापराधो यदुत्फुल्लफणं फणावन्तं न पश्यति ।

स तस्यैव दोषः ।

ततः ।

वक्त्रकूर्परनिष्पेषमयं निरपिषत् त्रयम् ।

मम व्रीडां च चण्डोश्चापं च स्वं च जीवितम् ॥ ६६ ॥ (भ)

(फ) रुद्राणीति । अहं रुद्राण्याः पार्वत्याः धर्मसूनुः धर्मपुत्रः,
विशिष्टैः शरैः विशिष्टनेन विष्टः कौद्याद्रेः कुक्षः वेन तद्याभूमः,
स्कन्दस्य कार्तिकेयस्य अवस्कन्दः पराभवः तस्य दायो कार्तिकेवविजेता
इत्यर्थः, कतः रसरसिकानां संध्यामचतुराणां क्षत्रियाणां क्षोदेन
विनाशेन केचिः क्रीडा वेन तद्याविधः, दत्ता उर्वी पृथ्वी एव नव्या
नवीना कदाचित् केनाप्यदत्तत्वादिति भावः भिक्षा कक्षपावेति शेषः
वेन तादृशः, शरैः विधुते निराकृते पयोराशौ समुद्रे वक्षान्त्रमः
कृतान्त्रपदः पृथिव्यां दत्तायां तत्र वासस्य अयुक्तत्वात् समुद्रगर्भे
वास इति बोध्यम् । श्रेष्ठः सर्वांगशीः श्रीकण्ठस्य हरस्य शिष्यः,
धनुषि धृता रतिः चतुरांगो वेन सः धनुर्वेददत्त इत्यर्थः रैबुकेयः
रेणुकासुतः ब्राह्मणः । अग्निरावृत्तम् ।

(ब) वीरवर्गेषु वरिष्ठः श्रेष्ठान् । राजन्यपोते क्षत्रियशिखौ
राजे इत्यर्थः । अस्यैव रामस्यैव । उत्फुल्ला फणा वस्य तादृशं
उत्सोक्षितफणं फणावन्तं पश्यन् ।

(भ) पश्येति । अयं दाशरथिः मम व्रीडां चण्डाक्ष विमुहता-

जनकः । कथं (म) सद्यस्तयस्त्रयहयस्यापि मम पुन-
रस्त्रयहयक्षणे वर्तते । नेपथ्यामिदुचमवलोच्य । कः कोऽव
भोः ! धनुर्धनुः ।

पुरुषः प्रविश्य धनुरपनीय निष्क्रान्तः ।

जनकः । धनुरादाय ।

चण्डीशचापमवमन्तरि राजसेन्द्रे

शस्त्रत्यजाऽपि धृतमेव मया त्वमासीः ।

रामाय कार्मुक ! पुनः परिगृह्यसेऽद्य

वत्सेऽपि वाञ्छितवत्तेऽनुचितं चरितम् ॥ ६७ ॥ (य)

समाधाय ।

प्रणमति जनकस्त्वां देवि ! दिव्यास्त्रविद्ये !

मम धनुषि पुराणे सन्निकर्षं कुरुष्व ।

अनितामिति भावः, चण्डीशस्य हरस्य चापं धनुश्च, स्वं जीयितव्यं
एतत् त्वयं पक्वकर्पूरनिष्पेक्षं पक्वकर्पूरमिव निरपिषत् अस्त्रयहयत् ।

(म) सद्यस्तं परित्यक्तं शस्त्रयहयं येन तादृशस्य योगित्वादिति
भावः । अस्त्रयहयस्य क्षणः समयः शिशोर्मातुः रक्षणीयत्वादिति
भावः ।

(य) चण्डीशेति । हे कार्मुक ! राजसेन्द्रे रावणे चण्डीशस्य
चापं धनुः अयमन्तरि अधिष्ठापति सति शस्त्रत्यजा कृतशस्त्रत्वागेनापि
मया त्वं धृतम् आसीः, अद्य पुनः वत्सेऽपि अर्भकेऽपि रामे अनुचितं
चरितम् चेष्टितं वाञ्छितवत्ते रामाय भार्गवाय भार्गवात् रामं रक्षितु-
मिति भावः परिगृह्यसे ध्रुवसे । वसन्त तिलकं धृतम् ।

(र) प्रणमतीति । हे दिव्यास्त्रविद्ये ! देवि ! जनकः त्वां
प्रणमति, मम हाराणे धनुषि सन्निकर्षम् अधिष्ठानं कुरुष्व । नदन्ते

परिभवति मध्ये भार्गवो रामभद्रं

प्रहिणु तदिह वाचान् वादकं मां दुनोति ॥ ६८ ॥ (र)

दशरथः । सम्बन्धिनं । जनक ! (ल) कृतं कृतं कामु-
कपरिग्रहेण किमिति प्रादुर्भूतसाहसावतंसमपि ज्ञाना-
तरमवजानासि । पश्य ।

यस्योत्पत्तिर्दिनकरकुले यं महाभागधेयं

विश्वामित्रं धनुष्यनिषयेकशिष्यं व्यधत् ।

श्रीकण्ठो ये बलमविकलं यस्य चापे च दृष्टं

तस्यान्यस्माद्यदि परिभवः स्वस्ति वीरव्रताय ॥ ६९ ॥ (व)

विश्वामित्रः । महाराजमीरध्वज ! यथाह सम्बन्धो ते

दशरथः । वरुणपीय जामदग्न्यं प्रति ।

जम पुरतः भार्गवः रामभद्रं परिभवति । तत् तस्मात् इह भार्गवे
वाचान् प्रहिणु वाचक, वादकं दृष्टत्वं मां दुनोति तापयति दृष्टस्य
जम वाचप्रयोगे स्वयमक्षयत्वात् तव साहाय्यप्रार्थनेति भावः ।

(र) कृतं कृतम् अक्षयम् । प्रादुर्भूतः प्रकटितः धनुर्मन्त्रेनेति
भावः साहसस्य पराक्रमप्रकाशस्य अवतंसः अलङ्कारविशेषः येन
तादृशम् ।

(व) यस्येति । दिनकरस्य कुले सूर्यकुले यस्य उत्पत्तिः जन्म ।
विश्वामित्रः यं महाभागधेयं महाभाग्यवान् धनुष्यनिषदि धनुर्वेदे
एकशिष्यम् अद्वितीयं ज्ञानं व्यधत् कृतवान् । श्रीकण्ठो ये चापे हरधनुषि
जस्य अविकलं सम्पूर्णं बलं दृष्टम्, तस्य रामस्य यदि अन्यथा जनात्
परिभवः पराजयः स्यादिति शेषः तदा वीरव्रताय सक्ति युभयस्य
वीरव्रतं परिपालयामिति भावः । मन्दाक्रान्तादृशम् ।

रामः शिष्यो भृगुभव । भवान् भागिनेयीसुत । मे

वामे बाहावुत तदितरे कार्यतः को विशेषः ।

दिव्यास्त्राणां तव पशुपतेरस्य मत्तसु लाभ-

स्तत् त्वां याचे विरम कलहादार्यकर्मारभस्व ॥७०॥ (ग)

जामदग्न्यः । मातुर्मातुल ! न (घ) किञ्चिदन्तरं भवती
भवानीवल्लभस्य च न किञ्चिदन्तरं क्षत्रियवटोऽस्वदन्ते-
वासिनः क्षत्रियान्तकरस्य शङ्करशिष्यस्य वा ।

यत्नागन्धः । (स) अतिनिरर्गलवाग् भार्गवो यद्गुरुष्वपि
नानुरध्यते ।

जामदग्न्यः । किञ्च भीः । (ह) स्वभुजोपाजितब्रह्मभाव !
न शस्त्रग्रहणाधिकारः सम्बन्धमनुरध्यते ।

(ग) राम इति । हे भृगुभव ! रामः दायरविः मे शिष्यः,
भवान् मे भागिनेयीसुतः भागिनेय्यासनयः । वामे उत अथवा
तदितरे दक्षिणे बाहौ कार्यतः कार्येषु कः विशेषः प्रभेदः न कोऽपी-
त्यर्थः । तव पशुपतेः सकाशात् अस्य दायरघेस्तु मत्तः सकाशात्
दिव्यास्त्राणां लाभः अधिगमः, तत् तस्मात् त्वाम् अहं याचे प्रार्थने
कलहात् विषादात् विरम, आर्यं शिष्टासुष्ठवं कर्म आरभस्व कुरुष्व ।
मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(घ) अन्तरं प्रभेदः । क्षत्रियवटोः राजन्वकुमारस्य रामस्य ।
सोऽसुष्ठुलोकिरियम् ।

(स) अतिनिरर्गलवाक् यथेच्छयादी ।

(ह) स्वभुजेति स्वेन भुजेन उपार्जितः अधिगतः ब्रह्मभावः
ब्रह्मस्वमेव तत्सम्बुद्धौ । एतेन कात्पनिकं ब्रह्मत्वं तवेति सोऽ-
प्राप्तोक्तिरनुभवनीया ।

रामः । ब्रह्मर्षे ! जामदग्न्य ! कः पुनरयं शस्त्रग्रहणा-
धिकारो यद्गुरुष्वपि तिरस्कारः ।

जामदग्न्यः । सञ्जुहुटीभङ्गम् । आः (च) चतुर्विधेष्ट ! वटो !
वाचाटोऽसि ।

भग्नरुद्रधनुःसुखप्रोतेन शिरसा तव ।

मुण्डधारी व्रती चाहमुपस्थास्ये कपासिनम् ॥ ७१ ॥ (क)

रामः । भगवन् ! किं पुनरिमाः ख सर्वकृपा रोषवाचः ।

सर्वत्यागी परिचतवयाः सप्तमः पद्मयोनेः

शिष्यः शम्भोरिति च यदि वः प्रश्रयौ रामभद्रः ।

तत् किं भीमा भ्रुकुटिघटना तामिमां नास्मि सोढा

बोढा वीरव्रतविधिमयं बह्वर्षीहमेति ॥ ७२ ॥ (ग)

(च) चतुर्विधेष्ट ! चतुर्विधम ! ।

(क) भग्नेति । सुखप्रोतेन सुखितशिराः व्रती व्रतपरावचनं
अहं भग्ने रुद्रधनुषि प्रोतेन निघातेन तव शिरसा कपासिनं हरम्
उपस्थास्ये अर्चयिष्यामि ।

(ख) सर्वकृपाः मर्मच्छेदिन्यः ।

(ग) सर्वत्यागीति । सर्वत्यागी पृथिव्या दानात् तत्सर्वस्यः
निष्कृष्ट इत्यर्थः परिचतवया स्वयिरः पद्मयोनेः ब्रह्मर्षः सप्तमः
अधस्तनसप्तपूरुषपुरुषः शम्भोः शिष्यश्च भवानिति शेषः इत्येवं कार-
णात् रामभद्रः अहमित्यर्थः वः युष्माकं प्रश्रयौ, विनयी युष्मान्
प्रति सविनयं व्यवहरतीत्यर्थः । तत् भीमा भीमया भ्रुकुटिरचना किं
किमर्थं क्रियते इति शेषः भीमयाया भ्रुकुट्याः पात्रं नाहमिति
भावः । अस्मि अहं ताम् इमां भ्रुकुटिरचनां न सोढा न बोढुं
शक्नोमीत्यर्थः । वीरव्रतविधिं वीराचारानुष्ठानं बोढा वक्ष्यामि
वीरोचितमाचरिष्यामीत्यर्थः यत् यस्मात् अयं गुरुः विद्यामिलः व्रीहं

आमदग्न्यः । ततः किम् ।

रामः । ततश्चेदम् ।

यस्याचार्यकमिन्दुमौलिरकरोत् स ब्रह्मचारी चिरं
जातो यत्र गुह्यकार च भुवं यद्गीतवीरव्रताम् ।
तत्कीदृशरहस्यमद्य भगवन् ! द्रष्टैष रामः स ते
हेलाञ्जृम्भितजृम्भकेण धनुषा चक्रं च नालम्बयम् ॥ ७३ ॥ घ)

आमदग्न्यः । साधु रे चत्रियहिम्न ! साधु साधु मातु-
र्मातुलग्निष्य साधु साधु (ङ) ताडितताडकाकुटुम्बक !
साधु साधु भग्नभर्गवाणासन ! साधु साधु रैणुकेवरण-
रसिक ! साधु, किन्तु ।

चापं वृषाकपिनिरस्तसमस्तसारं

हे धा विधाय रघुनन्दन ! मा स्म दृष्यः ।

सञ्ज्ञाम् एति प्राप्नोति विद्यामित्रं गुरुं प्रति तव परिहासेन लज्ज-
वालं द्रष्टुं नाहं शक्यामीति भावः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(घ) वस्येति । इन्दुमौलिः शिवः यस्य आचार्यकम् आचार्यकर्म
अकरोत् यत्र आचार्यकर्मसमये इत्यर्थः चिरं स ब्रह्मचारी जातः गुह्यः
कार्तिकेयः भुवं यस्य गीतं वीरव्रतं यस्यां तयाभूतां चकार च । हे
भगवन् ! अद्य एष सः रामः तस्य ते तव तत्कीदृशरहस्यं धनुर्वद-
शिना द्रष्टा दृश्यति, हेलाया अवलीलाया उज्जृम्भितानि जृम्भकाणि
तदास्यानि अस्त्राणि येन तादृशेन धनुषा चक्रं चालं तेजः न
नालम्बयं न आश्रयम् । शार्दूलयिक्रीडितं वृत्तम् ।

(ङ) ताडितं निहतं ताडकायाः कुटुम्बकं येन तत्सम्बुद्धौ ।

(च) चापमिति । हे रघुनन्दन ! वृषाकपिना हरेण निरस्तः
निष्काशितः समस्तः समयः सारो यस्मात् तादृशं चापं धनुः हे धा

वैकुण्ठकामुकमकुण्ठकठोरभावः-

मारोपयेतदिह चेत् तव शक्तिरस्ति ॥ ७४ ॥ (च)

इति धनुर्पश्यति ।

वक्ष्यते । शूरोभूयादाव च धनुः । आर्य्य ! आर्य्य ! (छ) आर्य्या-
लाभपक्षेकप्रचयिनि शङ्करकामुकारोपये के नामान्ये
दीर्घश्चण्डिममात्रोप्ये तु वैष्णवे धनुषि सति पदाति-
स्यै तस्यै न प्रभुरार्य्यः ।

सीता । सनतम् । वच्छ ! लक्ष्मण ! सुलक्ष्णोऽसि नो
राघवकुलोचिदचरिदधुरं धारेसि (२२) ।

विद्यामित्रः । रामभट्टे भग्नधूर्जटिधनुषि ज्यायसि कनी-
यसो भ्रातुरुचितमेव माधवीयं चापमारोपयितुं भङ्क्तुं वा ।

(२२) वत्स ! लक्ष्मण ! सुलक्ष्णोऽसि नो राघवकुलोचित-
चरितधुरं धारयसि ।

विधाय भङ्क्ता नास्ति दृष्टः इति मा कुर्व । चेत् यदि इह धनुर्वेद-
रहस्ये तव शक्तिरस्ति तदा अकुण्ठः कठोरभावः यस्य तादृशम् एतत्
वैकुण्ठस्य नारायणस्य चापं धनुः आरोपय मौर्व्या सङ्क्रमय । वसन्त
तिथिकं वृत्तम् ।

(छ) आर्य्येति आर्य्यायाः मैत्रिल्या लाभ एव पक्षः
तस्य प्रचयिनि सम्बन्धिनि । अन्ते आर्य्यादपरे के नाम ? न
केऽपि शङ्का इत्यर्थः । दीर्घश्चण्डश्च बाहुदण्डश्च चण्डिमा चण्डालं
तेन आरोप्ये आरोपणीये यस्य बाहोश्चण्डालमस्ति स एव इदमारोप-
यितुं शक्नोतीति भावः । वैष्णवे विष्णुदेवताके । पदातिष्वेव शूद्र-
वदातौ वक्ष्यन्ते सति विद्यमाने आर्य्यः । न प्रभुः नाधिकारी, न हि
राघवन निर्वाह्ये कमेष्टि प्रमोदावश्यकत्वमिति भावः ।

लक्ष्मणः । आरोपयति ।

रता न्दः ।

दोर्दण्डन्यासलीलानमदटनि तडुत्कारि नारायणीयं
सद्यः स जीकृतन्यं विरचयति धनुर्लक्षणे श्यामलक्ष्म ।
रामस्याद्यस्य दत्तं मुखशशिनि पदं कालिकालाञ्छनेन
न्यस्तं नव्यस्य भव्ये कुमुदवनभुवा द्राक्स्मितज्योत्स्नया च ॥ (ज)

विश्वामित्रः । योगिन् ! जनक ! सखे ! दशरथ !
रामभद्रभ्रातृत्वमति हि (भ) निर्व्यूढमिच्छाकुक्कुललक्ष्मणा
लक्ष्मणस्य ।

हेमप्रभा । सहि ! जाणइ ! पेक्ख देवरस्स दे भत्त,
सरिसं परक्कमं ता सुभणिदं अज्जेण णिहलिदसङ्करसरारसणे

२२) सखि ! जानकि ! प्रेक्षस्व देवरस्य ते भर्तृसदृशं पराक्रमं

(ज) दोर्दण्डेति । लक्ष्मणे सद्यः तत्क्षणं दोर्दण्डयोर्न्यासस्य
अर्पणस्य या लीला विश्वासः तेन ज्ञानमनी अटनी ज्ञा यस्य तादृशम्
अतएव तडुत्कारि तडुत्कारध्वनियुक्तं सञ्जीकृता ज्ञा यत्र तादृशं
नारायणीयं वैष्णवं धनुः विरचयति आरोपयति सति आद्यस्य
प्रथमस्य रामस्य मार्गवस्य मुखशशिनि कालिकासाञ्छनेन कानिश्चा
श्यामलक्ष्म पदं दत्तं नव्यस्य नवीनस्य रामस्य दशरथेः मुखशशिनि
द्राक् अटति कुमुदवनभुवा स्मितज्योत्स्नया पदं न्यस्तं अर्पितम् ।
कथ्यराष्ट्रम् ।

(भ) निर्व्यूढं सम्यक्सम् । रक्षाकोः कुक्षं तस्य लक्ष्मणः
चिह्नभूतस्य दृष्टान्तरूपस्येत्यर्थः ।

कीदृं कृषिदुभादुणो समुचिदं जेव वैकुण्ठवाणासनविना-
क्षणम् । अस्मिं कथेमि (२३) ।

धनुर्विभ्रमोमङ्गणिविष्टमुष्टिणिबन्धरणन्तपिअदण्डम् ।

चक्षुर्जिह्वप्रणिवहन्तचङ्गुलगुणघग्घरुसूसम् ॥ ७६ ॥ च)

ब्रह्माण्डभण्डभिन्दयवाचलपटुरवगुणमिस्त्रो ।

सन्धिञ्जइ पप्रण्डपप्रोदमण्डलाडम्बरुडामरो ॥ ७७ ॥ (ट)

तत् सुभणितभार्येण निर्दक्षितगङ्गरासने ज्येष्ठे कटिभ्रातुः सक्त-
चित्तमेव वैकुण्ठवाणासनविनाशनम् । अन्तर् कथयामि ।

धनुर्विभ्रममध्यनिविष्टसुष्टि विबन्धरणसिञ्जरण्डम् ।

चक्षुर्जिह्वपितृषट्पुल्लगुणघग्घरोच्छोष्म् ॥

ब्रह्माण्डभाण्डभेदः व्यापृतापटुरवगुणमित्रः ।

सन्धीयते प्रकटपयोदमण्डलाडम्बरोडुामरः ॥

(ज) धनुर्विरिति । धनुः भार्गवस्येति शेषः विभ्रमेण हेतुना मध्ये
निविष्टो यो सुष्टिः लक्ष्मणस्येति भावः तेन निबन्धेन हेतुना
रणम् ध्वन् न निजस्य स्वस्य दण्डः यस्य तादृशं तथा अन्यस्य पराजयेत्यस्य
भार्ययस्य पिपतन् आयिर्भवन् षट्पुल्लस्य चपलस्य गुणस्य मौर्व्या घर्घरस्य
ध्वनिविशेषस्य उच्छोषः यस्य तथाभूतं सत् चक्षति च्यवति ।

(ट) ब्रह्माण्डेति । ब्रह्माण्डमेव भाण्डं तस्य भेदेन व्यापृतः
उद्यतः पटुः मङ्गान् रयो यस्य तादृशेन गुणेन मौर्व्या मित्रः
संवर्धितः धनुर्दण्ड इति शेषः प्रकटस्य प्रचण्डस्य पयोदमण्डलस्य
अक्षप्रसगूढस्य व्याडम्बरः गर्जनं तद्वत् उडुामरः प्रचण्डस्वनः
सन्धीयते पराजय्यते आक्रान्त्यते लक्ष्मणेनेति शेषः ।

सवणन्तघडिग्रगुणलक्षिणीबिडकुडिलन्तकोडिकुण्डलितम् ।
 भणभणइ भट्ति पुणरुत्तिमञ्जुसिञ्जारवं चावम् ॥७८॥ (ठ)
 भुअजुअलदण्डमण्डलितचण्डकोअण्डदण्डभङ्गभवी ।
 पिण्डजुइ अइ व बल्लण्डभण्डए कटुकटकारो ॥७९॥ (ड)
 इअ वलइ असन्धिअकट्टिअस्स धणुहो नरेन्द्रसदणेषु ।
 रहुउलविक्रममेकं कहईव विदलणटङ्कारो ॥८०॥ (ढ)

अवगान्तघटितगुणयटिनिविडकुटिलान्तकोटिकुण्डलितम् ।
 भणभणायते भटिति पुनरुत्तमञ्जुसिञ्जारवं चापम् ॥
 भुजयुगलदण्डमण्डलितचण्डकोदण्डदण्डभङ्गभवः ।
 पिण्डते अथ च बल्लण्डभाण्डे कटु कटत्कारः ॥
 इति वसयितसन्धि आकट्टस्य धनुषो नरेन्द्रसदनेषु ।
 रघुकुलविक्रममेकं कथयतीव विदलनटङ्कारः ॥

(ठ) अवयेति । चापं कार्मुकं भार्गवदत्तं वैष्णवमिति शेषः
 अवगान्ते कर्णान्ते घटिता आकट्टा गुणयटिर्यस्य तथाभूतं निविडं
 दृढं यथा तथा कुटिलान्ता वक्रान्ता कोटिः यस्य तथोक्तं कुण्डलितं
 चक्रोक्तं आकर्षणेनेति भावः पुनरुत्तमं अधिकः मञ्जुः मनीषः
 सिञ्जारवः मीथीध्वनिर्यस्य तथाविधं सत् भटिति भणभणायते ।

(ड) भुजेति । अथ च अघुनापि भुजदण्डयुगलेन मण्डलितः
 आकर्षणेन चक्रोक्तः यः चण्डः प्रचण्डः कोदण्डदण्डः घटुर्यटिः तस्य
 भङ्गात् भवतीति तथाभूतः बल्लण्डभाण्डे जगदन्तरे कटुः तीव्रः
 कटत्कारः ध्वनिविशेषः पिण्डते मनीभूतः श्रूयते इत्यर्थः ।

(ढ) इतीति । इति इत्थं नरेन्द्रसदनेषु राजवेश्मसु यल-
 यितसन्धि चक्रोक्तसन्धि यथा तथा आकट्टस्य धनुषः विदलन-
 टङ्कारः मङ्गध्वनिः एकम् अद्वितीयं रघुकुलस्य विक्रमं कथयतीव ।

जनकः ।

हरधनुषि हठाधिरोपणेन

क्षितितनयापरिभाषितः पणोऽभूत् ।

विहितमपरिभाषितं पणत्वं

पुनरिदमूर्मिलया मुरारिचापे ॥ ८१ ॥ (ऋ)

हस्तमुद्यम्य भोः सम्बन्धिन् ! दशरथ ! सार्धं वत्सा
ममूर्मिला पारितोषिकं लक्ष्मणस्यास्तु ।

दशरथः । अस्तु ।

विद्वामित्तः । ते अपि माण्डवी श्रुतिकीर्त्तिश्च कुशध्वज-
दुहितरौ भरतशत्रुघ्नयोः स्ताम् ।

शतानन्दः । आं किमपि प्रियं नः ।

जामदग्न्यः । अति हि दशरथहिंस्रौ (तं) प्रगल्भे ते तदेत-
दपरं समरसंरम्भक्षमां मिथिलोपकण्ठक्षमामवतराम
इत्युत्तरति ।

(ऋ) हरेति । हरस्य धनुषि हठाधिरोपणेन सहसा न्या-
संयोगेन क्षितितनयायाः सीतायाः परिभाषितः प्रतिज्ञातः पणः
अभूत् यः हरधनुः आरोपयिष्यति स एव पृथ्वीसुतां परिणेष्यतीति
पूर्वं पणः कृतोऽभूत् इति याक्यार्थः । पुनः ऊर्मिलया मम दुहित्वा
इति शेषः अपरिभाषितम् अप्रतिज्ञातं पणत्वं मुरारेः विष्णोः चापे
धनुषि विहितम् । वैष्णवधनुर्भङ्गेनानेन अगणितमपि ऊर्मिलां
परितुष्टो लक्ष्मणाय ददामीति भावः । पुष्पितायाष्टसम्, अयुजि
नृगदेफतो दकारो युजित नजो जरगाश्च पुष्पितायेति
नक्षत्राणां ।

(त) प्रगल्भेते खर्द्धेते ।

नेपथ्यं प्रति । अये माठर ! धनुर्धनुः ।

प्रविश्य शिवः । इदं धनुः ।

जामदग्न्यः । आदाय ।

हर्षोऽम्बुक्तामृतार्द्रद्युसदनसुमनोदामसम्पर्कजीव-

मद्बाणतुण्यवोराख्यनणुरणमहारभनर्मावितानि ।

वर्तन्तां नव्यपल्लुक्षुकविवुधबध्वाञ्छितच्छेदखेद-

व्याधूताविजयाणिप्रविचलवलयस्फालकोलाहलानि ॥८२॥ (घ)

ततश्च ।

विधाय धरणीबन्धमराममपलक्षणम् ।

अनृषो गुरुरादानां गन्ताऽस्मि निजमाश्रमम् ॥८३॥ (द)

(घ) हर्षेति । हर्षेण आनन्देन उन्मुक्तातां विचिप्रानाम् ।
अमृतार्द्राणां सुधालिप्तानां द्युसदनसुमनोदानां देवपुष्पमाख्यानं
सम्पर्केण स्पर्शेन जीवन्तः सम वाचैः क्षुब्धाः निहताः वीराः तेषु ताड-
नानि अतएव नव्येषु अभिनत्रेषु पतिषु संघामहतवीरेष्वित भावः
उत्क्षुब्धाः याः विबुधबध्वाः सुरसुन्दर्यः तासां वाञ्छायाः अभिलाषस्य
नवपल्लवमविषयस्येति भावः छेदेन भङ्गेन अमृतस्यर्शेन तेषां पुन-
रञ्जीयितत्वादिति भावः यः सेदः दुःखं तेन व्याधूताः चासिताः
आविद्धाः शिरसि आहता इत्यर्थः ये पाण्डवः कराः तेषु प्रविचलानि
चञ्चलानि यानि वलयानि हस्तभूषणानि तेषाम् आस्फालस्य
कोलाहलानि कलकञ्चल्यः अनशुः मृद्वान् यः रथमहारण्यः
संघाममहोद्योगः तस्य नर्मावितानि नर्मवदाचरितानि सन्ति वर्तन्तां
भवन्तु । स्रग्धरावृत्तम् ।

(द) शिष्येति । धरणीबन्धं भूतलम् अरामं रावणभूतलम्
अपलक्षणं स्रग्धरावृत्तञ्च विधाय गुरुरादानाम् अनृषः सन्
निजम् आश्रमं गन्ता ममिवामि ।

रामः । भगवन् ! भार्गव !

करस्थे सति कोदण्डे तूष्णीरस्थे षु पत्रिषु ।

विधत्स्व स्वयमोवीर्यं किं वीरस्य विकत्यया ॥ २४॥ (ध)

इति परिक्रम्य निष्क्रान्तः सर्वे ।

भार्गवभक्तो नाब चतुर्गोष्ठः ।

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

अतः परमुन्मत्तदशानो भविष्यति ।

प्रविश्य मायामयं परिक्रम्य च माक्षेपम् । रंहो ! (क) निसर्गं
निरर्गलचरितैकनिबन्धन ! विधे ! इदमुपलभ्यसे कः पुनः
प्रकारस्तव यद्वाक्येऽपि चारभावः सुधादोधितावपि
लाञ्छनकथाया पुलक्यापत्येऽपि सतिविपत्त्यां यदादिष्टा-
ऽस्मि राघवसराजेन यदुत गच्छ त्वं रघुराजधानीमयोध्यां
तत्र च चण्डीशकोदण्डनिर्दलनलक्षजानकीजनितगर्व-
गरिमा प्रथमदाशरथिर्वाच्यः ।

(घ) करस्थे इति । कोदण्डे धनुषि करस्थे हस्तवर्त्तिनि इति
तथा पत्रिषु शरेषु तूष्णीरस्थेऽपि सत्सु स्वयं यमोवीर्यं निबन्धनः
वीर्यं वलं विधत्स्व प्रकटय वीरस्य विकत्यया आत्मदायया किम् ? न
तु वीराः विकत्यन्ते इति भावः ।

(क) निसर्गेति । निसर्गेण प्रकृत्या निरर्गलं यद्येच्छं चरितं
मेदितं निबन्धति, सङ्कटयतीति तदुच्यते । उपायभ्यसे अधिचिन्त्ये ।

मेघिली यदि धनुर्ब्रूही भवे-

तद्गुणात् प्रथमतस्तदीशिनः ।

राम ! विद्धि तव मोहमित्वमुं

विष्टपत्रयपतेर्ममास्तु सा ॥ १ ॥ (ख)

किञ्च रे राजन्यपोत ! न अवगमोचरं गता राक्षसराज-
प्रतिज्ञेयम् । कुम्भौर्धौत्यादि पठति । भद्र ! मायामय ! स
इत्यभिहितस्तामर्पयिष्यति सा तु तदर्पिता ।

अस्माद्विक्रमचेष्टितानि निखिललौक्यहेलाजय-

प्रद्वीभूतसुरासुराणि भवतो भूमेः सुता शृण्वती ।

पत्न्यौ द्वेषकषायितेन मनसा स्निग्धा मयि स्थास्यति

स्त्रीणां प्रेम यदुत्तरोत्तरगुणग्रामस्पृहाचञ्चलम् ॥ २ ॥ (ग)

रत्नानामाकरे उत्पत्तिज्ञेते सागरेऽपि क्षारभावः सर्वथाकृत्यम् ।
न गच्छः छाया कलङ्कचिह्नम् । पुञ्जस्तस्य अपत्ये रावणेऽपि मतिर्विप-
र्यासः बुद्धिवैलक्षण्यम् । चण्डोशस्य कोदण्डोर्द्वलनेन धनुर्भङ्गेन
बन्धया जानक्या जनितः उत्पादितः गर्भस्य अङ्गहारस्य गरिमा
गौरवं यस्य तादृशः प्रथमदाशरयिः दाशरथीनां दशरथापत्न्यानां
प्रथमः उल्लेखः राम इत्यर्थः ।

(ख) भैःछलीति । राम ! मेघिली जानकी धनुषः हरकामुण्डस्य
मूहः पञ्चः तद्गुणात् तस्मिन् गुणारोपणात् भवेत् यदि, तत् तदा
प्रथमतः पूर्वम् ईशिनः प्रभोः प्रणजयित्वादिति भावः । तव तत्
कीताकृपं वस्तु इति इत्थं तव मोहं धमं विद्धि जानीहि, सा
कीता विष्टपत्रयस्य त्रिभुवनस्य पतेः मम अस्तु भवतु मम त्रिभुवन-
स्वामित्वात् शीतायस्तद्वर्णगताञ्च समैव तस्यां प्रभुत्वमिति भावः ।

(ग) अस्मादिति । भूमेः पृथिव्याः सुता जानकी भवतः
वकाशात् निखिलस्य समग्रस्य लौकिकस्य हेलाया अनायासेन यः

विचिन्त्य । तत्कथमसौ निसर्गनिशाचरश्चतुर्वसिष्ठविष्णो-
मित्रसनाथ इत्यमभिधातव्यो भवति सोऽयं (घ) काशकूटक-
बलनग्रहस्तदिदं यमदंष्ट्रादुरगलाकाकर्षणम् । विभाव्य भवतु
तदिदमसमञ्जसं चेष्टितं देवस्य नयज्ञानवते मात्स्यवते
निवेदयामि स खल्वस्माकं मतिनौविप्लवे कर्णधारः ।
अपरिक्रमवपलोक्त्य । कथमयममात्यो मात्स्यवान् किमपि
चिन्तयन् लेखहस्त आस्ते । विभाव्य । तस्मिन्महाराजरावण-
दुर्नीतिपरम्परायत्तचित्तेनानेन भवितव्यं न हि तरणि-
किरणस्पर्शादन्यो व्याधिरिन्दीवरवनस्य ।

सुखिनः परसौख्येन परदुःखेन दुःखिताः ।

आयन्ते कवयः काव्ये नयतन्त्रे च मन्त्रिणः ॥ ३ ॥

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो मात्स्यवान् ।

अथः तेन प्रह्वीभूता मन्त्रीभूताः वशङ्कताः सुराः असुराश्च तेषु तानि
अस्माकं विक्रमचेष्टितानि शृण्वन्ती पत्न्यौ स्त्रामिनि रामे द्वेषकषा-
यितेन विद्वेषकलुषितेन मनसा लपसज्जिता मयि स्निग्धा स्नेहवती
च स्वास्यति भविष्यतीत्यर्थः यत् यथात् स्त्रीणां प्रेम उत्तरोत्तरस्य पर-
परस्य गुणग्रामेषु स्मृत्वा चक्षुषं चपलं भवति । सामान्येन विशेष-
समर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासः । गार्हृचविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) काशकूटेति काशकूटस्य कपलने मत्तणे ग्रहः व्याग्रहः यत्र
इत्यर्थः, यमस्य दंष्ट्रादुर एव गलाका तस्याः आकर्षणं रामसमीपे इत्य-
रावणवचनं इवाह्वयमानमिव यमदंष्ट्राकर्षणमिव भवावर्हति
भावः । असमञ्जसम् अयुक्तम् । मतिरेव त्रौत्तरणिः तस्या विप्लवे विप-
र्यासे कर्णधारः नाविकः । तरणिकिरणस्पर्शात् सूर्यकिरणस्पर्शात् ।
इन्दीवरवनस्य भीमोत्पलकाननस्य ।

माख्यवान् । मिथिलापुरीनिवासिना । छ स्पर्शेन लेखः
प्रहितस्तदमुं निरूपयामि । उक्तुञ्च वाचयति । स्वस्ति
लङ्कायां मतिमन्तं माख्यवन्तं विदेहनगरीतः कश्चित् सवि-
नयमवबोधयति अथ योऽन्यत् ।

सीतास्वयंवरविधौ धनुरीश्वरस्य

चक्रीकृतं भुजबलेन बभञ्ज रामः ।

श्रुत्वा च तन्मुनिवृषा वृषकेतुशिष्यो

राधाञ्जलमिव पुरीं मिथिलामवाप ॥ ४ ॥ (च)

तदेतद् वा विदितमेव । इदमिदं निवेद्यते तत्र च
(छ) शरानिकरवर्षणे क्षितितलनिघर्षणे सुभटवर्षणे कातर-
मनोधर्षणे परस्परप्रतिहतिमर्षणे कीलालप्रकर्षणे लोम-
हर्षणे च महारम्भे समरसंरम्भे ।

(छ) स्पर्शेन चरेण । अपसर्पश्चरः स्पग इत्यमरः ।

(च) सीतेति । रामः सीतायाः स्वयंवरविधौ भुजबलेन चक्री-
कृतं ईश्वरस्य शिवस्य घनुः बभञ्ज । मुनिवृषाः तापसेन्द्रः वृषकेतो-
र्हरस्य शिष्यः भार्गवः तत् श्रुत्वा रोषात् अञ्जलिमिव मिथिलां पुरीम्
अवाप प्राप्नवान् । वषन्ततिलकं वृत्तम् ।

(छ) शरेति शरानिकराः बाणपरम्पराः वृष्यन्ते अस्त्रिक्षिति
बधोक्ते अधिकरणे अतट् । एवमुत्तरत्वापि बोध्यम् । क्षितितलं निघ-
ष्यते अस्त्रिक्षिति तादृगे, सुभटाः सुवीराः वृष्यन्ते अस्त्रिन् शरपरम्परा-
भिरिति तपोक्ते, कातराणां भीतानां मनांसि वृष्यन्ते आकुलीक्रियन्ते
अस्त्रिन् तथाविधे, परस्परस्य प्रतिहतिः प्रतिघातः सृष्यते प्रतिक्रियते
अस्त्रिन् इति तादृगे, कीलालानि रुधिराणि प्रकृष्यन्ते निःसा-
र्यन्ते अस्त्रिक्षिति तथाभूते, लोमहर्षणे रोषाञ्जोत्पादिनि महा-
रम्भे महोद्योगे समरसंरम्भे संपासव्यापारे ।

शम्भोः शिष्यं कुशिकमुनितः प्राप्तविद्यापविद्यः
 क्षुण्णक्षत्रं दशरथभुवामग्रणीः क्षत्रियाणाम् ।
 वृद्धं बालश्चावनकुलजं भास्वतो वंशजन्मा
 रामं रामो व्यजयत गतिच्छेदिना सायकेन ॥५॥ ज।
 विचिन्त्य । महती वार्त्ता । विभाव्य । तस्यापि कलत्रे
 राक्षसराजोऽनुरज्यत इति न सुखोदकं तर्कयामि ।
 मायामयः । विचिन्त्य । कथमधोतलेखस्तद्यावदुत्सर्पामि ।
 परिक्रम्य । कनिष्ठमातामह ! मायामयोऽभिवादयते ।
 माख्यवान् । अपि सुखं भद्रस्य महाराजरावणः किं
 कुरुते ।
 मायामयः । (भू. यदपङ्कजासनसम्भवान्वयः कुरुते ।
 माख्यवान् । किमि ।
 मायामयः । यदादिष्टोऽस्मीति पठति ।
 माख्यवान् । हस्तिना । ज वृद्धबुद्धिर्हि प्रथमं पश्यति चरमं
 कार्यदुर्योगोऽवतरति यन्मया धूर्जटिधनुरधिचेपणतः

(ज) शम्भोरिति । कुशिकमुनितः पित्रामित्वात् प्राप्ताः अधि-
 गताः विद्याः धर्मशास्त्राणि उपविद्याः धर्तुर्वदरहस्यानि येन
 तादृगः, दशरथभुवां दशरथीनां क्षत्रियाणाम् अग्रणीः अष्टः, भास्वतः
 सूर्यस्य वंशे जन्म यस्य तथोक्तः बालः शिशुः रामः गतिच्छेदिना
 स्वर्गमनारोधकेन सायके । शरेण शम्भोः शिष्यं क्षुण्णक्षत्रं क्षत्रियान्तकं
 अवनकुलजं वृद्धं रामं परशुरामं पराजितवान् । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(भू) अपङ्कजेति पङ्कजं पद्मम् आसनं यस्य सः पद्मासनः
 ब्रह्मा तस्मात् सम्भवतीति तथोक्तः अन्वयः वंशः यस्य सः न भवतीति
 तथोक्तः । मङ्गकुलजो यत् न करोति तत् कुरुते इत्यर्थः ।

(ज) वृद्धेति वृद्धाणां बुद्धिः प्रथमं कार्यं सम्भाषनायाः प्राक्

प्रभृति मतिचक्षुषा दृष्टमेव यदुत दंशकश्चरोऽनुधास्यति
सीताहरणम् ।

मायामयः । ततस्ततः ।

माल्यवान् । ततश्च मया मन्दोदरौपितुर्मायागुरोर्मयस्य
प्रथमशिष्या विशारदनामा यन्त्रकारः सबहुमानं नियुक्तः
सीताप्रतिष्ठातिकरणाय विरचिता च सा तेन रावणोप-
च्छन्दनार्धमभिहितं च ।

सूत्रधारचलदाग्नात्रेयं यन्त्रजानकी ।

वक्त्रस्थसारिकालापा लङ्घेन्द्रं दृष्ट्वियिष्यति ॥ ६ ॥ (ट)

मायामयः । सकौतुकम् ।

दृष्टा मातामहेनासौ कीदृशी यन्त्रजानकी ।

माल्यवान् ।

मायामय ! मया दृष्टा यादृशी सत्यजानकी ॥ ७ ॥

तस्मादेव च सीताधात्रेयिकाऽपि कारिता सिन्दूरिका
नाम । प्रतिशिरशि परानृत्य । तद्देवस्य मिथिलगमनं
वीतविघ्नोपशमनं तद्वचनादुचितं तदुपवर्णनं तेन च

पश्यति अवलोकयति जानातीत्यर्थः, कार्यस्य दुर्योगः दुरयस्या चरमं
पश्चात् अवतरति द्रष्टुमिति शेषः अनुधास्यति चिन्तयिष्यति । रावणो-
पच्छन्दनार्धं रावणस्य वस्त्रनार्थम् ।

(ट) सूत्रेति । सूत्रधारस्य चलत् दारुणात् काष्ठमयं शरीरं
यस्याः तादृशी तथा वक्त्रस्था मुखाभ्यन्तरवर्तिनी वा सारिका तथा
आनपतीति तथाविधा इयं यन्त्रजानकी कल्पितमैत्रिणी लङ्घेन्द्रं
रावणं वक्ष्यति ।

(ठ) कृतकसंविधानेन निरन्तरप्रेमोपाजनं च सत्यापयितु-
मिदानीं निशाचरपतिर्वाचः । देव ! परपरिणीताऽपि सा ।

तव त्रिलोकौविजयैकजम्बभि-

गुणैरुदारैरनुरक्षितापि सा ।

अमभ्यनुज्ञाजनितं करग्रहं

निषेधते हन्त नतेन मौलिना ॥ ८ ॥ (उ)

मायामयः । अप्येवं प्रतिपत्स्यते दृशाननः ।

माख्यानम् । उ) प्रतिपत्स्यते वचसा न मनसा । उभौ

हृदयतः ।

माख्यानम् । तदिति (ख) प्रतिपन्नवते दर्शनोपयम् ।

मायामयः । एवं कृते किं कृतं भवति ।

माख्यानम् । शृणु यत् कृतं भवति सीताप्रतिकृतिदर्शनेन
दृशाननः प्रलोभितो भवति प्रलोभनेन च काललाभः

(ठ) कृतकसंविधानेन कपटावधानेन । सत्यापयितुं सत्यं
कर्तुम् । परपरिणीता परेषु त्वदन्त्येन रामेण परिणीता ऊढापि ।

(उ) तवेति । सा जानकी तव त्रिलोकौविजयेन एकं क्षेत्रं जम्ब
वेष्टां तयाभूतैः उदारैः गुणैः अनुरक्षिता प्रलोभितापि हन्त हर्षे
नतेन मौलिना शिरसा आभ्यनुज्ञया अनुज्ञां विना जनितं कृतं कर-
ग्रहं पाशियग्रहं निषेधते निवारयति यम अनुमतिं विना भवता
नाहं वशात् कर्तव्येऽपि अनिवार्यतीति भावः । वंशस्थयिषं वृत्तं, वदन्ति
वंशस्थयिषं अतो अराविति वचसा ।

(उ) प्रतिपत्स्यते स्वीकरोति ।

(ख) प्रतिपन्नवते स्वीकृतवते तच्च निशाचरपतये दर्शनोप-
सीताप्रतिकृतिरिति शेषः । प्रयोगस्यापि अनुष्ठानसंहतिं कन्द-

कान्तलाभो हि नयविदां प्रयोगग्रामं कन्दलयति प्रयोग-
परतन्त्रा च कार्यसिद्धिः ।

मायामयः । यथादिष्टमार्थेण ।

माल्यवान् । प्रयोगक्षमश्च कालो विलम्बनीयः (त) सत्या-
पनाय ।

मायामयः । यदादिष्टमार्थः ।

माल्यवान् । तद्वच्छ त्वं यथाभिमतसिद्धये । अहमपि
(घ) मन्त्रिमण्डपिकामध्यासिष्य इति निष्क्रान्तौ । विष्कम्भकः ।

ततः प्रविशति रावणः प्रहस्तश्चामरधारिणी च ।

रावणः ।

न प्रीते परमेश्वरेऽपि शिरसां छेदेन होमेन वा

ज्यावल्लीनहनेन चामरपती हारार्गलासङ्गिनि ।

संयत्यैलविलात्तथा न च हृते विश्वातिथौ पुष्पके

द्रष्टव्या जनकात्मजेत्यथ यथा लङ्केश्वरो मोदते ॥८॥ (द)

अयति विवेचयितुं ददाति । प्रयोगपरतन्त्रा अनुष्ठानपराधीना ।

(त) सत्तापनाय सत्यकरणाय ।

(घ) मन्त्रिमण्डपिकां सचिवशालाम् ।

(द) नेति । अथ ददानीं जनकात्मजा द्रष्टव्या इति हेतोः
यथा लङ्केश्वरः रावणः मोदते हृष्यति शिरसां छेदेन वा होमेन
परमेश्वरे शूलिनि प्रीते प्रसन्नेऽपि अमरपतौ देवेन्द्रे ज्यावल्लीनहनेन
मार्गिलतायाः बन्धनेन हारस्य अर्गलासङ्गिनि हारार्गलायां मौर्व्या बद्धे
च इत्यर्थः संयति संप्रप्ते ऐलविलात् कुवेरात् विश्वातिथौ सर्ववा-
ल्मीके पुष्पके विमाने हृतेऽपि च तथा न लङ्केश्वरो मोदते इत्यने-
नान्वयः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

यिचिन्त्य । हंहो हृदय ! न (ध) प्रसन्नं व्यं यदावेदि-
तममृतमयाचरं मायामयेन । यथा किल ।

सौधादुद्भिजते त्यजत्पुपवनं हेष्टि प्रभामैन्दवीं
द्वाराक्षस्यति चित्रकेलिसदसो वेषं विषं मन्यते ।
आस्ते केवलमञ्जिनीकिसलयप्रस्तारशय्यातले
सङ्कल्पोपनतत्वदाकृतिरसायत्तेन चित्तेन सा ॥ १० ॥
तत्प्रहस्त ! शीघ्रं प्रवेशय जानकीं न कालहरणक्षमाः
प्रियजनसमागममहोत्सवाः ।

प्रहस्तः । निष्क्रम्य सीतासिन्दूरिकाभायामयैः सह प्रविष्टः ।

मायामयः । इयं सा ।

रावणः । इयं सा । विभाव्य ।

अक्षुः स्मरमवारिजं कुवलयं वक्त्रस्य मित्रं विधु-
भ्रूलेखा स्मरतोरणं स्मितलवो लीलालतापङ्कजः ।
उच्छिष्टं कलकण्ठवाक् च वचसां गच्छे तदेणीदृशः
सर्वाङ्गीक्षमहो विधेः परिचरतं विज्ञानचित्रं चिरात् ॥ ११ (प)

(ध) प्रसन्नं व्यं चरणीयम् ।

(न) सौधादिति । सा सीता सङ्कल्पेन कल्पनया उपनता
उपस्थिता वा त्वदाकृतिः तव शरीरं तस्यां यो रमः अक्षुरागः
तदायत्तेन तदधीनेन चित्तेन उपसञ्चिता सौधात् हर्म्यात् उद्भिजते,
उपवनं त्यजति, ऐन्दवीं चान्द्रीं प्रभां हेष्टि, चित्रकेलिसदसः चित्र-
मृहस्य क्रीडामृहस्य च द्वारात् त्यजति विभेति, वेषं परिच्छदं
विषं मन्यते च । केवलम् अञ्जिनीकिसलयप्रस्तारशय्यातले पद्मपत्र-
मञ्जरीव आस्ते तिष्ठति । सङ्घराहस्तम् ।

(प) अक्षुरिति । एणीदृशः मृगाक्ष्याः सीतायाः अक्षुः अना-

सिन्दूरेका । देव ! दसायस ! चावारोदयदिअहमि
ईसि दिहाइं आसई तुम्हा वपणाइं कुणइ एहिं(फ)दंसण-
उणकत्तपेआइं (२४) ।

रावणः । भद्रे ! जानासि मदनपराधीनं जनमवस्था-
पयितुम् ।

सिन्दूरिका । अस्मधा वा रक्षसचक्रवर्त्तिणो विस्ववी-
अदि (२५) ।

रावणः । सोऽस्मात् । तत्कथय येन युगपदनुभवामि
विंशतिधा श्रोत्रामृतम् ।

सिन्दूरिका । इदं विस्ववीअदि (२६) । संकतमान्त्रित्य ।
यस्य, ग्धामपि चन्द्रिकां गमयति प्राहृत्य चीनांशुकं
स्वस्मै कुप्यति पञ्चमं रचयते यत्कण्ठमालाय च ।

(२४) देव ! दयानन ! चापारोपचदिवसे रंषद्दृष्टानि ज्ञानको
तव वदनानि करोति इदानीं दर्शनपुनरुक्तपेवानि ।

(२५) अन्यथा वा राक्षसचक्रवर्त्तिनो विज्ञाप्यते ।

(२६) इदं विज्ञाप्यते ।

रिजम् अजस्रं अरेरं विकसितं कुवलयं नीलोत्पलम् । वक्त्रस्य
मुक्तस्य मित्तं विधुः चन्द्रः । भ्रूवेसा अरस्य कामस्य तोरणम् । जितस्य
सवः विन्दुः लीलासतायाः विलासवह्मराः पद्मवः । वचसाम् उच्छिष्टं
कलकण्ठवाक् कोकिलध्वनिः । तत् तस्मात् शङ्के मन्वे विधेः
विधातुः विज्ञानचित्तं रुटिनैपुण्यं चिरात् क्रमागतदृष्टिव्यापा-
रेत्यर्थः स्यात्कीचं सर्वाङ्गसम्पूर्णं यथा तथा परिचयं परिपक्वम् ।
अहो इति आश्चर्यं । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(फ) दर्शनानां पुनरुक्तेन पौनःपुन्येन पेवानि । पुनः पुनः

यश्चान्यत्परिहृत्य पञ्चलदृश्यत्वं संकथास्वादरो

लोकस्तत्र निरर्गलं प्रलपति त्वं ब्रूहि किं मन्यसे ॥१२॥ (ब)

राशयः । महर्षम् । ततस्ततः ।

हिन्दूरिका । भूयः संकृतमाश्रित्य ।

एतस्याः स्मरसंज्वरः करतलस्पर्शः परीक्ष्यो न यः

स्निग्धेनाऽपि जनेन दाहभयतः श्लोषप्रदः पाथसाम् ।

निर्वीर्यीकृतचन्दनौषधिविधौ तस्मिंस्तदुत्कारिणो

लाजस्फोटममौ स्फुटन्ति मणयो विश्वेऽपि हारस्त्रजाम् १३ (भ)

ते वदनानि पश्यतीति भावः । विंशतिधा दृश्यं सुखेषु श्रोत्राणां
विंशतिसंख्यकत्वादिति भावः ।

(ब) अदिति । चीनांशुकं प्रादुष्य आच्छाद्य सुग्धां मनोभ्रां
चन्द्रिकां यत् नमयति बापयति अतिक्रामतीत्यर्थः पञ्चमं स्मरमिति
शेषः रचयते उच्यते स्वयं मित्राय कण्ठनालाय यत् कुप्यति
जानकीति शेषः तदासक्तचित्ताया अस्याश्चन्द्रिकाया स्तथा पञ्चम-
स्मरस्य कोकिलस्मरत्वेन विरहोद्दीपकत्वादिति भावः । पञ्चलदृश्यः
घनरोमशचक्षुषः अस्याः अन्यत् परिहृत्य त्वत्संकथासु तय आला-
पेषु यत् आदरः, लोकः तत्र विषये निरर्गलं निर्बाधं यथा तथा
प्रलपति सीते ! कथमेषा तव मनोविकृतिरिति कथयति त्वं किं
मन्यसे विवेचयसि ब्रूहि । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

(भ) एतस्या इति । एतस्याः सैषिल्याः यः स्मरसंज्वरः काम-
सन्तापः पथसां जलानां श्लोषप्रदः श्लोषक इत्यर्थः अतएव स्निग्धेन
पथश्लेनापि जनेन बन्धुजनेनेत्यर्थः अपि दाहभयतः दाहभयात् करतल-
स्पर्शः न परीक्ष्यः न द्रष्टुं शक्य इत्यर्थः, निर्वीर्यीकृताः चन्दनानाम्
औषधानाञ्च विधयः येन तादृशे तस्मिन् स्मरसंज्वरे हारस्त्रजां सुक्ता-
दान्नां अमी विश्वे सर्वे मणयः अपि उरःस्थिता इति शेषः । तदुत्का-

रावणः । अयि सीताधात्रे यिके ! तत्किमिति मैथिली
मां प्रति (म) साचीकृतवक्त्रमास्ते ।

धात्रेयो । शवाणुरात्रो एत्य अवरज्ज्वाद् ए उण पित्र-
सहो जदौ (२७) ।

वक्त्रं च वर्त्तितं सं निमेषेति देहेन भक्ति वल्लिण ।

पटमुष्णवस्त्रहस्तङ्गमेण ललितेन मुग्धमहिलाया ॥१४॥ (य)

रावणः । किमुच्यते सीतायाः प्रियसखी खल्वसि
(र) केतकसम्पर्कसिचयमपि किमप्यामोदाय । सीतां प्रति ।
अयि ! स्वागतं जनकराजजन्मनो जगस्य ।

सीता । सख्याः कर्णे । एवमेवम् ।

(२७) नवानुरागोऽत्रापराध्यति न पुनः प्रियसखी । यतः ।

वक्त्रं च वर्त्तितं सं नियमयन्ति देहेन भट्टिति वल्लितेन ।

प्रथमोपनतवस्त्रभस्तङ्गमेन नटिता मुग्धमहिलाः ॥

रिचः तड्दिति शब्दं कुर्वन्तः सन्तः लाजस्फोटं लाजवदित्यर्थः
स्फुटति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(म) साचीकृतवक्त्रं यक्रीकृतवदनम् ।

(य) वक्त्रमिति । मुग्धाः अप्रौढाः महिलाः नार्यः प्रथमो-
पातेन वस्त्रभस्तङ्गमेन प्रियसङ्गेन नटिताः लज्जिताः भट्टिति वल्लितेन
वल्लितेन देहेन उपलज्जिताः सन्तः वर्त्तितं सं विवर्त्तितस्कन्धं वधा
तथा वक्त्रं नियमयन्ति वदनं परावर्त्तयन्ति ।

(र) सिचयं प्रान्तदेशः ।

सिन्दूरिका । लङ्केस्वर ! (ल) सखीसञ्चारिदक्षरा जाणई
विस्सवेदि अज्ज साअदं मन्दोदरीदइददंसणेण । (२८) ।

रावणः । स्वमतम् । वाटं स्निह्यति मयि वैदेही (व) ईर्ष्या-
यितं हि स्त्रीणां प्रकाशकं प्रेमभरस्य । विहस्य प्रकाशम् ।
ननु जानकीदयितदर्शनेनेति सम्प्रति वक्तव्यं भवति ।
सहर्षम् । हंहो हृदय ! मनोरथानामुपरि वर्त्तसे । यतः ।

प्रेमरम्यमुभयोः समं दिशोः

कामिनां यदिह चापिच्छवत् ।

एकतस्तु न चकास्ति साध्वपि

श्यामपृष्ठमिव बर्हिणश्छदम् ॥ १५ ॥ (ग)

सीता । सख्या कर्णे । एवमेवं भण ।

(२८) लङ्केस्वर ! सखीसञ्चारिताक्षरा जानकी विज्ञापयति
अद्य स्वागतं मन्दोदरीदयितदर्शनेन ।

(ल) सखीति सख्यां सञ्चारितानि अक्षराणि कथा
बया सा ।

(व) ईर्ष्यायितं ईर्ष्याचरणं प्रेमभरस्य प्रेमातिशयस्य प्रकाशकं
व्यञ्जकम् ।

(ग) प्रेमेति । इह संसारे कामिनां मध्ये यत् चापिच्छवत्
मयूरपिच्छगिव उभयोः दिशोः समं तुल्यं प्रेम्णा रम्यं यः कामी
उभयोः प्रेम्णा बद्ध इति भावः, तत् कामिरूपं वस्तु इत्यर्थः साधु
अपि समानुरागमपीत्यर्थः एकतः एकस्यां दिशि नाधिकायाञ्च
श्यामपृष्ठं बर्हिणः नीलकण्ठस्य कदं पलमिव न चकास्ति न शोभते ।
इन्द्रवज्रावृत्तम् । स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ न इति लक्षणात् ।

किन्दूरिका । (घ) विसर्जितलज्जाकण्ठबन्धं अप्यणा
भण जदो सअंदूदी दूदीणं वरिठा (२६) ।

सीता । मयाकस्तम्भम् । जधा समत्यिदं लङ्केस्सरेण ता
एत्य वत्युणि मए विरइदाइं कदिचि वअण्याणि सुणी-
अदु (३०) ।

एकदिसारम्भेणवि अलं सिणेहेण सिहिदलच्छविणा !
युणिमो समदोवासं पेच्छं अ पिच्छीवमं पेम्भम् ॥१६॥ (स)
रावणः । तर्हि । ह) घनप्रेमनिविडप्रेमा दशकण्ठी
विजयते ।

सीता । सुदरं जअदि दसकण्ठी (३१) ।

(२६) विसर्जितलज्जाकण्ठबन्धमात्मना भण यतः स्वयं दूतो
दूतीनां वरिठा ।

(३०) यथा समर्थितं लङ्केश्वरेण । तदत्र वस्तुनि मया विर-
चितानि कतिचित् वचनानि श्रूयन्ताम् ।

एकदिक्रम्येणापि अलं स्नेहेन शिखिदलच्छविना
स्तुमः समद्विपार्श्वं प्रेक्ष्यं च पिच्छोपमं प्रेम ॥

(३१) सुतरां जयति दशकण्ठः ।

(घ) विसर्जितेति विसर्जितः परित्यक्तः लज्जायाः कण्ठबन्धः
लङ्कालिङ्गनं यस्मिन् तत् यथा तथा लज्जां परित्यज्जेति भावः ।

(स) एकेति । एकस्यां निशायां रम्येण उज्ज्वलेन शिखिदल-
च्छविना मयूरपिच्छकान्तिना स्नेहेन अलं, समद्विपार्श्वं तुल्योभयपक्षं
प्रेक्ष्यं सुदृश्यं पिच्छोपमं प्रेम स्तुमः प्रशंसामः ।

(ह) घनः सान्द्रः निविडः दृढः प्रेमा यस्य तथाविधः ।

सिन्दूरिका । लङ्केस्वर ! (ल) सखीसञ्चारिदक्षरा जाणई
विस्सवेदि अज्ज साअदं मन्दोदरीदइददंसणेण । (२८) ।

रावणः । स्वमतम् । वाटं स्निह्यति मयि वैदेही (व) ईर्ष्या-
यितं हि स्त्रीणां प्रकाशकं प्रेमभरस्य । विहस्य प्रकाशम् ।
ननु जानकीदयितदर्शनेनेति सम्प्रति वक्तव्यं भवति ।
सहर्षम् । हंहो हृदय ! मनोरथानामुपरि वर्त्तसे । यतः ।

प्रेमरम्यमुभयोः समं दिशोः

कामिनां यदिह चापिच्छवत् ।

एकतस्तु न चकास्ति साध्वपि

श्यामपृष्ठमिव बर्हिणश्छदम् ॥ १५ ॥ (श)

सीता । सखा कर्णे । एवमेवं भण ।

(२८) लङ्केस्वर ! सखीसञ्चारिताक्षरा जानकी विज्ञापयति
अद्य स्वागतं मन्दोदरीदयितदर्शनेन ।

(ल) सखीति सख्यां सञ्चारितानि अक्षराणि कथा
वया सा ।

(व) ईर्ष्यायितं ईर्ष्याचरणं प्रेमभरस्य प्रेमातिशयस्य प्रकाशकं
व्यञ्जकम् ।

(श) प्रेमेति । इह संसारे कामिनां मध्ये यत् चापिच्छवत्
मयूरपिच्छमिव उभयोः दिशोः समं तुल्यं प्रेम्णा रम्यं यः कामी
उभयोः प्रेम्णा बद्ध इति भावः, तत् कामिरूपं वस्तु इत्यर्थः साधु
अपि समानुरागमपीत्यर्थः एकतः एकस्यां दिशि नायिकायाश्च
श्यामपृष्ठं बर्हिणः नीलकण्ठस्य कदं पत्रमिव न चकास्ति न शोभते ।
इन्द्रवज्रावृत्तम् । स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ न इति लक्षणात् ।

हिन्दूरिका । (ष) विसर्जितलज्जाकण्ठबन्धं प्रपन्ना
भण जर्दा सत्रंदूदी दूदीणं वरिष्ठा (२८) ।

सीता । सयाक्लृप्तम् । जधा समत्यिदं लङ्घेस्मरेण ता
एत्य वस्तुनि मए विरददाइं कदिचि वअणाणि सुखी-
अदु (३०) ।

एकदिसारम्भेणवि अलं सिणेहेण सिद्धिदलच्छविणा !
थुणिमो समदोवासं पेच्छं च पिच्छोपमं प्रेमम् ॥ १६ ॥ (स)
रावणः । तर्हि । ह) घनप्रेमनिविद्धप्रेमा दशकण्ठो
विजयते ।

सीता । सुदरं वअदि दसकण्ठो (३१) ।

(२८) विसर्जितलज्जाकण्ठबन्धमात्मना भण यतः स्वयं दूतो
दूतीनां वरिष्ठा ।

(३०) यथा समर्थितं लङ्घेस्मरेण । तद्वत् वस्तुनि मया विर-
चितानि कतिचित् वचनानि श्रूयन्ताम् ।

एकदिक्रम्येणापि अलं स्नेहेन शिद्धिदलच्छविना
स्तुमः समद्विपार्श्वं प्रेक्ष्यं च पिच्छोपमं प्रेम ॥

(३१) सुतरां जयति दशकण्ठः ।

(ष) विसर्जितेति विसर्जितः परित्यक्तः लज्जायाः कण्ठबन्धः
नख्तालिक्रानं वस्त्रिन् तत् यथा तथा लज्जां परित्यज्येति भावः ।

(स) एकेति । एकस्यां निशायां रम्येण उज्ज्वलेन शिद्धिदल-
च्छविना मयूरपिच्छकान्तिना स्नेहेन अलं, समद्विपार्श्वं तुल्योभयपक्षं
प्रेक्ष्यं सुदृश्यं पिच्छोपमं प्रेम स्तुमः प्रशंसामः ।

(ह) घनः सान्द्रः निविद्धः दृढः प्रेमा वस्तु तथाविधः ।

समपेक्षरसं समरूपवज्रोष्णं समविलासवेष्टम् ।

समसुहृदुःखं च जघ्नं समपुष्पे हिं जघ्णो लहृद् ॥१७॥ (च)

रायणः । अहो ! (क) सूक्तिपाको जनकसुतायाः । यतः ।

स्वादूनां प्रथमाय रूपविभवं मिथ्या मिथस्तन्वते

प्रेम्णे स्वस्ति मनोभवैकसुहृदे यस्य प्रसादादिह ।

दम्पत्योरनपेक्षितप्रियसखीचित्रप्रकारोक्तयो-

र्जायन्ते प्रहरान्तरेऽपि शतशः कोपप्रसादोदयाः ॥१८॥ (ख)

सौरध्वजात्मजे ! देवि ! तदिदं विज्ञाप्यसे ।

दृग्गोलासु सकौतुकं यदि मनस्तन्मे दृशां विंशति-

र्निःसन्धौ परिरम्भणे रतिरथो दोर्मण्डली दृश्यताम् ।

(१७) समपेक्षरसं समरूपयौवनं समविलासविशिष्टम् ।

समसुहृदुःखं च जघ्नं समपुष्पैर्जघ्णो लभते ॥

(च) समेति । स्पष्टम् ।

(क) सूक्तिपाकः शोभनायाः उक्तैः पाकः परिपक्वता ।

(ख) स्वादूनामिति । स्वादूनां स्वाद्वरसानां प्रथमाय त्रेणाय
मिथः परस्परं रूपविभवं सौन्दर्यप्रभावं मिथ्या तन्वते विस्तारयते
रूपेण किं प्रेमैव सार इति व्यञ्जयते इत्यर्थः मनोभवस्य कामस्य एक-
सुहृदे अद्वितीयमित्राय प्रेम्णे स्वस्ति शुभमस्तु इह संसारे यस्य
प्रेम्णः प्रसादात् प्रभावात् अनपेक्षिताः प्रियसखीनां चित्रप्रकाराः
विचित्राः उक्तवः तेषु तथाविधाः दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोः शतशः
वहुश इत्यर्थः कोपप्रसादोदयाः क्रोधप्रसादानाम् उदयाः प्रहरान्तरे-
ऽपि जायन्ते । प्रेमप्रभावात् क्षणान्तरेऽपि विना सखीनामनुरोध-
वचांसि मानभङ्गः स्यात् यूनोरिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं उत्तम् ।

(ग) दृगिति । हे वैदेहि ! यदि दृग्गोलासु दृष्टिभिन्नेषु

प्रेमा चैत्परिचुम्बने दशमुखी वैदेहि । सञ्जा पुरः
पौलस्त्यस्य च राघवस्य च महत् पश्योपचारेऽन्तरम् ॥१८॥ (ग)
अपिच जानकि ! लङ्कास्वामित्वे सति ।

मदनघभुजदण्डग्रामचण्डप्रताप-

प्रतिहतदयितानां खेचरीणां शिरःसु ।

तव करपुटचेष्टासज्जसेवाञ्जलीनां

चरणनखशिखाली शिखरीभावमेतु ॥ २० ॥ (घ)

सकौतुकं मनः ते इति शेषः सर्वत्र योज्यम् । तत् तदा मे दृष्टं
विंशतिः वीक्ष्यतां दृश्यताम् अथ यदि निःसन्धौ गाढे इत्यर्थः परिरम्भश्चे
रतिः अभिलाषः तदा मे दोर्मण्डली भुजसमूहो वीक्ष्यतां वेत् यदि
परिचुम्बने प्रेमा अनुरागः तदा मे दशानां मुखानां सप्ताहारः दशमुखी
पुरः अग्रतः सञ्जा प्रस्तुतेत्यर्थः । अतः उपचारे सेवायां पौलस्त्यस्य
राघवस्य च राघवस्य रामस्य च महत् अन्तरं प्रभेदं पश्य । रामो
हि दाभ्यां नेत्राभ्यां बाहुभ्याञ्च मुखेनैकेन च तव मनोरथं पूरयति
अहन्तु विंशत्या लोचनैः विंशत्या बाहुभिः दशभिर्मुखैश्च ते मनोरथं
पूरयामीति अन्तरस्य महत्त्वमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) मदिति । मम अनघानाम् अपापानां शुभानामित्यर्थः
बाहुदण्डग्रामाणां भुजदण्डसमूहानां विंशतेर्भुजानामित्यर्थः चण्डैः
उग्रैः प्रतापैः प्रतिहताः पराजिताः दयिताः पतयः यासां तासां
अतएव करपुटैः सज्जाः देवाञ्जलयः याभिः तादृशीनां खेचरीणां
देवीनां शिरःसु तव चरणनखानां शिखाली शिखाश्रेणिः शिखरीभावं
शिरोदासत्वम् एतु गच्छतु । मम लङ्कायाः स्वामिनीं त्वां देव्यः
वेदिष्यन्ते इति भावः । मालिनीवृत्तम् ।

सीता । आं दसायच ! आं (ङ) पुरिसविशेषपरिसं-
जुकरिसिथीयो जेव्व पुरन्धीयो होन्ति (३२) ।

रायचः । किञ्चिदुपसृत्य । सुन्दरि ! किमद्यापि सन्दि-
श्यते । तदेहि ।

सीतोद्याने यदि सुरपतेरस्ति वाञ्छा विहर्तुं

मेरोः शृङ्गे यदि च विसरत्तारकाचन्द्रदान्नि ।

चण्डाभोगोडमरपुलकां देहि वैदेहि ! तस्मै

लङ्काभर्तुर्निविहितकुचामादरादङ्गपालीम् ॥२१॥ च)

इति धारयति । सचमत्कारम् । (ङ) कथमयमस्त्रैषः संस्पर्शः ।

(३२) आं दशानन ! आं पुरुषविशेषपरिशङ्कोत्कर्षिण्य एव
पुरन्ध्रौ भवन्ति ।

(ङ) पुरुषेति पुरुषविशेषात् या परिशङ्का भयं तथा उत्-
कर्षिण्यः उत्कर्षभाजः । पुरन्ध्रः शृङ्गिण्यः । पुरुषविशेषात् भवेन
महामान्यानामपि माननीया भवन्ति तत्प्रेयस्य इति भावः ।

(च) लीलेति । यदि सुरपतेः इन्द्रस्य लीलोद्याने नन्दने,
यदि च विसरत् पित्तारं गच्छत् तारकाणां चन्द्रस्य च दाम मास्यं
यस्मिन् तादृशे चन्द्रताराभिरसङ्गते इत्यर्थः मेरोः शृङ्गे विश्वरे
विहर्तुं वाञ्छा अभिवाचः अस्ति तवेति शेषः, तत् तदा हे वैदेहि !
चण्डः विद्यासः यः आभोगः विसारः तस्मिन् उड्डमराः उत्फुल्लः
पुलकाः लोमाञ्चाः यस्यां तादृशीम् अङ्गपालीम् उत्सङ्गदेयम् आद-
रात् लङ्काभर्तुर्मे सम देहि आबिज्ञानम् इत्यर्थः । मन्दाक्रान्ता-
वृत्तम् ।

(ङ) अस्त्रैषः अस्त्रीकः ।

रूपसम्पदमरीषु नेदृशी

स्यश्च एष च दृषत्सहोदरः ।

तन्मतिर्मम विदेहजन्मनो

मां परीक्षितुमियं विजानतः ॥ २२ ॥ (ज)

पुनर्निर्दृश्य । अये । सारिकाधिष्ठितवक्त्रं सीताप्रतिकृति-
यन्त्रम् । अहो ! मतिमान् मायामयच्छलितोऽसि जनकराज-
पुत्रयाः प्रतिकृतिसमर्पणेन तद्वच्छ मद्दिनोदार्थमिमां भव-
नस्यां कुरु । इति सीतामिन्दूरिके मायामयश्च निष्कान्ताः ।

रावणः । मदनाकूतमभिनीव । प्रभञ्जनिके ! लीलोद्यान-
मार्गमादिश येन (झ) युगपदुपस्थितरात्रिन्दिवे युगपद-
भ्युदितसूर्याचन्द्रमसि युगपद्विभक्तसर्वर्तुनि तत्र सीताविरह-
दुःखिनमात्मानं विनोदयामि । भोः प्रहस्त ! तदितो
गत्वा सन्निधीयतां शिशिरः पदार्थसार्थी विप्रलब्धतां
तदितरः ।

प्रहस्तः । परिक्रामन् ।

(ज) रूपेति । अमरीषु देयीषु नेदृशी रूपसम्पत् न अस्तीति शेषः,
एष च स्यार्थः दृषत्सहोदरः पाषाणसदृशः, तत् तस्मात् विजानतः
विदेहजन्मनः जनकस्य मां परीक्षितुम् इयं मतिः नेदृशी बुद्धिः उत्प-
नोति शेषः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(झ) युगपत् समकालम् । उपस्थितेति उपस्थितं रात्रि-
न्दिवं यत्र तादृशे । विभक्ताः विभज्य स्थापिताः सर्वे ऋतवः यस्मिन्
तथाभूते । सन्निधीयताम् उपस्थाप्यतां शिशिरः शीतलः पदार्थसार्थः
वस्तुसमूहः । विप्रलब्धतां निराक्रियतां दूरीक्रियतामित्यर्थः तस्मात्
शिशिरात् इतरः अन्यः उष्णपदार्थ इत्यर्थः ।

कस्त्वं चैत्र किमत्र पुष्पधनुषः का शक्तिरिन्दोरपि
व्यावर्त्तस्व वसन्तवात ! विरम त्वं काकलोपक्षम ! ।

देवेऽस्मिन् दशकन्धरे भवत मा संरम्भगमक्रमाः

प्रागल्भी भवतां हरौ विजयिनो तस्मिन्नहल्यापतौ ॥ २३१ ॥ अ

निष्कान्तः । नेपथ्ये ।

राहो ! तर्जय भास्करं वरुण ! हे निर्वाप्यतां पावकः

सर्वे वारिसुचः ! समेत्य कुरुत ग्रीष्मस्य दर्पच्छिदम् ।

प्रालेयाचल ! चन्द्र ! दुग्धजलधे ! हेमन्तमन्दाकिनि !

द्राग्देवस्य गृहानुपेत भवतां सेवाक्षणी वत्तते ॥ २४ ॥ (ट)

प्रतीहारी । इदो इदो एदु देवो इमं लीलुज्जाणम् (३३)

उभौ प्रविशतः ।

(३२) इत इत एव देवः एतस्मिन्नोद्यानम् ।

(अ) कस्त्वमिति । हे चैत्र ! मधुमास ! त्वं कः ? अत्र
अस्मिन् सङ्कापुरे पुष्पधनुषः कामस्य किम् ? इन्दोऽसन्द्रस्यापि
का शक्तिः ? हे वसन्तवात ! मलयसमीर ! व्यावर्त्तस्व निवर्त्तस्व,
हे काकलोपक्षम ! कोकिच ! त्वं विरम, अस्मिन् दशकन्धरे देवे
संरम्भगमक्रमाः संरम्भः कोपः । संरम्भः सम्भ्रमे कोपे इत्यमरः ।
गर्भे वस्य तादृशः क्रमः व्यापारः येषां तथाभूताः मा भवत यूवमिति
शेषः । तस्मिन् अहल्यापतौ अहल्याजारे इत्यर्थः हरिश्चि इन्द्रे
भवतां विजयिनी विजयसाधनी प्रागल्भी पराक्रमः अस्तु इति शेषः ।
बाहू सविक्रीडितं दृष्टम् ।

(ट) राहो इति । हे राहो ! भास्करं सूर्यं तर्जय निर्भर्तृ-
शय प्रसेत्यर्थः । हे वरुण ! पावकः अग्निः निर्वाप्यताम् । हे वारि-
सुचः ! अवदाः ! । सर्वे यूयं समेत्य मिश्रित्वा ग्रीष्मस्य दर्पच्छिदम्

रावणः । भद्रे ! सकलसुखमलङ्कृतानुद्यानोद्देशान्
इष्टमिच्छामि ।

प्रतीहारी । ता इदो इदो एतु दसायुधदेवो ३४) ।

रावणः । परिक्रामति ।

प्रतीहारी । एसो (ठ) सलिलसो नदुदहृष्टिदपुण्डरीकम-
ल्लोलोजलदासंदागिदसुन्दरीदेहकन्दलसलीलपरिरम्भपञ्चा-
लितकामिअणुअणुको गिण्णो (३५) ।

रावणः । अये ! ग्रीष्मः । इह हि ।

यावन्नालं कमलकलिकाः प्रातरेव स्फुटन्ति
श्यामामध्ये विकचयति चैत्रीलमजं मृगाक्षः ।

(३४) तदित इत एतु दशाननदेवः ।

(३५) एष सलिलसोपदुदहृष्टितपुण्डरीकमल्लोलो जलाद्रौतन्दा-
ग्निसुन्दरीदेहकन्दलसलीलपरिरम्भपञ्चालितकामिअणुअणुको ग्रीष्मः ।

कहल्लारनामम् उपशममित्यर्गः कुरुत । हे प्रायेयाचल ! हिम-
नैल ! हे चन्द्र ! हे दुग्धजलधे ! हे क्षीरनिधे ! हे हेमन्त ! हे मन्दा-
किनि ! सुरनदि ! इह भटिति देवस्य रावणस्य गृहान् उभेत
आगच्छत यूयमिति शेषः, भवतां युष्माकं सेवायाः क्षयः समयः
वर्तते । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

(ठ) सलिलेति सलिलस्य जलस्य शोभेन दुदहृष्टितानि
दूरोद्भवदृष्टानि पुण्डरीकमल्लोलानि शिताम्रवस्तुः यस्मिन् तादृशः ।
जलाद्रौति जलाद्राभिः सजलैः व्यञ्जनैः सुन्दानितानां सेवितानां
सुन्दरीदेहकन्दलानां कामिनीगात्रनिचयानां सलीलपरिरम्भेन सवि-
वासाविभूतेन पञ्चान्नितेषु आनन्दमुकुलितेषु कामिजनेषु अनुपमः
शीतलः उष्णत्वेन अप्रतीयमान इत्यर्थः ।

(इ) वायदिति । असुप्तिन् अरठितः परिचतः अतितीक्ष्ण

श्रीमेऽमुष्मिन् जरठितरवौ रागिण्यां गात्रदेयाः

सद्यः शुष्कैरिव च सलिलैः संस्क्रियन्ते जलाद्रीः ॥२५॥ (ङ)

अपिच । (ङ)

कर्णे स्मेरं शिरीषं शिरसि विकचिस्रस्रगताः पाटलिन्यः

कण्ठे मासा विशाला वपुषि च नलिनीमूलकाण्डाः कलापाः ।

सामोदं चन्द्रनाम्नः स्तनभुवि नयने स्नानमाप्तिष्ठपृष्ठे

गात्रं कोलज्जलाद्रीं जयति मृगदृशां यैषिको वेष एषः ॥२६॥

तापातिरेकमभिनीय ।

अतर्प्यः रविः वस्मिन् तादृशे यीष्ने कमलकलिकाः प्रातरेव यावच्चात्रं
यावन्ति नामानि यावच्चात्रमित्यव्ययीभावः । चेत् यदि स्फुटन्ति
विकसन्ति तथा स्थामामध्ये रात्रिमध्ये जगद्गुरुः चन्द्रः नीलम् अत्रं
नीलोत्पलमितर्प्यः चेत् विकचयति विकासयति तदा रागिण्यां कामिनां
गात्रदेवाः जलाद्रीः स्रजव्यजनानि सद्यः तत्तथं शुष्कैः सलिलैरिव
संस्क्रियन्ते पुनः पुनः सलिलैः आद्रींक्रियन्ते इति भावः । मन्दा-
क्रान्तावृत्तम् ।

(ङ) कर्णे इति । मृगदृशां हरिणाक्षीयाम् एषः यैषिकः नैदाघः
वेषः जयति । कः कोऽसावित्थाङ्ग कर्णे इति कर्णे स्मेरं विकसितं
शिरीषं शिरीषकुसुमम् । शिरसि पाटलिन्यः पाटलकुसुमवर्धिताः
विकचिस्रस्रगताः विकसितमाख्यवल्ली । कण्ठे विशाला दीर्घा मासा
सुक्ताकारः । वपुषि गात्रे नलिन्याः मूलकाण्डाः मूलस्रज्यान्तानि
कलापा भूषणानि वा काञ्चनः । स्तनभुवि कुचपरिसरे सामोदं सौरभ-
युक्तं चन्द्रनाम्नः चन्द्रनखं नयने नेत्रयुगलं स्नानं रक्षितमितर्प्यः
माप्तिष्ठं मञ्जिष्ठारामः पृष्ठे ययोः तादृशे । तथा गात्रं शरीरं
कोलङ्गिः पतङ्गिः खलैः आद्रीम् । स्रग्धरावृत्तम् ।

मयि शिथिरतरोपचारयोग्ये

द्वितयमिदं युगपत् सङ्गमेव ।

जरठितरविदीधितिश्च कालो

द्वयितजनेन समं च विप्रयोगः ॥ २७ ॥ (च)

तदग्रतो दर्शय ।

प्रतीहारो । पदान्तरे स्थित्वा । एस (त) शीघ्रेसमिसिद्धबन्धवो
भग्नपथिप्रमग्नो साङ्गलीकुसुमालिङ्गितचक्रतथो विश्वास-
ज्जरिज्जन्तजरठकेसरकुटुम्बहम्बरो कुसुमाचहविश्वसवि-
क्रमेकारम्भो वरिसारम्भो (३६) ।

रावणः । अपि वर्षा ऋतुः । इह हि ।

(२६) एष निःशेषमिहितबान्धवो भग्नपथिप्रमग्नो साङ्गलीकुसु-
मालिङ्गितसौन्दर्यो विकासजर्जरठकेसरकुटुम्बहम्बरः कुसुमाचुध-
विश्वसदिक्रमेकारम्भो वर्षारम्भः ।

(च) मयीति । शिथिरतरस्य अतिशीतस्य उपचारं च सेवायाः
योग्ये मयि जरठितः परिणतः अतितीव्रः रविदीधितिर्वत् तच्चाभूतः
कालः द्वयितजनेन प्रियजनेन मैथिल्या इति भावः समं सह विप्र-
योगः विरहश्च इदं द्वितयं युगपत् समकालं न सङ्गमेव । पुष्पि-
तायादृशम् ।

(त) निःशेषेति निःशेषं मिश्रिताः प्रवासात् प्रतिनिवृत्ताः
बान्धवाः प्रियजनाः वणिग् तथोक्तः वर्षासु पथिकानां सदेशागमनस्य
प्रसिद्धत्वादिति भावः । भग्नाः नष्टाः पथिकानां मार्गाः गतागतयोः
पञ्चानः यत् तादृशः । साङ्गलीकुसुमैः साङ्गल्यास्तदपुष्पैः आलि-
ङ्गितं प्राप्तं सौन्दर्यं वणिग् तच्चाभूतः, वर्षासु साङ्गल्यः स्फुटन्तीति
प्रतिद्धिः । विकासेन जर्जरन् खल्वन् जरठानां चिरविकसितानां

पञ्चपोर्गुणघोषबाधगुणकक्षैलोक्यचिन्तातिथे
 स्तूर्यं ताण्डवसंविधासु शिखिनां हंसप्रवासानकः ।
 सूतिस्रस्वयनं विदूरवसुधारत्नाङ्गुराणामयं
 गम्भीरस्तनितध्वनिर्जलमुखां रोदोमृहं गाहते ॥ २८ ॥ थ)

अपिच ।

सम्पिण्डीकृतजीर्णजीरककणश्रेणीश्रियः केशरान्
 स वचं परितो निरन्तरदलैर्दोणीनिवेशैस्त्रिभिः ।
 प्रान्तभ्रान्तमधुव्रतीवलयितं स्वस्ति प्रियासङ्घटे
 गन्धग्राह्यमवाह्यवृत्ति दलति क्रीडावने केतकम् ॥ २९ ॥ (द)
 श्लोकद्वयम् ।

केशरकुटुम्बानां वकुलसङ्घानां उम्बरः विस्तारः वसिन् तथाभूतः ।
 कुसुमायुधस्य कामस्य यो विहासयिक्रमस्य सीसार्षेष्टस्य एकःस्रस्व
 चारत्नः उद्योगः वसिन् तथाविधः ।

(थ) पञ्चपोरिति । त्रैलोक्यस्य चिन्तातिथेः मनोभवस्य पञ्चपोः
 कामस्य गुणघोषबाधसु अयगुणकः अयदूतः शिखिनां मयूराणां
 ताण्डवसंविधासु नर्तनव्यापारासु तूर्यं वाद्यभेदः, हंसाणां प्रवासाव
 प्रवासगमनाय इत्यर्थः आनकः पटङ्गरवः वर्णासु हंसाः पृथिवीं विहाय
 मानसं यान्तीति प्रसिद्धेः । तथा विदूरवसुधायाः विदूरास्वपत्त-
 भूमेः रत्नाङ्गुराणां मणिशलाकानां सूतेः उत्पत्तेः स्रस्वयनं शुभस्रवकं
 वचां विदूरभूमिर्नवमेघशब्देन रत्नानि प्रसूते इति प्रसिद्धिः विदूर-
 भूमिर्नवमेघशब्दादङ्घ्रिचया रत्नशलाकयेवेति काचिदासः । अयं अलसुखां
 अलदानां गम्भीरः स्तनितानां गर्जितानां ध्वनिः रोदोमृहं द्यावा-
 पृथिव्योरन्तरालं गाहते पुरवतीत्यर्थः । सगंधरा वृत्तम् ।

(द) सम्पिण्डीकृतेति । सम्पिण्डीकृतानां एकत्र स्थितानां

विरम जलदकाल ! स्वस्ति ते भद्र ! भूया-
दनुचितपरिवारस्त्वं तवैते तथा हि ।

विरहमविरहं वा नानुबन्धन्ति मेघाः
सुखिनमसुखिनं वा सर्वमुत्पाण्डयन्ति ॥ ३० ॥ (ध)
तदग्रतो दर्शय ।

प्रभञ्जिका पदान्तरे स्थित्वा । एस (न) करन्दिओदारसुन्दरी

(३०) एषा करन्दिकावतारसुन्दरी दक्षितनीचेन्दीयरवना बन्धू-

जीर्णानां पुरातनानां शीरककणानां श्रेण्याः श्रीरिव श्रीर्येषां
तादृशान् केशरान् किञ्चलान् किञ्चलः केशरोऽस्त्रिजामित्यमरः ।
परितः सर्वतः केशराणां चतुर्दिक्षु इत्यर्थः श्रेण्याः काठाम्बु-
वाहिन्याः श्रेणी काठाम्बुवाहिनीत्यमरः । इव निवेशः संस्थानं
वेषां तादृशैः त्रिभिः निरन्तरैः अविच्छिन्नैः दशैः सप्तद्वं व्याप्तं
प्रान्तेषु भ्रान्तभिः भ्रमन्तीभिः सधुम्रतीभिः भ्रमरीभिः वक्षयितम्
आवृतम् । प्रियासङ्कटे प्रियाया सीतायाः सङ्कटे विद्योगे सति
शुभं विजोदकमिति यावत् गन्धर्वाणां गन्धेन विकासोन्मुखत्वेन
प्रतीयमानमित्यर्थः अवाद्या वहिरदृष्टा दृष्टिः विकासव्यापारः यद्य
तथाविधं विकासोन्मुखमिति भावः केतकं केतकीकुसुमं क्रीडावने
दक्षति विकसति । शार्दूलविश्रीकृतं वृत्तम् ।

(ध) विरमेति । हे जलदकाल ! वर्धते ! विरम निव-
र्त्तस्व, हे भद्र ! ते तव स्वस्ति शुभं भूवात् त्वम् अनुचितः अवाच्य
इत्यर्थः परिवारो यस्य तथाविधः तथाहि तव एते मेघाः विरहं
वा अविरहं न अनुबन्धन्ति न पश्यन्ति न निवेशयन्तीत्यर्थः, सुखिनं
प्रियासङ्गेन सुखसक्तं वा असुखिनं प्रियाविरहतप्तं सर्वं जनं उत्पाण्ड-
यन्ति व्याकुलयन्ति । वक्षन्तविरक्तं वृत्तम् ।

(न) करन्दिकेति । करन्दिनां इत्यविशेषाच्च अतारो

दक्षिणोत्तरेन्द्रीवरवर्षो बन्धुप्रविच्छाद्दमहिन्दको प्रच्छो
विरलोकिदकेभईकुसुमवासप्यसरो मनोहरीकिदयीसे-
ससरणी सरणी (३७) ॥

रायः । अये ! शरत् ।

अवतरति घनालयः किमन्य-

द्विप्रितकुसुमकेसरावतंसः ।

परिसरपुलिनेषु निस्त्रगानां

सपदि समागतराजहंसयूथः ॥ ३१ ॥ (प)

अप्रिच ।

कविप्रशस्त्रितमहेम्भकोदयल्ला विरलीकतकेतकीकुसुमवासप्रसरा मनोहरो-
कतनिःशेषसराः शरत् ।

विकासेन सुन्दरी रमणीया इक्षितानि विकसं गतानि नीलेन्दी-
यराणां वानि यस्याः तद्योक्ता । वन्धूकैः पुष्पविशेषैः विख्यातं विवर्णी-
कृतम् अलङ्कृतमित्यर्थः महेन्द्रकोदण्डम् इन्द्रधनुः यस्यां तद्योक्ता विरली-
कृताः स्त्रासं गमिताः केतकीकुसुमानां वासप्रसराः सौरभसञ्चारा
यस्यां तथाभूता मनोज्ञरीकृतानि निःशेषाणि सरांसि यस्यां तादृशी ।

(प) अवतरतीति । अन्यत् किम् ? नान्यत् किमपीत्यर्थः ।
अपदि भट्टिति विकसितः कामिनीकपोलेषु शोभां गतः कुङ्कुमलेश्वर
एव अगतंसः कर्णभूषणविशेषः यत्र तथोक्तः तथा निम्नवामां
नदीनां परिवरपुच्छिनेषु प्रान्तसैकतेषु समानतानि समिञ्चितानि राज-
हंसवृक्षानि यस्मिन् तथाविधः घनाल्यः शरदृतः अवतरति आवि-
र्भूयति । उल्लिखिताया इक्षुम् ।

कुर्वाणाः कैरवाणां मधुकण्डहरणं कूजितं रञ्जयन्तो
हंसालीकण्ठनालीष्वविकलकमलामोदमैत्रीपवित्राः ।
शेफालीफुल्लपालीपरिमलमिलनासुम्बितायचक्षरीकैः
कङ्काराङ्गादकाराः कुवलयसुहृदः शारदा वान्ति वाताः ३२ फ
साभिषादम् ।

कुवलयमण्डु दिवीन्दुः सिन्धुषु पुलिनानि वाक्च हंसीषु ।
इत्यवयवैर्विभक्तां सीतां दर्शयति शरदेष्वा ॥३३॥ (व)
तापमभिगीय । सोऽयमपरः शरदामा ग्रीष्मः । तदग्रतो दर्शय ।
प्रतीहारी । पदान्तरे स्थित्वा । एस (भ) अश्वहिषन्दिदलीला-

(३८) एष अभिनन्दितसीतामञ्जनोन्मत्तः प्रसारिणीरम्भ-

(फ) कुर्वाणा इति । कैरवाणाम् उत्प्लवगानां मधुकण्डानां
हरणं कुर्वन्तः हंसाखीनां हंसत्रोखीनां कण्ठनालीषु कूजितं रणं
रञ्जयन्तः रञ्जितं कुर्वन्तः अविकलानां प्रफुल्लानां कमलानां पद्मानां
कलमानामिति पाठे धान्यानाम् आमोदेन सौरभेण वा मैत्री सङ्गः
तेन पवित्राः विद्युद्भाः रम्भा इत्यर्थः शेफालीनां फुल्लाः विक-
सिताः वा पाल्यः राजवः तासां परिमलैः गन्धैर्मिलन्तीति तथोक्ताः
चक्षरीकैः भ्रमरैः सुम्बिताः आघाता इत्यर्थः कङ्काराणां रक्तोत्पलानां
कङ्कारं रक्तसैन्धवे इत्यमरः । आङ्गादं विकासं कुर्वन्तीति तादृशाः
तथा कुवलयानां नीलोत्पलानां सुहृदः सङ्गिनः शारदाः वाताः
वायवः वान्ति वहन्ति । सङ्घराष्टतम् ।

(व) कुवलयमिति । एषा शरत् अण्डु अण्डेषु कुवलयं
नीलोत्पलं दिवि आकाशे इन्दुः चन्द्रः सिन्धुषु नदीषु पुलिनानि
सैकतानि हंसीषु वाक् च इति एवं रूपैः अवयवैः अङ्गैः नेमादिभिः
विभक्तां विभज्य निर्मितां सीतां दर्शयति प्रकाशयति । आख्या-
इत्यतः ।

(भ) अनभिनन्दितेति । अनभिनन्दितम् अनादृतं सीतयति

मञ्जुष्यञ्चो यस्यरिदणोरन्ध्रलोहरत्रपुष्पपिञ्जरिदिङ्मूहो
अप्रतिदकोष्ठीकुलकोलाहलाहम्बरकरं विदसौमन्तो
हेमन्तो (३८) ।

रायः । अये । हेमन्तः ।

इह हि वहति कामं कामकोदण्डयष्टिं

द्रविडयुवतिगण्डश्यामिकां कोशकारः ।

चिरविरहितहंसो कण्ठकाण्डावपाण्डुः

स्फुरति च रुचिमत्ता पूर्वणां पुण्ड्रकस्य ॥ ३४ ॥ (म)

अपिच ।

लोधरजः पुष्पपिञ्जरिदिङ्मूहोऽनियन्त्रितकोष्ठीकुलकोलाहलाहम्बर-
करम्बितसौमन्तो हेमन्तः ।

विद्यासेन मञ्जनम् उन्मञ्जनं सखिलादिति भावः यस्मिन् तच्चाविधः
अनाह्वयजस्योऽह इत्यर्थः प्रसारितैः विस्तारं गतैः लोहम्बैः सान्द्रैः
लोधाणां लोधाख्यजसुसुमानां रजःपुष्पैः परागपुष्पैः पिञ्जरि-
तानि पिङ्गलीकृतानि दिग्वां सुखानि येन तथोक्तः । अनियन्त्रितानाम्
अप्रतिबद्धानां कोष्ठीकुलानां कोलाहलाहम्बरैः कसरयहमूहैः करम्बितः
सूटः सीमान्तः अनपदपर्यन्तभागः यस्मिन् तच्चाभूतः ।

(म) इहेति । इह हेमन्ते कोशकारः भाण्डारो कामस्येति
शेषः । द्रविडयुवतीनां द्राविडतन्त्रीनां मण्डलस्यैव श्यामिका मासिन्धु
यस्यां तच्चाभूतां कामस्य कोदण्डयष्टिं धनुर्हस्तं निश्चितं कामं वहति
हेमन्ते कामधनुषः प्रबोधाभावेन मासिन्धुमिति भावः । किञ्चेति
चार्यः पुण्ड्रकस्य दण्डुदण्डस्य पूर्वणां यन्त्रन्तर्मतांशानां रुचिमत्ता दीप्तिः
चिरविरहितानां हंसीनां कण्ठकाण्डवत् अवपाण्डुः अतिधुवका
यती स्फुरति राजते । मासिनी वृत्तम् ।

लम्पाकीनां किरन्तश्चिकुरविरचनां रत्नकाञ्छासयन्त-

सुम्बन्तश्चन्द्रभागः सलिलमविकलं भूर्जकाष्ठैकचण्डाः ।

एते कस्तूरिकैः प्रणयसुरभयो वल्लभा बाह्वीनां

कौन्तालीकेलिकाराः परिचयितहिमं हेमना वान्ति वाताः ॥ २५ ॥

तापमभिनीय ।

सर्वाङ्गमदनोद्वाहः स कोऽपि मम वर्त्तते ।

अप्येष हन्त हेमन्तो यत्रोष्णसमयायते ॥ २६ ॥ (र)

तदग्रतो दर्शय ।

(य) लम्पाकीनामिति । लम्पाकीनां तदास्वदेशभवनारीणां चिकुराणां कुल्लानां चिकुरः कुल्लो वासः कचः केशः शिरोरुह इत्यमरः । विरचनां किरन्तः कारयन्त इत्यर्थः हेमन्ते ताः केश-
विन्यासं कुर्वन्तीति प्रसिद्धिः । रत्नकान् मृगभेदान् वासयन्तः आच्छादयन्त इत्यर्थः, चन्द्रभागाया नद्याः सलिलम् अविकलं सम्यक्-
सुम्बन्तः स्पृशन्तः, भूर्जानां भूर्जत्वचां काष्ठे धर्षये कम्पने इत्यर्थः एक-
चण्डा अतिपटवः भूर्जत्वचः कम्पयन्त इत्यर्थः कस्तूरिकैः प्रणय-
गन्धमृगाणां प्रणयेन सङ्गेः सुरभयः मृगनाभिगन्धा इत्यर्थः बाह्वी-
वीनां बाह्वदेशीयानां नारीणां वल्लभाः प्रियाः तथा कौन्तालीनां
तदास्वदेशभवयुवतीनां केलिकाराः हेमनाः हेमन्तभवा वाताः
वायवः वान्ति । सगन्धधरावृत्तम् ।

(र) सर्वान् । स प्रसिद्धः कोऽपि अनिर्वचनीयः, मम सर्वेषु
अङ्गेषु मदनस्य कामस्य उद्वाहः उत्साहः वर्त्तते । यत्र कामोपतापे
वति हन्त खेदे ह्यः हेमन्तोऽपि उष्णसमयायते निदायवत् आचरति ।
पथ्यायत्नं वृत्तम् ।

प्रतीहारो । पदान्तरे स्थित्वा । एस (स हिमुक्तसिद्धतद्वदम-
नकन्दसो विविङ्गस्तुहिचकण्डकेरविस्विग्धमहन्धिदप-
रिरम्भो अवदंसीकिदतद्वततरसिकिरणुकेरो पुरावदप्यव-
विष्ठाप्रमिषसम्भूतो विस्त्रिदशीसेससिरी सिसिरो (३८) ।

रावचः । अये ! शिशिरः । इह हि ।

वक्त्रेः शक्तिर्जलमिव गता दर्शनाद्वाहवृत्ते-

नित्योन्मथो नवमरुवके वसते पुष्पकार्यम् ।

श्रीताम्रसं दधदिव रविर्याति चाग्रां क्षयानो-

मीहारात्तेरिव च दिवसाः साम्प्रतं सङ्कुचन्ति ॥३७॥ (व)

(३८) एष हिमोक्तसिद्धतद्वदमनकन्दो निविङ्गनिपतस्तुहि-
नकण्डकेरविस्विग्धमहन्धिदप-
रिरम्भो अवदंसीकिदतद्वततरसिकिरणुकेरः पु-
रावदप्यवविष्ठाप्रमिषसम्भूतो निर्विजितनिःशेषः शिशिरः ।

(स) हिमेति । हिमेन प्राप्तेन उद्धतः उद्धासं गतः
तद्वद्वानां अभिनवानां दमनकानां कुन्दावृक्षां कन्दः नवाक्षुरः
वसिन् तज्जम्भूतः, निविङ्गेन चनेन निपतता तुहिनकण्डानां हिम-
विन्दूनां उत्करेण समूहेन निर्विजितं हिमनिपातेन निरुद्धतया एकान्ता-
वस्थानादिति भावः निर्वाधं यथा तथा जहाधितः दुष्प्राप इत्यर्थः
परिरम्भः दम्भोऽन्वोन्मादिक्रमं यत् तज्जम्भूतः, अवतंसीमतः
आहतः तरयेः स्रव्यं च किरणोत्करः जलसमासा वसिन् तादृशः,
पुरावदप्यव विष्ठावः विधिराज्यत्वात् वसिनः जलसाध्यः
कन्दः वसिन् तादृशः, निर्विजिता निःशेषायां सर्वेषां वस्तूनां श्रीः
सौन्दर्यं येन तज्जम्भूतः सर्वपदार्थमीहारेण इत्यर्थः ।

(व) वक्त्रेरिति । वाहवृत्तेः दहनव्यापारस्य अदर्शनात् वक्त्रेः
शक्तिः, दाहिनेत्यर्थः जलमिव गता, नित्यः उत्पन्निः उदयः वस

पपिच ।

चूडागर्भनिवेशि दामविकसं सुक्ताफलं भूषणं
स्त्रीणां कुङ्कुमपिच्छिलः स्तनभरो गूढोदरं मन्दिरम् ।
द्वित्राः स्खलपटाः प्रसर्पद्गुह्यामस धूमोद्गमः
सन्धोगाय भवन्ति चात्र कतिनां दीप्ता विशासासयः ३८ (ग)
ससेदम् ।

नगरपरिषदीर्घा बाहुदण्डा ममेते
विजितकलभकुम्भा सा च तस्याः कुचग्रीः ॥
तव शिशिर ! समीरश्चैष नीहारसार-
स्त्रयमिति हि समेतं दुर्लभं रावणेन ॥ ३९ ॥ (घ)
तद्वयतो दर्शय ।

तादृशे सततोद्गयाविभीत्यर्थः नये मद्वक्त्रे. दृष्टयिष्ये पुष्पकार्यं
कुसुमोत्पत्तिः । रविः सूर्यः शीतात् त्वाप्तं भवं दृष्ट्विह भारवन्निवे
कथानोः अग्नेः आशां दिशं पूर्वदक्षिणवोरन्तरमित्यर्थः नाति,
गच्छति, दिवसाच्च नीहारार्त्तेरिव शीतपीडयेव साम्प्रतं सङ्कुचन्ति
कुसुमभवन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ग) चूडेति । अत्र शिशिरे स्त्रीणां चूडागर्भेषु निविशतीति
तद्योक्तं दामविकसं मालामुग्धं सुक्ताफलं भूषणम् अलङ्कारः स्तनयोः
भरः परिसरः कुङ्कुमैः पिच्छिलः आहत इत्यर्थः मन्दिरं गृहं गूढं
हिमागमभवात् आच्छादितम् उदरं यस्य तत्राभूतं द्वित्राः द्वौ
वा त्रयो वा स्खलाः घनाः पटाः वस्त्राणि तत्रा प्रसर्पन्तः अगुह्या
पामाः वस्त्रिण तादृशः धूमोद्गमश्च तत्रा दीप्ताः उष्णा विशासाप्रवः
प्राप्तक्रीडाद्रव्याश्च कतिनां पुस्तवतां सन्धोगाय भवन्ति । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) नमरेति नम एते बाहुदण्डाः नगरस्य परिसरवत्

प्रतीशारी । पदान्तरे स्थिता । एष (स) फलितफलिविव-
न्तरो निरन्तरपञ्चविदकङ्किलिलटादण्डो विविङ्गमीडकल-
कण्ठकण्ठो कुञ्जगण्ठिजडितपुष्पागणिवहो भग्नुकुसु-
मिदसोदण्डसहाही मरुसन्देहारोविदसप्रसप्यवसन्तो
वसन्तो (४०) ।

रावणः । अये ! वसन्तः । इह हि ।

(४०.) एष फलितफलिविवान्तरो निरन्तरपञ्चविदकङ्किलिल-
तादण्डो विविङ्गमीडकलकण्ठकण्ठः कुञ्जगण्ठिजडितपुष्पागणिवहो
भग्नुकुसुमिदसोदण्डसहाही मरुसन्देहारोविदसप्रसप्यवसन् वसन्तः ।

अर्गला इव दीर्घाः । तस्याश्च सा कुचयोः सतयोः त्रीः शोभा
मिजितः करभस्य करियावकस्य कुम्भो यथा तादृशी । हे शिशिर ! तव
च एष समीरः अयं नीहारसारः हिममय इत्यर्थः इति त्वयं
समेतं मिश्रितं रावणेन दुर्बलं हि दुष्प्रापमेव ईदृशे शिशिरे काष्ठे
मदुबाहुभिसंस्थाः कुचकण्ठसमर्हन् न प्राप्यते इति भावः । साविनी-
वृक्षम् ।

(स) फलितेति । फलितं वज्रातफलं फलिनीनां वनान्तरं
विशेषः वञ्चिन् तथाविधः, निरन्तरं नीरन्तुं यथा तथा पञ्चविताः
वज्रातपञ्चवाः कङ्किलिलतानां दण्डा यदवः यत् तथोक्तः, निवि-
ङ्गम् अनवरतम् उद्गीतः उद्गीर्गीतपरः कलकण्ठीनां कोकिलानां
कण्ठो यकिन् तादृशः, कुञ्जानां यन्त्रिषु जटिलाः पुष्पानां तद-
विशेषाणां निवहाः समूहा यत् तथाविधः, भग्नाः कुठमिताः
कुठमिताः शोभाञ्जयास्त्रिनः यत् तथाभूतः तथा मरुसन्देहम् आरो-
पिताः सकलाः प्रवसन्तः पयिक्ताः यकिन् तादृशः ।

सूते सम्प्रति दुग्धमुग्धसुभगं पुष्पोद्गमं मल्लिका
वाङ्मोकोदशनत्रणादण्डलैः पचैरयोकोऽर्चितः ।
भृङ्गीलङ्घितकोटि किंशुकमिदं किञ्चिद्विह्वलायते
माञ्जिष्ठैर्मकुलैश्च पाटलितरोरन्यैव काचिमिपिः ॥४०॥ (इ)

किञ्च ।

सपदि सखीभिर्निभृतं विरहवतीस्त्रातुमत्र भज्यन्ते ।

सहकारमञ्जरीणां शिखोद्गमग्रन्थयः प्रथमे ॥ ४१ ॥ (च)

सम्यङ्निरूप्य सौत्वष्टम् । (क) सीतावयवशोभासंवादात्तद्वि-
द्विगुणप्रणयिनी मे मधुलक्ष्मीः । तथाहि ।

(इ) सूतेति । सम्प्रति वसन्ते मल्लिका दुग्धमिव सुग्धं सुन्दरं-
सुभगं सर्वजनप्रियं पुष्पोद्गमं पुष्पचयं सूते विकासयति । अशोकः
वाङ्मोकीनां तदास्वदेशभवसुन्दरीणां दशनत्रणानि दन्तचतानि इव
अदृशानि दृशानि पत्रांशाः येषां तादृशैः पत्रैः । अर्चितः अलङ्कृत
रत्नैः इदं भृङ्ग्या लङ्घिता आक्रान्ता कोटिर्यस्य तादृशं किंशुकं
पञ्चाशपुष्पं किञ्चित् ईषत् विह्वलायते ह्वतात् शिथिलमिव भयते ।
पाटलितरोः माञ्जिष्ठैः मञ्जिष्ठारागोष्णलैः मुकुलैः अन्यैव अन्य-
विधा एव काचित् अनिर्वचनीया चिपिराकृति रित्तर्यः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(च) सपदीति । अत्र वसन्ते सखीभिः सहचरीभिः विरह-
वतीः विरहिणीः त्रातुं रचितं प्रथमे आद्याः सहकारमञ्जरीणां
शिखिनाम् उद्गमग्रन्थयः सपदि भटिति इदमेतत्पर्यः भज्यन्ते भज्याः
क्रियन्ते । आर्या वृत्तम् ।

(क) सीतेति । सीतायाः अवयवानाम् अङ्गानां या शोभा
सौन्दर्यं तत्संवादात् तत्पादृश्यात् तस्या अपि द्विगुणा अधिका प्रण-
यिनी अतिप्रेयसीत्यर्थः । मधुलक्ष्मीः वासन्ती त्रीः ।

लावण्यार्क्षं मधूकान्यनुवदति दृशावुत्पलानां सनाभी
 दन्तश्रीर्मल्लिकाभिः सह चरति सुहृत्सौरभं केशरस्य ।
 वैदेह्याः पाटलानां सुजनयति रुचं किञ्च विम्बाधरोष्ठः
 क्रीडाभिस्त्रि ! चैत्र ! त्वमसि तदिह मे वल्लभो दुर्लभश्च ४२ (ख)

प्रभञ्जिका । पलं इमिणा । उत्कण्ठाकरीणं धुरन्धरो
 एसो (४१) ।

रायणः । उत्कण्ठामभिनीय ।

वर्मर्त्तो ! दमय वसन्तमुत्कयन्तं

सन्तापमभिनीय ।

द्राग्रीष्मं स्वगयतु वार्मुचामनेहा ।

(४१) अक्षमनेन । उत्कण्ठाकारिणां धुरन्धर एषः ।

(ख) लावण्यार्क्षमिति । वैदेह्याः सीतायाः लावण्यस्य अर्क्षं
 मधूकानि पुष्पाणि अनुवदति अनुकरोति मधूक पुष्पं लावण्यार्क्षस्य
 सदृशमित्यर्थः । दृशौ नेत्रे उत्पलानां नीलोत्पलानां सनाभी सोदरे
 नीलोत्पलं नेत्रसदृशमित्यर्थः । दन्तानां श्रीः शोभा मल्लिकाभिः सह
 चरति मल्लिकाकुसुमश्रीः इत्यसदृशी इत्यर्थः, सौरभं शरीर-
 सौगन्ध्यं केशरस्य वकुलस्य सुहृत् मितम् । किञ्च विम्बाधरोष्ठः
 पाटलानां पाटलपुष्पाणां रुचं कान्तिं सुजनयति अनुकरोतीत्यर्थः
 तत् तस्मात् हे चित्र ! मनोज्ञ ! चैत्र ! मधुमास ! त्वं क्रीडाभिः तत्-
 तन्मधूकादिभिः मैथिल्यनुकरणरूपाभिः मे मम वल्लभः प्रियः दुर्लभश्च
 असि भवसि । अग्निरावृत्तम् ।

(ग) वर्मर्त्तो इति । हे वर्मर्त्तो निदाय ! उत्कयन्तम् उत्-
 कण्ठयन्तं प्रियाविरहदिति भावः वसन्तं दमय स्वायिभावेन दूरी
 कुरुष्व इत्यर्थः । वार्मुचां मेवानाम् अनेहा काशः वर्मर्त्तुरित्यर्थः द्राक्

उत्कण्ठामभिनीय ।

त्वं वर्षाः शमय घनान्त ।

भूयः सन्नापमभिनीय ।

वारिदान्तं ।

हेमन्तः सह शिशिरेण हन्त हन्तु ॥ ४३ ॥ (ग)

प्रभञ्जनिका । देव ! दिष्टं सञ्चलं (घ) रिदुचक्रवालं तद्
किम्पि मकरन्दमुच्चन्तबहुल सीकरासारं सञ्चं परिभ्रमन्त-
जंस्ततालविसं शिगण्डिदग्गण्डिलकण्ठकदलिकाकवललुङ्ग-
गन्धहरिण्याहिकोससुगन्धदशदिसं जाणद्विरहवेदनावि-
नोदस्याणत्यरघणसिलाचउक्किञ्चं अलङ्करोतु देवो (४२) ।

रावणः । यदभिरुचितं भवत्यै । परिक्रामितकेन सखेदम् ।

(४२) देव ! दृष्टं सकलमृतचक्रवालं तत्किमपि मकरन्द-
सुसुद्धहृत्सीकरासारं स्वयं परिभ्रमद्यन्मतालङ्घनं निर्यन्वितमन्य-
जकनकदलिकाकवललुङ्गगन्धहरिण्याहिकोससुगन्धदशदिसं जानकी-
विरहवेदनाविनोदस्याणत्यरघणसिलाचउक्किञ्चकामलङ्करोतु देवः ।

आटिति यीष्णं स्यगबलु स्वाविर्भावेन निराकुलम् । हे घनान्त ! शर-
हतो ! त्वं वर्षाः शमय स्वाविर्भावेन शान्तिं नय । हेमन्तः शिशि-
रेण सह हन्त खेदे वारिदान्तं शरद्वत् हन्तु स्वाविर्भावेन नागयतु ॥

(ग) मृतचक्रवालम् मृतूनां यीष्णादीनां चक्रवालं मण्डलम् ।
सुसुद्धहृत्समकरन्दसीकरासारं सुसुद्ध वर्जन्तः बहुलाः मकरन्दानां पुष्प-
रसानां सीकरासाराः विन्दुधारासम्पाताः यस्यां तादृशीं स्वयं विना भूत्व-
जनचाक्षणा मितिभावः परिभ्रमत् चसत् यन्मतालङ्घनं यस्यां तथाभूताम् ।
निर्यन्वितेति । निर्यन्वितानां यन्विरहितानां यन्विलानां यन्वियुक्त-
नाञ्च काकदलीनां कवले पासे कुम्भा वे गन्धहरिणाः कस्तूरिसृगाः

आत्तश्रान्तमिदं विषयमसुना नीचैरनेन स्थितं
कम्पोऽस्मिन्निह जृम्भितं प्रलपितं चैतेन तूष्णीमदः ।
एनदयानपरं घनोऽत्र पुलकः स्रस्तं च बाष्पै रितः

सीतादुर्विनयेन मे दग्धमुखी हा ! धिक्कथं वर्त्तताम् ॥४४॥ (क)

प्रभञ्जिका । सगतम् । अधा मघयो घाणवेदि । प्रवेशना-
टितकेन । अघं रघवचउक्किप्राकेलिपल्लवो ता उपविसदु
देवो (४३) ।

रायणः । उपविश्य सकोपम् ।

(४३) यथा मदन आज्ञापयति । अयं रत्नचतुष्पिकाकेलि-
पल्लवस्तदुपविशत देवः ।

तेषां नाभिकोशेन सुमनाभिना इत्यर्थः सुगन्धा दग्ध दिग्घः यस्याः
तथाभूताम् । आनकीति आनक्याः सीतायाः विरहवेदनाविनोदस्थानं
रत्नशिखा मणिप्रसरः यस्यां तादृशीं चतुष्पिकां चत्वरमूमिम् ।

(क) आसेति । इदं मे सुखम् आत्तश्रान्तं मृहीतश्रमं वियोग-
प्रक्षापादिति भावः, असुना सुखेन विषयं विषादः अयसन्वित इत्यर्थः
अनेन सुखेन नीचैः मन्दं स्थितं, अस्मिन् सुखे कम्पः, इह अस्मिन्
सुखे जृम्भितम्, एतेन सुखेन प्रलपितम्, अदः सुखं तूष्णीं स्थित-
मिति शेषः । एतत् सुखं ध्यानपरं चिन्तावरम् अत्र सुखे घनः
सान्द्रः पुलकः लोमाञ्छः, इत इत्यव्ययम् इदमित्यर्थः सुखं बाष्पैः
स्रस्तं शतम् । हा इति शोकसूचकं धिगिति निन्दासूचकमव्ययम् ।
मे मम दयानां सुखानां समाहारः दग्धमुखी सीतादुर्विनयेन आनकी-
रिच्छेदेन कथं केन प्रकारेण वर्त्ततां तिष्ठतु ? शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ।

तां गाढं प्रहरस्व मां परिहरन्

सावज्ञम् ।

तां मां च मा वा वधीः

सानुकम्पम् ।

तां हन्तुं परिकल्पितैरपि शरैर्मांमेव वा ताडय ।

सानुरागम् ।

यद्वा मन्मथ ! तां च मां च युगपद्विध्येः समग्रायुधो

येनाहं जनकात्मजा च सदृशं प्रेम प्रपद्यावहे ॥४५॥ (च)

तद्गद्रे ! सन्निधापय (क) शिशिरोपचारसामग्रीः ।

प्रभञ्जनिका । देव ! देवदाग्री आगदाग्री । तन्निवेदिदा
दाव सिसिरोवचारसामग्री सव्वा सन्निहिदा ता किं
णाम ण चिन्तिदोवणदं (ज) लङ्केश्वरस्स ? (४४) ।

(४४) देव ! देवता आगताः । तन्निवेदिता तावत् शिशिरोप-
चारसामग्री सर्वा सन्निहिता तत् किं नाम न चिन्तितोपनतं
लङ्केश्वरस्स ? ।

(च) तानिति । हे मन्मथ ! मां परिहरन् परित्यजन् तां
जानकीं गाढं दृढं प्रहरस्व वा अथवा तां माञ्च मा वधीः न प्रहर।
वा अथवा तां हन्तुं परिकल्पितैः सुनिर्मितैः अपि शरैः मांमेव ताडय
प्रहर । यद्वा अथवा समग्रायुधः समग्रशस्त्रैर् सन् युगपत् सम-
कालं ताञ्च माञ्च विध्येः प्रहर, येन अहं जनकात्मजा सीता च सदृशम्
अनुरूपं प्रेम प्रपद्यावहे प्राप्नुयः आवामिति शेषः । शार्दूलविष्णीडितं
वृत्तम् ।

(क) सन्निधापय उपस्थापय । शिशिरोपचारसामग्रीः शीत-
शेवनद्रव्याणि ।

(ज) चिन्तितोपनतं चिन्तितं सत् उपनतम् अपेक्षितम् ।

रावणः । पुरोऽवबोध्य ।

सलिलकलशपाणिर्जायतां मन्दरस्त्री

तुहिनगिरिकुटुम्बिन्यस्तु नीहारहस्ता ।

सपदि मलयजाया चन्द्रनाम्नो निधत्तां

व्यजतु चमरदण्डैः किञ्च नेपालपाली ॥ ४६ ॥ (भ)

किञ्चित्तापमभिनीय । अलमलं भवतीभिः । पर्वतकलत्रा-

णि यूयं युष्मदङ्गसङ्गः सुतरां तापाय । अन्यतोऽवबोध्य ।

यासां जन्म विवस्वतो भगवतश्चण्डाच्च मार्त्तण्डत-

श्चण्डीशेक्षणतश्च मन्मथमथस्ताः सन्तु हर्म्यादहिः ।

याः सार्धं सुधया समं कमलया साकं मृगाङ्गेण च

क्षीराब्धेरमराङ्गनाः समभवंस्तास्त्वन्तिके सन्तु मे ॥ ४७ ॥ (ज)

(भ) सञ्चितेति । मन्दरस्य पर्वतभेदस्य स्त्री सञ्चितकलशः पाणौ
वस्या स्तावथी जायतां भवतु जञ्जकुम्भं गृह्णातु इत्यर्थः । तुहिनगिरेः
हिमाचलस्य कुटुम्बिनी गृह्णीती मेनेत्यर्थः । नीहारहस्ता प्राक्षेय-
पाणिः अस्तु नीहारं गृह्णातु इत्यर्थः । मलयस्य पर्वतविशेषस्य जाया
पत्नी सपदि भटिति चन्द्रनाम्नः चन्द्रनयारि निधत्तां भारयतु ।
किञ्च नेपालपाली नेपालदेशीयपर्वतराजपत्नी चमरदण्डैः चामरैः
भजतु योजयतु । भाषिनीवृत्तम् ।

(ज) यावामिति । यासां नारीणामिति शेषः चण्डात् अतिती-
व्रात् भगवतः विवस्वतः दीप्तिमतः मार्त्तण्डात् सूर्यात् तथा मन्मथ-
मथः मदनदाहकात् चण्डीशेक्षणतः हरहतीयनेत्रादित्यर्थः । जन्म
उत्पत्तिः, ताः हर्म्यात् प्रासादात् बहिः सन्तु सूर्याग्निसम्भवा नार्यः
भम प्रासादं नागच्छन्तु इत्यर्थः । याः अमराङ्गनाः अमुरस इत्यर्थः
सुधया अमृतेन सार्धं तथा कमलया लज्जया मृगाङ्गेण चन्द्रमसा च
समं क्षीराब्देः क्षीरसमुद्रात् मथ्यमानादिति शेषः समभवन्, सम-

ततश्च ।

रम्भा रम्भादलागैर्व्यजतु विहरतां दावदानेन हारा
तारा ताराधिपश्रीरधितनु तनुतां चन्दनस्यन्दमेकम् ।
प्रम्तोचा मोचपाकच्छविरवतु विसन्यासभङ्गा ममाङ्गा-
न्यङ्गुद्राद्रागजलार्द्रामुरसि च दधती मेनका मे नका च ४८ (ट)
पुनः सन्तापितकेन । यासां सद्विजितवक्त्रभविरहिणीनां (ठ)
भवतीनां सन्निधिरपि सन्तापाय किं पुनरुपचारः । अन्यतो-
ऽवलोक्य ।

तस्युः ताः तु एव मे मम अन्तिके समीपे सन्तु भयन्तु आगच्छन्तु
इति यावत् । शार्दूलविक्रीडितं दृष्टम् ।

(ट) रम्भेति रम्भा तदाख्यः अक्षरोविशेषः रम्भादलागैः
कदलीपत्रागैः व्यजतु हारा नाम सुरसुन्दरी दावदानेन विहरतां
वेष्टतां यथा तापशान्तिर्भवेत् तथा वेष्टतामित्यर्थः ताराधिपश्रीः
चन्द्रकान्तिः तारा अधितनु तनुषु एकं केवलं चन्दनस्यन्दं चन्दन-
विलेपनं तनुतां करोतु । मोचपाकस्य पकरम्भायाः क्षविरिव
हरिर्यस्याः तादृशी प्रम्तोचा नामाक्षराः मम अङ्गानि विस-
न्यासभङ्गा मृणालविरचनक्रमेण अतु रन्तु । अङ्गुद्रा नाम
अक्षराः द्राक् भटितिं जलार्द्रां तालवृत्तं दधती मम अङ्गानि
तथा मेनका मे उरसि स्थितेति शेषः मम अङ्गानि का च कापि
अन्या न मम अङ्गानि अतु इत्यनेनान्वयः सर्वत्र बोध्यः ।
सङ्घराष्टम् ।

(ठ) मया विजिताः यङ्गमाः यासां ताः अतएव विरहित्यः
तासां सन्निधिः समीपावस्थानं सन्तापाय विरहतापितलादिति
भावः । उपचारः अङ्गलेपनादिसेवामित्यर्थः ।

पार्श्वं मुञ्चतु वीर्यनङ्गमृद्विणी माङ्गोपचारक्रियां (८)
 चण्डी चामरभूषणैर्व्यञ्जतु मां द्वात्रिंशता पाणिभिः ।
 भास्वत्यन्नि ! सरोरुहैरलमलं घर्मा यदेषां प्रियाः
 स्नान्दारावय सन्निधिं जलनिधे ! नद्यस्तवान्तःपुरम् ॥४९॥

सङ्घर्षमवसोक्य ।

पादौ पीडय ताम्रपर्णि ! सुरले ! हस्तौ हृदि स्थाप्यतां
 भोः कावेरि ! मृणालदाम वितर द्राक् नर्मदे । वीजय ।
 त्वं गोदावरि ! देहि चन्दनरसं हे तापि ! तापोष्णः (८)
 शान्त्यर्थं सृज यन्त्रवारि विरही लङ्केश्वरः सीदति ॥ ५० ॥

(८) पार्श्वमिति । अनङ्गमृद्विणी कामपत्नी रतिरित्यर्थः
 पार्श्वं ममेति शेषः मुञ्चतु व्यञ्जतु, यतः सा अङ्गोपचारक्रियां शरीर-
 सेवां न वेत्ति न जानाति । चण्डी देवी चामराणि भूषणाणि
 तेषां तैः सचामरैरित्यर्थः द्वात्रिंशता पाणिभिः एतेन चण्ड्या द्वात्रिं-
 शत् पाणित्वं सूचितं मां व्यञ्जतु वीजयत । हे भास्वत्यन्नि ! सूर्य-
 कान्ते ! सरोरुहैः कमलैः अलम् अलं कमलोपाचरेण तव मत्-
 सेवनं व्यर्थमिति भावः । यत् यस्मात् घर्मा निदासाः एषां सरो-
 रुहाणां प्रियाः सूर्यकिरणस्पर्शेन विकासादिति भावः हे जलनिधे !
 स्नान् निजान् दारान् नदीरित्यर्थः सन्निधिं ममेति शेषः नद्य प्रापय,
 यतः नद्यः तव अन्तःपुरम् अन्तःपुरचारिण्य इत्यर्थः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ।

(८) पादाविति । हे ताम्रपर्णि ! पादौ चरणौ ममेति
 सर्वत्र योज्यं पीडय सेवस्व, हे सुरले ! हृदि वक्ष्यन्ति हस्तः
 स्थाप्यतां भोः कावेरि ! मृणालदाम वितर देहि, हे नर्मदे ! द्राक्
 भटिति वीजय । हे गोदावरि ! त्वं चन्दनरसं देहि, हे तापि ।

भूयः सन्नापमभिनीय । एता अपि(ष)मदनाद्भुरितमदङ्ग-
सङ्गात्परिक्लथन्ति । सक्कोषम् । प्रभञ्जनिके ! मत्प्रसाददुर्ल-
लिताः खल्वेते ममाध्याक्षां न गणयन्ति तदादिश्यन्तां
किङ्करा यदुत ।

कम्पाघातैः सुरभिरभितः सत्वरं ताडनीयो
गाढाक्रान्तं मलयमरुतः शृङ्खलादाम दत्त ।
कारागारे क्षिपत तरसा पञ्चमं रागराजं
चन्द्रं चूर्णीकुरुत च शिलापट्टके पिष्टविम्बम् ॥५१॥ (त)
द्वाराभिमुखमवलोक्य । काः पुनरिमा द्वारि ।

तापोघ्नः शान्त्यर्थं यन्त्रवारि ह्यज यतः सङ्केतः विरही सन्
सीदति क्लिप्यति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ष) मदनेति । मद्मेन अद्भुरितस्य सन्नप्रसन्न मदङ्गस्य महे-
इस्य सङ्गात् संसर्गात् परिकथन्ति तापयन्तीति यावत् । मदिति
मम प्रसादेन अनुपप्लेख दुर्ललिताः सदावन्तः ।

(त) कम्पेति । सुरभिः सुगन्धः अभितः सर्वतः कम्पाघातैः
कम्पयन्ति वेपयन्ति एभिरिति कम्पाः वेपथुजनकाः ये आघाताः
प्रहाराः तैः सत्वरं शीघ्रं ताडनीयः युष्माभिरिति शेषः । यथा यासो
न निःसरेदिति भावः, मलयमरुतः मलयसमीरस्य गाढाक्रान्तं दृढ-
संयमं यथा तथा शृङ्खलादाम बन्धनरङ्गू दत्त-यूयमिति शेषः । यथा
न वहेदिति भयः, पञ्चमं रागराजं स्वरविशेषं तरसा बलेन कारा-
गारे क्षिपत बध्नीतेत्यर्थः यथा सङ्गीतं न स्यादिति भावः, किञ्चेति-
चार्थः शिलापट्टके पिष्टं विम्बं मण्डलं यस्मिन् तद्वदथा तथा चन्द्रं
चूर्णीकुरुत । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ।

प्रभञ्जनिका । वारुणी (घ) सञ्जी सरस्वती । '४५)

रावणः । रावणम् ।

दूरे तिष्ठतु वारुणी विरहिणां का नाम रत्नस्रुहा
सञ्जीः क्षीरमहोदधेरपि सुता स्वाहेव दाहे पटुः ।
वाचासासि सरस्वति ! ब्रज मृहान् कः सूक्तिगोष्ठीक्षणी
वञ्चत्यं न ममराद्य किञ्च न मुदे सीताप्रसादं विना ॥५२॥ (द)

अर्धमयसोक्य सगतम् । तथाप्येवं तावत् । प्रकाशम् ।
हृहो(ध)विबुधापसदाः । किमिदं येन शिशिरोपचारं कर्तुं-
मुद्दिष्टा उष्णोपचारं रचयथ तर्हि विस्मृतो वः प्रकृत्यमर्षयो

(४५) वारुणी सञ्जी सरस्वती ।

(घ) वारुणी वरुणः जलाधिपः तत्सम्बन्धिनी शक्तिः
वारुणी ।

(द) दूरे इति । वारुणी रत्नाकरस्य सामित्येन रत्नाग्रा-
दाय रावणसुपचरितुमागतेति भावः । दूरे तिष्ठतु विरहिणां जनानां
रत्नेषु स्रुहा का । नैव रत्नस्रुहेत्यर्थः सञ्जीः क्षीरमहोदधेः सुतापि
स्नाहा अग्निपत्नीव दाहे भक्षीकरणे पटुः समर्षा सञ्जीमन्तो हि
सततं सोष्णाणोभवन्तीति भावः । हे सरस्वति ! वाचि ! त्वं वाचासा
वञ्चभाषिणी असि, अतः मृहान् ब्रज गच्छ उक्तेः शोभनायाः उक्तेः
वचसः या गोष्ठी सभा तस्याः क्षणः समयः न ममेति शेषः इदानीं
सुभाषितपरम्परया न मे हृत्पिरिति भावः यत् अतः अद्य अधुना
सीता प्रसादं विना किञ्च किमपि मम मुदे हर्षाव न सत्यं नैव
हर्षावेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ध) विबुधापसदाः देवाधमाः । शिशिरोपचारं शैत्य-
प्रक्रियाम् उद्दिष्टाः निबुक्ताः । उष्णोपचारम् उत्तापयेवां रचयथ

दशकण्ठः । विचिन्त्य । यद्वा प्रसादचिन्तकाः खल्वेते मम
तत्र तेषु पक्षमभिधास्ये । जलाद्रांमभिनीय ।

चन्द्र ! ज्योत्स्नाजलाद्रांमपनय यदिदं दह्यते देहदाहैः
सेकमभिनीय ।

(न) क्षीराब्धे ! दुग्धसेको मदमहुतभुजा पिण्डभावं बिभर्त्ति ।
मल्लोपचारमभिनीय ।

हेमाश्लोच ! (प, स्रजस्ते विशद ! महते श्लोषपोषाय निष्ठाः
हिमतापातुभवमभिनीय ।

(फ) प्रासेयाद्रे ! दवीयांस्तव हिमदवशुट्टं एवाग्न्युजेषु ५३
प्रभञ्जिका । अहो ! मन्मथवामदा (ब) अहो ! देवपङ्क्ति-

(७६) अहो ! मन्मथवामता अहो ! दैवप्रतिकूलता यदिदानीं
रमणीयमप्युद्देजनीयं शिथिरमप्युष्णं प्रतिभाति ।

कथं । प्रकृत्यमर्षणः सभाषकोपनः जलाद्रां जलमिक्ततावृत्त
अजन मभिनीय अतुभूय ।

(न) क्षीराब्धे इति । हे क्षीराब्धे ! क्षीरनिधे ! दुग्ध-
सेकः तव दुग्धेन गात्रसेपनं मदमहुतभुजा कामाग्निना पिण्डभावं
वनीमात्रं बिभर्त्ति अग्न्युत्तापेन दुग्धं वनीभवतीति प्रसिद्धिः ।

(प) हे विशद निर्मल ! हेमाश्लोच ! स्वर्णकमल ! ते तव
स्रजः मास्यानि महते उत्कटाय श्लोषपोषाय दहनद्वये निरतिशयं
तिष्ठन्तीति निष्ठाः ।

(फ) हे प्रासेयाद्रे ! हिमाचल ! दवीयान् अतिदूरवर्त्ती ते
तव हिमदवयुः हिमतापः हिमप्रादुर्भाव इत्यर्थः अग्न्युजेषु एव दृष्टः
न तु मयीति भावः । एव शब्दोऽन्यव्यवच्छेदकः । सग्वराष्टमम् ।

(ब) मन्मथवामता कामस्य प्रातिकूल्यम् ।

प्रभञ्जनिका । वारुणी (घ) लक्ष्मी सरस्वती । '४५)

रावणः । सावचम् ।

दूरे तिष्ठतु वारुणी विरहिणां का नाम रत्नसृष्टा
लक्ष्मीः क्षीरमहोदधेरपि सुता स्वाहेव दाहे पटुः ।
वाचासासि सरस्वति ! ब्रज मृहान् कः सूक्तिगोष्ठीचषो
बन्धत्यं न ममराय किञ्च न मुदे सीताप्रसादं विना ॥५२॥ (द)

अर्धमयलोक्य सगतम् । तथाप्येवं तावत् । प्रकाशम् ।
हृहो(ध)विबुधापसदाः । किमिदं येन शिशिरोपचारं कर्तुं-
मुद्दिष्टा उष्णोपचारं रचयथ तर्हि विस्मृतो वः प्रकृत्यमर्षयो

(४५) वारुणी लक्ष्मी सरस्वती ।

(घ) वारुणी वरुणः जलाधिपः तत्सम्बन्धिनी शक्तिः
वारुणी ।

(द) दूरे इति । वारुणी रत्नाकरस्य सामित्येन रत्नाग्रा-
दाय रावणसुपचरितुमागतेति भावः । दूरे तिष्ठतु विरहिणां जनानां
रत्नेषु सृष्टा का । नैव रत्नसृष्टेत्यर्थः । लक्ष्मीः क्षीरमहोदधेः सुतापि
स्वाहा अग्निपत्नीव दाहे भक्षीकरणे पटुः समर्षा लक्ष्मीमन्तो हि
सततं सोऽप्योभवन्तीति भावः । हे सरस्वति ! वाचि ! त्वं वाचासा
बहुभाषिणी असि, अतः मृहान् ब्रज गच्छ उक्तेः शोभनायाः उक्तेः
ब्रजसः या गोष्ठी सभा तस्याः चषः समवः न ममेति शेषः । इदानीं
सुभाषितपरम्परया न मे हृत्पिरिति भावः यत् यतः अद्य अधुना
सीता प्रसादं विना किञ्च किमपि मम मुदे हर्षाव न सत्यं नैव
हर्षावेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ध) विबुधापसदाः देवाधमाः । शिशिरोपचारं शैत्य-
प्रक्रियाम् उद्दिष्टाः निबुक्ताः । उष्णोपचारम् उत्तापयेवां रचयथ

दशकगठः । विचिन्त्य । यद्वा प्रसादचिन्तकाः खल्वेते मम
तत्र तेषु परुषमभिधास्ये । जलार्द्रमभिनीय ।

चन्द्र ! ज्योत्स्नाजलार्द्रमपनय यदिदं दह्यते देहदाहैः
सुकमभिनीय ।

(न) क्षीराब्धे ! दुग्धसेको मदनहुतभुजा पिण्डभावं विभर्त्ति ।
रुचिोपनारमभिनीय ।

हेमाम्भोज ! (प) स्रजस्ते विशद ! सहते श्लोषपोषाय निष्ठाः
हिमतापातुभवमभिनीय ।

(फ) प्राप्तेयाद्रे ! दवीयांस्तव हिमदवशुट्टं एवाग्न्युजेषु ५३
प्रभञ्जिका । अहो ! मन्मथवामदा (ब) अहो ! देवपडि-

(४६) अहो ! मन्मथवामता अहो ! दैवप्रतिकूलता यदिदानीं
रमणीयमप्युद्वेजनीयं शिशिरमप्युष्णं प्रतिभाति ।

कथं । प्रकृत्यमर्षणः सभावकोपनः जलार्द्रं जलसिक्ततासदृशं
अजन मभिनीय अतुभूय ।

(न) क्षीराब्धे इति । हे क्षीराब्धे ! क्षीरनिधे ! दुग्ध-
सेकः तव दुग्धेन गात्रलेपनं मदनहुतभुजा कामाग्निना पिण्डभावं
वनीमात्रं विभर्त्ति अग्न्युत्तापेन दुग्धं वनीभयतीति प्रसिद्धिः ।

(प) हे विशद निर्मल ! हेमाम्भोज ! स्वर्यक्रमल ! ते तव
स्रजः सास्यानि सहते चतुर्कटाय श्लोषपोषाय दहनद्वये निरतिशयं
तिष्ठन्तीति निष्ठाः ।

(फ) हे प्राप्तेयाद्रे ! हिमाचल ! दवीयान् अतिदूरवर्त्ती ते
तव हिमदवयुः हिमतापः हिमप्रादुर्भावं दृश्यः अग्न्युजेषु एव दृष्टः
न तु मयीति भावः । एव शब्दोऽन्यव्यवच्छेदकः । स्रग्धरादृष्टम् ।

(ब) मन्मथवामता कामस्य प्रातिकूल्यम् ।

हस्तदा जं दाणिं रमयिष्यं वि उल्ले प्रणिष्यं सिसिरं वि उल्लं
पडिहाप्रदि । (४६)

रावचः । सभ्यर्चनावचम् ।

शेषाहे ! त्वत्फणानां पिबतु दशशती मारुतं चैत्रमित्रं
राहो ! जिह्वालता ते शशधरवपुषश्चन्द्रिकामिव लेढु ।
सङ्कोचं पुष्पवन्तौ ! सपदि वितरतं पङ्कजेन्दीवराणां
त्वां याचे पञ्चबाणः पुरदहन ! पुनर्दंष्ट्रतामर्षदग्धः ॥५४॥ (भ)

विचिन्त्य । कथममी तापोत्कर्षेऽपि मम (म) प्रत्यनीकप्रो-
त्साहनेनापि न विरमन्ति तदेवं तावत् । साक्षेपम् ।
मास्य श्वाससटाः समीर ! चिरतः का कैतवी रावणे
धाराश्रूणि कशीकुरुष्व वरुण ! त्वत्कीलस्यः खल्विदम् ।
हंहो पावक ! तापमस्य तनो त्वत्तो जगद्वाहिका
व्यावर्त्तस्व वसन्त ! हन्त मदनः स्याद्येन वीतायुधः ॥५५॥ (य)

(भ) शेषाहे इति । हे शेषाहे ! जनन्तनाम ! तव फणानां
दशशती फणसङ्ख्या मित्वर्थः चैत्रस्य मधुमासस्य मित्वां मारुतं मलय-
श्मीरमित्वर्थः पिबतु । हे राहो ! ते तव जिह्वा एव सता
शशधरवपुषः चन्द्रसूर्येरेव चन्द्रिकां लेढु आसादयतु । हे पुष्पवन्तौ !
दिवाकरनिशाकरौ ! सपदि द्रुतं पङ्कजानां पद्मानाम् इन्दीवरा-
णाम् उत्पलानाम् सङ्कोचं वितरतं विधत्तम् । हे पुरदहन !
त्रिपुरारे ! त्वां याचे अभ्यर्चने अर्षदग्धः न तु सम्यक् तज्जाते कथं
तस्य प्रादुर्भाव इति भावः पञ्चबाणः कामः पुनः दंष्ट्रां भस्मीक्रिय-
ताम् । अग्धराष्टम् ।

(म) प्रत्यनीकेति । प्रत्यनीकाः रिपवः तेषु प्रोत्साहनेन अप-
कारार्थं प्रवर्त्तनेन ।

(य) मास्येति । हे समीर ! पवन ! श्वासानां निश्वासानां

स्वप्नम् । तत्काः पुनरत्र प्रकारस्तापोपशमने । विचिन्त्य ।
भवत्वेवं तावत् । प्रकाशम् ।

हे संवर्त्ताः ! कुरुत करकावृष्टिभिर्मां विकीर्णं
द्राक्सम्भूय व्यजनचरितं धत्त कल्पान्तवाताः !
क्रीडावापी भव हिमगिरे ! बुध्नवन्धाद्विलीनो
लङ्काभर्त्तुर्मनमिजशिखी नान्यथा शंशमीति ॥ २६ ॥ (र)
सविशेषतापमूर्ध्वमवलोक्य । किञ्च ।

सटाः परम्पराः अन्वरतदोर्ध्वमिवासा इत्यर्थः । मा सा न भवन्तु
इति यावत् रावणे चिरतः व्यापिनीत्यर्थः । कैतवी कापयं का ?
वज्रचक्रं रावणं मां कैतवेन मा प्रतारयस्वेति भावः । हे वरुण !
मलाधिप ! धारामूणि निरन्तरामुधाराः कशीकुरुष्व यथा मे निर-
न्तरम् अमुधारा न निपतेयुस्तथा कुरु इत्यर्थः । खलु यतः इदं अमु-
पात इत्यर्थः । त्यत् कैलसः तत्र यिलसितमित्यर्थः । इहो पावक !
अग्ने ! तनौ मम शरोरे तापम् अत्यय सान्त्वय यतः त्वत्तः जगद्वा-
हिका जगतां दाह इत्यर्थः । दहतेर्भावे नकप्रत्ययः । हे यमना !
व्यावर्त्तस्व निवर्त्तस्व स्वप्रादुर्भावादिति शेषः । येन तव अप्रादुर्भावेन
मदनः कामः शीतं पिगतम् आयुधम् अस्त्रम् पुष्परूपं यस्य तथाग्निः
स्यात् इत्येति खेदस्त्रचक्र मव्ययम् । गार्दूलविक्रीडितं एतम् ।

(र) हे संवर्त्ता इति । हे संवर्त्ताः ! महामेघविशेषाः करका-
वृष्टिभिः शिलावर्षणैः मां विकीर्णं व्याच्छ्वजं कुरुत येन मे तापोप-
शमः स्यादिति भावः । हे कल्पान्तवाताः प्रलयपवनाः ! यूयं सम्भूय
मिलित्वा द्राक् भटिति व्यजनचरितं तालवृन्तकार्यं धत्त कुरुत,
हे हिमगिरे ! बुध्नं मूल मेघ बन्धः तस्मात् आरभ्य यवर्धे पञ्चमी,
आमूलादित्यर्थः । विलीनः द्रवीभूतः सन् क्रीडावापी कैलसः भव ।
अन्यथा लङ्काभर्त्तुः रावणस्य मनमिज शिखी काष्मग्निः न शंशमीति
न सम्यक् शान्तितीत्यर्थः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

सूत्रोक्ततासु तरुणेन्दुकरच्छटासु

नक्षत्रविष्वमयमौक्तिकगुम्फनाभिः ।

सीतावियोगविधुरस्य नवीनमार्गः

सम्पाद्यतां दशमुखस्य विलासहारः ॥ ५७ ॥ (ख)

अथवा किमेभिः क्षुद्रनक्षत्रमणिभिः । ततश्च ।

हस्तद्वयीनिविष्टपीडितपार्वणेन्दु-

निस्यन्दितामृतरसेन निषिञ्च किञ्चित् ।

अङ्गानि मे स्मरमहाज्वरतापभाञ्चि

स्वस्मै स्वयं ननु भिषज्यति राक्षसेन्द्रः ॥ ५८ ॥ (व)

प्रभञ्जनिका । (ग्र) देवस्य देवेण वेज्जत्तणं पडिवसं मुञ्चल-

क्खस्य उण का वत्ता । (४७)

(४७) देवस्य देवेन वैद्यत्वं प्रतिपन्नं मृगलाञ्छस्य पुनः का वात्ता ।

(ख) सूत्रीति । सीतावियोगेन विधुरस्य व्याकुलस्य दशमुखस्य तापशान्तये इति शेषः असूत्राणि सूत्राणि कृताः तासु तरुणस्य इन्दोचन्द्रस्य करच्छटासु किरणावलीषु नक्षत्रविष्वमयानि एव मौक्तिकानि तेषां गुम्फनाभिः विरचनाभिः नवीनमार्गः नूतनप्रकारः विलासहारः केचित्सक् सम्पाद्यतां क्रियतां भूत्वान् प्रति उक्तिरियम् ।

(व) हस्तेति । राक्षसेन्द्रः हस्तद्वया हस्ताभ्यां निनिडं यथा तत्र पीडितः यः पार्वणेन्दुः पूर्णचन्द्रः तस्मात् निस्यन्दिते । अमृत-रसेन स्मरमहाज्वरतापभाञ्चि कामसन्तप्तानि मे अङ्गानि किञ्चित् निषिञ्च स्वस्मै स्वयं ननु निश्चितं भिषज्यति भिषगिणाचरति आत्मानं चिकित्सतीत्यर्थः । वसन्ततिवकं वृत्तम् ।

रावणः । यद्वा किमनेनापि (ब) सीतावदनवन्धुना
विधुरीकृतेन । चन्द्रं प्रति सकृदप्यम् ।
हंहो चन्द्र ! विमुच्यतां चरणयोः पर्यन्तसेवाक्रम-
स्त्वं पीयूषरसस्य रागशशिनः पात्रं तु लङ्घे श्वरः ।
तस्मै वक्त्रपरम्परापरिचिताः श्लोषं करिष्यन्त्यमी
मा कश्चिद्वततोऽपि विम्बवलये श्लासासमत्कारिणः ॥ ५९ ॥ (स)

मदनवेदनामभिनीय ।

आः काम ! मय्यपि विमुञ्चसि नाम बाणान्
किं रावणो न विदितः शमितामरो यः
यद्वा स एष तव राघवपक्षपात-
स्तत्त्वामसौ प्रतिकरिष्यति चन्द्रहासः ॥ ६० ॥ (इ)

(ब) देयस्य स्वस्य अर्थे इति शेषः । प्रतिपक्षम् अङ्गीकृतं कृग-
लाञ्छनस्येति कृगलाञ्छनस्य चन्द्रस्य निपीडितस्य इत्यर्थः का वार्त्ता
समाचारः प्राचरक्षयोपाय इति भावः ।

(घ) सीतावदनस्य बन्धुः मितं तेन प्रियवस्तुनः मितस्य
प्रियत्वादिति विधुरीकृतेन क्लेशितेनेत्यर्थः ।

(स) हंहो इति । हंहो ! चन्द्र ! चरणयोः पर्यन्तसेवाक्रमः
आचरन्सेवन परम्पराविमुच्यतां त्वय्यताम् । त्वं पीयूषरसस्य
अमृतरसस्य पात्रम् आश्रयेः, लङ्घे श्वरस्तु रागशशिनः प्रेमसुधांशोः पात्र-
मिति शेषः, तत् तस्मात् मे मम वक्त्रपरम्पराभिः वदनश्रेणिभिः
परिचिताः अमी श्लासाः निश्वासरुतः समत्कारिणः अद्भुतवस्तुनः
भवतोऽपि विम्बवलये प्रतिविम्बमण्डले कश्चित् श्लोषं दाहं मा करि-
ष्यति न प्रतिविम्बं दहन्तु इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(इ) आ इति । आ इति विरक्तिस्त्रयकं सम्बोधनस्त्रयकम् वा । आः
काम ! मयि, अपि बाणान् शरान् विमुञ्चसि नाम रावणः किं न

प्रभञ्जिका । (घ) विटजनमानसनिवासिणं विभ्रमच्छ-
गुणगौरविभ्रं मणहरीकिदकादम्बरीमदुन्माणं पञ्चबाणं
विनाशयन्तेन देवेण दिक्षुदु शिहुग्रणविशेषविशेषाणं
जलप्ललीः । (४८)

रावणः । विरसं विहस्य । मकरध्वज ! यन्निवारितेऽपि
मां प्रहंसि तदवगतस्तवार्थः । यत्किल ।

किं करिष्यति कोपेन देवो मे दशकम्बरः ।

यदनङ्गतया नास्मि चन्द्रहासासिगोचरः ॥ ६१ ॥ (क)

तत्किं न जानासि रावणः (ख) सर्वदुष्प्रभाव इति ।

(४८) विटजनमानसनिवासिनं विभ्रमच्छगुणगौरवितं मनो-
हरीकतकादम्बरीमदुन्मानं पञ्चबाणं विनाशयता देवेन दीयतां निधु-
वमविज्ञानविशेषाणां जलप्लवः ।

विहितः त्वमेति शेषः यः शमिताः अमरा देवाः येन तद्याविधः ।
यदा स एष तव राघवे रामे पञ्चपातः स्नेहः तत् तस्मात् असौ चन्द्र-
हासः समासिरित्यर्थः त्वां प्रतिकरिष्यति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(घ) विटजनानां विज्ञासिनां मानसेषु निवासी तं विभ्रमस्य
विज्ञासस्य छाङ्गुण्यं सन्ध्यादिकं तेन गौरवितं गौरवशास्त्रिनं मनोहरी-
कतेन कादम्बरीमदेन उच्चैः महान् मानो यस्य तद्याविधम् निधुवनस्य
सुरतस्य विज्ञानानां विशेषाः तेषां सम्बन्धविवक्षया पठौ ।

(क) किमिति । देवः दशकम्बरः कोपेन मे किं करिष्यति ?
न किमपीत्यर्थः यत् तस्मात् अनङ्गतया शरीरान्धृतया चन्द्रहामस्य
असौ गोचरः अस्मि न भवामि । पथ्यावृत्तम् ।

(ख) सर्वदुष्प्रवेति । सर्वदुष्प्रः सर्वं शरीरिणं अशरीरिणं ना कथति
माधयतीति तथोक्तः प्रभावः शक्तिः यस्य तादृशः । तस्मात् वराकः ।

विचिन्त्य । यदा मत्प्रसाददुर्लभितोऽयं सर्वदा तपस्वी तदेक-

वारमपराधमस्य क्षमे । जर्ध्वमवसोक्य सहसोत्थाय च ।

हे पाकशासन ! विसर्जय वारिवाहां-

स्वं कार्त्तिकेय ! कुब दूरतरं मयूरम् ।

हे शक्र ! संवृणु निजानि तडिन्महांसि

लङ्घेऽश्वरो विरहितः सहते न वर्षाः ॥ ६२ ॥ (ग)

अप्यतोऽवसोक्य । के पुनरमी ।

प्रभञ्जनिका । देव ! सेवागदा भुजङ्गमा अत्तापं दंस-

अन्ति । (४६)

रावणः ।

हे पद्मगाः ! किमपि रोषविषस्वरूपं

रूपं तु वेष्टिमनुचाञ्चति वल्लभायाः ।

तेनैष दुर्धरतरस्वरते क्षपाञ्चो

युष्मानियं नमति तेन च मौलिमासा ॥ ६३ ॥ (घ)

(४६) देव ! सेवागता भुजङ्गमा आत्मानं दर्शयन्ति ।

(ग) हे पाकेति हे पाकशासन ! इन्द्र ! वारिवाहान् मेवान् विसर्जय परित्यज, हे कार्त्तिकेय ! त्वं मयूरं दूरतरं कुब दूरीकुरु । हे शक्र ! इन्द्र ! निजानि सक्तीवानि तडिन्महांसि, वैद्युन्तेज्जांसि संवृणु, वतः विरहितः सीताविरही बह्वेश्वरः वर्षाः न सहते । चतुर्थपादवाक्यस्य पादत्ववाक्यानां हेतुत्वेन निर्देशात् काव्यलिङ्गमबद्धारः । तदुक्तं हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति । वसन्ततिथिर्ब्रह्मं वृत्तम् ।

(घ) हे पद्मगा इति । हे पद्मगाः ! माताः ! रूपं दुष्प्रकारेण

परिक्रामन्प्रतोऽवबोध्य । कथमियं (ङ) केलिकमलिनी ।
सहस्रम् ।

नवमंरक्तपात्रीरोचिषः पत्रपङ्क्तौ-

स्तव कमलिनि । वन्दे चक्षुषोऽर्पयामि ।

यदिह नयनलेह्यं दोर्लतामध्यरोध

स्तनतटपरिचाहं सूत्रयन्ति प्रियायाः ॥६४॥ (च)

अन्यतोऽवबोध्य । अग्रे ! कथममी ब्रह्मविमानहंसाः

श्रीताविभ्रमगमनमवद्वत्य (छ) परिक्रामन्ती मद्यमात्मानं
रोदयन्ते । साक्षेपम् । आः ! क्षीरजलपृथक्करणपाण्डित्य-

शेषः । रोषविषयस्वरूपं तु मम क्रोधाविप्रोत्पादकमित्यर्थः । तु अपि
बलभायाः सीतायाः वेषिं केशपाशं अनुचाक्षति अनुकरोति तेन
क्रोधविप्रोत्पादकत्वेन हेतुना इत्यर्थः एषः कदाचः असिः त्वरते
बुद्धान् निहन्तु मिति शेषः तेन च बलभाया वेष्यनुकरणेन च इदं
मौलिसाक्षा मम शिरःश्रेणी बुद्धान् नमति प्रथमतीत्यर्थः वसन्त-
र्गतसकं वृत्तम् ।

(ङ) केलिकमलिनी क्रीडापद्मिनी ।

(च) नवेति हे कमलिनि ! तव मरकतपात्रीणां मरकत-
भाजनानां रोचिरिव, रोचिर्यासां ताः पत्राणां दलानां पङ्क्तीः
श्रेणीः वन्दे प्रथमामि चक्षुषोऽर्पयामि इदामि, यत् यस्मात् इह
नयनलेह्यं दृष्टिप्रियं प्रियायाः सीताया दोर्लतयोः भुजसतयो मध्यं
तत्र इत्यर्थः रुचयतीति तथोक्तः यः स्तनतटयोः परिचाहः विस्तारः
तं सूत्रयन्ति विन्यासविशेषेण शोभवन्तीत्यर्थः एताः पत्रपङ्क्तव इति
शेषः । साक्षिनी वृत्तम् ।

(छ) अवद्वत्य चोरित्वा परिक्रमन्तः गच्छन्तः । क्षीरजलयोः
पृथक्करणयोः पृथक् करणे यत् पाण्डित्यं नैपुण्यं तेन संबद्धीताः

संगृहीताः सितशकुनयः । केयं लुण्ठाकता । विचिन्त्य ।
भवतु नलिनासनमेव तावदभिदधे । अञ्जलिं वक्ष्यामि ।

हंहो पितामह ! निषेध विमानहंसान्

लीलागतं मृगदृशस्त इमे हरन्ति ॥

नोचेन्ममोपदिश तेषु यदाचरामि

त्वं येन दण्डनविधेः प्रथमप्रणीता ॥ ६५ ॥ (ज)

विचोक्त्य । कथं सत्वरं मासवलोक्य स्थितास्तन्मन्यौ
मद्भयाद्गतिस्तेयं (भ) परित्यक्तमेतैः । तन्न प्रत्यादिशामि ।
यदित्यं कथयन्ति सकृद्विहितदोषं दोषेभ्यो विनिवर्त्तमानं
साधुवद्दीक्षेत । अन्यतोऽवचोक्त्य । रे पुरन्दर ! मम पुरतः
सीतामालिङ्गसि तन्नेयमहल्यामुनिपत्नी । चन्द्रहास ! इत
इत एष विडौजसि समादिश्यसे ।

आहताः लोकेरिति शेषः । सितशकुनयः हंसाः । लुण्ठाकता
तस्करता चोर्थवृत्तिरित्यर्थः । नलिनासनं पद्मयोनिम् ।

(ज) हंहो इति । हंहो पितामह ! विधातः ! विमानहंसान्
मयद्वयानवाहिनो मराणान् निषेध निवारय, ते तव इमे हंसाः
मृगदृशः सीतायाः लीलागतं विद्यासगमनं हरन्ति चोरयन्ति ।
नोचेत् यदि न वारयसि इत्यर्थः तदा तेषु हंसेषु यत् आचरामि
यथा तान् दण्डयामीति भावः । तत् मे उपदिश, वद, येन हेतुना त्वं
दण्डविधेः शासनविधानस्य प्रथमः आह्वः प्रणीता कृता त्वमेव प्रथमं
दण्डविधिं प्रवर्त्तितवानित्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(भ) गतिस्तेयं विद्यासगमनचोर्थं तत् तस्मात् न प्रत्यादिशामि
दण्डयामि एतानिति शेषः । यत् तस्मात् कथयन्ति वदन्ति बुधा इति
शेषः । विहितदोषं कदापराधं वीक्षेत पश्येत् । विडौजसि विप्रति

प्रभञ्जनिका । पुरतः स्थिता । देव ! कहिं इह महेन्द्रो
कहिं वा सीता ? । (५०)

रावणः । निपुणं निरूप्य । हस्त हस्त ! सादृश्यादिप्रसङ्गो-
ऽस्मिं (अ) । इन्दीवराकरोऽयं न विकस्ररलोचनः शचीर-
मणः । जलचन्द्रप्रतिमैषा तरङ्गदीर्घा न वेदेही ।

प्रभञ्जनिका । स्रगतम् । अस्मदो दंसिष्य अवक्खिवामि
सि हिमभावक्खेवम् । प्रकाशम् । इदो इदो पेक्खदु दसाण्णो
देवो । (५१)

रावणः । राज्ञेयम् । आः पद्मगाः ! प्रियतमामादाय
पातालं प्रविश्य वैनतेय ! वैनतेय ! (ट) निवारयेतान्
यदा समापि रावणस्य सहायापेक्षा । तदेवोऽहमेव परि-
सर्पामि । इति संरम्भते ।

(५०) देव ! कोह महेन्द्रः क वा सीता ? ।

(५१) अज्यतो दर्शयित्वायच्चिपाम्यस्य हृदयावक्षेपम् । इत इतः
प्रेक्षतां दशाननो देवः

विश्वं व्याप्नोतीति विट् तादृशं श्लोकः वलं यस्य स तस्मिन् इन्द्रे
विहीनाः पाकशासन इत्यमरः । समादिश्वसे प्रेर्यसे ।

(अ) विप्रसङ्गः वक्षितः । इन्दोति इन्दीवरस्य नीलोत्पलस्य
आकारः अवयवः । विकस्ररानि लोचनानि यस्य तद्योक्तः शचीरमणः
इन्द्रः । जलेति । जले चन्द्रस्य प्रतिमा प्रतिबिम्बम् । तरङ्गेण दीर्घा
दीर्घवत् प्रतीयमाना इत्यर्थः ।

(ट) वैनतेय ! नरकम् ! परिसर्पामि भावानि । संरम्भते कुप्यति ।

प्रभञ्जनिका । पादयोर्भिपत्य । कर्हि एतत् पञ्चमा कर्हि
एतत् जाणई । (५२)

रावणः । निरूप्य । यथाह भवती ।

अयं तोयावर्त्तो वत न वितलं नागवसतेः ?

अयं वीचीच्छेदो न खलु फणिनामेष निवहः ? ।

इयं भृङ्गश्रेणी न पुनरलकानां विरचना ?

इदं हेमाम्भोजं विकसति न सीतासुखमिदम् ? ॥ ६॥ (ठ)

पिचिन्त्य । तदितः स्थलकमलिनीमतो विलासकरि-
मृगपक्षिजातांश्च लीलीद्यानैकदेशान्निरूपयामि । परिक्रा-
मितकेनावलोक्य ।

सारङ्ग ! दृष्टिलसिते कलभाषिते च

पुंस्कोकिल ! सितसरोरुह ! सौरभे च ।

दिव्ये भ ! विभ्रमगतौ च सदैव यस्याः

शिष्याः स्य तां कथयत स्वगुरुं प्रियां मे ॥ ६७ ॥ (ड)

(५२) काव पञ्चगाः काव जानकी ।

(ठ) अवमिति वत खेदे अयं तोयानां जलानामावर्त्तः भ्रमिः
सादावर्त्तोऽन्नामां भ्रम इत्यमरः । न नागानां वसतिः वितलं पाताल-
भेदः ? अयं खलु निश्चितं वीचीनां तरङ्गाणां खेदः भङ्गिविशेषः,
नैषः फणिनां नागानां विग्रहः शरीरं ? इयं भृङ्गश्रेणी भ्रमरावली,
अलकानां केशानां प्रियाया इति शेषः । विरचना विन्यासः न पुनः,
इदं हेमाम्भोजं स्वर्णकमलं विकसति, सीताया सुखमिदं न ?
शिष्यरिणो एतम् ।

(ड) सारङ्गेति । हे सारङ्ग ! मृग ! त्वं दृष्टिलसिते हर्षन-
विहासे, हे पुंस्कोकिल ! त्वं कलभाषिते मधुरभाषणे, हे सितसरोरुह !

विलोक्य । कथममी मद्भयात्सर्वेऽप्यप्रतिपत्तिमुखास्ति-
ष्ठन्ति । (ठ) केवलमैरावतो मदवशात्कण्ठगर्भं करोति जाने
प्रेयस्या यावदपहृतमनेन भवत्वेनमेव तावदाभाषे ।

कुम्भाभ्यां कुचसम्पदूखविभवो हस्तेन लीलागतं
केलीचक्षुर्मितेन गण्डतलयोः कान्तिश्च दन्तद्युता ।
स्वःस्तम्बेरमनाथ ! पञ्चलदृशो यस्यास्त्वयेदं हृतं
तां मे दर्शय येन सम्पदवता स्तेयं मया क्षम्यते ॥६८॥ (ण)
विलोक्य । कथं मामनादृत्य निजप्रियामभ्रमुं (त) प्रति

चेतकमस्य । त्वं सौरभे सौगन्धे, हे दिव्येभ ! ऐरावत ! त्वच्च विभ्रम-
गतौ गतिविवासे सदैव यस्याः सीतायाः शिष्याः कामाः स्य भवच
तां अगुरुं युष्मादगुरुं मे प्रियां कामकीं कथयत कुल स्थितेति वदत
युष्माकमन्तेवासित्वात् गुरोरवस्थानस्य अवश्यं ज्ञातव्यत्वादिति भावः ।
वसन्ततिथकं वृत्तम् ।

(ठ) अप्रतिपत्तिमुखाः अप्रतिपत्तिः किं कर्तव्यविमूढता सुखे
विवाहसूचके इति भावः येषां तादृशाः ।

(ण) कुम्भाभ्यामिति । हे स्वःस्तम्बेरमनाथ दिव्यैरावत ! त्वया
जस्याः पञ्चलदृशः प्रयस्सरोमराजिशोभितनयनायाः प्रियायाः कुच-
सम्पदु स्तनसम्पद्विः कुम्भाभ्यां उखविभवः उर्वीर्विजासः हस्तेन
युष्मादगुरुं लीलागतं विवासगतिः केलीचक्षुर्मितेन क्रीडा-
गतिविशेषेण, गण्डतलयोः कपोलदेशयोः कान्तिश्च दन्तद्युता दशन
कान्त्या इदमित्यव्ययं इदं अनेन प्रकारेणेत्यर्थः हृतं सामान्यत्वात्सपुं-
सक मिति दोष्यं तां मम प्रियां मे मम्यं दर्शय, सम्पदवता इर्षदावि-
नेत्यर्थः येन प्रियादर्शनेन मया स्तेयं प्रियायास्तत्तत्त्वैर्यं तनेति
शेषः क्षम्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(त) अभ्रमुं सपत्नीम् । कात्यायनीति कात्यायन्याः केसरो

प्रवृत्तः । साक्षेपम् । रेरे कात्यायनीकेसरिकिशोर ! शिच
यैनम् । विचिन्त्य । अथवा शिचित्तचर एवायम् ।

कण्ठार्पितमहापाशचरणार्पितशृङ्खलः ।

बध्यते द्यूकरी द्वारि कोऽस्त्यन्यो दण्डडम्बरः ॥६८॥ (घ)

अन्यतोऽवलोक्य । कथमद्यापर्वणि (द) चन्द्रग्रहणं वसु-
मतीवर्त्ति तदेतदद्भुतम् ।

प्रभञ्जनिका । देव ! किसणपक्वदिग्रसेषु चन्द्रग्रहणंति
भूति जुत्तं ण पडिहाअदि । (५३)

रायणः । प्रभञ्जनिके ! यथात्य । सम्यग्विलोक्य किञ्चि-
द्विहस्य च ।

जितनवनवनीतं धाम नो चन्द्रिकेयं ?

स्मितकुवलयनीले जलप्री नो कलङ्कः ? ।

(५३) देव ! कण्ठपक्वदिग्रसेषु चन्द्रग्रहणमिति भूति युक्तं
न प्रतिभाति ।

मिंहः तस्य किशोरः गावकः तत्समुद्धो । शिचित्तचरः पूर्वं शिचितः
चरट् भूतपूर्वं इति चरट् प्रत्ययः ।

(घ) कण्ठेति कण्ठे अर्पितः महान् पाशो यस्यः सः,
चरणयोरर्पिता शृङ्खला यस्य तादृशः द्यूकरी दिव्येभः ऐरायत
इत्यर्थः द्वारि समेति शेषः बध्यते, कस्यः अपरः दण्डस्य डम्बरः
प्राबल्यं कः अस्ति ? भैवास्तीत्यर्थः ।

(द) अपर्वणि पूर्णमास्यतिरिक्ते काले इत्यर्थः । वसुमती-
वर्त्ति शितितचस्यम् ।

(ध) जितेति जितं नवं नवनीतं येन तादृशं धाम कान्तिः,

सरलभुजगभङ्गिर्वैणरेषा न राहु ?

मुँखमिदमिह तस्या नेष राकासृगाङ्कः ? ॥७०॥ (ध)

विचिन्त्य । क पुनरत्र सीतावदनेन्दुरपि । विस्मय ।
आतं ध्यानानीतया सीतया मुहुमुहुर्विप्रलभ्यामहे । अन्य-
तोऽवबोका । अयं विलासकुरङ्गायणीः न समीरणसारङ्गः ।
विचिन्त्य । कथं जानकीनयनलीलामलिङ्गुचः । शाब्देपम् ।

शास्योऽसि मारुत ! हृते त्वम्भृगेण तदीक्षणे ।

स्वामी भृत्यापराधेन दण्डनीय इति स्थितिः ॥७१॥ (प)

पुरतोऽवबोका । (फ) सरीसृपचक्रवर्तिन् ! वासुके !
गण्डूषयेनं यद्वा समानपरिग्रहदोषं चन्द्रमपि तावदा-
क्षिपामि ।

इयं चन्द्रिका ज्योत्स्ना नो ? अितं विकसितं यत् कुवलयं नीलोत्पलं
तद्वत्नीले चक्षुषी एते कजङ्कः नो ? सरलः यः भुजङ्गः तस्यैव
भङ्गिर्यस्यास्तादृशी वेषिः एषा, राहुर्न ? इदमिह तस्याः सीताया
मुखम्, एष राकासृगाङ्कः पूर्णशशधरः न ? मास्मिनीष्टम् ।

(न) विलासकुरङ्गाणां क्रीडामृगाणाम् अपश्योः श्रेष्ठः समी-
रणसारङ्गः वातमृगः । जानकीति जानक्याः नयनलीलायाः मलि-
ङ्गुचः तक्षरः ।

(प) शास्य इति । हे मारुत ! तय मृगेण वातमृगेणेत्यर्थः
तस्या ईक्षणे नयने हृते चोरिते सति शास्यः दण्डनीयोऽसि यतः
भृत्यानामपराधेन स्वामी दण्डनीयः भयति इति स्थितिः लोक-
मर्त्यादा यस्य भृत्योऽपराध्यति तस्य स्वामी दण्ड्यते इति दण्डनियम
इति भावः ।

(फ) सरीसृपाणां पक्षगाणां चक्रवर्तिन् ! सक्वाट् ! गण्डूषय
मिव एनं मारुतम् । समानेति समानः परिग्रहेण आन्वयदानेन

रजनीश ! विमुञ्च लाञ्छनैः

दयितालीकनहृत्तमैष बध्यः ।

यदि चास्य परिग्रहं दधीया-

स्तदितो मूढ ! दशाननं न पश्येः ॥ ७२ ॥ (ब)

सैहिकेय ! सैहिकेय (भ) ! कवलीकुरु कुरङ्गलाञ्छनम् ।

प्रभञ्जनिका । (म) केलीकन्दोद्वेगविसद्वृत्तं परिपक्व-
पूरपिण्डपाण्डुरम् मुमलच्छणमुच्छिन्दाणेन देवेन मनस्वि-
नीमाणमुद्गाविहावणे किं कादव्यम् । (५४)

रायचः । भवति प्रभञ्जनिके ! सर्वदेव प्रसादपात्रं
ममैषः । तदेकवारं तावच्छिञ्चयामि ।

(५४) केलीकमसवनविकसितवर्षं परिपक्वपूरपिण्डपाण्डुरं
मृगलाञ्छनमुच्छिन्ना देवेन मनस्विनीमाणमुद्गाविहावणे किं कर्तव्यम् ।

दोषो यस्य तादृशं वायुर्यथा मृगस्य आश्रयदानेन दोषी, तथा चन्द्रमा
अपीति भावः । आशिपामि तिरस्करोमि ।

(ब) रजनीयेति । हे रजनीश ! निशाकर ! लाञ्छनैः
कुरङ्गरूपम् एषं मृगं विमुञ्च, दयिताया आलीकनं हरतीति
तथाविधः एव । मृगः मम बध्यः । यदि च अस्य मृगस्य परिग्रहं
दधीयाः, हे मूढ ! तत् तदा कृतः अस्मिन् लोके दशाननं न पश्येः न
द्रष्टुं शीत्यर्थः त्वं निपातितः सन् मम दर्शनं न प्राप्नुषीति भावः ।

(भ) सैहिकेय ! राहो ! कुरङ्गलाञ्छनं चन्द्रं कवलीकुरु पश्य ।

(म) केलीकमसवनस्यैव विकसितः वर्षः आनिर्यस्य तादृशं
पतिपक्षः सदृशः यः कूरपिण्डः तद्वत् पाण्डुरः शुभ्रकान्तिः मन-
स्विनीनां मानिनीनां मानमुद्गाया मानरूपस्य प्रचवावरोधस्य विहा-
वणे तादृशे ।

हे चन्द्रमस्वज सृगं कुरु रावणाज्ञां

तत्कारिणस्तव गुणद्वितयेन योगः ।

तन्मैघिलीनयनकान्त्यपहारदोषो

लुप्तश्च ते भवति विम्बमलाच्छनं च ॥ ७३ ॥ (य)

पुरतोऽवबोध्य । जानकि ! जानकि ! किमिव मया-
पन्नतं यद्वगुण्ठय स्थिताऽसि । यद्वा (र) प्रसादरसोन्मुख-
मनसोऽपि विलासहेतोः कामिन्यः कुप्यन्ते तत्प्रसादयामि ।
इति प्रथममिति ।

प्रभञ्जनिका । का उच्य एष जानकी ? । (५५)

रावणः । इयमियम् ।

प्रभञ्जनिका । कहिं सा ? । (५६)

रावणः । इत्तं व्यापारवन् । हा इतोऽस्मि मन्दभाग्यः ।

इयं सता कापि निरन्तरच्छदा

प्रसूनगन्धाद्वतषट्पदावलिः ।

(५५) का पुनरत्र जानकी ? ।

(५६) क सा ? ।

(य) हे चन्द्रम इति । हे चन्द्रमः ! सृगं त्वज, रावणस्य
आज्ञां कुरु पादव । तत्कारिणः रावणाज्ञापाणिनः तव गुणद्वितयेन
योगः भवेदिति शेषः किं किं तत् गुणद्वयमित्याह तदिति च;
मैघिल्या नयनकान्तेः अपहारदोषः चौर्यदोषः लुप्तश्च गतश्च विम्बं
तव मण्डलम् अलाञ्छनम् अकलङ्कं भवति च । वचनतिष्ठकं वृत्तम् ।

(र) प्रसादेति । प्रसादरसे प्रसन्नतायाम् उन्मुखं मनो
वासां ताः ।

(व) इयमिति । निरन्तरा अनिच्छिताः कदा दशाः वक्षाः

अधो दधाना हरितं नवांशुकं

न मैथिली नीलदुकूलगुण्डना ॥ ७४ ॥ (ल)

अन्यतोऽप्येवमोक्त्य । कथममी चकोराः शकुन्तयः ।
अहो ! चारुचरितं (व) चित्रमेतेषामन्यविहङ्गमवर्गासाधा-
रणं यत्किल चन्द्रिकाचान्तिचातुर्यम् । तान् प्रति ।

अयि पिबत चकोराः ! कृतस्त्रमुन्नामिकण्ठ-

क्रमकवलनचक्षुश्चन्द्रिकान्तीरमित्राः ।

विरहविधुरितानां जीवितत्राणहेती-

र्भवति हरिषलक्ष्मा येन तेजोदरिद्रः ॥ ७५ ॥ (श)

किञ्च रे हतशकुन्तयः !

तादृशी, प्रसूनानां पुष्पाणां मन्त्रैः आहृताः आहृताः घट्पदानाम्
आवलयः यथा तयोक्ता कापि सता इवम् । हरितं हरिद्वर्णं नवां-
शुकं नववसनम् अधो दधाना परिदधाना इत्यर्थः नीलं, दुकूलं गुण्ड-
नम् आच्छादनं यस्यास्तादृशी मैथिली जानकी न । वंशस्वविभं
दृष्टम् ।

(व) चारु मनोसं चरितं यत् तत् चित्रम् आरेखम् ।
चन्द्रिकायाः चान्तिः पानं तत् चातुर्यं नैपुण्यम् ।

(श) अयीति । अयि इति । कोमलामन्त्रये । हे चकोराः ! उन्नामी
उद्धतः यः कण्ठक्रमः तेन यत् कवचनं वसनम् तस्मिन् चक्षुन्त्यः
राजन्त्यः याचन्द्रस्य कान्तयः ताः अभिन्नाः पृथक् स्थिताः अपीति
अध्याहार्यं कृतस्त्रं समर्थं पिबत, येन युष्माकं पानेन हरिष-
लक्ष्मा मृगाङ्गः विरहविधुरितानां वियोगार्त्तानां जीवितत्राणाय
तेजोभिः रश्मिभिः दरिद्रः रदितः भवति । माञ्जिनीदृष्टम् ।

चेतोभुवश्चरितविभ्रमसंविधानं

नूनं न गोचरमभूद्व्यिताननं वः ।

तत्कान्तिसम्पदमवाप्स्यथ चेच्चकोराः !

पानोक्तं किमकरिष्यत चन्द्रिकासु ? ॥ ७६ ॥ (घ)

प्रविष्टं पटाक्षेपेण विजनासा कृतावशुद्धना नूर्पयसा साकम्
पादयोर्निपत्य । अज्ज । (स) एकमादुक ! पेक्ख तक्खअचूडा-
मणी उप्पाडिदो वडवाणसजालाकलापअं घुन्तलिदं दस-
कण्ठकण्डिबहिणीए अच्चाहिदम् (५७) । इति विर उवाच
दर्शयति ।

रावणः । सक्रोधम् ।

(५७) आर्षेयमाहक ! मेघस्य तच्छकचूडामणिरुत्पादितो वड-
वानसज्जाकलापकं चूर्णितं इयकण्ठकनिष्ठमग्न्या अत्माहितम् ।

(घ) चेत इति । चेतोभुवः मरुसिद्धस्य चरितविभ्रमस्य संवि-
धानम् व्यावृत्तं इति तायाः प्रियायाः सीतायाः आननं वः
बुद्ध्याकं गोचरं न अभूत् नूनं मन्दे, हे चकोराः ! देव यदि तस्याः
कान्तिसम्पदं ज्ञायस्यमयूकम् अवाप्स्यथ, तदा चन्द्रिकासु किं पानोक्-
स्यम् अकरिष्यत ? नैव अकरिष्यतेत्यर्थः ।

(स) एकमाहक ! एका माता यस्य तत्सम्बोधने सहोदर
इत्यर्थः, तच्छकस्य नामपतेः चूडामणिः शिरोरत्नम् उत्पादितः
वडादुद्धृतः, वडवानसस्य ज्वालाकलापकं शिखासमूहः चूर्णितः
निर्वापित इत्यर्थः । अत्माहितम् अमङ्गलम् । रावणमग्न्याः नूर्प-
यसाया नासाच्छेदः तच्छकचूडामणिश्चरुमिव तथा वाडवान्नि-
श्रिता निर्वपयामि वेति भावः ।

पौलोम्याप्यत्र वीरे समरभुवि भयाद्याचिते भर्तृभिर्चा
वैदेहोदत्तशौर्यव्रतमदनजिते यद्यभून्मय्यवज्ञा ।
तत्किं कस्यापि तस्य त्वयि विधुरमिदं कुर्वतः कर्म भग्न-
स्वर्गेभोहामदानस्रुतिरयमपि मे विस्मृतचन्द्रहासः ॥ ७७ ॥ (इ)

तद्वत्ते ! कथय ।

परस्परविघट्टनामुखरदन्तपन्नान्तर-

प्रवृत्तरसनं महाकटकटारवैभैरवैः ।

इदं मम महोद्भटं सभयशेषवक्त्रे चितं

प्रचण्डकुटिलोत्कटभुक्कुटि भुग्नभालं मुखम् ॥ ७८ ॥ (छ)

(इ) पौलोम्येति हे वत्से ! पौलोम्या यस्यापि समरभुवि
संयामक्षेत्रे भयात् भर्तृभिर्चा स्वामिप्राणभिर्चा याचिते प्रार्थिते,
वैदेह्या सीतया दत्तं शौर्यव्रतं पराक्रमः यज्ञं तादृशेन मद्नेन
जिते पराभूते इन्द्रजयिनि किन्तु कामविजिते इत्यर्थः अत्र वीरे
भवति यदि अवज्ञा अभूत् इन्द्रविजयी अपि कामजितोऽयं किम-
आकं करिष्यतीत्येवं रूपा अवमानाना अभवत् तद् भवतु इति शेषः
किन्तु त्वयि इदं विधुरम् अत्याहितं कर्म कुर्वतः कस्यापि तस्य
मे मम भग्ना स्वर्गेभस्य ऐरायतस्य उद्दामा उत्कटा दानानां मदजज्ञानां
स्रुतिः स्नातः येन तादृशः अयं चन्द्रहासः अस्ति किं विस्मृतः ?
सम्भरावृत्तम् ।

(छ) परस्यरेति । परस्परविघट्टना अन्योन्यदंशनेन मुखराः स्रग्दन्ता
एव पलाशं तेषाम् अन्तरे अभ्यन्तरे प्रवृत्ता चक्षिता रसना जिह्वा
यस्य तथोक्तम् । भैरवैः भीषणैः महद्भिः कट कटारवैः महोद्भटं
अतिभीषणं सभयैः भयबुक्ताः शेषवक्त्रैः अवशिष्टैर्नवभिरित्यर्थः मुखैः
चैचितं दृष्टम् इदं मम मुखं प्रचण्डा कुटिला उत्कटा भीषणा

नृपयज्ञा । सगतम् । रघुञ्जलरात्रहाणौपरिठिदे राम-
लक्ष्मणे अहिसारअन्ती अणिच्छन्ते हिं तेहिं बलकारक्रमेण
एत्यावत्या कदत्ति कथं जेठभादुणो कथइस्सं ता एव्वं दाव ।
प्रकायम् । देव । अओज्झाणअरीए रामेत्ति खत्तिअकुमारो
अत्थि । (५८)

रावणः । सगतम् । अस्ति यः सीतायाः पतिः । प्रकायम् ।
किं तस्य ।

नृपयज्ञा । तस्म भरिआ भुवणेकसुन्दरी सीदा णाम(५९) ।

रावणः । सारगमात्मगतम् । त्रिभुवनसुन्दरीति वक्तव्ये
भुवनसुन्दरीत्याह । प्रकायम् । ततः किं तस्याः ।

नृपयज्ञा । लङ्केश्वरस्य समुचिदत्ति अपहरन्ती तेहिं कवाल-
घट्टओमा कदत्ति (६०) ।

रावणः । अये ! दाशरथिविनाशाय कारणद्वयौ

(५८) रघुञ्जलरात्रहाणौपरिस्थितौ रामलक्ष्मणौपरिस्थितौ
अनिच्छन्तौ ताभ्यां बलकारक्रमेणोदयावस्था कतेति कथं ज्येष्ठभ्रातुः
कथयिष्यामि तदेवं तावत् देव ! अयोध्या नगर्यां राम इति
खलियकुमारोऽस्ति ।

(५९) तस्य भार्या भुवनैकसुन्दरी सीता नाम ।

(६०) लङ्केश्वरस्य समुचितेति अपहरन्ती ताभ्यां कापासिक-
व्रतयोग्या कतास्ति ।

भ्रुकुटिर्यत्र तथाभूतं तथाभुजभासं कुटिलसंवाटं वर्तते इति शेषः ।
पृथ्वी पृथक् ।

सम्पन्ना सीता शूर्पबन्धा च । प्रकाशम् । वक्ष्ये । मा विषीद
निर्जित जामदग्न्यशस्त्रव्यापार एवासौ ततश्च ।
तुल्यहोर्दण्डसुखोद्धमरपुरुषतत्काण्डकोष्ठप्रकोष्ठं
स्फारस्फिक्पृष्ठपीठं हठदलितशिराकन्धराकाण्डसुखम् ।
सस्तम्भं चत्रडिम्भं चटदितिविचटमुण्डपिण्डं प्रचण्ड-
सखीशोचण्डदंष्ट्राककच इव दृढं चन्द्रहासस्तृषेदु॥७६॥(क)
इति परिक्रम्य निष्क्रान्त ।

॥ उन्मत्तदयानगो नाम पञ्चमोऽङ्कः ॥

(क) तुल्यदिति । चण्डीशस्य हरस्य उच्यतेः उत्कटः दंष्ट्रा एव ककच
कस्यविशेष इव प्रचण्डः चन्द्रहासः तुल्यत् स्फुटत् होर्दण्डसुखं यथा
तथोक्तः उद्धमरं तीव्रं तथा पुरु भीषणं यथा तथा पतन् कण्डः कोष्ठः
उद्धरं प्रकोष्ठः शूर्पराधोभागश्च यस्मिन् तत्, तथा हठदलितं यथा
विघ्नं शिराणां कन्धराकाण्डस्य पीवास्त्रन्धस्य सुखं यस्मिन् तत् तथा
चटदिति विचटत् ध्वनत् सुखस्य पिण्डं व्यंशः यस्मिन् तत् यथा तथा
स्फारं विशासं स्फिक् पृष्ठपीठं यस्य तथाभूतं सस्तम्भं सन्धितं विषा-
दनिचलमिति यावत् चत्रडिम्भं चत्रियशिशुं तं राममिति शेषः तृषेदु
हिनस्तु सगधरादत्तम् ।

पञ्चमोऽङ्कः समाप्तः ।

अथ षष्ठोऽङ्कः ।

अतः परं निर्दोषदशरथो भविष्यति ।

ततः प्रविशतः शूर्पणखामायामयौ ।

शूर्पणखा । अज्ज ! अहिंसादं तए मातामहस्य (क) त-
त्कालमन्तिदं जधा किल रामे सुवह्वेरा सुप्यण्हा कुल-
सत्तगो माश्रामगो ता दुवेवि एदे कज्जसिद्धीए कारणेत्ति
णिउत्ता (१) ।

मायामयः । बुद्धिप्रकर्षं प्रति किमुपवर्ण्यते तत्रभवतो
माख्यवतः । किमभीष्टं चन्द्रमसः कुमुदतीवक्षभस्येति (ख) ।

नीतितन्त्रे हयं दृष्टं सिद्धये कृत्यवस्तुनः ।

समानः कार्ययोगश्च प्रभुशक्तिश्च निश्चला ॥ १ ॥ (ग)

तदेहि दशाननमातामहमेवोपतिष्ठावहे ।

(१) आर्य ! अभिज्ञातं त्वया मातामहस्य तत्कालमन्तितं यथा
किल रामे सुवह्वेरा शूर्पणखा कुलपुत्रको मायामयसौ द्वावथेतौ
कार्यसिद्धेः कारणे इति नियुक्तौ ।

(क) मातामहस्य माख्यवतः ।

(ख) किमिति । कुमुदतीवक्षभस्य चन्द्रमसः किम् अभीष्टं केन वर्ण-
यितुं शक्यते इति भावः ।

(ग) नीतीति । कृत्यवस्तुनः कार्यरूपस्य विषयस्य सिद्धये सम्पाद-
नाय नीतितन्त्रे नीतिशास्त्रे समानः कार्ययोगश्च निश्चला प्रभुशक्तिश्च
एतत् हयं दृष्टं कारणेत्येति भावः

अथ षष्ठोऽङ्कः ।

अतः परं निर्दोषदशरथो भविष्यति ।

ततः प्रविशतः शूर्पणखामायामयौ ।

शूर्पणखा । अज्ज ! अहिंसादं तए मातामहस्य (क) त-
त्कालमन्तिदं जधा किल रामे सुवद्वैरा सुप्पणहा कुल-
उत्तमो माआमओ ता दुवेवि एदे कज्जसिद्धीए कारणेत्ति
णिउत्ता (१) ।

मायामयः । बुद्धिप्रकर्षं प्रति किमुपवर्ष्यते तत्रभवतो
माख्यवतः । किमभीष्टं चन्द्रमसः कुमुदतीवस्तभस्येति (ख) ।

नीतितन्त्रे हयं दृष्टं सिद्धये कृत्यवस्तुनः ।

समानः कार्ययोगश्च प्रभुशक्तिश्च निश्चला ॥ १ ॥ (ग)

तदेहि दशाननमातामहमेवोपतिष्ठावहे ।

(१) आर्य ! अभिज्ञातं त्वया मातामहस्य तत्कालमन्तितं यथा
किञ्च रामे सुवद्वैरा शूर्पणखा कुलपुत्रको मायामयसौ द्वावप्येतौ
कार्यसिद्धेः कारणे इति नियुक्तौ ।

(क) मातामहस्य माख्यवतः ।

(ख) किमिति । कुमुदतीवस्तभस्य चन्द्रमसः किम् अभीष्टं केन वर्ण-
यितुं शक्यते इति भावः ।

(ग) नीतीति । कृत्यवस्तुनः कार्यरूपस्य विषयस्य सिद्धये सम्पाद-
नाय नीतितन्त्रे नीतिशास्त्रे समानः कार्ययोगश्च निश्चला प्रभुशक्तिश्च
एतत् हयं दृष्टं कारणेत्येति भावः

शूर्पणखा । एवं करद्वय (२) । परिक्रम्यावलोकितकेन ।

मात्रामयः ।

नैर्ऋताधिपकार्याणामुपायापायकर्मणि ।

आर्यो यस्मात्स्थवानास्तेऽव्यस्तलक्ष्णे चक्षुषा ॥ २ ॥ (घ)

ततः प्रविशति मात्स्थवान् ।

मात्स्थवान् । द्युतिमभिनीव शूर्पणखानिकारदर्शनसमुत्ते-
जितोऽपि दशकण्ठो रघुराजधानीयात्रातो निवर्त्तित-
स्तावदिदमुपदिश्य चारकैर्यदुत देवस्य वैदेह्या संदिष्टं
यथा । (ङ)

स्वयं मया प्रेमपरीक्षणाय

प्रवर्त्तितः स्वाकृतियन्त्रयोगः ।

अथाहमेवागणितैरहोभि-

र्दशाननान्तं नियतं प्रवक्ष्ये ॥ ३ ॥ (च)

(२) एवं कुर्मः ।

(घ) नैर्ऋतेति । यत् यस्मात् आर्यः मात्स्थवरः मात्स्थवान् नैर्ऋता-
धिपस्य दशाननस्य कार्याणाम् उपायस्य अपायस्य च कर्मणि अतुष्टाने
प्रवृत्ते सतीति शेषः अव्यस्तलक्ष्णे निश्चयेन इत्यर्थः । चक्षुषा आस्ते
तिष्ठति किमपि कार्यं तत्त्वं चिन्तयतीति भावः ।

(ङ) शूर्पणखेति । शूर्पणखाया निकारस्य अवमाननस्य नासा-
च्छेदनरूपस्य दर्शनेन समुत्तेजितः संक्रुद्धः रघुराजधान्यामयोध्यायां
यात्रातः संप्रामादं प्रत्यायात् । चारकैः चरैः । संदिष्टं वाचिकं
प्रदत्तम् ।

(च) स्वयमिति । मया प्रेमपरीक्षणाय दशाननो मयि कीदृशः

विचिन्त्य ।

इत्थं मिथ्या विप्रलब्धोऽपि देव-

स्त्यक्तावेशं सोदरीवैकृतेऽपि ।

जातः सीतासङ्गमायत्तचित्तो

न्यक्कृत्याम्यञ्जृम्भते मन्मथाग्ना ॥ ४ ॥ (छ)

स्मृतिनाटितकेन । न जाने किं वृत्तं वा कैकेयीदशर-
थयोः । उपसर्पितकेन ।

मायामयः । जयति जयत्यार्यः

शूर्पणखा । जग्रदु जग्रदु कणिष्ठमादामहो (३) ।

(३) जयतु जयतु कनिष्ठमातामहः ।

प्रेमवानिति विज्ञानाय स्वयं स्वाकृतियन्त्रयोगः यन्त्ररूपनिजाकृतिप्र-
योगः प्रवर्तितः विहितः । अथ इदानीम् अहं अगणितैः असं-
ख्यातैः एव अहोभिः दिनैः अतिशीघ्रमिति यावत् नियतं निश्चितं
दशाननस्य अन्तं समीपं समीपे इत्यर्थः प्रवृत्त्ये प्रकर्षेण निश्चिततया
यत्स्यामीत्यर्थः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(छ) इत्थमिति । इत्थम् अनेन प्रकारेण मिथ्या विप्रलब्धः प्रता-
रितः अपि देवः दशाननः सोदर्याः शूर्पणखायाः वैकृते नासाच्छेदम-
विकृतिकरणेऽपि आवेशं क्रोधावेगं त्यक्त्वा सीतायाः सङ्गमे आयत्तम्
अधीनं चित्तं यस्य तादृशः जातः । तथाहि नन्वायस्य कामस्य-आग्ना,
आदेशः अन्यत् कार्यं न्यक्कृत्य अभिभूय जुम्भते प्रकाशते कार्यान्तरात्,
प्रवर्त्तनीभवतीति भावः । अत्र कारणेन कार्यसमर्पणरूपोऽर्थान्तर-
न्यासोऽलङ्कारः । तदुक्तं कश्चित् विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा
विशेषतः । कार्यञ्च कारणेनेह कार्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येणेतरे-
कार्यान्तरन्यासोऽप्युक्तः तत इति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

माल्यगान् । अथ तत्र किं वृत्तम् ? ।

मायामयः । यथादिष्टमार्येण ।

माल्यगान् । सहर्षम् तद्विस्तारतः कथ्यताम् ।

मायामयः । अथैकदा दयितस्नेहमय्या तया सममस-
रानीकविजयाय पूरितसुहृन्मनोरथे दशरथे त्रिपिष्टपतिल-
कभूतं पुरुहूतं प्रभाववति समुपस्थितवति तद्रूपधारिणी
कुवलयदलाभिरामं रामं सपदि क्लयितुमयोध्यां शूर्पण-
खाऽहं च प्राप्तवन्ती । विहितजनरञ्जनेन वृन्दारकबन्धिव्य-
ञ्जनेन गीतसंस्मृतसहचरेण निशाचरेण (ज) ।

दैत्यग्रामं रणपरिगमे कुर्वता नामशेषम्

येन न्यस्ता दिशि दिशि यशःकन्दलीनां प्ररोहाः ।

हासण्योत्स्रां सुरपतिबधूवक्त्रचन्द्राय दत्त्वा

सार्षं दारैर्दशरथनृपः स्वां पुरीं सोऽयमेति ॥ ५ ॥ (झ)

(ज) दयितेति । दयिते स्वामिनि स्नेहमय्या अतिप्रणयिन्या तया
कैकेया समं सह असुराणां अनीकस्य सैन्यस्य विजयाय पूरितः सम्पा-
दितः सुहृदः देवराजस्य मनोरथः अभिषाषः येन तथाविधे । त्रिपि-
ष्टपस्य त्रिभुवनस्य तिलकभूतं ललाटभूषणस्वरूपं पुरुहूतम् इन्द्रम् ।
प्रभाववति अतिप्रभावसम्पन्ने । तद्रूपेति तयोः कैकेयीदशरथयोः रूप-
धरौ । कुवलयदलाभिरामं नीलोत्पलदलश्यामतया अभिरामं मनो-
हरम् । विहितजनरञ्जनेन लतलोकप्रीतिना वृन्दारकाणां देवानां
दन्ती स्तुतिपाठकः तद्व्यञ्जनेन तद्व्यञ्जधारिणा इत्यर्थः । गीतेन
संस्मृतः सहचरः येन तथाभूतेन निशाचरेण उद्बोधितमिति शेषः ।

(झ) दैत्यग्राममिति । येन रणपरिगमे संपादय्यापारे दैत्यानां
ग्रामं सङ्गृह्य नामशेषं कुर्वता विनाशयता इत्यर्थः सता दिशि दिशि यशः-

माल्यवान् । ततस्ततः ? ।

शूर्पणखा । तदो तस्मै वचनप्रसरणमाश्लिष्य (ज)
सर्वतो वज्रन्तगिरिवज्रतुरं गात्रन्तगन्धर्वजलसुम्बित्र-
णचन्तण्टीसत्यं उब्भिज्जन्तविश्रब्धवडायायुगं तोर-
णनिवध्यमानचित्तवन्दनमालत्रं सच्छरयाचत्तरचत्तपहप-
दस्यपिष्टातत्रचुषं तं पुरं चउद्दिशं आसि (४) ।

माल्यवान् । ततस्ततः ? ।

मातामयः । ततश्च यावत् मायाकैकेयी शूर्पणखा माया-
दशरथो मायामयस्य यथास्थानमुपविष्टौ तावत्कैकेय्याः

(४) ततस्तस्य वचनप्रसरणमाश्लिष्य सर्वतो वाद्यच्चिरवद्यत्वर्यं गाय-
न्धर्वजल सुम्बितन्दत्यमटीसार्धम् उद्भिद्यमानविकटध्वजपताकायुगं तोर-
णनिवध्यमानचित्तवन्दनमालत्रं सच्छरयाचत्तरचत्तपहपदस्यपिष्टातक-
चुषं तत् पुरं चतुर्दिशमासीत् ।

कन्दलीनां कीर्त्तिपताकानां प्ररोहाः जलपुराः न्यस्ताः अर्पिताः नोऽयं
दशरथो गृध्रः सुरपतेः वध्वाः शय्याः वज्रवन्द्याय सुखशयिणे हाम-
ध्वोत्सृता इत्था शत्रुविजयेन देवराजमहिषां सन्तोष्य इति यावत्
दारैः पत्न्या कैकेय्या सार्द्धं सह स्त्रां पुरीं व्योध्याम् इति आगच्छति ।

(ज) वचनप्रसरणं वाक्यावलीम् । वाद्यत् निरवद्यम् अनित्यं
त्वर्यं यत्र तत् गायद्भिः गन्धर्वजलैः सुम्बिताः मटीनां नर्तकीनां
सार्धाः यस्मिन् तथानूतम् उद्भिद्यमानं उल्लासमानं विकटं ध्वजापता-
कायुगं यस्मिन् तथोक्तं तोरणेषु निवध्यमाना चित्वा वन्दनमाला
यस्मिन् तादृशं तथा सच्छरेषु परिकृतेषु रथ्याचत्तर चत्तपहपेषु
प्रकीर्णानि पिष्टातकचुषानि यत्र तथाविधम् ।

प्रियसखी मन्यरा नाम तद्रूपधारिणी शूर्पणखापरिचारिकेव
ब्रूयाद मामुपेत्योक्तवती ।

माल्यवान् । किम् ? ।

मायामयः । इदम् ।

यत्त्वयाऽस्या महाराज ! प्रतिपन्नं वरद्वयम् ।

व्योमयात्रासहचरी कैकेयी याचतेऽद्य तत् ॥ ६ ॥ (ट)

यथाभिहितं किं तत् । उक्तं च मन्यरया ।

वरेणैकेन लभतां रघुराज्यं सुतो मम ।

चतुर्दश समा रामो वने वन्ये न तिष्ठतु ॥ ७ ॥ (ठ)

माल्यवान् । सहर्षम् । ततस्ततः ? ।

शूर्पणखा । विहस्य सुदसच्चदसरहेण (ड) वि मात्रामण्य
तथा करुणं विरोद्धुं प्रसक्तं जधा जदि याम तरुणी परं
ण रोवदिदा गावगण्ठ ठीणं परं जदि ण दल्लइ
हिअअम् । (५)

(५) सुतसत्त्वद्वयरेणैव मायामयेन तथा करुणं प्ररोदितं

(ट) यदिति । हे महाराज ! त्वया अस्याः कैकेयाः यत् वरद्वयं
प्रतिपन्नम् अङ्गीकृतम् अद्य व्योमयात्रायाम् अन्तरीक्षप्रयागे सहचरी
सङ्गिनी कैकेयी तत् याचते ।

(ठ) वरेणेति । एकेन वरेण मम सुतः भरत इति शेषः रघुराज्यं
लभताम् । अन्येन वरेण रामः चतुर्दश समाः वत्सरान् वने अरण्ये
वन्येन वन्यवृत्त्या व्यर्थः तिष्ठतु वसतु ।

(ड) सुतेति । सुतं सत्त्वं येन तादृशेन दृश्येन । परं केवलम् ।
आवधन्योनां अन्धबद्धपापाणामित्यर्थः ।

माल्यवान् । विहस्य भद्र ! मायामय ! त्वमेव शेषं
कथय कविमुखादेव शृणुमः (८) ।

मायामयः । विहस्य ।

तथा मया प्रस्तुतमार्य ! रोदितुं

निबद्धधाराप्रसरेण चक्षुषा ।

स्थिता यथा स्वर्गनदीव दक्षिणे

यथा च वामे यमुनेव चक्षुषि ॥ ८ ॥ (ण)

माल्यवान् । किं हि दुष्करं स्वामिभक्ते ? किममाध्यं
वैदग्ध्यस्य ? (त) ततस्ततः ? ।

मायामयः । तदिति प्रतिपन्नवता (थ) मया निर्वा-
सितो राजपुत्रः प्रवृत्तश्च गन्तुं वनाय ।

श्रृणुष्वस्वा । लक्षणजाणैर्मैत्तपरिवारस्तु से किदा
जाता । (६)

प्रवृत्तं यथा यदि नाम तरवः परं न रोदिताः । यावद्यन्वीनां परं यदि
न दलति हृदयम् ।

(६) लक्षणजानकीमात्रपरिवारस्यास्य कृता यात्रा ।

(८) कविमुखादिति । कवेः काव्यकृत्सुः तव मुखात् ।

(ण) तथेति । हे आर्य्य ! मया निबद्धः निर्गमित इत्यर्थः
धाराणां प्रसरः यस्मात् तादृशेन चक्षुषा तथा रोदितुं प्रस्तुतं प्रवृत्तं यथा
दक्षिणे चक्षुषि ममेति शेषः स्वर्गनदी मन्दाकिनीव यथा च वामे
चक्षुषि यमुनेव स्थिता । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(त) वैदग्ध्यस्य चातुर्यस्य ।

(थ) प्रतिपन्नवता अङ्गीकृतवता ।

मायामयः । आर्य्य ! किमपि द्विषतामुदात्तजनचरित-
मावर्जकं (द) पश्य ।

क्रूरक्रमा किमपि राक्षसजातिरेका

तत्रापि कार्यपरतेति मयि प्रकर्षः ।

रामेण तु प्रवसता पितुराज्ञयैव

वाष्पाभ्रसामहमपीह कृतो रसज्ञः ॥ ८ ॥ (ध)

अपिच । दशकण्ठमातामह !

अप्युज्झतो निजगृहान् सुखसारबन्धून्

कान्तारवासमनसः पितृशासनेन ।

रामस्य सा स्थितवती मुखमेत्य लक्ष्मीः

पद्मस्य या शरदि या च निशाकरस्य ॥ १० ॥ (न)

(द) द्विषतामपि शत्रूणामपि उदात्तजनानां महात्मनां चरितं
मावर्जकं नामकम् आर्क्षिकारकमिति यावत् ।

(ध) क्रूरेति । एका केवला राक्षसजातिः किमपि क्रूरः क्रतुः नियमः
वस्थास्तादृशी राक्षसजातिरेव तावत् अतिर्वचनीयनिष्ठुरप्रवृत्तिरित्यर्थः ।
तत्रापि तादृशां जात्यामपि कार्यपरता कार्येषु दृष्टेषु तत्परता
प्रवृत्तिरिति हेतोः मयि प्रकर्षः कार्यतत्पर इति मां सर्वे प्रशंसन्तीति
भावः । रामेण तु पितुराज्ञया आदेशेन एव प्रवसता अरण्यां
मच्छता अहमपि तादृशनिष्ठुरस्वभावोऽपीत्यर्थः इह संसारे वाष्पाभ्र-
साम् अमुज्झानां रसज्ञः आखादाभिन्नः कृतः रामं प्रवसन्तं दृष्ट्वा
अहमपि सत्त्वं प्रारोदमिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(न) अपीति । शरदि पद्मस्य या, निशाकरस्य च वा लक्ष्मीः, सा
सुखसारा बन्धवः येषु तान् निजगृहान् उज्झतः त्वजतोऽपि तथा
पितृशासनेन पितुराज्ञया कान्तारे इगंसे अरस्ये वः वासः तस्मिन्

श्रुपणखा । तदो अङ्गे तं पविसाविश्र सञ्चदसरहागम-
णसङ्घिणो भट्टिदि जणरूआ भविश्र किं हविस्सदित्ति जा-
णिदुं तक्खणं तहिं जेव्व ठ्ठिआ अह तत्थ पउत्ता पोरलो-
अस्स हलहवुत्तावा (प) जधा केहिं वि किरकेकईदस-
रहवधारीहिं छलिदो रामभदोत्ति । (७)

माल्यवान् । ततस्ततः ? ।

मायामयः । ततश्च वामदेवप्रभृतिभिर्यथावृत्तमभिधाय
सपदोपग्रहं वारितोऽपि तदिदमभिधाय स्थितः ।
मया मूर्ध्नि प्रह्ने पितुरिति धृतं शासनमिदं .
स यक्षो रक्षो वा भवतु भगवान् वा रघुपतिः ।
निवर्त्तिष्ये सोऽहं भरतस्ततरक्षां निजपुरीं
समाः सम्यङ्गृत्वा वनभुवि चतस्त्रस्र दश च ॥ ११ ॥ (फ)

(७) ततो वयं तं प्रवास्य सत्त्वदशरथागमनगङ्घिणो भट्टिति जनरूपा
भूत्वा किं भविष्यतीति ज्ञातुं तत् क्षणं तत्रैव स्थिताः । अथ तत्र
प्रवृत्ताः पौरजनस्य मन्दोक्तापा यत् काम्यामपि कृतकेकयीदशरथरूप-
धारिभ्यां छलितो रामभद्र इति ।

मनो यस्य तादृशस्य रामस्य सुखमेव प्राप्य स्थितवती । एतादृशा-
वस्थायामपि रामस्य सुखं नीर्म मलिनासीदिति भावः । वसन्ततिखणं
वृत्तम् ।

(प) मन्दोक्तापाः मन्दा अल्पाः शनैः शनैः प्रयुक्तत्वादिति भावः
उक्तापाः संतापाः ।

(फ) सवेति । मया प्रह्ने नन्वे मूर्ध्नि पितुरिति हेतोः इदं शासनं

कार्यं शेषनिष्पत्तये यथोचितं मातामह एव जाना-
तीति । इति निष्क्रान्ताः । विष्कम्भकः ।

ततः प्रविशति मातस्त्रिसारप्रिना रथेन कैकेया सह दशरथः ।

दशरथः । आर्य मातले ! कियद्दूरमद्यापि रघुराज-
धानी ? ।

मातस्त्रिः । य एष दृश्यते सरयूसरितः स्त्रीतसा परिचि-
मप्राकारो (व) धरणितलैकदेशः सा तु द्रवमयोध्या ।
रथवेगनादितकेन ।

कैकेयी । पश्यामि भगवदिं सरजं जा पुष्पं दीसमाणा
अश्रुपेक्षसगच्छूककवचं (भ) करन्ती आसि सा संपदं
हलाहलकवडपट्टिरुपा पट्टिहासदि किं पुण मे अओज्झा-
दंसणे वि अकारचपञ्जासलं हिममं ता जदि वच्छासं

धृतं गृहीतं स पित्रूपधारी यक्षो वा रक्षो राजसो वा, भगवान्
रघुपतिः पिता वा अथवा रघुवंशपतिः सूर्यः वा भवतु इति शेषः
सः प्राप्तपितृनिदेशः अहं वनभुवि अरण्यक्षेत्रे चतस्रः दश च सभाः
वत्सरान् सम्यक् नीत्वा यापयित्वा भरतेन कृता रक्षा यस्यास्तादृशीं
निजपुरीम् अयोध्यां निवर्तिष्ये । शिखरिणीवृक्षम्

(व) परिचिप्तेति । परिचिप्नः वेष्टितः प्राकारो वरचः यस्य
तथाभूतः प्राकारो वरचः साव इत्यमरः ।

(भ) नयनेति । नयनयोः पीयूषगच्छूपस्य सुधाम्रवेः कवचं
पासम् । हाहाहस्य कालकूटस्य यत् कवचं तत् प्रतिरूपा तदनु-
कारिणी ।

रामभद्रभरदलक्षणसत्तुग्घाणं वधूणं च सीतामण्डवौ उ-
म्लिलासुदकितीणं दंसणेण शिष्यासद्वस्त्रदि (८) ।

दशरथः । अयि कैकेयि ! ।

एतच्छान्तविचित्रचत्वरपथं विश्रान्तवैतालिक-

श्लाघाश्लोकमगुञ्जिमञ्जुमुरजं विध्वस्तगीतध्वनि ।

व्यावृत्ताध्ययनं निवृत्तसुकविक्रीडासमस्यं नम-

द्विद्वद्वादकथं कथं पुनरिदं मौनव्रते वर्त्तते ॥ १२ ॥ (म)

अवतरणनाटितकेन ।

(८) प्रणमयि भवतीं सरयूं या पूर्वं दृश्यमाना नयनपीयूषगण्डू-
पकवलं कुर्वन्ती आसीत् सा साम्यतं हाहाहलकवलप्रतिरूपा प्रतिभाति ।
किं पुनर्मेऽयोध्यादर्शनेऽप्यकारणपंथाकुलं हृदयं तत् यदि वक्ष्यामि रामभ-
द्रभरतलक्ष्मणशत्रुघ्नानां वधूनां च सीतामण्डव्यूर्मिलासुतकीतीनां दशे-
नेन निर्वासयिष्यति ।

(म) एतदिति । एतत् नगरं श्रान्तानि उत्सवनिवृत्तानि विचि-
त्राणि चत्वरपथानि यस्मिन् तत् तथोक्तं विश्रान्ताः रहिताः वैता-
लिकानां वन्दिनां श्लाघाश्लोकाः स्तोत्रालापाः यस्मिन् तत् तथाविधम्,
अगुञ्जिनः निःशब्दाः मञ्जुमुरजा मनोसवाद्यभेदाः यत्र तत् ।
विध्वस्ता धिनटा गीतध्वनयः यस्मिन् तथोक्तं व्यावृत्तं निवृत्तम्
अध्ययनं शास्त्रपाठः यत्र तथाभूतं निवृत्ताः सुकवीनां क्रीडासमस्याः
कोतुकप्रश्नाः यत्र तादृशं तथा नमन्ती निवर्त्तमाना विदुषां वादकवा
तर्कवितर्कव्याहारः यत्र तथाभूतम्, अतः इदं किं पुनः मौनव्रते वर्त्तते
तिष्ठति ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

मातलिः । मत्स्यं महाराज ! सम्भावयस्व (य) सदनमह-
मपि विड्वौजसं विड्वौजसमुपतिष्ठामि इति निष्क्रान्तः ।

परिक्रान्तिकेन दशरथः । कः कोऽत्र भोः ? ।

नेपथ्ये अयमहं काम्पिष्ठः सौविदस्तः ।

दशरथः । आह्वय सुमन्त्रवामदेवो ।

प्रविष्ट वामदेवः । स्वस्ति महाराजदशरथाय देव ! सन्नि-
हितोऽत्र सुमन्त्रः ।

दशरथः । अनाकर्णितकेन एतच्छ्रान्तम् इत्यादि पुनः पठति ।

वामदेवः । शास्त्रं स्वगतं च ।

हे महाश्वि ! निजां विमुञ्च वसतिं द्राग्दे हि यात्रां बहिः

राजानं प्रति ।

देव ! स्तम्भय चेतनावचनयोरप्येति शुष्काशनिः ।

दम्पती । आकुलं नाटयतः ।

वामदेवः ।

त्वद्रूपाद्विपिनाय चीवरधरो धन्वी जटौ शासनं

रामः प्राप्य गतः कुतश्चन वनं सौमित्रिसीतासखः ॥१३॥(र)

(य) सम्भावयस्व प्रविष्ट । निविष्टं दृढम् ओजः वसं वस्व तम् ।

(र) हे महाश्वि इति । हेमहाश्वि मम सरस्वति ! निजां वसतिं महा-
अयमित्यर्थः विमुञ्च त्वज्, द्राक् भटिति बहिः यात्रां देहि । हे देव !
स्तम्भय आत्मानं स्थिरीकुरुष्व । चेतनावचनयोरपि शुष्काशनिः शुष्कं
कुशिशम् एति पततीत्यर्थः भवतश्चेतनां मम वचनञ्च नाटयतीत्यर्थः ।
रामः सौमित्रिसीतासखः सीतासख्याभाभ्यां बहेत्यर्थः विपि-
नाय वनगमनाय चीवरधरः वस्त्रधरः धन्वी भद्रुष्माश्विः जटौ जटा-

उभौ मूर्च्छतः ।

वामदेवः । देव ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि । देवि
कैकेयि ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

दशरथः । केन पुनः कारणेन ? ।

वामदेवः । येन कैकयकुलस्योपरि दुर्यशःपांशुपातः ।

कैकेयी । अहं जादभरदस्म दुश्चरिदं किंपि अथवा
दसरद्वश्चरिन्दो से पिदा (६) ।

वामदेवः । शान्तं क्व पुनः सुधादौधिति आतपस्यन्दी । (क)

दशरथः । स्फुटं कथय पर्याकुलोऽस्मि ।

वामदेवः । कैकयस्य सुतया वरयुग्मं

यापितोऽसि भवता च वितोषम् । (ख)

दशरथः । किं तत् ? ।

वामदेवः ।

यत्किंलासु भरतो युवराजः

कैकेयी । हा हृदंष्ट्रि मन्दभादृशी (१०) ।

दशरथः । किम् ? ।

(६) न खलु जातभरतस्य दुश्चरितं किमपि । अथवा दशरथनरे-
न्द्रोऽस्य पिता ।

(१०) हा हृताक्षि मन्दभागिनी ।

वान् सन् खट्वूपात् तारूपधारिणः कुतश्चन अनादं प्राणं आसन्निति
शेषः वसं मतः । पार्श्वविक्रीडितं वृत्तम् ।

(क) आनगस्तद्वी स्वर्यरश्मिवर्णी ।

(ख) वितोषं वृत्तम् ।

वामदेवः ।

स प्रयातु वनमद्य च रामः ॥ १४ ॥

दशरथः । हा हा ! धिक्कष्टम् ।

नरेन्द्रो वृद्धः स्त्रीवश इति मयि स्वस्तमयशो

निषण्णा दौरात्म्येति मलिनिता केकयसुता ।

मतं तस्याप्यस्मिन्निति च भरते सख्य लिखितं

न जाने वा कोऽस्मिन् रघुकुलकलङ्गे कविरभूत् ॥ १५ ॥ (अ)

क पुनस्ती कैकेयोदशरथी ? ।

वामदेवः । रामभद्रं प्रवास्यापहृतो ।

कैकेयी । ता किञ्चित् न वारिदो वच्छो मे रामभद्रो । (११)

वामदेवः । निवेदितवृत्तान्तः सपादोपग्रहं वारितोऽपि

तदिदमभिधाय स्थितः ।

मया मूर्ध्नि प्रक्षेपितुरिति धृतं शासनमिदं

स यक्षो रक्षो वा भवतु भगवान् वा रघुपतिः ।

निवर्त्तिष्ये सोऽहं भरतकृतरक्षां निजपुरीं

समाः सम्यङ्नीत्वा वनभुवि चतस्रश्च दश च ॥ १६ ॥

(११) तत् किञ्चित् न वारितो वच्छो मे रामभद्रः ।

(अ) नरेन्द्र इति । वृद्धो नरेन्द्रः नरपतिः स्त्रीवश इति मयि स्वस्तम् अपिशितं दौरात्म्येषु दुराचारेषु निषण्णा स्थिता इति केकयसुता मलिनिता कलङ्किता दुराचारिणीति कैकेय्याम् अयमः पातितमिति भावः । तस्यापि भरतस्य अस्मिन् निषण्णे मतमस्तीति भरते सख्य कलङ्कः लिखितं चित्रितं पातितमित्यर्थः । अस्मिन् रघुकुलकलङ्गे कः कविः प्रवेता अभूत् न वा नैव जाने । धिक्कष्टमिदम् ।

देशरथः । हा हा वत्स रामभद्र ! अति हि नाम असाम्प्र-
तिकता (घ) यत्तवापि गुरुजनाच्चातिक्रमः ।

कैकेयी । हा ! हृदाऽसि तीए दुःखसदार्थं सुठ्ठु
चत्तलीचन्दो (स) दिट्ठोति ।

संकरणं भगवदि ! रामभद्रसासुए ! सीताजगणि !
वसुन्धरे ! रन्ध्रं देहि (ह) अग्रं पणइजणो मागादि रहुचलव-
धूसमागमे पण्डित्तिदा न जीविदुं पारिस्सं । हा आद
भरद ! अलिअदुःखसकलद्धिदा, कथं दे सुखं दंसइस्सं हा
ताद ! संभाविदोऽसि दुक्खे न हा अस्स ! विडम्बिदाऽसि हा
कोसले ! सन्निदाऽसि हा सुमित्ते ! शरीरमेत्तीकदाऽसि (१२)
इति रोदिति ।

(१२) हा हंतासि त्वया दुर्यथोदायी सुष्ठु चतुर्थी चन्द्रो दृष्ट इति ।
भगवति ! रामभद्ररक्षु ! सीताजगनि ! वसुन्धरे ! रन्ध्रं देहि अग्रं
प्रणयिजनो वाचते । रघुकुलवधूसमागमे प्रतिनिष्ठा न जीवितुं
पारयिष्ये । हा आत भरत ! अलीकदुर्यथः कलङ्किता कथं ते सुखं दर्श-
यिष्यामि । हा तात ! सम्भावितोऽसि दुःखेन । हा अस्स ! विडम्बि-
तासि । हा कौगल्ये ! गल्यतामि । हा सुमित्ते ! शरीरमात्मीकतासि ।

(घ) असाम्प्रतिकता अयौक्तिकता ।

(स) चतुर्थीचन्द्रः भाद्रीयचतुर्थ्यासुदितः चन्द्रः नष्टचन्द्र इत्यर्थः ।

(ह) रन्ध्रं छिद्रम् अत्रकाशमित्यर्थः । प्रतिनिष्ठा निन्दिता कल-
ङ्किता इत्यर्थः । सम्भावितः निन्दितः । विडम्बिता प्रतारिता । ग-
ल्यता विद्वग्ल्या । शरीरमात्मीकता अतिक्रियता पुनर्वियोगेनेति
भावः ।

ततः प्रविशतः कौशल्यासुमिते ।

कौशल्या । सहि सुमिते ! अलं संतप्यिदेष संपदं मो
जादरांमभद्रो दिग्गजाहस्य उले उषसी जेष मायागुरुत्र-
यस्य वि सासयणिव्याहयेष (घ) बासुराहयेण भवित्र
जरापरिचदराहवायं पच्छाकदं चरिदम् । (१३)

सुमित्रा । अइ(क)अलिकावट्मसुत्तिदे ! किदं वाआवित्त-
रेण एहि पठमपलत्तदुसहमहादुखं महाराजं संभा-
वेत्ता(१४) इति परिक्रामतः ।

इत्ययः । अवस्वीचिं परिक्रम्य । अयि हृदय ! (ख)साच-
विलासं विलीयस्व कौशल्यासुमिते दृश्येति ।

(१३) सहि सुमिते ! अलं संतापितेन बासुराजं स जातरामभद्रो
दिग्गजाहस्य कुले उत्पन्नो येन मायागुरुजनस्यापि शासननिर्वाहणेन बास-
राजनेन भूत्वा जरापरिचतराहवायं पश्चात् कृतं चरितम् ।

(१४) अयि ! अलीकावट्मसुत्तिने ! कृतं वावा विस्तरेण । एहि
प्रथमपलत्तदु दुःसहमहादुःखं महाराजं सम्भावयामः ।

(घ) शासननिर्वाहणेन आश्रयापाठिना ।

(क) अलीक्रेति । अलीक्रेण इवा अवटम्नेन धैर्येण सुमिते
सुखिनि ! । प्रथमेति प्रथमं पलत्तदु दुःसहं महादुःखं यस्य तादृशम् ।
सम्भावयामः सम्भवयामः ।

(ख) साचेति । असाचि इन्द्रियाचि तैः सह साचं तत् यथा
तथा विधीय साचविद्यायम् आनन्तर्ये चक्षुमप्रत्ययः । इन्द्रियैः सक्त-
इत्यर्थः विधीयस्व विनश्य । ततः कौशल्यासुमिते दृश्येते । कथं कौश-
ल्यायाः सुमित्रायाश्च सुखं दृक्षामीति भावः ।

कैकेयी । सम्मुखसुत्याय । अहं हि अत्रिहिहिदूषदुःख-
समे कोसमे ! अहं (ग) रामाणुसरणसलक्ष्मणसलक्ष्मणपवित्रे
सुमिते ! एसा रामनिष्वासिणी भरदुज्जससंपादिणी
कैकेयी सीददु (१५) इति सर्वा वदन्ति ।

दशरथः । सखे वामदेव ! अथ तदाकर्ण्य किमभिहितं
वक्ष्यलक्षणेन ? ।

वामदेवः । (घ) हृदयकरोषङ्घं कक्षमपि लक्ष्मणवचनं
देवादेश इति निवेद्यते ।

तातः प्रेम यतः करोत्यनुचितं त्वाज्यः स पूज्योऽपि सन् (ङ)

कैकेयाः कुचरितमित्यमथ चेत्तत्राऽस्मि कुण्ठकमः ।

आर्यश्चेद्भरतो विकर्त्तनकुले कर्त्तुं कलङ्कं स्थितो

गुञ्जल्लामुखरं धनुर्ननु मयाप्यद्यैव सम्भाव्यते ॥ १७ ॥

(१५) अयि हृदयनिहितदुःखदुःखशल्ये कौशल्ये ! । अयि रामा-
नुसरणसलक्ष्मणलक्ष्मणपवित्रे सुमिते ! एसा रामनिर्वासिणी भरत-
दुर्यगस्त्वम्पादिनी कैकेयी सीदतु ।

(ग) रामेति । रामस्य अनुसरणेन अनुगमनेन सलक्ष्मणः सुलक्ष-
णसम्पन्नः यः लक्ष्मणः तेन प्रसूतेनेति भावः पवित्रे विशुद्धे । सीदतु
कथं प्राप्नोतु ।

(घ) हृदयेति । हृदयमेव करोषं शुष्कगोमयं कषति दहतीति
तावन्म । देवस्य आदेशः प्रअहं पा आत्ता इति हेतोः ॥

(ङ) तात इति । तातः पिता यतः यस्मात् अनुचितं गर्हितं प्रेम
प्रणयं कैकेयामिति शेषः करोति, अतः सः पूज्योऽपि सन् त्वाज्यः ।
कैकेया इति सर्वा वदन्ति ।

सुमित्रा । किं पुण अविदिदवुत्तन्तो मायामयसुप्य-
हायं वच्छलकवणो (१६)

इत्यरघः । रामभद्रेण किं प्रतिपन्नम् ।

बानदेवः । इदं कथ्यते ।

तातादेशात् कियदिदमहो ! यद्वनान्ते निवासो

यस्मिन् सेव्याः प्रशयनिधयो धाम निःश्रेयसानाम् ।

अप्येकाको किगु पितृगिरा गाढगूढाचलेन्द्रे-

बद्धा सेतुं खदणजलधौ हेलवा सञ्चरामि ॥ १८ ॥ (च)

इत्यरघः । प्रकृतिसुकुमारया तु जानक्या किमभिहितम् ?

बानदेवः । वक्ष्ये जानकि ! (ख) पितृश्वशुरसम्पादितस्वस्थ-

(१६) किं पुनरविदितवुत्तन्तो मायामयसुप्यहायं वच्छलकवणः ।

(च) तातादेशादिति । तातश्च पितुरादेशात् इदं कियत् । यत्
वनान्ते निवासः, पितुरादेशेन वननिवासः अतितुच्छ इति भावः यस्मिन्
वनान्ते निःश्रेयसानां शुभानां धाम निकेतनं प्रशयनिधयः शभैकधना
सुखं इत्यर्थः सेव्याः । एकाको अपि विना पितुराश्रयमिति भावः
पितृगिरा पितुर्वचसा किं वक्तव्यं गाढगूढाचलेन्द्रेः गाढं सुदृढं यथा
तथा गूढैः स्थापितैः व्यचलेन्द्रेः पर्वतश्रेष्ठैः खदणजलधौ सेतुं बद्धा
हेलवा अवलीलया सञ्चरामि भ्रमामि । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(ख) पितृवृत्ति । पितृणां जनकेन श्वशुरेण च सम्पादिता स्वस्था
प्रकृत्यनुवादिनी स्थितिः सत्याः तत्रागता । गर्भेश्वरीभिः अन्तःपुरक-
र्त्रीभिः । उभयक्रमेण पितृश्वशुरोभयकुलक्रमेण महत्तरिजाभिः अति-
महतीभिः भारीभिरित्यर्थः । कण्ठावरोधेन शोकजनितवाप्येवेति
भावः ।

स्थितिरिहस्येव त्वं रामभद्रागमनं प्रतिपालय । गर्भेश्वरी-
भिर्भवाद्यौभिर्दुर्गतिक्रमणीया । विन्ध्यमहीधरभुवः प्रत्युभय-
क्रममहत्तरिकाभिरभिहिता यदुक्तवती सौता तद्विह-
पत्रिकायामास्ते सा दृश्यतां कण्ठावरोधाद्वाचनीयान्य-
चराणि इति पत्रिकां निपति ।

सुमित्रा । गृहीत्वा वाचयति ।

किं तादेव नरेन्द्रसेहरसिंहालीढमापादेव मे ?
किं वा मे ससुरेण वासवसहासींहासणसासिणा ? ।
उद्देशा गिरिणी अ तै वणमही सा चेअ मे वल्लहा
कोसजातणअस्स जल्य चलणे वन्दामि वन्दामिअ(१७)॥ज)
कौशल्या । संस्तभ्यात्मानम् ।

रामे वणाअ चलिदे पिदुसासणेण
तं लक्खणे अणुगदे सह जाणईए ।

(१७) किं तातेन नरेन्द्रसेहरसिंहालीढमापादेन मे ?

किं वा मे ससुरेण वासवसहासिंहासणसासिणा ? ।

उद्देशा गिरिणी अ तै वणमही सा चेअ मे वल्लभा

कौशल्यातनयस्य यत्र चरन्ती वन्दे च नन्दामि च ।

(ज) किमिति । नरेन्द्राणां रत्नां नरेन्द्रसिंहाभिः आसीदं शूद्रम्
अपपादं पादायं यस्य तथाभूतेन तातेन पित्रा मे किम् ? । वासवस्य
इन्द्रस्य वभायां यत् सिंहासनं तद्वर्तितां इन्द्रेण सह एकादिना-
पविष्टेन इत्यर्थः मे ससुरेण वा किम् ? यत्र स्थिताहं कौशल्यातनयस्य
रामस्य चरन्ती वन्दे च नन्दामि हृयामि च इति शेषः ते गिरिणी
उद्देशा प्रदेशाः, सा च वणमही आरण्यरूपिः मे मम वल्लभाः मित्राः ।

आनन्दबाष्पसमये विधुरासुपूर-
सुभक्तस्तपस्विं यद्यप्येहिं विदुर्मिदं हि (१८) ॥ २० ॥ (अ)

विचिन्त्य सत्पुरुषप्रभोदम् ।

किं यत्नेन सुदेशं नाम जननीतारुण्यनिर्वासिना ?
एकं मन्यध्वं जातमत्र विमले रामं रघूणां कुले ।

राज्यं वर्जयित्वा तातस्यासनपरः को प्रस्थितो काननं
किं वृद्धेन विराघवेण चरिदं एदं किदं केनपि ? (१९) ॥ (अ)

(१८) रामे वनाय धत्तिते पितृशासनेन

तं सद्यश्चेत्युगते सङ्गं जानक्या ।

आनन्दबाष्पसमये विधुरासुपूर-

सुभक्त्या नवनाभ्यां विदुर्मितादि ।

(१९) किमन्येन सुतेन नाम जननीतारुण्यनिर्वासिना ?

एकं मन्यध्वं जातमत्र विमले रामं रघूणां कुले ।

राज्यं वर्जयित्वा तातस्यासनपरः कः प्रस्थितः काननं

किं वृद्धेनापि राघवेण चरिदं एतं केनापि ? ॥

(अ) रामे इति । आनन्दबाष्पसमये पितृशासनप्रतिपादनात् राम-
स्येति भावः । विधुरं कातरताव्यञ्जकम् असुपूरम् सुभक्त्या नवना-
भ्याम् । विदुर्मिता प्रतारिता वञ्चिता इत्यर्थः ।

(अ) किमिति । अन्येन जननीतारुण्यनिर्वासिना मातृवौषण्विषा-
तिना पुत्रेण इत्यर्थः पुत्रप्रसवेण मातृवौषण्वनापगमादिति भावः ।
सुतेन किं प्रयोजनमिति शेषः ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः अत्र
विमले निर्मले रघूणां कुले एकं केवलं जातं रामं मन्यध्वम् । कः अपरः
राजा इत्यर्थः तातस्य आसनपरः आज्ञावर्त्ता सत् राज्यं वर्जयित्वा
काननं प्रस्थितः ? न कोऽपीत्यर्थः । किं केनापि वृद्धेन राघवेण रघु-
वंशेन इदं चरिदं कृतं ? न केनापि इत्यर्थः ।

दृश्यः । क्व पुनस्तापंसगृहस्थवेषयोर्विनिमयः कृतो वत्से न ।

वामदेवः ।

क्षिप्वा दाम जटाकृतास्तव सुतस्यास्मिन् घनाः कुन्तलाः(ट)

दृश्यः । हृहो हृदय ! किमद्यापि शोथसि ।

वामदेवः ।

क्षिप्वा चात्र दुकूलमत वसितं रामेण तद्वल्कलम् । (ट)

चैकेयी । एष पोम्भराग्रमणिणो कंचणवन्धविध्वंसणेण वारि-
रिभ्राक्खेवणपरिक्वेवो (२०) (ड) ।

वामदेवः ।

भ्रातृस्वीकृतमतचानुविहितं सौमित्रिणांऽपि व्रतं (ठ)

दृश्यः । वत्स लक्ष्मण ! त्वच्चरितेनामुना विषीदति प्रसी-
दति च मे मनः ।

(२०) एष पद्मरागमथेः काञ्चनवन्धविध्वंसनेन वारिणाक्षेपणपरिक्षेपः ।

(ट) क्षिप्वेति । अस्मिन् प्रदेशे तत्र सुतस्य रामस्य कर्त्तरि षष्ठी-
प्रयोगः । दाम मातां क्षिप्वा त्र्यङ्गा घनाः निविडाः कुन्तलाः केगाः
जटाः कृताः ।

(ठ) क्षिप्वेति । अत्र च प्रदेशे दुकूलं वसनं क्षिप्वा विहाय रामेण
तत् वल्कलं चीरं वसितं परिहितम् ।

(ड) काञ्चनवन्धनस्य स्वर्णवेष्टनस्य विध्वंसनेन परित्यागेन वारिजं
शम्भूकम् एव आक्षेपणम् आश्रयं तस्मिन् परिक्षेपे निक्षेपः रक्षणमिति
यावत् ।

(ठ) आत्रिति । अत्र च सौमित्रिणा सुमित्रानन्दनेन लक्ष्मणे-
नापि भ्राता रामेण स्वीकृतम् अवलम्बितं व्रतं चीरधारणादिकम् अत्र
निहितं कृतम् ।

वामदेवः ।

भर्तुं यानुगताविह क्षितिभुवा श्वश्रुजनो वन्दितः ॥२२॥ (अ)
कैकेयी । सासूयं परं ग्रहं मन्दभाङ्गी आ (त)पवसन्त-
रामभद्रवक्षपादवन्द्येण वक्षिता (२१) ।

वामदेवः । इयमपरा विषादहर्षयोरुत्कर्षसीमा ।

याः स्नेहाञ्जनकेन वेणिरचनां नीताः स्वयं विभ्रमान् (थ)
सैवेया परिबुम्बिताः प्रथमने या याज्ञवल्कीन च ।
कैकेयी । शोक्म्यम् । ता किं तावम् (२२) ।

वामदेवः ।

ताः सीताप्यतिकान्तकुन्तलसटाः कर्तुं जटाः प्रसुता ।
पादौ मूर्ध्नि निधाय संभ्रमवशात् सौमित्रिणाऽस्मिन् धृताः ॥२३॥

(२१) श्वश्रुणा परमहं मन्दभाङ्गीनां यां प्रवसद्दामभद्रवक्षपादवन्द-
नेन वक्षिता ।

(२२) तत् किं तावम् ।

(अ) भर्तुरिति । इह च क्षितिभुवा जानक्या भर्तुः स्वामिनः अनु-
गतौ अनुगमनार्थं श्वश्रुजनः कौशल्यादिः वन्दितः ।

(त) परं केवलं प्रवसन्त्या प्रवासं गच्छत्या रामभद्रवक्ष्या सीतया
पादवन्दनेन वक्षितां पादावनभिवन्द्य मम परित्यागादिति भावः ।

(थ) आ इति । जनकेन स्नेहात् स्वयं न तु अपरहस्तेनेत्यर्थः विभ्र-
मात् मङ्गिक्रमेण याः वेणिरचनां नीताः प्रापिताः, याः सैवेया याज्ञ-
वल्कीपत्न्या याज्ञवल्कीनेन च प्रथमने प्रथामकरणे पादवन्द्या इति
ग्रंथः परिबुम्बिताः, सीतापि ताः अतिकान्तकुन्तलसटाः अतिमनोहरं
केशकसापाः जटाः कर्तुं प्रसुता प्रवृत्ता । अस्मिन् प्रदेशे सौमित्रिणा

वैदेही । अहो ! पशुञ्जीविदंष्ट्रि अज्ज वामदेव । वल्कल-
निवेशनप्रसारितहस्ते (द) रामभद्रे वल्लए किं पण्डितवत्
प्राप्ति (२३) ।

वामदेवः । देवि ! जनकजाता यत् प्रतिपद्यते । पश्य ।

सीताप्युपाहिततरुत्वचि रामभद्रे
वल्कांशुकं हृदयसोमनि समर्पयन्ती ।

कौशल्याया चरणयोः प्रणिपत्य शीघ्र-
माघ्राय मूर्ध्नि विवृता शपथैश्च तैस्तैः ॥ २४ ॥ (ध)

दशरथः । रामजननि ! महदुपकृतं(न)यद्विधा भवद्वा-
रितं हृदयं दशरथस्य ।

(२३) अहो ! प्रत्युञ्जीवितास्त्रि आर्थे वामदेव ! वल्कलनिवेशनप्रसा-
रितहस्ते रामभद्रे वध्या किं प्रतिपद्यमासीत् ।

पादौ मैथिल्या इति शेषः मूर्ध्नि निधाय सन्मुखवशात् आवेगात् धृताः
जटाः कर्तुं न दत्ता इति भावः गार्दूलविश्रीकृतं वृत्तम् ।

(२) वल्कलेति । वल्कलस्य निवेशनाय परिधानाय प्रसारितः हस्तः
त्रेन तथाभूते । प्रतिपद्यं विहितम् ।

(ध) सीतेति । सीतापि रामभद्रे उपाहिता परिहिता तरुत्वक्-
वल्कलं येन तथाभूते सति हृदयसोमनि हृत्प्रदेशे वल्कांशुकं वल्कलवसनं
समर्पयन्ती कौशल्याया शीघ्रं सत्वरं दशरथोः प्रणिपत्य मूर्ध्नि आघ्राय
तैस्तैः शपथैः यदि त्वं वल्कलं धारयेः, तदा मदुपधपातकिनी भवितासि
इत्यादिरूपैः दिव्यैः गीतानि निगर्तितानि । वदन्त्यतिशयं वृत्तम् ।

(न) विधा भवत् विस्मयं गतम् ।

गामदेवः । किं नाम धारितं हृदयमद्यापि बहु
श्रोतव्यमस्ति । पश्य ।

दयितमनुसरन्तीं मैथिलीमीचमाणा

॥ गृहिणमनुयियासुर्जनको सा कनिष्ठा ।

गुरुगुरुजनसज्जानस्रवङ्गाङ्गजेन

भ्रुकुटिपुटनिबन्धाहारिता लक्षणेन ॥ २५ ॥ (प)

दशरथः । किमुच्यते सचरितेषु रामभद्रस्यान्तेवासी
लक्षणेन । ततस्ततः ? ।

गामदेवः ।

निष्कर्षिकाऽस्तवलयोष्णितहारयष्टि-

निर्नूपुराभापङ्कताङ्गदमेखला च ।

त्वत्कः प्रसाद इति केवलमेव वेशी

चूडामणिं निदधती चलिता बधूस्ते ॥ २६ ॥ (फ)

5

(प) दयितमिति । दयितं प्रियम् अनुसरन्तीम् अनुगच्छन्तीम्
मैथिलीम् ईक्षमाणा पश्यन्ती सा कनिष्ठा कामकी जनकदुहिता कर्मि-
नेत्यर्थः गृहिणं स्वामिनं लक्ष्यन्तम् अनुयियासुः अनुजिममिषुः । लक्ष-
णेन गुरोर्वा गुरुजनेषु लक्ष्मा तथा लक्षं वङ्गाङ्गं वदमकमचं यस्य
तादृशेन यता भ्रुकुटिपुटं यत्तत्तु भ्रूमङ्गिबन्धनेनेत्यर्थः वारिता निव-
र्त्तिता । माविनीकृतम् ।

(फ) निष्कर्षिकेति । ते ता बधूः सीता निष्कर्षिका कर्षभूषण-
रङ्गिता, अस्तवलयोऽस्तवलयपङ्कता, उज्ज्वलिता लक्ष्मा हारयष्टिर्बन्धा
तादृशी, निर्नूपुरा मङ्गरादीनां, अपङ्कते परित्यक्ते अङ्गदमेखले केयूर-
काञ्चरी तथा तथाभूता यदती केयुके व त्वत्कः तदीयः त्वत्ता दश-

ततश्च ।

स्मर्तव्यासि चिरं चकोरदयिते ! दात्यूहि ! तुभ्यं नमो
दृष्टस्त्वं शितिकण्ठ ! संहर गिरो गच्छाम्यहं सारिके ! ।

हे लीलाशुक ! विस्मरिष्यसि न मामेकैकमत्वादरा-
दित्यामन्त्रा तथा विलासवयसां विश्वे वयं रोदिताः ॥१७॥ (ब)

कैनेयी । प्रियकैलिगकुन्तैव मे वत्सा (२४) । (भ)

वामदेवः ।

केलौहंसो गतिमनुसरन् कारितः पञ्जरे यत्
पद्माक्षगना प्रमदहरिषौ वारिता यत् सखीभिः ।

यदैदेष्टा गृहशुकगिरो नादृताश्च व्रजन्त्या

तत्केनास्यां पुरि न रुदितं नोदितः साधुवादः ॥२८॥ (म)

(२४) प्रियकैलिगकुन्तैव मे वत्सा ।

रेख इत्त इत्यर्थः प्रसादः पारितोषिकमिति हेतोः रेखो बूढामणिं
निदधती धारयन्ती चलिता प्रस्थिता ।

(ब) स्मर्तव्येति । हे चकोरदयिते चकोरि ! चिरं स्मर्तव्या अति
मयेति शेषः अहं त्वां चिरं स्मरिष्यामीत्यर्थः । हे दात्यूहि ! तुभ्यं
नमः, हे शितिकण्ठ मयूर ! त्वं दृष्टः मयेति शेषः, गिरः वाचः संहर
मा आशुप इत्यर्थः । हे सारिके ! अहं गच्छामि, हे लीलाशुक ! मा
न विस्मरिष्यसि इति इत्यम् अत्वादरात् विलासवयसां कीडापक्षिणाम्
एकैकम् आमन्त्र्य सम्भाष्य तथा लीतया विश्वे सर्वे वयं रोदिताः ।
गार्ह लतिक्रीडितं वृत्तम् ।

(भ) प्रियेति । प्रियाः कैलिगकुन्ताः कीडापक्षिणः यस्याः तयोक्ता ।

(म) केशीति । व्रजन्त्या कान्तमनुसरन्त्या वैदेष्टा गतिमनुसरन्

विचिन्त्य । देव ! अयमपरः क्षते चारावसेको (य) यदिद-
मपि राजपुत्रीवचनं निवेद्यते ।

तुभ्यं स्वस्ति विलासवापि ! भवतीं प्रेक्षे पुनर्दर्शनं (र)
क्रीडाक्रीड ! विमुच्यसेऽद्य कथितं हे केलिदोले ! तव ।
वासागार ! नमोऽस्तु ते गुणनिकाः ! सर्वाः सुखं स्वीयताम्
एषा वः परिचारिका वनभुवं रामानुगा गच्छति ॥२८॥

दशरथः । हा रघुकुलचन्द्र ! रामचन्द्र ! कोऽयं दिलीपकुले
चरितविपर्यासः (ल) ।

वृद्धो दशरथः सोऽयमुपास्ते गृहमेधिताम् ।

केलीहंसः क्रीडामराजः यत् पद्मरे कारितः स्थापित इत्यर्थः, पद्मात्
लम्ना अतुसरन्ती प्रमदहरिणी प्रमत्तहरिणी सखीभिः यत् वारिता
निवर्त्तिता, यच्च गृहशुकस्य गिरः वाचः न आहताः, तत् तस्मात् अस्यां
पुरि केन अनेन न रुदितम् ? केन वा साधुवादः न उदितः उच्चा-
रितः ? । मन्त्राक्रान्तावृत्तम् ।

(न) चारावसेकः चारस्य अवसेकः अर्पणम् ।

(र) तुभ्यमिति । हे विलासवापि ! क्रीडासरसि ! तुभ्यं स्वस्ति
शुभमस्तु इति शेषः, भवतीं त्वां पुनर्दर्शनं पुनर्दृष्टेत्यर्थः प्रेक्षे सम्भाषे
इत्यर्थः । हे क्रीडाक्रीड ! लीलोद्यान ! अद्य त्वं विमुच्यसे मयेति
शेषः । हे केलिदोले ! तव कथितं त्वया सह सम्भाषितम् । हे वासा-
गार ! वासमवन ! ते तुभ्यं नमः अस्तु, हे सर्वा गुणनिकाः ! पुनः-
पुनरुक्ताः मत्केलिनिकेतनानि इत्यर्थः सुखं स्वीयताम् एषा वः
युष्माकं परिचारिका सेविका रामानुगा राममनुगच्छन्ती वनभुवं गच्छति ।
यादृक्कविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ल) चरितविपर्यासः चारित्र्यवैपरीत्यम् ।

त्वया तु क्षीरकण्ठेन वनवासो निषेव्यते ॥ ३० ॥ (व)

वामदेवः । सखे ! भूकाश्रय ! रामभद्रप्रवसनव्यसने (श)

तु पौराणां कथं कथ्यतां विह्वलता ।

गाढोरःस्थलताडनवृत्तिधृतैर्हारावलीमौक्तिकैः

सन्दिग्धीकृतबाष्पविन्दुरदितं पौराङ्गनाभिस्तथा ।

आमूलस्रथपक्षतिस्थितिमतग्रीवाग्रतुण्डं यथा

वीथीपञ्जरवर्त्तिभिः शुक्कुलैरप्युत्कमुत्कूजितम् ॥ ३१ ॥ (श)

दशरथः ।

हे प्राणाः ! स गतो रामस्तदनु व्रजत द्रुतम् ।

जरसा जर्जरैरङ्गैः शक्तिर्दशरथस्य का ? ॥ ३२ ॥ (ष)

(व) वृद्ध इति । सोऽयं वृद्धो दशरथः मृदुमेधितो गार्हस्थ्यम् उपास्ते सेवते, क्षीरकण्ठेन दुग्धपोष्येण तु त्वया वनवासः निषेव्यते आश्रीयते ।

(श) रामेति । रामभद्रस्य प्रवसनम् अरस्यगमनमेव व्यसनं विपद् नञिन् विह्वलता व्याकुलता ।

(श) (३१) गाढेति । पौराङ्गनाभिः पुरवासिनीभिः नारीभिः गाढं दृढं यत् उरःस्थनेषु ताडनम् आघातः तेन वा लुटिः छेदः तथा धृतैः पतितैः हारावलीनां मौक्तिकैः सन्दिग्धीकृता संशयिता बाष्पविन्दवः यस्मिन् तत् यथा तथा, तथा रुदितं, यथा वीथीपञ्जरवर्त्तिभिः रथ्या-पञ्जरस्थितैः शुक्कुलैरपि आमूलात् स्रथा वा पक्षयोः स्थितिः तथा मतं ग्रीवाग्रेषु तुण्डं यस्मिन् तत् यथा तथा उत्कम् उत्कृष्टतन्त्रं यथा तथा उत्कूजितं रुदितमित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ष) हे प्राणा इति । हे प्राणाः ! स राम गतः, तदनु तत् पश्चात् द्रुतं व्रजत गच्छत । जरसा वार्द्धक्येन जर्जरैः अङ्गैः दशरथस्य का शक्तिः ? युष्माकं रक्षणे इति भावः ।

सन्नापमभिनीव । अयि रामजननि कौशस्थे !

शशिकान्तः कथं यावा भजते वज्रिरद्विताम् ? ।

रामस्तु चन्दनं भूत्वा जातो मे दावपावकः ॥३३॥ (इ)

वामदेवं प्रति । सखे ! ततस्ततः ? ।

वामदेव । ततश्च कृतानुगमनापहृषयन्मिमपि भरतं निज-
पादुकाराधनाय नन्दियामे निवेश्य पितृरहितराज्यरक्ष-
णक्षणे शत्रुघ्नं स्वयंपदैः संस्थाप्य मां च तच्चिन्तने नियुज्य
सुमन्त्रमात्रपरिकरः प्रस्थितस्ते पुत्रः (च) ।

ततः प्रविशति सुमन्त्रः ।

सुमन्त्रः । आर्यावर्त्तमतिक्रम्य दक्षिणां दिशं प्रवसता
कुमाररामभद्रे च निवर्त्तितोऽस्मि द्राघीयसीं च तीर्थयात्रां
कृत्वा पुनरयोध्यां प्राप्तस्तत्र जाने महाराजदशरथः स्वर्ग-
नगरीतो निवर्त्तितो न वेति । राजप्रवेशितनाटितकमवलोक्य ।
कथमागत एव भगवतो मघोनः सखा ? उपदत्त । स्वस्ति
महाराजदशरथाय देव ! सुमन्त्रसञ्चारिताचरो दुस्तरका-
न्तारपथिको रामभद्रोऽभिवादयते (क) ।

(इ) शशीति । शशिकान्तः चन्द्रकान्तः यावा मघिः कथं वज्र-
रद्वितां सूर्यकान्ततां भजते ? रामस्तु चन्दनं भूत्वा मे मम दावपावकः
दावानलः जातः ।

(च) कतेति । कृतः अनुगमने आपहृषयन्मिः यत्नातिशयः येन
तादृशम् । पितृरहितस्य राज्यस्य रक्षणक्षणे रक्षाकार्ये । सुमन्त्र-
मात्रपरिकरः सुमन्त्रसारथिरित्यर्थः ।

(क) आर्यावर्त्तमिति । आर्या अत्र आवर्त्तन्ते वसन्तीति आ-

दशरथः । सवाक्स्तम्भम् । पूर्ववनवासव्रतो भवतु मे
वत्सः (ख) ।

राक्षसः । अवि कुशलं तस्मै सकलतस्मै रामभद्रस्य
लक्ष्मणस्य च ? (२५) ।

सुमन्त्रः । कथं न नाम कुशलं येषां चरितानि जन-
नामाशिषो भवन्ति (ग) ।

दशरथः । सखे सुमन्त्र ! निवेदय वैदेशिकत्वं गर्भरूपा-
णाम् ।

सुमन्त्रः । देव ! रघुराजधानौत इदं निवेद्यते ।

सद्यः पुरीपरिसरेऽपि शिरीषमृद्धो

गत्वा जवाघ्नचतुराणि पदानि सीता ।

गन्तव्यमस्ति कियदित्यसक्तद् सुवाणा

रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥ ३४ ॥ (घ)

(२५) अपि कुशलं तस्य सकलतस्य रामभद्रस्य लक्ष्मणस्य च ? ।

व्यावर्त्तः विन्ध्यहिमाचलयोरन्तरवर्त्ती भूभागः । व्यावर्त्तः पुण्यभूमि-
र्मेध्यं विन्ध्यहिमागयोरित्यमरः । द्राघीयसीम् अतिदीर्घां बहुदूर-
वर्त्तनीमित्यर्थः । मघोनः इन्द्रस्य । सुमन्त्रे सञ्चारितानि प्रेषितानि
अक्षराणि वाचिकवर्णानि येन तथोक्तः ।

(ख) पूर्णति । पूर्णं वनवासव्रतं यस्य तादृशः ।

(ग) आशिषः शुभसाधनानि । वैदेशिकत्वं प्रवासित्वं गर्भरू-
पाणां पुत्राणाम् ।

(घ) सद्य इति । शिरीषमृद्धो शिरीषसुसुम्नकोमला सीता पुरी-

राक्षसः । शासम् । वच्छे ! जाणद ! लीलाभवनमणिकु-
ट्टिमकेलिपरिक्रमणदुर्ललिप्ता (ङ) भविष्य पामरीजनयोगे
शिवहिंदासि (२६) ।

दशरथः । अहह ! निष्करुणो विधिः । मासतीमुकुलैर्न-
कूलं कल्पयति । ततस्ततः ? ।

सुमन्त्रः । पुरीपरिसरत्यागी तु ।

रुढोलपस्तृतवतीषु वसुन्धरासु

दाक्षिण्यतः प्रचलितामवलोक्य सीताम् ।

रामाश्रयेऽपि परिपन्थिनि यत्तदुक्त्या

सौमित्रिणाऽर्धपथ एव कृतो निवासः ॥ ३५ ॥ (च)

(२६) वत्से जानकि ! लीलाभवनमणिकुट्टिमकेलिपरिक्रमणदुर्ललिता
भूत्वा पामरीजनयोग्ये निपतितासि ।

परिसरे नगरीविभागेऽपि जवात् वेगात् त्रिचतुराणि पदानि गत्य।
गन्तव्यं कियदस्तीति असक्तत् पुनःपुनः श्रुत्वा वा वदन्ती सती रामस्य
अश्रुतः वाष्पसखिलस्य प्रथमावतारं प्रथमं पातं कृतवती । वसन्ततिलकं
वृक्षम् ।

(ङ) सीतेति । लीलाभवनेषु श्रीङ्गान्दृष्टेषु ने मणिकुट्टिमाः रत्न-
मयाभ्यन्तरभूमयः तेषु केलिपरिक्रमणे सखिलासचन्द्रमणे दुर्ललिता
आदरवती कृताभ्यासा इत्यर्थः । पामरीजनानां नीचमहिलानां
योग्ये प्रदेशे इति शेषः ।

(च) रुढेति । रुढैः जातैः उत्तमैस्तृणविशेषैः कृतम् आच्छा-
दनं विद्यते यासां तादृशीषु वसुन्धरासु वनभूमिषु इत्यर्थः दाक्षिण्यतः

कैकेयी । सौम्यमुह जाद लक्षण ! अवसरमन्त्रणम् ।
किं भणामि (क) (२७) ।

सुमन्त्रः । तत्र च कुशग्रयने निशामतिवाद्य प्रत्यूष एव
पुनः प्रवृत्ता गन्तुं तत्र च ।

मसृष्टचरणपातं गम्यतां भूः सदर्भा

विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि घर्मः कठोरः ।

तदिति जनकपुत्री लोचनैरश्रुगर्भैः

पथि पथिकवधूभिर्वीक्षिता शिञ्जिता च ॥ ३६ ॥ (ज)

कतितित्थेऽपि च प्रयागे भागीरथ्याः परं पारं निश्चित्य
प्रचलिताः । सन्तताध्वपरिग्रान्तया च सीतया कलमगो-

(२७) सौम्यमुह जात लक्षण ! अवसरमन्त्रणम् ! किं भणामि ।

दक्षिणभागेन प्रचलितां सीताम् अवलोक्य रामस्य आशये अभिप्राये
परिपन्थिनि विरोधिनि अपि रामस्यानिच्छायावामपीत्यर्थः सौमित्रिणा
जज्ञानेन यत्तदुक्तं यत्किञ्चित् कथनेन राममनुज्ञाय इत्यर्थः अर्द्धपथ
एव निवासः कृतः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(क) अवसरमन्त्रणम् ! अवसरे यथा समये मन्त्रयतीति अवसर-
मन्त्रणम् : तत्सम्बुद्धौ ।

(ज) मसृष्टेति । सदर्भा कुशास्तृता भूः मसृष्टः मन्दः चरण-
पातो यस्मिन् तद् यथा तथा शनैः शनैरिति यावत् गम्यतां यतः घर्मः
निदाघः कठोरः अतिलोमः तत् तस्मात् मूर्ध्नि शिरसि सिचयान्तं वसन-
प्रान्तं विरचय अर्पय । पथिकवधूभिः पान्यमहिजाभिः पथि जनक-
पुत्री सीता इति इत्थं शिञ्जिता, अश्रुगर्भैः सवाष्पैः लोचनैः वीक्षिता
दृष्टा च । मालिनीवृत्तम् ।

पीजनः स्त्रीस्वभावसुलभेन विग्रहेण मार्गं पृष्टः । निवे-
दितं च तेन (भ) ।

पुरो भूः शालेयी कलमपरिपाकोत्सुकशुका

पुरः फुल्लाम्भोजा तिलकयति वो वत्सं सरसी ।

अथाग्रे सीमानो हलदलितमुस्तासुरभय-

स्ततोऽदूराद्विद्या नयनविषयं यास्यति सरित् ॥३७॥ (ज)

राज्ञः । कथं जा सा अद्यायं पुराणससुरस्त भगवदो
भगौरधस्त जयपदाया गङ्गादेवी विद्वमहेसिमुहादो
सुवन्ती आसि तस्मिं दाव संपत्तं राहवकुटुम्बं तदो-
तदो ? (ट) (२८) ।

(२८) कथं जा साऽद्यायं पुराणससुरस्त भगवतो भगौरधस्त जय-
पताका गङ्गा देवी विद्वमहेसिमुहात् श्रवमाणा आसीत् तस्यां तावत्
साध्यतं राहवकुटुम्बम् । ततस्ततः ? ।

(भ) कतितिष्ठे कतिपयदिवसीये । कलमगोपीजनः धान्यरक्षि-
त्पीवर्गः विग्रहेण विशासेन तेन कलमगोपीजनेन ।

(ज) पुर इति । पुरः अयतः कलमानां धान्यानां परिपाके उत्-
सुकाः शुका वत्स तादृशी शालेयी शालिः धान्यं तत्सम्बन्धिनी शालिपूर्णा
इत्यर्थः भूः चेतम् । पुरः अयतः फुल्लानि अम्भोजानि यस्यां तथा-
भूता सरसी वः युष्माकं वत्सं मार्गं तिलकयति अलङ्करोति । अथ अन-
न्तरम् अग्रे पुरतः सीमानः भूप्रदेशाः हलैः लाङ्गलैः दलिताभिर्मर्दि-
ताभिर्मुस्ताभिः सुरभयः सुगन्धाः । ततः परम् अदूरात् दिव्या सरित्
नयनविषयं दृष्टिपथं यास्यति । शिखरिणीवत्तम् ।

(ट) इदमेति । इदस्य महर्षेः वशिष्ठस्य सुत्यात् । राहवकुटुम्बं
रघुपरिवारः अस्तीति शेषः ।

सुमन्त्रः । ततश्च त्रियामासमये समासाद्य विस्त्रोतसं
नावमारुढाः ।

कैकेयी । साकूतम् । भगवदि भागीरथि ! भगीरधाराह्वयं
समरिञ्च सुसुत्तारा होइ (ठ) (२८) ।

दशरथः । ससम्भ्रमम् । अयि सुमन्त्र ! प्रसुतकर्णधारा (ड)
नौः ? ।

सुमन्त्रः । किमुच्यते लक्षणमितं निषादाधिपतिर्गुहः
कर्णधारः ।

कौशल्या । तदोतदो ? (३०) ।

सुमन्त्रः ।

शम्भोर्मौली शशितिलकिते क्लृप्तकेलिप्रचारां

स्त्रोतःसूत्रैः कृतविरचनां भूर्भुवःस्वस्वयस्य ।

तामुत्तीर्य त्रिदशसरितं लोचनैरश्रुगर्भै-

रन्तर्वेदीप्रवचनविदां ते पदं प्राप्तवन्तः ॥ ३८ ॥ (ठ)

(२८) भगवति भागीरथि ! भगीरधाराध्वनं कृत्वा सुसुत्तारा भव ।

(३०) ततस्ततः ? ।

(ठ) सुसुत्तारा अनायासतरणीवा ।

(ड) कर्णधारः नाविकः ।

(ठ) शम्भोरिति । शशिना तिलकिते सङ्घाततिजके शम्भोः
हरस्य मौली गिरिणि क्लृप्तः कृतः केलिप्रचारः क्रीडाविहारः यथा तां
स्त्रोतांसि सूत्राणीवेति तैः भूर्भुवः स्वस्वयस्य त्रिभुवनस्य कृतं विर-
चनं यथा तयोक्तां त्रिलोकव्यापिनीं मन्दाकिनीं गङ्गां भोगवती-

राज्ञः । अहो ! सुहाये ठिदा ते जणा तदोतदो ? (३१) ।

समन्त्रः । ततश्च पश्चिमेन प्रयागं रात्रिमेकामतिवाह्य
ससुत्तीर्य कलिन्दनन्दिनीं नानाधातुविचित्रं चित्रकू-
टावलं गताः ? (अ) ।

दशरथः । देवि दक्षिणकोशलाधिपतिपुत्रि ! सुकुमारा
राजपुत्री दुःसञ्चारा चित्रकुटगिरेररण्यानी (त) ।

समन्त्रः । तन्न च ।

आर्द्रोत्पलकृतमनवोटजानां
सौमित्रिणा नीतफलोदकानाम् ।
कथाप्रसङ्गस्मृतबान्धवानां
तेषामभूतञ्च चिरं प्रवासः ॥ ३८ ॥ (घ)

(३१) अहो ! सुस्थाने स्थितास्ते जनाः ।

रूपेणेति भावः । तां त्रिदशसरितं देवनदीम् उत्तीर्य ते रामादयः अशु-
गर्भैः सान्धुभिः सोचनैः उपलक्षिताः सन्तः अन्तर्वेदीप्रवचनविदां ताप-
शानामित्थर्वः पदं स्थानं प्राप्नवन्तः । मन्दाक्रान्ताहसम् ।

(अ) प्रयागं पश्चिमेन प्रयागस्य पश्चिमे इत्यर्थः कलिन्दनन्दिनीं
यस्य नाम् ।

(त) दक्षिणकोशसेति । दक्षिणकोशस्थानां अधिपतेः राज्ञः पुत्रि !
कोशस्थे इत्यर्थः दुःसञ्चारा दुःसेन सञ्चर्यते इति तथाभूता ।

(घ) आर्द्रेति । तत्र चित्रकूटे आर्द्रैः अपक्वैः उद्यपै आकृतं
नवम् उटजं कुटीरं यैः तवोक्तानां सौमित्रिणा सङ्ग्राहेन आनीतानि
फलानि उदकानि जलानि च येषां तादृशानां तथा कथाप्रसङ्गेन स्मृता

किञ्च ।

त्वक्कारवी निवसनं नृगचर्म शय्या

गेहं गुहा विपुलपत्रपुटा घनाश्च ।

मूलं दलं च कुसुमं च फलञ्च भोज्यं

पुत्रस्य जातमटवीगृहमेधिनस्ते ॥ ४० ॥ (द)

कौशल्या । अज्ज ! कधेसु कीदिसं पुण्णं वणवासिणीए
सीदाए घरिणित्तणं (३२) ।

सुमन्त्रः । इदं निवेद्यते ।

यदास्त्रायं सीता वितरति तदग्रे स्वगृहिणे

सुमित्रापुत्राय प्रणिहितमशेषं च तदनु ।

यदामं वा नामं यदनतिरसं यच्च विरसं

फलं वा मूलं वा रचयति तु तेन स्वमशनम् ॥ ४१ ॥ (ध)

(३२) आर्य ! कथय कीदृशं पुण्यं वनवासिन्याः सीताया गृहिणीत्वम् ।

बान्धवाः पित्रादयः यैः तादृशानां तेषां रामादीनां चिरं दीर्घकालं
प्रवासः अवस्थितिः अभूत् ।

(द) त्वगिति । अटवीगृहमेधिनः वनगृहिणः ते तव पुत्रस्य
रामस्य तारवी तरुसम्बन्धिनी त्वक् यत्कलमित्यर्थः । निवसनं परिधानं
नृगचर्म शय्या, विपुलानि पत्रपुटानि यासु ताः घनाः निविडाश्च गुहाः
पर्वतकन्दराः गेहं सदनं मूलं दलं पत्रं कुसुमञ्च फलञ्च भोज्यं चाद्यं
जातम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ध) यदेति । यत् फलमूलादिकम् आसीद्यं सुखादमित्यर्थः, सीता
अप्ये तत् स्वगृहिणे रामाय वितरति, इहाति । तदनु तत्पश्चात्

कौशल्या । पुत्ति सीदे ! कहिं पुण महाराजराजजादाए
भविअ गिसमादरिहघरिचित्तणं तए सिक्खिदम्(न)(३३) ।

हरवः । देवि ! देवं शिष्ययति ।

सुमन्त्रः । इदमपरमावेद्यते हृदयकरोषङ्गं वचो यद्-
ताध्वखेदजनकेषु प्रयाणकेषु (प) ।

उत्थाय संभ्रमवशस्त्रलितोत्तरीया

कृत्वा धनुर्निचुलुके मृगयानि वृत्तौ ।

सीताऽञ्जलेन तरलेन समुल्लसन्ती

रामाननाम्रमितपद्मरजः प्रमार्ष्टि ॥ ४२ ॥ (फ)

(३३) पुत्ति सीते ! कुत्र पुनर्महाराजजातया भूत्वा निमर्गदरिह-
मृह्णीत्वं त्वया शिष्यतम् ।

सुमित्रापुत्राय वचनं प्रसिद्धितम् अवशिष्टम् अशेषम् समग्रम्
आस्ताद्यमिति शेषः वितरतीति शेषः । यत् आमम् अपक्वं वा नामम्
अवपक्वं पक्वमित्यर्थः, यत् अनतिविरसम् अतिवैरस्यरहितं यद् विर-
सम् आस्तादु फलं वा मूलं तेन स्वम् अशनं भोजनं रचयति कल्पयति ।
शिष्यरिषीकृतम् ।

(न) निमर्गदरिहमृह्णीत्वं आजन्मदरिहस्य रमणीत्वम् ।

(प) हृदयकरोषङ्गं चित्तगोमयदाहकं प्रयाणकेषु गमनेषु ।

(फ) उत्थावेति । मृगयानिवृत्तौ मृगयायाः प्रत्यावृत्तौ सत्त्वा
रामस्येति शेषः सीता सम्भ्रमेण आवेगेन स्त्रलितम् उत्तरीयं वस्त्रास्ता-
वृत्तौ तया समुल्लसन्ती प्रियदर्शनेन उद्भासिनी वती उत्थाय निचुलुके
तदास्त्रे वृत्तविशेषे धनुः कृत्वा प्रियहस्तात् मृह्णीत्वा संस्थाप्य रामाननात्
रामस्य मुखात् तरलेन चाञ्जितेन अञ्जलेन नमितं पद्मरजः नेत्रलोम-
पतितं पांशुं प्रमार्ष्टि अपनयति । वसन्ततिवक्त्रं वृत्तम् ।

दशरथः । ततस्ततः ? ।

सुमन्त्रः । ततश्च (ब) जानकीहरणकृतोद्यमविराधविध्वंस-
नेन सीतागातनिवेशितनखरोक्षेखस्य च धाराधर-
वायसस्य काशीकरणेन सुस्थान्याश्रमपदानि विधाय दक्षिणं
महाकान्तारमधिकृत्य प्रस्थितास्ते ।

दशरथः । अयि सुमन्त्र ! नववधूटीलक्षणयोः (भ) प्रथमप-
थिकता विवक्षयति ।

सुमन्त्रः । किं नाम विवक्षयति न पुनरानन्दयति ।

धरणितालनिषण्णं वत्सविश्रान्तिहेतो-

र्व्यजति जनकपुत्री वाससः पल्लवेन ।

अगणितनिजखेदः पादसंवाहनाभिः

परिचरति प्रहृष्टं लक्ष्मणो रामभद्रम् ॥ ४३ ॥ (म)

(ब) जानकीति । जानक्या हरणे कृतः उद्यमो वेन तादृशस्य
विराधस्य तन्वान्नः राक्षसस्य विध्वंसनेन मधेन । सीताया गात्रेषु निवे-
शितः अर्पितः नखरोक्षेखः वेन तादृशस्य धाराधरान्नः वायसस्य
काकस्य काशीकरणेन रक्षिकास्त्रेण एकनेत्रपातेन इत्यर्थः ।

(भ) प्रथमपथिकता नूतनपान्थता विवक्षयति व्याकुलयति ।

(म) धरणीति । जनकपुत्री वत्सयोः रामलक्ष्मणयोः विश्रान्ति-
हेतोः विश्रमार्थं वाससः वसमस्य पल्लवेन प्रान्तेन अश्रुहीनेत्यर्थः धरणि-
तालनिषण्णं वृक्षमूलस्थितं रामं व्यजति वीजयति । लक्ष्मणः अगणितः
निजस्य खेदः अमः वेन तथाभूतः सन् स्वं अप्रमगणयित्वेत्यर्थः पाद-
संवाहनाभिः प्रहृष्टं सानन्दं रामभद्रं परिचरति सेवते । माहिनी-
वृत्तम् ।

राघवः । हा देव ! कहिं उष गम्भीसरेहिं(य)भविष्य जाय-
रैसकखयेहिं पहिषजजोमं गुरुसुसूषणं सिक्खिदम्(३४) ।

सुमित्रा । उद्धिदकारित्तये अस्सुदसिक्खिदाइं महा-
भागजजवरित्ताइं (३५) ।

रघवः । जाने जानकीतोऽपि प्रसादवान् वत्सलस्यये
रामभद्रः ।

सुमन्त्रः । यथादिष्टं देवेन ।

ताराप्रे कृष्णपीतवाष्पपयसो यत्नेन सञ्चारिताः

सीतायाः सविधस्थितेषु च मृगहन्त्रेषु वीरक्षु च ।

बाले वर्त्मकते प्रवासिनि जवादुक्कज्ज गम्भीरतां

सौमित्रो निपतन्ति वत्सलतया पुत्रस्य ते दृष्टयः ॥४४॥(र)

(३४) हा देव क ! पुमर्गभेन्वराभ्यां भूत्वा जानकीकृष्णवाभ्यां
पहिकजनयोम्यं गुरुसुसूषणं सिक्खितम् ।

(३५) उद्धितकारित्वेऽश्रुतशिञ्जितानि महाभागजनपरित्वाणि ।

(य) गर्भेन्वराभ्यां मृगहस्त्रामिना मृगहस्त्रामिन्या च इत्यर्थः ।

(र) तारेति । यत्नेन सञ्चारिताः अतएव ताराया नेत्रकनीनिकायाः
प्रेक्षणेन वाद्यनेन पीतं वाष्पपयः अश्रुजलं वाभिः तथाभूताः ते तव
पुत्रस्य रामस्य हृदयः सीतायाः सविधस्थितेषु समीपवर्तिषु मृगहन्त्रेषु
च वीरक्षु जतासु च तथा जवात् वेमात् सहसेत्सर्वः गम्भीरतां धैर्यम्
उद्धृज्य परित्यज्य प्रवासिनि अश्रुनाभिनि बाधे शिष्यौ सौमित्रौ वत्सल्ये
च वर्त्मकते अध्वपरिचमहेतोः वत्सलतया सङ्गेहमित्यर्थः निपतन्ति
मवृज्यते शिशुरयं कियन्तं क्लेशं प्राप्नोतीति सदयं वत्सल्ये इष्टिं प्राप्नो-
ति रामभद्र इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

शुभम् । इदं कथ्यते यथा सञ्चरति ।

मुञ्चत्यग्रे किसलयचयं लक्ष्मणो याति सीता

पादाम्भोजे विस्मजदसृजौ तत्र सञ्चारयन्तौ ।

रामो मार्गं दिशति च ततस्तेऽखिलेनाऽपि चाङ्गा

शैलोत्सङ्गप्रणयिनि पथि क्रोधमेकं वहन्ति ॥ ४७ ॥ (क)

ततश्च ।

जरदजगरखासचासप्रनष्टमृगाङ्गनं

हरिनखमुखन्यासादस्तद्विपोज्झितचीत्कृतम् ।

शबरवनितोत्खातैः कन्दैः स्फुटस्थपुटान्तरं

तदनु सरितां बभ्रुं विन्ध्यं गतास्त इमे गिरिम् ॥ ४८ ॥ (ख)

(क) मुञ्चतीति । लक्ष्मणः अग्रे किसलयचयं मुञ्चति विचि-
पति, सीता तत्र किसलयचित्ते प्रदेशे विस्मजनि निःसरति अस्मिन्नि
गोचितानि याभ्यां तादृशे पादाम्भोजे चरचकमन्त्रे सञ्चारयन्तौ विचि-
पन्तौ सती याति गच्छति । रामः मार्गं पन्थानं दिशति च
दर्शयतीत्यर्थः ततः अनन्तरं ते सर्वे अखिलेनापि समयेऽपि चाङ्गा
दिवसेन शैलोत्सङ्गप्रणयिनि पथि एकं क्रोधं वहन्ति चरन्ति । भन्दा-
क्रान्तावृत्तम् ।

(ख) जरदिति । तदनु तदन्तरं ते इमे रामादयः जरताम्
अजगराणां श्वासात् प्रनष्टाः पलायिताः मृगाङ्गनाः यस्मात् तादृशं
हरीणां सिंहानां नखमुखानां न्यासात् प्रहारात् असौः विद्रुतैः
द्विपैः कंरिभिः अज्झितं त्यक्तं कृतमित्यर्थः चीत्कृतं बभ्रुं तत्राभूतं
तथा शबरवनिताभिः किरातीभिः उत्खातैः कन्दैः स्फुटं स्पष्टं
विषमोन्नतप्रदेशस्य अनन्तरं यस्य तत्राविधं सरितां नदीनां बभ्रुं विन्ध्यं
गिरिं गताः । हरिणीवृत्तं न समरसङ्गातः पद्मेदैर्दैर्हरिणीनतेति
वक्ष्यान् ।

कौशल्या । जा(ग) कपिञ्जलकेलिशुक्ले वि विबभन्ती आसि
सा कथं पुन वायरमुक्कवुक्कारवसङ्घिअपहिअं किराअजाल-
भङ्गाहअवेत्तमारुअच्छभङ्गकीलालकवलणकेलिकोदूहलिद-
केसरिकिसोरदोहजोहालिहिअन्तपोअराअखाणिं विञ्ज-
गिरिं पेक्खन्ती सुखा मे पदाइं धारइस्सदि । हा इद देव !
सान्तं केलिकदलीकन्दली मत्तकरिसुण्डावेठं सहावी-
अदि हंहो ! दिलीपकुलदेवदाओ ! सुरक्खिदं कुणध वणे
राहवकुटुम्बम् (३९) ।

(३९) वा कपिञ्जलकेलिशुक्लेऽपि विभ्यत्वासीत् सा कथं पुनर्वासर-
सङ्कवुक्कारवसङ्घितपणिकं किरातजासभङ्गाहतवेत्तदृच्छभङ्गकीलावकवल-
नकेलिकौतूहलितकेसरिकिशोरदीर्घजिह्वालिङ्गमानपद्मरामखनिं विन्ध्य-
गिरिं प्रेक्षमाणा सुखा मे पदानि धारयिष्यति । हा इत देव ! शान्तं
केलिकदलीकन्दली मत्तकरिसुण्डावेष्टनं साह्यते हंहो ! दिलीपकुलदे-
वताः ! सुरक्षितं कुरुत वने राघवकुटुम्बम् ।

(ग) कपिञ्जलेति । कपिञ्जलानां पक्षिभेदानां केषियुद्धे क्रीडा-
युद्धे । वानरेति । वानरैः सङ्कैव वुक्कारवेष्य शङ्किताः पणिका यस्मिन्
तादृशं किरातेति किरातजासनां व्याधसङ्कानां भङ्गैः अस्त्रविशेषैः
हताः प्रहृताः अतएव वेत्तन्तः स्वासया विचरन्तः वे अस्त्रभङ्गाः भङ्गूकाः
तेषां कीलावस्य जलस्य कीलावमज्जतं जलमित्यमरः । कवलनं पान-
मेव केलिः तेन कौतूहलितैः तद्दर्शनेन कौतूकाविष्टैरित्यर्थः केशरि-
किशोरकैः सिंहशिशुभिः दीर्घजिह्वाभिः लिङ्गमानः आस्राद्यमानः
पद्मरामाणां खनिः आकरः यत्न तथाभूतम् । साह्यते सहं क्रियते
त्वयेति शेषः ।

दशरथः । किं करोतु वराकी क पुनर्मालतीकलिका
दर्भगुणग्रथनाकदर्शनां (घ) क्षमते ।

सुमन्तः । शृणु यथा क्षमते ।

मूले मूले पथि विटपिनां खेदिनी दीर्घमास्ते
शुष्यत्कण्ठी पिबति सलिलं निर्भरे निर्भरे च ।
जातत्रासा निमिषति दृशं कन्दरे कन्दरे च
स्थाने स्थाने वहति च मतिं बद्धत्रासाभिलाषा ॥ ४८ ॥ (ङ)
निःश्वस्य । देव ! इदं पुनरतिकष्टतरं आवयामि ।
विन्ध्याध्वानो विरलसलिलाम्तरिणी तत्र सीता
यावन्मूर्च्छां कलयति किल व्याकुले रामभद्रे ।
द्राक्षौमित्रिः पुटककलशीं मालुधानीदलानां
तावत्प्राप्ती दधनतिभृतां वारिणा नैर्भरेण ॥ ५० ॥ (च)

(घ) दर्भाणां कुशानां गुणग्रथने माल्यपन्थने या कदर्शना लोभः
तां क्षमते सहते ।

(ङ) मूले इति । पथि विटपिनां तच्छृङ्गा मूले मूले खेदिनी श्रान्ता
सती दीर्घम् आस्ते उपविशति । शुष्यन् कण्ठो यस्या स्नादणी सती
निर्भरे निर्भरे सलिलं पिबति च, जातत्रासा सभया सती कन्दरे
कन्दरे प्रतिगुहं दृशं निमिषति निमीलयति च । स्थाने स्थाने वहः
वासे अभिलाषो यथा तादृशी सती मतिं वहति च । मन्दाक्रान्तादृशम् ।

(च) विन्ध्येति । विन्ध्यस्य अध्वानः पन्थानः पिरलानि अलानि
सलिलानि येषु तदाभूताः, तत्र तर्षिणी तद्वर्षा सीता यावत् मूर्च्छां
कलयति प्राप्नोति, किल तावत् रामभद्रे व्याकुले सति सौमित्रिर्बुधः
द्राक् भटिति मालुधानीनां कृताविशेषाणां ये दृशाः प्रत्यापि तेषां

सर्वे ससुखसन्नि ।

कौशल्या । लक्ष्मण लक्ष्मण ! (छ) उवहेहि ! चलणकम-
लाद् सीसेन ते धारइस्सं (३८) ।

कैकेयी । सहि कोसले ! उठे हि उठे हि कहिं एत्थ रामो
लक्ष्मणो वा, अदिक्कन्तं (ज) वसु भण्णीअदि (३९) ।

दशरथः । एष विषादहर्षयोरन्तरे वर्त्ते ।

कौशल्या । हा रामभद्र ! केण उण दिस्सअरकुलकुमारएस्स
भविअ विन्ध्यगिरिवासदुःखं अणुभूदम् (४०) ।

सुमित्रा । सहि कोसले ! ण सव्वो रामभद्रो (४१) ।

कैकेयी । णअरे णअरे (झ) कैकेयी (४२) ।

(३८) लक्ष्मण ! लक्ष्मण ! उपनय चरणकमले शीर्षेण ते धारयि-
ष्यामि ।

(३९) सहि कौशल्ये ! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कात्र रामो लक्ष्मणो वा
अतिक्रान्तं वसु भण्यते ।

(४०) हा रामभद्र ! केन पुनर्दिनकरकुलकुमारकेण भूत्वा विन्ध्य-
गिरिवासदुःखमनुभूतम् ।

(४१) सहि कौशल्ये ! न सर्वो रामभद्रः ।

(४२) नगरे नगरे कैकेयी ।

शुकमेव कलशं नैर्भरेण वारिणा अतिमृतां परिपूरितां दधन् धार-
यन् सन् तावत् प्राप्तः उपस्थितः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(ब) उपनय अर्पय ।

(ज) अतिक्रान्तम् अतीतं भण्यते कथ्यते सुमन्त्रेणेति शेषः ।

(झ) नगरे नगरे कैकेयी कलङ्कनीति दुष्यते इति भावः ।

कौशल्या । तदो तदो ? (४३) ।

सुमन्त्रः । ततश्च ।

विहितशयनोऽनेकन्यासैरनोकहपल्लवैः

कलितकलशीपालिः कुम्भीदलैश्च पुटीकृतैः ।

अथ विरचितः किञ्चित्तालप्रभेऽङ्गि सुतेन ते

परिसरसरिज्जम्बूकुञ्जे निकेतपरिग्रहः ॥ ५१ ॥ (ज)

दशरथः । सविशेषकरुणम् । ततस्ततः ? ।

सुमन्त्रः । तदित्यं कतितिति च प्रयाणे ।

गिरिषु जयपताका विन्ध्यशैलस्य पाणि-

द्विपकुलनिचिताम्भाः प्रेयसी पश्चिमाब्धेः ।

नयनपथमथागान्नर्मदा देव ! तेषां

शिशिरितजलमिन्दोश्चन्द्रिकेव प्रसूता ॥ ५२ ॥ (ट)

(४३) ततस्ततः ।

(ज) विहितेति । अथ ते तव सुतेन परिसरसरितः प्रान्तवर्तिन्या
नद्याः जम्बूकुञ्जे किञ्चित् ईदृशं तालवृक्षं प्रभा सूर्यरश्मिर्यत्न
तादृशं अङ्गि अपराङ्गे इत्यर्थः तदैव तालवृक्षोपरिभानुमयूखोत्पतना-
दित भावः । अनेके बहवः न्यासाः गिच्छेया येषां तवाभूतैः अनोकहानां
तरूणां पल्लवैः विहितं प्रस्तुतं शयनं शय्या यस्मिन् तादृशः, पुटीकृतैः
कुम्भीनां लताविशेषाणां दलैः कलितः निर्मितः कलशीनां जलकुम्भानां
प्रातः श्रेणिर्यस्मिन् तेषां विधः निकेतपरिग्रहः आवासरूपान्नयः विर-
चितः कृतः । हरिणीवृत्तम् ।

(ट) गिरिप्रति । हे देव ! अथ अनन्तरं गिरिषु जयपताका
विन्ध्यशैलस्य पाणिः हस्तस्वरूपा इत्यर्थः द्विपकुलैः हस्तिवृन्दैः निचि-

रश्मयः । या किल भगवत्याख्यावर्त्तदक्षिणापथयोर्विभाग-
रेखा (ठ) ।

सुमन्त्र । ततश्चाहमनुगमनकृताग्रहयन्त्रिरपि (ड) देव-
द्रोहं निगदता रामभद्रे ष विनिवृत्तये स्थापितः । किञ्च देव !
कृत्वा पाणी शिरसि जटिले पद्मकोशायमानौ
रामेण प्राक्प्रणतिविनयो देव ! विज्ञापितस्ते ।
वाष्पस्तारातरलनयनस्तम्भितोऽप्युज्जिहानः
पद्मान् मुक्तः श्वसितविधुतो वन्दितेनाननेन ॥५३॥ (ड)
कौशल्या । अज्ज ! तए विमुक्को राममहो (४४) ।

(४४) आर्य ! त्वया विमुक्तो रामभद्रः ।

तम् आचोडितम् अन्धः यस्यास्तादृशी पश्चिमाब्धेः पश्चिमसागरस्य
प्रदेशी पश्चिमसागरगाभिनीति भावः नर्मदा इन्दोश्चन्द्रात् प्रसृता
चन्द्रिकेव तेषां रामादीनां शिथिरितं शीतलीकृतं जलम् अन्धु यस्य
तादृशम् आनन्दजन्यं मेलजलं शिथिरं भयति नर्मदादर्शने तेषामान-
न्दोदय इति भावः नवनपथं दृष्टिगोचरम् अमात् प्राप । माहिनी-
वृत्तम् ।

(ठ) विभागेरेखा प्रभेदसीमा इत्यर्थः ।

(ड) अनुगमनेति । अनुगमने कृतः आपहयन्त्रिः निर्वन्धाति-
यवः तेन तादृशः । देवद्रोहं महाराजस्य अनिष्टम् अप्रियावरणमि-
त्यर्थः निगदता कथयता । स्थापितः निवोजितः ।

(ड) कृत्वेति । हे देव ! रामेण प्राक्पूर्वं जटिले जटाबुक्ते
शिरसि पद्मकोशायमानौ कमलकोरकोपमौ पाणी कृत्वा अङ्गुलिं
निभाव इत्यर्थः ते तव प्रणतिविनयः प्रणामरूपं वस्तु विज्ञापितः

सुमन्त्रः । देवि ! सर्वे वयं रामभद्रेण परित्यक्ताः ।

कौशल्या । तदोतदो ? (४५) ।

सुमन्त्रः । ततश्च ।

नीत्वा कालं तरुणतरणिं स्निग्धजम्बूनि कुञ्जे

धाराकृप्तोन्नमितसिकतासङ्गनां क्रीडनेन ।

रेवां देव ! स्खलितचरणा पिच्छिलाभिः शिलाभि-

स्तामुत्तीर्णा पथिकतरलन्यस्तहाहा बधूस्ते ॥५४॥ (ण)

सुमित्रा । तदोतदो ? (४६) ।

(४५) ततस्ततः ।

(४६) ततस्ततः ।

निवेदितः प्रणामः विज्ञापित इत्यर्थः । पश्चात् वन्दितेन सर्वजन-
पूजितेन आननेन सुखेन तारया तरलाभ्यां चक्षुलाभ्यां नयनाभ्यां
सन्धितोऽपि रुद्धीकृतोऽपि उज्जिह्वानः उदुगच्छन् दसितेन मित्रासेन
विधुतः सन्धितः पाप्यः अनुजलं सुक्तः । मन्दाक्रान्तादृत्तम् ।

(ण) नीत्वेति । हे देव ! धीरा ते तव बधूः स्निग्धे जम्बूनि कुञ्जे
कृपानां रचितानाम् उन्नमितानां सिकतासङ्गनां बालुकारचितम्बुकाणां
क्रीडनेन बालुकाभिः गृहविरचनरूपेण क्रीडनेनेत्यर्थः । तरुणः तीव्रः
तरणिः स्वर्यः यस्मिन् तादृशं कालं मध्वाङ्गसमयमित्यर्थः । नीत्वा
अतिवाह्य पिच्छिलाभिः मरुत्वाभिः शिलाभिः स्खलितचरणा अतएव
पथिकतरलैः पथिकेषु पान्येषु तरलैः अधीरैः परदुःखासङ्घिणुभिरिति
भावः । न्यस्तः सुक्तः हाहा हा हेति शोकजनकरवः यस्यास्तादृशी मती
नीताया नर्मदातरणं दृष्ट्वा पथिकैः दुःखार्तः हाहारवः कृत इति
भावः । तां रेवां नर्मदाम् उत्तीर्णा मन्दाक्रान्तादृत्तम् ।

समन्तः । ततोऽहं तानवलोकयन् सर्वाङ्गुले एव तां रजनौ-
मुषितस्ते तु परपारे । अथान्येद्युः । (त)

जित्वा वाष्पं किमपि कलया स्फारितैर्नेत्रपात्रै-
रर्वाङ्गुले विहितवसतिं वीक्षमाणाः क्षणं माम् ।

ते दिग्भागं स्तिमितवचसो नर्मदायाः परस्ता-

मोपासुद्रापतितिलकितं देव ! गन्तुं प्रवृत्ताः ॥ ५५ ॥ (घ)

दशरथः । वत्स रामभद्र ! मन्ये ममेव मलयान्त-
वासिनः प्रियवयस्यस्य जटायोरपि सर्वङ्गो भविष्यसि ॥ (द)

ततः प्रविशति गमनाद्दीप्ततरुणाटितकेन सप्रहारव्यधौ रत्न-
मिश्रगुहः ।

चन्द्रहासप्रहारोत्थां जयन् मूर्च्छां नभोऽनिलैः ।

(त) सर्वाङ्गुले अपरतटे ।

(घ) जित्वेति । हे देव ! ते रामादयः कलया शनैः शनैरित्यर्थः
किमपि केनापि प्रकारेणेत्यर्थः वाष्पं नेत्रपात्रैः जित्वा निरुध्य इत्यर्थः
स्फारितैः प्रसारितैः नेत्रपात्रैः सर्वाङ्गुले विहिता कृता वसतिः तेन
तं कृताश्रयानमित्यर्थः मां क्षणं वीक्षमाणाः पश्यन्तः तथा स्तिमित-
वचसः निःशब्दाः दुःखेन मौनिन इत्यर्थः सन्तः स्तिमितपयस इति
पाठे स्तिमितं स्थिरं पयः अक्षं वक्ष्यास्तादृश्याः नर्मदायाः परस्तात्
परपारे सोपासुद्रायाः पतिः अगस्त्यः तेन तिलकितं सञ्जाततिलकम्
अवहृतमित्यर्थः वनमिति शेषः गन्तुं प्रवृत्ताः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(द) सर्वङ्गः सर्वसुखविध्वंसीत्यर्थः । वया त्वद्वियोगेन मम सर्व-
सुखनिवृत्तिः तथा त्वदर्थं क्लिप्तं जटायुरपि सर्वसुखविरहितो भवि-
ष्यतीति सम्भावयामीति भावः ।

इत्यर्थः । अपि शिवाः पत्न्यामी वत्सानां सुशकुनया (ल)
सीतया ।

सुमन्त्रः । देव । रामचन्द्रदर्शनमेव सर्वेषामपि (व) सुशकुनम्
करुणाकोतुकाभ्यामागताभिर्वैश्वानसबधूभिर्हस्तचिवुकेन
चिवुके सुम्बन्तीभिरभिहिता सीता पुत्रि पतिव्रते वेदेहि !
अप्रमत्तजनसञ्चारणीयानि गिरिकान्ताराणि तत्पादवेद-
नावत्यप्यनुरामभद्रं सञ्चर किं न पश्यसि ?
वप्रे यूथं चरति करिणां कन्दरास्त्रच्छभङ्गाः
कुञ्जे सिंहैः स्थितिरुपहिता द्वीपिभिर्मैखलासु ।
गोलाङ्गूलास्तरुषु सरणी भ्रान्तिमन्तःपुलिन्दा
विन्ध्ये सत्त्वं तदिह कतरद्यन्न हिंस्रं न रौद्रम् ? ॥४५॥ (श)

(ल) सुशकुनया सुलक्षण्या ।

(व) सुशकुनं सुलक्षणं शुभकरमित्यर्थः । वैश्वानसबधूभिः ताप-
कीभिः । हस्तचिवुकेन हस्तेन चिवुकेन च इत्यर्थः । अप्रमत्तैः अव-
हितैः जनैः सञ्चारणीयानि ।

(श) वप्रे इति । वप्रे तटे पर्वतस्येति सर्वत्र योज्यं करिणां
मत्तानां यूथं चरति, कन्दारामु गृहामु अस्त्रभङ्गाः मङ्गूलाचरन्तीति
शेषः । कुञ्जे सतादिवेष्टिते स्थाने निजुञ्जुञ्जी वा द्वीपे सतादिपिहितो-
दरे इत्यमरः । सिंहैः, मेखलासु नितम्बेषु, द्वीपिभिः शार्दूलैः, स्थितिः
उपहिता कता । तरुषु गोलाङ्गूलाः कण्ठसुखवानराः । तथा सरणी
वर्तन्ति पुलिन्दाः व्याधाः भ्रान्तिमन्तः अमन्तीत्यर्थः । तत् तस्मात् इह
विन्ध्ये कतरत् सत्त्वं अस्तीति शेषः यत् हिंस्रं न, रौद्रञ्च न, सर्वमेव
हिंस्रं रौद्रञ्च इत्यर्थः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

अपिच । सीरध्वजसुवासिनि ! (घ)

यावग्रन्धिं परिहर पुरः कण्टकिन्यत्र वीर-

द्वक्षप्रान्तं दयदहनतः किञ्चिदुच्चैः कुरुष्व ।

शाखास्तिर्यग्मिनमय गिरः पश्य वल्मीकरन्ध्रं

वंशस्तम्बे चरति च करो तत्स्थिरा तावदासुख ॥ ४६ ॥ (स)

सुमिता । अहह ! कथं नु क्व कर्करोत्करवत्कलनिविडासु गिरिवसुन्धरासु (घ) वसुन्धरापुत्री निसर्गसुकुमारा संचरति (३६) ।

(३६) अहह ! कथं नु क्व कर्करोत्करवत्कलनिविडासु गिरिवसुन्धरासु वसुन्धरापुत्री निसर्गसुकुमारा संचरति ।

(घ) सीरध्वजेति । सीरध्वजे जनके तदावासे इत्यर्थः सुवासिनि ! अथवा सीरध्वजस्य सुवासः सौरभं यद्य इत्यर्थः तदुपिधायिनि ! ।

(स) यावेति । पुरः अपतः यावग्रन्धिं प्रस्तरसन्धिं परिहर परित्यज सन्धिविक्षेपे सङ्घसा विपत्सम्भवादिति भावः, अत्र वीरुत्वं ता कण्टकिनी कण्टकावृता । वक्षप्रान्तं वसनाञ्जलं दयदहनतः दायाग्नेः किञ्चित् उच्चैः कुरुष्व यथा नाग्निस्पर्शो भवेदिति भावः । अत्र शाखाः तिर्यक् वक्रगामिण्यः, अतः गिरः विनमय विनतं कुरु यथा गिरसि शाखास्पर्शो न स्यादिति भावः । वल्मीकानां कीटविशेषाणां रन्ध्रं विवरं पश्य, करो हस्ती वंशस्य स्तम्बे गुच्छे चरति भ्रमति च तत् तस्मात् स्थिरा अवहिता सती तावत् आस्यति । मन्दान्क्रान्तावृत्तम् ।

(च) कर्करेति । कर्कराचाम् उत्करैः निषयैः यत्कलैः तद्वत्त्वग्भिष निविडासु ममाच्छसासु गिरिवसुन्धरासु पर्यतभूमिषु ।

अयोध्यामवतीर्णोऽस्मि कथञ्चित् क्षतपक्षतिः ॥ (ध)

त्रिविन्ध्य एवं स्थितोऽपि ।

एषोऽहं जलमयरत्नकामधेनुं

पक्षाभ्यां सपदि विधूर्ण्य ताम्रपर्णीम् ।

द्राक्नुत्वा मलयतरुन् द्रुताहिपाशा-

नादेशाद्दशरथमागतो जटायोः ॥ ५६ ॥ (न)

तद्यावत्तत्रभवन्तं भूकाश्यपं पश्यामि । गगनार्द्धक्रमेणाव-
लोक्य । एष महाराजदशरथः । कः कोऽत्र भोः ? ।
निवेद्यतामजनन्दनाय नरेन्द्राय ।

जटायोर्गृध्रराजस्य सुहृदस्तव शैशवात् ।

दूतां रत्नशिखण्डोऽस्मि तन्निदेशादुपागतः ॥ ५७ ॥ (प)

(ध) चन्द्रहामेति । क्षता पक्षतिः पक्षमूलं यस्य तादृशः अङ्गं
चन्द्रहासस्य रावण्यासेः प्रहारोत्थाम् आघातजनितां मूर्च्छां कथञ्चित्
नभोऽनिलैः आकाशवायुभिः जयन् अपनयन् सन् अवोध्याम् अय-
तोर्णः ।

(न) एष इति । एषः अहं सपदि शीघ्रं जलमयरत्नानां कामधेनुं
सततः प्रावर्तिनीं ताम्रपर्णीं नदीं पक्षाभ्यां विधूर्ण्य पक्षयातेन धूर्ण्य-
वित्वा इत्यर्थः तथा द्राक् कटिति मलयतरुन् द्रुताः पलायिताः
अङ्गयः भुजङ्गाः पाशा वेष्टनरत्नव इय वेभ्यः तथाविधान् कृत्वा
जटायोः आदेशात् दशरथम् आघातः प्राप्तः । प्रहर्षिणीवृत्तं त्याशा-
भिर्भेजजराः प्रहर्षिणीवर्माति लक्षणात् ।

(प) जटायोरिति । शैशवात् शैशवमारभ्य तव सुहृदः मित्रस्य
गृध्रराजस्य जटायोः दूतः रत्नशिखण्डो नामाहं तस्य जटायोः निदेशात्
उपागतः उपस्थितोऽस्मि । मथ्यायुक्तं वृत्तम् ।

सुमन्तः । इत इतः ।

रत्नगिरिगण्डः । अवतरचनाटितकेन । स्वस्ति महाराज-
दशरथाय ।

दशरथः । अपि कुशलं जटायोर्वयस्यस्य ? ।

रत्नगिरिगण्डः । प्रियसुहृदुपयोगेन न (फ) पुनः शरीरेण ।

दशरथः । भद्र ! समुपविश्य कथ्यतां व्याकुलोऽस्मि ।

रत्नगिरिगण्डः । उपविश्य । अद्य (ब) प्रगेतनप्रचारविनिर्ग-
तैरन्वयशकुन्तिभिर्वान्तधाराश्रुविसरैरागत्य करुणं क्रन्दद्वि-
रावेदितं शकुन्तराजाय जटायवे यदुतोपासितप्रथमसन्ध्ये
साकं जानक्या लक्ष्मणलक्ष्मण्युटजाङ्गणमधितिष्ठति सप्रम-
दमुद्रे रामभद्रे तत्प्रदेशवर्त्तिभिरुदघोषि ।

सञ्चारौ रोहणाद्रिः किमयमविकलः केलिसम्प्राप्तमूर्त्तिः
कोदण्डः पिण्डिताङ्गः किमुत सुरपतेर्जङ्गमत्वं गतोऽसौ ।
चित्रं वा भूतधात्राः प्रकृतिबलमिदं कल्पयद्वाग्वितर्का-
नित्यं वै खानसीनां तिलकितभुवनं भूतमध्येति किञ्चित्॥(भ)

(फ) प्रियसुहृदुपयोगेन प्रियसुहृदः तव उपयोगेन उपकारेण ।

(ब) प्रगेत्येति । प्रगे भवः प्रगेतनः प्रातःकालीन इत्यर्थः यः
प्रचारः तदर्थं विनिर्गतैः अन्वयशकुन्तिभिः पक्षिकुलैः वान्ता उदुगीणां
धाराश्रूयाम् अश्रुधाराणां विसरा यैः शान्मुखोचनैरित्यर्थः उतेति
सम्बोधनसूचकमध्यवम् उपासिता प्रथमसन्ध्या प्रातःसन्ध्या वेन तादृशे ।
साकं सह साकं सार्द्धं समं सहेत्वमरः । लक्ष्मणलक्ष्मणसुखलक्षणे
इत्यर्थः उटजाङ्गणं कुटीरचत्वरम् । सप्रमदमुद्रे प्रमदमुद्रा हर्षविकासः
तदा सहिते सहर्षे इत्यर्थः उदघोषि उदघोषितम् ।

(भ) सञ्चारौति । अयम् अविकलः सप्रमः सर्वाङ्गपूर्ण इत्यर्थः ।

अभिहितं च रामभद्रेण जानकि ! कारय चक्षुषीपारणां
पश्य पश्य ।

अत्र शीपथ्युत्तरत्नव्यतिकरकलनाचितिताङ्गः कुरङ्गः
कान्त्या दूरस्थितानामपि सलिलमुचां सन्धश्चापचिह्नम् ।
वेगेनान्वीतमार्गी मुनिवटुभिरलं कौतुकोत्तानिताक्षै-
र्भूयो भूसन्निवेशे चरति रचयति व्योम्नि किञ्चित् प्रुतानि॥(म
तदवलोकनकुतूहलिना चाभिहितं लक्षणेन ।
आर्ये ! दृश्यतां द्रष्टव्यम् ।

केलिसम्प्राप्तमूर्त्तिः क्रीडनार्थं गृहीतशरीर इत्यर्थः अतएव सञ्चारी
जङ्गमः रोहणादिः तदास्त्वरत्नयैलः किम् ? उत अथवा असौ
पिण्डिताङ्गः सङ्कुचिताकृतिः जङ्गमत्वं गतः प्राप्नोति सुरपते इन्द्रस्य
कोदण्डः धनुः किम् ? वा किं वा भूतधात्याः पृथिव्याः चित्तं
मनोहरं प्रकृतिबलमिदं किम् ? इत्थं वैश्वानसीनां तापसीनां वाग्-
वितर्कान् सन्दिग्धवचनानि कल्पयत् जनयत् तिलकितभुवनम् अलङ्कृत-
जगत् किञ्चित् किमपि भूतं प्राणिविशेषः अभ्येति विचरति । सग्व-
रावृत्तम् ।

(म) अत्रेतीति । अत्रेतीत्युपानां अत्रेतिवद्वातां यथास्थाननिवे-
शितानामित्यर्थः रत्नानां व्यतिकरेण योजनेन या कलना रचना तदा
चित्तितानि अङ्गानि यस्य तादृशः कुरङ्गः ऋगः कान्त्या देहप्रभया
दूरस्थितानाम् आकाशचारिणामिति यावत् अपि सलिलमुचां मेघानां
चापचिह्नं कार्मुकलक्षणं सन्धत् अलम् अत्यर्थं कौतुकेन उत्तानि-
तानि स्फारितानि अक्षीचि यैः तथाविधैः मुनिवटुभिः तापसकुमारैः
वेगेन अन्वीतः अतुष्टतः मार्गः यस्य तथाभूतः सन् भूयः बाहुल्येन
भूसन्निवेशे भूतले चरति व्योम्नि आकाशे किञ्चित् प्रुतानि रचयति
च । सग्वरावृत्तम् ।

आपुच्छादाचतुष्पात्परकतरचितां पृष्ठपीठीं दधानो-
नीरन्ध्रासक्तमुक्ताफलपटलचयापाण्डुरां क्रोडपालीम् ।
पादैर्बालप्रवासच्छदपुटघटितैरच्छवैदूर्यमया
दृष्ट्वाऽयं दण्डकायां भुवि वनहरिणोऽभ्येति विस्मापयन्नः॥ (य)
कौशल्या । तदोतदो ? (४७) ।

रत्नचिह्नः । ततश्च (र) विचित्ररचनाकर्मणि तच्चर्मणि
सीताकौतूहलिकतामवगत्य तद्रूपस्य लक्षणमवस्थाप्य
तमनुसृतो रामभद्रः कियतीषु च कालकलासु गतासु किं
तत्राद्भुतभूते भविष्यत्यर्थ्यपुनस्येति जाताग्रहां वैखान-
सपत्नीनां समर्थं जानकीं सौमित्रिरपि राममनुसृतः ।

(४७) ततस्ततः ? ।

(य) आपुच्छादिति । आपुच्छात् साङ्गूलपर्यन्तम् आ च तृष्णात्
तृष्णपर्यन्तञ्च पुष्पावधिसुखपर्यन्तमित्यर्थः परकतैः रचितां पृष्ठपीठीं
पृष्ठरूपं पीठं तथा नीरन्ध्रं यथा तथा आसक्तानां रचितानां मुक्ताफल-
पटलानां वसयः समूहः तद्वत् आपाण्डुरां क्रोडपालीम् उत्सृष्टं
दधानः अयं वनहरिणः बालैरभिनवैः प्रवासच्छदानां पुटैः घटितः
निर्मिताः तैः पादैः तत्रा अक्षं निर्मलं यत् वैदूर्यं मणिभिरेव
तस्मिन् तद्रूपया इत्यर्थः दृष्ट्वा नेत्रेण दण्डकायां भुवि दण्डकारण्ये
नः अस्मान् विस्मापयन् विस्मितान् कुर्वन् अभ्येति विवरति । स्वधरा-
वत्तम् ।

(र) विचित्रेति । विचित्रं मनोहरं रचनाकर्मनिर्माणकौशल्यं
यस्य तादृशं । सीतायाः कौतूहलिकतां लिप्सामित्यर्थः । कालकलासु
कावांगेषु ।

कौमल्या । किञ्चिदुत्थाय । जाद लक्ष्य ! अलमलं माणिक्य-
कुरङ्गेण माकव, माकव, एदाणिं जाणईं अटईकन्तारे
परित्तअसु (४८) इति धारयितुमिच्छति ।

सुमन्त्रः । देवि ! अतिक्रान्तवर्णनायामलमलमतिस-
न्धोहेन ।

दशरथः । ततस्ततः ? ।

रत्नशिखण्डः ।

आकर्णकृष्टचापार्पितविशिखभृतानुद्भुतज्ञानणीयान्
माणिक्याङ्गः कुरङ्गः सपदि धृतजवो जानकीवल्लभेन ।
सीतां चाधाय मध्ये मणिवलभि बली रावणः पुष्पकं
स्वां गन्तुं राजधानीं सकलसुरबधूचण्डवृत्तः प्रवृत्तः ॥६१॥

दशरथः । धनुर्धनुः ।

सुरेन्द्रवैरिगिरमां छेदविद्यापरीक्षिताः ।

(४८) जात लक्ष्य ! अलमलं माणिक्यकुरङ्गेण मा खनु मा
खल्विदानीं जानकीमटवीकान्तारे परित्यज ।

(न) आकर्णति ! सपदि तत्क्षणं जानकीवल्लभेन आकर्णकृष्टं
चापार्पितं धनुषि योजितं विशिखं विभर्त्तीति तथोक्तेन सता अन-
नीयान् दीर्घकायः धृतजयः वेगवान् माणिक्याङ्गः रत्नमय इत्यर्थः
कुरङ्गः मृगः अनुद्भुतः अनुधावितः सकलसुरबधूषु चण्डं वृत्तं यस्य
तादृशः देवाङ्गमाहारीत्यर्थः बली महाबलः रावणश्च मध्ये मणिवलभि
पुष्पकमध्यस्थिते मणिवलभौ इत्यर्थः सीताम् आधाय संस्थाप्य पुष्पकेण
रथेन स्वां राजधानीं नद्यां गन्तुं प्रवृत्तः । सगंधरावृत्तम् ।

दशवक्त्रस्य वक्त्राणि लुमन्तु मम सायकाः ॥ ६२ ॥ (व)

इत्युत्थातुमिच्छति ।

सुमन्त्रः । देव ! तदिदमपक्रान्तोपवर्णनं कोऽयमायुध-
ग्रहणकालः ।

इत्यरघुः । उपविश्य । हा हा धिक्कष्टमयमपूर्वो रघुरा-
जकुलकलङ्कावतारः । विचिन्त्य । तर्हि मायामयः ।

मायामृगेण रामोऽपि हृत इत्यद्भुतं महत् ।

मतिर्वा खर्वभाग्यानां पश्यत्यपि न पश्यति ॥ ६३ ॥ (श)

उमिता । पुत्ति सीदे ! (घ) कवलिदहलाहलस्य जणस्य
एस संपदं सोप्पो । जा देसन्तरे वि रक्खसेव हीरसि(४८) ।

(४८) पुत्ति सीते ! कवचित्तदहलाहलस्य जनस्य एष साम्प्रतं शोको
या त्वं देशान्तरेऽपि राज्येन हार्यसे ।

(व) सुरेन्द्रेति । सुरेन्द्रस्य देवराजस्य ये वैरिण्य दैत्या इत्यर्थः
तेषां शिरसां कंदविद्यासु परीक्षिताः पारकत्वेन निर्णीताः दैत्य-
विध्वंसनसमर्था इत्यर्थः मम सायकाः शराः दशकण्ठस्य रावणस्य
वक्त्राणि शिराणि लुमन्तु किन्दन्तु ।

(श) मायामृगेणेति । मायामृगेण रामोऽपि हृतः इति महत्
अद्भुतम् आश्चर्यम् । वा अथवा खर्वभाग्यानां मन्दभाग्यानां मतिः
पश्यन्ती अपि विपदमिति शेषः न पश्यति । सामान्येन विशेषसमर्थ-
रूपोऽयमर्थान्तरन्यासः ।

(घ) कवचित्तेति । कवचितं पीतं हल्लाहलं वेन तादृशस्य । अयं
भादः, मादृशो जनः पूर्वं महापातकं कृतवान् अधुना तदर्थं शोच-
तीति ।

कैकेयी । कैकेईदुज्जसमहाकन्दस्य (स) एस दुदीओ
कन्दलुब्धेओ (५०) ।

दशरथः । उपविश्य सर्वलक्ष्यम् (ह) । ततस्ततः ? ।

रत्नगिरिण्डः । एतद्वातिकरमन्वयवयोवदनेभ्यः (च)
श्रुत्वा स ते सखा गृध्रकपोतैः परिहृतो दुःसहस्रुषापहा-
रतिरस्कारो मलयाचलादुच्चलितः ।

अत्रान्तरे त्रिदशवक्रविमुच्यमान

दृगोचरस्य रजनीचरभर्तुरग्रे ।

मार्गं निरुध्य कृतवान् गगनावगाह-

मामूलविस्तृतपतत्रपुटो जटायुः ॥ ६४ ॥ *

दशरथः । साधु वयस्य ! साधु ततस्ततः ? ।

रत्नगिरिण्डः । यत्सर्वं वर्त्ते दिनमणिरयं वासरस्यैककर्त्ता

यद्विस्तारे भवति रजनीरञ्जितो जीवलोकः ।

(१०) कैकेयीदुर्यग्रोमहाकन्दस्य एष द्वितीयः कन्दलोद्भेदः ।

(स) कैकेयीति । कैकेया दुर्यग्रः दुष्कीर्तिः तस्य यः महान् कन्दः
मूलं तस्य । कन्दलोद्भेदः नवाङ्कुरोदयः ।

(ह) सर्वलक्ष्यं समञ्जं पुत्रवधूहरणादिति भावः ।

(च) एतद्वातिकरम् एतां घटनाम् अन्वयवयसां कुन्तपक्षिणां
वदनेभ्यः । दुःसहेति । दुःसहः सोढुमशक्यः स्त्रुषाया हरणेन तिरस्कारः
अभिज्ञेयः यस्य तथाभूतः सन् पुत्रवधूहरणेन नितान्तमवमानित इत्यर्थः ।

* अत्रान्तर इति । अत्रान्तरे इत्यवसरे आमूलं विस्तृतं पतत्रपुटे
पतत्रपुटे येन तथाभूतः जटायुः त्रिदशैः देवैः वक्रं कुटिलं यथा तथा
विसृज्यमानः परिहार्यमाणः दृशाम् गोचरो यस्य देवानासपि भया-

ताभ्यां रुन्ध्वरुणतनयो रोदसी पक्षतिभ्यां
जातो योद्धुं त्रिभुवनरिपोरयतो रावणस्य ॥ ६५ ॥ (क)
रशरवः । किमुच्यते सम्पातिसहोदरो मन्त्रितमारुणि-
रसि । ततस्ततः ? ।
रत्नचिह्नः । ततश्चाभिहितमभिमानोद्धुरं (ख) गृध्रगर्जेन ।
सम्पातोऽहं जटायुर्मलयगिरिगुहाकन्दरकोडनीड-
स्तद्वीः ! सीतापहारिन् ! विभृहि करवरेकुत्रचिह्नन्दहासम् ।
येन त्वत्कृतसूक्ष्मारुणमणिनिकरं मत्कचण्डोग्रतुण्ड-
व्यापारैः स्त्रंसमानं सपदि शकुनयो मांसगर्धा यसन्ताम् ॥ (ग)

स्यति भावः । तथाभूतस्य रजनीचरभर्तुः रावणस्य अयं पुरतः मार्गं
पन्थानं निरुध्य आच्छाद्य गगनावगाहं कृतवान् नभोमण्डलात् अव-
तीर्षवान् । वसन्तिष्ठकवृत्तम् ।

(क) वदिति । ययोः पक्षयोः सवर्त्त संवरणे अयं दिग्दर्शकः
भास्वान् वासरस्य दिवसस्य एककक्षां भवतीति शेषः, ययोः विस्तारे
जीवलोकाः रजन्या रक्षितः सन्तोषितः भवति ययोः पक्षयोः मन्दोच-
विस्तारौ दिवसरजन्योः कारकावित्त्वर्थः अरुणतनवः जटायुः ताभ्यां
पक्षतिभ्यां पक्षाभ्यां रोदसी व्यावाष्ट्रचिह्नौ रुन्ध्वन् आष्ट्रवन् त्रिभुवन-
रिपोः रावणस्य अयतः योद्धुं जातः प्रवृत्तः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(ख) अभिमानोद्धुरम् अहङ्कारोत्तेजितम् ।

(ग) सम्पाप्न इति । मलयगिरेर्गुहाकन्दरं गुहाभ्यन्तरमेव कोडः
न एव नीडः कुलावः यस्य तथाभूतः मलयचलगुहावासीत्यर्थः जटायुः
अहं सम्पाप्नः उपस्थितः, तत् तस्मात् भोः सीतापहारिन् ! कुत्रचित्
करवरे प्रधानहस्ते चन्द्रहासं गृहीत्वा मया सह युध्यस्वेति भावः ।
येन हेतुना मांसगर्धा मांसलोभुपा शकुनयः पक्षिणः मम इमे मत्काः
मदीयाः चण्डाः अतितीव्राः उपाः भीषणा ये तुण्डव्यापाराः चक्षु-

दशरथः । अहो ! निरुपममोजायितं (घ) वेगविजित-
वायोर्जटायोः ।

कौगल्या । भगवदि मङ्गामसिरि ! जई भोदु तत्तभव
जडाऊ । तदो तदो ? (५१) ।

रत्नगिङ्गण्डः । तत्सर्वैरेवास्माभिररुणगरुडान्वयप्रसवैः
शकुन्तिभिरन्तरितस्तातजटायुर्योद्धं चारब्धं ततश्च ।
कर्णाभ्यर्णेष्वलिकफलकेष्वायते नेत्रतन्त्रे
नासावंगेष्वधरपुटकेष्वंसवक्षःस्थलीषु ।
यो यो भागः सुरपतिरिपोः स्वामिना स्पृष्ट आसीत्
तं तं गृध्राः कवलकलितं लूनवन्तो नखाग्रैः ॥ ६७ ॥ (ङ)
ततश्च सकलैरेव शकुन्तिवीरैराकुलितेन राक्षसराजेन

(५१) भगवति संप्रामन्त्रीः ! जयी भवतु जटायुः । ततस्ततः ? ।

प्रहरणानि तैः सपदि सहसा संसमानं तत्र कृत्स्नामां चूडास्थिता-
नाम् अरुणमणीनां प्रहरागाणां निकरं समूहं प्रसन्तां मांसबुद्ध्या भक्ष-
यन्तु इत्यर्थः ।

(घ) वेगेति । वेगेन जवेन बलेनेति यावत् विजितः वायुः येन
तथाभूतस्य अन्तरितः परिहृतः ।

(ङ) कर्णेति । सुरपतिरिपोः इन्द्रारेः रावणस्य कर्णानामभ्यर्णेण
मणीषेषु अलिकफलेषु ललाटपट्टेषु आयते विनाले नेत्राणां तन्त्रे
विभागे नासावंगेषु अधरपुटकेषु अंसवक्षःस्थलीषु स्कन्धेषु उरःस्थलेषु
च यो यः भागः स्वामिना गृध्रराजेन स्पृष्टः विक्षतः आसीत् गृध्राः
तं तं भागं नखाग्रैः कवलकलितं प्राक्विधृतं यथा तथा लूनयन्तः
विच्छिदुः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

चन्द्रहासव्यापारेणास्याभिमुखं प्रवृत्तं हन्यमानेषु च
महापतस्त्रिभटेषु जटायुना पुनः सर्वे वयमन्तरिताः । (च)
ततश्च ।

चित्ते तत्र पतन्निशाचररणे नाङ्गं जटायोरभू-
वो कृत्तं दशकन्धरेण कणशो यस्य चन्द्रहासासिना ? ।
सङ्क्रामन्तुंरपि प्रचण्डकुलिशव्यापारनीराजितं
यत्तुण्डेन न खण्डितं खगपतेर्यद्वा न लूनं न खैः ? ॥६८॥ (क)
कौशल्या । भगवदि ! सङ्क्रामसिरि ! सुचदु सीतां वन्दि-
गहादौ (५२)

दशरथः । ततस्ततः ? ।

रत्नचिच्छण्डः ।

तदनु दिवि जटायुश्चक्षुसन्दंगमुद्रा-
कवलनविधिवेगप्रस्रवलश्चन्द्रहासः ।

(५२) भगवति संप्रामन्त्रीः ! सुचदु सीतां वन्दिमहात् ।

(च) अन्तरिता पश्चात् कृताः ।

(क) चित्तेति । तत्र तस्मिन् चित्ते अद्भुते पतन्निशाचररणे
पक्षिराक्षससंघामे जटायोः अङ्गं शरीरं दशकन्धरेण रावणेन चन्द्र-
हासासिना यत् कृत्तं खण्डितं नो अभूत् इति न, खण्डितमभूदेव-
त्यर्थः । यस्य खगपतेः जटायोः तण्डेन सङ्क्रामन्तुः रावणस्यापि प्रच-
ण्डेन तीक्ष्णेन कुलिशव्यापारेण वज्रप्रहारेण नीराजितम् अनङ्कृतं
शरीरं न खण्डितम् ? यद्वा न खैः न लूनं किञ्चम् ? अपितु खण्डितं
किञ्चनैवेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

दशभिरपि नखाग्रैर्दिग्गजेन्द्राङ्कुशभैः

सपदि दशमुखानि प्राद्रवद्रावणस्य ॥ ६८ ॥ (ज)

दशरथः । साधु गरुडाग्रज ! साधु साधु दिनमणिसा-
रथे ! साधु जटायुना पुत्रेण ।

कौगल्या । तं कदं अज्ज जटाउणा जं सहिसुसा-
हरणे (ज) कीरदि । तदोतदो ? (५३)

रत्नशिखण्डः । ततश्च ।

द्राक्चन्द्रहासपरिखण्डितचञ्चुकोटि-

चञ्चुप्रहारपरिखण्डितचन्द्रहासः ।

नाडिभमे तडिति कण्ठतटे स तेन

कुन्तेन कुन्तनखरः प्रहतः शकुन्तः ॥ ७० ॥ (अ)

(५३) तत् कृतं जटायुना यत् सहिसुसाहरणे कीर्त्यते । ततस्ततः ? ।

(ज) तदिति । तदनु तदनन्तरं जटायुः चञ्चुमन्दंशः एव सुदा
व्यापारः स एव कवलनविधिः ग्रासविधानं तेन प्रखलसन् चन्द्रहासः
यस्य तथाभूतः चञ्चुदंशनेन चन्द्रहासं प्रखलयस्यति यावत् दिग्गजे-
न्द्राणाम् ऐरावतानाम् अङ्कुशभैः शासनदण्डनिभैः दशभिरभि-
नखाग्रैः सपदि शीघ्रं रावणस्य दशमुखानि प्राद्रवत् असंख्ययत् ।
मालिनीवृक्षम् ।

(अ) सहिसुसाहरणे संख्युः सुभाषा हरणे ।

(अ) द्रागिति । तेन रावणेन कुन्ता असंख्यविशेषा इव नखराः
यस्य तथाभूतः स शकुन्तः जटायुः द्राक् भटिति चन्द्रहासेन परिख-
ण्डिता चञ्चुकोटिर्यस्य तथाभूतः । चञ्चुप्रहारेण परिखण्डितः विध्वं-
कितः चन्द्रहासो येन तथाविधः सन् कुन्तेन अस्त्रेण नाडिं कण्ठ-

ततश्च तदिदमपश्चिमं तव कण्ठगतप्राणेन जटायुना
सन्दिष्टम् ।

यत्सम्पातिसहोदरस्य सदृशं यच्चारुणेः साम्प्रतं
यच्चाधीननखायुधस्य च समं युक्तं च यद्रावणे ।
तन्मैत्रीमनुरुन्धता तव मया तत्सङ्गरागे कृतं
न व्रीडां गमितोऽसि येन न पुनः स्यां सम्भवे येन च॥ ७१(ट)

दशरथः । हा अरुणकुलालङ्करण ! हा सम्पातिवत्सल !
हा गरुडप्रसादवित्त ! कामवस्थां नौतोऽसि प्रियसुहृदा
दशरथेन ।

कीशल्या । हा देव ! तए कदिविलम्बं (ट) समत्यग्रं
वणगदं राहवकुटुम्बम् (५४) ।

(५४) हा दैव ! त्वया कृतविडम्बं समस्तं वनगतं राहवकुटुम्बम् ।

नलीं भ्रमति पूरयतीति तद्याविधे कण्ठतटे गलदेशे तड्गिति तड् इति
अव्यक्तस्वभं यथा तथा प्रकृतः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ट) यदिति । सम्पातिसहोदरस्य सदृशम् अतुल्यं यत्, आरुणेः
अरुणतनयस्य साम्प्रतं युक्तं यच्च अधीनस्य तवायत्तस्य नखायुधस्य
पक्षिणः समं सदृशं यच्च, रावणे विभुवनशत्रौ इति भावः युक्तं यच्च
तव मैत्रीमनुरुन्धता मया तस्य रावणस्य सङ्गरागे संप्रामाद्यतः तत्तत्
कृतम् अतुष्टितं येन व्रीडां लज्जां न गमितोऽसि, येन च सम्भवे न
पुनः स्यां भवेयम् । त्वया नखायुधेन यत् मैत्री कृता, तज्जानितां
महाराजस्य ते लज्जा अपनीता त्वत्कार्यकरणेन इति भावः अहञ्च
न पुनः जीवामीति च भावः ।

(ठ) कृतविडम्बं कृतदोहम् ।

सुमित्रा । न केवलं वनगदं भुवनगदं वि (५४) ।

रत्नशिखण्डः । तत्प्रहिणोतु (६) मां महाराजो निजकु-
क्षकुलाग्रगमनाय ।

दशरथः । साधु एतु भवान् ।

रत्नशिखण्डः । परिक्रम्य निष्क्रान्तः ।

कैकेयी । उत्तरकोसलगरिन्द ! किमवसिर्दं रघुवंसस्य (५४) ।

दशरथः । अत एवाऽहम् ।

यस्मिन्नापः सङ्घ परिणताः सूर्यपुत्रीपयोभि-

मन्दाकिन्याः कुमुदरुत्रयो मेचकेन्द्रीवराभैः ।

तीर्थे तस्मिन् मम विशदितं देवताभूय भूयः

स्वाङ्गत्यागात् सृष्टयति मनो वासवाङ्गीसनाय ॥ ७२ (६)

कृति परिक्रम्य सर्वे निष्क्रान्ताः ।

॥ निर्दोषदशरथो नाम षष्ठोऽङ्कः ॥

(५४) न केवलं वनगतं भुवनगतमपि ।

(५५) उत्तरकोशलनरेन्द्र ! किमवसितं रघुवंसस्य ।

(६) प्रहिणोतु प्रस्थापयतु ।

(६)वसिष्ठिति । यस्मिन् मेचकेन्द्रीवराभैः नीलोत्पलनिभैः सूर्य-
पुत्र्या यमुनायाः पयोभिः सखिभैः सङ्घ मन्दाकिन्याः कुमुदरुत्रयः
कृतिखण्डा आपः सखानि परिणता मिश्रिताः, तस्मिन् तीर्थे प्रयागे
रुत्तरार्धः स्वाङ्गस्य निजकमेवरस्य त्यागात् विशदितं निर्मलं निष्ठाप-
यित्वार्धः मम मनः भूयः पुनः देवताभूय देवत्वं प्राप्तेत्यर्थः वासवस्य
रुद्रस्य अङ्गीकृताय अङ्गीकृतं वस्तुं सृष्टयति वाञ्छति । मन्त्रप्रक्रान्ता-
वृत्तम् ।

अथ सप्तमोऽङ्कः ।

अतः परमसमपराक्रमो भविष्यति ।

ततः प्रविश्य वैतालिकः समन्ताद्बोध्य नेपथ्यं प्रति । भद्रः
चन्दनचण्ड ! परित्यज निद्रामुद्रां (क) विमुञ्च निजो-
टजाभ्यन्तरं प्रभातप्राया रजनौ तथाहि ।

ताराणां तगरत्विषां परिकरः सङ्घे यशेषः स्थितः
सर्धन्नेऽस्तरुचः प्रदीपकशिखाः सार्धं हरिद्राक्षुरैः ।

मन्त्रस्तन्निधितपारदद्रवजङ्घो जातः प्रगे चन्द्रमाः

, मौडस्वस्त्यं पुराचशीधुमधुरच्छायं नभो वर्त्तते ॥ १ ॥ (ख)

(क) निद्रामुद्रां निद्रया निमीलनम् ।

(ख) ताराणामिति । प्रगे प्रभाते तगरवत् त्विषः कान्तवः
याणां तपोक्लानां ताराणां नक्षत्राणां परिकरः निचयः संख्येवः नच-
नीवः शेषः यस्यः तथाविधः अल्पावशिष्ट इत्यर्थः स्थितः । प्रदीप-
कानां शिखाः अस्तरुचः विगतप्रभाः सत्तः हरिद्राक्षामक्षुरैः प्ररोहैः
सार्धं सङ्घे सर्धन्ने । चन्द्रमाः मन्त्रेण स्तन्निधितः निक्षेप्योक्तः यः
पारदद्रवः तद्रत् जङ्घः निष्प्रभ इत्यर्थः पौरुषं पूर्वदिग्वर्त्ति नभः
आकाशं पुराचशीधुवत् मधुरा मनोघ्रा काया कान्तिर्वस्तु तथामूतं
वर्त्तते । चार्द्वमविक्रीडितं वृत्तम् ।

नेपथ्ये । अज्ज कप्पूरचण्ड ! एसा मिठ्ठां (गं) पभा-
दनिहा ता सुविस्सं दाव (१) ।

कप्पूरचण्ड ! अहो ! उत्साहशक्तिर्भवतोऽमन्त्रशीलो (घ)
महोपतिरपरप्रबन्धदर्शी कविरपाठरुचिश्च वन्द्यो न
चिरं नन्दति ।

नेपथ्ये । तां एत्थ संस्तरत्थिंदो (ङ) निमीलितदण्डयणी
जेव्वे सुप्पभादं पठिस्सं (२) ।

कप्पूरचण्ड ! एतदपि भवती भूरि (च) ।

नेपथ्ये । संघं (क) प्रत्यक्षीकृतसरस्वतीपरिमलो ब्रह्मो
मुहुत्तो वट्टदि तथं अ (३) ।

(१) आर्य कप्पूरचण्ड ! एसा मिठा प्रभातनिहा तत् स्वप्न्यानि
तायत् ।

(२) तदत्र संस्तरस्थितो निमीलितनयन एव सुप्रभातं पठिष्यामि ।

(३) सत्त्वं प्रत्यक्षीकृतसरस्वतीपरिमलो ब्राह्मो मुहुर्तो वर्तते तथा च ।

(ग) मिठा मनोघ्ना सुखकरीति यायत् ।

(घ) अमन्त्रेति । मन्त्रयतीति मन्त्रं शीलं स्वभावो यस्य स न
भयंतीति अमन्त्रशीलः । अपरप्रबन्धं दृष्टायामिति अपरप्रबन्धदर्शी ।
अपाठेति । पाठे रुचिरस्य स न भवतीति अपाठरुचिः अध्ययनाभासकः
वन्द्यो स्तुतिपाठकः स्तुतिपाठकानां सततमध्ययनं प्रयोजनं नो चेत्
स्तुतिभङ्गः स्यादिति भावः ।

(ङ) संस्तरस्थितः शय्यास्थितः । सुप्रभातं प्रभातपठनीयभीकर-
जोत्वादिकमित्यर्थः ।

(च) भूरि प्रचुरम् ।

(क) प्रत्यक्षीकृतेति । प्रत्यक्षीकृतः दृष्टः धरस्वत्वाः परिमलः

जा गवमे वि घरस्य दीपप्रतिष्ठा सा वि ऋविष्णुर्द्विधा
जं दण्डाहिं वि खण्डितं कुवलयं समीलितं तं वि च ।

जं गोठ्ठी चरितं वि तं वि सहसा भासाए सव्यङ्गिदं
ता मये अचिरा भविष्यति रविः पूर्वदिशो मण्डनम् ॥२॥ (ज)

कर्पूरचण्डः । तावदुपज्ञोक्तवामो (भ) रामभद्रं परप-
रितोषोपपाद्यफलं हि वैतालिकव्रतम् । किञ्चिद्वैः ।

मार्तण्डैककुलप्रकाण्डतिलकस्रैलोक्यरघामणि-
विष्णामित्रमहामुनेर्निरुपधिः शिष्यो रघुग्रामणीः ।

रामस्ताडितताडकः किमपरं प्रत्यचनारायणः

कौशस्थानयनोक्तवो विजयतां भूकश्यपस्यात्मजः ॥३॥ (ज)

वा गर्भेऽपि ऋक्षः दीपकप्रतिष्ठा साऽपि ऋविष्णुर्द्विधा

यद् दण्डादपि खण्डितं कुवलयं समीलितं तदपि च ।

यद् गोठ्ठीचरितमपि तदपि सहसा भाषया सर्वाङ्गीणं

तन्मये न चिराद् भविष्यति रविः पूर्वदिशो मण्डनम् ॥

गौरभं वसिन् तवाविधः ब्राह्मः ब्रह्मदेवतः सुहर्तः दण्डद्वयात्मकः कानः
अरुचोदकात् प्राग्वर्ती दण्डद्वयात्मकः कावः ब्राह्मो सुहर्त इत्यर्थः ।

(ज) ऋक्षः गर्भे अभ्यन्तरेऽपि या दीपकानां प्रतिष्ठा, सापि ऋवि-
ष्णुर्द्विधा कान्तिवर्जिता निष्प्रभेत्त्वर्थः । यत् कुवलयं नीलोत्पलं दण्डादपि
प्रागिति शेषः खण्डितं विद्वितं तदपि समीलितं दिवसे उत्पन्नानां
सङ्कोचस्य कविसमयविद्वत्त्वादिति भावः । गोठ्ठीचरितमपि यत् तदपि
भाषया सर्वाङ्गीणं सर्वाङ्गपूर्णम् ।

(भ) उपज्ञोक्तवामः लोकेन सुतः । परपरितोषेण उपपाद्यं
वम्पाद्यं फलं जीविकादिरूपं यत् तादृशं वैतालिकानां व्रतं नियमः ।

(ज) मार्तण्ड इति । मार्तण्डस्य कर्णस्य यत् एकं सुखम् एके

नेपथ्ये ।

कन्दर्पुद्दामदप्यप्यसमणगुरुणो ब्रह्मणो कालदण्डे
पाणिं देन्तस्म गङ्गातरलिदससिणो पव्वदीवक्षभस्य ।
चावं चण्डाहिसिञ्जारवभरिप्रणहं कर्षणारुक्षमञ्जं
जं भग्नं तस्म सहो णिसुणि तिहुयणे वित्थरन्तो न माह(ट)॥ ४

(४) कन्दर्पोद्दामदर्पप्रथमनगुरोर्ब्रह्मणः कालदण्डे
पाणिं दातुर्गङ्गातरलितशशिः पार्वतीयक्षभस्य ।
चापं चण्डाहिशिञ्जारवभरितनभः कर्षणारुक्षमञ्जं
यद् भग्नं तस्य गङ्गो निम्नयते त्रिभुवने विस्तरन् न माति ॥

मुख्यान्त्यकेयला इत्यमरः । कुलं तस्य प्रकाण्डः महान् तिलकः ललाट-
भूषणभूतः त्रैलोक्यस्य रक्षायां मणिः यथा मणिधारणे गरीरस्य
व्याध्यादिभ्यो रक्षा स्यात् तथा रामरूपस्य मणेः त्रैलोक्यरूपस्य
गरीरस्य रक्षाकारित्वमिति भावः । विश्वामित्रमहासुनेः शिष्यः निरु-
पधिः अकपटः सरनान्तःकरण इत्यर्थः रघुपामणीः रघूणां रघुवंशी-
यानां पामणीः अध्यक्षः ताडिता निहता तारका येन तादृशः किम-
परम् अधिकं किं वक्तव्यमित्यर्थः प्रत्यक्षनारायणः साक्षात् विष्णुः
कौशल्याया नयनोत्सवः नेत्रानन्दकारी भूकक्ष्यपस्य दशरथस्य आत्मजः
सुतः रामः यिज्यताम् सर्वोत्कर्षेण वर्त्तताम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ट) कन्दर्पस्य कामस्य यः उद्दामः उत्कटः दर्पः अङ्गहारः तस्य
प्रथमने गुरुः आचार्यः तस्य कामस्य दमयितुरित्यर्थः ब्रह्मणः पद्मयोजने
कालदण्डे सामयिकशिरश्चेदनरूपे दण्डे पाणिं दातुः ब्रह्मशिरश्चे-
दकस्य इत्यर्थः गङ्गाया शिरधारिण्या इति भावः तरलितः कम्पितः
शशी भासस्यत इति भावः यस्य तादृशस्य पार्वतीयक्षभस्य चरस्य चण्डः
प्रचण्डः अहिः वासुकिरेव शिञ्जा मौर्वी तस्या रवेण दहारेण भरि-

कर्पूरवल्गुः ।

यो जम्भं जितवान् स येन विजितो देवः सुरग्रामणी
ज्जम्भं विदधे निशाचरपतिं तं कार्त्तवीर्यार्जुनः ।
तद्दोःखद्वन्द्वानलो भृगुपतिर्निर्जित्वा तच्च च त्वया
मालेयं जयसम्पदी विरचिता स्वस्मादनये सती ॥ ५ ॥ (उ)
नेपथ्ये ।

हेलासिस्त्रिदसिस्त्रिषीभणभणारावेण वीणावृदं
कोदण्डं तुह पाणिपीडणवृदं जुञ्जे सिञ्चं ता खनम् ।
ते सव्ये खरदूसणप्यभुदिणी जीवेहिं मुक्ता पुरो
पच्छा भल्लपवैल्लिएहिं सहसा देहेहिं भूमिं गदा (उ) ॥ ६ ॥

(६) हेलासिस्त्रितसिस्त्रिणी भणभणारावेण वीणावृतं

तम् आच्छन्नं नभः आकाशं यस्य तदाभूतं चापं धनुः कर्पण्येन आक-
र्षणेन आहूतं मध्यं रोदस्योरन्तरालं यस्मिन् तत् यथा तथा यत् भग्नं
तस्य शब्दः निमृयते अद्यापीति शेषः । यः त्रिभुवनै विस्तरन् प्रतिध्व-
निना विस्तारं गच्छन् न माति न पर्याप्नोति ।

(उ) य इति । यः सुराणां ग्रामणीः अधिपतिरिन्द्रः जम्भम्
असुरं जितवान् स देवः येन निशाचरपतिना रावण्येन विजितः, तं
निशाचरपतिं कार्त्तवीर्यार्जुनः जम्भया मौर्व्या वृद्धं विदधे कृतवान् ।
भृगुपतिः परशुरामः तस्य कार्त्तवीर्यस्य दोःखद्वन्द्वानां भुजद्वन्द्वानां
सङ्गच्छेति शेषः । दवानलः दाशग्नः । परशुरामः तस्य सङ्गच्छं
भाह्वन् विच्छेदेत्यर्थः । हे राम ! त्वया तच्च अजयमिति भावः भार्गवं
निर्जित्वा स्वस्मात् विक्रमादिति भावः अमयेसरी अमयेसरगर्जिता
सर्वोपरिगर्जनीत्यर्थः जयसम्पदी विजयलक्ष्मीरूपा इयं माता विर-
चिता सर्वविजयी भवानिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

(इ) युद्धे तव तत्क्षणं पाणिपीडनेन पाणिनाकर्षणेनेत्यर्थः नतं

कूर्परेवण्डः ।

जात्यन्वत्वमधिष्ठितं संपदि तैर्दत्तं जलं तैर्दृष्टे
दृष्टिं सृष्टवतो विधेर्भगवतः क्लेशश्च तैर्भावितः ।
येषां ताडयितुं स्थिते त्वधिजेवाग्नारीचमायामृगं
द्राग्देवाद्गुपेयुषां दिविषदां जाते वृथा चक्षुषी ॥ ७ ॥ (ठं)
अपिच ।

नाद्याप्यस्ति तदीययोर्नयनयोः सङ्कोचदुःस्थं वपु-
स्तेषां गण्डतटे स्फुटत्पुलकता नाद्यापि विश्राम्यति ।

कोदण्डं तव पाणिपीडननतं युद्धे निजं तत्तच्छयम् ।

ते सर्वे खरदूषणप्रभृतयो जीवैर्विमुक्ताः पुरः

पश्चात् भङ्गप्रवेक्षितैः सहसा देहैर्भूमिं गताः ॥

निजं कोदण्डं कार्मुकं हेलया शिक्षिताया शिक्षारवं कास्त्रितायः
शिक्षिन्या मौर्व्याः भणभणारवेषु वीक्षयितं वीक्षयेवाचरितम् ।
पुरः व्यपतः ते सर्वे खरदूषणप्रभृतयः जीवैः विमुक्ताः प्राचैः परित्यक्ताः
तव शरप्रहारेणेति शेषः । पश्चात् भङ्गेन अस्त्रविशेषेण प्रवेक्षितैः
यिद्धैः देहैः भूमिं गताः ।

(ठ) जात्यन्वत्वमिति । अधिजवात् अधिकं जवमान्त्वम् यथार्थं
चक्षुषी । मारीचमायामृगं ताडयितुं निहन्तुं स्थिते प्रवृत्ते रामे
त्वयीति शेषः । येषां दिविषदां द्राक् भटिति देवात् अनुपेयुषाम् अनु-
पस्थितानां मारीचवधदर्शनार्थमिति भावः चक्षुषी वृथा विफले जाते,
तैः दिविषद्भिः संपदि जात्यन्वत्वं जन्मान्वा अधिष्ठितम् आश्रितं
तैः दृष्टे चक्षुषे जलं दत्तं तैः दृष्टिं सृष्टवतो भगवतः विधेः क्लेशश्च
भावितः चिन्तितः दृष्टिनिर्माणे विधातृभूयान् क्लेशः, अतः अस्माकं

ते नाद्यापि वहन्ति हर्षणतया रिक्तं च चेतो निजं .

दृष्टं देव ! कबन्धदैत्यनिधनं यैस्त्वत्कृतं कौतुकात् ॥ ८ ॥ (ग)

नेपथ्ये ।

पुष्प्रीभूदहरदृहासजइया रूपेण रुद्धं वरं

क्लीणं बालिजसं व दुन्दुभिमहाकङ्कालसेसं जहा .

पेक्षन्ता चलणेन विञ्जगिरिणो हिलायिदं तं तुए

अह्ने एव दुवे परं न हु गदा वेरी वि बन्दित्तणम् (त) ॥ ९ ॥

(९) पुष्प्रीभूतहरादृहासजयिना रूपेण रुद्धं वरं

क्लीणं बालियस्य व दुन्दुभिमहाकङ्कालसेसं यथा ।

प्रक्षिपता चरणेन विञ्जगिरेर्हिलायितं तत् त्वया

आवासेव द्वौ परं न सक्तु गतौ वैरिणाविव बन्दित्वम् ॥

दृष्ट्या अलमिति विवेचितमित्यर्थः । तव मायानृगबधव्यापारः कङ्कृत इति रामस्तुतिर्बोद्धव्या । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ग) नेति । हे देव ! यैः त्वया कृतं विहितं कबन्धस्य दैत्यस्य निधनं कौतुकात् दृष्टम् अद्यापि तदीययोः तेषां सम्बन्धिनोर्नयनयोः सङ्कोचेन दुःस्यं कपुः शरीरं न अस्ति ? अपि तु अस्येत्यर्थः इदानीमपि तेषां दृक्सङ्कोचस्य नेदत्वादिति भावः । अद्यापि तेषां तद्दर्शनामित्यर्थः । गण्डतटे कपोलतले स्फुटत्पुलकता जोमाशुविकासः न वित्रास्यति । अद्यापि ते तद्दर्शिन इत्यर्थः निजं चेतः हर्षणतया समुद्धासितेन रिक्तं रक्षितं न यद्वन्ति च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(त) पुष्प्रीभूतः राघोभूतः हरस्य यः अदृहासः तज्जयिना रूपेण शरीरेण रुद्धम् आहतं मूर्त्तिमान् हरादृहास इवेत्यर्थः वरं श्रेष्ठं बालियस्य बालिनः कपिराजस्य वशः क्लीणं लुप्तं यथा यतः त्वया चरणेन सत्प्रसिद्धं बालिनापि प्रचक्षुमशक्तमिति भावः । दुन्दुभेः दैत्यस्य बालि-

अविश्र ।

लीलामुक्तेकवाणध्वनिविवरगुहामज्जमुच्छन्तवाग्ना
जात्रा जससं तासा तिहुअणजण्णो चावंचारेण तुअण ।
णिसं गाअन्ति हेलाभरिदण्हं अलवभेन्तरं ताररावा
सत्तेहिं तेष तेहिं तुहं असपसरं सत्तलोअछिदव्व(थ) ॥१०॥
कपूरचण्डः ॥

(१०) अपि च

लीलामुक्तेकवाणध्वनिविवरगुहामध्यमूर्च्छदाता
जातास्ते सप्ततासास्त्रिभुवनजयिनचापचारेण तव ।
नित्यं गायन्ति हेलाभरितनभस्तलाभ्यन्तरं ताररावाः
सप्तभिस्तैस्तैश्च बंधैः प्रसरं सप्तलोकस्थितमित्थं ॥

निहतस्य इति भावः । अः महान् कङ्कालः अस्थिचयः तस्य गेषं जीर्णं
वशिष्टं प्रक्षिपेतां सता विन्ध्यगिरेः हेलायितम् अवज्ञातं तत्कङ्कालस्य
विन्ध्यगिरितुल्यत्वादिति भावः । परं केवलम् आवामेव द्वौ वैरिणा-
यिव गतू एव वन्दित्वं न संयुगती प्राप्नौ स्वभावधन्दितादावयोरिति
भावः ।

(च) लीनेति । त्रिभुवनजयिनस्तव चापचारेण धनुर्व्यापारेण ते
प्रसिद्धाः सप्त तासाः तालतरवः लीलया मुक्तस्य निक्षिप्तस्य एकत्रायस्य
व्रज्जेन प्रहारेण यत् व्रजं तस्य विवरमेव गुहा तस्य मध्यं मूर्च्छनः
प्रविशन्तः वाता गेषां तथामूना जाताः । तेन वायुप्रेषेण जनिता
इति गेषः ताराः महानः रोवाः स्वनाः तैः सप्तभिः तालैः हेलया
अनावासेनैव भरितं नभस्तलाभ्यन्तरं येन तादृशं सप्तलोकस्थितमित्थं तं
वगःप्रसरं नित्यं गायन्ति ॥

पौलस्त्यस्यावमन्ता विदग्धपतिसुतसंक्रवर्त्ती कपीना
 कर्त्ता संख्यासमाधेजलनिधिषु चतुर्दिङ्निकुञ्जान्वितेषु ।
 किष्किन्ध्यां राजधानीं भुजपरिघबलात्तायमाणस्त्वयाऽसौ
 वाली हेमाञ्जमाली गुणनिधिरिपुणां निर्मितो दक्षिणेर्मा॥(दे)
 मेपथे ।

जे कैलासे कलिन्दे मलयमहीधरे मन्दरे मेरुसेले-
 सद्यो विन्धे महेन्द्रे तद्दृष्टं हिमवते पर्वते वागरेन्द्रा ।
 सर्वे सुगीवपादप्रणतिप्रणयिनस्तस्यैऽपि यत् स प्रसादो
 सेवातुष्टस्य सत्यं त्वं यगोजलधेभूतदावेक्षिताणाम्(ध)॥१२॥

(१२) ये कैलासे कलिन्दे मलयमहीधरे मन्दरे मेरुसेले
 सद्यो विन्धे महेन्द्रे तथा च हिमवते पर्वते वागरेन्द्राः ।
 सर्वे सुगीवपादप्रणतिप्रणयिनस्तस्यैऽपि यत् स प्रसादः
 सेवातुष्टस्य सत्यं त्वं यगोजलधेभूतदावेक्षितानाम् ॥

(१२) पौलस्त्येति । त्वया भुजपरिघबलात् बाहुबलमाश्रित्येत्यर्थः ।
 पौलस्त्यस्य रावणस्य अयमन्ता विजेता विदग्धपतिसुतः इन्द्रपुत्रः
 कपीना वानराणां चक्रवर्त्ती चतुर्दिङ्निकुञ्जान्वितेषु जलनिधिषु सद्यो विन्धे
 संख्यासमाधेः कर्त्ता संख्योपासनकारी किष्किन्ध्यां राजधानीं त्वा-
 यमाणः रक्षितो हेमाञ्जमाली स्वर्णकमलमालाधारी गुणनिधिः अज्ञ-
 गुणाकरः वाली इषुणां शरेण दक्षिणेर्मा दक्षिणे दक्षिणाङ्गे इमे
 व्रणं यस्य तादृशः विद्वदक्षिणाङ्ग इत्यर्थः निर्मितः कृतः निहत इत्यर्थः ।
 अग्निराहृतम् ।

(ध) वे इति । ये वागरेन्द्राः कैलासे कलिन्दे मलयमहीधरे
 मन्दरे मेरुसेले सद्यो विन्धे महेन्द्रे तथा हिमवते पर्वते हिमाञ्जले

कर्मरचयः ।

भीमं यज्जलधिं जवेन हनुमानुसङ्गं लङ्कां गतो
यश्चाशोकमहावनं दलितवानस्य च यत् क्षुब्धवान् ।
सीतोपायनमौलिरत्नसहितः प्राप्तश्च यत् त्वामसौ
तत्राप्येष भवत्प्रभावमहिमा निर्यन्मयः कारणम् ॥१३॥(न)

नेपथ्ये ।

किं अस्मेहिं विराधपुद्गुदिविदरणाडंवरुग्धृशेहिं
एदं ते वसुअमो जलनिहिसविहावासिदे जं तुमन्नि ।
वदन्ते रक्खसीणं तरलकरदलप्फारतुट्ठन्तहारा
हारावकन्तकण्ठाणवणअणजलुपीलियो विप्पलावा ॥१४॥(प)

(१४) किमर्थेर्विराधप्रभृतिविदरणाडम्बरोदुष्काटनै-

च स्थिता इति शेषः । ते सर्वेऽपि यत् सुपीवस्य पादप्रचतो प्रचयिनः
सुपीववशवर्त्तिन इत्यर्थः जाता इति शेषः स; सेवास्य यथोजसधेः
कीर्त्तिनिधेः तव सत्यं तत्त्वतः भूखतायां वेष्टितानां भूभक्ताणामि-
त्यर्थः प्रसादः अनुग्रहः । तवैव भूभक्ता सर्वे वानराः सुपीवमनुव-
र्त्तन्ते इति भावः ।

(न) भीममिति । असौ हनुमान् भीमं मयानकं जलधिम्
उज्ज्वलं जवेन नेगेन यत्-लङ्कां गतः, यश्च अशोकं महावनं दलित-
वान् बभूव, यश्च अक्षं रावणसुतं क्षुब्धवान् निर्जयान्, यश्च सीताया
उपायनेन मौलिरत्नेन चूडामणिना सहितः सन् त्वां प्राप्तः त्वत्प्रकाश-
सुप्रस्थितः तत्रापि एव निर्यन्मयः निर्बाधः अप्रतिहत इत्यर्थः भवतः
प्रभावमहिमा प्रमुग्धः कारणम् । तवैव प्रमुग्धता हनुमान् तत्तत्
कार्यं निर्वोदयामिति वाक्यार्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(प) किमिति । एतत् अन्धैः अपरैः विराधप्रभृतीनां विदरयत्

कर्पूरवस्तुः ।

नानानिर्व्याकवीर्यसुतिशतसङ्ग्रहं कुम्भकर्षीनुजोष-
द्राग्दे वेनाभिषिक्तो रत्ननिचरमहाराज्यसाम्राय तेन ।
लङ्घेन्द्रस्यापि जातात्यतिनिभृतसुतस्यासवस्थावधूत-
प्रमृष्टेष्वीनि चिन्तामुकुलितनयनस्रग्भिः सर्वात्मनानि ॥ १५ (फ)

रेतस्ते वर्षयामो जलनिधिसविधावासिते यत् त्वयि ।

वर्तन्ते राजसीनां तरुकरतलस्फारतुल्यद्वारा

हारावाक्रान्तकच्छो नवनयनजलोत्पीडिनो विप्रबापाः ॥

नः आउम्बरः बहुद्वीपः तस्य उद्याटनैः कीर्तनैः ते तव किं वर्ष-
यामः ? त्वयि जलनिधेः सन्निधे समीपे आवासिते कृतावस्थाने सति
राजसीनां तरुणानां वपुषाणां करतलानां स्फारेण वल्लसि ताडनेन
तुल्यः हाराः वेपु तवाभिधाः हा रावैः हाहा इति शोकध्वनिभिः
आक्रान्तः कच्छो वेपु तवाभूताः नवं नूतनम् अपूर्वजित्त्वर्षः नवन-
जलानाम् उत्पीडनं वेपु ताड्याः विप्रबापाः विप्रेषेण प्रबापाः जाता
इति शेषः ।

(फ) नामेति । देवेन रामेण कुम्भकर्षीनुजः विभीषणः रत्ननि-
चराणां राजसीनां महाराज्यस्य साम्राय नामा अशेषं निर्व्याकं निष्क-
पटं यत् वीर्यं राज्ञोऽस्ति भावः । तस्य सुतिशतस्य प्रशंसात्मकित्वर्षः
सदृशम् अतुल्यं यथा तथा हाक् भटिति सत् अभिषिक्तः, तेन
तस्य वर्षनेत्वर्षः लङ्घेन्द्रस्यापि प्रशंसि आत्मनानि अतिनिभृतं वेना-
जलसितमित्वर्षः यथा तथा कृतेन निर्मतेन आसवत्येन निद्रावशात-
त्येन अवधूताः कम्पिताः प्रमृष्टाः श्रेष्ठः वेपां ताड्यानि तथा
चिन्ता मुकुलिता नयनान्येव तस्यः वेपां तथा भूतानि आतानि ।
अप्ररादुत्तम् ।

प्रविश्य । पटीक्षेपेण प्रतीहारः । रेरे अलोकवैतालिक
कोऽयं कलकलः ।

कर्पूरवण्डः । आर्य ! रामदेवस्य शौर्यगुणभोगावली
गौयते ।

प्रतीहारः । ननु रामदेवेन निषिद्धमात्मोपवर्णनमादश-
रथ स्वर्गारोहणश्रुतेरादशकण्ठनिधनम् (ब) ।

कर्पूरवण्डः । (भ) विभीषणवैतालिको वैदेशिकोऽस्मि ।
तदेकवारं मर्षय एष त्यक्तो भोगावलीपाठः । सप्रत्ययम् । का
पुनरधिगतपितृमरणशोकशङ्कुस्तत्रभवान् रामदेव एवंविधे
समुद्योगकर्मणि प्रवर्तते

प्रतीहारः । विहस्य । अयि ! अनभिज्ञोऽसि सञ्चरितानाम् ।
वहन्ति शोकशङ्कुं च कुर्वन्ति च यद्योचितम् ।

कोऽप्येष महतां हन्त गान्भीर्यानुगुणो गुणः ॥१६॥ (म)

वन्दी । आर्य ! कोपेनान्तरितोऽसि (य) । कथय किं
पुनः कुरुते रामभद्रः ।

(न) आत्मोपवर्णनम् आत्मनः उपवर्णनम् उपलोकनं स्तुतिरि-
त्यर्थः । आ दशरथेति यावत् पितृस्वर्गारोहणं तावदारभ्य दृश्यं
कण्ठनिधनं यावत् आत्मस्तुतिं निषिद्धवानिति वाक्यार्थः ।

(भ) विभीषणवैतालिकः विभीषणो नाम स्तुतिपाठकः वैदेशिकः
भिन्नदेशीयः । भोगावलीपाठः स्तुतिमालाकीर्तनम् ।

(ब) वहन्तीति शोकशङ्कुं वहन्ति च यद्योचितं कर्तव्यं कुर्वन्ति
च महान्त इति शेषः हन्त हन्ते, महताम् एषः कोऽपि अनिर्वचनीयः
गान्भीर्यानुगुणः गान्भीर्यनिबन्धनः गुणः प्रभावं इत्यर्थः ।

(य) अन्तरितः वियोजितः, हृदानीं कोपमूल्कोऽसीत्यर्थः ।

प्रतीहारः । पुलिनोपरि (र) रचितकुशप्रस्तरोपविष्ट
उपोषितश्च भगवत्कं भागीरथीवत्तममुपास्ते । तत्र च ।

सुपीवे प्रणयोत्तसाः शशधरे वद्धाभ्यसूयाश्चिरं

साक्षर्याः पवनात्मजे हृतरुषः पौलस्त्यवत्यां दिशि ।

सोत्साहाश्च शरासने जलनिधौ शुब्धाश्च कृत्स्नां निशां

रामञ्चाद्य नियन्तुमेव न गता नानारसा दृष्टयः ॥ (ल)

वन्दी । आर्य्य ! एवमपि समुद्रो न किञ्चित्प्रतिपद्यते । (व)

प्रतीहारः । जहुराशिरसौ ।

वन्दी । तथाविधे उदन्वति किमाह रामदेवः ? ।

प्रतीहारः । इदं कथ्यते ।

रामे तटान्तवसती कुशतल्पशायि-

त्येवं तु नाम भवती भगवत्तनास्था ।

(र) पुलिनोपरि सागरसैकतोपरि रचिते कुशप्रस्तरे कुशासने
उपविष्टः । भागीरथीवत्तमं शम्भुम् ।

(ल) सुपीवे इति । अद्य इदानीं रामस्य दृष्टयः सुपीवे कपि-
राजे प्रणयोत्तसाः समणवा इत्यर्थः शशधरे चन्द्रे विरं वद्धा कृता
अभ्यसूया वासां तादृशः शशधरस्य विरहोद्दीपकत्वात् तत्र सेव्यां
इत्यर्थः पवनात्मजे हृत्तुमति साक्षर्याः साक्षुताः, पौलस्त्यवत्यां
वरावचायां दिशि वस्यां दावच्छिठति तस्यामित्यर्थः हृतरुषः सक्रोधाः,
शरासने धनुषि सोत्साहाः उत्साहिन्यः जलनिधौ शुब्धा कथं जल-
निधिस्तरोध्यामीति सचोभाः कृत्स्नां समयां निशां नियन्तुं निवेत-
येव न गताः किञ्चन व्यबुद्धिविहीना इत्यर्थः अतएव नानारसाः विवि-
तभावाः जाता इति शेषः ।

(व) प्रतिपद्यते करोति ।

स्मृत्वा तदेहि सगरं च भगीरथं च

दृष्ट्वाऽथ वा मम धनुश्च शिलीमुखं च ॥ १८ ॥ (ग)

वन्दी । तर्हि लङ्घितो गोष्पदवत् समुद्रः ।

प्रतीहारः । समन्तादवसोक्य । भीभीः(ष)सकलप्रवक्त्रमयूथ-
पतयः ! समस्तगोलाङ्गुलसेना पतयः ! निःशेषाच्छम्भुच-
मूपरिवृढाश्च ! किमिदमवीरजनोचितमाचरितं यद्दूरात्
परिहृतयेलावनालीनिवासकेलिभिः पराङ्मुखं पदात् पद-
मपक्रम्यते ।

कर्त्तरचण्डः । विलोक्य । कथमंगणितनिजकुलक्रमाचारा-
स्त्वद्वचनमप्यवधीरयन्ती (स) मकराकरं दुस्तरमवलोक्य
यथागतं प्रस्थिता एव ।

प्रतीहारः । भवतु संस्थापयामि ।

पीतोऽयं कलशोऽवेन चुलुकं कृत्वैकमश्वोनिधि-

र्नो वेलामपि लङ्घते नियमितग्रासादयं बाहुवात् ।

(ग) रामे इति । हे भगवन् सगर ! तटान्ते वसतिर्यस्य तादृशे
कुमरतल्पशायिनि कुशास्तरोपविष्टे रामे भवतः एवम् अनास्था अना-
दरः तु खलु । तत् तस्मात् सगरं भगीरथञ्च सत्पुत्रीपुरुषं स्मृत्वा अथवा
मम धनुश्च शिलीमुखं च दृष्ट्वा आगच्छ मम समीपमिति शेषः ।

(घ) समस्तेति । समस्ताः गोवत् लाङ्गूलं येषां तादृशा वामराः
तेषां सेना पतयः । निःशेषेति । निःशेषाणां समस्याणाम् अक्कभक्ष्यानां
वाचस्पः तासां परिवृढाः स्वामिनः । परिवृताः परित्यक्ताः वेलाव-
नास्यां सागरतटवर्तिन्यां वनत्रेण्यां निवासकेलयः क्रीडानिवासाः
यैः तथाविधैः ।

(स) अवधीरयन्तः अयजानन्तः ।

कल्याणेषु बहुत्ययं विपुलं श्रद्धावशेषं वपु-
स्तत्पूर्वाकलितेऽप्यमुत्र भवतां कोऽयं विषादोदयः ? ॥ (हं)
किञ्च ।

अप्ये कैके पिबथ चुसुकं यद्यपां सैन्धवीनां
यद्ये कैकं क्षिपथ जलधौ गण्डशैलोपलं वा ।
तेन श्रद्धां भवति सकलोऽप्यम्बुराशिः स्थलं वा
तत् किं मिथ्या भजत विधुरं व्यस्ततन्द्राः कपीन्द्राः ! ॥ (च)
वन्दी । हंहो सुग्रीवप्रतीहार ! भवद्वचनमाकर्णयन्तः

(हं) पीतोऽवमिति । अयम् अम्भोनिधिः कलसोद्भवेन अगच्छेन
मुनिना एकं चुसुकं गण्डूषं कृत्वा पीतः । अयं नियमितः निर्धारितः
पासो भक्ष्यं यस्य तादृशात् वादृशात् वेलां तटमपि न सङ्कते न
अतिक्रामति वादृशाननेन अभ्यन्तरवर्तिना तावतो जलौघस्य पीतत्वात्
समुद्रे च वेला अतिक्रामितं न शक्यते इति भावः । अयं कल्याणेषु
प्रत्यकाशेषु विपुलं महत् वपुः शरीरं श्रद्धावशेषं गर्तमात्मनः वदति
च तदानीं जलशून्यत्वादिति भावः । तत् तस्मात् पूर्वैः पूर्वपुरुषैः
आकलिते खातेऽपि असुत अमृतजलनिधौ भवतां कोऽयं विषादस्य
उदयः । विषादो न कर्तव्य एवेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(च) अपीति । यदि एकैकेऽपि यूयं सैन्धवीनाम् अपां चुसुकं
गण्डूषम् एकमेकमिति शेषः पिबथ, यदि वा जलधौ एकैकं गण्ड-
शैलस्य उपलं प्रसरं क्षिपथ, तदा तेन एकैकगण्डूषपानेन वा पापाण-
निक्षेपेण सकलोऽपि समग्रोऽपि अम्बुराशिः श्रद्धां विवरं वा स्थलं
भवति, तत् तस्मात् हे कपीन्द्राः ! व्यस्ततन्द्राः आलस्यपराः विधुरं
मिथ्या वैद्वध्यं निरर्थकं व्याकुलीभावं भजत । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

सर्वेऽप्येते यूथपतयो जलनिधिवेलावनालीषु विहितोक्ताङ्गं
व्यवस्थिताः ।

प्रतीहारः । समन्तादवसोक्य ।

नीलेन सैन्यपतिना भुजताडनान्ते

मुक्तस्तथा किलकिलाध्वनिरेष रौद्रः ।

अष्टापि वाञ्छति विरिञ्चिरसौ अवांसि

शङ्के यथा करयुगेन मुधा पिधातुम् ॥ २१ ॥ (क)

धूम्रो विजृम्भणविदारितसूक्ष्मदृष्ट-

दंष्ट्राङ्कुरककचसम्पुटवक्त्रयन्त्रम् ।

लाङ्गूलवेष्टितमयं मलयं महाद्रि-

मुत्पाद्य वाञ्छति निधौ पयसां निधातुम् ॥ २२ ॥ (ख)

यावच्चिविक्रमतनुं न हरिर्जहाति

तावत् प्रदक्षिणपरिभ्रमणस्य कर्त्ता ।

(क) नीलेनेति । नीलेन सैन्यपतिना भुजताडनान्ते करप्रहा-
रान्ते एषः रौद्रः भीषणः किलकिलाध्वनिः तथा शङ्कः, यथा कर्षी
विरिञ्चिः ब्रह्मा करयुगेन करयोः युगं चतुष्टयं तेन भुजचतुष्टयेनेत्यर्थः
युगं युग्मे कृतादिषु द्रव्यभिधानात् अत्र युगशब्देन सत्यादियुगानां
बोधनात् युगशब्दस्य चतुःसंख्याबोधकत्वमवगन्तव्यम् । अष्टापि अवांसि
कर्त्तान् चतुर्मुखीवर्त्तीनीत्यर्थः मुधा पिधातुं रोषुं वाञ्छति इति
शङ्के सम्भावयामि । वसन्ततिवकं उत्तम् ।

(ख) धूम्र इति । अयं धूम्रः नाम कपीन्द्रः विजृम्भणेन विहा-
रिते ने सूक्ष्मणी ताभ्यां दृष्टं दंष्ट्राङ्कुरककचसम्पुटं वक्त्रयन्त्रं यस्मिन्
तत् यथा तथा लाङ्गूलेन वेष्टितं महाद्रिं महाशैवं मलयम् उत्पाद्य
पयसां निधौ निधातुं वाञ्छति । वसन्ततिवकं उत्तम् ।

आकर्ष्य संक्रमविधिक्रममम्बुरागा-

हृषाधिपः किमपि कुप्यति वार्धकाय ॥ २३ ॥ (ग)

अप्यङ्गदः क्षमस्वदारितपाकपाण्डु-

कूर्पूरगर्भरजसां पटलेन सद्यः ।

उद्धूशनं निजयशःपरिपाण्डुरेष

प्रस्नेदवारिशमनं कुरुते कुमारः ॥ २४ ॥ (घ)

आमोदभाजि वनशालिनि केसराब्धे

तारापतिस्फुरत्तःप्रविशृणुमासे ।

लाङ्गुलसम्भूतरनालविशेषहृद्ये

दृष्टं न केन कुमुदे कुमुदस्य रूपम् ॥ २५ ॥ (ङ)

(ग) बाधदिति । हरिः वामनरूपधरो विष्णुः बाधत् त्रिविक्रम-
तनुं विनश्यत्कसूक्तिं न अहति न परित्यजति तावत् प्रदक्षिण-
व्यनयस्य तस्य हरे प्रदक्षिणीकरणस्य कर्त्ता यदा हरिस्त्रिषु लोकेषु
गिराण्यूर्जा विक्रमते अ तावत् जाम्बुवान् तं प्रदक्षिणीवकारेति
प्रसिद्धिः । हृषाधिपः हृषाया भङ्गकानामधिपतिः जाम्बुवान् अम्बु-
रागौ संक्रमस्य सितनिर्माचरूपस्य विधेः व्यापारस्य क्रमम् उद्योगम्
आकर्ष्य भूत्वा वार्धकाय किमपि कुप्यति वार्धकं मे कथं जातं न
मेव स्वयमेव सर्वं दितुस्वामीति कुप्यति । वयन्तित्वकं वृत्तम् ।

(घ) अपीति । कुमारोऽङ्गदोऽपि सद्यः भटिति निजयश इव
परिपाण्डुरं धव्यं तेन स्वमयैः दारितामां पाकपाण्डूनां परिचाम-
नयमानां कूर्पूराणां गर्भरजसाम् आन्तरपरानाणां पटलेन समूहेन
प्रस्नेदवारिणः शमनं शान्तिकरम् उद्धूशनम् अङ्गावधेपनं कुरुते ।
लाङ्गुलवन्धनपरिचमजनितं स्रष्टं कूर्पूरपरानेष शमयामासेति भावः ।
वयन्तित्वकं वृत्तम् ।

(ङ) आमोदंति । आमोदभाजि सहर्षे शौरभवति च वनशालि-

सैन्दः समुद्रपुलिनादयमश्विसूनु-

दृष्टो मनाक् कुलया द्विविदेन दृष्ट्या ।

आदाय दन्तिमकरद्वितयं कराभ्यां

युद्धाय योजयति सान्द्रमदार्द्रगण्डम् ॥ २६ ॥ (च)

वक्त्रोव वानरबलानि हसन् हनुमान्

मद्रोमवस्त्रिषु दृढं कुरुतावलम्बम् ।

येनैव सागरमहं लघु लङ्घयामि

श्यामाचरैश्च समरं सह योजयामि ॥ २७ ॥ (छ)

विनि अरख्यभाजि अमस्यायिनि च केसराय केसरनाम्ना वानर-
पतिना आश्वे सहिते किञ्चत्कभाजि च तारापतेः सुपीवस्य स्फुर-
न्मतः उत्थाहदानादित्यर्थः चन्द्रविकासाच्च प्रविजृम्भमाणं उद्युञ्जाने
विकसति च लाङ्गूलमेव सन्वतरं नालं मृषालं तेन विशेषतश्च अति-
मनोहरे कुसुदे तदाख्ये वानरपती केन जनेन कुसुदस्य उत्पलस्य रूपं
न दृष्टम् ? अपि तु सर्वैरेव दृष्टमित्यर्थः । अत्र श्लेषासङ्कारः स्मिष्टः
पदैरनेकांशाभिधाने श्लेष इष्यते इति लक्षणात् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(च) सैन्द इति । अयम् अश्विसूनुः अश्विनीकुमारः सैन्दः तदाख्यः
वानरसेनानीः द्विविदेन तदाख्येन सोदरेण सुकुलया भयसङ्कोचितया
दृष्ट्या मनाक् दृष्टः सन् कराभ्यां दन्तिमकरद्वितयं इक्षिममेकं मकर-
मेकञ्च इत्यर्थः आदाय गृहीत्वा युद्धाय सान्द्रमदेन घनमहजलेन आर्द्रं
गण्डं योजयति सङ्क्रमयति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(छ) वक्त्रोवेति । हनुमान् हसन् सन् सम रोमवस्त्रिषु रोमावलीषु
दृढम् अवलम्बम् आश्रयं कुरुत यूयमिति शेषः । वेनाहमेषः सागरं लघु
शीघ्रं लङ्घयामि, श्यामाचरैश्च रात्रिचरैः सह समरं योजयामि
च इति वानरबलानि वक्त्रोव कथयतीव वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

तारास्तनत्रुटितचन्दनपङ्कलेप-

मावहकाञ्चनसरोजसङ्घस्रमालम् ।

वक्षः प्रलङ्घपतिना विपुलं विलोक्य

सम्भावितसुलुकपेयपयाः पयोधिः ॥२८॥ (ज)

कर्पूरवल्गुः । एवमेवैतत् । सचमत्कारं पुरोऽवबोध्य ।

पश्य (झ) शबलीयमानजलमानुषमिधुनमत्सर्यकदर्यमान-

(ज) तारेति । प्रलङ्घपतिना सुपीवेष्ट तारायाः पत्न्याः स्तनाभ्यां
त्रुटितः आसिङ्गनेन स्खलितः चन्दनपङ्कलेपः यस्मिन् तादृशम् आवहका
परिहिता काञ्चनसरोजसङ्घस्तासां माला यस्मिन् तथाभूतं विपुलं
वक्षः विलोक्य पयोधिः ससृग्ः सुसुक्तेन गच्छूषेष्ट पेयं पयः सस्त्रिं
यस्य तथाविधः सम्भावितः मन्वितः । सागरतरङ्गं क्षुभेने इति
भावः । वसन्ततिशक्तं वृत्तम् ।

(झ) शबलीति । शबलीयमानं चित्तीयमाणं खलमानुषमिधुनं
यस्मिन् तादृशम् अत्यर्थम् अतिशयेन कदर्यमानं विनिन्द्यमानं शङ्किनी-
यूथं यस्मिन् तथाभूतं पुनरुक्तायमानः पुनरुक्तवदाभासमानः यादवदह-
मस्य यादवाम्नेः उम्बरः विस्तारः यस्मिन् तत् । अम्बरोन्मुखैः ऊर्ध्व-
गामिभिरित्यर्थः तरङ्गैः तादृशमानं मार्त्तण्डमण्डलं सूर्यमण्डलं यस्य
तथाभूतम् उच्चखण्डेन तीक्ष्णेन तापेन सूर्यकिरणसन्तापेन विवशात्
विदलितात् सुक्ताशुक्तिसम्पुटात् प्रकटं यथा तथा सुक्लः निर्गतः मौक्लि-
कानां प्रकरो यस्मिन् तथोक्तम् उच्छलन्तः उद्गच्छन्तः अनच्छा अग्नि-
र्भवाः समवा इत्यर्थः कच्छपा, मत्स्याश्च यस्मात् तथोक्तम् । लोठमानानि
पाठीमानां सङ्घस्रदंष्ट्राणां मत्स्यविशेषाणां पृष्ठानि यस्मिन् तादृशम् ।
अमन्दम् उच्चैर्बला तस्मा आक्रान्दिताः शन्दिता मकरा यस्मिन् तथाभू-
तम् । अपस्तृतानि पलायितानि अन्यजलाशयादिति भावः । नक्राणां
जलपरविशेषाणां चक्राणि यस्मिन् तादृशम् । उड्डीयमानाः सपचाः

शङ्खिनौयूषमितस्ततः पुनरुक्तायामाववाडवदहनडस्वरम-
 स्वरौम्, खतरङ्गताद्यमानिमांसैरुमण्डलमुच्चण्डतापविवश-
 मुक्ताशुक्तिसम्पुटप्रकटमुक्तमौक्तिकप्रकरमुच्छलदनच्छकच्छप-
 मत्स्यं लोठमानपाठीनपृष्ठममन्दाक्रन्दितमकरमपसृतनक्र-
 चक्रमुड्डीयमानसंपक्षिशिलोच्चयसच्चयं तटावटप्रविष्टनेष्टप-
 त्रंगं क्रन्दत्कारिविमुच्यमानमदप्रवाहावगाहमभस्तम्भनिवि-
 ष्टमहामुनिविधीयमानपावकप्रशमं विबुधसाध्यसिद्धविद्या-
 धरजनविमुक्तोपरिगमनं नभसि समारुह्यावलोकितं तीर-
 तरुकुलायललितैः शकुनिभिरपसृत्य दृष्टं कपिकुटुम्बकैर्नि-
 र्गत्य निरीक्षितं गर्भवासदुर्ललिताभिरसुरसुन्दरीभिरुत्थाय
 निभालितं मथनोद्भूतशेषाभिरप्सरोभिः सुतचिरपरित्यागं
 मृगलाञ्छनैरावतपारिजातकौसुमप्रभृतिभिरुदन्तं तत्कि-
 मयमेवंविधः ।

पञ्चवन्तः शिलोच्चयानां सञ्चयां यस्मिन् तथोक्तं तटावटेषु तटेषु अतटेषु,
 च प्रविष्टाः अतएव विनष्टाः पञ्चगाः भुजङ्गा यस्य तथाविधम् । क्रन्दद्भिः
 चीत्कर्षद्भिः करिभिः जलहस्तिभिः विमुच्यमानः परित्यज्यमानः मद-
 प्रवाहस्य मदजलस्रोतसः अथगाहः वर्षणं यस्मिन् तथोक्तम् । अन्धसां
 सन्धेन जलसन्धविद्यया अन्धांसि सन्धीकृत्येत्यर्थः निविष्टैः समाधि-
 निष्ठैः महासुनिभिः विधीयमानः क्रियमाणः पावकस्य अग्नेः प्रशमः
 यस्मिन् तथाभूतम् । विबुधै देवैः साध्यैः देवयोनिविशेषैः सिद्धैः देव-
 योनिभेदैः विद्यारजनैश्च विमुक्तं परित्यक्तम् उपरिगमनं यस्य तथो-
 क्तम् । नभसि आकाशे समारुह्य उड्डीय इत्यर्थः तीरतरुषु वे-
 रुंहाया नीडाः तत्र ललितैः स्थितैः शकुन्तिभिः अवलोकितं दृष्टं

तारास्तनद्रुटितचन्दनपङ्कलेप-

मावहकाञ्चनसरोजसहस्रमालम् ।

वक्षः प्रलङ्घपतिना विपुलं विलोक्य

सम्भावितसुलुकपेयपयाः पयोधिः ॥२८॥ (ज)

कर्पूरवल्गुः । एवमेवैतत् । सचमत्कारं पुरोऽवबोध्य ।

पश्य (झ) शबलीयमानजलमानुषमिथुनमत्यर्थकदर्थ्यमान-

(ज) तारेति । प्रलङ्घपतिना सुपीवेष्ट तारायाः पत्न्याः स्तनाभ्यां
द्रुटितः आसिङ्गनेन स्तुतितः चन्दनपङ्कलेपः यस्मिन् तादृशम् आवहका
परिहिता काञ्चनसरोजसहस्राणां माला यस्मिन् तथाभूतं विपुलं
वक्षः विलोक्य पयोधिः ससृष्टः सुसुक्तेन गच्छूमेष्ट पेयं पयः सस्त्रि-
वस्य तथाविधः सम्भावितः नञितः । सागरतरङ्गं क्षु मेने इति
भावः । वसन्ततिषकं वृत्तम् ।

(झ) शबलीति । शबलीयमानं चित्तीयमाणं जलमानुषमिथुनं
यस्मिन् तादृशम् अत्यर्थम् अतिशयेन कदर्थ्यमानं विनिन्द्यमानं शङ्किनी-
यूथं यस्मिन् तथाभूतं पुनरुक्तयमानः पुनरुक्तवदाभासमानः यादवदह-
मस्य वाडवान्तेः उम्बरः विस्तारः यस्मिन् तत् । अम्बरोन्मुखैः ऊर्ध्व-
गामिभिरित्यर्थः तरङ्गैः ताद्यमानं मार्त्तण्डमण्डलं सूर्यमण्डलं यस्य
तथाभूतम् उच्चखण्डेन तीक्ष्णेन तापेन सूर्यकिरणसन्तापेन विवशात्
विदञ्चितात् सक्ताशुक्तिसम्पुटात् प्रकटं यथा तथा सक्तः निर्गतः मौक्लि-
कानां प्रकटो यस्मिन् तथोक्तम् उच्चसन्तः उदुगच्छन्तः अनच्छा अनि-
र्मलाः समन्ता इत्यर्थः कच्छपा, मत्स्याश्च यस्मात् तथोक्तम् । खोठमानानि
पाठीमानां सहस्रदंष्ट्राणां मत्स्यविशेषाणां पृष्ठानि यस्मिन् तादृशम् ।
अमन्दम् उच्चैर्बला तस्मा आक्रान्तिताः शब्दिता मकरा यस्मिन् तथाभू-
तम् । अपञ्चतानि पलायितानि अन्यजलाशयादिति भावः । नक्राणां
जलपरविशेषाणां नक्राणि यस्मिन् तादृशम् । उच्चैर्बलाः सपञ्चाः

शङ्खिनौयूषमितस्ततः पुनरुक्तायमानवाहवदहनडम्बरम-
 खरोम्बुखतरङ्गताद्यमानमासंख्यमण्डलमुच्चण्डतापविवश-
 मुक्ताशुक्तिसम्पुटप्रकटमुक्तामौक्तिकप्रकरमुच्छलदनच्छकच्छप-
 मत्स्यं लोठमानपाठीनपृष्ठममन्दाक्रन्दितमकरमपसृतनक्र-
 चक्रमुड्डीयमानसपक्षशिलोच्चयसञ्चयं तटावटप्रविष्टनेष्टप-
 ञ्चगं क्रन्दत्करिविमुच्यमानमदप्रवाहावगाहमभस्तम्भनिवि-
 ष्टमहामुनिविधीयमानपावकप्रशमं विबुधसाध्यसिद्धविद्या-
 धरजनविमुक्तोपरिगमनं नभसि समारुह्यावलोकितं तीर-
 तरुकुलायललितैः शकुनिभिरपसृत्य दृष्टं कपिकुटुम्बकैर्नि-
 र्गत्य निरीक्षितं गर्भवासदुर्ललिताभिरसुरसुन्दरीभिरुत्थाय
 निभालितं मथनोद्भूतशेषाभिरसुरोभिः स्तुतचिरपरित्यागं
 मृगलाञ्छनैरावतपारिजातकौस्तुभप्रभृतिभिरुदन्वृतं तत्कि-
 मयमेवंविधः ।

पञ्चवन्तः शिलोच्चयानां सञ्चयां यस्मिन् तथोक्तं तटावटेषु तटेषु अतटेषु
 च प्रविष्टाः अतएव विनष्टाः पञ्चगाः भुजङ्गा यस्य तथाविधम् । क्रन्दद्भिः
 चीत्कर्षद्भिः करिभिः जलहस्तिभिः विमुच्यमानः परित्यज्यमानः मद-
 प्रवाहस्य मदजलस्रोतसः अवगाहः वर्षणं यस्मिन् तथोक्तम् । अन्धसां
 स्तम्भेन जलस्तम्भविद्यया अन्धांसि स्तम्भीकृत्येत्यर्थः निविष्टैः समाधि-
 निष्ठैः महामुनिभिः विधीयमानः क्रियमाणः पावकस्य अग्नेः प्रशमः
 यस्मिन् तथोक्तम् । विबुधैः देवैः साध्यैः देवयोनिविशेषैः सिद्धैः देव-
 योनिभेदैः विद्यारजनैश्च विमुक्तं परित्यक्तम् उपरिगमनं यस्य तथो-
 क्तम् । नभसि आकाशे समारुह्य उड्डीय इत्यर्थः तीरतरुषु वे-
 ष्मणाया नोडाः तत्र ललितैः स्थितैः शकुनिभिः अवलोकितं दृष्टं

किञ्च ।

(घ) गूढस्फारस्फुल्लिङ्गीऽर्धमण्डिषु घनं सवधूमप्रवन्धो
नीलास्वप्नस्थलोषु स्फुटपिहितैर्ध्विर्वैद्रुमेषु द्रुमेषु ।
यत्सत्यं ह्यमस्मा गिरिपतिदक्षिते मण्डले मौक्तिकानां
दुःखेनोद्धीयतेऽग्निःसलिलवसतिभिःप्रज्वलन्मुरागौ॥ २८॥

कंपिकटुम्बकैः वानरकुक्षैः अपस्वत्वं उद्धम्यत् दृष्टं गर्भवासेन व्यन्तर-
वासेन दुर्लभिताभिः सखावतोभिः असुरदुन्दरीभिः निर्गत्य व्यन्तरा-
दिति शेषः । निरीक्षितं दृष्टं मघनेन मन्वनेन उद्धमूतानां शेषाभिः
अवशिष्टाभिरित्यर्थः अप्सुरोभिः गर्भस्थिताभिरिति शेषः । उत्थाय
गर्भादिति शेषः निभाक्षितम् अवलोकितम् । कृन्तवाण्डनचन्द्रः ऐरावतः
पारिजातः कौस्तुभाश्च प्रभृतयो वैष्णवैः तैः कुतैः प्रशंसितैः चिरपरित्यागः
यस्य तेषांभूतम् उद्धम्यन्तं वसुध्वं पश्ये ।

(ज) गूढेति । सलिलवसतिभिः जलवासिभिः अम्बुरात्री प्रज्व-
लन्तुं अग्निवाहवः अरुणमण्डिषु गोषितरत्नेषु गूढा गोपिताः स्फाराः
उत्कटाः स्फुल्लिङ्गाः कक्षा यस्य तादृशः अरुणा मन्वय इमे अग्नि-
स्फुल्लिङ्गा वा इति संशयित इति यावत् नीलासु अस्वप्नस्थलोषु, प्रस्त-
रावलीषु, नीलकान्तश्रेणीषु इत्यर्थः घनम् अत्यर्थं यथा तथा बन्धः
तिरोभूत इत्यर्थः धूमानां प्रवन्धः सातत्यं यस्य तथोक्तः नीलमन्वय इमे
धूमा वेति सन्दिग्धतया प्रतीयमान इत्यर्थः, वैद्रुमेषु विद्रुमसम्बन्धिषु
द्रुमेषु स्फुटं सम्यक् पिहिता आच्छादिता अविर्दीप्तिर्वस्य तेषांविधः
विद्रुमा इमे अग्निशिखा वेति संशयादिति भावः । तथा गिरिप-
तिना मन्दरेण दक्षिते मन्वदशायां मर्दिते मौक्तिकानां मण्डले निचमे
बद्धं संवृतं भक्त यस्य तादृशः मौक्तिकपूर्णाणि इमानि भक्तानि वेति
सन्दिग्धतया प्रतीतेरिति भावः । अतएव दुःखेन उद्धीयते अग्निरव-
मित्त्वभाष्यते इति यत् तत् सत्यमित्यन्वयः । अग्निराहृतम् ।

प्रतीकारः । उचितवत् ।

(ट) त्रैयचात्किंस्त्रिदृश्यः क्षयसमयशिक्षी निर्गतश्चक्षुर्दृष्टिः ?
किंस्त्रिदृष्टिर्वाण्यार्थासुपरि परिणतः सर्वतोऽप्योर्ववक्त्रिः ? ।
किंस्त्रिदृष्टिर्वाण्यार्थासुपरि परिणतः सर्वतोऽप्योर्ववक्त्रिः ? ।
आं ज्ञातं धाम्नि वारां रघुपतिविशिखाः प्रज्वलन्तः पतन्ति ॥ ३ ॥
तदेह्युपस्थितमहासंरम्भं सुग्रीवविभीषणसहितं रामदेव-
मनुवर्त्तावहे । इति परिक्रम्य निष्क्रान्तौ । निष्क्रान्तकः ।

ततः प्रविशती रामकल्याणौ सुग्रीवविभीषणौ हनुमान् ।

रामः । सगरसन्धान एवाकाशे शिरसा प्रणम्य ।

यत्स्वातः सगरेण मर्त्यसरितं मन्दाकिनीं कुर्वता
पूर्णो यच्च भगीरथेन तदयं नः कीर्त्तनं सागरः ।
अप्यस्मिन् प्रतिकूलवर्त्तिनि मया कीर्त्ताः शरन्नेष्यथो
हे वृद्धाः ! प्रणतोऽस्मि मुञ्चत रुषं रामस्य कान्या गतिः ? ॥ (ठ)

(ट) त्रैयचादिति । त्रैयचात् त्रैवात् त्रयः द्वितीयनेत्रादित्यर्थः
चक्षुः स्फुरन्तः अर्चिषः शिक्षाः यस्य तत्राभूतः क्षयसमयशिक्षी कल्या-
णान्निः निर्गतः किं स्त्रि ? और्वः वाङ्मयो वक्त्रिः अर्धवार्यासि सागर-
सत्त्वानि भिक्षा सर्वतः सगन्तात् उपरि परिणतः विस्तृतः किं
स्त्रि ? एष कात्याग्निद्वः संहारो दहृपोऽग्निः पातालमूलात्
आपातालमूलां जगतो स्थगयति दहति किं स्त्रि ? आं ज्ञातं रघुपतेः
रामस्य विशिखाः शराः वारां धाम्नि पद्मनिधौ प्रज्वलन्तः सन्तः
पतन्ति । अत्र निश्चयान्तवन्द्वातद्वारः सन्देहः प्रकृतेऽप्यस्य संशयः
प्रातिभोत्थितः शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त इति लिखेति सप्तधा ।
अग्निराहतम् ।

(ठ) वदति । मन्दाकिनीं सरनदीं मर्त्यसरितं कुर्वता सगरेण

विभीषणः । सखे सुयीव ! अतिशयाद्दृष्टेः खरमिदं
चेष्टितं रामदेवस्य यदनेन ।

निर्वाणं जलपात्रपीडितवलयैर्यस्मिन् युगान्तानलै-
र्यस्याभाति कुक्कुलमुर्मुरमृदुः क्रोडे शिखी वाडवः ।
तस्याप्यस्य कषातुसंक्रमकृतज्योतिःशिख्युडैः शरै-
र्दत्तचण्डद्वाम्निहम्बरविधिर्देवस्य वारांनिधेः ॥ ३२ ॥ (ङ)

सुयीवः । सखे विभीषण ! अदृष्टपूर्वमश्रुतचरं (ङ) च
रामभद्रचरितं कं न विस्मापयति । यज्जलान्यपि ज्वलन्ति

यत् ज्ञातः भगीरथेन यच्च पूर्वं तदयं सगरः नः अस्माकं कीर्तनं
कीर्तिरूपमित्यर्थः । अस्मिन्नपि अस्मात् सम्बन्धिन्यपीत्यर्थः प्रतिकूल-
वर्त्तिनि सति सदा शरश्रेण्यः कीर्णाः निक्षिप्ताः, हे वृद्धाः ! मत्पूर्व-
पुरुषाः ! सगरादय इत्यर्थः प्रयतः अस्मि युष्मान् प्रणमामीत्यर्थः इष्टम्
अवमन्नाकं कीर्तिं विलोपयितुमुद्यत इति क्रोधमिति भावः मयीति
शेषः । सुश्रुतं त्वजत, रामस्य अन्या अपरा गतिः उपायः का ? नास्ती-
त्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ङ) निर्वाणमिति । यस्मिन् सागरे युगान्तानलैः प्रज्वाल्यमानैः
जलपात्रेण पीडितं वलं वेषां तथाभूतैः निर्वाणं विनष्टमित्यर्थः । यस्य
शानरस्य क्रोडे वाडवः शिखी वडवानसः कुक्कुलमुर्मुर इव तुषानस
इव मृदुः मन्दः निष्प्रभ इत्यर्थः सन् अभाति प्रकाशते अस्मै रामदेवस्य
कषातुसंक्रमेण अग्निसंयोगेन कृताः ज्योतिषां शिख्युडायूडाः शिखा
इत्यर्थः वेषां तथाभूतैः सद्भिः तस्यापि तथामूतस्यापि देवस्य वारां निधेः
शानरस्य चण्डस्य अतितीक्ष्णस्य क्रोडस्थितादप्यधिकतेजस इत्यर्थः
द्वाम्नीः द्वावानसस्य हम्बरविधिः इहमव्यापारः दत्तः कृत इत्यर्थः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ङ) अश्रुतचरम् अश्रुतपूर्वं चरत् भूतपूर्वं इति चरत्प्रत्ययः ।

ततश्च ।

अन्योन्यास्तेष्वरक्षाविधिवलितवपुर्यष्टितुष्टं भुजङ्ग-
इन्द्रैरुहामदाहसुतसलिलमहागर्भमभ्रैर्व्यलायि ।
सर्वत्रावर्त्तमुद्रां विदधति जलधौ सायकैः पावकौयै-
रुक्तापायादसां च त्रिजगदभिभवन्निःसृतो विस्त्रगन्धः ११ (ख)

इनुमान् । सायकैः पुरोऽवलोक्य प्रपश्य च ।

सेयं देव ! भ्रुकुटिरचना मुञ्चतु त्वललाटं
ज्योतिश्चक्रस्तवकितशिख्यापदण्डं च बाणः ।
वारां मध्यादयमुदयते पद्मगीगौतकीर्त्तिः
सार्धं दारैर्नदपरिवृतः साञ्जलिर्यत्समुद्रः ॥ ३४ ॥ (त)
सर्वे । सकौतुकमवलोकयन्ति ।

(ख) अन्योन्येति । पावकौयैः आग्नेयैः सायकैः गरैः सर्वत्र
जलधौ आवर्त्तमुद्रां अभिवैभुष्यं विदधति सति समन्तात् घूर्णिते
सतीत्यर्थः । भुजङ्गइन्द्रैः पद्मगमिण्युनैः अन्योन्यास्तेष्वरक्षाविधिः
रक्तगोपायानुष्ठानं तदर्थं वलिता व्यापारिता वपुर्यष्टिः
गरीरदण्डः यस्मिन् तत् वधा तथा तुष्टं प्रीतम्, अभ्रैः मेघैः उदा-
मेन उत्कटेन दाहेन उक्तापेन सुतानि निर्गलितानि सलिलानि
येभ्यः तादृशा महान्तः विशाला गर्भा यस्मिन् तथामूतं वधा तथा
व्यलायि विलीनम् । तथा उक्तापात् वादसां जलजन्तूनां यादांसि
जलजन्तव इत्यमरः । त्रिजगत् अभिभवन् व्याकुलयन् विस्त्रगन्धः आम-
गन्धः निःसृतः निर्गतः । स्रग्धरावृत्तम् ।

(त) सेयमिति । हे देव ! सा इयं भ्रुकुटिरचना तव ललाटं
मुञ्चतु त्वललाटं, ज्योतिष्णं नेत्रमां चक्रेण निचयेन आवलिता शिखा

रामः । तर्हि संहृतं (घ) चैत्रभानवमिदमस्त्रम् ।

तत्पश्यः । आर्य ! एष (द) सन्धानसंहाररहस्यवेदो ।

ततःप्रविशति सौषधिनिषेको बह्व्रणपटुश्च सट्टो गङ्गावसुनेव ।

गङ्गा । सखि (ध) साविति ! न स्वैरं सञ्चरणविधिपरिक्रमणचमस्तरङ्गिणीनाथः । पश्य ।

न क्षुण्णानि मुरारिशूकरसुरैर्यानि चमाकर्षणे

मन्यानाद्रिविघट्टनैरपि चिरं भग्ना न येषां त्वचः ।

शान्तं यत्र च वासुकेर्विषशिखाज्योतिर्भिरस्याम्बुधे-

स्तान्यङ्गानि रघूद्वहस्य विविधैर्विहानि दग्धानि च ॥३५॥ (न)

यस्य तत्राभूतः यावच्च तनेति शेषः चापदब्धं धनुर्वष्टिं सञ्चत इत्य-
नेनाम्बुः । यत् यस्मात् पद्मगीभिः भुजङ्गीभिः मृता कीर्तिर्यस्य
तादृशः नदपरिहतः अयं ससृष्टः दारैः स्त्रीभिः नदीभिरित्यर्थः मार्जं
साङ्गुलिः कृताङ्गुलिः सन् वारां मध्यात् सन्निधाभ्यन्तरात् उदयते
उत्तिष्ठति । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(घ) चैत्रभानवं चित्रभातुरग्निः तद्देवतम् आग्नेयमित्यर्थः ।

(द) सन्धानेति । सन्धानसंहारयोः प्रयोगसंवरणयोः रहस्यं
मन्त्रं वेत्तीति तत्राभूतः । सौषधिनिषेकः प्रहारयुते दन्तौघश्च इत्यर्थः ।

(ध) साविति ! सवितुः सुते वसुने इत्यर्थः स्वैरं स्वेच्छया सञ्चर-
णमेव विधिः व्यापारः तस्य परिक्रमणे अनुष्ठाने क्षमः समर्थः स्ववसु-
स्थानविचरणव्यापारक्षम इत्यर्थः तरङ्गिणीनाथः नदीपतिः ससृष्टः ।

(न) नेति क्षमायाः पृथिव्याः कर्षणे उद्धरणे मुरारिशूकरस्य
वराहदेवस्य सुरैः यानि न क्षुण्णानि न दक्षितानि, तेषां त्वचः चमोश्च
चिरं दीर्घकालं मन्यानाद्देर्मन्दरस्य विघट्टनैः घर्षणैरपि न भग्नाः,
न क्षिप्ताः, यत्र च वासुकेर्नागराजस्य विषशिखाया ज्योतिर्भिः

सर्वे । यथोचितं परिक्रामन्ति ।

समुद्रः । सखेदम् । देवि (प) हैमवति ! प्रिये कालिन्दि !
कथमपराधी रामभद्रं द्रष्टुमिच्छामि ।

गङ्गा । रत्नाकर ! स एव रामभद्रोऽपराधी येन सगर-
भगीरथयशोराशौ त्वयि अपकृतम् ।

यमुना । भार्गवहीणाह ! किं नाम अवराहित्तणं जहिं
(फ) तत्क्षणमणुवत्तणम् (१) ।

समुद्रः । तर्हि बालनारायणं रामदेवमुपसर्पामः ।
न हि (ब) राकामृगाङ्गमण्डलमन्तरेण चन्द्रमणिरामन्दज-
लस्यन्दः ।

इति सर्वे परिक्रामन्ति ।

यमुना । उपसृत्य । दशरथनन्दन रामचन्द्र ! (भ) सगर-
भगीरथसरिसगोरवो दे समुद्रो संमुद्रो एस(२) ।

(१) भागीरथीनाथ ! किं नामापराधित्वं यदि तत्क्षणमणुवत्तणम् ।

(२) दशरथनन्दन रामचन्द्र ! सगरभगीरथसदृशगौराक्षे समुद्रः
समुद्र एव ।

शान्तं निवृत्तं दग्धं न शक्तमित्यर्थः अस्य अन्तर्धेः तानि अङ्गानि
रघूद्वयस्य रामस्य विशिखैः विज्ञानि दग्धानि च । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ।

(प) हैमवति ! हिमाचलप्रसूते गङ्गे इत्यर्थः कालिन्दि ! यमुने ! ।

(फ) तत्क्षणम् अपराधक्षणे अनुयत्तनं सेवार्थमनुगमनमित्यर्थः ।

(ब) राकामृगाङ्गमण्डलं सम्पूर्णचन्द्रमण्डलम् अन्तरेण विना ।

(भ) सगरेति । सगरभगीरथयोः सदृशम् अतुरूपं गौरवं यस्य

समुद्रः । साभ्यर्चयम् । (म)

इन्दुर्लक्ष्मीरमृतमदिरे कौस्तुभः पारिजातः

स्वर्मातङ्गः सुरयुवतयो देव ! धन्वन्तरिश्च ।

मन्वास्त्रेष्ठैः स्मरसि तदिदं पूर्वमेव त्वयात्तं

संप्रत्यम्भिः शृणु जलधनस्त्वा प्रपन्नः प्रयाधि ॥ ३६ (य)

रावः । सगौरवम् । भगवन् रत्नाकर ! नमस्ते नन्वहं

प्रयास्यो भगवतःसागरस्य तदेकवारमविनयो नयोवा
क्षम्यतां रामस्य ।

विभीषणः । किमुच्यते । ननु निसर्गनिरर्गलः (र)

पक्षपातो भवति भागीरथीनाथस्य ।

पीयूषाकर एष नित्यममुना धन्वन्तरिः सान्वयो

गङ्गावत्सभमस्य क्षणितमयं शोभासुधादीधितिः ।

तादृशः तव सगरे भगीरथे च यादृशं गौरवं कर्तव्यम् अस्मिन्नपि सागरे
तथैव कर्तव्यं पूर्वपुरुषसम्बन्धित्वादिति भावः ।

(म) साभ्यर्चयं ससत्कारं पूजापूर्वकमित्यर्थः ।

(ब) इन्दुरिति । हे देव ! त्वया पूर्वमेव इन्दुः, लक्ष्मीः,
रमृतं मदिरे, कौस्तुभः पारिजातं स्वर्मातङ्गः शिरावतः सुरयुवतयः
अप्सरसः धन्वन्तरिश्च तत् प्रसिद्धम् इदं सर्वं मन्वास्त्रेष्ठैः पुनःपुन-
र्मन्वजैः आत्तं मृहीतं स्मरसि ? स्वर्मातङ्गं शृणु जलमेव धनं यस्य
तथाभूतः जलमात्मधनः कश्चिः अहं त्वां प्रपन्नः प्राप्नः, प्रयाधि
आप्तापय किं करवाप्सीति शेषः । मन्दाक्रान्तादृतम् ।

(र) निसर्गनिरर्गलः स्वभावतः अप्रतिबन्धः पक्षपातः प्रचयः ।
भागीरथीनाथस्य वृद्धस्य ।

इत्यस्त्विव सतां मनःसु लिखिता सिन्धोः प्रशंसावलि-
जामात्रा भवतैव किंपुनरसौ लक्ष्मीगुरुः स्नाध्यते ॥ (ल)

रामसमुद्रौ । सलज्जमासाते ।

विभीषणः । देव ! का पुनरसौ वर्णनावर्णिका (व) यथा
रत्नाकरचरितमावेद्यते । पश्य ।

(श) धत्ते यत्किलकिञ्चित्तैकगुरुतामेषीदृशां वारुणी
वैधुर्यं विदधाति दम्पतिरुषां यच्चन्द्रिकाद्रं नभः ।
यत्पीयूषभुजां च मन्मथसुहृन्नित्यं वयः सम्पदां
यत्तन्मयीरधिदैवतं च जलधेस्तच्चित्रमाचेष्टितम् ॥३८॥

(न) पीयूषाकर इति । एष जलनिधिः पीयूषस्य अमृतस्य
आकरः सन्निः, असुना नित्यं सततं धन्वनरिः सान्धयः सर्वं यः अस्मान्
धन्वनरिर्जात इत्यर्थः । अस्य चेष्टितं गङ्गायाः वल्लभं प्रियम् । अयं
गोभया सौन्दर्येण सुधादीधितिः चन्द्रः । तातः सुधादीधितेरिति
पाठे अयं सुधादीधितेः चन्द्रस्य तातः पिता, इति एवमकारा
सिन्धोः समुद्रस्य प्रशंसावलिः सतां साधूनां मनःसु लिखिता चित्रिणा
अस्तीति शेषः । जामात्रा भवता असौ लक्ष्मीगुरुः कमलापिता
समुद्रः किं पुनः स्नाध्यते प्रशस्यते भवान् जामाता सन् अवश्यमेव
अशुरं स्तोतुमर्हति तेनास्य न स्नावा, साधूनां मनसि अस्य या गुणा-
वलिर्लिखितास्ति तेनैवास्य प्रशंस्येति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

(व) वर्णनेति वर्णनाया रचनाया वर्णिका अक्षरम् । रत्नाकरस्य
समुद्रस्य चित्रम् आलेख्यम् ।

(श) धत्ते इति । वारुणी मदिरा एषीदृशां नृगालीनां यत्
किलकिञ्चित्तैकगुरुतां किलकिञ्चित्तस्य विलासविशेषस्य हर्षात् इदितगी-
तादिव्यामित्रं किलकिञ्चित्तमिति वचनात् एकगुरुतां मुख्याचार्यकं

शपीवः । ईदृश एव महिमा भगवतः सागरस्य । यतः ।
 या स्त्रीणामधिदैवतं गिरिसुता तत्सोदरः सानुमान्
 मैनाको रजताकरः सुतनयः शैलेश्वरो येन सः ।
 पक्षच्छेदसमुद्यतेन्द्रकुलिशत्रासान्निलीय स्थितः
 सोऽप्येतस्य करालकुक्षिकुहरे पातालजम्बालिनि ॥३८॥ (घ)
 अपिच ।
 वहति भुवनश्रेणीं शेषः फणाफलकस्थितां
 कमठपतिना मध्ये पृष्ठं सदा स च धार्यते ।

धत्ते मदिरापाने स्त्रियः नाना विभ्रमान् प्रकटयन्तीति भावः । चन्द्र-
 कया आर्द्रं नभः आकाशं यत् दम्पत्योः कृपां वैभुष्यं क्रोधमानि-
 विदधाति चन्द्रोदये मानिन्या मानहानिश्च भामभङ्गादिति भावः ।
 पीयूषभुजाम् अमृताग्निनां देवानां यत् नित्यं सततं मन्त्रावसृष्टत्
 काममित्यं वयः यौवनं लक्ष्मीः सम्पदां यच्च अधिदैवतं यत्र लक्ष्मी-
 स्तत्रैव सम्पद इति भावः तत् सर्वं लक्ष्मणेः चित्तम् अद्भुतम् आर्षोऽतः
 कार्यं शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) येति । स्त्रीणामधिदैवतम् अधिष्ठात्री देयता या गिरि-
 सुता पार्वती सर्वांशमेव स्त्रीणां भवान्या अंशरूपत्वात् उक्तञ्च देवी-
 माहात्म्ये स्त्रियः समस्ताः सकृदा जगत्सु इति तस्याः सोदरः
 सानुमान् पर्वतः मैनाकः, येन मैनाकेन स प्रसिद्धः रजताकरः
 रौप्यस्त्रानिः शैलेश्वरः पर्वतराजः सुतनयः सुपुत्री अभवदिति शेषः,
 सोऽपि मैनाकः पक्षयोश्छेदाय समुद्यतस्य इन्द्रस्य यत् कुलिशं दञ्जं
 तस्मात् त्वासात् निलीय आत्मानं गोपायित्वा एतस्य पातालजम्बालिनि
 पातालरूपकर्ह्मवति कराळे भीषणे कुक्षिकुहरे उदराभ्यन्तरे स्थितः ।
 एतेनास्य अतिविशालत्वं सूचितमिति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

तमपि कुरुते क्रोडाधीनं पयोधिरनादराद्

अहह ! महतां निःसीमानचरित्रविभूतयः ॥ ४० ॥ (स)

समुद्रः । सप्रचयास्त्रयम् ।

मुञ्चद्भिरग्रमनलं विशिखप्रकाण्डै-

र्महाहडम्बरसमर्पणकेलिकाले ।

देव ! स्मृतं न कथमित्यपि यत्किलाहं

लक्ष्मीसखः क नु युगान्तशयः शयिष्ये ॥ ४१ ॥ (ह)

रामः । अञ्जलिं बद्धा । मा पुनरविमयोद्धटनेन (क्ष)मां लज्जा-
यत् नदीनाथः ।

समुद्रः । गङ्गायमुने गति ।

(स) वक्तुमीति । शेषः अनन्तः फणाफलके स्थितां भुवनश्रेणीं
जगतीं वदति स च शंभुः कमठपतिना कच्छपराजेन मध्यं पृष्ठं पृष्ठस्य
मध्यं सदा च धार्यते । पयोधिः समुद्रः तं कमठपतिमपि अनादरात्
अप्रलीलया क्रोडाधीनं क्रोडस्य कुरुते, अहह आश्चर्यं, महतां चरित्र-
विभूतयः चारित्र्यसम्पदः निःसीमानः निरवधिकाः । पृथ्वीवृत्तम् ।

(ह) मुञ्चद्भिरिति । देव ! उग्रम् अनलं मुञ्चद्भिः वर्षद्भिः
गिगिष्वप्रकाण्डैः विशिखेषु शरैषु मध्ये प्रकाण्डा वृद्धन्तः तैः अति-
भीषणैः शरैरित्यर्थः सभ दाहडम्बरस्य दाहव्यापारस्य समर्पणमेव
केलौ तस्य काले युगान्तशयः युगान्ते प्रलये शेते इति तद्योक्तः अहं
लक्ष्मीसखः लक्ष्म्या महेत्यर्थः क नु कुत वा शयिष्ये शयनं करिष्यामि
इत्यपि न किञ्च नैव स्मृतम् ? । यत्तन्तिलकं वृत्तम् ।

(क्ष) क्षयिनयेति । अविनयस्य अशिष्टाचारस्य उद्धटनेन उत्था-
पनेन ।

कमण्डलोर्ध्वं ह्यकरायभूषणा-

दियं प्रसूता भवमौलिभूषणम् ।

इयं च देव ! द्युमणेस्तरङ्गिणी

त्वदन्वयस्य प्रथमा सुवासिनी ॥ ४२ ॥ (क)

रामः । देवि चम्बिकापतिधृते ! मन्दाकिनि ! मातर्मर्त्त-
ण्डनन्दिनि यमुने ! एष रामोऽभिवादयते ।

उभे । रविकुलालङ्करण राम ! अविरलं (ख) समरस-
भारं वह ।

समुद्रः । रामं प्रति । नियुज्यतामयं जनः ।

रामः । नन्वहं नियोज्यो (ग) भगवतः किं पुनः प्रकृतं
कर्मणि सहायमिच्छति रामः ।

समुद्रः । विशेषं श्रोतुमिच्छामि ।

गङ्गा । कृतं वाग्विस्तरेण ।

द्रव्यार्णवमहार्णवस्य पीतपात्रमिव स्थिरम् ।

(क) कमण्डलोरिति हे देव ! ब्रह्मणः करस्य अपभूषणात् श्रेष्ठा-
नङ्कारात् कमण्डलोः भवस्य हरस्य मौलिभूषणं शिरोरत्नभूता इयं
गङ्गा प्रसूता लदुभूता । इयञ्च त्वदन्वयस्य तव वंशकरस्य द्युमणेः
सूर्यात् प्रसूतेति शेषः प्रथमा आद्या सुवासिनी सुसौरभिर्वा तर-
ङ्गिणी नदी यमुनेत्यर्थः । वंशस्थविलं वृत्तम् ।

(ख) अविरलं महान्तम् ।

(ग) नियोज्यः किङ्करः । सहायं त्वामिति शेषः अपवा सहायं
साहाय्यं भवत इति शेषः ।

द्रुतमारभ्यतां सेतुरखर्वः पर्वतोत्तमैः ॥ ४३ ॥ (घ)

सर्वे । विस्मयन्ते ।

समुद्रः । यथाऽऽवेदितं (ङ) त्रिस्तोतसा मणिमञ्जकवाला-
चलमध्यमध्यासीनं वाडवदहनमुत्तरेणानन्तनागाङ्कपर्यङ्क-
गायिनं भगवन्तं दक्षिणेन योऽयं द्रुतेन्द्रनीलश्यामलः सलि-
लस्कन्धः स प्रदेशो निर्विबन्धः सेतुबन्धस्येति ।

रामः । विहस । भगवन् ! किल यावाणः (च) कथं
प्रवन्ते ? ।

समुद्रः । (छ) महामुनिवितीर्णवरस्य विश्वकर्मसूनोर-
रातिवनदावानलस्य नलस्य करतलस्पर्शप्रभावेण ।

(घ) इहेति । इह एषु अर्थवस्य महत्सु अर्थःसु जलेषु स्थिरं
निश्चलं पोतपात्रमिव समुद्रयानमिव अखर्वः महान् सेतुः पर्वतोत्तमैः
पर्वतश्रेष्ठैः द्रुतं शीघ्रम् आरभ्यताम् ।

(ङ) त्रिस्तोतसा मन्दाकिन्या, मणिमान् यञ्जकवालाचलः तस्य
मध्यम् । वाडवदहनमुत्तरेण वाडवान्नेरुत्तरस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थः ।
अनन्तेति । अनन्तो नाम यो नागः भुजङ्गः तस्य अङ्गः उलङ्गः एव
पर्यङ्कः तस्मिन् शेते तथोक्तं भगवन्तं नारदवत् दक्षिणेन नारायणस्य
दक्षिणप्रदेशे द्रुतं गलितं यत् दन्द्रनीलं तद्वत् श्यामलः सलिलस्कन्धः
जलराशिरित्यर्थः । निर्विबन्धः निष्प्रत्यूहः निर्बाध इत्यर्थः ।

(च) यावाणः प्रस्तराः ।

(छ) महामुनीति । महामुनिना केनचिन् वितीर्णः दत्तः दरो यस्य
तदाभूतस्य । अरातिः गतुरेव वनं तस्य दावानलस्य दाहकस्य गतु-
नपस्य इत्यर्थः ।

मर्ते । महदाश्चर्यम् ।

नेपथ्ये । महान् कलकलः ।

सनाकर्षितकेन हनुमान् । तदिदमत्रभगतो मकराल-
यस्य वचनमुपश्रुत्य हृष्यतां कपिवल्लानामेष (ज) कराट्ट-
हासमांसलः कलकलः ।

समुद्रः । रामभद्र ! किमपि वाञ्छन्तु (झ) वानरवीराः
सकलकपिकुलानुग्राही पुनरयं मार्गो न सर्वे हनूम-
न्तस्तदमुं मलयतटीविटङ्गमधिरुह्य पश्यतु सेतुबन्धप्रदेशं
रामः ।

रामः । यथाह धन्वन्तरेः प्रसविता (ञ) । सप्रचयम् ।
अपार भगवन्नकूपार ! रामदुर्विनयसत्रणान्यङ्गानि तत्साध-
यतु निजं पातालनिलयं परमनुगृहीतोऽस्मि ।

समुद्रः । यथाह सप्तमी वैकुण्ठावतारः (ट) । अथ गम्यते
गङ्गायस्तुनाभ्यां सह निष्क्रान्तः । सर्वे समारोहणं नाटयन्त्युपविशन्ति च
नेपथ्ये ।

भो नागनाथ ! हरिकच्छप ! दिव्यमल्ल !

स्वस्त्यस्तु वः क्षणमितः कुरुतापसर्पम् ।

(ज) कराट्ट अट्टहास इव मांसलः विहासः महानित्यर्थः ।

(झ) किमपि वाञ्छन्तु अभिलषन्तु ।

(ञ) प्रसविता जनयिता । रामेति रामस्य दुर्विनयेन अत्रिटा-
चारेण सत्रणानि व्रश्चितानि । साधयतु गच्छतु ।

(ट) वैकुण्ठेति । वैकुण्ठस्य नारायणस्य अवतारः राम इत्यर्थः
सप्रः सप्तानां परणः मीनकूर्मकोकनद्वि वासनपरशुरामेभ्यः अनन्तर-
इत्यर्थः ।

अध्यावयं ननु रघूद्वहकीर्तिहेतुः

सेतुः प्रसर्पति दशाननधूमकेतुः ॥ ४४ ॥ (ठ)

अपिच ।

यादांसि ! हे चरत सङ्गतगोततन्त्रं

वामेन चन्दनगिरेरुत दक्षिणेन ।

नां चेन्निरन्तरधराधरसेतुसूति-

राकल्पमेव न विरंस्यति वो वियोगः ॥ ४७ ॥ (ड)

सुग्रीवः । हनूमन् ! आदिश्यन्तां सेनापतयः पर्वता-

नयनाय ।

हनूमान् । यदादिशति स्वामो । सर्वतो निरूप्य ।

(ठ) भो इति भो नागराज वासुके ! इतिकच्छप ! कुमायार ! दिव्यमत्स्य ! रात्स्यावतार ! वः युष्माकं स्वस्ति शुभमस्तु, इतः अस्मात् प्रदेशात् क्षणम् अपसर्पं कुरुत पलायध्वमित्यर्थः । ननु भोः अत्रो मसुद्धे रघूद्वहस्य रामस्य कीर्तिहेतुः ययस्करः दशाननस्य रावणस्य धूमकेतुः उत्पातविशेषस्वरूपः अयं सेतुः आरब्धो भवतीत्यर्थः । वसन्त-गितकं वृत्तम् ।

(ड) यादांसीति । हे यादांसि ! जलजन्तवः ! चन्दनगिरेः मलयस्य वामेन उत अथवा दक्षिणेन सङ्गतं चिरसहवाससुहृद्भावं गोततन्त्रं वंशपरम्परां चरत भवतां परस्परं येन सह यस्य मैत्रमस्ति स तेन सह सङ्गावज्जनितमालापादिकं करोतु इति भावः । नो वेत् वः युष्माकं निरन्तरैः भीरुभिः धराधरैः यैः सेतुः तस्मात् सूतिः उद्भवः यस्य तादृशो वियोगः आकल्पमेव प्रसवकाशावधि एव न विरंस्यति न विरतो भविष्यति । वसन्ततिनकं वृत्तम् ।

दृष्यद्विक्रमकेलयः कपिभटाः ! शृण्वन्तु सुग्रीवजा-
मात्रां मौलिनिवेशिताञ्जलिपुटाः सेतोरिह व्यूहने ।
दोर्दण्डद्वयताडनस्रयधराबन्धोद्धृतान् भूधरान्
आनेतुं सकलाः प्रयात ककुभः किं नाम वो दुष्करम् ? ॥ ४६ (ठ)

सुग्रीवः ।

आनयन्तु कपयो महागिरीन्

अङ्गदस्तु सपदि प्रतीच्छतु ।

त्वं नलः प्रवक्ष्यबाहुविक्रमः

सेतुबन्धविधये निर्योजय ॥ ४७ ॥ (ण)

सर्वे समाकर्षितकेन ।

(ठ) दृष्यदिति । दृष्यन्तः साहस्यारा विक्रमकेलयः पराक्रमवि-
हारा वेषां तादृशाः कपिभटाः वानरवीराः मौलिषु शिरःसु निवेशि-
तम् अञ्जलिपुटं यैः तेषांभूताः सन्तः इह सेतोः व्यूहने विन्यासे
निर्माणाश्चर्मित्वर्थः सुग्रीवजाम् आत्रां शृण्वन्तु । यूयं सकलाः सर्वे
दोर्दण्डद्वयस्य बाहुयुगजस्य ताडनेन स्रयाः शिथिला ये धराबन्धाः
भूतबन्धनानि तेभ्यः उद्धृतान् उत्पाटितान् भूधरान् पर्वतान् आनेतुं
ककुभः दिशः प्रयात गच्छत, वः युष्माकं किं नाम दुष्करम् अवाध्यं न
किमपि दुष्करमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ण) आनयन्त्विति । कपयः महागिरीन् आनयन्तु, अङ्गदस्तु
सपदि प्रतीच्छतु गच्छातु आनीतान् निरीनिति शेषः । त्वं नलः
प्रवक्ष्यो बाह्वोर्विक्रमो यस्य तवाविधः अतः सेतुबन्धविधये सेतोर्बन्धनार्थं
निर्योजय व्यवहर, सहस्रांशुषि पातय इत्यर्थः तानिति शेषः । इन्द्र-
वज्रावृत्तम् ।

हनूमान् । विहस्य । आपदिनीतः (त) किमपि वर्त्तते
धारिराशिः । यत्सेतुबन्धविहितये निजप्रतीहारशोण-
मुखेन शिक्षति जलचरमहासत्त्वानि ।

सुग्रीवः । सखे हनूमन् । गच्छ आह्वय वानरद्वयं (थ)
यन्निवेदयति सेतुबन्धविधिं रामदेवाय ।

हनूमान् । निःसृत्य वानराभ्यां सह प्रविश्यैतो कपित्थदक्षित्यौ
निवेदयतः ।

कपित्थः । देव ! प्रेक्ष एसा (द) वेलावगुम्भूलिदसण
निवेसिदपव्वदपव्वभाराणं वाणराणं निरन्तरा रिञ्छेल्लो
चदुद्दिसं गयणङ्गणि सेतुबन्धविधिमासुत्तयन्ती विप्र-
रदि । (१)

(१) देव ! प्रेक्ष एसा वेलावगुम्भूलिनारा निवेगितपूर्यतमा-
भाराणां वाणराणां निरन्तरा प्रविश्यैतुर्दियं गगनाङ्गणे सेतुबन्धवि-
धिमासुत्तयन्ती विप्ररति ।

(त) आपदिनीतः आपदा रामक्रोधजनितया आपदा विनीतः
गिहः । सेतुबन्धविहितये सेतुबन्धविधानार्थं निजप्रतीहारस्य स्वकीय-
दीधारितस्य शोणस्य मद्विशेषस्य मुखेन शिक्षति उपदिशति ।

(थ) यत् वानरद्वयमित्यर्थः ।

(द) वेलेति । वेलावनेभ्यः तोररण्येभ्यः उच्छूलिताः शर-
क्षुण्डविशेषा यया तथाभूता । निवेगितेति निवेष्टितः आनीय स्थापितः
परितानां प्राग्भाराः प्रक्षटभाराः अति भारवन्तः परिता इति यावत्
यैस्तादृशनाम् । निरन्तरा गोरन्ता अविच्छिन्नेत्यर्थः । आसुत्तयन्ती
विरचयन्ती साधयन्तीत्यर्थः ।

रामः । अहो ! पराक्रमातिशयः शान्तावगाशामहो !
महिमा महार्णवस्य यदेतदपि (ध) वसुन्धराधरा उद्भियन्ते
प्रधानेनाप्येवंविधे भूयसि भारे हस्तः सहस्तः ।

इतिव्यः । एव सेतुकन्दलैककन्दो भवत्पराक्रममहोदह-
महाकुसुमं सीताविरहविच्छेदसमारम्भस्यमनं रत्ना-
करसान्ध्यमप्रथमावतारो निवेष्टितः मिलोच्चयसप्तयो
मलेन ।

कपिलः । (न) पिक्वाविददाप्रदङ्गणसम्भरा पिक्वीददु-
क्षोत्तमदप्यहा पप्रदिदपप्रवसधातुहवा स्वपपठिचिप्रसप-
सकविकुला पिठ्ठाविददुठ्ठमिएन्दविन्दा गपपप्रग-
दपवक्रमपुक्कवाणं पप्रवेवयरएण पिम्बुदुबुडा यत्तकर-
दसमंतुसपतारिदा सचरन्ति सेतसीमन्तनि धरणी-
धरा ॥ (२)

(१) निर्वापितदावदङ्गणसम्भरा निर्धीतदुग्धोत्तमदपाः प्रकठितपञ्च-
वर्णधातुहवाः । पप्रपरिचितसककपिकुला निष्ठापितदुष्कणेन्दुहवा
गगनाङ्गणगतपुक्कमहुक्कवानां प्रप्तेपयरवेण निर्दिसुहुडा यत्तकरतया-
पप्रसपतारिताः सचरन्ति सेतसीमन्ते धरणीधराः ।

(ध) वसुन्धराधराः पर्वताः । सहस्तः हस्तः भारप्रहृष्टाय प्रस्तुत-
भिति भोवः ।

(न) निर्वाचितेति । निर्वापितः दावदङ्गणस्य दावाङ्गः । उक्तरः
पराक्रमः वेत्ता तादृशः । निर्धीताः आचिताः दुग्धोत्तमवत् हर्षा
अहङ्कारा वेदां तजामूताः प्रकठिताः प्रकाशिताः प्रहृष्टाः आहृष्टा
वेत्ता तजामूताः अहङ्काराः अहङ्कारं परिचितं अहङ्कारं अहङ्कारं वेत्ता तजामूताः

रहितः । एवमेवैतत् । यथा निवेदितं कपित्थेन ।
 शीर्षस्वात्ययनं विधाय शिखिनः कृत्वा च वारां निधे-
 र्मर्द्यादास्यजनं नलप्रणिहिताः प्राप्तास्तनं रंइसा ।
 उन्मज्जन्ति महावराहमलिनात् पातालजम्बोततो
 वेगोद्गारितिमिङ्गिलैकवसतेर्द्राक् सर्वतः पर्वताः ॥४८॥(प)
 विन्दन् ।

उत्खातः कपिभिर्गिरिर्नभसि यः सम्भाव्यते विन्दरा-
 द्दकोऽप्येव करोति सेतुघटनं नीरम्भमध्याविति ।
 सोऽपि व्यञ्जितयोगनिद्रकपिलव्यापारपूतात्मसु
 प्रचितोऽप्यु सहस्रभागभरषेऽप्यस्य कं नाम चमः ॥४९॥(फ)

विधाः निष्ठापिताभि निःशेषेण तापिताभि विनशीलतानीति बाधश्च
 पर्वतोद्गारवादिभि भावः । दुष्टानि जलेन्द्राणां सिंहानां इन्द्रानि जेतु
 तवाविधाः । प्रकोपणरवेण निक्षेपवेगेन निर्हन्तानि जाताभि जुहु-
 दानि अलस्कौटा जेषां तवाभूताः नलस्य करतवाप्येष तलनात्
 उद्गारवात् तारिताः अन्धवि स्थापिता सेतुवीमन्ते वीमन्तकूपे सेतो
 इत्यर्थः ।

(प) शीर्षेति । जलेन प्रणिहिताः स्वापिताः पर्वताः शीर्षस्य
 शिखिनः बाधवानलस्य आत्ययनम् अतिभोजनं विधाय स्वनिष्ठानि इत्य-
 जाताभि अग्निरुच्ये निक्षिप्येत्यर्थः वारां निधेः सहस्रस्य नर्द्यादास्यजनं
 स्थितिबहुलं कृत्वा च रंइसा वेगेन तनं प्राप्ताः वनः वेगेन उद्गिरन्ति
 उल्लिखन्तीति तबोक्तानां तिमिङ्गिलानां अलवरविशेषाणां एकवसतेः
 मृत्वावासात् महावराहेण तत्स्थित्या इत्यर्थः मलिनात् आविनात्
 पातालजम्बोततः रवातलपङ्कजात् द्राक् भटिति सर्वतः वनज्जात् उन्म-
 ज्जन्ति । गार्हपत्यिकीकृतं वृत्तम् ।

(फ) उत्खात इति । कपिभिर्उत्खातः उत्पाटितः यः दकोऽपि,

कपिभ्यः । (ब) गुरुहाकुहरपट्टदुष्टमंशरां तरुक्खन्धेणि-
 मससंखिणिलक्खका विसमसिलाअलुज्झिदप्फुडिदसुत्ति-
 संपुटसुत्तमोत्तिअकरम्बिदणिअम्बा तलप्परुटसेवालजडि-
 लबन्धा जलनिविडपक्खपालिमन्दसंचरणा चिरवीसअप-
 नेविअकमलणाहमच्छकुलतिमिड्डिलरुद्धकन्दरदन्ता उपरि-
 गिवडत्तमहिहरपव्भारुसोडणभएण किंकिं ण कुणन्ति-
 भिलुअभसंचआ (३) ।

(३) गुरुगुहाकुहरप्रविष्टदुष्टमकरास्तदस्त्वन्निपत्यगङ्गिनीलक्षका वि-
 प्रसंगिवातलोडिक्तस्फुटितशुक्तिसम्पुटसुक्तमौक्तिककरम्बितानितम्बास्तल-
 प्ररुद्धबैवालजटिलबन्धा जलनिविडपक्षपालिमन्दसंचरणाचिरविश्रम्भ-
 तस्त्वत्कमलनाभमत्स्यकुलतिमिड्डिज्जारम्बदन्दरध्वान्ता उपरिनिपतन्मही-
 भरप्राग्भारोल्लोडनभवेन किं किं न कुर्वन्ति शिखोद्धयसञ्चयाः ।

यं गिरिः पर्यतः विस्तरात् स्वाययवदैर्घ्यात् अथौ समुद्रं नीरम्भं
 निरयकाशं यथा तथा सेतुघटनं करोति इति नभसि आकाशे सम्भा-
 व्यते, सोऽपि वाञ्छिता प्रकटिता योगनिद्रा येन तादृशस्य कपिलस्य
 गारायणस्य व्यापारेण अवस्थित्वा पूमाः पयिस्वीकृता आत्मानः येषां
 तथाभूतेषु अप्सु सलिलेषु प्रक्षिप्तः सन् अस्य समुद्रस्य सहस्रभागभरणे-
 ऽपि क क्षमो नाम ? नैव क्षम इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ब) गुर्विति । गुरुषु महत्सु गुहाकुहरेषु गुहाभ्यन्तरेषु प्रविष्टा-
 दुष्टा मकराः येषां तादृशाः, तरुक्खन्धेषु वृक्षप्रकाण्डेषु, निपत्य गङ्गि-
 नीनां लक्षकं येषां तथाविधाः, विषमेषु उन्नतानतेषु शिखानतेषु उडि-
 ताणि परिलक्ष्णानि स्फुटितानि शुक्तिसम्पुटेभ्यः सुक्तानि निःसृतानि

दधित्यः । सुखे ! साधु निवेदितं राम देवाय ।

रामं प्रति ।

यस्मिन्नयं किलिकिलामुखरो विमर्द-

स्तत्र ध्रुवं धृतमहीधरपातशङ्काः ।

दम्भोलिपातभयतः खमनुत्पतन्तः

सर्पन्त्यधो निभृतमद्रिमहाशकुन्ताः ॥ ५० ॥ (भ)

हनुमान् ।

यं यं गिरिं क्षिपति वानरवर्गं एष

वारां निधौ निपतता ननु तेन तेन ।

यानि मौक्तिकानि मुक्ताफलानि तैः करम्बिताशुम्बिता नितम्बा मध्यभागा
येषां तथाभूताः तलेषु प्रकटैः सञ्जातैः शैवालैः जटिलः वन्धः येषां तथा-
पिधाः जलेन निविडा घनाः आद्रा इत्यर्थः याः पक्ष्मपानयः पक्ष्मश्रे-
ण्यः ताभिः सन्दं मञ्जर्यं येषां तादृशाः, चिरविम्वन्धेण चिरविम्वान-
सेन चिरादस्यामेनेत्यर्थः प्रकृतं जातं कमलं नामौ यस्य सः नारायणः
नखकुलानि तिमिकिलाश्च तैः चारब्धं कन्दरेषु गुहासु ध्वानं येषां
तथाभूताः । गिलोञ्चवानां पर्यतानां सञ्चयाः । उपरि निपततां मही-
धराणां प्राग्भारस्य प्रकटस्य भारस्य उत्कोडनात् उत्पीडनात् भवेन
भीत्वा ।

(भ) यस्मिन्निति । यस्मिन् प्रदेशे अयं किलिकिलामुखरः विमर्दः
पर्वतोत्पाटनव्यापार इत्यर्थः तत्र ध्रुवं निश्चितम् अद्वैतः पर्वतस्य महा-
शकुन्ताः महानः पक्षिणः धृवा महीधरस्य पातात् शङ्का यैः तथा-
भूता दम्भोलिपातात् वज्रपातात् यत् भयं तस्मात् खम् व्याकाशमनु-
सतन्तः सन्तः निवृत्तं निःशब्दं यथा तथा अभः सर्पन्ति गच्छन्ति ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

द्राक् मन्दराहतसुधाकवलामराणां

संस्थाप्यते मधनधीर्जलमानुषाणाम् ॥ ५१ ॥ (म)

वक्ष्यते । वानरवर्म । आर्य ! (म) कथापरम्परोपश्रुतानि

अथय समुद्रयादांसि ।

क्षिप्तो गिरिः कच्छपपृष्ठपीठात्

संघट्टवेगोच्छसितोऽनुपाती ।

आसीकृतोऽयं तिमिना किमन्यत्

सचापि लोलेन तिमिङ्गलेन ॥ ५२ ॥ (र)

(म) वं वमिति । एष वानरवर्मः यं यं गिरिं वारां निधौ क्षिपति, ननु निश्चितं निपतता तेन तेन गिरिणा द्राक् भटिति मन्दरेण आहतायाः मर्दितायाः सुधायाः कवलेन पासेन अमराणां मृत्युवर्जितानां असमाहृताणां मधनधीः मन्यनपुद्भिः संस्थाप्यते अन्यते । मन्दरमन्वनकासे स्थिता असमाहृता मन्दराघातलुटितायाः सुधाया बिन्दुभक्षणेन अमरत्वं प्राप्ताः सास्मृतं यदा यदा पर्वतः सागरे पाल्यते तदा तदा तत् पूर्वतनमन्दरमन्वनव्यापारं अरन्तीति भावः । वसन्तश्चिकं वसम् ।

(व) कथेति । कथानाम् आख्यानानां परम्परया उपश्रुतानि आकर्षितानि न तु कदापि दृष्टानीति भावः ।

(र) क्षिप्त इति । क्षिप्तः अग्रासि निक्षिप्तः सन् अनुपाती कच्छ-यस्य कूर्मराजस्य पृष्ठमेव पीठं तस्मात् सङ्घट्टवेगेन प्रतिघातजवेन उच्छ-क्षितः उच्छम्नीकृतः अयं गिरिः पर्वतः तिमिना अक्षरविशेषेण आसी-कृतः भक्षितः, अन्यत् किं वक्तव्यमिति शेषः स चापि तिमिः लोलेन सहस्रेण तिमिङ्गलेन तद्भक्षकजलचरविशेषेण आसीकृत इति शेषः । उपजातिवृक्षम् ।

रामः । वत्स लक्ष्मण ! अत्यल्पमिदमुच्यते ।
अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम तथा चास्ति तिमिङ्गिलः ।
तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघवः ॥ ५३ ॥ (ल)
अपिच ।

क्षिप्तो गिरिर्जलधिवन्धविधौ नलेन
यात्येकतः शकुलशावविवर्त्तनाभिः ।
अप्यन्यतः कमठडिम्भनिशुम्भनेन
सेतुः कथञ्चिदिति सर्पति मध्यमवेः ॥ ५४ ॥ (व)

दर्शित्यः ।

यद्ग्रावाणः प्रवन्ते यदपि च जलध्विर्बध्यते लोष्टलीलां
बिभ्राणा यत्कपौन्द्रेः करतलतुलनादाक्रियन्तेमहीधराः ।
यन्नष्टं दिव्ययोर्द्राक्कमठशकुलस्योः पुत्रपौत्रप्रपौत्रै-
र्मार्गात्तद्देव ! सिन्धौ रजनिचरपतेर्नाशहेतुः स सेतुः ॥ ५५ ॥ (श)

(ल) अस्तीति । तिमिर्नाम मत्स्यः अस्ति विद्यते तथा तिमिं
गिलतीति तथोक्तः मत्स्यश्च अस्ति, तिमिङ्गिलं गिलतीति तथोक्तः अपि
मत्स्यः अस्ति, राघवो नाम सत्स्यः तस्य तिमिङ्गिलगिलस्य गिलः मत्स्य-
कोऽपि अस्ति ।

(व) क्षिप्त इति । नलेन जलधिवन्धविधौ ससृङ्गवन्ध्यापारे
क्षिप्तः गिरिः एकतः एकस्यां दिशि शकुलशावानां विवर्त्तनाभिः चाल-
नाभिः याति । अन्यतः अन्यस्यां दिशि अपि कमठडिम्भानां कण्ठप-
शिम्बूनां निशुम्भनेन प्रतिघातेन यातीति शेषः । इति हेतोः सेतुः
अन्तेः सागरस्य मध्यं कथञ्चित् सर्पति चलति ।

(श) यदिति । हे देव ! ग्रावाणः प्रसाराः यत् प्रवन्ते, यदपि

सुवीरः । इदमपरमुपस्थितं सेतुबन्धे विघ्नान्तरम् ।

तावत् क नाम गिरयः श्रितसेतुबन्धा

रन्ध्रान्ति पाथसि समुत्थितपाञ्चजन्ये ।

यावत्तदुच्छलितदिव्यनदीसहस्रै-

रापूर्य्य दुस्तरतरः क्रियते समुद्रः ॥ ५६ ॥ (घ)

विभीषणः । इदं चाह, ततरम् ।

• यावन्निपातरयकीर्णमशेषमर्णो

व्यावृत्य संलगति नो ककुभां मुखेभ्यः ।

तावत् स्वमुक्तमपि चित्रमपां निधाना-

दाकृष्य शैलमयमुत्पतितः प्लवङ्गः ॥ ५७ ॥ (ग)

लक्ष्मिः समुद्रः बध्यते यश्च कपीन्द्रैः वानरप्रवरैः करतलतुलनात्
जुजतलोद्धरणात् लोष्टानां लीलां विभ्राणा महीधराः पर्वताः आहि-
यन्ते आनीयन्ते, यश्च दिव्ययोः कमठशकुन्तयोः पुत्रपौत्रप्रपौत्रैः शावक-
वधैरित्यर्थः मार्गात् नष्टं पलायितं तत् तस्मात् मिन्धो न सेतुः
रजनीवराणां राजसानां पत्न्युः रावणस्य नागहेतुः विनाशकारकमि-
त्यर्थः । सग्वराहृतम् ।

(घ) तावदिति । समुत्थितं पाञ्चजन्यं यस्मात् तादृशे पाथसि
जने सासुद्रे इत्यर्थः श्रिताः सेतुबन्धा यैः तथाभूता गिरयः तावत्
क नाम कुत्र खलु रन्ध्रान्ति जलान्याहवन्तीत्यर्थः । यावत् तेभ्यः
गिरिभ्यः उच्छ्वितानां निर्गतानां दिव्यनदीनां सहस्रैः आपूर्य्य समुद्रः
दुस्तरतरः अतिदुस्तरः क्रियते । गिरिभिः सेतुबन्धेऽपि तच्चिःखत
नदीस्रोतीभिरापूरणात् समधिकदुस्तरत्वमिति भावः ।

(ग) यावदिति । निपातस्य रवेण वेगेन कीर्णं विचित्रम् अर्णो
शेषकं अर्थः अर्णं व्यावृत्य उत्पन्न ककुभां दिशां मुखेभ्यः नो संलगति,

अपिच ।

श्रीर्वः शिखी वसति यत्र हरिश्च यत्र

चत्रासुराः शिखरिणश्च पतञ्जभाजः ।

आमूलतोऽम्बुधिरयं प्रकटीकरोति

तत्तन्महाकपिविमुक्तमहोन्नमणः ॥ ५८ ॥ (ह)

सुपीतः ।

ये गोत्रे सुरवारणस्य करिणो यः कौस्तुभीये कुले

कान्ता रत्नवयः श्रियश्च निभृता ये केचन ज्ञातयः ।

ये चन्द्रस्य च बान्धवाः किमपरं तानप्ययं दर्शये-

द्यशुद्धं हनमताऽमरगिरिर्वेगादिहाऽऽक्षिप्यते ॥ ५९ ॥ (ज)

चित्तं तावत् स्वेन मुक्तं निजिग्रां शैलम् आकृष्यापि यथास्थानं स्थाप-

यित्वापि चपां निधामात् समुद्रात् अयं लवङ्गः वानरः उत्पतितः ।

जनरस्य निप्रकारित्वमनेन सूचितम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ह) श्रीर्व इति । यत्र श्रीर्वः शिखी यादवाग्निः, यत्र च हरि-
नारायणः वसति, यत्र असुराः दैत्यदानवाः पतञ्जभाजः पञ्चदलः
शिखरिणः पर्वताश्च यमन्तीति शेषः । सोऽयम् अम्बुधिः तैक्ष्ण्यैर्भृष्टा-
कपिभिर्विमुक्ता निजिग्रा महीधराः पर्वताः यस्मिन् तर्हि अर्थः मणि-
नम् आमूलतः आ रत्नागलात् इति यावत् प्रकटीकरोति आविष्क-
रोति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ज) वेति । यदि हनूमतां अमरगिरिः सुमेरुद्वयः उद्धृत्य
इह समुद्रे वेगात् आक्षिप्यते निक्षिप्यते तदा सुरवारणस्य शिरावतस्य
गोत्रे वंशे ये करिणः हस्तिनः सन्तीति शेषः कौस्तुभीये कौस्तुभसम्ब-
न्धिनि कुले वंशे यः कान्तः रमणीयः रत्नानां चयः समूहः अस्तीति

रामः । सखे सुधीय ! मा मैवं व्यवसिंयतो देवकीटीर्गो
वासः स खल्वसौ ।

कवित्वः । एदे (क) विन्दारपविन्दविलासवासा कुङ्कु-

येनः वे वेषन विवः वस्त्राः मिथता अविरिता इत्यर्थः प्राप्तवः
कुसुमवाः वस्तीति वेषः, वे व वस्त्रस्य वास्त्रवाः वस्तीति वेषः किम्
अपरं वस्त्रमिति भावः अयं वस्त्रः तान् अपि वीरावतमातीवमज-
प्रभतीत्यपि इत्यर्थे प्रकटयेत् ।

(क) इन्दारकेति । इन्दारकाद्यो देवानो इन्दस्य गन्धस्य पिबान-
वासाः श्रीकाभवनानि कुङ्कुमपेक्षेन वर्धितस्य पिबेयितस्य इत्यत-
स्तीनां मण्डपार्थस्य अपिः कान्तिरिव अविरिता तत्राभूताः खल्वेति
इति वीज्यम् । अर्धेति । अर्धपारीवरस्य अर्धगौरीवरस्यैर्वि-
पनी निवेद्यो विन्वाद्यो वयोलाहवयोः वरवयोः प्रतिविम्बेन
पुञ्चितं यत् पिबान्तर्ध्वं तेन वस्त्राः रज्ज्वाः इति । जीहारेति
जीहारेनिषङ्गानां निरिद्धेन निषतमेव विवत् स्वातं पाण्डुरत्वं
पावकं वेषो तत्राविधाः । निरिधमवर्तिनः पर्वतराजस्य । सुरेति
सुरैः अष्टभूतः यः सुभारतः तस्य उत्कृष्टेन मन्त्रमन्त्रितसंस्पर्धेनेति
भावः निवत् तद्वत्ताः सुधानः वस्त्रज इति यावत् तदवः वस्त्रिन्
तादृशस्य । वीज्यमेति । वीज्यस्य वस्त्रास्य वस्त्रस्य परिधायाः
सुरस्यस्य पारिजातस्य विवध वा वस्त्रमितिः वस्त्रमन्त्रः तस्याः वा-
विधः वाचात् इहः । कुवेरेति । कुवेरेण वस्त्रं यत् निवत् तेन
सतः निवाद्यो वाचस्वानं येन तादृशस्य वीर्तिपावस्य वरस्य निर्विप्तं
निर्वाधं यथा तथा मङ्गलार्चिताः प्रयन्तिता सुधा वेषु तयोक्ताः ।
निर्विप्तेति । निर्विप्ताः पराभूताः जरडस्य पूर्वस्य वस्त्रास्य वस्त्रस्य
वाचाः वान्तवः यैः तत्राभूताः । वाच्येति वाच्यमन्त्रानां सर्व-
वस्त्रानां यत्नैः इत्येव बोधितं यानर्थं तत्रात्वं वरः यैः तादृशः । तथा
मन्त्रइतिवानां वस्त्रादीनां वाचिभिः सुमन्त्रिनः वीरमन्त्राजिनः ।

मपङ्ककजविग्रहणतदण्यौगण्डपासच्छविणी नैवमहीहरक
एदे अक्षणादीसरविसमसंयिविसचरणपडिनिम्बुम्बिसि-
लासलक्षता णीहारणिवडयिविडयिमडयमित्तपङ्कुरतया
गोरीगुरुणो गिरिचक्रवद्विस्त एदे सुराङ्गदसुधारसीकरिस-
णिवततदणतदणो कोत्तुहमिग्रहसदरासुरदुमसिरिसमुप-
तिसविविणी मन्दरगिरिन्दस्त एदे कुबेरमित्तसविविणि-
वासमिस्तिवासयिविग्रहमहवध्विभगुणा वित्तलिभजरठ-
मिग्रहमण्डलच्छाया केलाससेलस्त एदे कांचनकमलप्रह-
चण्णोठ्ठिसमाणसा गम्भहरिणयाहिसुगन्धिणी गम्भसा-

इमूमरिति इमूमरः नाकभावे येषमे यत् चापत्ते तेन विमुक्ताः कन-
चीनां कन्दलसमूहाः नवाङ्कुरवयाः येषां तत्ताविधाः । स काची
वक्ष्यतत् तत्कालं तद् यथा तथा प्रख्यातितस्त तद्यः प्रख्यातितसोत्तर्गः
केरकीनां केरकदेशयोजितां कपोलक्षेव काची लक्ष्मणयां जालिर्मेक
तादृशस्य । अल्लवधरिणीधरस्य अल्लनाचलस्य । नात्तं ज्ञेति नात्तं-
रुद्रमण्डलस्य रुद्रविम्बस्य च । नात्तं । प्रख्याः तस्य एकमङ्गलं कश्चितीज-
वाधां ददातीति तत्ताविधस्य । नर्मदेति नर्मदाया नद्याः कोतीभिः
चित्ते जास्मिते गिच्छरे गिच्छविजनां मयूराणां मयूजर्गं श्रीकृष्णं तेषु
तत्ताविधाः । विविधेति विविधैर्विचितैः नद्यैः । मनोहराणां नदीनां
वाः प्रभाः, नातां प्रसरेण विस्तारैश्च विरचितं निर्मितम् । नात्तस्य
कोदण्डदण्डमयस्य मङ्गलधुर्विम्बं तेषु तत्ताविधाः । जगद्वज्रमे । तीज-
निष्ठा कोपासद्रायाः मङ्गलेन अवगाहनेन पवित्रितः तीर्त्तानां
इत्यप्रदेशानां विस्तारः तेषां तत्तोक्ताः । भुवनेति भुवनगर्भेण वज्र-
वतीति तत्तोक्तस्य । वानूनां प्रसरेणानां वज्राताः वज्रपाः । उपरान्तं
उत्तमैः कपिप्रवरैः ।

द्रुणस्य एते हृद्यमन्तवालभावचावलविलुप्तलवलीकन्दल-
 कडपा तक्कालपक्खालिअकेरलीकवोलकालकन्तिणो अम्ब-
 णधरित्तीहरस्य एदे मसण्डमण्डलममभङ्गेकदायिणो यमा-
 दाअईसोत्तसित्तसिहरसिहण्डिमण्डणा विम्भधराहरस्य
 एदे विविहवस्यमणहरमणिपभापसरविरदआखण्डल को-
 णण्डदण्डमण्डला अगत्यिमुणिसीसन्तिणीमज्जणपवित्तिअ
 तित्यवित्थारा रोहणाअलस्य एवमणस्य वि भुवणगवभ-
 रांभवस्य गिरिणो साणसंधाआ पवङ्कमपुङ्गवेहिं समोद्ध-
 रिआ सेवबन्धं विरअयन्ति (४) ।

(४) एते उन्दारकन्दविषासवासाः पुङ्गुमपङ्गुचर्चितद्वयतरुणी-
 गण्डपार्श्वद्वयो मेरुमहीधरस्य । एतेऽर्जुनारीश्वरविषमनिवेशचर-
 प्रतिविन्दुस्मितशिलातलाद्गङ्गा नोहारनिवहनिबिडनिपतनत्रिप्तपा-
 यदुःखा गौरीगुरोर्गिरिचक्रवर्तिनः । एते सुरासुभूतसुधारसोत्कर्ष-
 मित्यतरुणतरोः कौस्तुभमृगाङ्गमदिरासुरद्रुमश्रीसुत्पत्तिसाक्षिणो मन्द-
 रगिरीन्द्रस्य । एते कुबेरमित्यवतनिवाणकृत्तिगासनिर्भिन्नमहर्षितगुणा
 निर्जितजरठमृगाङ्गमण्डलच्छायाः कैलासगैलस्य । एते काञ्चनकमलप-
 तयोभितमानसा रत्नहरिणनाभिसुगन्धिनो रत्नमादनस्य । एते ह्रमू-
 मदास्रभावप्रापलविलुप्तलवलीकन्दलसमूहास्तलालप्रच्छाबितकेरलीकपोल-
 कालकान्तेरञ्जनधरिणीधरस्य । एते नर्मदासङ्गमार्गेकभङ्गदायिनो नर्मदा-
 नदीस्रोतःसिक्तशिखरशिखण्डिमण्डना यिन्धधराधरस्य । एते विविध-
 वर्णमनोहरमणिप्रभापसरविरदिताखण्डलकोदण्डदण्डमण्डला अर-
 सुनिशीमन्तिनीमज्जनपत्रित्विततीर्थविस्तारा रोहणाधरस्य । एवमन्व-
 ष्यापि भुवनगर्भसंभवस्य गिरेः सातुसंधाताः पवङ्कमपुङ्गवैः मसुङ्गताः
 सेतुबन्धं विरचयन्ति ।

इधित्यः । बहवा विसोक्य ।

पादोनवर्त्तिनि महोदधिसेतुबन्धे

पारे परे कपिवलैरवलोक्य लङ्काम् ।

अत्युन्नसत्किलिकिलारवमुत्प्लुतं च

यातं च सौधशिखरेषु निशाचरीभिः ॥ ६० ॥ (क)

नेपथ्ये महान् कलकलः । सर्वे समाकर्षितकेन ।

रामः । किं पुनरयं (ख) प्रलयकालोत्तालवैकुण्ठकाल-
कण्ठकोलाहलकालः कलकलः ।

कपित्यः । पुरतोऽवलोक्य । देव ! (ग) सेतुबन्धपण्डित्वनिमित्तं
कोरन्तरग्रन्थरोहणमाणिकपादकस्त वित्यरन्तवाहिणीतर-
ङ्गतुरङ्गमसंघस्त ओत्यरन्तजङ्गमदुग्गमहामग्रंग्रस्त पस-
रन्तजलहिजलवत्तरहवरस्त दोलन्तगग्रन्थकेलिकाण्णध-
अवडाग्राडम्बरस्त किण्चमाणजिम्भायमाणकिग्रन्तवयणवा-

(क) पादोनेति । महोदधिसेतुबन्धे पादोनवर्त्तिनि चतुर्धांशाव-
ग्रिष्टे सति परे पारे कपिवलैः वामरसैर्म्यैः लङ्कामवलोक्य अतिशयेन
उन्नमन् उन्नमन् किलिकिलारवः यस्मिन् तद् यथा तथा उत्प्लुतञ्च
निशाचरीभिः राक्षसीभिः सौधशिखरेषु इर्म्यशिरःसु यातञ्च ।
वसन्ततिनकं वृत्तम् ।

(ख) प्रलयेति । प्रलयकाले लल्लासः महान् भयङ्कर इत्यर्थः
विगता कण्ठा भावा यस्य सः विकुण्ठः आयातीत इत्यर्थः स एवेति
वैकुण्ठः स्वार्थे ण्यप्रत्ययः स आसौ कालकण्ठः नीलकण्ठश्च तस्य कोला-
हलवत् कालः संहाररूपः कलकलः कलरयः ।

(ग) सेतुबन्धेति । सेतुबन्धस्य प्रतिबन्धनिमित्तं बाधार्थम् । कीर्त्य-
इति कीर्त्यन्ति निःसरन्ति रत्नरोहणस्य रत्नपर्वतस्य माणिक्यानि येभ्यः
वाह्याः पदातवः पादवारिवसानि यत् तादृशस्य विकीर्त्यन्तः बाहिनी-

(१) सेतुबन्धप्रतिबन्धनिमित्तं कीर्तयित्वा रोहणमाश्लिष्य पदातिक्रम्य
विस्तीर्य हाहिनीतरङ्गतरङ्गमसङ्गस्योद्यमानजङ्गमदुर्गमहामतङ्गजस्य प्रव-
रज्ज्वाधिलब्धवद्भयवरस्य दोषायमानगमनकेचिकाननध्वजपताकाडम्बरस्य

Digitized by Google

सत्यम् । साधु लङ्घे श्वर ! साधु (घ) पाद्गुण्योचितमुप-
क्रान्तं पुनर्निरूपमाननिजसाहसोचितम् ।

सुपीयविभीषणौ । तदग्रतः किञ्चिदुपसृत्योपविशतु देवः ।

रामः । तथा करोति ।

कपित्थः । (ङ) परिमलितश्रवलीमुहपङ्क्तिवलिज्जन्ते शि-
साग्ररसेषे सुशीकद्वय दिशन्तराद्समकालपधाविहं
पवङ्गमेहिं पङ्क्तिवदसिलुच्चश्रावं दससहस्रेहिं पूरिशा सा
सेउखण्डो । उत्तीर्णं संपुसं वाणराणीं दिशो लङ्कापुरी
एससाहपडहो वज्जिआद् (च) पुरन्दरजश्राणीदाद् समर-
तुराद् पठिशा रावणरणभोगावलो वन्दिविन्देहिं । गीदांश्च

लक्ष्मणावजृम्भायमावकृतान्तवटनवासासमस्य पतत्सेनाविलासिभीकटाक्ष-
लक्षस्य ससद्यद्रथलक्ष्मीकङ्कषचक्रचक्रवालस्य उदयच्छमानजयश्रीवेदि-
दण्डचण्डासेरुपस्थितस्य चतुरङ्गस्यापि प्रथमक्षयप्रभावितस्य राक्षस-
लोकस्य सुपीयशासनसमासादितविविधकुङ्कारैर्निसर्गसंगतगिरिशि-
खरतदप्रहरणपाणियुगलेयानरैः प्रतिक्रियमाणस्य राक्षसानीकस्यैव
कलकलः ।

(घ) पाद्गुण्यस्य सन्ध्यादिगुणषट्कस्य उचितं विहितम् । निरु-
पमानेति निरूपमानम् अतुल्यं यत् निजसाहसं तस्य उचितम् ।

(ङ) परिमलितेति । परिमलितैः सर्वतः सम्मिश्रितैः वली-
मुखैः कपिभिः प्रतिक्रवनीयमाने पश्यमाने । उत्तीर्णं समुद्रान्ध इति
शेषः । ससाहपडहः संपासयाम्नावाद्यविशेषः ।

(च) पुरन्दरस्य इन्द्रस्य जयेन आनीतानि सुरलोकादिति शेषः ।
वादितानि राक्षसानीकैरिति शेषः । रावणेति रवाणस्य रणे भोगा-

कैलासुदरचपमुहं चरिदुश्चयं चारुषेहिं वासरपट्टिपक्व-
भावेण च सुखिज्जन्ति पञ्चदहासाहं रक्वसीणं वचसाहं ता-
कुषहं जहजह काचजम् (२)

वक्ष्यः । भद्र ! विश्वधो भव नाद्याध्यायुधयहचकासो
(*) निर्दयानमानि निर्मेघनादानि च निःसृतानि वसानि ।

इधित्यः । (छ) सुभटसमाकृष्टकोदण्डदण्डं निहतवान-
राच्छभक्षमक्षं रभसनिक्षिप्तनिरन्तरभिन्दिपालमासं वेग-
प्रवर्त्तितचक्रचक्रं खण्डितविपक्षशक्ति शक्तिनिर्दारितपर-

(२) परिनिक्षितशरीरसुखप्रतिकवलीयमाने निशावरसैन्ये श्रुन्धो-
लस्य दिगन्तराणि समकाशप्रधावितैः श्रवणैः प्रतियोगिप्रतियोग्यानां
दशसहस्रैः पूरिता सा सैतच्छब्दी । उत्तीर्णं च संपूर्णं वानरानीकम् ।
इतो सङ्कापुर्वो सञ्जाहपटङ्गः । वादितानि पुरन्दरजयानीतानि समर-
तुर्वाणि । पठिता रावणरथभोगावली बन्दिहन्तैः । गीतस्य कैलासो-
दरचपसुखचरितोच्चयसारथैः । वानरप्रतिपक्षभावेन च श्रुयन्ते प्रकट-
हामानि राक्षसीनां वचनानि तत् कुरुत वधायवा कर्तव्यम् ।

वली प्रशंसावली । कैलासेति कैलासस्य उदरचं प्रमुखं यस्य तादृशः ।
चरितेति चरितानाम् उच्चैः समूहः । वानराणां प्रतिपक्षभावेन
प्रातिकूल्येन । प्रकटः महान् हासो वेषु तादृशानि ।

(*) निर्दयेति नास्ति दयाननो वेषु तानि । निर्मेघेति नास्ति
मेघनादो वेषु तानि । निःसृतानि निर्गतानि ।

(छ) सुभटेति । सुभटैः सुवीरैः समाकृष्टाः कोदण्डदण्डा भु-
व्यदयः यस्य तादृशम् । निहतेति निहताः वानराणाम् अक्षभक्षानाञ्च

परशुकं कुवलयवनभ्रमनिपातिस्रितशकुन्तकुन्तं परद्वयप्र-
कम्पनं द्वेधाकृतकरीन्द्रकरालकरवालं समरप्रचारचतु-
राङ्गचतुरङ्गं निर्मथ्यादप्रसृतमातङ्गमातङ्गं योधजयैकस्य-
न्दनस्यन्दनं समासादितविपत्तिनिर्भरं प्रवृत्तमेव व्रणितस-
कलानीकमनीकम् । विभाष्य । अये ! परस्परं संवलनादात्त
तुमुलं वर्तते । विहस्यैकतो निरुप्य ।

अमौ कवन्धैः प्रवगा रणाङ्गणे

शिरस्सु कण्ठात्यतितेपु रक्षसाम् ।

मञ्चा वीरा यस्मिन् तादृशम् । रभसेति रभसेन वेगेन निक्षिप्त्वा निर-
नरा व्यिच्छिन्ना भिन्दिपालानां माला त्रेणयः यस्मिन् तथाविधम् ।
वेगेति वेगेन प्रवर्त्तितानि चालितानि चक्रचक्राणि चक्रास्त्रसमूहा यत्र
तथा भूतम् । स्खण्डतेति स्खण्डता नाशिता विपक्षाणां शक्तिर्यत्र तथो-
क्तम् । शक्तीति शक्तिभिरस्त्रविशेषैः निर्दारिताः परस्य शत्रोः परशवः यत्र
तादृशम् । कुवलयानां नीलोत्पलानां वनभ्रमेण निपातिनः मितशकुन्ताः
श्वेतपक्षिण इव कुन्ता अस्त्रमेढा यस्मिन् तथोक्तम् । परेति परेषाम्
अन्धेषां वा शत्रूणां हृदयप्रकम्पनम् । द्वेधेति द्वेधाकृताः स्खण्डताः
करीन्द्रा यैः तादृशाः करालाः करवाला यस्मिन् तथाभूतम् । समरेति
समरप्रचारे युद्धव्यापारे चतुराणि निपुणानि अङ्गानि यस्य तादृशं
चतुरङ्गं हस्त्यश्वरथपादातं यस्मिन् तथोक्तम् । निर्मथ्यादेति निर्मथ्यादम्
अच्युत्तुलं यथा तथा प्रसृतास्त्रिता मातङ्गा इव अश्वत्थतरव इव
मातङ्गा इस्तिनः यत्र तादृशम् । बोधेति बोधानां वीराणां जवे
एकं केवलं स्यन्दने चलन्ति इति तथोक्ताः स्यन्दना रथा यत्र तादृ-
शम् । समासादितेति समासादिताः प्राप्ता विपत्तिनिर्भरा अत्यापदः
वेन तथोक्तम् । व्रणितेति व्रणितानि क्षतानि सकलानि अनीकानि
वीरा यत्र तादृशम् । अनीकं सैन्यम् । संवलनात् समाक्रमणात् ।

मिथो विरोधाज् जनहासदायिनीं
सृजन्ति सृष्टिं कपिराक्षसात्मिकाम् ॥ ६१ ॥ (ज)

अमृतोऽवसोक्य ।

निशाचरोऽयं गमितः कबन्धतां
करीन्द्रवक्त्रे पतितेऽधिकन्धरम् ।
प्रहसन्नृत्यक्रमभीमदर्शनैः
करोति हेरम्बवपुर्विडम्बनाम् ॥ ६२ ॥ (झ)

अपरतोऽवसोक्य ।

अच्छभङ्गकपयः स्वकबन्धै-
व्यत्ययादधिनिविष्टशिरस्कैः ।
मायया रक्षितचित्रशरीरा
राक्षसा इव विभान्ति मुहूर्त्तम् ॥ ६३ ॥ (ञ)

(ज) अमी इति । अमी भ्रूवणाः वानराः रक्षाङ्गणे कण्ठात्
पतितेषु रक्षसां शिरःसु सत्सु कबन्धैः तदीयैः शिरोधिरहितैः देहैः
तद् मिथः परस्परं विरोधात् जनानां हासदायिनीं हासकरीं कपि-
राक्षसात्मिकां वानरराक्षसमयीं सृष्टिं सृजन्ति कुर्वन्ति । वंशस्थविषं
वृत्तम् ।

(झ) निशाचर इति । अयं निशाचरः राक्षसः कबन्धतां गमितः
प्रापितः कर्त्तितशिराः सन् इत्यर्थः करीन्द्रस्य गजराजस्य वक्त्रे मुखे
शरनिक्षेपे इति शेषः अधिकन्धरं सन्धीवायां पतिते सति प्रहसन्नां
नृत्यक्रमाणां भीमदर्शनैः हेरम्बस्य गजाननस्य वदु वपुः शरीरं तस्य
विडम्बनाम् अमुकरणं करोति गजानन इव भीमं नृत्यतीति भावः ।
वंशस्थविषं वृत्तम् ।

(ञ) अच्छेति । अच्छभङ्गकपयः अक्षवानराः व्यत्ययात् वैपरी-

अन्वतोऽवलोक्य ।

गतं परप्रणतिपरायणं शिर-

स्समित्सुहृत्करयुगलं च तिष्ठति ।

इतीव ही विकसितसम्पदोत्सवं

प्रवर्त्तते किमपि कवन्धताण्डवम् ॥ ६४ ॥ (८)

कपित्यः । देव ! पेक्खदु (ठ) अणवरअविण्णइस्सुसिणचुण्णं
विअ अन्तरं विरअअन्तं भुवणगब्भप्पसरिदं रअसमुद्दमठ्

अधिनियिष्टानि स्वपीवासु पतितानि शिरांसि राजसामामिति भावः
त्रेषां तादृशैः स्वकवन्धैः स्वकीयैः विस्मयसङ्कटैः उपलक्षिताः अतएव
मायया रचितं चित्रं शरीरं यैः तदाभूता राजसा इव सुहृत्तं चण्णं
विभान्ति विराजन्ते । इन्द्रजितादत्तम् ।

(८) गतमिति । शिरः परस्य शत्रोः प्रणतिरेव परम् अयनम्
आश्रयं गतं प्राप्तं विस्मं सत् पतितमिति भावः । समित् सुहृत्संप्राम-
मित्वं करयुगलं बाहुद्वयं च किन्तु तिष्ठति इतीव इत्येवं कारणादिव
हीनसम्पत्कारव्यञ्जकोऽव्ययः । विकसितः उल्लसितः सम्पदेन हर्षेण
उत्सवः यत्र तादृशं किमपि अनिर्वचनीयं कवन्धानां ताण्डवं मृत्युं
प्रवर्त्तते ।

(ठ) अनवरतेति । अनवरतं विप्रकीर्णानि विक्षिप्तानि बुद्ध-
वानां कुक्षुमानां चूर्णानि यस्मिन् तादृशं विद्यद्भरं गमनावकाशं
विरचयन्तं कुर्वन्तं रक्षाक्षरजः सम्पातेनेति भावः । भुवनेति भुवन-
गर्भेषु पृथिव्यभ्यन्तरेषु प्रकृतं विकृतम् अष्टमम् अष्टानां पूरणं स्व-
र्गेषु सुरासर्पिर्देहिदुग्धजशालका इति सप्तद्राक्षां सप्तसंख्याया एव की-
र्त्तनादिह अष्टमत्वेनोत्प्रेक्षितमिति बोध्यम् । रजसां सप्तद्रं बाणरं
विकारयन्तं तन्मन्त्रम् ।

ठमं विभ्र वित्यारभन्तं (ड) त्रिदिवदंसवदिस्यप्यग्राहं विभ्र
धरणिमण्डलं दंसभन्तं विहिम्वसुन्धराफंसभन्तं रवितुर-

(ड) त्रिदिवेति । त्रिदिवस्य स्वर्गस्य दर्शनार्थं दत्तं पथ्याणं पृष्ठा-
कारणविशेष इव यस्य तादृशं धरणिमण्डलं भूतलं रवितुरङ्गमाणां
सूक्ष्माङ्गानाम् आकाशवारिणामिति भावः विहितं अनितं वसुन्ध-
राद्याः स्पर्शात् भयं यस्मिन् तद् यथा तथा दर्शयन्तं रवितुरङ्गमाः
पथ्याणितं भूतलं स्वर्गदर्शनार्थमागच्छत् संस्पर्शभयं यथा पश्यन्ति तथा
कुर्वाणमित्यर्थः । उच्छ्वसितेति उच्छ्वसितेन उद्गतेन धूसिक्त्वमेव रजः-
पटलेन तस्मिनीकृतः लघूकृतः भूमिभारो यस्य तस्य भावः तथात्वे
तेन भुजङ्गानां पतेः शेषस्य अनन्तस्य कृतः मङ्गान् अतुपहो येन
तथाविधम् । वीरेति वीरजनानां संप्रामादितानामिति भावः निवे-
यित अभिसंक्षित इति यावत् यो वेशविशेषः परिच्छेदभेदः, स पांशुलः
रजोमलिनः यासां तासां भावः तथात्वेन हेतुना विद्याधरोभिः वीर-
जनवरणार्थं श्लेषरीभिरिति भावः अस्त्रयितः दूषितः विस्तारो यस्य
तादृशम् । प्रदोषेति प्रदोषे रजन्यां विकसितानि कान्तसङ्गमलाभ-
यवा उल्लसितानि यानि नयनकमलानि तेषां भरणस्य रजसा पूरणस्य
निवारणाय दत्ताभ्यां नियुक्ताभ्यां पाणिभ्यां पिहितानि आच्छादि-
तानि वदनानि यासां तासां भावः तथात्वेन अप्सरोभिः सुरनारीभिः
जुगुप्सितं वक्षितम् । वण्टेति वण्टानां कण्ठवद्वानामिति भावः
टङ्कारेण ध्वनिविशेषेण श्रूयमाणा न तु दृश्यमाना रजश्चक्षुत्वादिति
भावः एवमन्यत्र करोन्द्राः नजाः यस्मिन् तथोक्तम् । कनकेति कनक-
किङ्किणीनां सख्युद्गच्छिकानां ऋचत्कारेण श्रावमानाः स्रग्द्वारा रथा
यस्मिन् तथाभूतम् । हेमेति हेमारेण सूच्यमानाः प्रतीयमाना-
सुरङ्गा यस्मिन् तादृशम् । कटेति कटेन आकटेन गुप्तेन मौढ्या
निविष्टम् अतिमात्रं नमनीभ्याम् अटनिभ्यां धनुषः अपभानाभ्यां उक्तेन

ङ्गाणं उच्छलियधूलिवलयतलिणीकिम्भूमिभारतयेण कि-
 ममहानुग्रहं भुञ्जन्वदयो सेसस्त वीरजणिवेसिअवेसवि-
 सेसपंसुलत्तयेण असूदअवित्यारं विज्जाहरीहिं पओसवि-
 असिदणअणकन्दोदभरणणिवारणदिसपाणिपिहिदवअण-
 तयेण जुउच्छिअं अच्छराहिं घण्टाटङ्कारसुणिज्जन्तकरिन्दं
 कणअकिङ्किणीभणकारजाणिज्जन्तसन्दणं हेसारवसूदज्ज-
 न्ततुरङ्गं कठ्ठिअगुणणिविडणमन्ताटणिमुक्ककडकारकलि-
 ज्जन्तधाणुक्कं अङ्गपरिफंसपडिजाणिज्जन्तरिक्खरक्खसवा-
 णरं चउरङ्गबलचहुलचरणक्खोहसमुत्तभिअरेणुविरदअणी-
 रन्धान्धआरं समरङ्गणं वट्टइ (३) ।

(३) देव ! प्रेक्षतामनवरतविप्रकीर्णेषुसृष्टचूर्णं विद्यदन्तरं विरचयन्तं
 भुवनगर्भप्रसृतं रजःसमुद्रमष्टममित्रं विस्तारयन्तं त्रिदिवदर्शनदत्तपर्याम्भ-
 मिव धरणिमण्डलं दर्शयन्तं विहितवसुध्वरास्पर्शमयं रवितुरङ्गाणां
 उच्छलितधूलिवलयतलिनीकृतभूमिभारत्वेन कृतमहानुग्रहं भुञ्जन्पतेः
 शेषस्य वीरजननिर्बेगतवेगयिषेष्पपांगुलत्वेनास्त्ववितविस्तारं विद्याध-

कट्टकारेण ध्वनिविशेषेण कन्यमाना मोक्षमाना धातुक्का धनुर्भरा
 यस्मिन् तथोक्तम् । अङ्गेति । अङ्गानां शरीराणां परिसर्गेन प्रत्यभिज्ञा-
 यमानाः अतुभूयमानाः षड्धा राज्ञसा वानराश्च यस्मिन् तथाविधम् ।
 चतुरङ्गेति चतुरङ्गानां इक्ष्वक्वरपदातकृपाणां बलानां सैन्यानां
 चरणक्षोभेण पदनिर्दलनेन उत्तन्निताः उत्क्षिप्ता ये रेखवः रजांसि
 तैः विरचितं कृतं नीरम्बं निविडम् अन्धकारं यस्मिन् तथामृतम् ।

इदित्वः । देव ! यथाऽऽवेदितं कपित्थेन सति हि
निर्भरो (ठ) भूपरागप्रसरः । तथाहि ।

हेल । चण्डचलचमूपरिकरक्षुस्रमाजम्भिः
पक्वेलाफलगर्भचूर्णरुचिभिः कीर्णैऽम्बरे रेणुभिः ।
एतस्मिन् समराङ्गणे गुणनिधिर्विश्वप्रदीपोऽप्ययं
तूर्णोत्तानितकांस्यतालकरणिर्जातो दिनानां पतिः ॥ ६५ ॥ (ण)

रोभिः प्रदोषविकसितनयनकमलभरणनिवारणदत्तपाणिपिहितवदन-
त्वेन जुगुप्सितमप्सरोभिः षष्ठाटङ्कारभ्रूयमाणकरीन्द्रं कनककिङ्किणी-
भञ्जकारशायमानस्यन्दनं हेमरवस्तुष्यमानतुरङ्गं कटगुणनिविडनमद-
टनिसुक्लकटकारकस्यमानधातुष्कं अक्षपरिस्पर्शप्रत्यभिज्ञायमानर्क्षराक्षस-
वानरं चतुरङ्गनक्षत्रदुसपरण्योभससुतन्मिहरेषु विरचितनीरम्ब्राजकारं
समराङ्गणं वर्त्तते ।

(ठ) निर्भरः आत्मनिकः । भूपरागेति भुवः पृथिव्या पुष्पभूताया
इति भावः परागाणां रजसां प्रसरः विस्तारः ।

(ण) हेवेति । एतस्मिन् समराङ्गणे अयं गुणानां निधिरालयः
विश्वप्रदीपोऽपि दिनानां पतिः सूर्यः हेलया अयज्ञया चण्डम् उच्छृ-
ङ्खलं यथा तथा खड्गोभ्यां समूनां सेनानां परिकरैः सङ्घातैः क्षुब्धा-
दाक्षिता या क्षमा पृथ्वी तस्यां जम्भ येषां तवाभूतैः पक्वानाम् एलाफ-
लानां गर्भेषु यानि चूर्णानि तेषां रुचिः कान्तिरिव रुचिर्येषां तत्रा-
विधैः रेणुभिः रजोभिः अम्बरे आकाशे कीर्णैः आम्ब्राटिते सति
तूर्णं भटिति उत्तानितं चित्तितं यत् कांस्यतालं तस्य करणिः अतुङ्गपः
जातः । यादूर्णविक्रीडितं वृत्तम् ।

अपिच ।

युद्धोत्थे रजसामुदञ्चति चये द्वाभ्यां दवीयोऽन्तरान्
पाश्चिभ्यां युगपन्न लोचनपुटानष्टौ पिधातुं चमः ।
एकैकं दलमुन्नमय्य गमयन् वासाम्बुजं कोशतां
धाताप्यावरणाकुलः स्थित इव स्वाध्यायवन्ध्याननः ॥ ६६ ॥ (त)

कपित्थः । विहस्य । (थ) निरन्तरपसरन्तसरलक्वपुङ्खवि-
किरणेण विप्रडधप्रवडाप्रावेक्षिरपल्लप्रपेक्षणेण दंसणागप्र-
सुरसुन्दरीचक्रविमुक्तगरिष्ठमल्लवेक्षणेण पठमं तणुईकदं

(त) युद्धोत्थे इति । युद्धात् उत्तिष्ठतीति तथोक्ते रजसां रेखूनां
चये उदञ्चति उद्गच्छति सति स्वाध्यायेषु वेदपाठेषु बन्ध्यानि निष्क-
सानि आननानि यस्य तादृशः वेदपाठविरतः रजसामुदये आनध्यायस्य
शास्त्रीयत्वात् । धाता ब्रह्मापि दवीयः दूरतरम् अतिदीर्घम् अन्तरम्
अवधिर्वेषां तादृशान् अष्टौ लोचनपुटान् द्वाभ्यां पाश्चिभ्यां युगपत्
समकालं पिधातुम् आवरोतुं न क्षमः असमर्थः सन् वासाम्बुजम्
आसनकमलम् कोशताम् आच्छादकत्वं गमयन् प्रापयन् एकैकं
दलमुन्नमय्य उत्तोल्य आवरणेन देहाच्छादनेन आकुल इव व्यग्र इव
स्थितः अत्रोत्प्रेक्षासङ्कारः । भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परा-
त्मनेति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(थ) निरन्तरेति । निरन्तरम् अविरतं प्रसरतां निःसरतां गर-
जजाणां पुङ्खेन क्रमेण यत् विकिरणं विक्षेपणं तेन विकटानां विशा-
लानां ध्वजानां पताकाः चञ्चलपङ्क्तवा इव तेषां प्रेरणेन वासनेन
दर्शनागतैः सुरसुन्दरीणां चक्रैः समूहैः विमुक्तानां त्रेष्ठानाम् उत्-
कटानां माल्यानां मोक्षणेन निक्षेपणेन च तसुकीकृतं रणरेखूनां
चक्रवालं मण्डलं निष्ठुरेण प्रहारेण लतानां कवन्वानां विस्मृत्युड-
देहानां कम्बरारम्भेभ्यः निःसरन्तीनां रुधिरधाराणां धीरवीभिः

रचरेषुचक्रवालं विठ्ठुरपहारकियकबन्धकन्धरारम्भौस-
रम्भहिरधाराधोरणीहिं करिकरसेलावन्निगसीधरासार-
णसरेण च विष्णुमेव मूलदो धूलिमण्डलम् (४) ।

इधित्यः । प्रशान्तरेणुनि रणाङ्गणे पुनः संसक्तमेव (६)
अयोधनमायोधनं गुराणाम् । निभाव्य । अये ! महाप्रभावः
समराङ्गप्रपञ्चपरित्यागो वीरवर्गस्य यदप्सरसोऽपि स्वयं-
वरेणोपतिष्ठन्ते । यदुत ।

अण्डासिच्छेदलोलायितद्वतशिरसो दिव्यतां सम्प्रधाना (५)
न्यञ्चन्तिः कण्ठकाण्डैः समरवशदृशः पूर्वसंस्कारशक्त्या ।
द्रागदृष्टा नाशमायं सपदि विदधतः फालदानं विमाना-
हीराःस्वःसुन्दरीभिः किमिदमिति धृता बन्धुरैर्बाहुबन्धैः॥६७

(४) निरन्तरप्रसरच्छरवत्पुष्पविजिरञ्चेन विकटध्वजपताकाचस्रव-
पञ्चवप्रेरञ्चेन इर्धनागतसुरसुन्दरीचक्रविस्तृक्त्रेष्ठमाख्यमोक्षणेन प्रथमं
तनुकीकृतं रचरेषुचक्रवालं निठुरप्रहारकृतकबन्धकन्धरारम्भुनिःसर-
हृदिरधाराधोरणीभिः करिकरसेलाप्रेरितशीकरासारप्रसरेण च
निर्वृन्मेव मूलतो धूलिमण्डलम् ।

प्रवाहैः, करिणां इक्षिणां करसेनाः शुक्लादगलराजयः ताभिः
प्रेरितानां शीकरासाराणां प्रसरेण विस्तरेण च निर्वृन् निःशेषेण
विश्रम् ।

(६) संबलं प्रवृत्तम् । अयोधनं कीर्तिकरमित्यर्थः आयोधनं
बुद्धम् । गुराणां भटानां महान् प्रभावः यथात् तादृशः युद्धे
प्राणपरित्यागे देवभावावाप्तेरिति भावः ।

(५) अण्डासिच्छेदः । अण्डेन निश्चितेन अक्षिणा अण्डेदः प्रहारः च

स्योऽयः । यद्यैव निवेदितमति हि नामास्यैवितरैक-
मुष्टिवोगः (न) समरसंरभो वर्तते । तथाहि ।
वीरायण्डासिदण्डप्रहरणसुहृदः सम्मुखं सम्पतन्तो
ये जाताः पात्रमाजिष्वनिमिषसुमनोदाम दानोत्सवस्य ।
पश्य पेक्षत्क्षुरप्रप्रहतिभिरमरीभूयः तैरेव भूयः
शेषाणां मूर्ध्नि मुक्ताः सुरकुसुममहावृष्टयः पुष्टमृगाः ६८ (प)

एव सीता विशासविशेषः तद्वदाचरितं यथा तथा कृतानि शिरांसि
येषां ते अतएव दिव्यतां देवत्वं सम्प्राप्ताः प्राप्ताः वीराः पूर्वसंस्का-
रस्य समरकालप्रतिभावाः यत्कृत्वा प्रभावेण वशेनेत्यर्थः न्यक्षुब्धः निम्न-
वर्तिभिः नमज्जिरित्यर्थः कण्ठकाण्डैः गलदेशैः समरवशहृद्यः कुक्षसदृश-
नयनाः द्राक् भटिति आद्यं प्रथमं नाथं स्वामिनं दृष्ट्वा सपदि तत्क्षणं
विमानात् देव्यानात् देवत्वे प्राप्तादिति भावः फासदानं विदधतः
कुर्वन्तः सम्पन्नेन रश्मभूमौ पतनोत्सुका इत्यर्थः स्वःसुन्दरीभिः सुरना-
रीभिः किमिदम् इति वन्दुरैः व्यसृत्वात् उद्यतानतैः नाकुवन्तैः भुज-
बन्धनैः आलिङ्गनैरित्यर्थः धृताः अवलम्बिताः । सग्वराडप्तम् ।

(न) आस्यैवेति । आस्यैषां समत्काराणां वितरणे प्रदाने
प्रदर्शने इत्यर्थः एकः सुखः सुष्टिवोगः औषधविनियोगविशेषः ।

(प) वीरा इति । वण्डाः तीक्ष्णा ये असिदण्डाः तान्मेव प्रह-
रन्तानि अस्त्राणि सुहृदः सहोद्याः येषां तथाभूता ये वीराः आजिषु
रक्षेणु सम्मुखम् अपतः सम्पतन्तः बुध्यमाना इत्यर्थः सन्तः अनिनिवासां
देवानां सुमनो दाम्नां पुष्पमास्थानां दानोत्सवस्य पात्रं जाताः देवत्वं
प्राप्ता इत्यर्थः । पश्य अवबोध्य तैरेव वीरैः मेक्षुब्धः वक्षुब्धः क्षुर-
त्रैरस्त्रविशेषैः याः प्रहतवः प्रहाराः तानिः अमरीभूय देवत्वं प्राप्य
भूयः पुनः शेषाणां संपादवर्तिनां भटानां मूर्ध्नि शिरांसि मुष्टा

विभीषणः । देव ! इतोऽपि दृश्यतां द्रष्टव्यम् ।

वीरैर्वैमानिकत्वं समरमरुततो लब्धितैः सङ्गराणं

इहा स्वस्त्रामिबाधाप्रहरणविरहात्सर्वतः सूत्रितोऽयम् ।

दारैः पाशप्रकाशैः सपदि वलयकैश्चक्रवलयसम्पतङ्गिः

स्वर्णपीठैः स्वमुक्तद्रुघणकरणकैर्नूतनो युद्धमार्गः ॥६८॥ (फ)

कपिलः । (व) निविडपडनाकरिकरहसंक्रुलं फारफेक्का-
रफुल्लगल्लसिवासेवित्रासवं रुहिरपाणपीडगुड्डामरडा-

पङ्का भमरा यासां ताः सुरकुसुमानां देवतरुपुष्पाणां महावृक्षयः
सुक्ताः विचित्राः । सङ्घरावृत्तम् ।

(फ) वीरैरिति । समरेषु मरुततः प्राचत्वागेन वैमानिकत्वं
देवत्वं लब्धितैः प्रापितैः वीरैः सङ्गराणं इहा स्वस्त्रामिनी स्वकर्तृका
वा बाधा परपीडनमित्यर्थः तस्याः प्रहरणविरहात् स्वस्त्राभावात्
सर्वतः समन्तात् पाशप्रकाशैः पाशास्तस्यैः सपदि चक्रवत् सम्पतङ्गिः
समागच्छन्नित्यर्थः वलयकैः चक्रदैः स्वर्णपीठैः स्वर्णनिर्मितधियो-
मूषकैः तथा स्वमुक्तद्रुघणकरणकैः स्वमुक्तभूमिचम्पुपुष्पकरणकैः
दारैः स्त्रीभिः सुरनारीभिरित्यर्थः सङ्घं यत् नूतनः युद्धमार्गः संपा-
द्व्यापारः विहाररूप इति भावः सूत्रितः विरचितः । सङ्घरावृत्तम् ।

(व) निविडेति । निविडं भीरुभ्यं यथा तथा पतङ्गिः करिणां कर-
कैरस्थिभिः सङ्कुलं व्याप्तम् । स्फारेति स्फारैः उच्यैः फेत्कारैः “फेउ फेउ
इति” रयविशेषैः फूलाः गङ्गा यासां ताभिः शिवाभिः शृङ्गासैः सेविताः
पीता आसवाः सुरारूपाणि शोषितानि इत्यर्थः यस्य तथाभूतम् ।
रुधिरैति रुधिराणां पाने यत्पीडनं परस्परं बाधनं तेन उड्डा-
नराभिः प्रधरुडाभिः टाकिनीतिर्भुक्तेन डात्कारेण डामरं भवावहम् ।
रङ्गेति रङ्गेन, शोषितपात्रेण मत्तानां वेशासविद्यासिनीनां भूताङ्गनाम्

श्रीमुक्कडाकारडामरं रक्तमत्तवेगालविलासिणीकेलिकलि-
अकिलिकिलाकोलाहलसंकुलं समरसंभारसंभाविप्रपव-
खबलीमुखवलकन्तं रत्नससैखं लङ्काभिमुखं पश्यद्दृष्ट (५) ।

हनुमान् । विहस्य देव ! विजितमत्माभिर्यत् प्रमुख (भ)
एव विमुखं राक्षसवलम् ।

रामः । प्रवृत्ते रणकर्मणि सेनयोः (म) सारणापसरणानि
गणयो भवन्ति कस्तत्र जयः पराजयो वा ।

हनुमान् । देव ! नैवं यत् किल प्रमुखविमुखं बलं
हादशवर्षाणि न सम्मुखी भवतीति प्रायोवादः ।

रामः । विहस्य । भद्र हनुमन् ! किमनेन विमुखेन
सम्मुखेन वा यदिह न (य) धूर्जटिधराधरोद्गारेऽप्यकुण्ठो

(५) निविडपतत्करिकरङ्गसङ्कुलं स्फारफेत्कारफुल्लगङ्गाविवासेविता-
खवं रुधिरपानपीडनोद्धामरडाकिनीमुक्कडाकारडामरं रक्तमत्तवेगाल-
विलासिनीकेलिकलितकिलिकिलाकोलाहलसङ्कुलं समरसंभारसंभावि-
तप्रबलवलीमुखवलाक्रान्तं राक्षससैन्यं लङ्काभिमुखं प्रवर्तते ।

केलिकलितेन क्रीडाजनितेन किलिकिलाकोलाहलेन सङ्कुलं व्याप्तम् ।
समरेति समरसन्धारेण युद्धव्यापारेण संभावितैः सन्धानितैः प्रवर्तैः
वलीमुखवर्तैः यानरसैन्यैः आक्रान्तम् अभिभूतम् ।

(भ) प्रमुख एव प्रारम्भे एव ।

(म) सारणापसरणानि सामुख्यवैमुखानि । गणयः क्रमयः ।
प्रमुखदिमुखं प्रमुखे प्रारम्भे विमुखम् । प्रायोवादः प्रावयः प्रविद्धिः ।

(य) धूर्जटोति । धूर्जटेः धराधरस्य कैलासस्य उद्गारे समुपा-

दृशकण्ठी नापि विनिर्जितमघवा मेघनादः । पुरोऽवबोध्य ।
कथं सङ्गाप्रतोषीमतिक्रम्य राक्षसबलं वर्त्तते । अर्धमवबोध्य
वकीर्तकम् ।

(र) कोऽयं दिव्ये विमाने

इन्मनान् ।

रजनिचरपतिः

वक्ष्यते ।

साधु पौलस्त्य ! साधु

द्राक् चण्डं चन्द्रहासं कलय सविधगे नाख्यरातौ तितिद्या ।

उक्ते । विनिर्जितः मघवा इन्द्रः येन तादृशः । इह न स्यादिति शेषः ।
कहेति सङ्गायाः प्रतोषीं मार्गमतिक्रम्य भयात् अपघ्नेनापि इति भावः
वर्त्तते गच्छति ।

(र) कोऽयमिति । दिव्ये विमाने पुष्पके इत्यर्थः अयं कः ?
रजनिचराणां राक्षसानां पतिः । हे पौलस्त्य ! रावण ! साधु साधु
प्रशंसामि त्वामिति भावः । द्राक् भटिति चण्डं प्रचण्डं चन्द्रहासं
स्वकीयमसि कलय मृदाय, सविधगे समुखवर्त्तिनि अरातौ शत्रौ
तितिद्या अमा नास्ति नैव कर्त्तव्या इति भावः । सीतापि अत्रैव
पुष्पके एव, स एव रावणः तस्याः सीतायाः चटुषु प्रियोक्तिषु मधुर-
वचनेषु कृता रतिः असुरागः येन तदाभूतः सन् आसते इति शेषः,
भोः ! मे कार्मुकं घटुः देहीति शेषः । बालं निवर्त्ततां देव ! इति
भावः सरस्तः गच्छन्तः बाबाः यदाः अनकलां रावणं वा न खडु
नैव विदन्ति जानन्ति रावणं प्रति निक्षिप्ताः यदाः यदि सीता इच्छु-
रिति भावः । रामइन्मनस्यवचस्यपीवाचाम् उक्तिप्रत्युक्तिपूर्वोऽयं
श्लोक इति बोध्यम् । अन्धराइक्षम् ।

रामः ।

सीताप्यत्रैव तस्याद्यटुषु कतरतिः सैव भोः ! कार्मुकं मे
सुपीवः ।

शान्तं वाणाः सरन्तो न खलु जनकजां रावणं वा विदन्ति॥
नेपथ्ये ।

भोः पश्य राम ! मम पार्श्वगतां च सीतां
तच्च प्रदर्शय निजं जितवालि वीर्यम् ।

अस्याः स एव ननु मूर्धनि चन्द्रहासो

रम्भाप्रकाण्डदलनोद्यममातनोति ॥ ७१ ॥ (ल)

रामः । विहस्य । हंहो रावण ! (व) संवृणु जनितजन-
हासं चन्द्रहासं कः शक्तिमानपि मृगाङ्गमूर्तिं शिलापट्टके
पिनष्टि ।

लक्ष्मणः । सविषादम् ।

यावत् करोति न धनुः सशरं ममार्यो

यावन्न सूत्रयति विक्रमणं हनुमान् ।

(ल) भो इति । भो राम ! मम पार्श्वगतां सीतां पश्य च
जितः वालिः येन तादृशं तत् निजं वीर्यं वरं प्रदर्शय च । ननु
निश्चितं स एव चन्द्रहासः अस्याः सीतायाः मूर्धनि रम्भायाः कदल्याः
प्रकाण्डस्य स्तम्भदेशस्य दलने सङ्गठने च उद्यमः उद्योगः तम् आत-
नोति विस्तारयति कदलीकाण्डमिव अस्या मुण्डं विनष्टीति भावः ।
वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

(व) संवृणु वक्रोपव । मृगाङ्गमूर्तिं चन्द्रविम्बं पिनष्टि इति ।

आर्याशिरौ दशमुखेन विलूय तावत्

क्षिप्तं च कल्पितमदर्शनमम्बरे च ॥ ७२ ॥ (ग)

रानः । वसन्ध्रमम् । कथमिदं दशमुखेन विलूय क्षिप्तं
सीताशिरः शर्करायां (घ) भुवि पतति तत् सत्वरमुपसृत्य
स्तनतटपरिपीडनपरिचितस्पर्शे प्रसारितकरयुगलमितेऽ-
क्षसौ प्रतीक्षामि । तथा कथाऽवबोध्य च । हा वैदेहि !
शिरःशेषा वर्त्तये । सकरणं विभाष्य ।

तरुणभुजगसीला सैव येनौ तदेव

श्रवणयुगलमनङ्गन्यस्तोलाहवाभम् ।

स्मरकुवलयवाशावीक्ष्ये ते च तस्या-

स्तद्व्यमलकलला वक्रचन्द्रः स एव ॥ ७३ ॥ (घ)

(ग) यावदिति । यम आर्यः रानः यावत् धनुः सवरं न क-
रोति, इमूनान् यावत् विक्षिप्तं न स्तनदति न प्रकटयति तावत् दश-
मुखेन रावणेन आर्यायाः सीतायाः शिरः विलूय क्षिप्त्वा क्षिप्तं
अम्बरे आकाशे अदर्शनं कल्पितं यौगपद्याल्लपकं च इयम् । सीतायाः
शिरश्चित्तैव रावणोऽन्तर्दधे इत्यर्थः । अलं छेदनतिरोधानरूपयोः
क्षिप्तयोः यौगपद्यात् ससञ्चयाल्लपारः तदुक्तं ससञ्चयोऽयमेकस्मिन् वति
कार्यस्य साधके । अथैकपोतिका न्यायात् तत्करः स्यात् परोऽपि
हेत् । शुष्नी क्रिये वा मुमपत् स्वातां यद्वा शुष्नक्रिये इति । वसन्ध-
न्रमम् इत्यम् ।

(घ) शर्करायां शर्करावत्याम् । स्तनतटयोः परिपीडनेन अर्द्धनेन
परिचितः अभ्यस्तः स्पर्शः येन तादृशे । प्रतीक्षामि गच्छामि ।

(च) तरुणेति । तस्या इति सर्वत्र बोध्यं तरुणस्य भुजगस्यैव

हा प्रिये वैदेहि !

इन्द्रोः सम्प्रति कान्तिरस्तु विमला दीर्घा सृगीषां ह्यः

खादिष्ठा कलकण्ठिवाक्सलयान्ये कान्तरक्तानि च ।

यातायां त्वयि तस्य राक्षसपतेर्दुस्सचरं गोचरं

यद्वा तस्य गभीरमास्यकुहरं दुर्मेधसो वेधसः ॥ ७४ ॥ (घ)

सविशेषकदम्बम् ।

देव्याः शिरो मम पुरो यदिदं विलूनं

दृष्टं कलाहयमुखो यदसौ प्रनष्टः ।

सीता विस्वासी यस्यास्तादृशी वेणी केशपाशः अनङ्गेन कामेन न्यसं
गच्छितं यत् डोलादयं तस्मैव व्याभा यस्य तादृशं तदेव अगणयुगं कर्त्त-
व्यमम् । ते च सरस्य कामस्य कुवलयवाणी नीलोत्पलमयी दरी
धराः इत्यर्थः इत्येते गेले । अवश्य अलकलङ्का नूतनगुल्लसकलङ्काः च
एव वक्त्रान्द्रः सुसज्जणी । मालिनीरुतम् ।

(ज) इन्द्रोरिति । त्वयि तस्य राक्षसपतेः राक्षसस्य दुःस-
चरं दुर्गमं गोचरं स्थानं यद्वा अपवा तस्य दुर्मेधसः दुर्बुद्धेः वेधसः
विधातुः दैवस्यैवार्थः गभीरम् आस्यकुहरं मुखगहरं यातायां प्राप्तयां
सत्वां सम्प्रति इदानीम् इन्द्रोऽन्यस्य कान्तिः विमला अस्तु तत्र समुत्थे
अलिना दृष्टेति भावः । सृगीषां ह्यः मयनानि दीर्घाः भवन्तु
इति शेषः तत्र समस्तो अर्थोक्तता इति भावः । कलकण्ठिवाक् कोटि-
बाहुनिर्गमं खादिष्ठा खादुतरा अतिमधुरा इत्यर्थः भवन्तु इति शेषः ।
तत्र सम्मुखे चर्कणा इति भावः । किसलयानि सप्रपङ्गवानि एकान्त-
रक्तानि अतिबोद्धितानि च भवन्तु इति शेषः । तत्र समुत्थे विरक्त-
नीति भावः । आर्द्रविक्रीडितं इत्यम् ।

धिक्निष्कलं हनुमतः प्रवनं तद्वी

धिक्निष्कलः स च ममाचलसेतुबन्धः ॥ ७५ ॥ (क)

वर्षे । विषादं नाटवन्ति ।

वक्रोभम् । अरे रे समरकुण्ड ! दशकण्ड !

कृत्वात्मना जनकजानिधनेन्धनेन

यो दीपितः सपदि नो हृदि शोकवह्निः ।

निर्वापयिष्यति पतिस्तमसौ रघूणां

त्वत्कामिनीजनविलोचनवारिपूरैः ॥ ७६ ॥ (ख)

रामः । अस्थोचितं स्त्रिया । सखे सुग्रीव ! । वयस्य

विभीषण ! रावणवधे (ग) विहितप्रतिज्ञाः कृता वयं
वत्सेन ।

(क) देव्या इति । अत् यदि इदं देव्याः सीतायाः शिरः मम पुरः
अपतः विह्वलं क्लिप्तं दृष्टम्, यच्च अगौ दशकुण्डः कृत्वात् मनसः
प्रकाशितः, तदा तत् हनुमतः अगौ प्रवनं निष्कलं धिक् निन्दामी-
त्यर्थः धिक् निर्भर्त्सननिन्द्योरित्यमरः । स च मम अचलैः सेतुबन्धः
निष्कलः तच्च धिक् । वसन्ततिलकं दृष्टम् ।

(ख) कमेति । कृत्वात्मना गुप्तगरीरेण त्वमेति शेषः जनकजायाः
निधनं वधेय इत्यनं काठं तेन नः अस्माकं हृदि सपदि सहसा यः
शोकवह्निः शोकानलः दीपितः प्रकाशितः, अगौ रघूणां पतिः रामः
तव कामिनीजनानां विलोचनवारिपूरैः अश्रुप्रवाहैः तं शोकवह्निं
निर्वापयिष्यति अचिरात् त्वां हनिष्यतीति भावः । वसन्ततिलकं
दृष्टम् ।

(ग) विहितप्रतिज्ञाः प्रतिज्ञाकृदाः । वत्सेन कृत्वात्मने ।

सङ्गच्छः । अस्यैवमास्यम् । (घ) निर्लूनमप्यार्याशिरः
समुल्लपति तत्सविधवर्त्तिनी भूत्वा शृणुमः । सर्वे सङ्गपसर्पन्ति ।

सङ्गच्छः । कथं स्फुटाक्षरमिदमभिधत्ते ।

सूत्रधारचलहारगात्रियं यन्त्रजानकी ।

कण्ठस्थशारिकालापा कृता सङ्क्षेपकेलये ॥ ७७ ॥ (ङ)

तच्छिरस्यैव निर्याता साचाऽहं राम ! शारिका ।

सञ्चरित्वरसप्रीत्या त्वां बोधयितुमास्थिता ॥ ७८ ॥ (च)

तेन तेऽग्रेऽभिनीताऽस्याः शिरः खण्डननाटिका ।

मृता सीतेति येन त्वं गृहान् प्रति निवर्त्तसे ॥ ७९ ॥ (छ)

सर्वे । हर्षं नाटयन्ति ।

(घ) निर्लूनं निःशेषेण लूनं विद्धम् अप्यार्याः सीतायाः शिरः ।
सविधवर्त्तिन समीपगताः ।

(ङ) सूत्रेति । सूत्रधारः शिल्पिविशेषः तेन तत् प्रयत्नेनेति
भावः चलत् दारुमयं गात्रं यस्याः तथाभूता, कण्ठस्थया शारिकया
आलपतीति तद्योक्ता इयं यन्त्रजानकी सङ्क्षेपस्य रावचस्य केलये
विनोदनार्थं कृता निर्मिता ।

(च) तदिति । हे राम ! तस्मिन् शिरसि तिष्ठतीति तद्योक्ता
शारिका निर्याता निर्गता सती सञ्चरित्वे गिटाचारे यो रसः अनु-
रागः तत्प्रीत्या तव सञ्चरित्वगुणानुरागेणेति भावः त्वां बोधयितुम्
आस्थिता उपस्थिता ।

(छ) तेनेति । तेन रावचनेन ते तव अर्धे अस्याः यन्त्रजानक्याः
शिरः खण्डननाटिका शिरश्छेदरूपं नाट्यम् अभिनीता प्रयुक्ता प्रद-
र्शिता इत्यर्थः येन अभिनयेन अभिनयदर्शनेनेत्यर्थः सीता मृतेति गृहान्
त्वं इतायः वृत्तं गृहान् प्रति निवर्त्तसे ।

रामः । स्वस्ति भवत्ये प्रियकारिण्यै तत्समीहित-
सिद्धये(ज)साधय । निहस । अहो ! शौर्यं इव ह्यसप्रपद्येऽपि
चातुर्यं रावणस्य ।

सङ्गाधः । आर्य्य ! (झ) सुवेलाचलमेखलासु तावदा-
वसन्तु कपियूथपतयः प्रातर्लङ्कादुर्गमभियोष्यते ।

रामः । यदि न प्रकृत्यमर्षणो रावणः सम्प्रत्येव प्रत्य-
भियुज्ये ।

नेपथ्ये । अहो ! कलकलः ।

सङ्गाधः । किं पुनरयं (ञ) भैरवाकारशङ्करकृतफेल्का-
रविकरालः कलकलः ।

विभीषणः । पुरोऽयसोक्त्यम् ।

कुप्यन्मृगाधिपमुखाय करीन्द्रवक्त्रं

कुप्यन्नुलापवदनाय च वाजितुण्डम् ।

आसेधयन् सपदि रात्रिचराननेन

पर्य्येत्ययं दशभुजो ननु सिंहनादः ॥ ८० ॥ (ट)

(ज) समीहितस्य वाञ्छितस्य सिद्धये साधनाय साधय गच्छ ।

(झ) सुवेलेति । सुवेलो नाम अचलः यत्र लङ्का प्रतिष्ठितेति
भावः तस्य मेखलासु नित्येषु । अभियोष्यते आक्रमिष्यति ।

(ञ) भैरवेति । भैरवः अतिभीषणः आकारो यस्य तादृमेन
शङ्करेण रुद्रेण वा ऋगाद्येन कृतः यः फेल्कारः रश्विधेषः तद्वत् विश-
रालः विश्वेष्य भयावहः ।

(ट) कुप्यदिति । ननु सोः । अयं दशभुजः दशहस्तः सिंहनादः

रामः । कथय कोऽयं सिंहनादी नाम ।

विभीषणः । देव ! (ठ) मान्दोदरेयो मेघनादावरजसु
समरसीमानुभवतरति तेनायमस्ति मांसलः कलकलः ।

रामः । विहस । तदयमर्धं (ड) रावणस्य ।

विभीषणः । अयमसंस्थानेन (ठ) । पराक्रमेण पुनर्हिगुणो
यतः ।

दोर्दण्डोदध्रामानाचलचलितभवसाभनारभमञ्ज-
हुध्रप्रागाभारान्निजभुजविपिनं कुर्वतो न्यस्रदुष्टैः ।
सङ्घानाथस्य नन्दिप्रभृतिषु दलयत्स्वङ्गमङ्गं महास्त्रै-
रेकं वेगादनेकेष्वपि रक्षितरणं सिंहनादं स्मरामि ॥८१॥ (ण)

कुप्यते मृगाधिपमुखाय सिंहवदनाय करोन्द्रगङ्गां गजराजमुखं
कुप्यते सुलापवदनाय भहिषमुखाय वाजितुण्डम् अश्वमुखम् आसेधवन्
सोजयन् रात्रिवराननेन राक्षसमुखेन सिंहनादः सिंहनादं कुर्वन्नित्यर्थः
सपदि सहसा पथ्येति आयाति पक्षमुखो दग्धस्तः सिंहनादो-
ऽवमागच्छतीति वाक्यार्थः ।

(ठ) मान्दोदरेयः मन्दोदर्या अपत्यं पुमान् मान्दोदरेयः मन्दोदरी-
मर्मसम्भूतः । मेघनादस्य इन्द्रजितः अवरः कनिष्ठः । मांसलः स्तूतः
महानित्यर्थः ।

(ड) अर्धं रावणस्येति रावणस्य विंशतिहस्तदशाननत्वात् अस्य तु
दशहस्तपञ्चाननत्वादिति भावः ।

(ठ) अयमसंस्थानेन अयमवगतां हस्तानां गुणानाञ्च संस्थानेन
गणनया कर्तुमिति शेषः ।

(ण) दोर्दण्डेति । दोर्भिरेव दण्डैर्विंशत्या इत्यर्थः उदध्रामानः

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः सिंहनादः ।

सिंहनादः । पुरोऽप्युक्तम् । कथमन्तरितताप्रसं(त)वानर-
सेनाप्रतिभिरभिसुखीभूतम् ।

राजः । किं पुनरयं पुरतोऽन्धकार इव ।

अपित्यः । देव । (घ) देवादेसमन्तरेणपि जम्बवन्तमुक्क-
वुक्काररवाद् हृणुमन्तमन्तपरिसरिष्ठाद् विष्फुरिषभी-

उत्पाद्यमानः यः अचक्षुः कैशाद्यः तत्र चक्षितस्य भवस्य यन्मोः यः
सन्धमारम्भः सन्धं दार्पणं चावस्थाममेव आरम्भः व्यापारः तेन
मञ्जतः निमग्नस्य सुदृढं स्थितस्य इत्यर्थः बुधस्य हरस्य अथवा मञ्जतां
बुधानां हृद्यसूक्ष्माणां ग्राम्भारभारात् प्रकटभारवत्त्वात् गच्छतु नमत्
निमग्नभुजविपिनं स्रं भुजारण्यम् उच्चैः उच्चतं कुर्वतः चङ्कानाद्यस्य
रावणस्य अङ्गम् अङ्गं प्रत्यङ्गं नन्दिप्रभृतिषु गच्छेषु महाक्षैः दृढवत्सु
अङ्गद्वयत्सु सत्सु अनेकेष्वपि तेषु नन्द्यादिषु वेगात् रचितरखं कृत-
मराक्रमम् एकं सिंहनादं करामि । कैशासहस्ररत्नं रावणं नन्द्या-
दयो बहवो नद्या अस्त्रवर्षैर्विह्वलं कृतबन्तोऽपि एकेन अनेन सिंहना-
देन सर्वे पराजिता इति अर्थ्यते इति वाक्यार्थः । स्रग्धराहृतम् ।

(त) अन्तरितः अन्तर्हीनः तापसो यत्र तत् यथा तथा । अभि-
सुखीभूतं भावे क्लृप्तत्वयः ।

(घ) देवस्य प्रभोः आदेशम् आश्राम् अन्तरेणापि विनापि । आ-
श्रुवदिति साम्बुवता मुक्तः मुक्काररवः शब्दविशेषः येषु तानि । हृ-
णुमदिति हृणुमतः मन्त्रैश्च मन्त्राद्यं परामर्शेनेत्यर्थः प्रसृतानि चक्षि-
तानि । विष्फुरितेति विष्फुरिता भीमा भीषणा भुजदण्डा येषां
काणि । विस्तीर्णमायेति विस्तीर्णमायानि तारतराणि उच्चैः साराणि
महगर्जितानि कण्ठध्वनयः येषां तदुक्तानि । आनेति आश्रमा कान्था
निर्जितानि परिपक्वानि मनसफलानि कण्ठकीफलानि तथा पितृ-

मभुजदण्डाद् वित्यरन्ततारतारगलगञ्जिदाद् छाया-
णिञ्जिअपरिपक्वणसफलणाद् पिसङ्गिअगअण्डाद्
सुसेणाहिठ्ठिअसेणाणिवेसाद् नीलपहाणीलिअदसदि-
सन्तराद् वलीमुखकिलिकिलारअभरिअदरीमुहाद् नल-
पहावाणलदुज्जआद् समुल्लसिअकुमुदकन्तिकुमुअकित्तिस-
न्ताणाद् सिंहणादसम्मुहमोत्यरिआद् नीसेसाद् वि-
वाणरवलाद् (६) ।

(६) देवादेशमन्तरेणापि जाम्बुयन्मुक्तबुक्काररवाणि हनूमन्मन्त्र-
प्रसृतानि विस्फुरितभीमभुजदण्डानि विस्तीर्य मायतारतारगलगर्जि-
नानि छायाभिर्जितपरिपक्वणसफलानि पिशङ्कितगगनाङ्गमानि सुषेणा-
धिष्ठितसेनानिवेशानि नीलप्रभानीलितदशदिगन्तराणि वलीमुखकि-
लिकिलारवभरितदरीमुखानि नलप्रभावानलदुर्जयानि समुल्लसितकुमुद-
कान्तिकुमुदकीर्त्तिसन्तानानि सिङ्गणादसम्मुहभवतीर्णानि निःशेषाण्येव
वानरवृत्तानि ।

क्षितानि पिङ्गलीकृतानि गगनाङ्गमानि अन्तरीक्षाभोगाः यै तथो-
क्तानि । सुषेणेति सुषेणेन सेनापतिना अधिष्ठितः रक्षितः सेनानि-
वेशो वेषां तानि । नीलेति नीलस्य सेनापतेः प्रभया नीलितानि नील-
वर्णीकृतानि दशदिशाम् अन्तराणि अवकाशा वेषु तानि । वलीति
वलीमुखानां वानराणां किलिकिलारवैः भरितानि पूरितानि दरी-
मुखानि गुहाविवराणि वेषां तानि । नलेति नलस्य प्रभावानलेन
प्रभावान्निना दुर्जयानि जेतुमशक्यानि । समुल्लसितेति समुल्लसितस्य
प्रस्फुटितस्य कुमुदस्यैव कान्तिस्य तथाभूतस्य कुमुदस्य सेनापतिविशेष-
मन्त्र कीर्त्तिसन्तानाः यशःप्रसरा वेषु तानि ।

दधित्यः । अथ युगपत् क्षुभितानि (द) दशार्धसंख्यान्यपि
सिंहनादमुखानि । ततश्च

धूत्कारध्वनितं मृगेन्द्रवदनादन्याननादं हं हितं
बंहिष्ठं च लुलापतुण्डकुहरक्रोडाञ्जरदद्रात्कृतम् ।

जातं चार्वाणवक्त्रकन्दरदरादेतस्य हेषारुतं
संख्ये कस्य भयोदयाय न वचो निर्यस्य रक्षोमुखात् ॥८२॥(ध)

कपित्यः । तदो देव ! (न) निविडभुजदण्डपीडणाविसद-
टङ्कारं कदुम्ब कोदण्डं तच्च वरिसिद्धं पञ्चता वाणविष्टं
वाणरविन्दे जह न सुरसुन्दरीविमुक्तो कुसुमुक्ते रो सुभटेसु
खिण्वद् । यः समरङ्गणगगनं रेणुचक्रमहमद् दिशन्तरा-

(द) दशार्धसंख्यानि पञ्च इत्यर्थः ।

(ध) धूत्कारेति । सङ्ख्ये युगे एतस्य रावणसुतस्य मृगेन्द्रवदनात्
सिंहसुखात् धूत्कारध्वनितं नादविशेष इत्यर्थः, दन्त्याननात् गजाननात्
हं हितं हं हणध्वनिः, लुलापतुण्डकुहरक्रोडात् महिषाननाभ्यन्तरदेशात्
बंहिष्ठं बहुलं जरत् निःसरत् द्रातृकृतं ध्वनिविशेषः, चार्वाणवक्त्रकन्दर-
दरात् अश्वमुखगह्वरात् हेषारुतं हेषाध्वनिः, रक्षोमुखात् राक्षसमुखात्
निर्यस्य निर्गच्छत् वचस्य कस्य जनस्य भयोदयाय न जातम् अपि तु
सर्वस्यैव भयाय इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(न) निविड्वेति । निविडैः ददैः भुजदण्डैः पीडनेन अविशदः
कठिन इत्यर्थः टङ्कारः यस्य तादृशं कोदण्डं धनुः । सुरसुन्दरीति
सुरसुन्दरीभिर्विद्याधरीभिः विमुक्तः विक्षिप्तः कुसुमानां पुष्पाणाम्
उत्करः निचयः सुभटेषु सुयोद्धृषु । रेणुचक्रं रजः पटवम् । दिनेति
दिनकराः दिवसप्रवर्त्तकाः ये किरणाः तेषां व्यापारे प्रसारे प्रकटः
व्यसृतः । गगनमाणिक्यस्य स्वर्यस्य ।

लाङ् । न दिण्अरकिरणवावारपअट्टोवि गअणमाणिक-
स पसरइ रहो (७) ।

सिंहनादः । पुरोऽवलोक्य सावृद्धासम् ।

रेरे कृत्स्नाः ज्वगपशवः ! किं भवद्भिर्भवद्भिः

संयामाग्रे मम रणरसो लब्धितः सर्वभावम् ? ।

यस्मिन् कस्मिन् खलु समरे रोचकी सिंहनाद-

स्तम्भे रामं कथयत स हि श्रूयते वीरसिंहः ॥ ८३ ॥ (प)

कपित्थः । बाणवरिसपीडितं विअ बाणरवलं पञ्जाउलं
जम्बुद्वीवाहिमुहं वट्टइ (८) ।

(७) ततो देव ! निविड्भुजदण्डपीडनाविद्यदट्टकारं कृत्वा कोदण्डं
तथा वर्धितं प्रवृत्तो बाणवृष्टिं वानरवृन्दे यथा न सुरसुन्दरीविमुक्तः
कुसुमोत्तरः सुभटेषु निदधति । न समराङ्गणगतं रेणुचक्रमाक्रामति
दिगन्तराणि । न दिनकरकिरणव्यापारप्रकटोऽपि गगनमाणिक्यस्य
प्रसरति रयः ।

(८) बाणवर्षपीडितमपि वानरवलं पर्याकुलं जम्बुद्वीपाभिमुखं
वर्त्तते ।

(प) रे रे इति । रे रे कृत्स्नाः सर्वे ज्वगपशवः ! वानरपशवः !
भवद्भिः युष्माभिः संयामाग्रे भवद्भिः संयामगिरःस्त्राविभिः सद्भिः मम
रणरसः रणेषु आस्वादः सर्वभानं सर्वप्रकारं लब्धितः प्रापितं किम् ?
नैवेत्यर्थः । भवद्भिः सह संयामे न मम सर्वथा तृप्तिरस्तीति भावः ।
सिंहनादः अहमित्यर्थः यस्मिन् कस्मिन् समरे बुद्धे न खलु नैव रोचकी
अभिलाषीत्यर्थः तत् तस्मात् मे मह्यं रामं कथयत श्रूयत हि यतः सः

सिंहनादः । भूयो विबोध्य । किमेताभिर्विजिताभिरपि
वानरकोटकोटिभिः । हस्ताहृदिष्य ।

हे पाणयो ! विभूत पञ्च महाधनुं वि
पञ्चापि येन युगपत्प्रतियोधयामि ।

सुपीवमक्षदमनं च सहाङ्गदेन

रामं च रामजयिनं सह लक्ष्मणेन ॥ ८४ ॥ (फ)

भूयः पुरो विबोध्य साहसम् । कथं तेऽपि महावीरवान-
रसेनापतयोऽपि नश्यन्ति (व) । किञ्चिद्वैः ।

सुपीवाङ्गदमैन्दनीसकुसुदप्रज्ञादतारादयः ! (म)

किं सुग्धाः स्व निजान् गृहान् प्रति यथादृष्टेन याताध्वना ।

पातालापितशैलजालरचनारम्यक्रमोत्तम्भितौ

मन्वास्ते विपुलः स वो जलनिधावद्यापि सेतुः स्थिरः ॥ ८५ ॥

वीरसिंहः वीरेषु सिंहः श्रेष्ठ इत्यर्थः श्रूयते । अहं रामेण सहैव
बुद्धार्थी, बुद्धाभिः शुद्धैर्नेति भावः । मन्दाक्रान्ताहृतम् ।

(फ) हे पाणय इति । हे पाणयः ! भुजाः ! पञ्च ! यूयं पञ्चापि
महाधनुं विभूत धारयत, येन धारणेन अहं युगपत् समकाशं
सुपीवं अङ्गदेन सह अक्षदमनम् अक्षस्य मम भ्रातुः दमनं हन्तारं
इत्युभयन्तमित्यर्थः । तथा लक्ष्मणेन सह रामजयिनं भार्गवजेतारं रामञ्च
प्रतियोधयामि । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

(व) नश्यन्ति पञ्चावन्ते ।

(म) सुपीवेति । हे सुपीवाङ्गदमैन्दनीसकुसुदप्रज्ञादतारादयः
वानरसेनापतय इत्यर्थः यूयं किं कथं सुग्धाः इति कर्त्तव्यविसूढाः स्व
भवण, यथादृष्टेन अध्वना पथा निजान् गृहान् प्रति यात गच्छत !

रामः । वत्स लक्ष्मण ! किमेतत् ।

लक्ष्मणः । सगर्वमप्यतो भूत्वा । रे रे विक्षताक्रार ! दुरा-
चार ! नृमांसकवलनदक्ष ! राक्षसापसंद ! (म) किमिदम-
तिप्रगल्भामाभाषसे नन्वदृष्टवीरप्रकाण्डचरितचण्डिमाऽसि ।

सिंहनादः । अनाकर्णितक्रेन वानरताडनं नाटयित्वा । रे कृतस्त्राः
प्लवगपशव इत्यादि पठति ।

रामः । साधु सिंहनाद ! साधु न (य) ह्ये पितस्त्वया
वीरवर्गवरिष्ठो दशकण्ठः ।

सिंहनादः ।

राम ! राम ! मयि मुञ्च सायकान्

प्राक्प्रहाररुचिरेष रावणिः ।

येन ते चरममाशु दर्शये-

च्छस्त्रतन्त्रमयमेतदस्वरे ॥ ८६ ॥ (र)

रामः । सधैर्यमवलोक्य निहस्य च ।

मनु ! भो ! पातालेषु अर्पितानां स्थापितानां शैलजालानां पर्वतनि-
चयानां रचनायाः विन्यासस्य यः रस्यः मनोहरः क्रमः परिपाटी तेन
उत्तम्वितः निर्मितः विपुलः महान् स्थिरः कठिनः वः युष्माकं जल-
निधौ समुद्रे सेतुः अद्यापि आस्ते तिष्ठति । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ।

(म) अति प्रगल्भम् अत्युद्धतम् । अदृष्टेति । न दृष्टः वीरप्रका-
ण्डानां महावीराणां चरितचण्डिमा प्रचण्डचरितमित्यर्थः येन
तादृशः ।

(य) ह्ये पितः लज्जां गमितः ।

(र) रामेति । हे राम राम ! मयि सायकान् शरान् मुञ्च नि-
क्षिप, एष रावणिः रावणनन्दनः सिंहनादः प्राक् पूर्वं प्रहारे प्रहारा-

सिंहनादः । भूयो विबोध्य । किमेताभिर्विजिताभिरपि
वानरकौटकोटिभिः । हस्तानुद्दिश्य ।

हे पाण्डवो ! विभूत पञ्च महाधनुं वि
पञ्चापि येन युगपत्प्रतियोधयामि ।

(सुग्रीवमक्षदमनं च सहाङ्गदेन

रामं च रामजयिनं सह लक्ष्मणेन ॥ ८४ ॥ (फ)

भूयः पुरो विबोध्य बाहुहासम् । कथं तेऽपि महावीरवान-
रसेनापतयोऽपि नश्यन्ति (ब) । किञ्चिद्वैः ।

सुग्रीवाङ्गदमैन्दनीसकुसुदप्रह्लादतारादयः ! (म)

किं मुग्धाः स्व निजान् गृहान् प्रति यथादृष्टेन याताध्वना ।

पातालापि तथैलजालरचनारम्यक्रमोत्तमिती

मन्वास्ते विपुलः स वो जलनिधावद्यापि सेतुः स्थिरः ॥ ८५ ॥

वीरसिंहः वीरेषु सिंहः श्रेष्ठ इत्यर्थः श्रूयते । अहं रामेण सहैव
मुद्गार्थी, मुद्गाभिः क्षुद्रैर्नेति भावः । मन्दाक्रान्तादृष्टम् ।

(फ) हे पाण्डव इति । हे पाण्डवः ! भुजाः ! पञ्च ! ययं पञ्चापि
महाधनुं विभूत धारयत, येन धारणेन अहं युगपत् समकालं
सुग्रीवं अङ्गदेन सह अक्षदमनम् अक्षस्य मम भ्रातुः दमनं हन्तारं
हनुमन्मित्रार्थः । तथा लक्ष्मणेन सह रामजयिनं भार्गवजेतारं रामञ्च
प्रतियोधयामि । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

(ब) नश्यन्ति पञ्चावन्ते ।

(म) सुग्रीवेति । हे सुग्रीवाङ्गदमैन्दनीसकुसुदप्रह्लादतारादयः
वानरसेनापतय इत्यर्थः ययं किं कथं मुग्धाः इति कर्त्तव्यविसूदाः स्व
भवम्, यथादृष्टेन अध्वना पथा निजान् गृहान् प्रति यात गच्छत !

रामः । वत्स लक्ष्मण ! किमेतत् ।

लक्ष्मणः । मगर्वमयतो भूत्वा । रे रे विकृताकार ! दुरा-
चार ! नृमांसकवलनदक्ष ! राक्षसापसंद ! (म) किमिदम-
तिप्रगल्भामाभाषसे नन्वदृष्टवीरप्रकाण्डचरितचण्डिमाऽसि ।

सिंहनादः । अनाकर्णितक्रेन वानरताडनं नाटयित्वा । रे कृतस्त्राः
प्लवगपशव इत्यादि पठति ।

रामः । साधु सिंहनाद ! साधु न (य) ह्ये पितस्त्वया
वीरवर्गवरिष्ठो दशकरुणः ।

सिंहनादः ।

राम ! राम ! मयि मुञ्च सायकान्

प्राक्प्रहाररुचिरेष रावणिः ।

येन ते चरममाशु दर्शये-

च्छस्तन्त्वमयमेतदस्वरे ॥ ८६ ॥ (र)

रामः । सधैर्यमवलोक्य गिहस्य च ।

ननु ! भो ! पातालेषु अर्पितानां स्थापितानां शैलजालानां पर्वतनि-
चयानां रचनायाः विन्यासस्य यः रम्यः मनोहरः क्रमः परिपाटी तेन
उत्तम्वितः निर्मितः विपुलः महान् स्थिरः कठिनः वः युष्माकं जल-
निधौ समुद्रे सेतुः अद्यापि आस्ते तिष्ठति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(म) अति प्रगल्भम् अत्युद्धतम् । अदृष्टेति । न दृष्टः वीरप्रका-
ण्डानां महावीराणां चरितचण्डिमा प्रचण्डचरितमित्यर्थः येन
तादृशः ।

(य) ह्ये पितः लज्जां गमितः ।

(र) रामेति । हे राम राम ! मयि सायकान् शरान् मुञ्च नि-
क्षिप, एष रावणिः रावणनन्दनः सिंहनादः प्राक् पूर्वं प्रहारे प्रहारा-

धिग्धिक् निशाचरपतिं शुकसारणौ धिग्

धिक्षेपनादमथ धिग्दश राजपुत्रान् ।

यैस्त्वं विचित्रवपुषा चिरमीक्षणीयः

क्रूराशयैरुपहृतो रणदेवतायै ॥ ८७ ॥ (ल)

सिंहनादः । राघव ! अति हि नाम दृप्यसि किं पुन-
दर्पणकारणं किञ्चन ते चरितेषु ब्रीडिताः स्मः ।

स्त्रीमात्रं ननु ताडका भृगुभवो रामश्च विप्रः शुचि-

मारीचो मृग एष भीतिभवनं वाली पुनर्वानरः ।

भोः काकुत्स्थ ! विकत्यसे कथय किं वीरो जितः कस्त्वया

दोर्दर्पस्तु तथापि ते यदि ततः कोदण्डमारोपय ॥ ८८ ॥ (व)

धिगमे इत्यर्थः । रविः अभिषासः यस्य तादृशः । वेन प्रहारेण अयं
सिंहनादः आशु शीघ्रम् अम्बरे आकाशे एतत् चरमं सर्वश्रेष्ठमित्यर्थः
शस्त्रतन्त्रम् अस्त्रजातं ते तुभ्यं दर्शयेत् । त्वम् अपतः प्रहर ततोऽहं
ते पराक्रमं दर्शयिष्यामीति भावः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(ल) धिगिति । निशाचरपतिं रावणं धिक् निन्दामीत्यर्थः । धिक्
निर्भर्त्सननिन्दयोरित्यमरः यस्य पुत्रेऽपि निक्षेहतेति भावः । शुक-
सारणौ तन्मन्त्रिणौ धिक् इत्या मन्त्रणं तयोरिति भावः । क्षेपनादम्
इन्द्रजितं धिक् यस्य कनिष्ठे आतारि प्रमाद इति भावः अथ अतः-
परं दश राजपुत्रान् अन्धान् अन्धान् रावणसुतान् धिक् वेषाम् ईदृशे
महावीरे आतारि निर्दयतेति भावः । यैः क्रूराशयैः निष्ठुरमतिभिः
रावणादिभिः विचित्रवपुषा सुन्दरेण शरीरेण चेतुना चिरम् ईक्ष-
णीयः दर्शनीयः दृष्टिपथात् वहिष्कर्तुमनर्ह इति भावः त्वं रणदेवतायै
संयामाधिष्ठात्यै देव्यै उपहृतः उपहारत्वेन प्रदत्तः । अहं त्वां शीघ्रं
निष्यामीति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(व) स्त्रीमात्रमिति । भोः काकुत्स्थ ! काकुत्स्थकुक्षोद्भव राम !

लङ्कायः । विहस्य ।

स्त्री ताडकास्तु तदघाते गुर्वाज्ञा गुरुकारणम् ।

मारीचोऽप्यस्तु स मृगः क्षात्रं हि मृगयारसम् ॥८८॥ (श)

परशुरामब्राह्मणदमने मृणु सूक्तं वैतालिकस्य ।

योजम्भं जितवान् इत्यादि पठति । बालिविजये पुन-
रुपालभ्यसे (ष)।

रामः ।

बाली बलीमुख इति ब्रुवता त्वयैव

लङ्कापतेर्मलिनितो यशसां प्ररोहः ।

ताडका स्त्रीमात्रं ननु सामान्या नारी खलु, मृगुभवः रामश्च शुचिः
पवित्रः तपोनिष्ठ इति भावः । विप्रः ब्राह्मणः । एष मारीचः मृगः
बाली पुनः भीतिभयनं भयनिकेतनं भीरुस्वभाव इत्यर्थः यानरः कपिः,
एषां जये कस्तव पौरुषप्रसर इति भावः । तथापि किं कथं विकृत्यसे
दृष्यसि, कथय वद, त्वया को यीरः जितः ? न कोऽपीत्यर्थः, तथापि
ते तव यदि तु दोर्दर्पः बाहुबलाहङ्कारः, ततस्तर्हि कोदण्डं कार्मुकम्
आरोपय मौर्व्या मङ्गमय युध्यस्वेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(श) स्त्रीति । ताडका स्त्री अस्तु भवतु तस्या घाते वधे गुरोर्विज्ञा-
मितस्य आज्ञा गुरु महत्कारणं हेतुः गुरोराज्ञया आर्येण ताडका-
निहत्येति कस्तत्र दोष इति भावः । स मारीचः मृगः अस्तु भवतु
तदुबधे नास्ति दोष इति भावः हि यतः क्षात्रं क्षत्रियधर्मः मृग-
यायां रसः अनुरागः यत्र ताडयम् । क्षत्रिया मृगयया विहरन्तीति
मात्रं दोषोऽस्तीति भावः ।

(ष) वैतालिकस्य स्तुतिपाठकस्य सूक्तं शोभनं वचनम् । उपाल-
भ्यसे तिरस्त्रियसे ।

न्यूनाञ्जयो यदिह लक्ष्म स चापि तेन

दोर्मूलपञ्जरशुको विहितः पिता ते ॥ ८० ॥ (स)

सिंहनादः । सक्रोधम् । रे रे कुक्षत्रिय ! तातमधिनिपसि
तदेष शितमुखैः (ह) शिलीमुखैरवकीर्य्यसे ।

रामः । धनुष्यम् । रे रे राक्षसपोत ! त्वमपि प्रत्य-
वकीर्य्यसे किन्तु (ज) लङ्कापुरीगोपुरपरिसरवसुन्धरासु
शरविन्दे पाद्दिदृक्षुर्गोपुरजना उद्विजिता भवन्ति तत् किञ्चि-
दुपसृत्य समरसंरम्भमारभामहे ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

॥ असमपराक्रमो नाम सप्तमोऽङ्कः ॥

(स) बालीति । बली बालीमुखः वानर इति ब्रुवता वदता
त्वयैव लङ्कापतेः रावणस्य यशसां कीर्त्तीनां प्ररोहः अहुरः मलिनितः
कलङ्कितः यस्मात् इह संसारे न्यूनात् लघोर्जनात् जयः पराभवः
लक्ष्म कलङ्कः कलङ्करूपेण लोकेर्गण्यते इति भावः । यतः तेन बालिना
स च ते तव पिता रावणः दोर्मूलं बाहुमूलमेव पञ्जरः तस्य शुक्रः
पक्षिविगेपः विहितः कृतः, पुरा सागरमूले सन्ध्योपासनकाले जिगीषा-
मनयागतं तव पितरं वीक्ष्य कक्षे गृहीत्वा दत्तुं समुद्रेषु सन्ध्यासुपासा-
श्रुतिं इति भावः । यद्यन्तर्लोकं वृत्तम् ।

(ह) शितमुखैः तीक्ष्णामैः शिलीमुखैः शरैः अवकीर्य्यसे आच्छा-
द्यसे । मयेति शेषः ।

(ज) लङ्केति । लङ्कापुर्यां यत् गोपुरं द्वारं पुरद्वारन्तु गोपुर-
मित्यमरः । तस्य परिसरं वसुन्धरासु निज्जारभूमिषु । अपहृत्य स्था-
नान्तरं गत्येत्यर्थः ।

॥ अष्टमोऽङ्कः ॥

अतःपरं वीरविलासो भविष्यति ।

ततः प्रविशतो राज्ञसौ ।

एकः । सखे दुर्मुख ! किमपि महान् (क) सत्त्वभ्रंशो
रावणस्य शकुमारसिंहनादबधमप्याकर्ण्य न शोकः कृतो
नाप्यमर्षः केवलमेकं तुलाद्यूतं प्रवर्तितं तत्र च लङ्काधिपत्यं
सीतापहारिता न पुनरर्पिता ।

दुर्मुखः । अज्ज्ञ सुमुख ! सामिन्शीए (ख) तिजडाए समा-
दिष्टं जह गच्छदं अङ्गदणरस्तयाणं एकतुलं पेक्खह जेण
तुल्लमुहादो सुणिअ सीदादेवीए णिवेदइस्सं ता दुवे वि
अह्मे गदत्ति एत्तिअमहं जाणामि ण उण कारणं ता
कहीअदु जहा पडिवसम् (१)

(१) आर्य सुमुख ! सामिन्या त्रिजटया समादिष्टं यथा ग.

(क) सत्त्वभ्रंशः प्राणिलयः । अमर्षः विद्वेषः तुलाद्यूतं तुला-
लीङ्गनम् । अयं भावः एकतस्तुलादण्डकोटी लङ्काधिपत्यम् अपरतः
अपहृता सीता, तत्रापि यदि लङ्काधिपत्यमपि नश्येत् तदपि सीतां न
भ्रमर्पयामीति प्रतिज्ञातमिति ।

(ख) त्रिजटया कयाचित् वृद्धराजस्या । अङ्गदः बालिमुतः गदा-

सुमुखः । परं लङ्घे श्वरेण शुकसारणी प्रहितौ दाशर-
थिमभिधातुमभिहितं च ताभ्याम् ।
वक्त्राभोजार्चनाभिः फलमभिलषितं हेलया यस्य लिप्सोः (ग)
सीत्कण्ठं कण्ठकाण्डेष्वहमहमिकया खड्गधाराग्रगेधु ।
स्त्रीति त्यक्तप्रणामप्रकुपितगिरिजाकृष्टवामार्धपाणि-
स्तोषोदस्तान्यहस्ता भटिति न घटिता शान्भवौ ताललीला॥

कृतम् अङ्गदनरान्तकयोरेकतुलां प्रेक्षेतां येन युष्मन्मुखात् मुखा
सीतादेव्यै निवेदयिष्यामि तद् द्वावप्यावां च गतावित्येतावदहं जानामि
न पुनः कारणं तत् कथ्यतां यथा प्रतिपन्नम् ।

नकः रावणसुतः तयोः एकाम् अहितीयां तुलां सादृश्यं प्रेक्षेतां
पश्येत्तम् । प्रतिपन्नं बुद्धम् ।

(ग) वक्त्रेति । हेलया अवलीलया वक्त्राण्येव सुखान्येव दशेत्यर्थः
अभोजानि पद्मानि तैः अञ्जर्चनाभिः पूजाभिः अभिलषितं फलं त्रैलो-
क्याधिपत्यमिति भावः । लिप्सोः लब्धुमिच्छोर्यस्य रावणस्य कण्ठकाण्डेषु
सीत्कण्ठं सीत्सुकं यथा तथा अहमहमिकया अहमग्रतः खड्गधा-
रायां पतामि अहमग्रत इत्येवं रूपया खड्गधाराया अप्रगेधु अप-
वर्त्तिषु क्रमशः क्लिप्तेषु इत्यर्थः स्त्री इति इयं गौरो स्त्री तत् कथं
प्रणम्यते इति त्यक्तेन प्रणामेन प्रणतिपरित्यागेनेत्यर्थः रावणः कदापि
देवीं स्त्रीति न प्रणमामेति भावः । प्रकुपिपया गिरिजया पार्वत्या
आकृष्टः वरप्रदानात् निवर्त्तित इत्यर्थः वामार्धस्य पाणिः अर्द्धाङ्गा-
हारित्वात् देव्या इति भावः । यस्यां तादृशी, तोषेण रावणं प्रति
सन्तोषेण उदस्तः वरदानार्थमुत्क्षिप्तः अन्यहस्तः दक्षिणार्धपाणिः

स निशाचरचक्रवर्त्ती त्वामाह यदुत किमखिलवान-
रराक्षसक्षयकरेण संग्रामेण तदेकं तुलाद्यूतं प्रवर्त्तयावः
तत्र च ।

त्वत्काङ्क्षकारविजये तव राम ! लङ्का

सीता च ते पुनरियं भवतोऽस्तु दाराः ।

मत्काङ्क्षकारविजये तु ममाधिपत्यं

तस्यां च ते पुरि कलत्रजने च तत्र ॥ २ ॥ (घ)

दुर्मुखः । तदोतदो ? (२) ।

शुमुखः । ततश्च (ङ) हासलवलाञ्छिताधरमुद्रेण राम-

(२) ततस्ततः ।

तस्यां तथाभूता शान्भवी शम्भुसम्बन्धिनी तानलीला करतलवाद्यविलासः
भटिति तत्क्षणात् न घटिता न कर्तुं शक्नोति यावत् । स निशाचर-
वर्त्तीत्यनेनमान्वयः । स्रग्धरावृत्तम् ।

(घ) त्वदिति । हे राम ! तव अयं त्वत्कः इदमर्थं कनूप्रत्ययः ।
अङ्ग एव अङ्गकारः शरीरमात्रं कारतकारो स्वरूपे इत्यौष्पादिकः कार-
प्रत्ययः । त्वत्केन त्वदीयेन अङ्गकारेण शरीरमात्रेण विजये सति
यदि त्वमेकाकी एव मां जेतुं शक्नोषि तदेत्यर्थः ते तव लङ्का अस्तु
सीता च भवतः दाराः अस्तु । मत्केन अङ्गकारेण शरीरमात्रेण
विजयेतु यदि अहमेव एकाकी त्वां जेतुं शक्नोमि तदेत्यर्थः तस्यां ते
तव पुरि अयोध्यायां तत्र तव कलत्रजने सीतायामित्यर्थः मम आधि-
पत्यम् अस्तु इति शेषः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ङ) हासेति । हासस्त्रवेन ईषडास्येन लाञ्छिता शोभिता अधर-
मुद्रा यस्य तेन । द्रुहिषस्य ब्रह्मणः मयज्ञा मपोतः रावण इत्यर्थः ।

भद्रे णाभिहितं यदाह द्रुहिणप्रसप्ता । किं पुनरावयोरङ्ग-
कारत्वमुचितं ययोरन्तरङ्गोऽभियोगः ।

उर्मुषः । तदोतदो ? (३) ।

समुषः । ततश्च (च) निरुपमानरामपराक्रमशङ्किता-
भ्यामुक्तं युक्तसारणाभ्यां यदुत महानायकयोर्नायं क्रम
इति कुम्भकर्णाग्रजस्वामिदमाह ।

उर्मुषः । तदोतदो ? (४) ।

समुषः । ततश्च सौमित्रिसुग्रीवविभीषणजाम्बवदाश्लने-
यप्रभृतिभिर्निषिद्धेनापि (छ) तथेत्यभ्युपगम्याङ्गकारीकृतः
कुमारोऽङ्गदो रघूदहेन निजपुत्रो नरान्तकस्तु लङ्के श्वरेण ।

(३) ततस्ततः ? ।

(४) ततस्ततः ? ।

अङ्गकारत्वं केवलशरीरमात्रसाधनत्वम् । अन्तरङ्गः सहायप्रचुर इत्यर्थः
अभियोगः युद्धार्थमाक्रमणव्यापारः ।

(च) निरुपमानेति । निरुपमानेन अतुल्येन रामपराक्रमेण
शङ्किताभ्याम् । यदुत यच्च महानायकयोः महासहायसम्पन्नयोर्नाय-
कयोः । क्रमः निवसः । कुम्भकर्णाग्रजः रावणः । महासहायस्य
नायकस्य स्वयमद्यतः न प्रवर्तितव्यं तस्मात् प्रथमतः सहायेनैव साध्यते
इति भावः ।

(छ) निषिद्धेनापि निवारितेनापि । अभ्युपगम्य स्वीकृत्य । अ-
ङ्गकारीकृतः स्वशरीरोक्तः प्रतिनिधीकृत इत्यर्थः । अयं भावः यदि
मम अङ्गदो जेष्यति तदा मम लङ्का सीता च अङ्गु इति रामाभिप्रायः,
यदि नरान्तको जेष्यति तदा मम अवोध्या सीता च अङ्गु इति राव-
णाभिप्राय इति ।

उर्मुक्ताः । भोः किं पुण्य (ज) शिष्यभुजदण्डमण्डलीपरक्रमे
अथासंसा देवस्य जेण परन्तत्रबाहुसु समारोविभं सङ्कार-
जम् (५) ।

सुसुखः । (भ) असमञ्जसकारितायां किमुच्यते स्वामी ? ।
किञ्च ।

मृत्युं यदैव गमितो युधि सिंहनादः

शक्तिर्यदैव च वृथा भरताग्रजेऽभूत् ।

सीतार्पणं नृपसुताय तदैव युक्तं

मोहसु तत्र रजनीचरकालरात्रिः ॥ ३ ॥ (ज)

उर्मुक्ताः । युवराजमेवनादस्य उण का वत्ता ? (६)

(५) भोः किं पुनर्निजभुजदण्डमण्डलीपराक्रमे नाशंसा देवस्य येन
नरान्तकबाहुषु समारोपितं सङ्काराजम् ।

(६) युवराजमेवनादस्य पुनः का वार्ता ? ।

(ज) निजेति । निजाभिः भुजदण्डमण्डलीभिः पराक्रमे देवस्य
रावणस्य न आशंसा न जयप्रत्याशा इत्यर्थः ।

(भ) असमञ्जसेति । असमञ्जसकारितायाम् अयुक्तानुष्ठानकी-
रित्वे सति यदि स्वामी स्वयम् अयुक्तम् अनुतिष्ठति तदैत्यर्थः स्वामी
किम् उच्यते कथ्यते ? अनुजीविभिरिति शेषः । अनुजीविभिः स्वामी
न वारणीय इति भावः ।

(ज) मृत्युमिति । यदैव सिंहनादः युधि मृत्युं गमितः प्रापितः
निहत इत्यर्थः रामेणेति शेषः । यदैव शक्तिः रावणप्रेरितास्त्रविशेषः
भरताग्रजे रामे वृथा अभूत् । तदैव नृपसुताय राजपुत्राय रामाय
सीतार्पणं युक्तम् उचितम् आसीदिति शेषः । तत्र तस्मिन् विषये

सुखः ।

यद्वदो नागपाशैः प्रचुरतमतमःश्यामले रात्रिमध्ये
यद्युषं यन्मभस्तः शरपतनविधिर्मायया हृन्मूर्त्तैः ।
यद्वक्तिर्मन्मजिह्वे प्रसरति च रथं नित्यजैत्रं प्रयागे
तन्मन्ये मेघनादोऽप्यनुभवति भयं राघवाद्गुप्तमन्तः ॥ ४ ॥ (ट)
अपिच ।

सङ्गा दुर्गं जलधिपरिखादुर्गमं राक्षसेन्द्र-
स्तस्याः स्वामी सुरजनबधूचामरैर्वीज्यमानः ।
रामः शास्त्रासृगपरिगतो मानुषस्तद्विपक्ष-
स्तत्रैतस्मिन् जयविधिरिति व्रीडया नः कलङ्कः ॥ ५ ॥ (ठ)

सीतार्पणे इत्यर्थः मोहस्तु अविवेकस्तु सीताया अगर्भत्वमिति भावः ।
रजनीचराणां राक्षसानां काक्षरात्रिः संहारनिघा, सीताया अगर्भत्वेन
अचिरात् राक्षसकुलक्षयो भविष्यतीति भावः ।

(ट) यद्वदिति । यत् यस्मात् प्रचुरतमैः अतिगाढैः तमोभिः अश्व-
कारैः श्यामले रात्रिमध्ये न तु दिवसे इति भावः । नागपाशैः बद्धः
राघव इति शेषः । यत् यस्मात् नभस्तः आकाशात् न तु भूतवा इति
भावः युद्धं, यत् यस्मात् मायया हृन्मेन हृन्ना तिरोहिता शरप्रहार-
भवादिति भावः मूर्त्तिर्यस्य तदाभूतस्य शरपतनमेव विधिः व्यापारः,
यत् यस्मात् प्रयागे युद्धयात्रायां रथं नित्यजैत्रं सततजयसाधनं यथा
भवति इति हेतोः मन्मजिह्वे अग्नौ भक्तिः प्रसरति च प्रत्यहं जैत्रर-
थप्राप्तये अग्नौ हुनं करोतीति भावः । तत् तस्मात् मेघनादोऽपि
राघवात् रामात् अन्तर्गुप्तं केनाप्यवज्ञितमिति भावः भयं अनुभवति
इति मन्वे सम्भावयामि । सङ्घराट्मम् ।

(ठ) वद्वेति । सङ्गा दुर्गं सङ्घारूपम् अपरदुर्गमं स्थानं तदपि

दुर्गस्यः । जं णिअलमदिचकुणो पेक्खन्ति तं दिट्ठं अ-
ज्जसुमुहेण (७) ।

सुसुखः । अलममुना राक्षसविरुद्धकथानुबन्धेन यथा-
दिष्टमेव कुर्वः । उभौ परिक्रामतः ।

दुर्गस्यः । एसा सामिणी तिअडा अज्जे पडिवासअन्ती
चिठ्ठइ ता एहि उवसप्पह । (८) तथा कुरुतः ।

ततः प्रविशति त्रिजटा ।

त्रिजटा । सौख्यमाश्लोक्य । हंहो दुष्मह ! सुसुह !
तुरिअं उवसप्पह णिवेदेह जुज्झवुत्तन्तं । (९) उभौ प्रण-
म्योपविशतः ।

सुसुखः । स्वामिनि त्रिजटे ! लङ्कापुरीं पूर्वेण (६)

(७) यस्मिन्मलमतिचक्षुषः पश्यन्ति तद् दृष्टमार्यं सुसुखेन ।

(८) एषा स्वामिनी त्रिजटा आवां प्रतिपासयन्ती तिष्ठति तदे-
ह्युपसर्पावः ।

(९) हंहो दुर्गस्य ! सुसुख ! त्वरितमुपसर्पतं निवेदयतं युद्धवृत्तान्तम् ।

अलधिरेव परिष्ठा तथापि दुर्गमम् अतिदुर्गसमित्यर्थः अलधेरलङ्घ्यत्वा-
दिति भावः । तस्याः लङ्कायाः स्वामी सुरजनानां वधूभिः अङ्गनाभि-
र्वन्दीभूताभिरिति भावः । चामरैः वीज्यमानः राक्षसानाम् इन्द्रः अधि-
पतिः रावणः । शास्त्रासृगैः वानरैः परिगतः युक्तः मानुषो रामः
तस्य रावणस्य विपक्षः शत्रुः । तत्र एतस्मिन् रामे लवविधिः विजय-
लाभः भवतीति शेषः, इति व्रीह्या लक्ष्या नः अस्माकं रजनीचराणां
कलङ्कः अकीर्तिः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(६) लङ्कापुरीं पूर्वेण लङ्कापुर्याः पूर्वस्यां दिशि इत्यर्थः सुवेला-
चक्षं पश्चिमेन सुवेलस्य पश्चिमायां दिशि इत्यर्थः उभयोर्नर्ध्वा इति

सुवेलाचक्षं च पश्चिमेन उभयतो मच्चः परिमितप्राकारप-
रिष्कृतः स्तोकसमुन्नतः समुन्नतसमस्तजनप्रेक्षणीयो रत्ना-
मवाटे कारितो राक्षसराजेन तत्र च प्राच्यमक्षाधिरुढे
ससौमित्रिसुग्रीवविभीषणे रामे नीलाधिष्ठिते च वानरबले
प्रतीच्यमक्षाधिरुढे च सशुकसारथे दशकण्ठे प्रहस्ताधि-
ष्ठिते च राक्षसबले गगनाङ्गनगतासु च वीरजनचरित-
कुतूहलिनीषु सुरसुन्दरीषु ताडितमल्लभटीतूर्य्यौ माङ्ग-
ल्यकलशानुगतौ निश्चितकपाशपाशौ प्रविष्टावहकारौ ।
ततश्च ।

रत्नत्रिकङ्कणविभूषितदोःप्रकाण्डं

श्रीखण्डपाण्डुरितदेहभरं च रूपम् ।

युद्धाङ्गनेऽङ्गदनरान्तकयोनिंरीक्ष्य

चक्षुर्निमेषविमुखं सुतमसुरोभिः ॥ ६ ॥ (ठ)

भावः । मच्चः पर्यङ्कः । परिमितेति परिमितेन प्राकारेण नेटन-
विशेषेण परिष्कृतः परिच्छिन्नः । स्तोकम् अल्पं समुन्नतः । समुन्नतैः
आवृतदेहैरित्यर्थः न तु खर्वाकृतिभिरिति भावः प्रेक्षणीयः दर्शनीयः ।
रत्नामवाटे रत्ननिर्मिते अक्षवाटे व्यायामभूमौ । वीरेति वीरजनानां
चरितेषु संपादय्यापारेषु कुतूहलिनीषु दर्शनार्थं कौतुकवतीषु । ताडि-
तेति ताडितं वादितं मल्लभटीनां योद्धृवीराणां तूर्य्यं वाद्यभेदः ययो-
क्त्याविधौ । निश्चितेति निश्चितः शाश्वतः कपाशः अक्षिः पाशौ
ययोस्ताड्यौ अहकारौ अङ्गदनरान्तकौ ।

(ठ) रत्नेति । युद्धाङ्गने संपादय्यामभूमौ रत्नैः रत्ननिर्मितैः त्रिभिः
कङ्कणैः करामरविशेषैः विभूषितौ अक्षरूतौ दोःप्रकाण्डौ प्रशस्त-

विजटा । तदोतदो ? (१०) ।

डुर्ध्वः । तदो अ समुत्तीरिअ मञ्चादो नीलपङ्क्त्येहिं
सेणावद्दहिं किट्टएसु अन्तरदण्डेषु विरद्वालीठपात्रा
दोवि संमुहं संठिआ अङ्गआए पउत्ता अ रणमण्डले मण्ड-
लीए भमिउं (ण) (११) ।

विजटा । तदोतदो (१२) ।

डुर्ध्वः । तदो अ ताणं विविहं वमन्ताणं (त) उपरि

(१०) ततस्ततः ? ।

(११) ततश्च समुत्तीर्य मञ्चात् नीलपङ्क्ताभ्यां सेनापतिभ्यां कटयो-
रन्तरदण्डयोर्विरचितालीठपादौ द्वावपि समुहं संस्थितावङ्गकारौ
प्रवृत्तौ च रणमण्डले मण्डल्या अभितम् ।

(१२) ततस्ततः ? ।

भुजौ यस्मिन् तथाभूतं श्रीखण्डेन चन्द्रमविलेपनेन पाण्डुरितः धव-
लितः देहभरः यस्मिन् तादृशश्च अङ्गदमरान्तकयोः रूपं चक्षुषोर्निमेषेण
विमुक्तं यथा तथा निरीक्ष्य अप्सरोभिः सुरसुन्दरीभिः स्तुतं प्रशं-
सितम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ख) कटयोः घातयोः अन्तरदण्डयोः मध्यस्थितदण्डयोः कतो-
रित्थः । विरचितौ आसीदपादौ अवस्थानविशेषेण निविटौ पादौ
याभ्यां तादृशौ आसीदक्षयक्षुक्तं यथा । स्वानानि धनिनां पद्म तत्
वैशाखमस्त्रियाम् । त्रिवितस्यनरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृतिः ।
अर्धं स्यात् समपदम् आसीदन्तु ततोऽपतः । दक्षिणे वामनाकुक्ष्य
प्रत्यासीदं विपर्यय इति ।

(त) वसन्ततोः विपरतोः । प्रेक्षतोः कुर्वतोः । प्रेषितं कश्चिन्

ताडये यमन्ताणं तलताडये उष्यन्ताणं अणवरणप्रहारप-
रम्परं पेसन्ताणं पेसिञ्चं पडिच्छन्ताणं दिठ्ठिं वञ्चन्ताणं
अरक्खिअमग्गं रक्खिन्ताणं अणदो दंसिअ अणदो पहर-
न्ताणं संभरिआयेसधीरत्तयेण वंसविसेसं कुरिआजुअलं
उज्झिअ अणुअमाहरन्ताणं पयट्ठं तं सुज्झं (१३) ।

विजटा । तदो तदो ? (१४) ।

सुसुचः ।

चारी सुचित्रपदता स्थिरता च दृष्टेः

क्रान्तिर्भुवः प्रवृत्तियोजनवञ्चनेन ।

सर्वाङ्गकाररणकर्मणि मात्रिकेय-

मुत्कीर्यं तच्च समये कथितेव ताभ्याम् ॥ ७ ॥ (थ)

(१३) ततश्च तयोर्विविधं वल्गातोरुपरि ताडने नमतोस्तलताडन उत्प-
न्नतोरनवरतप्रहारपरम्परां प्रेषयतोः प्रेषितं प्रतीच्छतोर्दृष्टिं वञ्चयतो-
ररक्षितमङ्गं रक्षतोरन्यतो दर्शयित्वाऽन्यतः प्रहरतोः सम्भृताग्रेषधीरत्वेन
वंशविशेषं कुरिकायुगलमुत्क्षिप्यान्योन्यमाहरतोः प्रवृत्तम् तदु युद्धम् ।

(१४) ततस्ततः ? ।

प्रयुक्तं प्रहारमिति शेषः प्रतीच्छतोः ऋक्षतोः । सम्भृतेति सम्भृतं
सम्यक् गृहीतम् अग्रेषं सम्पूर्णं धीरत्वं याभ्यां तयोक्तौ तयोर्भावः तत्त्वं
तेन नितरामचञ्चलत्वेनेत्यर्थः । आहरतोः प्रहरतोः ।

(थ) चारीति । चारीः विचरन्निशेधः, सुचित्रपदता पदविशेष-
वाच्यं दृष्टेः स्थिरता, प्रवृत्तेः प्रहारस्य योजनम् आपतनं तस्य वञ्च-
नेन यथा प्रहारो न गात्रेषु पतेत् तथा कृणोत्येति भावः । भुवः रक्ष-

अपिच ।

यथा यथा प्रहरति बालिनन्दन-

स्तथातथा हरिहरिभिः स्थितं मुदा ।

यथायथा प्रहरति रावणात्मज-

स्तथातथा किलिकिलितं च राक्षसैः ॥ ८ ॥ (द)

विजटा । तदोतदो ? (१५) ।

डुम्बुः । तदो अ ताणं णिन्भरं पअट्टे (ध) समरसंघट्टे
चरणेण चरणमप् फलिअ दरणमन्तस्स णरन्तअस्स रोमञ्च-
णिविडरअणङ्गदेणाङ्गदेण कन्धराकण्डबुद्धबन्धे खित्ता

(१५) ततस्ततः ।

स्यस्तात् क्रान्तिः उत्पत्तनायत्तनानुष्ठानमित्यर्थः । सर्वेषाम् अङ्गकाराणां
रणकर्मणि युद्धव्यापारे प्रथमं उक्तप्रकारा मात्रिका नियमः ताभ्यां
वीराभ्याम् अङ्गदनरान्तकाभ्यां तत्र समये उत्कीर्णं अङ्गयित्वा कथितेव
प्रकाश्य दर्शितेव । सर्वेषां अङ्गकारकार्यं ताभ्यां कृतमिति भावः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(द) यथेति । बालिनन्दनः अङ्गदः यथा यथा प्रहरति नरान्तक-
मिति शेषः तथा तथा हरिहरिभिः हरेः रामस्य हरिभिः बानरैः
मुदा हर्षेण स्थितम् । रावणस्य आत्मजः नरान्तकः यथा यथा प्रह-
रति अङ्गदमिति शेषः तथा तथा राक्षसैः किलिकिलितम् आनन्देन
प्रसन्नमित्यर्थः । इधिरावृत्तं अभी जसौ गति इधिरा चतुर्थैरिति
संज्ञयात् ।

(ध) समरसङ्घट्टे युद्धव्यापारे । दरमन्तः दैवत् अवपततः ।

छुरिषा । उडिदो च खेडासंखोहो वाणरवले । जायाइं
 च मउलत्तकमलमण्डलच्छायाइं रावणवयणाइं । वञ्चि-
 अचिसाअरसोअलोअणं परोप्परदिसहत्थअलं च पइसि-
 आऊं अच्छराऊं । खरसमीरणमूलिअफुल्लपालिभइदुओ
 विअ पइहारविवसो समं चिसाअरीअअण्डीवरणीरन्ध-
 नीरधाराहिं धरणिं गऊं रावणइअरो (१६) ।

मिमटा । हा वळ ! कहिं सि देहि मे पडिवअणं भइ !

(१६) ततश्च तयोर्निर्भरं प्रवृत्ते समरसङ्कटं चरणेन चरणमास्त्रात्त्य
 हरणमतो नरान्तकस्य रोमाञ्चनिविडरत्नाङ्गदेन कम्बराकाण्डबुध्न्यभ्ये
 क्षिप्त्वा छुरिका । उत्थितश्च खेडासङ्कोभो वानरवले । जातानि च मुकु-
 खावनातकमलमण्डलच्छायाणि रावणवदनानि । वञ्चितनिशाचरलोक-
 कोचनं परस्परदत्तहस्ततावत् च प्रहसिता अप्सरसः । खरसमीरणमू-
 लितफुल्लपारिभद्रद्रुम इव प्रहारविवशः समं निशाचरीनयनेन्दीवरनीर-
 ध्वनीरधारामिर्धरणीं गतो रावणाङ्कारः ।

रोमाञ्चेन निविडं रत्नाङ्गदं यस्य तादृशेन अङ्गदेनेति शेषः । कम्बरा
 पीवा काण्डः इत्यन्त्यः तस्य बुध्न्यभ्ये मूलरूपे बन्धने । खेडा हर्ष-
 निनादः तथा सङ्कोभः सम्बन्धं प्राप्नुम्यम् । मुकुषेति मुकुखावमानानि
 सङ्कुचन्ति यानि कमलमण्डलानि तेषामिव ज्ञाया कान्तिर्येषां तथाभू-
 तानि । खरेति खरेण प्रचण्डेन समीरणेन वायुना उन्नतः उत्था-
 टितः चः पारिभद्रद्रुमः इत्यभिप्रेतः च इव । प्रहारेण विवशः अवे-
 तनः । निशाचरीति निशाचरीणां नवनान्येव इन्दीवराणि नीलोत्प-
 लाणि तेषां नीरन्ध्राभिः अविच्छिन्नाभिः नीरधारामिः अशुभिः । राव-
 णेण अङ्कारः प्रतिनिधिः नरान्तक इत्यर्थः ।

कहेसु कीदृसी उण एरन्तअवहे देवाणं सुहकाआ
आसि (१७) ।

सुसुसः । यादृशी प्रतिपक्षपराभवे सति भवति स्वा-
मिनि विजटे ! कथं कथ्यते देवतापक्षपातः क्षत्रियकुमारं
विजेतरि तत्र यदा को नाम धर्मविजयिनि जने न स्त्रि-
हति यतः ।

हर्षादेकं नयनमुशना नेत्रयुग्मानि देवा-

स्त्रीण्यक्षीणि त्रिपुरविजयी पद्मसद्मा ऽष्टदृष्टीः ।

चक्षुःषट्कं द्विगुणगुणितं शाङ्करिदृक्सहस्रं

नीलवेल्लासं स च सुरपतिर्दृष्टवान् वालिपुत्रम् ॥८॥ (न)

विजटा । तदो अज्जदसकण्ठे ण किं पडिवसं ? (१८) ।

सुसुसः । इदमभिहितम् ।

मा भङ्गसङ्गमवयच्छ नरान्तकस्थ

जातः पराङ्मुखगतिर्न पुरा सुरेशः ।

(१७) हा यत्स ! कासि देहि मे प्रतिवचनं भद्र ! कथय कीदृशी
पुनर्नरान्तकबधे देवानां सुखच्छाया आसीत् ।

(१८) तत आर्य दशकण्ठेन किं प्रतिपक्षम् ? ।

(न) हर्षादिति । हर्षात् आनन्दादिति सर्वत्र योज्यम् । उशनाः
शुक्राचार्यः एकं नयनं काणत्वादिति भावः देवाः नेत्रयुग्मानि, त्रिपुर-
विजयी यन्मूः त्रीणि अक्षीणि, त्र्यम्बकत्वादिति भावः । पद्मसद्मा
पद्मयोनिः अष्टदृष्टीः नयनानि, चतुर्मुखत्वात्, शाङ्करिः शङ्करात्मजः
द्विगुणितं चक्षुषां षट्कं द्वादश नयनानि तथा सुरपतिः इन्द्रः दृक्-

तत्साम्प्रतं भवतु तत् पुनराजिकर्म

साधारणं यदिह वानरराक्षसानाम् ॥ १० ॥ (प)

त्रिजटा । कहं अस्मिन् दिश्यो जलक्षलौ लम्बादेवौ (फ)
तदोतदो ? (१८) ॥

सुसुचः । ततश्च (ब) सविभीषणहस्ततालं हसति राम-
देवे कुम्भकर्णप्रबोधनाय निकुञ्जिलानिर्गतस्य च मेघ-
नादस्य समाधानाय शुकसारणी प्रेष्य लङ्कामिव प्रविष्टो
देवः ।

त्रिजटा । ता गच्छह वृत्तन्तरं (भ) उग्रलहिष्ठं अहं वि

(१८) आर्येण दत्तो जलाञ्जलिर्बालादेव्यै । ततस्ततः ? ।

सहस्रं सहस्रं चक्षूषि सहस्रलोचनत्वादिति भावः । उल्लासं नीत्वा
विज्ञास्य इत्यर्थः बलिपुत्रम् अङ्गदं दृष्टवान् । मन्दाक्रान्तादृशम् ।

(प) मेति । हे सेनापते प्रहसत ! इत्यध्याहार्यं नरान्नकस्य
भङ्गेन निधनेन सङ्गं संप्रामासक्तिं मा अवयच्छ म लघूकम्, पुरा
पूर्वं सुरेशः इन्द्रः पराङ्मुखः, गतिर्यस्य तादृशः न जातः, पराजितो-
ऽपि देवपतिः कदाचित् न पराङ्मुख आसीत् अतः अस्माकमपि नरा-
न्नकबधे न पराङ्मुखतोचितेति भावः । तत् तस्मात् साम्प्रतम् इह
वानरराक्षसानां यत् साधारणम् आजिकर्म युद्धव्यापारः तत् पुनः
अस्तु भवतु ।

(फ) लम्बादेव्यैः जलाञ्जलिः दत्तः स्वयं कृतप्रतिज्ञाया अङ्गकार
जयपराजयरूपाया भङ्गादिति भावः ।

(ब) सविभीषणहस्ततालं विभीषणस्य हस्ततालेन करनालेन सहि-
तम् ।

(भ) उपासकं ज्ञातम् ।

सीतादेवीए पिअणिवेदिआ भविस्सम् (२०) । इति नि-
जान्ताः । मिअविक्कम्भः ।

ततः प्रविशति सुप्तोत्थितो रावणः । पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ परिवारराक्षसौ
प्रतीहारी च ।

प्रतीहारी । स्वगतम् । अहो ! (म) अवस्थातिरेको दशक-
खण्डदेवस्स जेण इमस्सिं एव्व केलिविमाणाहिठ्ठाणे रअणट्टा-
सए पओसावहिपच्चूसं जाव रअणोरणं पेक्खिअ वासरसम-
एसंरम्भदंसणसुवत्तणेण ठ्ठिदोवि इसिणिहासुहिअणअण-
न्दीवरवणो किंवि किंवि चिन्तअन्तो चिठ्ठइ (२१) ।

रावणः । भद्रे वेत्तवति ! यो यत्र परमभिन्नः स तेन

(२०) तद् गच्छतं वृत्तान्तरमुपलब्धम् । अहमपि सीतादेव्यै प्रिय-
निवेदिका भविष्यामि ।

(२१) अहो ! अवस्थातिरेको दशकखण्डदेवस्स येनास्मिन्नेव केलिविमा-
नाधिष्ठाने रत्नाङ्गुलके प्रदोषावधिप्रत्यूषं यावत् रजनीरणं प्रेक्ष्य वास-
रसमरसंरम्भदर्शनीत्सु कृत्येन स्थितोऽपीषद्दिहासुहितनयनेन्दीवरवनः
क्वमपि क्वमपि चिन्तयन् तिष्ठति ।

(म) अवस्थातिरेकः दशापरिणामः । केसीति केलिविमानं
श्रीछापुष्पकमेव अधिष्ठानं तस्मिन् रत्नाङ्गुलके रत्ननिर्मिते इत्येवं प्रदो-
षावधि मायङ्गुलमारभ्य प्रत्यूषं प्रभातं यावत् । ईषदिति ईषत् अत्यं
निद्रा सुदृप्तानि सङ्कुचितानि नयनानि इन्दीवरवनानि नीलोत्पल-
निचया इव यस्य तादृशः सन् । यत्र विषये परम् आत्यर्थम् अभिन्नः
विचक्षणः, स तेन अभिज्ञानेन सुतराम् अतिमात्रम् आकर्ष्यते आसक्तः

सुतरामावर्ज्यते यदिभावरीसमरसंमर्दव्यतिकरेण वयमपि
विस्मायिताः । विशेषकृतिनाटितवेन ।

प्रेयान् मे दन्तिदन्तप्रवसदसुरयं वल्लभो मे विपक्षं (य)
कुन्तप्रोतोऽपि योऽयं सरति मम रुचिस्ताण्डवी यत्कबन्धः ।
अत्रास्मत्प्रे मन्त्रदभ्रुकुटिसुखमिदं यस्य क्षूनेऽपि कण्ठे
स्वःस्त्रीणां नक्तमाजाविति वरवरणे तोषिताः के न वाग्भिः ११
अर्धमवशोक्य । किमयमतिसत्वरः सुरजनसमाजः ।
अहं कतिपययातुधानवधात्तापसं प्रति(र)सम्प्रति प्रीयते ।
सक्रोधम् ।

हर्षोत्कर्षः किमयममरा; सुदुरक्षीवधाह-
स्तम् दोषां विजितजगतां विक्रमं विस्मृताः स्य ।

क्रियते । विभावर्ज्यं यः समरसंमर्दः बुद्धव्यापारः तद्व्यतिकरेण तत्-
सम्बन्धेन । विस्मायिताः विस्मयं गमिताः ।

(य) प्रेयानिति । अयं दन्तिदन्तेन हस्तिदन्तप्रहारेणेत्यर्थः
प्रवसन्तः गच्छन्तः असवः प्राणा यस्य तथोक्तः वीर इति शेषः मे
प्रेयान् अतिप्रियः, यः कुन्तेन अस्त्रविशेषेण प्रीतः विक्षोऽपि विपक्षं
यत्, सरति आक्रामति अयं मे मम वल्लभः प्रियः, यस्य कबन्धः
विश्वयिराः कायः ताण्डवी नृत्तपरः सन् रणे विचरतीति शेषः ।
तस्मिन् मम रुचिः प्रीतिः अस्तीति शेषः । यस्य कण्ठे क्षूने विक्षेऽपि
इदं सुखं ब्रूयात् कुटिर्बहिः तत्राविधम् अत्र अस्मिन् अस्माकं प्रेन
प्रियता अस्तीति शेषः । नक्तं रात्रौ आजा बुद्धे इति वाग्भिः स्वः-
स्त्रीणां सुरनाग्रीणां वरवरणे के वीराः न तोषिताः ? सर्वेऽपि तो-
षिता इत्यर्थः नवेति शेषः । स्रग्धराहृतम् ।

(र) तापसं रामं प्रति ।

किञ्चाद्यैव प्रियरत्नरसो बोध्यते कुम्भकर्ष-

सूर्षं जेता स च दिविषदां बोध्यते मेघनादः ॥१२॥ (ल)

प्रतीहारी । (व) अवसरसन्तोषच्छिन्नो सामिजयोत्ति-
चिन्तयन्ता उच्चावचसंचारिणी सुरसंघादा देवं एव
सेवन्ति (२२) ।

• नेपथ्ये । हं ह्री ! लङ्काउरीपाशरपासत्रा ! (श) अदिक्-

(२२) अवसरसन्तोषच्छिन्नः सामिजन इति चिन्तयन्ता उच्चावचस-
ंचारिणः सुरसङ्घाता देवमेव सेवन्ते ।

(ल) हर्मोत्कर्ष इति । हे अमराः देवाः ! युद्धाणां रक्षसां
बधात् वः युष्माकम् अयं हर्मस्य उत्कर्षः अतिरेकः किम् ? विजित-
जगतां जगद्विजयिनां मे मम दोष्णां मुञ्जानां तं विक्रमं विस्मृताः
स्य । किञ्च अद्यैव प्रियः रत्नेषु रसः आस्तादः यस्य तथाविधः रत्न-
प्रिय इत्यर्थः । कुम्भकर्षः बोध्यते जागर्षते, स च दिविषदां देवानां
जेता मेघनादः तूर्ध्वं शीघ्रं बोध्यते प्राप्यते । मन्दाक्रान्ताहृतम् ।

(व) अवसरेति । अवसरे समये सन्तोषच्छिन्नः रञ्जनीयः । उच्चावचं
विविधप्रकारं सञ्चरन्तीति तथोक्ताः सुराणां सङ्घाताः समूहाः ।

(श) सङ्केति । सङ्कापुर्वाः प्राकारस्य पासेकाः रक्षकाः । अतीति
अतिक्रान्तं यत् यामिनीबुद्धं रात्रिबुद्धं तेन अनितं हतं वहीसुखवसानां
वानरसैन्यानां विध्वंसनं प्रतिबुद्धत प्रतिविधत् । उत्तम्यत उत्थाप-
यत विहितं हतम् उन्मूलनं तेषां तानि तोरणानि बहिर्द्वाराणि ।
अगाधीकुद्धत गभीरीकुद्धत । कञ्चेति कञ्चाणां रक्षसानां वानराणां
करहैः अस्थिभिः संघादितां पूरिताम् । समीकुद्धत क्षामाविकी-
कुद्धत पूर्वावस्थां नयतेत्यर्थः विघटिता विमर्दिताः आश्चमयिष्यामः

नजामिणीकुम्भजशिभं बलीमुखवस्त्रविहंसणं पङ्क्तिरेह
 उत्तमेह विहिदुम्भुलुणाहं तोरणाहं अगाहीकरेह रिक्ख-
 रंक्खसवाणरकरहसंछाहं परिहं समीकरेह विहडिअकं-
 चणसिलालिओ पओलिओ पुण यवौकरेह मन्दुक्कियं कट-
 कियं सज्जेह भमं पाआरखुण्डिममं एअं पि किं ण पेक्खह
 डालिअं अट्टालिअं विहडिअं अरखिआपखण्डं जज्जरिअं
 जन्तसंताणं णिउं चिआओ कंचणीयाओ ताव परिकं-
 रेह खेवणिआहं सज्जेह मज्जवसातेआहं आणेध आव-
 ट्ठिअपरिक्खेवणिज्जओ आणेह सिज्जरससित्तजदुजादौओ
 णिअडेह पवेसप्पज्जोलणिज्जइं खोमसणकप्पासपट्टसुत्त-
 तसरतन्तुसंताणाहं विरएह कौलिआकठ्ठणपाड-
 णिज्जं गोउरदुवारं ठोएह विविहप्यहरणसणाहदससह-
 स्साह (२३) ।

(२३) इहो सङ्गापुरीमाकारपावका । अतिक्रान्तामिनीयुद्धज-
 नितं बलीमुखवस्त्रविहंसणं प्रतिजुह्वत । उत्तमध्वत विहितोन्मूल-

आवयः श्रेष्ठः सासु ताः प्रतोढीः रक्षाः । माकारवण्डाः माका-
 रांशस्य मार्गम् । वरणिङ्कायाः याराण्डा इति स्वाताया इत्यर्थः
 प्रखण्डः विभागविशेषः तम् । यन्त्राणां शिखितानां वस्तूनां सन्तानं
 समूहः । निकुञ्जिताः निःशेषेण कुञ्जीकृताः काञ्चनिकाः काञ्चननिर्मिताः
 क्रीडाप्रदेशानित्यर्थः प्रख्येत्तनेनाम्बरः । परिजुह्वत प्रसाधयत क्षेप-
 णीयानि क्षेपणास्त्राणि । बह्वत धारयत । त्रिविधेति विविधानि
 प्रहरणानाम् अस्त्राणां सङ्गाहं शतानाम् सहस्राणि ।

रावणः । आकर्ष्य निहस्य च । अये । किमयमलीकः (घ)
 संरम्भो मनुष्यबुद्धिदुर्गं दुर्गं कथयन्ति । ततश्च ।
 सति सर्वामरोच्चण्डे मम दोर्दण्डमण्डले ।
 शङ्के प्राकारविभवो लङ्काऽलङ्कारकारणम् ॥ १३ ॥ (स)
 राक्षसान् प्रति साक्षेपम् । रे रे वारङ्क ! रे रे कङ्कालक !
 विबोधयतं (ह) कुम्भकर्णं ज्येष्ठधृतिरयतापससंरम्भाय ।
 उभौ पदान्तरे भवतः ।

नानि तोरणानि । अगाधीश्वरतः अक्षराक्षसवानरकरद्वुसंज्ञादिनां
 परिचाम् । समीकुरत विषटितकाञ्चनशिखारीः प्रतोलीः । पुनर्नवीकुरत
 मन्दीकृतं कण्टकिहारम् । सञ्जयत भग्नं प्राकारचण्डीभार्गम् । एतत्
 किं न पश्यस्य । दोषितं अट्टालिकं विषटितं वरविष्काप्रचण्डं सर्जरितं
 यन्मसन्मानं निकुञ्चिताः काञ्चनिकाः तावत् परिकुरत क्षेपणीयानि
 सञ्जयत सञ्जावसातैलानि आगयनायर्त्तितपरिक्षेपणीयाः सर्जरसि-
 क्यजतुजातीः निकटयत प्रवेशप्रचक्षणीयानि क्षौमयश्चकापांसपट्टक-
 तसरतन्तुसन्तानानि विरचयत कीलिकाकर्षणपातनीयं गीपुरद्वारं वहत
 विविधप्रहरणसञ्जाहृतसङ्क्राण्टि ।

(घ) अलीक इति । मनुष्यस्य बुद्धिरूपं दुर्गं दुर्गं कथयन्ति इति
 यत् अयं निष्कलः संरम्भः आवेगः । मनुष्यबुद्धिरतिदुर्गमा इति यत्
 बुधाः कथयन्ति तत् इया इत्यर्थः ।

(स) सतीति । सर्वेषाम् अगाराणां देवानामुच्चण्डे भीषणे मम
 दोर्दण्डमण्डले बाहुदण्डनिवहे सति प्राकारविभवः प्राचीरवेष्टनं
 लङ्काया अलङ्कारकारणं शोभासाधनम् इति मन्ये ।

(ह) विबोधयतं जागरयतम् ।

करुणः । जनानिहम् । सखे कदासक ! देवः कुम्भकर्णं
प्रबोधयति न पुनरात्मानं किं च प्रयत्नप्रबोधितोऽप्यसौ
रामिष दीर्घं शाययितव्य (च) एव ।

कदासकः । काश्चना विभीषणं वर्जयित्वा सर्वस्य एषा
मतिः । (२४)

करुणः । तत्रैव ।

धिक् शौण्डीर्यमदोषतं भुजवनं धिक् चन्द्रहासं च ते

धिम्वक्त्राणि निजस्तकण्ठवत्प्रतीतेन्दुमौलीनि च ।

निद्रास्त्रावतिघञ्जरे प्रतिदिनं स्नापान्महामेदुरे

प्रत्याशा चिरविस्मृतायुधविधौ यत् कुम्भकर्णे स्थिता ॥ १४ ॥ (क)

रावणः । सुसुखदुर्मुखो (ख) निकुम्भिलानिर्यायिषः कुमार-
मेघनादस्य कनिष्ठतापसेन सह समरसंरम्भं निवेदयतम् ।

(२४) का श्वया विभीषणं वर्जयित्वा सर्वस्य एषा मतिः ।

(च) दीर्घं शाययितव्यः दीर्घनिद्रां प्रापयितव्यः ।

(क) धिगिति । ते तव शौण्डीर्यमदेन शौण्डीर्येण उद्धतं
भुजानां वनं समूहं धिक्, चन्द्रहासश्च धिक्, निजस्तैः दिव्यैः कण्ठ-
वद्भैः मलयवद्भैः प्रीतः इन्दुमौलिः महारः येषां तानि वक्त्राणि
सुखानि च धिक् निन्दामि । यत् यस्मात् निद्रासौ अतिघञ्जरे अति-
भोजिनि प्रतिदिनं स्नापात् महामेदुरे अतिस्थूढे चिरेण विस्मृतः
प्रायुधविधिः सुखस्नापारः वेन तादृशे कुम्भकर्णे प्रत्याशा जयाया
ह्वयः स्थिता वस्य तवेति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ख) निकुम्भिवेति । निकुम्भिका नाम उद्धाया प्रदेशविशेषः
यत्र रावचिरिन्द्रजित् अग्निमुपासते । तस्मा निर्यायिषः निर्गतस्य ।

उभौ प्रणम्य पदान्तरे भवतः ।

सुमुखः । जनान्तिकम् । सखे दुर्मुख ! (ग) किमपि शी-
र्यातिरेको रामानुजस्य यदमुना निकुञ्जिलां प्रति प्रस्थि-
तस्य कुमारमेघनादस्य सन्दिष्टं यदुत ।

यावन्नैव निकुञ्जिलायजनतः सिद्धे हविलैहिनि
प्राप्तस्यन्दनचापकाण्डकवचं स्वं मन्यसे दुर्जयम् ।
वैदेहीविरहव्यथाविधुरितेऽप्यार्ये विधाय क्रुधो
बन्ध्यास्तावदयं स शक्रविजयिन् । त्वां लक्ष्मणो जेष्यति ॥ (घ

ङुर्मुखः । तद्वद्व्य किं भणीमदु(ङ) विराधविध्वंसनस्य
कणिष्ठभादा लक्ष्मणो क्व एसी मिश्रमण्डलेण समं
जादस्य तदोण परिहोअन्ति गुणा पेजसस्य(२५) ।

(२५) तथैव किं भयतां विराधविध्वंसनस्य कणिष्ठभाता लक्ष्मणः

(ग) किमपीति । किमपि अनिर्वचनीय इत्यर्थः शीर्यातिरेकः
वीर्योत्कर्षः । रामानुजस्य लक्ष्मणस्य । सन्दिष्टं वाचिकं प्रेषितम् ।

(घ) यावदिति । हे शक्रविजयिन् जितेन्द्र ! निकुञ्जिलायां
यजनतः यज्ञानुष्ठानात् हविलैहिनि हवींषि हव्यानि वेदीति तथोक्ते
अग्नौ इत्यर्थः सिद्धे प्रसङ्गे सति स्वं प्राप्तं स्यन्दनं रथं चापं धनुः,
काण्डान् शरान् कवचं वस्त्रं च यावत् दुर्जयं मन्यसे, तावत् वैदेहीः
सीताया विरहेण वा व्यथा मनस्तापः तया विधुरिते व्याकुञ्चितेऽपि
आर्ये रामे क्रुधः कोपान् बन्ध्या विफलानित्यर्थः विधाय कृत्वा रामस्य
त्वयि कोपं शमयित्वा इति यावत् अयं स लक्ष्मणः त्वां जेष्यति ।
यादूर्ध्वविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ङ) विराधविध्वंसनस्य रामस्य । मृगाङ्गमण्डलेन चन्द्रेण समं

सुखः । सवीरगोष्ठीषु (च) पुनरिदमभिहितम् ।
 अर्त्तव्यस्तितमाननं विरचितं वेनामरीचां रक्षा-
 चित्तं भोगवती कृता निपतितद्वारागंक्षा येन च ।
 धिन्धिभीमनिकुभिसागुबगुहागर्त्तकसाध्ये स्थितं
 तत्सम्प्रत्यभिचारकर्मणि महावीरस्य शौर्यव्रतम् ॥१६॥ (क)
 करहः । पुरोऽवबोध्य ।

सोऽयं पुरः शयनसद्यनि कुम्भकर्षः
 संसेवितस्त्रिदशयामिककामिनीभिः ।

अर्थः । अनाहमस्युवेन वनं खातस्ततो न परिहीयन्ते सुखाः
 पीयूषाः ।

इह पीयूषस्य अस्तित्वं सुखाः न परिहीयन्ते अनाहतात् हीना न
 भवन्तीत्यर्थः । रामतस्य पराक्रमो वक्ष्यते इति भावः ।

(च) सवीरगोष्ठीषु वीरजनपूषांसु वभासु इत्यर्थः ।

(क) अर्त्तव्येति । वेन रक्षात् संपादय्यापारात् अमरीचां देवा-
 नानाम् आननम् सुखं अर्त्तव्यं करणीयं कृतं विद्यावद्वितं
 यच्चिन् तत् हास्यवर्जितमित्यर्थः विरचितं कृतं समर्त्तृचां देशानां
 पराजयवदिति भावः । वेन च भोगवती पाताळपुरी नित्यं व्रततं
 निपतितम् अर्पितं द्वारे अर्ग्यं वक्ष्याः तादृशी कृता तद्वाहिनाम् इन्द्र-
 कृतो भवादिति भावः । तस्य महावीरस्य भीमं भवद्वरं निकुञ्जि-
 बाया पुरोर्महत्वा सुहाया यत् नर्त्तम् तस्य एकवाधे तत्रैव नि-
 ध्याय्ये नान्यत्वेति भावः अभिचारकर्मणि वायव्येणिके शत्रुदमनादि-
 कृते कार्ये स्थितं शौर्यव्रतं वीरस्य धिक् धिक् निन्दामि निन्दामि
 धिक् निर्भर्त्सनं निन्दयोरित्यमरः । शार्दूलविक्रीडितं व्रतम् ।

आसोत्तरं स्वपिति जर्जरकङ्कषीघै-

स्तत्पाणिभिस्तडिति ताडितपादभागः ॥ १७ ॥ (ज)

कङ्कषः । सुठ्ठु क्लृप्त्वा परिचित्रं भयासि निविडनिद्रानन्दस्वितः कुमारः ।
न्दठ्ठिओ कुमारो कुम्भकर्षी (२६) ।

रावणः । यत् सत्यं भगवतः कमलसम्भवाङ्गरीयसापि
तपसा निद्रानन्दमेव हृतमान् मे वत्सः कुम्भकर्षः ।

सुसुप्तः । कर्षे ।

यात्यै रावणवारणे रणभुवो भग्ने तरौ डिण्डिमी

यः कृष्टश्च कृतश्च सङ्गरविधावाघोषणाकुन्दुभिः ।

यस्तस्यैष रवो रयेण विदधद्विक्पालशून्या दिशः

कामं कामति रोदसी स्वयमयं तन्मघनादःपुरः ॥ १८ ॥ (झ)

(२६) सुठ्ठु क्लृप्त्वा परिचित्रं भयासि निविडनिद्रानन्दस्वितः कुमारः
कुम्भकर्षः ।

(ज) स इति । सः अयं कुम्भकर्षः पुरः अयतः यवनसङ्ग्रामि
यथाष्टहे निदयानां देवानां वामिक्यः प्रहरिष्यः याः कामिन्यः
ताभिः संसेवितः तथा जर्जराः जीर्णाः कुम्भकर्षस्य कठिनपदसेवना-
दिति भावः कङ्कषानां इक्ष्वाभरचविशेषाणां ओषाः समूहा वेपु
ताड्यैः तासां सूरकामिनीनां पाणिभिः तड् इति ताडितः प्रकृतः
पादभागः चरचदेशः यस्य तवामृतः सन् आसोत्तरं निद्रासम्भूतम्
यथा तथा स्वपिति निद्राति । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

(झ) यात्यिति । ऐरावणवारणे ऐरावततटस्थानि तरौ वृक्षद्वये
रणभुवः संप्रामद्येताम् भग्ने प्रदाजिते वाति अपतन्मति यति

श्री ०४ वासरामोपशमम् ।

धुनेरावर्धम् ।

यज्ञै रवाकृतिकरासकपासपाणि-
फेट्कारडामरतरो निनदानुबन्धः ।

तन्नूनमत्र हनुमान् समराय पञ्च

सौमित्रिणा विरचितोऽयमखर्वगर्वः ॥ १६ ॥ (अ)

उमुञ्चः । हंही देव ! क्वहं तुए संदेहदोलप्रमधिरोवि-
दाइं मत्तण्णपुसत्थायं कुलाइं (२७) ।

(२७) हंही देव ! क्वहं त्वया संदेहदोलप्रमधिरोपितानि मात्त-
ण्णपुसत्तयोः कुलानि ।

इन्द्रपराजवाहिति भावः यः डिण्डिमः वाद्यविशेषः तदः वादितः
वक्त्रविधौ बुद्ध्यापारे यस्य आघोषणा इन्द्रुभिः कतञ्च तस्य डिण्डि-
मस्य आघोषणा इन्द्रुभेः एव एवः एवेऽथ वेगेन दिशः दिक्पाञ्चमूल्याः
विदधत् कुर्वन् कामं सम्यक् रोदसी व्यावाभूस्वोरन्तरात्मित्वर्थः क्वा-
मति व्याप्नोतीत्यर्थः तत् तस्मात् अयं पुरः अपतः स्वयं मेघनादः
इन्द्रजित् वसन्ति इति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(अ) वदिति । यत् वक्त्रात् भैरवाकृतिः भीषणमूर्तिः यः करावः
प्रचण्डः कपासपाणिः इहः तस्य फेट्कारः रवविशेषः तद्वत् डामर-
तरः उपतरः निनदस्य सिंहनादस्येति यावत् अनुबन्धः सातत्यम् अन-
वरतसिंहनाद इत्यर्थः वसन्ति, तत् तस्मात् अत्र सौमित्राणां सुमित्रा-
नन्दनेन चण्डाणेन समराय युद्धाय अखर्वगर्वः अतिगर्वित अयं हनुमान्
मूनं निश्चितं पत्रं वाहनं विरचितः हनुमतः स्वन्वमादस्य चण्डाणः
रक्षायापन्नतीति भावः । वसन्तित्वकं वृत्तम् ।

रावणः ।

वामानि पश्यत समेत्य मुखानि । पञ्च

रामं सहास्रदनुजेन रणे चरन्तम् ।

रामानुजं च सह शक्रजिता हसन्ति

हे दक्षिणानि ! दशकण्ठनियोग एषः ॥ २० ॥ (ट)

कङ्कासकः । ता कौरव (ठ) विबोहविडम्बणाडम्बरो
कुमारकुम्भकसम्भ (२८) ।

करङ्कः । कथं पुनर्विबोधयितव्यः ।

कङ्कासकः । समन्तादवलोक्य । अग्रं (ड) अठ्ठारहकुलविभे-
अविहिंसो सेवासमागन्नीभुञ्जन्मवम्भो ता, इमस्मिन् केवि
गरिष्ठवरिष्ठे समादिश (२९) ।

(२८) तत् क्रियतां विबोधविडम्बणाडम्बरः कुमारकुम्भकर्षस्य ।

(२९) अयमष्टादशकुलविभेदविभिन्नः सेवासमागतो भुञ्जन्मवर्गः ।
तदस्मिन् कानपि गरिष्ठवरिष्ठान् समादिश ।

(ट) वामानि इति । हे वामानि पञ्चमुखानि ! यूयं समेत्य
मिस्रित्वा हसन्ति सन्ति असादनुजेन कुम्भकर्षेण सह रणे चरन्तं रामं,
तथा हे दक्षिणानि पञ्चमुखानि । यूयं शक्रजिता इन्द्रजिता सह
चरन्तं रामानुजञ्च पश्यत अवलोकयत एषः दशकण्ठस्य रावणस्य नि-
योगः आदेशः । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

(ठ) विबोधेति । विबोधः जागरणमेव विडम्बना विसंवादः अशु-
भव्यापार इति भावः आडम्बरः उद्योगः ।

(ड) अष्टादशेति । अष्टादशभिः कुलानां वंशानां विभेदैः विधेयैः
विभिन्नः विभेदं गतः । गरिष्ठवरिष्ठान् शुद्धतरान् वरिष्ठान् अनेकांश्च ।

करः । साधु सखे ! साधु (ठ) महाभोगभोगयष्टिभिः
संवेष्ट्य विबोधयितारः सख्येते । किञ्चिद्वैः ।

वचस्तत्त्वक ! ताद्यतां फण्यतैस्त्वं वासुके ! नासिका-
रन्ध्रे रुन्धि निषेवतां अवश्योः कर्कोटकः कोटरे ।

कासः कासियपन्नगस्य कुरुतां कण्ठे कठोराञ्छनं

सङ्केन्द्रानुज एव येन विहरेद्दिद्राणनिद्रारसः ॥ २१ ॥ (च)

रावणः । विहस्य । किमेभिर्मृणालकोमलकायकाण्डैः प्र-
खैरपि फणावद्भिर्वत्सस्य क्रियते ।

कङ्काटकः । (त) अमहाभाषजस्यमणोरहा विष्य वंभूभौ-
भूदा फणिन्दा (३०) ।

(३०) अमहाभाषजमणोरहा इव वन्धीभूताः फणिन्दाः ।

(ठ) महिति । महाज्ज् आभोगः विस्तारः यासाम् आभोगः
परिपूर्णतैस्त्वरः तादृशीभिः भोगयष्टिभिः देह्यताभिः भोगः सुखे-
स्तत्रादिभूतावहेय फणकाययोरित्त्वमरः । विबोधयितारः जागरवि-
तारः ।

(च) वच इति । हे तत्त्वक ! नागविशेष ! वचः ताद्यतां
त्वमेति धेयः, हे वासुके ! नागराज ! त्वं फण्यतैः नासिकारन्ध्रे
रुन्धि आह्वय, कर्कोटकः नागविशेषः अवश्योः कर्षयोः कोटरे
विवरे निषेवताम् आश्रय । कासः कृष्णवर्णः कासियपन्नगः कण्ठे
कठोरम् आञ्छनं विस्तारं कुरुतां कण्ठदेयं दृढं वेष्टतामित्यर्थः एव
सङ्केन्द्रस्य अनुजः कुम्भकर्षः येन प्रकारेण विश्रायः विगतः निद्रायां
रसः अनुरागः यस्य तादृशः सन् विहरेत् निद्रां त्वमेदित्यर्थः । शार्दू-
लविक्रीडितं वृत्तम् ।

(त) अमहेति । अमहाभागानां दुर्भाग्यान्नामित्यर्थः मनोरयाः
अभिवाधा इव वन्धीभूताः निष्कलाः अकृतकार्या इति भावः ।

दक्षिणतो नेपथ्ये ।

यन्मातामहतो मयात्परिगतं मायारहस्यं मया
तत्सर्वं रचितं गतं विफलतामासाद्य तौ तापसौ ।
यः शिष्येण सता नु चापनिगमो लब्धः पितुस्तोषिता-
दाचार्याद्दृशकण्ठतः किमपरं तस्यैष जातः क्षयः ॥२२॥ च)

रावणः । वत्स ! किं खिद्यसे (द) करुणामयस्य माया-
मयास्ते केलयो निष्करुणे पुनः कर्मणि वीराणां प्रथ-
मोऽसि ।

उर्मुखः । देव ! (ध) किलिकिलाद्भ्रष्टमन्तविमाचो
सञ्जीविदकोअण्डपाणी कण्ठिठतावसो मेघनादस्य पुरतो
भवित्र वक्तुकामो वदद् (३१) ।

(३१) देव ! किलिकिलायितङ्गनूमहिमानः सञ्जीवितकोदण्डपाणिः ।
कनिष्ठतापसो मेघनादस्य पुरतो भूत्वा वक्तुकामो वदति ।

(च) यदिति । मया मातामहतः माहपितुः मयात् मयनान्नः
दानवात् यत् मायारहस्यं परिगतं विदितं तत् सर्वं रचितं प्रयुक्तं
सत् तौ तापसौ रामसत्पत्न्यौ आसाद्य विफलतां गतम् । नु भीः
शिष्येण सता तोषितात् आचार्यात् पुरतोः पितुः दृशकण्ठतः रावणात्
यः चापनिगमः धनुर्वेदः लब्धः शिष्यितः मनेति शेषः । किमपरं वक्तव्य-
मिति शेषः तस्य धनुर्वेदस्य एवः क्षयः समयः जातः पितुः शिष्यितेन
धनुर्वेदेन साम्प्रतं द्योत्यामीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(द) खिद्यसे अतुतपसि, करुणामयस्येति वदता त्वं करुणार्द्रः
तदा मायया क्रीडसीति भावः ।

(ध) किञ्चिति । किलिकिलायितं किलिकिलेति रववदित्वर्थः ।

वायतः । बद्धावकः । ता इमस्मिं (न)केलिविमानरत्न-
डालप्रपेरन्तचरे गिरिन्द्रसंदोहे दशाननदेवस्य अथा
बिबेसीप्रदु (३२) ।

करदः ॥

संवाद्यो सद्य ! पादौ तव तुहिनगिरे । कर्म मर्मप्रवाधि (प)
विन्ध्यादे ! रुन्धि रक्षौ वलयतु मलयः पर्वतः सर्वतोऽङ्गम् ।
त्वं नेत्रे पारिवात्राचल ! वलय करो सज्जतां मन्दराद्रि-
निर्निद्रामुद्र एष प्रसरति समरे येन भोः ! कुम्भकर्णः ॥२३॥

(३२) तदस्मिन् केलिविमानरत्नाडालप्रपेरन्तचरे गिरिन्द्रसन्दोहे
दशाननदेवस्याथा निवेक्षताम् ।

इममानेन विमानं बाहुनं यस्य तादृशः । सञ्जीति सञ्जीकृतं को-
दण्डं धनुः पाशौ वल्यतवाविधः । कनिष्ठतापसो बल्यः । वक्त्रं
कामो यस्य स तथोक्तः किमपि विवक्षु रित्त्वर्थः ।

(न) केलीति । केलिविमानरत्नं क्रीडा पुष्पकरत्नं तदेव बद्धा-
वकं तस्य पर्यन्तचरे प्रान्तचारिणि गिरिन्द्रसन्दोहे दशाननदेवस्य राव-
णस्य आत्मा आदेशः निवेक्षतां स्थाप्यताम् ।

(प) संवाद्याविति । हे सद्य ! पर्वतविशेष ! तव कर्त्तरि ऋणी
पादौ कुम्भकर्णस्येति शेषः संवाद्यौ सेवनीयौ, हे तुहिनगिरे ! हिमा-
चल ! मर्मप्रवाधि मर्मपीडकं कर्म तव कर्त्तव्यमिति शेषः । हे विन्ध्यादे !
रक्षः राक्षसं कुम्भकर्णं रुन्धि कुम्भकर्णशरीरोपरि पत इति भावः ।
मलयः पर्वतः सर्वतः समन्तात् अङ्गं वलयतु वेष्टताम् । हे पारिवात्रा-
चल ! त्वं नेत्रे वलय प्रहर, मन्दराद्रिः करो सज्जताम् आकर्षत ।

राजः । विदुः । वत्सस्य कठोरे वपुषि पतितोत्पतिता
अतिगरीयांसो गिरयः कन्दुकायन्ते । (फ)

कङ्कावकः । (ब) अविद्धे विप्र मोक्षिण तन्तुना अक्षिपक-
क्षेण कुमारे बाहिरदो लुठ्ठिञ्च महिहरचक्रेण (११) ।

दक्षिणतो नेपथ्ये ।

मायां मुञ्च गृहाण कोतुकरसं वीरप्रशस्ये रणे
स्वर्मारोजन एष नूतनपतिप्राप्तया ऽसु बद्धोत्सवः ।
महायाः खरदूषणत्रिशिरसां सैन्योपमर्दादमी
रक्षःशोणितपानलम्पटमुखास्वत्तोऽपि वाञ्छन्त्यसृक् २ ४ (भ)

(११) अविद्ध इव मोक्षिणे तन्तुना अक्षतकार्येण कुमारे बाहिरदो
लुठितं महीधरचक्रेण ।

भीः । येन एषः कुम्भकर्णः नास्ति निद्रासुप्ता सापानेशः यस्य तपोभूतः
सन् समरे संपाप्ते प्रसरति विचरति । एतेन पर्वतेष्वपि राश्वत्साधि-
पत्वं व्यञ्जितम् । स्रग्धरावृत्तम् ।

(फ) कन्दुकायन्ते गेह्लुक्कवत् भवन्तीति यावत् ।

(ब) अविद्धे अविहिते मोक्षिणे तन्तुना स्रग्धरेण अक्षतकार्येण
प्रवेष्टुमशक्तेन इव महीधराणां पर्वतानां चक्रेण समूहेन बाहिरदो
बाहिरादेये लुठितं वेष्टितं न तु चैतन्यमापादितमिति भावः ।

(भ) मायामिति । मायां कपटबुद्धमित्यर्थः । उच्च त्वज वीराणां
प्रशस्ये प्रशंसनीये रणे असाधिके संपाप्ते इत्यर्थः । कोतुकरसं प्रेम
गृहाण, एष स्वर्मारोजनः सुराङ्गनाभेनः नूतनपतिप्राप्त्या संपाप्तं
त्वां नवं पतिं प्राप्नोत्वर्थः बद्धोत्सवः कृतप्रसोदः अङ्गु भवतु । अमी

रावचः । अये । कुमारमेवनादोचितवचनदुर्मुखो
लक्ष्मणः । तदेनं वक्ष एव शिष्ययिता ।

पुनर्नेपथ्ये । सुमित्रापुत्र ! स्वशस्त्रकथामारभसे कः
पुनस्तव शस्त्रप्रहरेऽधिकारः ।

धीमान् पुमानयमिति सुवता जनेन
न्यासीकृता ननु सनिर्वृति यत्र दाराः ।

तस्य कृत्वादपि परापङ्कतेषु तेषु

कुक्षत्रियप्रहरणानि विडम्बनाय ॥ २५ ॥ (म)

सुसुखः । नेपथ्याभिमुखमवसोदितकेन । किमाह लक्ष्मणः ? ।

३२ ब्रह्मराक्षस ! वीरजनमर्यादानभिप्रोऽसि यद्-

महाया मदीवाः शराः खरदूषणत्रिगिरसां राक्षसानां सैन्योपमर्दात्
सैनिकविनाशात् रक्षसां शोचितपाने सम्पटं सुखं मुखम् अपभानः
तेषां तवाभूता अतएव त्वत्तोऽपि मेवनादादपीत्यर्थः असूक् शोचितं
प्राप्नुवन्ति आकाङ्क्षन्ति । यार्दूकविक्रीडितं वृत्तम् ।

(म) धीमानिति । अयं धीमान् बुद्धिमान् पुरुषः लक्ष्मण
इति भावः अस्मिन् न काचित् विपदाश्चेति भावः इति सुवता
प्रशंसता जनेन रामेणेति भावः यत्र त्वदीति भावः दाराः पत्नी
कनिर्हति निरुद्देशमिति यावत् न्यासीकृता अपि ता ननु खलु, हे
कुक्षत्रिय ! कृत्वादपि परैः अपङ्कतेषु दारेषु तेषु न्यासीकृतेष्विति भावः
अतस्तस्य धीमतस्तव प्रहरणानि अस्त्रधारणानि इत्यर्थः विडम्बनाय
लक्ष्मणार्थं निम्नवत्वाय वा रूढयोऽयः कापुरुषस्य न्यासीकृतं परद्रव्यं
रक्षितं न पारयसि, साम्यतं तदुद्धरणार्थम् अस्त्रं दधत् न वञ्चये
इति भावः । वसन्ततिवकं वृत्तम् ।

प्रतीकारे (य) कर्मणि प्रहरणानि विडम्बनाय विपरीते
पुनर्मण्डनाय ।

रावचः । अहो ! दृष्टता (र) मानुषस्य यत्कुमारमैघनादेन
सह वीरव्रतचर्यायामुक्तिप्रत्युक्तिभिर्भाषिता ।

कङ्कालकः । अन्यतोऽवलोक्य । एते (ल) गुरुगलस्तदाशवारि-
पक्त्वालिङ्गगण्डमण्डला गलगुहाकुहरखिरमलणिमलना-
गुलुगुलारवा दिक्करिणो ता इमे समादिस (३४) ।

करङ्कः ।

वप्रक्रियाक्रमकरालकरप्रहार-

पादावमर्दरभसोक्लिखनादि कर्म ।

(३४) एते गुरुगलस्तदाशवारिपक्त्वालिङ्गगण्डमण्डला गलगुहाकुहर-
निरगलनिर्गलङ्गुलुगुलारवा दिक्करिणस्तदिमान् समादिस ।

(य) अत्र प्रतीकारे प्रतिकर्तुमशक्ये कर्मणि । विपरीते प्रतिकार्ये
मण्डनाय भूषणाय ।

(र) दृष्टता प्रागल्भ्यम् औद्धत्यमित्यर्थः । भाषिता वार्त्तिकम् ।

(ल) युर्विति । गुरुभिः महद्भिः मलद्भिः दानवारिभिः मदजलैः
प्रक्षालितानि गण्डमण्डलानि कपोलद्वेषा वेषां तथोक्ताः तथा गला
एव गुहाः गहराणि तासां कुहरेभ्य अन्तरालेभ्यः निरगलम् अविरतं
निर्गलनः निःसरनः गुलुगुलारवाः ध्वनिविशेषा वेषां तथाविधा दिक्-
करिणः आयागलाः, तस्मात् इमान् समादिस आद्यापय कुम्भकर्षण
निद्राभङ्गने इति शेषः ।

दिग्दन्तिनः ! किमपि यद्गुणितं भवद्भि-

स्तत्कुम्भकर्षं परिवोधविधाबुपाध्यम् ॥ २६ ॥ (व)

रावणः । युक्तमेवैतत् । जङ्गमानि(ग)दुर्गाणि दिक्करिणः ।

करः । देव । दृश्यतां द्रष्टव्यम् ।

निस्तन्द्रैर्दिग्द्विपेन्द्रैर्युगपदधिगतैर्वाधनायाधिवचः (घ)

पारब्धे हन्त्युद्धे प्रचुरमदचयोश्चण्डगण्डैस्तुर्धा ।

निद्रामुद्रां न मुञ्चत्यपि च घुरघुराघोषगर्भैरुघोषा-

घुत्कारैर्वोरतारैः स्वपिति पिहितदृग्निर्भरं कुम्भकर्षः ॥ २७ ॥

(व) वप्नोति । हे दिग्दन्तिनः ! भवद्भिः बुद्ध्याभिः वप्नोति यत्तदोत्थातकेभिः तस्याः क्रमेण नियमेन यः करावः प्रचण्डः कर-
प्रहारः घुण्डाघातः पादैरवमर्दः हस्तं रभसेन वेगेन उद्धिष्यन् कुट्ट-
नञ्च आदि वस्तु तदोक्तं यत् किमपि कर्म गुणितं संख्यातं कर्तुं गत-
मिति भावः कुम्भकर्षस्य परिवोधविधौ जागरणाद्युत्थाने तत् सर्वमिति
शेषः उपाध्यम् अवबन्धम् कुरुतेत्यर्थः । वसन्ततिष्ठन् इत्तम् ।

(घ) दुर्गाणि अभेद्य निवेदनानि ।

(घ) निस्तन्द्रैरिति । निस्तन्द्रैः अनलसैः युगपत् समकालं बोध-
नाय अधिवचः वक्षसि विभक्तार्थे अव्ययीभावः । अधिगतैः उत्थितैः
प्रचुरेण मदनां दानवारीणां चवेन समूहेन उद्धृष्टाः भीषणा गण्डाः
कपोला वेनां तवामूनैः दिग्द्विपेन्द्रैः आशागजैः अष्टाभिरिति शेषः
स्तुर्धा द्वाभ्यां द्वाभ्यां निमित्तेति भावः हन्त्युद्धे पारब्धेऽपि कुम्भकर्षः
निद्रामुद्रां निद्रावेवं न मुञ्चति न त्यजति, पिहितदृक् सुशुचितनेत्रः
घनं घोरतारैः भीषणोच्चैः घुरघुराघोषः गर्भं वस्यास्तवामूताया चरो-
र्भक्त्या घोषावा नासिकायाः घुत्कारैः रविशेषैः निर्भरं गाढं वधा
यथा स्वपिति निद्राति । अग्नधरावृत्तम् ।

कङ्कावकः । विहस । तं कदं कुमारकुम्भकर्णे दिक्करिचक्र-
(स) वालेष जं जन्मवधिरे पञ्चमतरङ्गुगारिहिं कीरइ (३५) ।

रक्षिततो नेपथ्ये । रेरे दुर्मुख मुखर लक्ष्मण ! ।

तं रामं कथयन्ति विक्रमधनं तस्मै मनाक् प्रीतये (ह)

तस्मिन् सङ्गरकेलिकर्म यदयं वीरप्रियो रावणिः ।

भ्रातृत्वे न तु तस्य लक्ष्मण ! कथं धैर्योद्भुरं चेष्टसे

दायादाम च रिक्थवत् कचन भो ! शौर्यक्रिया कामतिरद

(३५) तत्कृतं कुमारकुम्भकर्णे दिक्करिचक्रवासेन यज्जन्मवधिरे
पञ्चमतरङ्गोद्गारैः क्रियते ।

(स) दिक्करिचक्रवासेन दिग्गजदन्तेन । जन्मवधिरे व्याजन्मन्त्रो-
लेन्द्रिवर्जिते पञ्चमतरङ्गोद्गारैः पञ्चमास्त्रस्वरविशेषस्य तरङ्गाणां
प्रवाहानाम् उद्गारैः उच्चारणैः उच्चतरस्वरमङ्गीतैरिति भावः वधिरा
अत्युच्चतरमपि सङ्गीतं यथा नाकर्णयन्ति तथा कुम्भकर्णोऽपि दिग्गज-
प्रहारानपि नातुभवतीति तात्पर्यम् ।

(ह) तमिति । तं रामं विक्रमधनं कथयन्ति जना इति शेषः ।
तत् तस्मात् मे मम तस्मिन् रामे सङ्गरकेलिकर्म संप्रामक्रीडनरूपव्या-
पारः मनाक् ईषत् प्रीतये आनन्दाय भवति । रामेण सह युध्यमानो
बुध्यामीति भावः । यत् तस्मात् अयं रावणिः रावणतनयः मेवमाहः
वीरः प्रियः यस्य तवामृतः । हे लक्ष्मण ! त्वन्तु तस्य भ्रातृत्वेन
कथं धैर्योद्भुरस्य अधैर्यं यथा तदा चेष्टसे व्यवहरसि । भोः । शौर्य-
क्रिया वीरकर्म रिक्थवत् सन्निधनवत् कचन कुत्रापि दायादान्
उत्तराधिकारिणो ज्ञातीन् न च कामति नैव प्राप्नोति । यथा ज्ञात-
धनं ज्ञाता अधिकरोति तथा ज्ञातः शौर्यं नेति भावः । शार्ङ्ग-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

पुनस्तत्रैव ।

लङ्घेश्वरेण यदि शङ्करपादमूले

लूत्वा शिरांसि भुवनाधिपतित्वमाप्तम् ।

तस्मै घनाद ! यदि किं तव सूर्यभक्तो

भास्वन्मणिर्जलति किं स्फटिकोपलस्य ॥ २८ ॥ ? (घ)

पुनस्तत्रैव । रेरे (क) विरोचनकुलपांसन ! केरलीसुत !

लक्ष्मण ! रघुप्रवणं रावणयुवराजं इन्द्रजितमपि मां न
जानासि तदेव ज्ञाप्यसे ।

पुनस्तत्रैव । रेरे पुलस्त्यकुलकलङ्क ! (ख) सहोढासुत !

रामचन्द्रानुचरं लक्ष्मणमपि मां न जानासि तदेव
ज्ञाप्यसे ।

(घ) लङ्घेश्वरेणेति । हे मेघनाद ! लङ्घेश्वरेण रावणेन शङ्करस्य
पादमूले शिरांसि लूत्वा जित्वा मणिर्जलं प्रदाय इत्यर्थः । यदि भुवनानाम्
आधिपतित्वम् आधिपत्यम् आप्तं लब्धं तत् तर्हि तव किं ? न किम-
पीत्यर्थः । यदि सूर्यभक्तः सूर्यप्रियः भास्वन्मणिः सूर्यकान्तमणिः
लज्जति सूर्यकरस्पर्शेनेति भावः तदा स्फटिकोपलस्य स्फटिकमवपा-
नास्य किम् ? न किमपीत्यर्थः । तव पिता इन्द्राराधनेन आधि-
पत्यं प्राप्तं तत् कस्तव प्रभाव इति भावः । वसन्ततिषकं वृत्तम् ।

(क) विरोचनकुलपांसन ! सूर्यकुलाधम ! केरलीसुत ! केरवाभि-
पते ! कन्या सुमित्रा तस्याः सुतः तत्सम्बुद्धौ ।

(ख) सहोढासुतः सहोढाया अपरेणाहितगर्भायाः पश्चात् राव-
णेन परिणीतायाः मन्दोदर्या इत्यर्थः सुतः तनयः तत्सम्बुद्धौ गर्भे
विद्धः सहोढज इति अत्रत्यात् ।

सुसुतः । देव लङ्काधिपते ! तदित्यमन्योन्यमाक्षिपद्भ्यां(ग)
पुलस्त्यककुत्स्थकुलकुमाराभ्याम् ।

उच्चासनीलनलिनानि नभोऽङ्गदस्य

दूताः समित्परिगमाय चमूकटाक्षाः ।

आभ्यां परस्परमपि प्रहिताः कृतान्त-

केलीशकुन्तय इमे विशिखाः सहस्रम् ॥ ३० ॥ (घ)

वामतः । कङ्कालकः करङ्कं प्रति । ता अस्मे केवि स-
मादिस (३६) ।

करङ्कः । भवतु रावणावरजविबोधनाय भगवन्तं
सपरिवारं (ङ) भर्गमभ्यर्चये । सप्रश्रयम् ।

हेरम्बः कण्ठगर्जं रचयतु सुरजानादृतो हन्तु नन्दी
चण्डी चण्डाट्टहासं किरतु उमरुक्कं ताडयत्विन्दुमौलिः ।

(३६) तदन्यान् कानपि समादिष्य ।

(ग) आक्षिपद्भ्यां निर्भर्त्यवद्भ्याम् ।

(घ) उच्चासेति । आभ्यां उच्चासनेष्वनादाभ्यां नभो . सुदृश आ-
काशसरसः उच्चासनि सृष्टासेभ्य उद्भूतानि नीलनलिनानि नीलकम-
लानि, समित्परिगमाय संप्रामव्यापारज्ञापनाय दूताः चमूनां सेनानां
कटाक्षाः कृतान्तस्य यमस्य केलीशकुन्तयः क्रीडापक्षिणः इमे सहस्रं
विशिखाः शराः परस्परम् अपि अन्योन्यं प्रति प्रहिताः प्रेरिताः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ङ) भर्गं हरं । सप्रश्रयं सविनयम् ।

येनाकाण्डप्रबोधप्रभवगुरुतरक्रोधदौष्टारुणाच्चः

संयामयामलुण्ठोद्भटभुजपरिघो जायते कुम्भकर्णः ॥ ३१ ॥ (च)

रावचः । साधु भोः । साधु सुपुत्रस्यापि (छ) महाविनदः

प्रतिबोधहेतुः किं पुनर्विबोधोपचारा वक्ष्ये सावित्रे महसीव
सर्वतेजांसि प्रसीयन्ते ।

बद्धाकचः । आगतम् । विबोधीप्रद (ज) कुमारो जडं सखिले
सिलाहिं उत्तरीप्रद अलावुहिं वा णिमज्जीप्रद (३७)

(३७) विबोध्यते कुमारो यदि सखिले शिलाभिरस्तीर्य तेऽलावूभिर्वा
निमज्जायते ।

(च) हेरम्ब इति । हेरम्बः गन्धेशः कण्डस्य गर्जं गर्जनध्वनिं
रचयत करोत, नन्दी आहतः आहरवान् यत्नवानित्यर्थः सुरजान् वायु-
भेदान् हन्तु ताडयत । चण्डी पार्वती चण्डम् उपमं अङ्गुहासं
हासविशेषं किरत विस्तारयत, इन्दुमौलिः शङ्करः कमरबन्धं ताड-
यत वादयत । येन संयामयामाणां रणसेनाणां लुण्ठैः लुण्ठनैः
उद्भटः उद्भण्डः भुज एव परिघः यस्य ताडयः कुम्भकर्णः अकाण्डे
अवमये यः प्रबोधः आगरणं तेन प्रभवतीति तद्योक्तेन गुरुणा मङ्गता
क्रोधेन दीप्ते अरण्ये रक्ते अक्षिणी यस्य तत्पाविधः जायते भवति ।
अग्धरावृत्तम् ।

(छ) सुपुत्रस्य अतिनिद्रितस्येत्यर्थः । प्रतिबोधहेतुः आगरकारणं
सुपुत्रोऽपि मङ्गता निन्देन आम्ब्यादिति भावः । विबोधस्य आगर-
णस्य उपचाराः पर्यतप्रकाराद्युपायाः किं पुनः, न किमपि आवश्यक-
मिति भावः । वक्ष्ये कुम्भकर्णं । सावित्रे सौरे । महसि तेजसि । प्रसी-
यन्ते अन्तर्भवन्तीत्यर्थः । कुम्भकर्णं सर्वं आगरोपाया विफला इति
भावः ।

(ज) कुमारः कुम्भकर्णः । सखिले जडे शिलाभिः प्रक्षरैः उत्ती-

दक्षिणतो दुर्मुखः । देव लङ्कापरमेश्वर ! कुमारमेवणाग्रं
लक्ष्यं च अणुवदन्ताणं रक्खसवाणरवन्ताणं भीषणभी-
षणं (भ) वट्टइ (३८) ।

सुसुचः । देव ! सुभीषणमेव वर्त्तते । पश्य ।
युद्धोर्वीचर्चमग्नैः कुवलयसरसां सूत्रिता पत्रिभिः श्री-
नाराचैः पाशवन्धागतभुजगभयं लम्बिता वानरेन्द्राः ।
भक्षैस्तिथ्यक्पतङ्गिचिलिचिमचयिनो दर्शिताः सादिमार्गाः
प्राप्ताश्च द्राक् चुरप्रैर्वियति मखतुला वीरवक्त्राजलावैः ३२ (अ)

(३८) देव लङ्कापरमेश्वर ! कुमारमेवनादं लक्ष्यं चाणुवदन्तानां
राक्षसवानरवन्तानां भीषणभीषणं वर्त्तते ।

यते सन्मुख्यते अलायुभिः तदास्व लघुद्रव्यभेदैः । नैव कदाचित् विरो-
धवित् शक्यते इति भावः ।

(भ) भीषणभीषणम् अतिभीषणमित्यर्थः युद्धमिति शेषः ।

(अ) युद्धेति । युद्धोर्वीषु संप्रामभूजितु अर्द्धमग्नैः अर्द्धप्रोतैः
पत्रिभिः शरैः कुवलयसरसां नीलोत्पलवत् सरोवराणामित्यर्थः श्री-
शोभा सूत्रिता विरचिता । नाराचैः अस्त्रविधेयैः वानरेन्द्राः कपि-
सेनापतयः पाशवन्धाव आगतेभ्यः भुजगेभ्यः यत् भयं तत् लम्बिताः
प्रापिताः । नागपाशैरिव नाराचैः वानराः बद्धा इति भावः ।
तिथ्यक् पङ्कं यथा तथा पतङ्गिः भक्षैः अस्त्रविधेयैः सादिनाम् अन्धा-
रोहिण्यां सैनिकानां मार्गाः पश्यान्ः चिलिचिमचयिनः दर्शिताः ।
वीराणां वक्त्राणि सुखानि अस्त्रानि पश्यानीव दूयन्तीति तादृशैः
चुरप्रैः अस्त्रभेदैः विवति आकाशे द्राक् कटिति नक्षत्रानां तृचाः
चादृशानि प्राप्ताश्च । सग्वधरावृत्तम् ।

इर्मुषः । देव । पेक्ष ।

कोदण्डचक्रकरवालकिवाणधेसु

मल्लतणकमणिवेसिदसङ्करेसु ।

वीरेसु पेक्ष शिवडन्ति समं प्रहारा

वेणु दिव्यतरुणीणप्रफुल्लमाला (३८) ॥ ३३ ॥ (ट)

वामतः । कङ्काशकः । सविमर्हः । कष्टं पुन एषं भविष्यति (४०) ।

करद्वयः ।

हे कामिन्यः ! कनककलशपीवराभ्यां स्तनाभ्यां

गाढास्निष्टं रचयत लसद्दीर्घताः कुम्भवर्णम् ।

(३८) देव । पश्य ।

कोदण्डचक्रकरवालकपाणधेसु

मल्लतणकमणिवेसितसङ्करेसु ।

वीरेषु पश्य निपतन्ति समं प्रहारा

वेगेन दिव्यतरुणीणप्रफुल्लमालाः ॥

(४०) कष्टं पुनरेतद् भविष्यति ।

(ट) कोदण्डेति । कोदण्डानि धनूंषि चक्राणि तदाकारास्त्रवि-
शेषाः करवादाः कपाद्याः अस्यैव तान् दधतीति तथोक्तेषु मल्लतण-
वीरत्वं तस्य क्रमेण परिपाद्या निवेसितः विरचितः सङ्करः संपातः
यैः तादृशेषु वीरेषु प्रहाराः दिव्यानां तरुणीनां नवा फुल्लमाला
विकसितपुष्पमाला वेगेन समं युगपत् निपतन्ति पश्य स्वसौख्यम् ।
वीराः प्रहाराहता एव देवत्वप्राप्त्या सुरनारीभिर्वरमाख्येन त्रिवर्णे
इति भावः ।

कामक्रीडानिविडरचितः सेवितः स्वर्धूभि-

र्जायेतायं त्रिभुवनजयी येन निद्रादरिद्रः ॥ ३४ ॥ (ठ)

रावणः । विबोध्य सहर्षम् । कथं विबुद्धो मे वत्सः ।

करङ्कः । विबुद्धः कुम्भकर्णो यातव्य (ङ) तापसाभ्यर्थम् ।

दुर्मुखः ।

एकैहिं चण्डखमावडणविहडिदुष्टसोसावमुक्ते (ठ)

हुंकारे रोसहेलावलिभ्रमडचमूलोभ्रमिच्छिब्भणहिं ।

अम्मेहिं दिव्यणारोणिबिडभुञ्जलभावकण्ठेहिं देहिं

देहेहिं पेक्खजात्रा समरमरणियो तक्खणं वीरलक्खा ३५ (४१)

(४१) एकैचण्डखङ्गापतनविघटितोदुष्टसोसावमुक्ते

हुंकारे रोसहेलावलिभ्रमडचमूलोभ्रमिच्छिब्भणहिं ।

अन्यैर्दिव्यनारीनिविडभुञ्जलभावकण्ठेर्देहिः

देहेः पश्य जाताः समरमरणिनस्तत् क्षणं वीरलक्षाः ॥

(ठ) हे कामिन्य इति । हे कामिन्यः सुवत्सः यूवं वसन्तः
विषसन्तः दोर्लता भुञ्जताः बाहुयय इत्यर्थः यासां तवामूताः सत्वः
कनककलशीपीवराभ्यां काञ्चनकुम्भस्यूताभ्यां कानाभ्यां कुम्भकर्णं गाढः
निविडं यथा तथा आलिप्तम् आलिङ्गितं रचयत कुरुत, येन अयं
त्रिभुवनविजयी कुम्भकर्णः स्वर्धूभिः सुरसुन्दरीभिः दुष्प्राभिः काम-
क्रीडाभिः सुरतलीलाभिः निविडं दृढं रचितः आक्रान्तः सेवितश्च
निद्रया दरिद्रः रहितः जायेत सुरनारीणां दुष्प्राकं सखात् सखा-
तावेशः अयं सत्वरं निद्रां त्यज्यतीति भावः । मन्दाक्रान्तादुत्तम् ।

(ङ) तापसस्य रामस्य अभ्यर्थं समीपम् ।

(ठ) एकैरिति । पश्य अवबोध्य तत्क्षणं समरमरणिनः संपा-
न

वरहकः । वानतो नेपथ्याभिमुखमवसीज्य । विबुधः कुम्भकर्णः

परिजनादुपलब्धवृत्तान्तः किमाह ।

सूते नान्यं जगति जननी तादृशं पुनरत्रं (य)

रामो यादृग्वयजसधी सेतुसीमन्तकारः ।

शङ्के शङ्कां वहति च ततो राक्षसेन्द्रोऽप्यकाण्डे

निद्राभङ्गः कथमितरथा कारितः किङ्करैर्मै ॥ ३६ ॥

विचिन्त्य । तदश्रुतमेवैतत्(त)प्रकृतिरोषणेन रावणेन वच-

नमास्तां मा कदाचन विभीषणवृत्तान्तः स्यात् । प्रकाशम् ।

किमाह कुम्भकर्णः ।

महताः वीरवृत्ताः चण्डस्य तीक्ष्णस्य खड्गस्य आपतनेन विघटितं
चण्डिगम् उडुङ्गम् अनिष्टं यत् घोषं तस्मात् अशमुक्ते निःसृते
रोमात् उच्चरिते इति भावः कुङ्कारे सति रोषेण क्रोधेन हेतुवा अव-
यवा च वसितैः प्रहसैः भटवमूढोक्तेः बोधसैनिकजनैः निर्भक्षितैः
तिरस्कृतैः एकैः देहैरिति शेषः, दिव्यानां नारीणां निविडामिः
भुजवताभिः बहुः आशिङ्गितः कण्ठो वेषां तादृशैः अन्यैः अतएव
वृद्धैर्देहैरपवर्जिताः जाताः ।

(य) सूते एति । वयजसधी सेतुसीमन्तकारः सेतुनिर्माता
इत्यर्थः रामः यादृक् जगति जननी आपीति शेषः तादृशं रामवृ-
त्तम् अन्यं पुनरत्रं न सूते न प्रसूतमर्हतीत्यर्थः । शङ्के मन्त्रे,
राक्षसेन्द्रोऽपि त्रिभुवननिर्भवोऽपीति भावः ततः तस्मात् रामात्
शङ्कां भयं वहति च, इतरथा नो वेत् किङ्करैः दासैः मे मम अकाण्डे
असमये निद्राभङ्गः कथं कारितः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(त) प्रकृतिरोषणेन स्वभावकोपनेन । विभीषणवृत्तान्तः । अयं
भावः विभीषणो यथा रावणं रामाव सीतां प्रत्यर्पयितुमुपदिश्यन्
रावणेन निराकृतः तथा अयं कदाचन न भवतु इति ।

आस्तां धनुः किमपि नापरतो भुशुण्डी-

चक्रैरलं भवतु पट्टिशमुद्गरौघैः ।

धावत्प्लवङ्गपृतनाकवलक्रमेण

प्राप्तगाम्यहं सुहिततां च रिपुक्षयं च ॥ ३७ ॥ (घ)

रावणः । साधु वत्स ! साधु सत्यं मदनुजोऽसि ।

उर्मिष्ठः । देव ! उप्पडिओ कुमारमेहणादस्य रहो (४२) ।

सुमुक्तः ।

निश्चक्रचीत्कृतिरलब्धमहीतलत्वात्

क्षुषाम्बुदोदरपयोमयगर्भसारः ।

धुस्तुण्डघट्टनविवर्तितकृच्चलक्षः

पुत्रस्य ते गगनमुत्पतितो रथोऽयम् ॥ ३८ ॥ (द)

(४२) देव ! उत्पतितः कुमारमेवनादस्य रथः ।

(घ) आस्तामिति । धनुः तथा अपरतः अपरं किमपि ग्रह-
रणजातम् आस्तां तिष्ठतु भुशुण्डीचक्रैः पट्टिशमुद्गराणाम् ओघैः
समूहैश्च अलं भवतु, न मे केष्वपि अस्त्रेषु प्रयोजनमिति भावः । अहं
धावन् रणभूमौ गच्छन् प्लवङ्गानां वानराणां याः पृतनाः सेनाः तासु
कवलक्रमेण भक्षणव्यापारेण सुहिततां सौहित्यं दृष्टिम् आहारज-
नितं परितोपञ्च रिपूणां शत्रूणां क्षयञ्च प्राप्स्यामि साधयिष्यामि ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(द) निश्चक्रेति । देव ! अलब्धमहीतलत्वात् भूतलस्यैविरहा-
दित्यर्थः नास्ति चक्राणां रथाङ्गानां चीत्कृतिः चीत्कारः रवविशेषः
यस्य तथाभूतः क्षुषुः क्षयं गमितः निष्काशित इत्यर्थः अम्बुदां
मेघानाम् उदरेभ्यः अभ्यन्तरेभ्यः पयोमयः जलमयः गर्भसारः अन्तः-
सारः येन तथाविधः ध्वजदण्डाघातात् मेघानां विद्रितत्वात् अक्ष-

उमुचः । प्रभञ्जननन्दनोऽपि (ध) वासरिन्दो मनुष्यदिषी
मेघनादस्य रहवरम् (४३) ।

सुसुचः ।

मेघोदरद्वुतपरिप्लुतमोचिताम्भाः

संस्तभ्य सप्ततुरगानरुषेण दृष्टः ।

वैमानिकैः स्तत इतः क्षणमुत्तमार्गः

सौमित्रिणा सह स्वमुत्पतितो हनूमान् ॥३८॥ (न)

वामतः । करद्वः ।

दिष्मातङ्गैः कमठपतिना भोगिभर्त्ता च शङ्के

कृत्वा कदा कथमपि धृता दूरतन्वी धरितौ ।

(४३) प्रभञ्जननन्दनोऽपि वासरिन्दोऽनूत्पतितो मेघनादस्य रह-
वरम् ।

निःसरणादिति भावः । सुसुखस्य अपभागस्य चूडाया इत्यर्थः बहु-
नेन विवर्तितानि विद्येपेक्ष वाञ्छितानि कृत्वायां मन्त्राणां सञ्चाष्टि
वेन तदाविधः ते तत्र पुत्रस्य इन्द्रजितः अयं रघुः मगनम् उत्पतितः
उद्युतः । वसन्ततिशब्दं वृत्तम् ।

(ध) प्रभञ्जननन्दनः वायुपुत्रः वासरिन्दुः हनुमान् अनूत्पतितः
अनुसृत्य उत्थितः ।

(न) मेवेति । मेघस्य उदरात् द्रुतपरिप्लुतेन मोचितं निष्का-
यितम् अन्धः सखिसं वेन तदाभूतः सप्त तुरगान् अश्वान् संस्तभ्य निच-
कीकृत्य अरुषेण सूर्यसारथिना दृष्टः वैमानिकैः विमानचारिभिः देवै-
रित्यर्थः तत इतः इतस्ततः समन्तादित्यर्थः क्षणं सुक्तः त्वक्तः मार्गः

अप्राग्भागस्थगितगगने कुम्भकर्णे विनिर्या-
त्युच्चैर्नीतो दिनमणिरथस्त्रस्यता चारुणेन ॥ ४० ॥ (प)
नेपथ्ये । कः कोऽत्र भोः । विज्ञाप्यतां देवो दशकण्ठस्त-
दिदं तवानुजः प्रतिजानीते ।

सीताप्रियं च दलितेश्वरकार्मुकं च
बालिद्रुहं च रचिताम्बुधिवन्धनं च ।
रक्षोहणं च विजिगीषुविभीषणं च
रामं निहत्य चरणौ तव वन्दिताहे ॥ ४१ ॥ (फ)

पत्न्याः यस्य सः हनूमान् सौमित्रिणा स्तम्भगतेनेति शेषः सह सम्-
आकाशम् उत्पतितः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(प) दिङ्मातङ्गैरिति । स्वस्य प्राग्भागेन देशपूर्वभागेनेत्यर्थः स्थगि-
तम् आहतं गगनं येन तादृशे कुम्भकर्णे विनिर्याति गृहात् रणभूमिं
गच्छति सति दिङ्मातङ्गैः दिग्गजैः कमठपतिना कच्छपराजेन भुजङ्ग-
राजयाहिना इति भावः भोगिभर्त्रा भुजङ्गराजेन च इत्था कुम्भ-
कर्णदेहेनेति भावः अथ दूरतन्त्री अतिभारवती धरित्री मेदिनी
कथमपि कृत्वा अतिवृत्तम् आश्रित्येत्यर्थः धृता अवलम्बिता, चारुणेन
च त्रस्यता विभ्यता सता दिनमण्यः सूर्यस्य रथः उच्चैः नीतश्च इति
शङ्के सम्भावयामि । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(फ) सीताप्रियमिति । सीताप्रिया यस्य तम् अथवा सीतायाः
प्रियः पतिः तच्च दलितं भग्नम् ईश्वरस्य कार्मुकं धनुर्धरेण तथोक्तं हर-
धनुर्भञ्जकमित्यर्थः बालिद्रुहं बालिवातिनञ्च रचितं कृतम् अम्बुधेः
सागरस्य बन्धनं येन तादृशञ्च रक्षोहणं राक्षसहन्तारञ्च विजिगीषुः
विजयार्थी विभीषणो यस्य तच्च रामं निहत्य तव चरणौ पादौ
वन्दिताहे अभिवादयिष्यामि । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

रावणः । साधु वत्स कुम्भकर्ण ! साधु कथमन्यथा (ब)
समरसौमनि रावणस्त्वत्प्रवणः ।

दक्षिणतो नेपथ्ये । समुच्चः । देव ! दृश्यतां(भ) क्षत्रियतापस-
व्यवसायः ।

पौलोमीकुचसिचयं हठेन ह्रत्वा

यः कृप्तो नृहरिसटौघचामराक्षः ।

त्वत्सूनोः शिखिरथकेतने च तस्मिन्

सौमित्रेः सपदि पतन्ति वाणदण्डाः ॥ ४२ ॥(म)

पुनरवबोध्य । साधु भोः कुमार मेघनाद ! साधु साधु
(य)संक्रान्तकामुं कोपनिषदाचार्याद्दशकण्ठतोऽसि ।

(ब) समरसौमनि युद्धसौमायां त्वत्प्रवणः त्वदेकायत्तः त्वामेवान्वित्व
युद्धाय प्रवर्तते इति भावः ।

(भ) क्षत्रियतापसव्यवसायः क्षत्रियतापसस्य सङ्ग्रहस्य व्यवसायः
व्यापारः ।

(म) पौलोमीति । नृहरेः नरसिंहस्य सटानां जटानाम् चोघाः
समूहा एव चामराः तैः अक्षः चिह्नं यस्य तथोक्तः नृसिंहदेवं परा-
जित्व तस्य उत्पाटितेन केशरथेन ध्वजयष्टेचामरातुष्ठानादिति
भावः । यः पौलोम्याः शय्याः इन्द्राण्या इत्यर्थः पुलोमजा गचीन्द्रा-
चीत्यमरः कुचसिचयं जनाञ्चलं हठेन बलात् ह्रत्वा कृप्तः रचितः सप-
ताक्षः कृत इत्यर्थः त्वत् सूनोः तत्र पुत्रस्य इन्द्रजितः तस्मिन् शिखिर-
थकेतने आग्नेयरथध्वजे च सौमित्रेः सुमित्वा नन्दनस्य सङ्ग्रहस्य वाण-
दण्डाः सपदि सद्यः पतन्ति । प्रहर्षणीवृत्तं त्वयाभिर्ममसरगाः प्रह-
र्षणीयमिति वक्ष्यताम् ।

(य) संक्रान्तेति । संक्रान्ता प्राप्ता कामुकोपनिषद् धनुर्वेदः वं
तथोक्तः ।

देव पुलस्त्यनन्दन ! ।

यन्मङ्गले स्नपितमञ्जनयाऽऽर्द्रनेत्रा

यन्मारुतश्च परिचुम्बति कौतुकेन ।

न्यस्तः शरः शिरसि तत्र हनूमतोऽस्य

पुत्रेण ते रभसलङ्घितसागरस्य ॥ ४३ ॥ (र)

रावणः । तर्हि प्रतिहृतो (ल) लङ्कादाहपरिभवः कुमार-
अवधपरिभवश्च वत्समेघनादेन ।

सुमुखः ।

यानूर्मिलापतिरयं च तवात्मजश्च

बाणोत्करान् विकिरतो रचितान्धकारान् ।

तेऽन्योन्यखण्डनवशाद्विफलीभवन्ति

रत्युत्सवे बधिरयोरिव कण्ठनादाः ॥ ४४ ॥ (व)

(र) यन्मङ्गले इति । अञ्जनया तदाख्यया वानर्या आर्द्रे स्नेहे-
नेति शेषः । नेत्रे यस्याः तादृश्या सत्या यत् मङ्गले माङ्गलिके कर्मणि
स्नपितं स्नानं कारितमित्यर्थः । मारुतः वायुः यत् कौतुकेन आनन्देन
परिचुम्बति च ते तव पुत्रेण रभसेन मेगेन लङ्घितः तीक्ष्णः सागरो
येन तादृशस्य अस्य हनूमतः तत्र तस्मिन् शिरसि शरः न्यस्तः जिघ्रः ।
तव पुत्रः हनूमन् शीघ्रं विव्याधेति भावः । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

(ल) प्रतिहृतः प्रतिविहितः ।

(ध) यानिति । अयम् अर्मिलापतिः लङ्काण्यश्च तव आत्मजः
मेघमादश्च रचितान्धकारान् यान् बाणोत्करान् शरसङ्घान् विकिरतः
अन्योन्यं प्रति विक्षिपतः, ते रत्युत्सवे सुरतप्रसङ्गे बधिरयोः ओक्ते-
न्द्रियरहितयोर्दम्भोरिति शेषः कण्ठनादाः कण्ठध्वनय इव अन्योन्य
खण्डनवशान् विफलीभवन्ति व्यर्था भवन्तीत्यर्थः । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

वामतः कङ्कावकः । किं उच्य एत(श्च)विडम्बितहेरम्बगल-
गुञ्जारवो विणिज्जिदसङ्करकरप्फालिभगण्डमरडमरुअको-
लाहलो कुण्ठितवेत्तणसूवरघोरघुञ्जारव्यसरो विडम्बित-
अरसिंहमुक्कपुक्कसवुक्करवण्णरो अवेससदसंमहो सुणी
अद्द (४४) ।

करङ्ककः । कर्णौ पिपाय । देव ! यथाऽभिहितं कङ्का-
लकेन ।

कुर्वन्तकर्णतालान् दिशि दिशि करिणो धीर्जटीनां जटानां
बन्धाहिग्रन्थिमुद्रां सपदि शिथिलयन् खण्डितोपेन्द्रनिद्रः ।
कुन्दानो नन्दिवाद्यं सुरजमुखरतं भुज्जविश्वप्रमोदो (घ)
रोदीरन्ध्रं निरुद्धं प्रसरति किमिदं निष्ठुरज्यानिनादः ॥ ४५

(४४) किं पुनरेव विडम्बितहेरम्बगलगुञ्जारवो विनिर्जितशङ्कर-
करास्फालितोद्गामरडमरुअकोलाहलः कुण्ठितवैकुण्ठसूकरघोरघुञ्जार-
प्रसरो निकुञ्जितनरसिंहसक्तपुक्कसवुक्कारव्यतिकरोऽप्येवमब्दसंमर्दः श्रूयते ।

(ग) विडम्बितेति । विडम्बितः अतुक्तः हेरम्बस्य गजाननस्य
गलगुञ्जारवः कण्ठगर्जितं येन तच्चाभूतः । विनिर्जितेति विशेषेण
परामूतः शङ्करस्य करेण आस्फालितस्य ताडितस्य उद्गामरस्य मर्दतः
डमरुकस्य वाद्यविशेषस्य कोलाहलः रवविशेषः येन तच्चाविधः ।
कुण्ठितः तिरस्कृतः वैकुण्ठसूकरस्य आदिवराहस्य घोरः महान् घुत्-
कारप्रसरः येन तादृशः निकुञ्जितः निःशेषेण कुञ्चितः कुण्ठितः अभि-
भूत इत्यर्थः नरसिंहेन सक्तः पुक्कसः प्रबलः वुक्कारव्यतिकरः गर्जन-
विशेषः येन तथोक्तः । अवेसः अविच्छिन्नः शब्दानां समर्दः पर-
अरसिंहनादव्यतिकरः ।

(घ) कुर्वन्निति । दिशि दिशि करिणः दिग्मजानित्वर्थः उत्कर्ष-

रावणः । जाने वत्सस्य (ह) साम्मुख्यं भजता ज्याव-
न्धबन्धु रितं धनुरास्फालितं ज्येष्ठतापसेन ।

दक्षिणतो नेपथ्ये । समुखः । (घ) गगनाङ्गनचारिणीरुभ-
योरपि सायकैर्विचित्रमाचेष्टितं तथाहि ।

अमी पुरो ऽभ्राणि विभिद्य पत्रिणः

प्रयान्ति धारासलिलैः सह क्षितिम् ।

वहन्यथैतानि च पश्य विश्वतः

पृषत्करन्धैः स्थितयोरनुक्रियाम् ॥ ४६ ॥ (क)

तासान् उद्गतकूर्सानित्यर्थः कुर्वन्, सपदि सहसा धौर्जटीनां शान्ध-
वीनां जटानां बन्धे बन्धने यः अहर्भुजगराजस्य पन्थिः तस्य सुद्रां दार्यं
शिथिलयन् शिथिलां कुर्वन्, खण्डिता नाशिता उभेन्द्रस्य नारायणस्य
निद्रा योगनिद्रा इत्यर्थः येन तथाभूतः सुरजस्य वाद्यभेदस्य सुमे-
रतं स्थितं नन्दिनो हरातुषरस्य वाद्यं कुन्दानः तिरस्कुर्वन् भुग्नः
नाशितः विश्वस्य जगतः प्रभोदः हर्षः येन तथाभूतः मिथुरः कर्कशः
उच्चानिनादः मोर्वीनिस्वनः निरुद्धम् अन्योन्यसम्पर्कशब्देन इति शेषः
इदं रोदोरम्बं द्यावापृथिव्योरभ्यन्तरं किं प्रसरति सृजति आक्रा-
मतीत्यर्थः । स्रग्धरावृत्तम् ।

(ह) वत्सस्य कुम्भकर्षस्य साम्मुख्यं सम्मुखवर्त्तित्वं भजता प्राप्नु-
वता सम्मुखवर्त्तिना इत्यर्थः ज्येष्ठतापसेन रामेण ज्यावन्धेन मौर्वी-
संयोगेन बन्धुरितम् आनतं धनुः आस्फालितं टङ्कारितम् ।

(घ) गगनाङ्गनचारिणोः आकाशमार्गवर्त्तिनोः उभवोर्ब्रह्मणेन्द्र-
जितोः सायकैः शरैः ।

(क) अमी इति । अमी पत्रिणः शराः पुरः अपतः अन्नाग्नि-
सेवान् विभिद्य धारासलिलैः सलिलधाराभिः सह क्षितिं पृथिवीं
प्रयान्ति । अथ अनन्तरम् अन्नभेदपूर्वकसलिलपातानन्तरम् एतादि

वामतः कङ्कावकः । किं उच्य एत(श्च)विडम्बितहेरम्बगण-
गुञ्जारवो विणिज्जितसङ्करकरप्फालिप्रगण्डमरडमरुप्रको-
लाहसो कुण्ठितवैकुण्ठस्रकरघोरघुत्कारप्यसरो विडम्बित-
नरसिंहसुकपुङ्गवसुत्कारवपरो असेससहसंमहो सुषी
अद् (४४) ।

करङ्कः । कर्षी पिघाव । देव ! यथाऽभिहितं कङ्का-
लकेन ।

कुर्वन्कर्णतालान् दिशि दिशि करिणो धौर्जटीनां जटानां
बन्धाहिग्रन्थिमुद्रां सपदि शिथिलयन् खण्डितोपेन्द्रनिद्रः ।
कुन्दानो नन्दिवाद्यं सुरजमुखरतं भुम्नविश्वप्रमोदो (घ)
रोदोरन्ध्रं निरुद्धं प्रसरति किमिदं निष्ठुरज्यानिनादः ॥ ४५

(४४) किं पुनरेव विडम्बितहेरम्बगणगुञ्जारवो विनिर्जितसङ्कर-
करास्फालितोडुमरडमरुप्रकोलाहसः कुण्ठितवैकुण्ठस्रकरघोरघुत्कार-
प्रसरो निकुञ्जितनरसिंहसुकपुङ्गवसुत्कारव्यतिकरोऽशेषशब्दसंमर्दः श्रूयते ।

(ग) विडम्बितेति । विडम्बितः अतुलितः हेरम्बस्य गजाननस्य
गणगुञ्जारवः कण्ठगर्जितं येन तवाभूतः । विनिर्जितेति विशेषेण
परामूनः सङ्करस्य करेण आस्फालितस्य ताडितस्य उडुमरस्य महतः
डमरुकस्य वाद्यविशेषस्य कोलाहलः रवविशेषः येन तवाविधः ।
कुण्ठितः तिरस्कृतः वैकुण्ठस्रकरस्य आदिवराहस्य घोरः महान् घुत्-
कारप्रसरः येन तादृशः निकुञ्जितः निःशेषेण कुञ्चितः कुण्ठितः अभि-
भूत इत्यर्थः नरसिंहेन सुक्तः पुङ्गवः प्रचण्डः सुत्कारव्यतिकरः गर्जन-
विशेषः येन तथोक्तः । अशेषः अविच्छिन्नः शब्दानां सम्मर्दः पर-
नरसिंहनादव्यतिकरः ।

(घ) कुर्वन्निति । दिशि दिशि करिणः दिग्मजानित्वर्थः उत्कर्ष-

रावणः । जाने वत्सस्य (ह) साम्मुख्यं भजता ज्याब-
न्धवन्धु रितं धनुरास्फालितं ज्येष्ठतापसेन ।

दक्षिणतो नेपथ्ये । समुच्चः । (घ) गगनाङ्गनचारिणोरुभ-
योरपि सायकैर्विचित्रमाचेष्टितं तथाहि ।

अमो पुरो ऽभ्राणि विभिद्य पत्रिणः

प्रयान्ति धारासलिलैः सह क्षितिम् ।

बहन्त्यथैतानि च पश्य विश्वतः

पृषत्करन्ध्रैः स्थितयोरनुक्रियाम् ॥ ४६ ॥ (क)

तालान् उद्गतकूर्सानित्यर्थः कुर्वन्, सपदि सहसा धौर्जटीनां शाम्भ-
वीनां जटानां बन्धे बन्धने यः अहर्भुजगराजस्य पत्न्यः तस्य सुप्रां दास्यं
शिशिषयन् शिशिलां कुर्वन्, खण्डिता नाशिता उपेन्द्रस्य नारायणस्य
निद्रा योगनिद्रा इत्यर्थः येन तथाभूतः सुरजस्य वाद्यभेदस्य सुप्ते
रतं स्थितं नन्दिनो हरातुषरस्य वाद्यं कुन्दानः तिरस्कुर्वन् भुञ्जः
नाशितः विश्वस्य जगतः प्रभोदः हर्षः येन तथाभूतः निष्ठुरः कर्कशः
क्वानिनादः मोर्वीनिस्वनः निरुद्धम् अन्योन्यसम्पर्कशब्देन इति शेषः
इदं रोदोरन्ध्रं द्यावापृथिव्योरभ्यन्तरं किं प्रसरति सृजति आक्रा-
मतीत्यर्थः । स्रग्धरावृत्तम् ।

(ह) वत्सस्य कुम्भकर्षस्य साम्मुख्यं सम्मुखवर्त्तित्वं भजता प्राप्नु-
वता सम्मुखवर्त्तिना इत्यर्थः ज्येष्ठतापसेन रामेण ज्याबन्धेन मौर्वी-
संयोगेन बन्धुरितम् आगतं धनुः आस्फालितं टङ्कारितम् ।

(घ) गगनाङ्गनचारिणोः आकाशमार्गवर्त्तिनोः उभवोर्बन्धुसौन्द-
रजितोः सायकैः शरैः ।

(क) अमो इति । अमो पत्रिणः शराः पुरः अग्रतः अन्नाग्नि
मेघान् विभिद्य धारासलिलैः सलिलधाराभिः सह क्षितिं पृथिवीं
प्रयान्ति । अथ अनन्तरम् अन्नभेदपूर्वकसलिलप्राप्तानन्तरम् एतादि

अपि च । अत्रान्तरिक्षकुक्षौ(ख)निरन्तरे शरव्यतिकरे ।
 अन्तर्धाय परिक्रमन्ति सभियः सिद्धाः प्रसिद्धा अमी
 नात्यर्थं च सुधाभुजो वयमिति नस्यन्ति नाकौकसः ।
 दारांनन्तरयद्विरात्मवपुषा नष्टं च विद्याधरै-
 रभ्यस्यन्ति च काण्डवारणकरां विद्यां गणश्रेणयः ॥ ४७ ॥ (ग)
 वामतः कङ्काचकः । कङ्क' (घ) परिश्रणसमपिञ्चं पहरण-
 संदोहमवमसिञ्च पसरिञ्चो कुम्भकसो (४५) ।

(४५) कथं परिजनसमर्पितं प्रहरणसन्दोहमवमस्य प्रसृतः कुम्भकर्षः ।

अत्राणि च विद्यतः समन्तात् पृथक्करन्तः वर्षविन्दुव्याजैरित्यर्थः
 स्थितयोः सङ्क्षयमेवनादयोः अनुक्रियाम् अनुकरणं वहन्ति कुर्वन्ति
 पश्य अवलोकय यथा सभयौ वीरौ शरैः अत्राणि भिन्तः, तथा अत्रा-
 न्यपि धाराविन्दुभिः तौ भिन्तीति भावः । वंशस्यविवक्षितं वृत्तम् ।

(ख) अन्तरिक्षकुक्षौ गगनाभ्यन्तरे निरन्तरे नीरन्तरे शरव्यतिकरे
 शरसम्पाते ।

(ग) अन्तर्धायेति । अमी प्रसिद्धाः सुविख्याताः महातुभावा
 इत्यर्थः सिद्धाः देवयोनिविशेषाः सभियः मयात्ताः सन्तः अन्तर्धाय
 तिरोभूय परिक्रमन्ति गच्छन्ति । नाकौकसः स्वर्गवासिनः देवाः वयं
 सुधाभुजः असूतपायिनः अस्माकं मृत्युभयं नास्तीति भावः इति
 हेतोः अत्यर्थं न तस्यन्ति । विद्याधरैः देवयोनिविशेषैः आत्मवपुषा
 स्वदेहेन दारान् कान्ताः अन्तरयद्भिः आच्छादयद्भिः सद्भिः नष्टं पला-
 यितम् । गणश्रेणयः अन्ये खेचरगणा इत्यर्थः काण्डवारणकरां शर-
 निवारणीं विद्याम् अभ्यस्यन्ति च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) परिजनेन पार्श्वचरेण समर्पितं दत्तं प्रहरणसन्दोहम् अस्तं
 संसुदायम् अवमस्य अगच्छयित्वा अगृहीत्वोत्सर्गः प्रसृतः चक्षितः ।

करङ्कः । किमाह कुम्भकर्णः । आस्तां धनुः इत्यादि पठति ।
रावणः । साधु वत्स साधु सत्यं मदनुजोऽसि तदुद्धृतं
रावणहृदयशल्यम् ।

दुर्मुखः । हाहा ! किं एअं वट्टं जदो सव्वदो
सदसहस्रलक्खसंखा पज्जलन्ति हुयवहा जहं अ (ङ) अञ्ज-
णगिरिकुडविअडो पसर इ धूमोत्पीडो मेरुसिहरदीहरसिहा-
घटाविसट्टन्ति जालाओ सञ्चारविमण्डलपज्जलङ्गाविप्फु-
रन्ति प्फुलिङ्गा (४६) ।

रावणः ।

अनेन लङ्का यदकारि मत्पुरी
हनूमतो गात्रगतेन भस्मसात् ।
निजापराधप्रशमाय तद् ध्रुवं
निषेवितुं मामयमेति पावकः ॥ ४८ ॥ (च)

(४६) हा हा किमेतद् वर्तते । यतः सर्वत शतसहस्रलक्षस-
ङ्ख्याः प्रज्वलन्ति हुतवहा यथा चाञ्जनगिरिकूटविकटः प्रसरति
धूमोत्पीडो मेरुशिखरदीर्घशिखासङ्घा विमरन्ति ज्वलाः सन्धारविम-
ण्डलप्रज्वनाङ्गा विस्फुरन्ति स्फुलिङ्गाः ।

(ङ) अञ्जनेति । अञ्जनगिरेः कूटं शृङ्गं तद्वत् विकटः करालः ।
धूमोत्पीडः धूसराग्निः ।

(च) अनेनेति । अनेन हनूमतः गात्रगतेन शरीरलग्नेन पाव-
केन मत्पुरी यत् भस्मसात् अकारि कृता, तत् निजापराधस्य निजदोषस्य
मदनिष्टाचरणरूपस्य प्रशमाय अयं पावकः अग्निः ध्रुवं निश्चितं मां
निषेवितुम् आराधयितुम् एति आगच्छति । उदेन्द्रज्वाहतम् ।

सद्यः । देव ! पदातिलवस्तु (क) सुमुखोऽभिमन्यते लक्ष्मण-
दिधक्षया कुमारमेघनादेन प्रहितमाग्नेयमस्त्रं तत एष
भुवनाग्नीषः । अकृष्या निर्दिशन् ।

सद्यः सिञ्चति विष्टरास्त्रजमयं देवः श्रुतीनां कवि-
स्तारान्तःपुरवानुपैति गगनाच्चन्द्रो जलाद्रावृतः ।

गङ्गा च द्युमणेः सुता च सरितावन्योन्यमास्त्रिष्यतः

किञ्चास्तानलहम्बरे करिमुखः क्षीराब्धिमाधावति ॥ ४८ ॥ (ज)

अपिच

दुग्धाब्धेः कथनाविलं तत इतो धत्ते पयः पिण्डतां

शैलेन्द्रः प्रविलीनकृत्स्नतुहिनः पाषाणशेषः स्थितः ।

सान्द्राभिः करकाश्मवृष्टिभिरमौ गर्भं धरन्त्यम्बुदाः

प्रोषार्तिं च समश्रुते रविरपि स्वाहापतेः पत्निभिः ॥ ५० ॥ (झ)

(क) पदातिलवः पदातिषु लवः विन्दुः सामान्यपदातिसैनिक
इत्यर्थः । अभिमन्यते शङ्कते सम्भावयतीत्यर्थः । लक्ष्मणस्य दिधक्षया
दक्षनेष्टया । भुवनाग्नीषः भुवनदाहः अस्तीति शेषः ।

(ज) सद्य इति । अस्तानलहम्बरे आग्नेयास्त्रसन्तापे सति अयं
श्रुतीनां वेदानां कविः रक्षयिता देवः प्रजापतिः सद्यः सपदि विष्ट-
रम् आसनम् अस्त्रजं पद्मं सिञ्चति । तारान्तःपुरवान् तारापतिरि-
त्यर्थः । चन्द्रः जलाद्रावृतः जलमिन्नतालहन्ताच्चादित इत्यर्थः गग-
नात् उपैति पलायते इत्यर्थः । गङ्गा च द्युमणेः सूर्यस्य सुता यमुना
च सरितौ नद्यौ अन्योन्यं परस्परम् आस्त्रिष्यतः आस्त्रिष्यतः । किञ्च
करिमुखः गङ्गापतिः क्षीराब्धिम् आधावति अभिगच्छति । गार्दू-
लविक्रीडितं वृत्तम् ।

(झ) दुग्धाब्धेरिति । स्वाहापतेः अग्नेः पत्निभिः शरैः आग्ने-

नामतः कङ्कावकः । देव ! पैक्ष दाव (ज) दावसमुग्रदण्ड-
कीग्रण्डफालाणान्तरं परिहरिष्य पहरणाद् रहसुम्बुलि-
दतमालमालं सहस्रभामिदप्यहरणसज्जसज्जं समुहागद-
हिन्तालतालं दूतस्त्रासिदकुसुमपाटलपाटलं गगनन्दोलि-
दविसालसालं रहसुच्छलिदपडन्तकेसरकेसरं गहिदस-
व्वङ्गसरलसरलं लोलिदकुसुमसंदणसंदणं पञ्चदधधरि-

यास्तैरित्यर्थः दुग्धाब्धेः दुग्धसागरस्य पयः सलिलं ततः इतः इतस्ततः
कथनाविलं कथनेन तापातिशयेन आयिलं कलुषितं सत् पिण्डतां घनत्वं
धारयति । शैलेन्द्रः हिमवान् प्रविहीनानि प्रकर्षेण विशेषेण च लीनानि
शुष्काणि लतस्त्रानि समयाणि लङ्घिनानि हिमानि यस्य तादृशः सन्
पाषाणशेषः प्रस्तरावशिष्टः स्थितः । अमी अम्बुदा मेघाः सान्द्राभिः
अविच्छिन्नाभिः करकाणां वर्षोपलानां वर्षोपलस्तु करक इत्यमरः ।
अश्वमनां प्रस्तराणाञ्च दृष्टिभिः वषेणैः गर्भं चरन्ति स्रवन्ति । रविरपि
शोभाति दाहपीडां समञ्जते भजते । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

(झ)तापसेति । तापरास्य भुजदण्डेन कोदण्डस्य धनुषः आस्ता-
लनामन्तरं स्वारोपणात् परं प्रहरणानि अस्ताणि परिहृत्य परि-
त्यज्य । रभसेति रभसेन वेगेन उन्मूलिता उत्पाटिता तमास्त्रानां
मात्रा अस्त्री येन तादृशम् । स्वहस्तेति स्वहस्तैः आमिताः प्रहर-
णार्थं सज्जाः उद्यताः सर्जाः शस्त्रवृक्षा येन तथोक्तम् । सम्मुखेति
सम्मुखम् आगताः प्राप्ताः गृहीता इत्यर्थः हिन्ताद्या वृक्षभेदाः
तालाद्य येन तथाभूतम् । दूरेति दूरम् अत्यर्थम् उन्मूलिता उन्मूलिता
इत्यर्थः कुसुमैः पाटलाः रक्ताः पाटलागुरुविशेषा येन तथोक्तम् । गग-
नेति गगने आकाशे आन्दोलिता आमिताः विशालाः महान्तः शाखाः
सर्जतरवः येन तथाविधम् । रभसेति रभसेन वेगेन उन्मूलिताः
उत्पाटिताः अतएव पतन्तः केसराः किञ्चनकाः येभ्यः तादृशाः केसरा
सुकुसुमवृक्षा येन तथोक्तम् । गृहीतेति गृहीताः सर्वेषु अङ्गेषु सरलाः

दसव्यंसव्यंसं प्यग्रण्डकरकलिदपलासपलासं करशुभलबन्ध-
रप्रवसपउन्तपौपलपौपलं शिसमकठिणककरककरं यह-
प्यहारक्वाग्रपत्यरपत्यरं प्यहरणीकदपउन्तगण्डगण्डसेलं
सम्य होच्छुलिदं प्यहारप्रवसं वाणरवलम् (४७) ।

(४७) देव ! प्रोक्षस्व तावत् तापसभुजदण्डकोदण्डास्फालनाननरं
परिहृत्य प्रहरणानि रभसोन्मूलिततमात्रमात्रं सहस्रभ्यामितप्रहरण-
सञ्जसर्जं समुत्थागतहिन्नालतात्रं दूरोक्षाभितकुसुमपाटनपाटनं
गगनान्दोलितविशालशात्रं रभसोच्छलितपतत्केसरकोसरं गृहीतश-
वीकसरत्नसरलं लोलितकुसुमस्यन्दनस्यन्दनं प्रयत्नोद्भूतसर्वांगवशं प्रचण्ड-
करकलितपलाशपलाशं करयुगलवन्धरववशपतत्पिप्पलपिप्पलं निसर्ग-
कठिनकर्करकर्करं नखप्रहारोत्खातप्रस्तरप्रस्तरं प्रहरणीकतपतदण्डगण्ड-
भीमं समुत्थोच्छलितं प्रहारप्रवसं यानरवलम् ।

देवदारवः येन तादृशम् । लोलितेति लोलिताद्यालिताः कुसुमस्यन्दनाः
पुष्पवर्षिणः स्यन्दनाः तिनिग्रहणा येन तथाभूतम् । प्रयत्नेति प्रयत्नेन
आयासेन उद्भूता उत्पाटिताः सर्वांग्याः सर्वप्रकाराः वंशा येन तथा-
विधम् । प्रचण्डेति प्रचण्डैः भीषणैः करैः फलैः कलितानि
पलाशानि पुष्पाणि येषां तादृशाः पलाशाः किंशुकतरवः येन तथो-
क्तम् । करेति करयुगलैः यः बन्धः आक्रमणं तस्य रववशेन वेग-
मत्वात् पतन्ति पिप्पलानि तत्पत्य फलपुष्पाणि वेभ्यः तादृशाः पिप्पलाः
तदास्य दृश्यभेदाः यस्य तादृशम् । निसर्गेति । निसर्गेण स्वभावेन
कठिनकर्करवत् कर्करं कठिनम् । नखेति नखानां प्रहारेण उत्खाताः
प्रस्तरप्रस्तराः पाषाणसङ्का येन तादृशम् । प्रहरणीति प्रहरणीकता
अस्त्रीकताः पतन्तः गण्डाः यीरा वेभ्यः तादृशा मण्डयैवाः शुद्रपर्वता
येन तथोक्तम् । समुत्थे रणाग्रे उच्छलितं विस्तृतं प्रहारे संपान-
प्रापारे प्रवसं प्रकटवसज् ।

रावणः । का पुनरमीभिर्गणना गलभायन्ते कुम्भकर्णे (ट)
वानरबलानि ।

दक्षिणतो दुर्मुखः । किं उच्य एदं (ठ) दशदिशाप्सरिद-
चउत्समुद्दं विअ जलअन्ताअन्तगिरिन्दसंदोहं विअ सलि-
लोभूदगअणवलअं विअ वारिसिद्धिमेत्तपअट्टप्पआवईवा-
वारं विअ भुअणअन्तरं वट्टदि (४८) ।

सुमुखः । एवमेवैतत् ।

न्यस्यन् कान्तिं हुतवह इव स्वर्गपद्माकराणां

ज्वालाधोतान्यपि विशदयन्नग्निशोचांशुकानि । (५)

(४८) किं पुनरेतद् दशदिशाप्रसृतचतुःसमुद्भूतमिव जलयन्त्रायमा-
गिरीन्द्रसन्दोहमिव सलिलीभूतगगनवल्लयमिव वारिसिद्धिमात्रप्रदत्त-
प्रजापतिव्यापारमिव भुवनाभ्यन्तरं वर्तते ।

(ट) गलभायन्ते गलभाः पतङ्गा इव आचरन्ति इत्यर्थः ।

(ठ) दशेति । दशदिशासु प्रसृताः प्रचलिताः चत्वारः समुद्रा-
वस्य तथाभूतमिव । असेति जलयन्त्रायमाणा अस्यन्तासीव आच-
रन्तः गिरीन्द्राणां पर्वतानां सन्दोहाः समूहाः यत्र तथाविधमिव ।
सलिलीति । सलिलीभूतं गगनवल्लयम् आकाशमण्डलं यस्य तथाभूत-
मिव । वारोति वारिसिद्धिमात्रे जलस्रष्टिमात्रे प्रदत्तः उच्यतः
प्रजापतेः अष्टुः व्यापारः यत्र तादृशमिव भुवनाभ्यन्तरं जगद्विवरम् ।

(५) न्यस्यदिति । हुतवह इव अग्निरिव स्वर्गपद्माकराणां वि-
दिवसरसां कान्तिं न्यस्यन् क्षिपन् एकत्र निर्वापयन् अग्न्यत्र आवि-

रिक्ताभ्राणां भरणकरणं स्थान एव स्थितानां

किं नामायं प्रवयति पुरो रोदसो वारिपूरः ॥ ५१ ॥

रावणः । विचिन्त्य खेयमनभ्रवृष्टिः । विवृण्व । भवतु
ज्ञातम् ।

सखीकरोमि वरुणं न शरावलीनां

वार्यन्ततां व्रणयतैर्यदयं विभर्त्ति ।

मोक्तुर्महाकरुणयेत्युपकारिणो मे

सीतावियोगदवधुं स हि माष्टिं वृष्ट्या ॥ ५२ ॥ (ठ)

समुखः । अहं पुनर्जनि (ण) चैत्रभानवमस्त्रम वजितुं
वारुणवाहप्रवणो लक्ष्मणः ।

वदन् छाद्यया अग्निशिखया धीतानि दीपितानि अग्निशौचानि अंशु-
कानि वसनानि विषयदन् परिष्कृर्वन् स्थाने एव स्थितानां न तु चि-
तानां रिक्ताभ्राणां निर्जलमेघानां भरणस्य पूरणस्य करणं साधनम्
अयं वारिपूरः अलप्रवाहः पुरः अवनः किं रोदसो व्याधामूखोरन्त-
राद्यं प्रवयति पूरयति नाम सम्भावनाम् इति सम्भावयामोति भावः ।

(ठ) सखीति । वरुणं जलाधिदेवं शरावलीनां न सखीकरोमि
शरव्यूहैः न प्रहरामीति भावः यस्मात् अयं वरुणः व्रणयतैः पूर्वं प्रहा-
रयतैः वार्यन्ततां अत्रयन्ततां विभर्त्ति धारयति नम अलवन्तभूत
आस्ते इति भावः साध्यतं महाकरुणया महात्मा अतुकम्पया मोक्तुः
त्वक्तुः वाचलक्ष्मणकर्तुरित्त्वर्षः इति हेतोः अतएव उपकारिणः मे नम
सीतावियोगेन यः दवधुः सन्नापस्तं स वरुणः वृष्ट्या वर्षणेन माष्टिं
हि अपनयति खलु । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

(ण) चैत्रभानवम् आम्नेयम् । अज्जेतुं निर्वापयितुं वारुणरुणं
प्रवणः वारुणास्त्रप्रयोक्ता इत्यर्थः ।

कङ्कालजः । अध तस्य केवि कपयो कुम्भप्रसस्त्र(त)चण्डि-
लणहसिहरेहिं खण्डिदकत्रा वराहा विभ्र पाएसु पडन्ति
उपनिमन्ति गोव्व जङ्घासु लगन्ति पुरिसकडिलमापडव्व-
जकसु मव्व न्ति अस्सवारकरवालव्व णिअस्सविस्से दोलन्ति
सुअणव्व मज्झत्या होन्ति विधुरकुण्डव्व पासेसु चिठ्-
ठन्ति तरुणीयणव्व वच्छत्यले वित्थरन्ति वेणिदण्डव्व
पुठ्ठिठ्ठाणे घोलन्ति चिरमिलिअबन्धव्व कण्ठे लगन्ति
कवोलगलिअजलविन्दुव्व चिवुअगो ललन्ति चुम्बणरसि-
अव्व अहरं पीडअन्ति सुरहिपरिभलव्व जहिच्छं नासा-

(त) चण्डिणेति । चण्डिणैः तीक्ष्णैः नखचिह्नैः नखापैः ।
खण्डितकचाः शिख्रकेशाः । वराहा इव शूकरा इव पादयोः पतन्ति
नुठन्ति इत्यर्थः । उपनिमन्तिता इव अयत्नमिमन्त्रिता इवेत्यर्थः
जङ्घासु लगन्ति न त्यजन्तीति भावः । पुरुषस्य कटिलग्नपटा इव
कटिदेशस्थितयसनानीव ऊर्वोः मज्जन्ति तिष्ठन्ति ततो न सम्बन्ते इति
भावः अश्ववाराणाम् अश्वारोहिण्यां करवाला इव तलवारा इव नित-
स्वविस्से कटिपश्चाद्भागे दोलन्ति सम्बन्ते । सुजनाः साधव इव मध्यम्याः
अपन्नपातिनः शरीरमध्यभागस्थिताश्च भवन्ति । विधुराः अगण्वा
इत्यर्थः कुटुम्बाः परिजना इव पार्श्वयोः तिष्ठन्ति । तरुणीनां स्तना
इव वक्षस्थले विस्तरन्ति विस्तारं गच्छन्ति । वेणीदण्डा इव केशपाशाः
इव पृष्ठस्थाने पृष्ठदेशे घूर्णन्ति सम्बन्ते । चिरमिहितबन्धवः बहुदिना-
गतमित्वाणीव कण्ठे लगन्ति आसिङ्गन्ति । कपोलगतवितजलविन्दुव्व
इव चुम्बकापे स्तनापे लगन्ति पतन्ति । चुम्बनरसिका इव अधरदेशं
पीडयन्ति दण्डन्ति । सुरभिपरिमला इव नासात्रिवरयोः यथेच्छं सञ्च-
रन्ति तिष्ठन्ति । सुभाषितं सुवचनमिव कर्णयोः प्रविशन्ति । स्तना इव

विवरेषु सञ्चरन्ति सुहासिष्व कण्ठेषु पश्यन्ति सिवि-
 यष्व अञ्छीषु लम्बन्ति पठ्ठाणतिलष्व भाले विष्फु-
 रन्ति शीघ्रं समासम्बिदा सीसे समारुहन्ति भुञ्जन्तु
 केसगाहे अहिरमन्ति (४६) ।

रावणः । अथ प्रवक्ष्यामि पतिषु किं कुरुते कुम्भकर्णः ।

कह्लावकः । तदो तेण ताणं मज्जे केवि (य) इदा पादेहिं
 कुप्परिदा कुप्परप्पहारेहिं कीलिदा कीलेहिं सकरौकदा

(४६) अथ तत्र केऽपि कपयः कुम्भकर्णस्य चण्डिजनसंगिच्छरैः
 खण्डितकषा वराहा इव पादयोः पतन्ति उपनिमन्त्रिता इव जङ्घासु
 सगन्ति पुरुषकटिघ्नपटा इवोर्वोर्मिच्छन्ति अश्ववारकरवासा इव नित-
 म्बिम्बे दोहन्ति सुजना इव मध्यस्था भवन्ति विधुरकुटुम्बा इव
 पार्श्वोक्षिणन्ति तद्वशीक्षणा इव वक्षस्यसे विस्तरन्ति वेचीटवृक्षा
 इव घृष्टस्थाने दूर्ध्वन्ति चिरमिदितवन्त इव कण्ठे सगन्ति कपोतमणि-
 तजलविन्द्व इव विवृकापे ललन्ति सुम्भनरसिका इवाधरं पीडयन्ति
 सुरभिपरिमृता इव यथेष्टं नासाविवरयोः सञ्चरन्ति सुभाषितमिव
 कर्णयोः प्रविशन्ति स्वप्ना इवाश्लोर्ध्वमन्ते प्रस्थानतिष्ठका इव भावे
 विस्फुरन्ति नीचा इव समासम्बिताः शीघ्रं समारोहन्ति भुञ्जन्ता इव
 केशपद्मेऽभिरमन्ते ।

निद्रा इव अश्लोः चक्षुषोः लम्बन्ते तिष्ठन्ति । प्रस्थाने कुम्भचित् गमन-
 कावे क्षताः तिष्ठका इव भावे ललाटे विस्फुरन्ति शोभन्ते । नीचाः
 अभद्रा इव समासम्बिता इक्षानया इत्यर्थः शीघ्रं शिरसि समारोहन्ति
 अतिष्ठन्ति । भुञ्जन्ता इव विटा इव केशपद्मे कामिन्या इति शेषः ।

(य) केऽपि वानराः पटुभ्यां हृताः आहताः, कूर्परप्रहारैः क-

करसं पुट्पौडणेण अफालिदा तलापफालेहिं चप्पडिदा
चवेडाहिं निब्बाविदा मुठ्ठीहिं वधिदा अचलणेहिं (५०) ।

करङ्कः । एवमेवैतत् ।

मुष्ट्या पिनष्टि सुट्टैश्च तलैस्तृणैश्च

पद्भ्यां निशुम्भति करेण च हन्त हन्ति ।

तूष्णीं च कर्णमतिकुर्पति कुर्पराम्बा-

मस्त्रायितावयव एष तवानुजन्मा ॥ ५३ ॥ (द)

सुमुखः । जलप्रीतिपगममभिनीय । देव ! दिष्ट्या युगपत्-

(५०) ततस्तेन तेषां मध्ये केऽपि कृताः पदुभ्यां कूर्परिताः कूर्प-
रप्रहारैः कीलिताः कीलैः शर्करोक्तताः करसंपुटोत्पीडनैरास्फासिता-
स्तलास्फालैश्चिपिटीकताश्चपेटाभिर्निर्वापिता मुष्टीभिर्व्यधिताश्च चरणा-
भ्याम् ।

फोण्याघातैः कूर्परिताः कूर्पररोगिण्यः कृता इत्यर्थः कीलैः सुष्टिप्र-
हारैः कीलिताः आहताः, करसम्पुटोत्पीडनैः अस्त्रलिप्रहारैः शर्करी-
कृताः चूर्शिताः तलास्फालैः करतलताडनैः आस्फासिताः ताडिताः ।
चपेटाभिः चपेटाघातैः चिपिटीकताः पेपिता इत्यर्थः सुष्टिभिः निर्वा-
पिताः निहताः । चरणाभ्यां व्यधिताः पीडिताश्च ।

(द) सुष्ट्येति । एष तव अनुजन्मा अनुजः कम्भकर्तुः अस्त्रा-
यितानि अस्त्रवदाचरितानि अवयवानि यस्य तवामृतः तथा हि मुष्ट्या
पिनष्टि दलति, सुट्टैः अतिकठिनैः तलैः करतलैः तृणैश्च हिनन्ति
पद्भ्यां निशुम्भति निःशेषेष्वहन्ति । करेण च हन्त हर्षे हन्ति नाश-
यति, तूष्णीं शीघ्रं कुर्पराम्बां कर्षम् अतिकुर्पति आहन्ति । वसन्ततिक्कं
वृत्तम् ।

स्वपरवत्तविनाशशक्तितेन सौमित्रिणा संहृतं वारुणमस्त्रम् ।
तथाहि ।

ज्वालापङ्कवितो भवत्यतितरां नाद्याप्ययं पावकः

संहृत्तो रणरेणुधूसरवपुः स्नात्वा रविर्भास्वरः ।

शान्तः स्याणुविलोचने च विषमच्छात्कारनादो महान्

प्रक्षाल्याम्बरमुर्वरां च विरते दिव्यास्त्रजे वारिणि ॥५४॥ (ध)

नामतः । करद्वयः ।

नासारन्ध्रनिरोधतः श्रवणयोश्चिद्रहयाच्छादना-

च्चक्षुःसम्पुटघट्टनाम्बुखमहाध्यादानमङ्गीचनात् ।

दोर्मूलद्वयपीडनाच्च कुरुते क्रुद्धस्तवात्रानुजो

दिष्वातङ्गपराक्रमानपि कपोन् हाहारवस्यास्यदम् ॥५५॥ (न)

(ध) ज्वालेति । दिव्यास्त्रजे दिव्यास्त्रस्य बाह्यस्य प्रभावात् जाते
वारिणि जले अम्बरम् आकाशम् उर्वरां गन्धर्वालिनीं भुवश्च प्रजाल्य
अभिषिच्य । विरते निवृत्ते सति अयं पावकः अग्निः यद्यापि
अतितराम् अत्यर्थं ज्वालाभिः शिखाभिः पङ्कवितः विस्तारितः न
भवति । रणरेणुभिः संपामरजोभिः धूसरं वपुः शरीरं यस्य
तथाभूतः रविः स्नात्वा अस्त्रयारिणीति भावः भास्वरः दीप्तिमानः
ज्वालितरजस्कृत्वादिति भावः । संहृत्तः सञ्जातः । स्याणोर्हरस्य
विलोचने नेत्रे महान् विषमः प्रचण्डः छात्कारनादः रविविशेषः शान्तः
निवृत्तः अलसेकेन उष्णापगमादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(न) नासेति । अत्र रणभूमौ क्रुद्धः तव अनुजः दिष्वातङ्गानां
दिग्गजानामिव पराक्रमो मेघां तान् अपि कपोन् वानरान् नासा-
रन्ध्रयोः निरोधतः अवरोधात् कृतगुम्भकतया तत्र प्रविष्टानां निर्गम-
मनसामर्थ्यादिति भावः श्रवणयोः कर्णयोः चिद्रह्यस्य आच्छादनात्

अपि च लङ्घापते पौलस्त्य !

धुतानां भवतो भ्रात्रा कपीनां तनुकम्पतः ।

रोमावलम्बनभ्रष्टा विनष्टाः पञ्च कोटयः ॥ ५६ ॥ (प)

दक्षिणतो दुर्मुखः सत्वासम् । किं उष (फ) बहलतेल्लकल्लवि-
दकज्जलविज्जिदं विअ तरुणताविच्छरिच्छोलिच्छं विअ
ससलिलजलअजालमालिदं विअ सिदिकण्ठकण्ठप्पहापि-
हिदं विअ अवणुस्सनाराअणकल्लिसव्वस्सं विअ जममहि-

कराभ्यामावर्णादित्यर्थः ततोऽपि निर्गमनाद्यमत्वादिति भावः ।
चक्षुषोः सम्पुटघट्टनात् निमीलनात् सुखस्य यत् महत् व्यादानं वि-
स्तारः तस्य मङ्कोचनात् दोर्मूलयोः द्वयस्य पीडनाच्च हाहारवस्य हाहा-
कारस्य शोकस्तवकनिनादस्य आसदं कुरुते कपीन् पराजयते इति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(प) धुतानामिति । भवतः तव स्नात्वा तनुकम्पतः शरीरस्य
कम्पनेन धुतानां चलितानां कपीनां वानराणां पञ्च कोटयः रोमाणि
एव कुम्भकर्णस्येति शेषः । अयलम्बनानि आश्रयाः तेभ्यः भ्रष्टाः
च्युताः पातता इत्यर्थः विनष्टा मृताः ।

(फ) यद्वहेति । वद्वहेन तैलेन मिश्रितं यत् कज्जलं तेन विनिष्प-
न्नं चित्रितमिव । तरुणेति । तरुण्या तापिच्छानां तमासानां कान्ता
प्रभया लक्ष्मिव आवृतमिव । ससलिलेति ससलिलं सजलं यत् जलद-
जालं मेघसमूहः तेन मालितमिव शोभितमिव । शितिकण्ठेति शिति-
कण्ठस्य हरस्य कण्ठप्रभाभिः नीलाभिरिति भावः पिहितमिव आच्छा-
दितमिव । अनुस्रेति अनुस्रं प्राप्तं नारायणस्य कान्तिसर्वसं येन
तादृशमिव । यमेति यस्य यः महिषः तस्य विषादाभ्यां शृङ्गाभ्यां
कीर्णमिव व्याप्तमिव । हेरम्बेति । हेरम्बस्य गच्छेयस्य दानकर्मणेन
महजसपङ्केन करम्बितमिव प्रसृतमिव ।

सविसाषेहिं किं विप्र हेरम्बदायकहमकरम्बिचं विप्र
भुवणङ्गणं वददि (५१) ।

रावणः । (ब) ननु क्व पुनस्तमस्वाण्डैकचण्डो मार्त्तण्डो
वर्त्तते । विचिन्त्य विहस्य च ।

अराममपलक्ष्यणं भुवनमद्य निर्वानरं

विधाय शरवौधिभिर्नियतमिन्द्रजिद्रोषितः ।

जिघांसति स मां गुरुं रघुभुवामितौव क्वचि-

द्विया दिनकरे गते त्रिजगदेतदन्धं स्थितम् ॥५०॥ भ

भूयो विहस्य । तदहो ! दिनकरः क्व न दृश्यते वत्स-

मेघनादय ।

(५१) किं पुनर्वहलतैलमिश्रितकज्जलविलिप्तमिव तरुणतापिष्क-
कान्तिष्कमिव ससलिलजलदजालमालितनिय यितिकण्ठकण्ठप्रभा-
पिहितमिवावतुलनारायणकान्तिसर्वस्यमिव यममहिर्षाविषाणाभ्यां
कीर्णमिव हेरम्बदानकर्दमकरम्बितमिव भुवनाङ्गणं वर्त्तते ।

(ब) ननु भोः क्व कुत्र तमसाम् अन्धकाराणां काण्डे विस्तारे
एकचण्डः एकप्रवणः मार्त्तण्डः सूर्यः वर्त्तते तिष्ठति सूर्यस्याटग-
नात् अन्धकारनिकराविर्भाव इति भावः ।

(भ) अराममिति । रोषितः कोपितः इन्द्रजित् अद्य शरवौ-
धिभिः शरजातैः भुवनम् अरामं अपलक्ष्यणं निर्वानरञ्च विधाय नि-
यतं निश्चितं रघुभुवां रघुवंशीयानां गुरुम् आदिपुरुषं मां जिघांसति
कनुमिच्छति इतीव भिद्येति शेषः दिनकरे क्वचित् कुत्रापि गते वि-
द्योने सति एतत् त्रिजगत् त्रिभुवनम् अन्धं तिमिरमयं स्थितम् ।
पृथ्वीदत्तम् ।

दक्षिणतः सुसुखः । देव ! पदातिलवस्तु सुमुखो मन्यते ।
रणाङ्गणचारिणो (म) वैरिणोऽन्वीकरणकारणतामिहमस्म-
भवतारितं युवराजेन्द्रजिता यतः ।

चक्रदन्तैर्विरहकलनाकातरैर्दीनदृष्टो

दत्तौत्सव्यः कुवलयदृशां साभिसारव्रतानाम् ।

दृग्दौर्बल्यं विदधदधिकं हस्तहार्योऽन्धकारो

राजावर्त्तद्वृतिविरचितां क्ष्मां च खं चातनोति ॥५८॥ (य)

यामतः कङ्कालकः । तथा अ (र) दृढदहिज्जन्तकलेवरं
जजरिज्जन्तमवलोद्भूतं पवङ्गवग्गं पधाविदो समं दलिद-

(म) रणाङ्गणेति । रणाङ्गणचारिणः संग्रामभूमिवर्त्तिनः
वैरिणः शत्रोः लक्षणस्येति शेषः अन्वीकरणकारणं तामिहमस्म
युवराजेन इन्द्रजिता अवतारितं प्रयुक्तम् ।

(य) चक्रेति । विरहकलनया विच्छेदोपस्थित्या कातरैः चक्र-
वाका निगि विच्छिद्यन्ते इति समयप्रसिद्धिरत्रानुसन्धेया । चक्र-
चक्रवाकमिश्रुतैः दीनं सशोकं यथा तथा दृष्टः अवलोकितः साभिसार-
व्रतानाम् अभिसरणशीतानां अभिसारिकाणामित्यर्थः कान्तार्थिनी
तु या याति सङ्केतं साभिसारिकेति लक्षणात् । कुवलयदृशां नीलोत्प-
लाक्षीणां गारीणां दत्तम् औत्सुक्यं कान्तसमीपगमनोत्तरुता येन
तादृशः, अधिकम् अत्यर्थं दृशां चक्षुषां दौर्बल्यं दर्शनासारथ्यं विद-
धत् जनयन् हस्तहार्यः, हस्तेन हर्त्तुं यद्दीप्तं शक्यः घन इत्यर्थः
अन्धकारः राजावर्त्तस्य राजपट्टस्य विराट्देशीय हीरकमण्डेरित्यर्थः
द्रुत्या इत्येष विरचिताम् अलङ्घितां क्ष्मां पृथिवीञ्च समाकाशञ्चातनोति
विस्मारयति । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(र) दृढेति । दृढं यथा तथा दृढमानं कलेवरं शरीरं यस्य
तादृशम् अतएव जजरितम् अतिपीडितमिति यावत् कुम्भकर्षणेति

स्रवणीलेख बीलेख रहसुमीवो किंदा च सरलीकिदभुच-
दण्डमण्डले सुवेलसेलमूलादो सप्पाडिच शिञ्जरजम्बा-
सपिच्छिला सिला (५२) ।

वरहः । यथाऽभिहितं कङ्कालेन ।

अम्बुनितम्बफलकस्य नरोत्तमानां

वक्षःस्थलस्य च दधत्युपमानमुद्राम् ।

भ्रातुस्तवाच हृदि साहसकेलितल्पे

प्रक्षिप्यते हरिनरेण शिलेयमुर्वी ॥ ५६ ॥ (न)

(५२) तथा च दृढदृष्टमानकलेवरं वर्जितमवलोका अवक्वर्गं
प्रभावितः समं दक्षिताञ्जननीलेन नीलेन रमसोद्गीवः सुपीवः कृता च
सरलीकृतभुजदण्डमण्डले सुवेलशैलमूलादुत्पाद्य निर्जरजम्बासपिच्छिला
शिला ।

शेषः अवक्वर्गं वानरगणम् अवलोका दृष्टा सुपीवः दक्षितं मर्दितं
यत् कञ्चनं तद्वत् नीलः नीलवर्णः तेन नीलेन सेनाप्रतिना समं सह
रभसेन वेगेन उदुपीवः उद्धतपीवः सन् प्रभावितः कुम्भकर्णं प्रतीति
शेषः । कृतेति सरलीकृते भुजदण्डमण्डले सुवेलशैलस्य मूलात् निर्ज-
रस्य जम्बालेन शैबालेन पिच्छिला शिला उत्पाद्य कृता कृता इत्यर्थः ।

(न) अम्बुतीति । इरोषां वानराणां नरेण ईश्वरेण सुपीवेत्ये-
त्यर्थः अम्बुणीयाम् अम्बुदेशभवानां नारीणां नितम्बफलकस्य नरोत्त-
मानां महापुरुषाणां वक्षःस्थलस्य च उपमानमुद्राम् उपमीयते अने-
नेति उपमानं तस्य मुद्रां भावं दधति उपमानभूते इत्यर्थः साहसस्य
बहुसा कारित्वस्य विक्रमस्येत्यर्थः केलितल्पे क्रीडाशयनीये तव भ्रातुः
कुम्भकर्णस्य हृदि वक्षसि इयम् उर्वी महती शिला प्रक्षिप्यते । वसन-
तिवक्कं वृत्तम् ।

रावणः । विहस्य । तदिदं मृणालकाण्डेन (घ) गण्डयैस्त-
ताडनम् ।

करहः । कथं क्षितैव । रावणसहिष्य ।

संग्रामभीषणविभीषणपूर्वजस्य

मुञ्चा दृढं शकलिताद्य तथा शिलेयम् ।

खण्डं यथा पतति मेदुरमुर्वरायां

दृष्टं तदम्बुजपरागकणप्रमाणम् ॥ ६० ॥ (श)

रावणः । विहस्य । त एवं वर्ण्यन्ते येभ्यः कुप्यति कुमार-
कुम्भकर्णः ।

दर्शयतो दुर्मुखः । अच्छरिअं । किं उच्य एदे (घ) नास-
न्तनीरन्ध्रधारा पफुरन्तससिकन्तमणिणी विसदृन्तकुम्भ-

(घ) मृणालेति । मृणालस्य काण्डेन सनूहेन वा मृणालमेव
काण्डः गरः तेन । गण्डयैस्तु क्षुद्रवर्तुल्य ताडनं मृणालदण्डेन
गण्डगैस्तताडनं यथा निष्कलं तथा कुम्भकर्णद्वदि शिलाप्रहार इति
भावः ।

(ग) संग्रामेति । अद्य इयं गिला संग्रामे भीषणः प्रचण्डः
यः विभीषणस्य पूर्वजः कुम्भकर्ण इत्यर्थः तस्य मुञ्चा मुष्टिप्रहारेण
दृढम् अत्यर्थं तथा चूर्णिता, यथा उर्वरायां गस्याद्यायां पृथिव्यां
मेदुरं विक्रान्तं स्निग्धमित्यर्थः अम्बुजानां पद्मानां परागकणप्रमाणं पद्म-
रन्ध्रमदृष्टमित्यर्थः दृढं सत् तदित्यर्थं तत् तस्याः शिलाया इत्यर्थः
खण्डं चूर्णं पतति । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

(घ) नाशितेति । नाशितं नीरन्ध्रं निविद्धम् अन्धकारं वैः त-
थोक्ताः । स्फुरदिति स्फुरन्तः शशिकान्तपयः चन्द्रकान्ता येभ्यः
ताडयः । विकसदिति विकसत् विकासं गच्छत् कुवलयानां नीलोत्पलानां

लज्जवलगा संप्लुङ्गिदपुङ्गवणीकुसुमा सरसाग्रमायपाणगो-
ठ्टिणो णिडुविज्जन्तमायसिणीमाणा निसिञ्जन्तवन्मह-
सिलीसुहाभमन्तमग्रणुमत्तकामिणीसत्या दिउणरोवावि-
दविरहिणोषग्रवा तिउणहरिसाविदवज्जहसङ्गदङ्गणा च-
उगणपच्छाविदपरिहरिअपिअपसाअणपणामा पञ्चउण-
पअदाविदसुरअमोहिदमिहुणा अ समन्तदो मिअङ्गा
वट्ठन्ति (५३) ।

(५३) आसर्थ्य । किं पुनरेते नाशितनीरम्भं स्वकाराः स्फुटच्छि-
कान्तमस्यो विजसत्कवलयरज्याः सङ्कुचितकमलिनीकुसुमाः सरसायमा-
नपानगोठयो निस्तापितमनस्त्रिणीमाना निविध्यमानमन्त्रयशिलीमुखा
भ्रमन्मदनोन्मत्तकामिनीसार्धा द्विगुणरोदितविरहिणीमयनाः त्रिगुणह-
र्षितवज्जहसङ्गताङ्गनाचतुर्गुणप्रच्छादितपरिहृतप्रियप्रसादनप्रणामाः पञ्च-
गुणप्रकटितसुरतलोहितमिधुनाश्च समन्ततो वृणाङ्गा वर्तन्ते ।

वलयं मञ्जुलं वेभ्यः तथामूताः । सङ्कुचितेति सङ्कुचितानि निनीलि-
तानि कमलिनीनां पद्मिनीनां कुसुमानि कमलानीत्यर्थः यैः तथाविधाः ।
सरसेति सरसायमानाः स्फुरन्त्यः पानगोष्ठ्यः सुरापानसभाः वेभ्यः
तादृशाः । निस्तापितेति । निस्तापिताः निःशेषेण तापिताः पीडिताः
मनस्त्रिणीनां मानवतीनां मानाः प्रणयकोपा यैः तथामूताः । नि-
विध्यमानेति निविध्यमानानि नास्ति युष्माभिः प्रयोजनं वयमेव काम-
कार्यं साधयाम इति निवार्यमायानि मन्त्रयस्य कामस्य शिखीसुखानि
चरा यैः तथोक्ताः । भ्रमदिति भ्रमन्त्यः इतस्ततो धावन्त्यः मदनोन्मत्ताः
कामाक्षीः कामिणीययाः रमणीयगाः यैः तथामूताः । द्विगुणेति
द्विगुणं यथा तत्रा रोदितानि विरहिणां मयनानि यैः तथामूताः ।
त्रिगुणेति त्रिगुणं यथा तत्रा हर्षिता आनन्दिताः वज्जहसङ्गता अविर-

रावणः । सोऽस्माकमाकाशे । भोः सेवाविदग्ध (स) सुधादी-
धिते ! । जामासि लङ्घेऽक्षरमाराधयितुम् ।

सदा दिगन्तस्थितसान्द्रचन्द्रिकाः

सुखाय नक्तञ्चरचक्रवर्त्तिनः ।

इति स्थितोऽयं बहुभिः स्वमूर्त्तिभि-

र्दिवाऽपि मां शीतरुचिर्निषे वितुम् ॥ ६१ ॥ (ह)

सुखसः । देव ! (घ) चिन्तयामि तामिस्त्रमस्त्रं तिरयितुं
चान्द्रमसमायुधमाहृतं सुमित्रापुत्रेण यतः ।

कन्दर्पस्य प्रथमसुहृद्ः क्षीयन्तोऽम्बुराशीन्

शेफालीनां धृतसुमनसो लीढभासचकोरैः ।

इति भावः अक्रमाः कामिन्यः यैः तथोक्ताः । चतुर्गुणेति
चतुर्गुणं यथा तथा प्रच्छादितः तिरोहितः परिहृतः परित्यक्तश्च
प्रियप्रसादनार्थं प्रणामो यैः तथाविधाः । पञ्चगुणेति पञ्चगुणं यथा
तथा प्रकटितेन विस्तृतेन सुरतेन मोहितानि मिथुनानि दम्पतीः यैः
तादृशाः । मृगाङ्गाः चन्द्रमसः समन्तात् चतुर्दिशु वर्त्तन्ते चक्षन्ति ।

(म) सेवाविदग्ध ! सेवायां परिचर्यायां विदग्धः विचक्षणः तत्-
सम्बुद्धौ । सुधादीधिते ! चन्द्र ! ।

(ह) सदेति । दिगन्तस्थिताः सान्द्रा वनाचन्द्रिकाः सदा सर्व-
त्र काले दिवापीति भावः नक्तञ्चराणां राक्षसानां चक्रवर्त्तिनः अपि-
पतेः ममेति शेषः सुखाय भवतीति शेषः । इति हेतोः अयं शीतरुचिः
चन्द्रः दिवापि दिवसेऽपि बहुभिः स्वमूर्त्तिभिः स्वदेहैः मां निषेवितुम्
आराधयितुं स्थितः उपस्थित इत्यर्थः । वंशस्यविषं वृत्तम् ।

(घ) चिन्तयामि सम्भावयामि तिरयितुं ध्वंसयितुम् ।

निर्याम्येते विशिखसुखतः पश्य राकामृगाद्याः
 पङ्कश्यामं तिमिरशिविरं दूरमुत्सारयन्तः ॥ ६२ ॥ (क)
 करः । देव ! शिलोद्भूतवैलक्ष्ये । (ख)
 उद्भेक्षितोरगजमोज्झितचन्दनेन
 कर्पूरपादपसरद्रसनिर्भरेण ।
 खण्डेन देव ! मलयस्य वलीमुखेन्द्रो
 हिलोद्भूतेन निजिघांसति कुम्भकर्णम् ॥ ६३ ॥ (ग)
 रावणः । अहो ! मर्कटकोटस्याध्यवसायः । (घ)

(क) कन्दर्पस्येति । पश्य अवलोकय, कन्दर्पस्य कामस्य प्रथमे
 अयणः सुहृदः, अम्बुराशीन् समुद्रान् क्षीयन्तः मादयन्तः, गेफा-
 क्षीमां तक्ष्णां धुतानि रञ्जितामि सुमनसः पुष्पाणि यैः तादृशाः
 शरीरैः पञ्चविधैः कोटभासः पीतकिरणाः, पङ्कवत् श्यामं नीलं
 तिमिरशिविरम् अश्वत्थारनिवहं दूरम् उत्सारयन्तः ताडयन् एतं
 राकामृगाद्याः पूर्णशयिनः विशिखसुखतः यथाप्रोक्तं निर्वान्ति निर्म-
 षन्ति । मन्दक्रान्तावृत्तम् ।

(ख) शिलोद्भूतेति । शिलाया उद्भवेन चूर्णनेन यद् वैलक्ष्यं
 चञ्चितत्वं हतमानत्वादिति भावः तस्मिन् सति ।

(ग) उद्भेक्षितेति । हे देव ! वलीमुखानां वानराणाम् इन्द्रः
 सुपीवः उद्भेक्षितेन चक्षितेन सरमजनेन भुञ्जन्मूर्ध्नि उज्झिताः त्वक्काः
 चन्दनाचन्दनतरवः यस्य तादृशेन कर्पूरपादपेभ्यः कर्पूरहृदयेभ्य सरन्
 निर्गच्छन् रसानां निर्यासानां निर्भरः अतिशयः यस्य तावामूत्रेण हेतुया
 अश्वलीकया उद्भूतेन उत्पाटितेन मलयस्य पर्वतभेदस्य खण्डेन कुम्भ-
 कर्णं निजिघांसति निहन्तुमिच्छति । वसन्तिबलं वृत्तम् ।

(घ) मर्कटकोटस्य वानराधमस्य इत्यर्थः अध्यवसायः दृढोत्साहः ।

दक्षिणतो दुर्धरः । रक्व सेस्सर ! पेक्व (ङ) शिअमाह-
यासंकासङ्कहन्तविग्धचन्द्रविणो बहुराहुदंसणचमक्खन्तका-
मिणोदिस्स विसस्यच्छिच्छिहभमपक्कत्थकुलीकिसलअसमु-
प्पोसिदा अप्पसम्भवअणरत्तीरुइदा चमक्किदचन्दं ते उर-
वित्थरन्तविविहवहुबद्धघोसा भुवण्हेसा दीसन्ति (५५) ।

रावणः । सविमर्शम् । (च)

समासुरस्य त्रिदशाः परं द्विषो
विबाधयिष्ये दशकन्धरेण तान् ।
इहेति मां राहुरयं सवान्धवो
रणोऽय पूर्वोपचिकीर्षुरागतः ॥ ६४ ॥

(५५) राजसेसर ! प्रेक्षस्व निजयङ्गणशङ्कासङ्कुचदुविम्बचन्द्ररययो-
बहुराहुदर्शनचगत्कतकामिनीदत्तविसस्याजिविक्कोभभन्नपर्यं स्ताकुलीकि-
सलयससुत्पोषिता अप्रसन्नवदनरात्रिस्त्रिचितासमत्कतचन्द्रान्तः पुरवि-
स्तारद्विविधबहुबद्धघोषा भुवनोद्देशा दृश्यन्ते ।

(ङ) निजेति । निजयङ्गणात् स्वपाशात् या शङ्का, तथा सङ्कु-
चत् शिम्भं सङ्कुचं ययोः तादृशौ चन्द्ररवी येषु तथाभूताः । अप्रसन्नेति
अप्रसन्नं मलिनं वदनं यस्याः तादृश्या रात्र्या रजम्बाः स्त्रिचिताः प्रक-
टिताः । समत्कतेति समत्कतेभ्यः असम्भवदर्शनात् विक्रितेभ्यः चन्द्रस्य
अन्तःपुरेभ्यः अन्तपुरवर्गेभ्यः विस्तरन्तः समुच्चरन्तः विघ्नविनाशार्थमिति
भावः । विविधा बहुप्रकाराः बहुवः बहुप्रोषा वेदध्वजयः येषु तथाविधाः ॥

(च) सविमर्शं विविच्येत्यर्थः ।

ममेति । त्रिदशाः देवाः असुरस्य मम परम्-अन्तर्यं द्विषः प्र-
त्ययः तान् द्विषः देवान् दशकन्धरेण रावणेन विबाधयिष्ये घात-

आकाश । (ज) स्वर्गानो ! मा भैषीः शरणाधिनामभय-
कारणं रावणः ।

सुष्ठुः । शङ्खे (झ) श्वैतांशवमायुधं बाधितुं राहवीय-
मस्मिदमुदीरितं देव ! युवराजेन यतः ।

रयचक्षितविमानैः स्वर्गभिर्मुक्तमार्गा

पद्मचरितविदां च व्यञ्जितातङ्गमुद्राः ।

पद्मचरतसहस्रोत्तासनासूत्रधाराः

प्रतिशशि शितदंष्ट्रा राहवः सम्पतन्ति ॥ ६५ ॥

वामतः करहः ।

अत्राक्षरे त्वदनुजेन धनुर्विधूय

सन्धानकर्मणि कृतञ्च समीरवाणः ।

विमानि इति हेतीः अयं ववाञ्चवः राहः अयं इह रणे उपवि-
ष्टोः उपकृतं निष्कृतं वनु माम् आगतः प्राप्तः । वंशविकं वृत्तम् ।

(ज) स्वर्गानो ! राहो !

(झ) श्वैतांशवं चाम्बुमायुधं वज्रचक्रयुक्तमिति जेषः बाधितुं
अशक्तमित्यम् । राहवीयं राहोरिदम् । उदीरितं प्रहितम् ।

(ञ) रवेति । रवेण वेगेन चक्षितं विमानं विमानं वेगां तादृशैः
भवात् कृतचक्षितविमानैरित्यर्थः स्वर्गभिः श्वैतैः सुक्तः त्वक्तः मार्गः
प्रस्थाः वेगां तथोक्ताः पद्माणां ज्योतिषाम् अन्तरीक्षचराणामित्यर्थः
चरितं वेदितं विदन्तीति तथोक्तानां पद्मपण्डितज्ञानमित्यर्थः व्यञ्जिताः
प्रकृष्टिता आतङ्गमुद्रा भयवह्नीयाः यै तथाभूताः वज्रनां राहवा-
महद्वरत्वादिति भावः पद्मचरतसहस्राणां गतसहस्रपादानां वा
उत्तासना प्रस्तावना तस्याः सूत्रधाराः सूत्रवितारः तथा शिताः
शीघ्रा इष्टा वेगां तथाविधाः राहवः प्रतिशशि प्रतिबन्धं सम्पतन्ति ।
आशिनीवृत्तम् ।

सार्धं महीध्रशकलेन सुवेलमूला-

द्वारां निधौ निपतितः कपिचक्रवर्त्ती ॥ ६६ ॥ (ट)

रावणः । सहर्षक्रोधम् । तर्हि सलिलेन्धने(ठ)वज्रावाहुतीभूतः

करङ्कः ।

यावन्न पाणिमपि संवृणुते ऽनुजस्ते

यावन्न शाम्यति च धिक्करणं सुराणाम् ।

तावन्नियोद्धुः सुदधेः प्रथमः कपीना-

मस्य स्थितस्तडिति ताडितदोः पुरस्तात् ॥ ६७ ॥ (ड)

(ट) अत्रेति । अत्रान्तरे अस्मिन्पर्वते त्वदनुजेन कुम्भकर्णेन धनुः
विधूय आस्ताव्य सन्धानकर्मणि समीरवाणः वायव्यास्तं कृतञ्च प्रयु-
क्तञ्च, कपिचक्रवर्त्ती सुपीवः सुवेलस्य पर्वतस्य भूतात् गतात् महीध्र-
शकलेन पूर्वोक्तेन मलयसङ्गडेन सार्धं द्वाारां निधौ सङ्ग्रे निपतितञ्च
वायव्यास्तप्रभावादिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ठ) सलिलेन्धने सलिलम् इन्धनं काष्ठं यस्य तादृशे सलिलदाहके
इत्यर्थः वज्रौ वाहुयानले इत्यर्थः ।

(ड) यावदिति । यावत् ते तव अनुजः कुम्भकर्णः पाणिमपि
भुजमपि वायव्यास्तमन्धाने नियोजितमिति भावः न संवृणुते न
मङ्कोचयति, सुराणां देवानां धिक्करणं धिक् सुपीवः । त्वम् एतत्
वायव्यास्तमपि सोढुं न शक्नोषीति निर्भर्त्सनं न शाम्यति न निव-
र्त्तते च, तावत् कपीनां प्रथमः प्रवरः सुपीवः उदधेः सङ्ग्रेतात् तडिति
भटिति अथ कुम्भकर्णस्य पुरस्तात् ताडितदोः प्रवृत्तभुजः कुम्भक-
र्णस्य भुजं तेन मलयसङ्गडेन ताडयन्नित्यर्थः नियोद्धुं स्थितः उपस्थितः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

रायणः । स्वगतम् । वेगवत्तया (ठ) वालिनमप्यतिशेते ।

विचित्रं प्रकाशम् । प्रुतिप्रधानैव वानरजातिः

दक्षिणतो डुर्मुखः । लङ्कापरमेश्वर ! पेक्ष पेक्ष(य)कोत्यु-
हमणिनिवेशसंच्छिदवच्छत्यलवणमालाप्यालम्बुम्बणागद-
दिव्यमधुपरमञ्जुगुञ्जारवविकिसकशा गरुडपुष्पापुष्पपि-
ञ्जरिदरोदसौगभविस्तारा पिञ्जिददलदिन्दीवरदामक-
न्तिषो आकषाकठटिप्रसारङ्गधारिणो सुरारिणो संच-
रन्ति (५६) ।

(५६) लङ्कापरमेश्वर ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व कौस्तुभमणिनिवेशबाञ्छित-
वक्षः स्वस्ववनमाक्षामासम्बुम्बनागतदिव्यमधुकरमञ्जुगुञ्जारवविकीर्ण-
कशा गरुडप्रभापुष्पपिञ्जरितरोदसौगभविस्तारा निर्जितदलितेन्दीवर-
दामकान्तय आकषाकठशार्ङ्गधारिणो सुरारयः सञ्चरन्ति ।

(ठ) वेगवत्तया अतिवेगेन वालिनम् अपि अतिशेते अतिक्रामति
अभिभवतीत्यर्थः ।

(य) कौस्तुभेति । कौस्तुभमणेर्निवेशेन बाञ्छितं वक्षस्यसं वेषं
क्षादयाः । वनमातेति वनमाक्षा एव प्रासम्बः मञ्जुसन्निभास्त्यं तस्य
मुम्बनाय आगता ये दिव्या मधुकराः तेषां मञ्जुषु मनोर्जेषु गुञ्जारवेषु
गुणगुणध्वनिषु विकीर्णै रसौ कर्णै रैः तथोक्ताः । गरुडेति गरुडस्य
स्ववाहनस्य प्रभापुष्पेन पिञ्जरिताः पिञ्जलीकताः रोदस्योः द्यावाष्ट-
थिव्योः गर्भविस्ताराः अभ्यन्तरप्रदेशाः वेषां तथाभूताः । निर्जितेति
निःशेषेण जिताः तिरस्कृताः दलितेन्दीवरदाम्नां विकसितनीलोत्पल-
कक्षां कान्तयः प्रभाः रैः तथोक्ताः । आकर्षेति आकर्षं कर्षणं लम्
आकषं शार्ङ्गं शृङ्गविकारं धनुरित्यर्थः धारयन्तीति तथारूपाः सुरा-
रयः विष्णवः ।

रावणः । संसम्पदम् । (त)

अयं हि सेवारचितार्द्रमानसो
न वक्षसो मे कमलां हरिष्यति ।

इति स्वशक्त्या कृतमूर्त्तिविस्तरैः

रजोऽपि मां रक्षयितुं समागतः ॥ ६८ ॥ (थ)

आकाशे हंहो नारायण ! न (द) प्रणतदारापहारी
दशकण्ठः ।

समुक्तः । देव ! सम्भावयामि (घ) सैंहिकेयहेतिविहृतये
वैष्णवं प्रहरणमिदं विस्तारितं लक्ष्मणेन यतः ।

लक्ष्मीकण्ठग्रहरणरसिकाः सञ्चरत्पाञ्चजन्य-

ध्वानश्रेणीभरितककुभो दोर्भिरुच्चैश्चतुर्भिः ।

क्रामन्त्यन्तर्भुवनभवनं विष्णवो जिष्णवो ऽमी

श्यामासक्रग्रहरणनमद्राहुसंहारकाराः ॥ ६९ ॥ (न)

(त) संसम्पदं सहस्रम् ।

(घ) अवमिति । अयम् अजो विष्णुरपि मे वक्षसः वक्षस्यजात्
कमलां लक्ष्मीं न हरिष्यति रावण इति शेषः इति हेतोः सेवार्यै
रचितं निवृत्तम् आर्द्रं भक्तिप्रवणं मानसं येन तथाभूतः सन् स्वशक्त्या
निजप्रभावैश्च कृतैः मूर्त्तिविस्तरैः कावच्युहैः मां रक्षयितुम् आराध-
यितुं हि निश्चितं समागतः उपस्थितः । वंशस्यविषं वृत्तम् ।

(द) प्रणतेति । प्रणतस्य दारान् अपहरतीति तथाभूतः ।

(थ) सैंहिकेवेति । सैंहिकेवाहेतेः राहकीवाक्यस्य विहृतये
ध्वंसार्थम् । वैष्णवं विष्णोरिदं विष्णुदेवतं वा प्रहरणम् अक्षम् ।

(न) लक्ष्मीति । चतुर्भिः उच्चैः दीर्घैः दोर्भिः भुजैः, लक्ष्म्याः
क्रामन्त्याः कण्ठग्रहणं कण्ठासिङ्गने रसिकाः प्रचविनः, सञ्चरन्तीभिः

वाचरामायणम् ।

वामतः कङ्कावक्रः । पुरो भूदेण (प) मग्गवत्तिणा वाचर-
वीरेण तक्खणसम्पिञ्जं तकुम्भअणवाणामणमक्खिविअ खित्तं
धरणिपिठ्ठे रोसभरविभत्तमच्छिठ्ठाए दिठ्ठीए दठ्ठूण
देवकणिठ्ठेण मुक्का चक्कावली पणदिदा पट्टिसा पेसिदा
दंसिदमारणवेणही भुसुण्डी खित्ता चौसङ्गं सङ्गुमाना
आक्खित्तं भोगारोगिणं उप्पेरिदपुल्लअफारपअक्कमेण
कम्पाविदोकरमासगो खनो वाणरचक्कवट्टिणा वि परि-
हरिआउहकडण्ये ण णित्ठम्भं अम्भवसिअ अप्फोडिदो

निर्गच्छन्तीभिः पाशुजन्मस्य स्वहस्तस्थितयङ्गभेदस्य ध्वानश्रेणीभिः
निनदैः भरिताः पूरिताः ककुभः दिगः यैः तवामूताः चक्रेण प्रह-
रणेन अस्तेषु सुदर्गमेनेत्यर्थः नमतां राज्ञां संहारकाराः ध्वंसि-
त्यर्थः द्वाभाः नीलकान्तयः जिह्वः लवणीकाः असी विण्णः अन्त-
र्भुवनभवनं भुवनान्तराखरूपं गृहं कामनि व्याप्नुवन्ति । मन्दाक्रान्ता-
वृत्तम् ।

(प) पुरोभूतेन अपवत्तिना मार्गवत्तिना एणमार्गसञ्चारिणा
वानरवीरेण सुपीवेण तत्तुणं सज्जमानम् आस्साल्लमाभं कुम्भकर्णस्य
वाणायनं यरासनं धरित्वर्थः आक्षिप्य आलप्य कुम्भकर्णहस्तादा-
च्छिद्य इत्यर्थः धरणीपुठ्ठे भूतजे क्षिप्रं दूरतः निक्षिप्रमित्यर्थः ।
रोषभरेण क्रोधातिशयेन मञ्जिठ्ठा मञ्जिठ्ठाराणेष्वैव रञ्जितवा रक्तया
इति भावः इच्छा दक्षुषा । देवस्य कनिष्ठेन कुम्भकर्णेन चक्कावली
चक्कास्त्राणाम् आवली श्रेणी मुक्का निक्षिप्ता, पट्टिणाः अस्त्रभेदाः
प्रवर्तिताः प्रयुक्ताः, दंसितमारणपेषणा दंसितानां वर्मितानां अण-
विनामपीत्यर्थः मारणे हनने पेषणा समर्था भुसुण्डी अस्त्रविशेषः
प्रेषिता निक्षिप्ता, सङ्गुमाना सङ्गुनाम् अस्त्रविशेषाणां माला श्रेणी
निःसङ्गं यथा तथा क्षिप्ता, उप्परस्य उद्गीर्णं यङ्गम् आक्षिप्तं परि-

भुञ्जदण्डो किलिकिलिदं अ सदसंदोहभरिभुञ्ज-
नारं पधाविदाओ संदसयकोदूहलफ़ल्लगल्लफलप्राओ-
सुरसुन्दरीओ समाकूढो लङ्काउरीपाआरसिंहरेसु शिसा-
अरजणो वसुधाणिवेसिदसिलासंघादेण वाणरलोएण पा-
ससंटाविदविविहाउहेण रक्खसवग्गेण अ अङ्गीकिदमुदासी-
यत्तणं तदो दो वि समं वग्गिअअलीणा मल्लजुञ्जेण तहिं
अ गाढअरं हत्थमाहं मग्गन्ति सिरेण सिरणिवेसिणो हुहु-
कविकमेण परिकमन्ति कक्खाबन्धविणिहिदहत्था उच्छ-
लन्ति भुञ्जदण्ड संदंसेण कन्धरां धरन्ति जङ्गन्तरकसरीहिं

त्यक्तम्, उत्प्रेरितं अनितं पुस्तकं लोभाच्चः येन तादृशेन स्फारेण सुद-
तेन पदक्रमेण पादविच्छेपेण करार्ये मग्नः स्थितः सङ्गः कल्पितः ।
वानरचक्रवर्तिना कपिराजेन सुप्रीवेशापि परिहृतः निराकृतः
आयुधानां कलापः कुम्भकर्षप्रेरितास्तसमूह इत्यर्थः येन तादृशेन सता-
नियुक्तं घोरं युद्धम् आध्वयस्य आस्थाय भुञ्जदण्डः आस्फोटितः ता-
डितः । किलिकिलेति किलिकिलितं स्वजातीयरवेण गर्जितम् इत्यर्थः ।
यन्सन्दोहेन लसुलकोलाहणेन भरितं परितं भुवनान्तरम् । सन्दर्भेनेति
सन्दर्भेनाय समरदर्शनाय वत् कौतूहलं तेन फुल्लं विकसितं गल्लफलकं
कपोलदेशः दासां तथोक्ताः । वसुधेति वसुधायां भूमौ निवेशितः
आमनत्वेन स्थापितः शिलासङ्घातः येन तादृशेन । पार्श्वेति पार्श्वे
संस्थापितानि हस्तेभ्यः अवनाम्न रक्षितानि विविधानि आयुधानि
अस्त्राणि येन तथाविधेन । अङ्गीकृतम् आश्रितम् उदासीनत्वं
माध्यस्थ्यम् । हावपि कुम्भकर्षवानरेन्द्रौ इत्यर्थः । वलितेति वलि-
नकं लम्पनं तत्र लीनौ रतौ । गाढतरं दृढतरं हस्तपादं हस्ता-
हस्ति युद्धमित्यर्थः मार्गेते कामवेते । शिरसा मल्लकेन शिरसि प्रति-

पीडन्ति कुक्कुडभ्रडप्ये हिं मिहन्ति डुकरेहिं दुक्कन्ति चप्फी-
 डतिरिच्छपात्रपक्वे वेणु केवलं करिसन्ति केसेसु य यश्च-
 णाद् हणन्ति ण णासावंसे पहरन्ति ष दलन्ति दन्तेहिं
 ष खण्डन्ति षखेहिं एदायं च पडणुप्यडषेसु उप्पडन्ति
 सत्तसाभरा गलन्तगण्डसेला होन्ति कुलसेलादिकरिका-
 दरत्तय प्पसुक्कचिक्कारपूरिदा घुसदि वसुन्धरा पडिखो
 इण्णमन्तधरित्तोभारवक्किदसुन्धरो कम्पदि महाकुम्पो ता
 जुम्पदि देवस्स धणुमाहो (५७) ।

(५७) पुरोभूतेन मार्गवर्त्तिना वानरवीरेण तद् क्षणसम्पन्नमानकु-
 म्भकर्णवाचासनमादिप्य क्षिप्रं धरणीपृष्ठे । रोपभरमञ्जिष्ठवा दृष्ट्वा दृष्ट्वा
 देवकनिष्ठेन सुक्ता चत्वारिणी प्रवर्तिताः पडिशाः प्रेषिता दंशितमार अपे-
 यथा भुगुण्डी क्षिप्रा निःशङ्कं शङ्कुमात्रा आक्षिप्तं सुदुरोद्धीर्णम् उत्तरे-
 रितपुष्पकस्फारपदक्रमेण कम्पितः करामसन्नः खड्गः । वानरचक्रवर्त्ति-

वीरस्येति शेषः । निवेशिनो सन्तो यीर्षादिभि इत्यर्थः कुक्कुडविक्रमैः
 कुक्कुडि इति स्वातैः विक्रमैः पराक्रमैः परिक्रामतः अन्योन्यं
 प्रति आक्रमत इत्यर्थः । कञ्चेति । कक्षाबन्धे कटिबन्धे विनिहितौ
 निबोजितौ इस्तौ याभ्यां तथामृतौ सन्तौ उच्छ्वसतः उच्चैः बनेन
 प्रभावतः वा ज्ञाघेते । भुजेति मुखदण्डएव सन्दंशः यन्त्रशिषः तेन
 कम्परां पीडां धरतः आक्रमतः अङ्गान्तरकर्त्तरीभ्यां अङ्गं गुल्फाः
 दारभ्य जालुपथं नभगौ एव कर्त्तव्यौ अस्त्रविशेषौ ताभ्यां पीडयतः
 महरतः । कुक्कुटेति कुक्कुटौ यथा युध्यमानौ परस्परस्पर्श एव पर-
 स्परं मिततः पततः तथा एतावपीति भावः । डुत्कारैः शब्दवि-
 शेषैः डुत्कुवतः तथाचरत इत्यर्थः । आस्फोटोन् बाह्वोः परस्परं

रावणः । विहस । का पुनरेषा (फ) इन्द्रयुद्धमर्यादा ।

नाऽपि परिहृताबुधकलापेन नियुद्धमध्यवस्थास्फोटितो भुजदण्डः किल-
किलितश्च यद्भस्मोद्भवभरितभुवनान्तरं प्रधाविताः सन्दर्भनकौतुहलपुष्प-
गङ्गाफलाः सुरसुन्दर्यः समाकूटो जङ्घापुरीषाकारनिखरेषु निशावर-
जनो वसुधानिर्देशितशिलासङ्घातेन वानरलोकेन पार्श्वसंस्थापितविवि-
धाबुधेन राक्षसवर्गेण चाङ्गीकृतमुदासीनत्वम् । ततो ह्यपि समं
वसुगितकलीनौ मल्लयुद्धेन तता च गाढतरं हस्तप्राहं मार्गते शिरसा
शिरोनिवेशिनौ कुङ्कुमधिमैः परिक्रामतः । कलावन्धविनिहितहस्ता-
युद्धसतः । भुजदण्डसन्दर्भेन कम्बरा धरतः । जङ्घान्तरकर्त्तरीभ्यां
पीडयतः । कुङ्कुमधैर्भिषतः । कुत्कारैर्कुङ्कुमतः । आस्फोटतिर्वक्-
पादप्रक्षेपेण न केवलं कर्षतः केशेषु । न नयने म्रतः । न नासावंगे
महुरतः । न दहतो दन्तैः । न खण्डयतो मसैः । एतद्योच
पतनोत्पतनेषूत्प्लवन्ति । गम्भिरण्डगैलाः भवन्ति कुलशैलाः । दिक्किरि-
कातरत्वप्रसक्तचीत्कारपूरिता घूर्णति यदुन्धरा । प्रतिक्षोभश्चनगधुरि-
तीभारशक्तिरुन्धरः कम्पते महाकूर्मः । तद्युज्यते देवस्य धनुर्धरः ।

ताडनविशेषेण यः तिर्यक् पादप्रक्षेपः वक्रपदाहारः तेन । उत्प्ल-
वन्ति उच्छ्रवन्ति सप्त सागराः समुद्राः । गम्भिरिति गम्भिरः स्वर्गः
गम्भिरशैलाः शाखापर्यता वेभ्यः ताडयः । दिक्करोति दिक्किरिचाम्
शिरावतानां कातरत्वेन सुक्तेन चीत्कारेण पूरिता व्याप्ता । प्रतीति
प्रतिक्षोभश्चेन प्रतिभवेन नमन्त्वा धरित्वाः पृथिव्या भारेण वक्रिता
कुण्ठिता कम्बरा पीवा यस्य तत्राभूतः । धनुर्धरः शरासनपहसम् ।

(फ) इन्द्रयुद्धमर्यादा इन्द्रयुद्धस्य उभयमस्त्रीयसंपानस्य मर्यादा सीमा
उभयोर्मस्त्रीयोर्वाहः सस्यहारः सस्यवितः, नावं ताडय इति भावः ।

दक्षिणतो दुर्मुखः । एदे पञ्चद्विदशरठ्ठीविभ्रमण्णा
सुसदौकदकादम्बरोपाणविहिदुम्मादा जुवदौकदजरदौ-
जणा सपणीदकुसुमवासपञ्चरा विरहिणीकण्ठवठ्ठिदप-
चमतरङ्गा मिञ्जवासमिता दूदौकददक्षिणसमीरणा
सम्बदो संचरन्ति मदणा (५८) ।

रागचः । वरुणम् ।

यावन्ति लोकद्वयानि जगत्त्रये ऽत्र
तावन्नवैरनुगतो मदनैर्मनोभूः ।

(५८) एते प्रकटितनर्त्तकीविभ्रमण्णाः सुसदादीकृतकादम्बरोपान-
विहितोम्मादा जुवतीकृतजरतीजना उपनीतकुसुमवासप्रकरा विरहि-
णीकण्ठवर्द्धितपञ्चमतरङ्गा मृगाङ्गवासमिता दूनीकृतदक्षिणसमीरणाः
सर्वतः संचरन्ति मदनाः ।

(व) प्रकटितेति । प्रकटितानि प्रकाशितानि नर्त्तकीनां विभ्र-
मण्णानि विद्यासवर्त्तनानि वैः तादृशाः । सुसदादीकृतेति सुसदादी-
कृतानां मधुराणामित्यर्थः कादम्बरीणां सुराविशेषाणां पानेन वि-
हितः कृतः उम्मादः वैः तथाभूताः । जुवतीति अयुवतयः युवतयः
कृताः जरतीजनाः इत्या नार्थः वैः तथाविधाः इत्या अपि कामोद्दे-
क्षेण युवतय इवाचरन्तीति भावः । उपनीतेति उपनीताः संन्य-
तीताः कुसुमान्येव वासप्रकराः शरदङ्गता वैः तथोक्ताः । विर-
हिणीति विरहिणीनां कण्ठेषु वर्द्धिता वृद्धिं नीताः पञ्चमतरङ्गाः
प्रञ्चमरागस्य तरङ्गा वेगा वैः तथाविधाः विरहिण्यः दुःखातिशय-
मवहमानाः पञ्चमसरेण कामार्त्ता विषयन्तीति भावः । मृगाङ्गेति

शशोर्भिया भगवतः शरणाय गच्छे

मां रावणं समरचण्डभुजं प्रपन्नः ॥ ७० ॥ (भ)

आकाशे । हे मकरध्वज ! मदनुग्रहेण (म) मत्परिग्र-
हेण च न त्वां देवदेवोऽपि बाधियते

समुच्चः । जाने वैष्णवमस्त्रं स्तम्भयितुं (य) पौष्पकेतन-
मायुधमातन्यते मन्दोदरीनन्दनेन यतः ।

चिह्नोत्सङ्गस्फुरितमकराः पुष्पधन्वान एते

द्राक् तन्वन्ती मधुसूदचरं पञ्चमं रागराजम् ।

लक्ष्मीलीलाललितचरितैरच्युतान् वक्षयित्वा

खेतद्वीपं रतिरतिहृतो मन्मथाः प्रापयन्ति ॥ ७१ ॥ (र)

अगाङ्गस्य चन्द्रमसः वासुमित्राः अभिनववन्धवः । दूतीति अदूताः
दूताः कृता दक्षिणसमीरणाः मलयपवनाः यैः तादृशाः मरुताः
कामाः ।

(भ) यावन्तीति । अत्र जगन्त्रये त्रिभुवने लोकानां जनानां
वृद्धवानि मनांसि यावन्ति वत्सङ्गवानि तावद्भवैः तत्सङ्ग-
मृतैः मदनैः अतुगतः परिहृतः मनोभूः कामः भगवतः शशोः भिया
हेतुना शरणाय आश्रयायाय समरेषु सङ्ग्रामेषु चण्डभुजं प्रपन्नवाङ्म-
वीर्यमित्थर्षः रावणं मां प्रपन्नः प्राप्तः इति वक्षे मन्थे । वक्षन्त-
तिवक्त्रं वक्षन्तम् ।

(म) मदनुग्रहेण मम कृपया, मत्परिग्रहेण जनान्वयेण । देव-
देवः शिवः । बाधियते पीडयिष्यति ।

(य) स्तम्भयितुं दम्भयितुम् । पौष्पकेतनं मारुतम् आतन्यते
प्रवृज्यते । मन्दोदरीनन्दनेन मेघमादेन ।

(र) चिह्नोति । चिह्नेन लक्षणेन चक्षुषेण अङ्गेण स्फुरिताः

वामतः कङ्कावकः । (स) सर्व्वसङ्गतनिविडनिपीडनाप-
रव्वसगदोपपण्डभुअवलेण गअणङ्गणे अन्दोलिअ कुमारकु-
अअण्णेण धरणिपिठ्ठे भट्ठिति ताडिदो सुप्पीवो (५६) ।

रावचः । बह्वर्णम् । तर्हि मत्तकरेणुकरगतस्य (व) कदली-
कन्दस्य दशां सन्धितः ।

करङ्कः ।

कक्षापञ्चरदात्यूहं कपोनां चक्रवर्त्तिनम् ।

(५६) सर्वासङ्गतनिविडनिपीडनापरवचगतः प्रचण्डभुजवलेन मन-
नाङ्गणे आन्दोल्य कुमारकुम्भकार्येण धरणीपृष्ठे भट्टिति ताडितः सुपीवः ।

राजिताः मकराः शेषां तपोक्ताः मकरध्वजशास्त्रिन इत्यर्थः पुष्पधन्वानः
कुसुममयवहूर्धराः मधुसङ्गरं वसन्तसङ्कितं पञ्चमं रागराजं सीहीपन-
श्लेषभूतस्तरविशेषं तन्वन्तः विस्तारयन्तः रत्ना बह्व रतिं कुर्वन्तीति
तपोक्ता एते मन्त्रजाः कामाः वक्ष्याः कमलायाः सीतया विद्यासेन
ललितानि मनोहराणि यानि चरितानि वेष्टितानि तैः अच्युतान्
विष्णून् दृक् भट्टिति वक्ष्यित्वा प्रत्यर्थं मोहयित्वेति बावत् श्वेत-
हीपं वैकुण्ठमित्यर्थः प्रापयन्ति गमयन्ति । वैष्णवमन्त्रं शान्तिप्रधानं
कामास्त्रेण पराभूयते इति भावः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(स) सर्वेषु अङ्गेषु सङ्गतायाः प्राप्तायाः निविडायाः गाढायाः
निपीडनायाः प्रहारस्येत्यर्थः परवचता अधीनता तं गतः प्राप्तः सर्वा-
ङ्गेषु अतिप्रहारार्त्त इत्यर्थः आन्दोल्य दोषयित्वा भट्टिति सुपीवः
ताडितः पातितः ।

(व) मत्तेति । मत्तस्य करेणोः हस्तिनः करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे
इत्यमरः । करं गुण्डादण्डं गतः तस्य । कदलीकन्दस्य रक्षाकाण्डस्य ।
सन्धितः प्रापितः ।

कृत्वा त्वदनुजो ऽभ्येति दिष्ट्या त्वं देव ! वर्धसे ॥ ७२ ॥ (ग)

रावणः स्वगतम् ।

यदर्पितं प्राज्यबलेन वालिना

विधाय दोर्मूलवशं दशाननम् ।

तदुद्धृतं शल्यमनेन मानिना

विधाय कक्षाकुहरे हरीश्वरम् ॥ ७३ ॥ (घ)

कक्षालकः । कुम्भकर्षकक्षान्तरगदं सुमीवमवलोड्य

(स) रहसभक्षकिश्रसणाण्डरकेजरं यच्चिदुं पञ्चतापो
सञ्जलविन्दारविन्दबन्धिसुन्दरीप्रोता पेक्खदु देवो (६०) ।

(६०) कुम्भकर्षकक्षान्तरगतं सुमीवमवलोक्य रहसभक्षत् कतरण-
नानूपुरकेयूरं नर्तितं प्रवृत्ताः सकलहृन्दारकहृन्दबन्धिसुन्दर्यः ।
तत्रोच्चतां देवः ।

(ग) कक्षेति । हे देव ! त्वदनुजः तव कनिष्ठः कुम्भकर्षः क-
पीनां चक्रवर्त्तिनं सम्नाजं सुमीवं कक्षा एव पञ्जरं तत्र दात्यूहं पञ्चि-
विशेषं कृत्वा कक्षदेशे संस्थाप्येति यावत् अभ्येति आगच्छति, तस्मात्
त्वं दिष्ट्या भाग्येन वर्धसे इति गच्छसि जयलाभेनेति भावः । पञ्चा-
वक्त्रं वृत्तम् ।

(घ) यदर्पितमिति । प्राज्यबलेन प्रभूतपराक्रमेण वालिना
दशाननं मां दोर्मूलवशं कक्षान्तर्गतं विधाय यत् अर्पितं निहितं मम
हृदीति शेषः अनेन मानिना वीरेण कुम्भकर्षेण हरीश्वरं वानरराजं
कक्षाकुहरे विधाय कृत्वा तत् शल्यं मम हृदयस्थमिति भावः उद्धृतम्
उत्पाटितम् अस्य वालिनः सकाशात् प्राप्तं निकारदुःखम् अपनीतमिति
भावः । वंशस्थयिसं वृत्तम् ।

(स) रभसेति । रभसेन इर्वेण जेनेन वा रभसो वेगहर्नयोरित्यनरः ।

रावणः । वदन्म् ।

किं यथा परतो रतिर्धनपतेर्दूरे भवन्तु स्त्रिय-
चन्द्रान्तःपुरमेतदसु च पृथक्कीवेरिणीषूक्तवः ।
साकं यक्रजितः कसन्ननिवहैः सार्धं दारैर्मम
प्रीत्युत्सासितपाणिपद्मवयुगं मन्दोदरी नृत्यतु ॥ ७४ ॥ (इ)
इतिवती इतिवः । किं उच्य एदे ते (च) पेंक्खोसिदसदृहा
वहलप्यपट्टहासा प्यसहमुक्ताडकारणामरा यच्चन्तरहस्य-

असदृशतानि रचनाः काञ्चीः नूपराः केयूराणि च यस्मिन् तद्
यथा तथा । सकवेति सकलाः सर्वाः इन्दारकइन्दानां देवगणानां
वा वन्द्यः अवस्थाः सुन्दर्यः कामिन्यः ।

(इ) किमिति । परतः यत्पुनरितया इत्यर्थः यथा इन्द्रायवा
रतिः क्रीडनं किम् ? तच्छमित्यर्थः । धनपतेः कुबेरस्य स्त्रियः कान्ताः
दूरे भवन्तु तिष्ठन्तु एतत् चन्द्रस्य अन्तःपुरिकावर्ग इत्यर्थः पृथक् अस्तु
च तिष्ठतु च नैतास्तु मम प्रीतिरस्तीति भावः यतः वैरिणीषु यत्पुनर्भूतास्तु
आसु उक्तवः प्रीतिः कः ? नास्तीत्यर्थः । तर्हि किं क्रियतामित्याद्यवे-
नाह साकमिति मन्दोदरी मम प्रधानमहिषी यक्रजितः मेघनादस्य
कसन्ननिवहैः कान्ताभिः साकं सह मम दारैः अन्यैरिति शेषः सार्धं
च प्रीत्या आनन्देन बुद्धयवयनितेनेति भावः । उत्सासितं पाणिपद्मव-
युगं यस्मिन् तत् यथा तथा नृत्यतु नृत्यं करोतु । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ।

(च) प्रेक्षोसितेति । प्रेक्षोसितानि दोषितानि अङ्गाङ्गानि वैः
तादृशाः अङ्गाङ्गधारिण इत्यर्थः । वदन्वेति वदन्ता वदन्तः प्रकटाः
प्रचण्डाः अट्टहासा हास्यविशेषा वेषां तथाविधाः । प्रसभेति प्रसभं
वदन्ता वदन्तं आत्कारेण रवविशेषेण आमराः प्रचण्डाः । नृत्यदिति

लालवेभ्राला चमकंतसुरासुरपुरन्धिणी ललन्तचूडामणिच-
न्द्रखण्डा खल खलन्तवेक्षितामरकक्षोलिणीप्रवाहा तडत-
डितिताडिदुडुमरडमरुअरवरोहा खणखणितिदाहिचमु-
हकुहरगवभनिविडमिलिद जरठदाठा रोषफुत्कारफुत्तिद-
फणाभारहाराहिहारिणी पप्रण्ड रूपधारिणी चण्डीसा
मंचरन्दि (६१) ।

(६१) किं पुनरेते ते प्रेक्षोलितसङ्काशा बह्वप्रकटाट्टहासाः
प्रसभसुक्तडात्कारडासरा नृत्यरभसोत्ताखवेतालास्त्रस्तसुरपुरन्ध्रयो
ललन्तचूडामणिचन्द्रखण्डाः खलखलायमानवेक्षितामरकक्षोलिनीप्रवाहा-
स्तडतडितिताडितोडुमरडमरुकरवरोहाः खणखणितिदक्षिणमुखकुह-
रगर्भनिविडमिलज्जरठदंष्ट्रा रोषफूत्कारफुत्तितफणाभारहाराहिधारिणः
प्रचण्डरूपधारिणश्चण्डीयाः सञ्चरन्ति ।

नृत्यन्तः रभसेभ्यो वेगेन उत्तालाः उत्कटाः वेताला भूतविशेषा येषां
तथाविधाः । तस्तेति तस्ताः भीताः सुराणां देवानां पुरन्ध्रयः कान्ता
येभ्यः तथामूताः । ललदिति ललन्तः विराजन्तः चूडासु मणयः रत्न-
भूता इत्यर्थः चन्द्रखण्डाः अर्द्धचन्द्रा येषां तथारूपाः । खण्णेति खलख-
लायमानाः कलकलध्वनियुताः वेक्षितायाः शिरःसु घूर्णितायाः अम-
रकक्षोलिन्याः गङ्गायाः प्रवाहा येषां तरूपाः । तडति तडतड
इति अव्यक्तशब्देन ताडितामां वादितानाम् उडुमराणां ट्टहातां
डमरुकाणां वाद्यभेदानां रवेण शब्देन रौद्राः प्रचण्डाः । खण्णेति
खणखण् इति अव्यक्तध्वनिशब्दः दक्षिणेषु उदारेषु वक्त्रेषु इत्यर्थः
सुखाम्येव कुहराणि छिद्राणि तेषां गर्भेषु अभ्यन्तरेषु निविडं दृढं यथा
तथा मिलन्त्यः जरठाः परिचिताः दंष्ट्रा दन्ताः येषां तथामूताः ।
रोषेति रोषेण क्रोधेन यः फुत्कारः रवविशेषः तेन फुत्तितान् स्मीतान्

रावणः । वरुणम् ।

मह्यं तदा धृतमुदा शशिशिखरेण

दत्तो वरो न शिरसां सदृशच्छिदा यः ।

तस्मान्मतं स भगवान् कृतभूरिभूर्ति-

रभ्यागतः पुनरनुग्रहवाञ्छया माम् ॥ ७५ ॥ (क)

उच्यते । देव! सन्भावयामि कन्दर्पवाणविहतये (ख)

आण्डपरशवमस्त्रमातन्यते तृतीयेन दाशरथिना यतः ।

ऊर्ध्वान्निष्क्रोडकुण्डोत्सितहुतवह्न्योतिरुच्चम्भणाभिः (ग)

कुर्वन्तो देहदाहं पुरमथनमनोन्माथिनां मन्मथानाम् ।

चूडावर्धार्धचन्द्राक्षलसुरसरितो भूषिताः पद्मगेन्द्रैः

श्रीकण्ठाः श्यामकण्ठाः प्रणतसुरयताः सादृहासासरन्ति ॥ ७६ ॥

कणाभारान् हरन्ति वह्नीति तादृशा मे अहयः भुजङ्गाः तान् धर-
नीति तद्योक्ताः प्रचण्डरूपधारिणः भयानकरूपाः चण्डीयाः पाशु-
पतयः ।

(क) मह्यमिति । तदा शशिशिखरेण हरेण धृतमुदा प्रीतेनेत्यर्थः
मह्यं शिरसां छिदा क्वेदेन सदृशः यः रवः न दत्तः, स भगवान् कृत-
भूरिभूर्तिः गृहीतकायव्यूहः सन् तस्मान्मतं पुनरनुग्रहवाञ्छया तं वरं
दातुमिति शेषः मां प्राप्तः । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

(ख) कन्दर्पेति । कन्दर्पवाणस्य कामाक्षस्य विहतये विध्वंसनाय
आण्डपरशवं पाशुपतम् । आतन्यते आविष्क्रियते तृतीयेन दाशरथिना
चण्ड्यायेन ।

(ग) ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्वे उपरि ललाटे इत्यर्थः यत् अक्षि नेत्रं
तस्य क्रोड एव कुण्डम् अग्निस्थापनस्थानविशेषः तस्मिन् उत्सितः
प्रज्ज्वलितः यः हुतवह्निः अग्निः तस्य ज्योतिषाम् उच्चम्भणाभिः चू-

रावणः । भगवन् भर्ग ! स्वल्पकण्ठवनच्छेदसाहसम-
नल्पः प्रसादः । (घ)

वामतो नेपथ्ये करङ्कः ।

वेगोत्खातान्त्रतन्त्रीचयचलचरणः सञ्चरदन्तयन्त्र- (ङ)
प्रान्तग्रस्तोरुनासासरणिररुणदृक् क्षुब्धतः कुम्भकर्णात् ।
लूनव्याकीर्णकर्णः खरेनखशिखरैरेष शाखामृगेन्द्रः
कम्पल्लाङ्गूलयष्ट्या तडतडितिशिरस्ताडयन् खं प्रपन्नः ॥ ७७ ॥

नेपथ्यैः पुरमथनामां हराणां मनोन्मायिनां चित्तविकारिणां मन्त्रधानां
कामाणां देहदाहं कुर्वन्तः चूडासु वज्रा अर्धचन्द्रा येषां तथोक्ताः चलाः
शिरसि भ्रमन्त्यः सुरसरितः गङ्गाः येषां तथाविधाः पद्मगेन्द्रैः भुजगे-
न्द्रैः भूषिताः अलङ्कृताः श्यामकण्ठाः नीलकण्ठाः कालकूटपानादिति
भावः । प्रपन्नं सुराणां देवानां यतं यान् तादृशाः सादृहासाः अट्ट-
हासवन्तः श्रीकण्ठाः शम्भवः परन्ति । स्रग्धरावृत्तम् ।

(घ) भर्ग शिव । स्वल्पेति स्वल्पम् अत्यल्पं कण्ठयनानां छेदे
साहसं मया कृतमिति शेषः, प्रसादः भवदनुग्रहः अनल्पः अतिमहान् ।
मया दृश्य शिरांसि कृत्वा यद् भवदाराधनं कृतं तदतिसामान्यम् अतु-
पहस्तु भवतोऽतिबहुलः यदर्थं कायव्यूहधारणमङ्गीकृतमिति भावः ।

(ङ) वेगेति । एष शाखानृगाणां यानराज्याम् इन्द्रः सुपीवः
वेगेन उत्खातः निःसारित इत्यर्थः कुम्भकर्णोदरादिति भावः अन्त्र-
तन्त्रीणां चयः राशिर्याभ्यां तादृशौ चलो विक्षिप्यमाणौ चरणौ यस्य
तथाभूतः पादप्रहारेण कुम्भकर्णस्य उदरात् अन्त्राणि वह्निष्कुर्वन्त्यर्थः
सञ्चरतां दण्डयन्त्राणां प्रान्तैः यस्ता दंशनेनोत्पाटिता इत्यर्थः उर्वी
महतो नासा एव सरणिः रय्या येन तादृशः दंष्ट्राभिः कुम्भकर्णस्य
नासां धिन्दित्यर्थः अरुणदृक् लोहितनेत्रः, खरैः अतितोष्यैः नख-
शिखरैः नखामैः क्षुब्धतः क्षोभं प्राप्नुवतः कुम्भकर्णात् लूनौ विषौ
व्याकीर्णौ विक्षिप्तौ कर्णौ येन तथाभूतः कुम्भकर्णस्य कर्णावपि नखा-

रावणः । सविनादम् । अहो प्रमादः (च) छलप्रहारित्वं
वानराणां नावधारितं वत्सेन ।

कह्लारकः । एस सुमीवो कुमारकुम्भकर्णं (छ) विच्छि-
न्नमवकरिष्य गगणं उष्यन्तो गदो ज्येष्ठा तावससका-
सम् (६२) ।

करहः । (ज) कपिचक्रवर्त्तिचापलकोपितश्च मध्यमपौ-
लस्त्यः समरसमारम्भमेव शरणं मन्यमानो लङ्कापुरीगोप-
रादुपावृत्तः सम्मुखीभूतश्चास्य सकलवाहिनीपरिवृतः
स्वयमेव तापसः ।

(६२) एष सुपीवः कुमारकुम्भकर्णं विच्छिन्नमवज्जत्य गगनमुत्पतन्
गत एव तापससकाशम् ।

येष कलहयस्त्रित्यर्थः तथा कम्पमानया लाङ्गूलयष्ट्या लाङ्गूलदण्डेन
तडतड् इति गच्छेन शिरः कुम्भकर्णस्येति शेषः ताडयन् प्रहरन्
सन् खम् आकाशं प्रपद्यः उत्पतितः । क्षम्यतावृत्तम् ।

(च) छलप्रहारित्वं रन्ध्रप्रहारित्वम् । प्रमादः अनवधानता प्रमा-
दोऽनवधानता इत्यमरः । वत्सेन कुम्भकर्णेन । सुपीवं निर्जित्य कक्ष-
देशे गृहीत्वा हर्षात् अनवहितत्वात् ईदृशी दुरवस्था कृतेति भावः ।

(छ) विच्छिन्नं क्षतविक्षतम् अवलत्य विधाय । तापससकाशं राम-
समीपम् ।

(ज) कपीति । कपिचक्रवर्त्तिनः सुपीवस्य चापलेन अत्वाचारेण
कोपितः अतिक्रोधित इत्यर्थः मध्यमपौलस्त्यः कुम्भकर्णः समरसमारम्भं
बुद्ध्यापारमेव शरणं प्रतीकारमिति यावत् मन्यमानः विवेचयन् उपा-
वृत्तः चकितः संप्रामभूमिमिति शेषः । तापसः रामः ।

कह्लावकः । (भा) पुरदो ऽवसरिअ चउहिंसं परिवुदो
वाणरसेवावदीहिं तस्स पुरदो जम्बवन्तमखिमन्तमहामुह-
दुस्स हप्पहुदिणो तिदा रिक्खाहिवा । गयगवयगवक्खकह-
क्खपुरस्सरा पच्छादो गोलाङ्गुलवलाधिवा दहिमुहदरीमु-
हदुस्स हप्पहाणा वामदो सरभकेसरिकिसोरप्पमुहा प्पद-
क्खिणदो ह्विअ बग्गिदुं पउत्ता (६३) ।

रावणः । सोऽयं पिपीलिकापद्मगन्धायः (अ) ।

कह्लावकः । तदो अ (ट) मुग्गरप्पहारपरम्पराहिं मुच्छा-
विअअतिरिक्खभक्को णिरमलगिलिदगोलंगूलवम्भो चू-
खिअवाणरवाहिणीसखिवेसो पउत्तो तावसाहिमुखं समा-

(६३) पुरतोऽपस्वस्य चतुर्दिशं परिवृतो वानरसेनापतिभिः । तस्य
पुरतो साम्बत्रन्मखिमन्महामुखदुःसहप्रभृतयः स्थिता कक्षाधिपाः ।
गयगवयगवाक्षकटाक्षपुरःसराः पश्चाद् गोलाङ्गुलवलाधिपाः । दक्षिमु-
खदरीमुखदुर्मुखप्रधाना वानतः । शरभकेसरिकिशोरप्रमुखाः प्रदक्षिणतो
भूत्वा यत्नितुं प्रवृत्ताः ।

(भा) पुरतः सम्मुखात् अपस्वस्य वानरसेनापतिभिः चतुर्दिशं परि-
वृतः वेष्टितः कुम्भकर्ष्य इति शेषः । कक्षाधिपाः भङ्गुकपतवः ।
यत्नितुं सम्प्लितुं पराक्रमितुमिति यावत् ।

(अ) पिपीलिकेति । यथा पिपीलिकाः पद्मं प्रति धावन्ति तथा
वानरा इमे कुम्भकर्ष्यं प्रतीति भावः ।

(ट) सुहरेति । सुह्रस्वप्रहारपरस्सराभिः अनवरतमुह्रस्वप्रहारै-
रित्यर्थः मूर्च्छयिताः मोहं गमिताः अतिक्लृप्ताः श्रेष्ठाः अप्पभक्ताः
भङ्गूक्ताः वेन तथाभूतः । निरर्गहेति निरर्गसं यथा तथा गिञ्जिताः

सादितमूष्माविच्छेदेहिं च तेहिं चउद्दिसं अक्कामिज्जसो
नीरम्बरोसम्भारम्भदाए समं पासत्थिदेण विअपरिअदेण
विविधवलीमुहाणं कवलकेलिकम्मणि प्पत्तो (६४) ।

नेपथ्ये । देव दाशरथे ! त्वय्येतां वानरपरिव्राणय ।

दिङ्मातङ्गशिरस्तटौचिपिटिनं प्रेतप्रभोः सैरिभे

भूयो दर्शितमृङ्गभङ्गविपदं विभ्रममहामुहुरम् ।

षोणाशोणितसारणीकवलनक्षीबोऽमरप्रेयसी-

हासः स्वांश्च परांश्च खादति रणे नक्तधरेन्द्रानुजः ॥७८॥ (ठ)

(६४) ततश्च मुहुरप्रहारपरम्पराभिर्मूर्च्छायितातिष्ठन्नाम्भक्षो निर-
गन्धगिहितगोलाङ्गुलवर्गैर्चूर्णितवानरवाङ्मनीसन्निवेशः प्रवृत्तस्तपसा-
भिमुखं समासादितमूष्माविच्छेदैश्च तैश्चतुर्दिग्गमाक्रम्यमाणो नीरम्बरो-
पान्मकाराम्बनया समं पार्श्वस्थितेन निजपरिजनेन विविधवलीमुखानां
कवलकेलिकम्मणि प्रवृत्तः ।

भक्षिताः गोलाङ्गुलवर्गाः वानरसङ्घा वेन तत्त्वाविधः । चूर्णितेति
चूर्णितः विध्वंसितः वाङ्मनीनां सेनानां सन्निवेशः वासस्थानं वेन
तादृशः सन् कम्मकर्ष इति शेषः तपसस्य रामस्य अभिमुखं प्रवृत्तः
चक्षितः । समासादितेति समासादितः प्राप्तः मूष्माविच्छेदः मोहोप-
गमः यैः तत्त्वाविधैः सम्भवेतन्मैरित्यर्थः तैः भङ्गुलवानरवर्गैः चतु-
र्दिगं समन्तात् आक्रम्यमाणः आसाद्यमानः नीरम्बरोऽप्यनेन रोषान्म-
कारेण क्रोधतिमिरेण अम्बनया ज्ञानमूल्यतवेत्यर्थः पार्श्वस्थितेन
पार्श्ववर्तिना निजपरिजनेन राजसवर्गेणेति वावत् । समं सह विवि-
धानां वलीमुखानां वानराणां कवलकेलिकर्मणि भक्षयन् रूपे क्रीडनव्या-
पारे प्रवृत्तः उद्यतः ।

(ठ) दिङ्मातङ्गेति । नक्षत्राणां राजधानामिन्द्रस्य रावणस्य

रावणः । अहो अदृष्टिः अध्यवसायश्च वत्सस्य ।

करङ्कः । देव ! (ङ) दोर्वन्धवन्धूरितधनुर्दाशरथिरभ्यर्णं
वर्त्तते कुम्भकर्णस्य कुम्भकर्णेनापि गुरुमुद्गरचूडामणिः पाणि-
रनखीयानुत्तन्धितस्तापसवधाय ।

रावणः । अभङ्गूरः सङ्गरः सदा मे वत्सस्य । (ठ)

करङ्कः । हाहा ! धिक्कष्टम् !

हस्तः स्थितो नभसि शत्रु जिघांसयैष

मत्ताङ्गनातिलकदानविधानदक्षः ।

उद्दामरामशरखण्डनतः प्रकोष्ठात्

पृष्ठे भुवो निपतितः सह मुद्गरेण ॥ ७८ ॥ (ण)

अनुजः कुम्भकर्णः दिङ्मातङ्गस्य ऐरावतस्य या शिरस्तटी कुम्भप्रदेश-
इत्यर्थः तां चिपिटयति चिपिटकमिव करोतीति तथाभूतं तथा ।
प्रेतप्रभोः यस्य सैरिभे सहिषे दर्शिता षड्भङ्ग एव विपद् नेन
तादृशं यमसहिषषड्भङ्गविध्वंसिमित्यर्थः महासुद्गरं विभक्तुं दधानः
प्रोक्षयाः शोषितान्येव सारणी नदी तस्याः, कवचनेन पानेन क्षीयः
मत्तः तथा अमरप्रेयसीः देवाङ्गनाः हासयतीति तथाभूतः सन् रणे
स्वांश्च निजान् गणांश्च परान् वानरगणांश्च खादति भक्षयति । शार्दू-
लविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ङ) दोर्वन्धेति । दोर्वन्धेन भुजबन्धनेन उवाकर्मणेनेति भावः
बन्धुरितम् आगतं धनुर्येन तादृशः दाशरथिः रामः अभ्यर्णः समीप-
वर्त्ती । गुरिति गुरुः महान् मुद्गरचूडामणिः यत्न तादृशः अनखीयान्
अतिविशालः पाणिः बाहुः तापसवधाय रामविनाशाय उत्तन्धितः
उत्तोलितः ।

(ठ) अभङ्गूर अविनन्दरः अव्याहत इति भावः सङ्गरः संपानः ।

(ण) हस्त इति । मत्तानां शीघ्रपाविनीनाम् अङ्गनानां कामि-

ब्रह्मणः । देव ! पाशो (त) विप्र बाहुदण्डो वि वै
स्रष्टिषो (६५) ।

दायकः । वासम् ।

मूर्च्छानमत्प्रवगपुङ्गवरक्तसिक्तः

स्वर्दन्तिदन्तधलयैः कृतकङ्कणश्रीः ।

आमूलतो मदनुजस्य भुजोभुजङ्ग-

भीमाकृतिर्भट्टिति हा ! नृशरेण लूनः ॥ ८० ॥ (घ)

(६५) देव ! पाशिरिव बाहुदण्डोऽयस्रः स्रष्टितः ।

जीनां तिस्रकदानविधाने ब्रह्माटेषु तिस्रकार्पणानुष्ठाने दण्डः निपुणः,
यस्मृजिषांसया रिपुङ्गमनेच्छया नभसि आकाशे स्थितः एव इक्षः
उद्दामेन उत्कटेन रामस्य शरेण यत् स्रष्टुं कर्त्तनं तेन तृतीयावा-
स्तस्रप्रत्ययः । मुहुरेष सङ्ग प्रकोठात् मन्त्रिबन्धोपरिभागात् भुवः
स्रष्टे भूतबे निपतितः ।

(त) पाशो इवेति । यथास्य पाशिरिवं स्रष्टितं तथा बाहु
अपीत्यर्थः ।

(घ) मूर्च्छेति । हा इति सेदक्षयकमव्ययं मूर्च्छया नमतां
पततां पुवमपुङ्गवानां वानरेन्द्राणां रक्तेन सिक्तः सिक्तः, स्वर्दन्तिनां
दिग्गजानां दन्तधलयैः दधनमण्डलैः स्रष्टमुत्पाटितैरिति भावः कृता
कङ्कणस्य इक्षामरविवेकस्य श्रीः शोभा यस्य तादृशः, मुजङ्गस्यैव
भीमा भीमस्य आकृतिर्वस्य तथाविधः मदनुजस्य कुम्भकर्षस्य भुजः
आमूलतः मूलादारभ्य भट्टिति सङ्गसा नृशरेण मानववाच्येन लूनः
विह्वलः । दधत्यतिविकं वृक्षम् ।

इति मूर्च्छति ।

करः । समाश्वसितु देवो वामपाणिप्रणीतमुद्गरः (द)
किमपि दुर्मदो राममाक्रामति तवानुजः ।

रावणः । किञ्चिदुत्थायावलोकयति ।

नेपथ्ये ।

एतद्विलूनमिषुणाऽर्धविधूपमेन
लङ्घेश्वरानुजशिरो दशनार्दितोष्ठम् ।

संस्कारसङ्कलितकोपकषायगण्डं
चण्डाश्रितभ्रु पतति स्थिरदृष्टि रामे ॥ ८१ ॥ (ध)

बर्धे क्षोभं माटयन्ति ।

पुनर्नेपथ्ये ।

सद्यो राक्षसमक्षभक्ष ! दलितग्रीवाप्रकाण्डं पत-
न्निद्रालोर्दुहिणप्रणमुरसदृग्दंष्ट्राकरालं शिरः ।

(द) वामेति । वामेन पाणिना प्रणीतः गृहीतः मुद्गरो वेन
तथाविधः । दुर्मदः अतिप्रचण्डः ।

(ध) एतदिति । अर्धविधूपमेन अर्धचन्द्रसदृशेन दधुषा शरेण
विलूनं क्लिप्तं दशनैः दन्तैः अर्दितः पीडितः दृष्ट इत्यर्थः । ओष्ठः यस्य
तथाभूतं संस्कारेण पूर्वज्ञानेन सङ्कलितः आश्रितः यः कोपः क्रोधः तेन
कषायो रक्तो गण्डो यस्य तादृशं चण्डं कुटिलं यथा तथा अश्रिता
प्रकृता भ्रूः यत्र तथाविधं तथा रामे स्थिरा निश्चला दृष्टिर्दृष्टं तथा-
रूपं, लङ्घेश्वरस्य यः अनुजः कुम्भकर्णस्तस्य शिरः पतति । वसन्त-
तिवक्त्रं वृत्तम् ।

द्राक् शाखामृगचक्रचूर्णनभयादादाय तारापथात्
प्रचिप्तं च महार्णवे हनुमता दृष्टं च गत्वासुरैः ॥ ८२ ॥ (न)
रावणः । हा वत्स ! कां दशां दशकण्ठेन नीतोऽसि ।
नेपथ्ये ।

देवाः ! सर्वे विमानान्यपनयत रविस्वन्दनो यातु दूरे
विष्णे शाखामृगेन्द्राः ! परिहरत रणप्राङ्गणं राक्षसाय ! ।
वेगस्तस्तास्त्रनाद्रिप्रतिनिधिरवधिः सर्वविस्मापकानां
लङ्घातकैकहेतुर्निपतति वियतः कौभकर्णः कबन्धः ॥ ८३ ॥ (प)
रावणः । शोकनाटितकेन ।

शेषः सोऽद्याऽपि शङ्कां त्यजति न भवता कण्ठसूचार्धकण्ठो
गौरीसिंहेन्द्रदन्तिद्वितयरक्षविधिं त्वत्प्रसीतं स्मरामि ।

(न) वद्य इति । राक्षसमहन् राक्षसवीर ! रावणसम्बोधनमेतत् ।
वद्यः भङ्गेन अस्त्रविशेषेण दक्षितः क्षण्डितः पीडा एव प्रकाशतो
वत्स तादृशम् असक्तत् पुनःपुनः दंष्ट्राभिः कराद्यं भीषणं तारापथात्
जम्भरोक्षात् पतत् निद्रासोः प्रियनिद्रस्य द्रुहिषप्रचक्षुः ब्रह्मपौत्रस्य
कुम्भकर्णस्य धिरः हनुमता शाखामृगनाथां वानराणां चक्रस्य वज्र-
हस्य चूर्णनभयात् द्राक् भट्टिति आदाय महार्णवे प्रचिप्तम्, सुरैः देवैः
दृष्टम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(प) देवा इति । हे देवाः ! सर्वे यूयं विमानानि आकाशवा-
मानि अपनयत अपसारयत । रवेः सूर्यस्य स्वन्दनः रवः दूरे यातु
नश्यतु । हे शाखामृगेन्द्राः ! राक्षसाय ! विष्णे सर्वे यूयं रणप्राङ्गणं
संपातयते परिहरत त्यजत । वेगेन स्रस्तः पतितः यः अस्त्रनाद्रिः
तस्य प्रतिनिधिः सदृशः सर्वेषां विस्मापकानां विजयजनकवज्रनाम्

तच्चास्ते त्वच्चरित्रं लिखितमिव पुरो महृशा यत्सुमेरु- (फ)
वत्सेनोदस्यमानो रचितचटुशतं मोक्षितः स्वर्गिवर्गेः ॥८४॥

इति रोदिति ।

इति शतः सुष्ठुः । अयमपरः क्षते चारावसेकः । (ब)
आकर्षाकृष्टचापोन्मुखविशिखशिखाशेखरः शूलपाणि-
विभ्राणो भैरवत्वं बहलकहकहारावरीद्राट्टहासः ।

ध्यातः सौमित्रिणाऽथ प्रसरदुक्तरोत्तालवेताल माल- (भ)
स्तद्वक्त्रादुद्भवद्भिः समजनि शिखिभिर्भस्मसादिन्द्रजिह्व ॥८५॥

अवधिः सीमा कुम्भकर्षस्य अयं कौम्भकर्षः कवन्धः लिङ्गशिराः कायः
लङ्काया आतङ्कायाः एकोऽद्वितीयः हेतुः सन् विरतः आकाशात्
निपतति ।

(फ) शेष इति हे वत्स ! भवता कण्ठस्त्रवस्य कण्ठस्त्रितस्य यक्ष-
स्त्रवस्य अङ्गेन कष्टः सः शेषः अमन्तनागः अद्य इदानीमपि शङ्का
न त्वजति, त्वया प्रचीतं कृतं गौर्याः सिंहेन्द्रः इन्तो ऐरावतश्च तयो-
र्द्वितवेन द्वयेन सह रणविधिं युद्धव्यापारं अरामि । वत्सेन त्वया
उदस्यमानः उत्क्षिप्यमाणः सुमेरुः स्वर्गिणां देवानां वर्गेः रचितम्
उक्तं चटुशतं स्तोत्रवचनशतं यस्मिन् तत् यथा तथा मोक्षितः इति
यत्, तच्च तव चरित्रं मम दृशा नेत्राणां पुरः अयतः लिखितमिव
चित्रितमिव आस्ते तिष्ठति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ब) क्षते क्षतस्थाने चारस्य खवचस्य अवसेकः अर्पणमित्यर्थः ।

(भ) आकर्ष्येति । अथ अमन्तरं सौमित्रिणा लक्ष्मणेन आकर्ष्यं
यथा तथा आकृष्टे चापे धनुषि उन्मुखम् उर्ध्वमुखं यत् विशिखं शरः
तस्य शिखाया अप्यं शेखरः शिरोभूषणं यस्य ताट्टः मूढं पाणौ वत्स
तथाविधः भैरवत्वं भयङ्कराकृतिं विभ्राणः धारयन् बहलः कहकहा-
रावो यस्मिन् ताट्टः रौद्रः प्रचण्डः अट्टहासो यस्य तयोक्तः तथा

रावचः सुखेति सर्वे वचोचितमुपचरन्ति ।

रावचः । मूर्च्छाविक्रदेनाटितवेन ।

शेतां सम्प्रति वासवश्चिरभवन्निद्राजडैर्लोचनै-

र्जायन्तां विबुधोपयोग्यकुसुमाः सर्वेऽसि दिव्यद्रुमाः ।

बन्धाः स्वर्गसदाश्च सन्ध्वनिगङ्गाः प्राप्तोऽसि तं गोचरं

महत्तरपि वत्स ! नामं दद्यभिर्वक्तुं न यः शक्यते ॥ ८६ ॥ (म)

वाक्कन्दं ददित्वा । हंही किङ्करा ! मन्दोदरीं द्रष्टुमि-
च्छामि । इति परिक्रम्य सर्वे निष्क्रान्ताः ।

॥ इति वीरविद्याधो नामाष्टमोऽङ्कः ॥

प्रसरन्ती उद्भवन्ती उदतरा कतिमहती उत्ताला प्रचण्डा वेताखानां
भूतानां भाषा श्रेणी वक्तात् तद्याविषः शम्भुः ध्यातः चिन्तितः । तस्य
चिन्तितोपस्थितस्येति भावः । शम्भोः वक्तात् सुखात् उद्भवद्भिः शि-
विभिः अग्निभिः इन्द्रजित् भक्षसात् अजनि च भक्षीभूतस्य ।

(म) शेतामिति । सम्प्रति दृष्टानीं वासवः इन्द्रः चिरेण भवन्त्या
निद्रया जडैः लोचनैः शेताम् निद्रां भजताम् । सर्वेऽपि दिव्यद्रुमाः
देवतरवः विबुधैः देवैः उपभोग्यानि कुसुमानि वेष्टां तादृशाः जायन्तां
भवन्तु । स्वर्गसदा देवानां बन्धाः बन्धनानि अग्निगङ्गा निगङ्गमूल्याः
वन्तु च । हे वत्स ! जेषनाह ! दद्यभिरपि मम वक्ताः यः वक्तुं न
शक्यते नाम, तं गोचरं स्वानं यमावबभित्त्वर्थः प्राप्तोऽसि गतोऽसि ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

॥ नवमोऽङ्कः ॥

अतः परं रावणवधो भविष्यति ।

ततः प्रविशति यमपुरुषः । (क) तत्रभवतो लुलापलक्ष्मणः
सकलप्राणभृतां विहितविनाशस्य कीनाशस्य किमपि
विश्वातिशायिनौ प्रभविष्णुता । यतः ।

नित्यस्मिताम्बुरुहविष्टरसन्निविष्टः

स्वेच्छाविनिर्मितचतुर्दशलोक एकः ।

ब्रह्मेति यः किमपरं कविता श्रुतीनां

तस्यापि निःश्वसितसंहतिराः ! कृतान्तात् ॥ १ ॥ (ख)

(क) तत्रभवतः पूज्यस्य लुलापलक्ष्मणः लुलापो महिषः लक्ष्म-
चिह्नं वाहत्यनेति भावः यस्य तादृशस्य कीनाशस्य यमस्य कीनाशो
यम दैवयोरिति शेषः ।

(ख) नित्येति । नित्यं सततं स्मितं विकसितं यत् अम्बुरुह-
तदेव विष्टरम् आसनं तत्र सन्निविष्टः, स्वस्य इच्छया विनिर्मितः चतु-
र्दश लोका भूभुवःस्वरादीनि जगन्ति येन तथाविधः एक अद्वितीयः
श्रुतीनां कविता रचयिता प्रचेतेत्यर्थः ब्रह्मा इति यः कीर्त्यते इति
शेषः आः ! किमपरं वक्तव्यमिति शेषः । तस्य ब्रह्मणोऽपि कृतान्तात्
ब्रमात् निश्चितस्य प्राणवायोः संहतिः संहारः । ब्रह्मणोऽपि संहर्ता
यमः, का कथा अन्येषामिति भावः ।

परिकल्प पात्रे विबोध्य च । अहो ! नतश्चरचक्रवर्त्तिनी
वीरकचूडामणैः (ग) किमपि निष्पृतीपमाप्नातं यदेवोऽस्मि
तेनापि भगवता भूर्भुवःस्वस्वविहितनियमेन यमेन विज-
नेऽपि अवसि समादिष्टः । यथाप्नापितोऽस्मि पुरुङ्गतेन य-
दुत विनतानन्दनः स्वन्दनरूपतामारोप्यास्माभिः परिकल्पि-
तमातलिस्तुतसुनीतसारधिर्दायरथैः समरसीम्नि जैत्रं
पत्रं कृतः सम्प्रति तु तादृशस्य रामभद्रस्य तादृशेन राव-
णेन सह इन्द्रयुद्धमनुमन्यामहे दिदृक्षामहे च तदुद्धृत्य नि-
जाक्षपटक्षपटस्त्रीभ्यो लङ्कालोकलेखमानय येन जानीमः ।

कदा केषां च केभ्यश्च चयो लङ्कानिवासिनाम् ।

रामास्तु दशकण्ठस्य किंविधो भविता वधः ॥ २ ॥ (घ)

(ग) वीरकेति वीरकाणां वीरपुरुषाणां चूडामणैः शिरोरत्नस्य
वीरप्रधानस्येति भावः । किमपि अनिर्वचनीयं निष्पृतीपम् अप्प्राप्तम्
आप्नातम् आदेयः प्राप्तमिति भावः । तेनापि का कथाम्बोधमिति भावः
भूर्भुव इति भूर्भुवःस्वस्वने विबोध्यमित्यर्थः विहितः कृतः नियमो
मेन तादृशेन, विजनेऽपि न तु सर्वजनसंमत्तं रावणस्य प्राप्तमभवा-
दिति भावः । अवसि कर्त्तुं । समादिष्टः आप्तापितः । पुरुङ्गतेन
इन्द्रेण । यत् उत भोः ! विनतानन्दनः गरुडः । स्वन्दनरूपतां
रचाकृतिम् । परिकल्पितः विहितः मातङ्गैः सुतः पुत्रः वः सुनीतः,
स एव सारधिः यस्य तथाभूतः । जैत्रं जयसाधनं पत्रं वाहनम् ।
इन्द्रयुद्धम् उभयोर्मैत्रयोः परस्परं यत् युद्धं तत् । निजाभ्यः साभ्यः
क्षपटक्षपटस्त्रीभ्यः व्यवहारपुस्तकनिचयेभ्यः उद्धृत्य निःसार्य लङ्का-
लोकानां लङ्कावाहिनां लेखं गणनापत्रम् आनय येन जानीमः ।

(घ) कदेति कदा कस्मिन् समये केषां लङ्कानिवासिनां केभ्यः

येन तत्रैव क्षणे (ङ) चारणोपदिश्यमानमहावीरप्रकाण्ड-
प्रचाराः पुनर्दर्शनकुतूहलिना दिव्यरूपेण परमसुहृदा
दशरथेन सह संग्रामसीमानमवतराम इति तद्गदमुख ।
महाक्षपटलिकं महचनाच्चित्रगुप्तमादिश येन लङ्कालेख्य-
कमुद्धृत्य समर्पयति पुरन्दरश्रावणाय तद्यावच्चित्रगुप्तमेवो-
पसर्पामि । परिक्रामितकेन विचिन्त्व । अहो ! दशाननः
सर्वेषामुपरि पराक्रमेण । तथाहि ।

यत्र दृष्टे हरेरक्षां सहस्रं कुङ्कुमलायते ।

कृतान्तदण्डः सोऽप्यस्य कण्ठे किमपि कुण्ठितः ॥३॥ (च)

अपिच ।

अवतरति विधाय ब्रह्मदण्डं प्रचण्डं

सकलजननभाजां कल्पितान्ते कृतान्ते ।

वीरेभ्यः क्षयः विनाशः स्यात् इति शेषः, किञ्चेति त्वर्थः दशकण्डस्य
रावणस्य रामात् किंविधः कथं प्रकारो बधः भविता इति पूर्वेषां जा-
नीम इत्यनेनान्वयः ।

(ङ) चारेचेति । चारणैः बन्दिभिः उपदिश्यमानाः कीर्तयमाना
महावीरप्रकाण्डानां प्रचारा गतिविशेषा वेभ्यः, तथाभूताः । संग्राम-
सीमानं रणक्षेत्रम् । महाक्षपटलिकं व्यवहारपुस्तकाध्यक्षम् । सर्वेषा-
मुपरि वसति इति शेषः ।

(च) वत्तेति । यत्र यस्मिन् दशानने दृष्टे सति हरेरिन्द्रस्य
अक्षां चक्षुषां सहस्रं कुङ्कुमलायते सुकुलीभवति निमीलितोत्तर्यः मवा-
दिवि भावः । सः प्रसिद्धः कृतान्तस्य यमस्य दण्डोऽपि अस्य रावणस्य
कण्ठे किमपि अववनीयं यथा तथा कुण्ठितः बद्धचितः ।

समरशिरसि यस्य प्राप भङ्गं धुताङ्गः

सुरदलितधरिवीचित्रकायो लुलापः ॥ ४ ॥ (छ)

कथमयं चित्रगुप्तः ।

ततः प्रविशति चित्रगुप्तः । अङ्गभङ्गनाटितकेन ।

दिवानिशं राक्षसमण्डलस्य

प्रचण्डरामानुचरैर्जितस्य ।

निबध्नतो मे निधनप्रपञ्चं ।

स्थितः करः खेदजडाङ्गुलीकः ॥ ५ ॥ (ज)

पुरस्कृतः । उपलब्ध कर्णे । एवमेवम्

चित्रगुप्तः । यदादिशति स्वामी । इदमर्प्यते । निबन्धो-
द्धरणाटितकेन(भ) । न खलु कसिदिह प्रच्छन्नो वा मत्तो वा

(छ) अवतरतीति । सकलजननभाजां सर्वेषां प्राणिनां कल्पितः
विहितः अन्तः नाशः येन तादृशे कृतान्ते यमे प्रचण्डं तीक्ष्णं ब्रह्म-
इण्डं विधाय स्तब्धीत्वा यस्य रावणस्य समरशिरसि रणायमे अवतरति
वति लुलापः महिषः धुताङ्गः कम्पितकसेवरः तथा सुरैः दलितया
धरित्वा पृथिव्या तद्वज्रसैत्यर्घः चित्रः धूसरः कायः शरीरं यस्य तथा-
भूतः सन् भङ्गं प्राप पलायाञ्चक्रे इत्यर्थः स दशाननः सर्वेषासुपरीति
पूर्वेषाम्भवः । मास्तिनीवृत्तम् ।

(ज) दिवानिशमिति । दिवानिशम् अहोरात्रं प्रचण्डैः महा-
वीरैः रामानुचरैः वानरेन्द्रैरिति यावत् जितस्य निहतस्य राक्षस-
मण्डलस्य निशाचरसमूहस्य निधनप्रपञ्चं विनाशविस्तारं निबध्नतः सि-
न्धतः मे मम करः खेदेन परिश्रमेण जडा अवशाः अङ्गुल्याः यस्य
तेषाभूतः सन् स्थितः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(भ) निबन्धोद्धरणाटितकेन निबन्धेभ्यः व्यवहारपुस्तकेभ्यः वड-

यो मन्त्रं निर्भेदयेत् साक्षात्करणाय तत् प्रतिवाचय ।

पुरुषो वाचयति ।

अतिक्रान्ते कृते काले प्राप्ते त्वेतादिवत्सरे ।

कृष्णकार्तिकपक्षाद्यदिवसोदययोगिनि ॥ ६ ॥ (अ)

रामैकरतसुग्रीवप्लवङ्गमवलैर्बलात् ।

लङ्काऽलङ्कारतां विभ्रत्युपरुद्धां महोदधेः ॥ ७ ॥ (ट)

धूम्राक्षं क्रोधधूम्राक्षमकम्पनमकम्पनम् ।

हतवानञ्जनीजम्भा भिन्नाञ्जनसमप्रभम् ॥ ८ ॥ (ठ)

प्रहस्तो दीर्घहस्तेन नीलेनाशु निमीलितः ।

द्वितीयेऽङ्गि द्विधा चक्रे कुम्भकर्णं रघूदधः ॥ ९ ॥ (ड)

वरणं यहिष्करणं तदेव नाटितकम् अभिनयस्तेन । प्रच्छन्नः गूढ-
रूपेण स्थितः । मत्तः मद्यपानेन विकृतमतिरित्यर्थः । निर्भेदयेत्
प्रकाशयेत् ।

(अ) अतिक्रान्ते इति । कृते सत्ये काले सुगे इति यावत् अति-
क्रान्ते गते सति, कृष्णकार्तिकपक्षस्य कार्तिककृष्णपक्षस्य इत्यर्थः
आद्यदिवसे प्रथमदिने प्रतिपदीत्यर्थः यः उदयः तद्व्योगिनि मेतावा
द्वितीययुगस्य इत्यर्थः आदिवत्सरे प्रथमवर्षे ।

(ट) रामे एकरतः आत्मासक्तः यः सुग्रीवः तस्य प्लवङ्गमवलैः वान-
रानीकैः अलङ्कारतां विभ्रती धारयन्ती जगदलङ्कारभूतेत्यर्थः लङ्का
आमहोदधेः महासमुद्रपर्यन्तम् उपरुद्धा अवरुद्धा ।

(ठ) तत्र अञ्जनीजम्भा अञ्जनासुतः हनुमान् क्रोधेन धूम्रं अ-
क्षिणी यस्य तादृशं धूम्राक्षं नाम राक्षसं तथा भिन्नाञ्जनेन मर्दित-
कञ्जलेन समा प्रभा यस्य तद्रूपम् अतिकृष्णवर्णमित्यर्थः न कम्पते इति
अकम्पनं नाम राक्षसञ्च हतवान् ।

(ड) दीर्घहस्तेन महाभुजेन नीलेन वामरसेनापतिना प्रहृष्टः

नरान्तकस्यान्तकोऽभूदङ्गदो रुचिराङ्गदः ।

नीतो देवान्तकस्यान्तं त्रिशिरासं हनूमता ॥ १० ॥ (ठ)

ऋषभेण महापार्श्वः पार्श्वपीडनतो हतः ।

चक्रेऽतिकायं निष्कायं तृतीयेऽङ्गि च लक्ष्मणः ॥ ११ ॥ (च)

कुम्भकर्षोद्भवो कुम्भनिकुम्भो दम्भपण्डितो ।

हरिराजं हनूमदभ्यां चक्राते यमसेवको ॥ १२ ॥ (त)

मकराद्यं सरोजाद्यः खरपुत्रं खरान्तकः ।

रामो गुणदुमारामो निजघान घनौजसम् ॥ १३ ॥ (घ)

मेघनादं महानादं सायकैर्हतनायकैः ।

लक्ष्मणः सिंहलक्ष्मणं बबाध प्रियवान्धवः ॥ १४ ॥ (द)

आयु भीष्मं निनीलितः निहतः । द्वितीयेऽङ्गि दिवसे रघूदहः रामः
कुम्भकर्षं द्विधा चक्रे चिच्छेद ।

(ठ) रुचिरौ अङ्गदौ यस्य तादृशः अङ्गदः नरान्तकस्य अन्तकः
नायकः अभूत् । हनूमता च देवान्तकः त्रिशिरासं अन्तं नाशं नीतः
प्रापितः ।

(च) ऋषभेण वानरसेनाभ्यां महापार्श्वः पार्श्वपीडनतः पार्श्वयोः
पीडनान् महारादित्यर्थः हतः नाशितः । लक्ष्मणः तृतीयेऽङ्गि दिवसे
अतिकायं निष्कायं चक्रे हतवानित्यर्थः ।

(त) हरिराजं हनूमद्भ्यां सुपीनेण हनूमता च इत्यर्थः कुम्भ-
कर्षोद्भवो कुम्भकर्षसुतो दम्भपण्डितो अतिदाम्भिको कुम्भनिकुम्भो
यमसेवको चक्राते यमासवं प्रेषितौ इत्यर्थः ।

(घ) सरोजाद्यः पद्मलोचनः गुणदुमायां गुणरूपायां दद्याद्याम्
आरामः उपवनभूतः सर्वगुणाकर इत्यर्थः खरान्तकः खरराजसङ्ग्रहणः
रामः घनौजसं महाबलं खरस्य पुत्रं मकराद्यं निजघान हतवान् ।

(द) प्रिया वान्धवा यस्य तद्योक्तः लक्ष्मणः हता नायकाः प्रधान-

महोदरो विरूपाक्षो विरूपाक्षो महोदरः ।

चतुरेण चतुर्थेऽङ्गि सुग्रीवेण रणे हतौ ॥ १५ ॥ (ध)

संग्रामे वीरसंग्रामे राजितः समराजितः ।

चक्रे रणमहाचक्रं मार्गशैर्मर्ममार्गणैः ॥ १६ ॥ (न)

दशकण्ठो धृतोत्कण्ठो राघवादस्त्रलाघवात् ।

पञ्चमेऽहनि पञ्चत्वं प्रयासेन प्रयास्यति ॥ १७ ॥ (प)

युगसकम्प्रति । चित्तयुगः । तदपरिहीणकालं (फ) भग-
वन्तमुपतिष्ठ येन पुरन्दरादेशमनुतिष्ठति स्वामी ।

इति निष्क्रान्तौ विष्कम्भकः ।

ततः प्रविशतः पुरन्दरदशरथौ चारुमिथुनं च ।

वीरा यैः तादृशे सायकैः शरैः महानाहं सिंहवत्प्राचं सिंहविक्रम-
मिति भावः मेघनाहं वधाध इतवान् ।

(ध) रणे चतुरेण रणपण्डितेन सुग्रीवेण चतुर्थेऽङ्गि द्विवसे-
नहत् उदरं यस्य तादृशः महोदरः विरूपे विकटे अचिन्तो यस्य
तादृशः विरूपाक्षश्च हतौ ।

(न) समरेषु संग्रामेषु अजित राजितः वानरसेनापतिः वीराणां
संग्रामः समूहो यत्र तादृशे संग्रामे मर्ममार्गणैः मर्मभेदिभिरित्यर्थः
मार्गणैः शरैः रणमहाचक्रं महान्तं रणमित्यर्थः चक्रे कृतवान् ।

(प) पञ्चमेऽहनि द्विवसे दशकण्ठः राघवः अस्त्रलाघवात् अ-
स्त्रेषु बहुहस्तात् राघवात् रामात् धृता उत्कण्ठा येन तादृशः सन्
प्रयासेन युद्धव्यापारेण पञ्चत्वं प्रयास्यति प्राप्स्यति ।

(फ) अपरिहीयेति । अपरिहीयः कालो यस्य तत् यथा तथा
यथाकालमित्यर्थः भगवन्तम् अन्तकम् उपतिष्ठ सेवक प्रभोरन्तिकमुप-
गच्छेत्यर्थः ।

चारणः । आर्य मातले ! सकलदानवेश्वरपुराक्रमणं (ब)
 सौत्रामणं अतिदृक्कुतूहलोत्तानितलोकलोचनपद्माणमै-
 रावणलक्ष्माणं गगनाङ्गसञ्चरणवेगतरलितमाणिक्यं
 किङ्किणीनिनदनिःस्यन्दनं स्यन्दनमितःकुरु । अयमसाव-
 तिसुरासुरसङ्गरनिवेशो रामरावणयोः समरसंरम्भोद्देशः ।
 सर्वे रथवेगं नाटयन्ति ।

इत्यरचः । भगवन् (भ) गीर्वाणनाथ ! इतः प्रसादं
 विधाय निधीयन्तां दृष्टयः ।

अयमनुकृतवस्त्रीफुल्लतापिञ्जगुच्छो
 रणभुवमवतीर्णः कार्मुकी रामभद्रः ।

(ब) सकलेति । सकलानां दानवेश्वराणां पुराणि नगराणि
 आक्रमन्ते अनेनेति तद्योक्तं सुत्रामा गोत्रभिद् वज्री वासवो दत्तहा
 दप्रेत्यमरः । तस्य इदं सौत्रामणम् ऐन्द्रमित्यर्थः । अतिदृक्कुतूह-
 लेन अत्युत्तमदर्शनकौतुकेन उत्तानितानि उत्क्षेपितानि लोकलोच-
 नानां पद्माणि सोमानि येन तादृशम् । ऐरावतलक्ष्माणम् ऐरावत-
 विभ्रम् । गगनाङ्गेषु अन्तरीक्षप्रदेशेषु यत् सञ्चरणं तस्य वेगेन
 रयेण तरलितानि चञ्चितानि माणिक्यानि स्फाङ्गन्यस्ता रत्नविशेषाः
 यस्य तादृशम् । किङ्किणीनां कुङ्कुमचिह्नकानां निनदाः ध्वनयः निःस्य-
 न्दन्ते निःसरन्ति यस्मात् तथाभूतं स्यन्दनं रथम् इतः अस्मिन् प्रदेशे
 कुरु स्थापयेति यावत् । अतोति सुरासुराणां देवासुराणां सङ्गरनि-
 वेशं संधामोद्देशमतिक्रान्त इति तद्योक्तः देवासुरसंधामोत्थातिशा-
 दीत्यर्थः समरसंरम्भस्य युद्धव्यापारस्य उद्देशः स्थानम् ।

(भ) गीर्वाणनाथ ! देवराज ! प्रसादम् अनुपहं विधाय कृत्वा ।

अयमपि दशकण्डः कुण्ठिताभोदशोभः

परिकलयति बाणं भ्रान्तकोदण्डदण्डः ॥ १८ ॥ (म)

कर्णं दत्त्वा आकाशे । किमाह रभसोस्त्रासितहृदया-

मोदमुद्रो (य) रामभद्रः ।

भो लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते

कोऽयं ते मतिविभ्रमः स्मर नयं नाद्यापि किञ्चिद्व्रतम् ।

नैवं चेत् खरदूषणत्रिशिरसां कण्ठासृजा पङ्क्तिः

पत्नी नैष सहिष्यते मम धनुर्ज्याबन्धवन्धूकृतः ॥ १९ ॥ (र)

(म) अयमिति । अनुकृतः वज्रया खतया सह फुल्लः विकसितः
तापिच्छगुच्छः तमालकुसुमस्तवकः येन तादृशः कार्मुकी घनुष्माणिः
अयं रामभद्रः । कुण्ठिता सङ्कोचिता तिरस्कृता इति यावत् अभो-
दस्य जलधरस्य शोभा येन तादृशः अयं दशकण्डः रावणः भ्रान्तः
आस्फालितः कोदण्डदण्डः धनुर्यष्टिर्येन तद्याभूतः सन् बाणं परि-
कलयति मृह्णाति वा योजयति । मालिनी व्रतम् ।

(य) रभसेति । रभसेन वेगेन उस्त्रासिता विकासिता आमोदमुद्रा
हर्षावेशः यस्य तादृशः ।

(र) भो इति । भो लङ्केश्वर ! जनकजा जानकी दीयतां प्रत्य-
र्थां मद्यमिति शेषः रामः स्वयं याचात् याचते प्रार्थयते । ते तव अयं
कः मतिविभ्रमः बुद्धिविपर्यासः ? नयं नीतिं स्मर अद्यापि किञ्चित्
मोहादिकं न गतं न नष्टम् ? । चेत् यदि एवं न करोमीति शेषः
तदा खरदूषणत्रिशिरसां जनस्थानवासिनां राजसानां कण्ठासृजा
कण्ठशोचितेन पङ्क्तिः सिद्धा इति यावत् धनुषः अद्या मौष्यां बन्धेन
प्रबधपाशेनेति भावः वन्धूकृतः मित्रीकृतः एवः मम पत्नी खरः न
सहिष्यते त्वामिति शेषः । गार्ह्वविष्नीकृतं व्रतम् ।

पुरन्दरः । सखे(स)भूकाक्षप ! कतिहायनः पुनरयं वक्षो
रामभद्रो येनेदृशान्यतिपरिचितप्रवेयानि च वक्षसि वक्तुं
शिक्षितः ।

दशरथः । कविगवम् । देव ! भवदनुग्रहस्यैव प्रभावः स
सुखयस्मान्तामचेरनुभाषी (व) यदयो ब्रुवति । आकाशे कश्च
इत्या । किमाह राक्षसराजः ? (श) रे रे राम दोर्दण्डचरि-
त्वाद्भूतराम ! त्वत्पूर्वपुरुषस्यापि प्रहरणैर्नैव सोढमासीत्
तथाहि । स मया ।

भृङ्गः स्वाम्ने रमेवैव मदसम्पटचेष्टितः ।

अमरन्धो वरेस्त्वमीषपेटी चिपिटीकृतः ॥२०॥ (घ)

किञ्च रे अनरक्षकुलकुमार ।

(व) भूकाक्षप । प्रविशीन्द्रः ! कतिहायनः कतिवर्षीयः !
अतिपरिचितेन अतिदृष्टेन प्रवेयानि वाच्यानि ।

(व) अवस्मान्तामचेः सोदरत्वविशेषस्य अनुभावः प्रभावः, अवः
सोदधातुः इवति नञति ।

(श) रे रे इति । अगन्नास्त्रकमव्यवहयं दोर्दण्डचरिणा वाक्क-
दण्डवीर्येण ब्रूता रामा कान्ता वस्य तादृश राम । तव पूर्वपुरुषस्य
अनरक्षस्यापि प्रहरणैः अस्त्रैः नैव सोढं सोढुं न शक्त आसीत् अद्विज-
नस्तव पूर्वपुरुषेणापि न सोढुं शक्तः आसीदित्यर्थः ।

(घ) भृङ्ग इति । महेषु दानवारिषु सम्पटे चावसं चेष्टितं यस्य
तादृशः मदमन्त्रबुद्ध इत्यर्थः भृङ्गः अमरः स्वाम्नेरमेव नखेन्द्रेणैव
वरेण्या येनः श्रीर्नस्य तादृशः महायशस्वितासीत्यर्थः अनरक्षः अपेक्षा
अपेक्षायातेन चिपिटीकृतः पिपित इत्यर्थः ।

चक्रे चक्रं सुरारेर्मयि कुपितवधूकुक्षसचेपलीला-
मस्त्रिभं से विभिन्नस्तुति विस्मयताकाण्डवत् काण्डदण्डः ।
वक्षस्यूर्जस्त्रि वक्षं गतमिह च तुलां स्त्री प्रहारप्रहारै-
र्यत् सत्यं पत्निचक्षो मम वपुषि घने मन्मथास्त्रीभवन्ति ॥ २१ ॥ (स)

पुरन्दरः । विचिन्त । अहो ! महदन्तरं रामरावणयो-
र्वचनचातुर्यं प्रति यदा मतिः (ह) परिचमन्ती पुरुषमुदात्त-
यति न वयः ।

चारुचः । कर्षं दत्त्वा आकाशे । किमाह रामभद्रः ? ।
तर्हि सद्गतामयमनङ्गवाचोपमानो वाचः (च) ।

(स) चक्रे इति सुरारेः नारायणस्य चक्रं सुरार्धनं मयि कुपि-
ताया वध्वाः कुक्षसचेपस्य कुक्षस्य कर्षभूपचविशेषस्य वः चेपः
प्रहारः स एव लीला विस्मयः स्त्रामिनं प्रतीति भावः । तां
चक्रे हतवत् । कुपितकामिनी कुक्षसप्रहार इव सुरार्धनप्रहारो
मयि जात इति भावः । काण्डस्य यमस्य दण्डः अस्त्रिभं वंसे स्त्रस्य
विस्मयताकाण्डवत् मन्मथासदण्ड इव तद्विति विभिन्नः स्त्रिभतः
पूर्यित इत्यर्थः । अर्जस्त्रि अतितेजस्ववं वक्षं कुक्षिभम् इह वक्षसि
स्त्रीप्रहारप्रहारैः स्त्रीणां प्रहारप्रहारैः तुलां सादृश्यं गतं प्राप्तम् ।
ते तव पत्निचः शराः घने निविष्टे अतिकठिने इत्यर्थः मम वपुषि
शरीरे मन्मथास्त्रीभवन्ति कामास्त्रभूतानि कुमुमानि भवन्ति इति यत्
तत् सत्यम् । सग्वराहसम् ।

(ह) परिचमन्ती परिपाकं गच्छन्ती । उदात्तमति महान्
करोति ।

(च) अनङ्गेति । अनङ्गस्य कामस्य वः वाचः कौतुभं इति भावः
स उपमानं यस्य तयाविधः ।

५८ • वासरामायणम् ।

चारणी । वरुणं प्रथमम् । भगवं पुरन्दर ! निवेसीषन्
(क) विसृष्टकन्दोदकाणामनोहरा इदोद्दो अस्त्रिविष्टोहा ।
जदो पदमं कोदण्डमण्डलादो पलत्रकेतदण्डपमाणो बाणो
पञ्चा कोसलपरिदण्डण्डस्य वज्रणादो वाणी शिगदा
भगवं इदानीवसह ! अस्त्रदुपुष्वं अदिठ् ठपुष्वं च रामच-
न्द्रपरिदं जं दाणिं दसाणस्य मन्दोदरीचटुलसुं वनविलु-
प्ततिलकवन्धे णिडोलवट्टे जयध्वजदण्डतणमुवणीदो
बाणो (१) ।

चारणः । सुगेहिनि ! सुदृष्टिरसि ।

यस्मिन्नम्बकमम्बिकापतिरसौ देवस्तृतीयं वह-

त्याद्यं यत्र च रोचनाम्बुतिलकं न्यस्यन्ति पृथ्वीभुजः ।

(१) भगवन्-पुरन्दर ! निवेष्ट्यन्तां विशदकमलकाननमनोहरा इत-
दुतोऽस्त्रिविष्टोपाः । यतः प्रथमं कोदण्डमण्डलात् प्रत्येकेतुदण्डप-
माणो बाणः पश्चात् कोशजनरेन्द्रनन्दनस्य वदनाद्वाणो निर्गता ।
भगवच्चिन्द्राणीवसह ! अस्तुतपूर्वमदृष्टपूर्वं च रामचन्द्रवरितं यदिदानीं
दशाननस्य मन्दोदरीचटुलसुम्बनविलुप्ततिलकवन्धे ललाटपट्टे जयध्वज-
दण्डत्वमुपनीतो बाणः ।

(क) विशदानि विकसितानि यानि कमलवनानि तद्वत् मनो-
हराः । कोदण्डमण्डलात् धनुर्मण्डलात् प्रत्येके कल्पान्ते उदितः यः
केतुदण्डः दण्डाकतिरुत्पातविशेषः तत्प्रमाणः तद्रूप इत्यर्थः । कोशज-
नरेन्द्रनन्दनस्य रामस्य । मन्दोदरीति मन्दोदर्याचटुलसुम्बनेन वा-
नेन सुम्बनेन विलुप्तः तिरोहितः तिलकवन्धः तिलकन्यासः यस्मात्
ज्ञातः । जयध्वजदण्डत्वं जयपताकायद्वित्तं उपनीतः प्रापितः ।

क्रोधे द्राक् भ्रुकुटीपुटेन घटते यच्च त्रिभङ्गात्मना
तत्रैव त्रिदिवद्गुहः प्रथमतो रामेण वाणोऽर्पितः । २२ । (ख)

चारणी । सविषादम् । हृदि ! हृदि ! हृदासदंसकन्धरेण
वि निभरदलदिंदीवरवणाहिरामस्य रामस्य(ग) गिरिसि-
लाविसालं वच्छत्यलमुद्दिसिन्न कञ्चतदाढाजरठो सरो
सन्धिदो (२) ।

दशरथः । कः कोऽत्र भोः । धनुर्धनुः(घ) पुरन्दरप्रसादीकृत-
भस्त्रिभावे सति दशरथे कथमिव रावणो रामभद्रं प्रहरतु ।

(२) हा धिक् ! हा धिक् ! इताश्चदशकन्धरेणापि निभरदलदि-
न्दीवरवनाभिरामस्य रामस्य गिरिशिलाविशालं वच्छत्यलमुद्दिस्य कता-
नदंङ्गाजरठः शरः संहितः

(ख) यस्मिन्निति । असौ देवः अस्मिन्नापतिः त्रिषोचन इत्यर्थः
यस्मिन् ललाटपट्टे इति भावः । तृतीयं अम्बकं मेतुं वहति धत्ते, यत्न
च पृथ्वीभुजः राजानः आद्यां प्रथमं सर्वकार्यात् प्रागितिशेषः रोचना-
म्बुतिलकं गोरोचनाजलतिलकं न्यस्यन्ति दधति, यच्च क्रोधे सति द्राक्
भ्रुकुटिति त्रिभङ्गात्मना त्रिभङ्गरूपेण घटते भ्रुकुट्या त्रिभङ्गं भवतीति
भावः । रामेण त्रिदिवद्गुहः स्वर्गशत्रोः रावणस्य तत्रैव ललाटपट्टे
इति शेषः प्रथमतः अयतः वाणः शरः अर्पितः योजितः निश्चितः
इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ।

(ग) निर्भरेति । निर्भरं सम्यक् यथा तथा इत्यर्थे विकसत्
अदिन्दीवरवचं नीलोत्पलसमूहः तद्वत् अभिरामः सुन्दरस्य गिरि-
शिलाविशालं पर्वतशिलाविस्तारम् । कतान्तस्य वनस्य वा इत्या इत्यः
तद्वत् जरठः कठिनः ।

(घ) पुरन्दरेति पुरन्दरेण देवराजेन प्रसादीकृतः सस्त्रिभावः
सस्त्रं यस्य तादृशे देवराजसङ्हाये इति भावः सति वर्तमाने ।

पुरन्दरः । सखे दशरथ । इन्द्रयुधमिदं तदनुचितं(ङ) चक्ष-
भर्मस्य दिव्यभावस्य च यदइन्द्रवृत्तिरपि यस्मिन् गृह्णाति ।

दशरथः । तत् कथयतु वन्द्यः(च) किमत्र साम्प्रतम् ।

पुरन्दरः । यदत्र साम्प्रतमसाम्प्रतं वा राघवधुरन्धरो
रामदेव एव तद्देह ।

भारथः ।

यन्मैथिलीमदनतल्पतलं यदाप्त-

मारीचरत्नसुगचर्मं शिलाघनं च ।

रामस्य वक्षसि चिरोष्णितहारदाम्नि

तस्मिन्नयं दशमुखेन शरो निखातः ॥ २३ ॥(छ)

दशरथः । कथं रावण ! निपुणोऽसि यदेकेन बाणेन
हृदये हयं ताडितं रामो दशरथस्य ।

भारथः ।

मन्दोदरीस्तनविसूत्रितकुङ्कुमं य-

थाहजघातकणचूर्णविकीर्णहारम् ।

(ङ) चक्षभर्मस्य क्षत्रियाचारस्य दिव्यभावस्य देवत्वप्राप्ततायाश्च ।
इन्द्रवृत्तिः यो इन्द्रवृत्तिर्न भवति स इत्यर्थः इन्द्रयुद्धं सम्बोधयेत् यस्मिन्-
महानियमः न तु कस्यापि तत्र साहाय्यकरत्वावकाश इति भावः ।

(च) वन्द्यः पूज्यः । साम्प्रतं युक्तम् ।

(छ) यदिति । यत् वक्षः मैथिल्याः सीतायाः मदनतल्पतलं काम-
प्रयास्थानम् । यत् प्राप्तं धृतं मारीचस्य रत्नसुगस्य चर्म वेन तथोक्तं
शिलाघनं पाषाणवत् कठिनम्, दशमुखेन रावणेन रामस्य चिरेण
चोष्णितं त्वक्त्वं हारदाम हारभूषणं वेन ताडये तस्मिन् वक्षसि अयं
शरः निखातः निक्षिप्तः । वसन्तत्रिषदं वृत्तम् ।

लङ्घ्ये श्वरस्य हृदि तत्र भवद्भुवाऽपि

मारौचरत्नपिहितो निहितः पृष्ठकः ॥ २४ ॥ (ज)

चारण्यो । सचमत्कारम् । (झ) आकर्षणाकटिदकोदण्डमण्डलनि-
गलंतसरधोरणीणीरंधणिरुध्धभुश्रणकंदरो सुहु, क्लु राम-
रावणाणं निभरो समरसंरम्भो अहह ! का वि लखखचजेठ्
ठस्य दसरहणंदणस्त धाणुकदा जेण अदिकमिअ रहवर-
केउदण्डं सरच्छडा पअटंति (३) ।

पुरन्दरः । सखे महोमहाराज ! अमुना (ञ) रामशरविद्यावै-
शारद्येन देवं निपुरान्तकरं शङ्करमनुस्मारितोऽस्मि ।

(३) आकर्षणाकटिदकोदण्डमण्डलनिर्गलच्छरधोरणीनीरन्ध्रनिरुध्धभु-
वमकन्दरः सुहु, क्लु रामरावणयोर्निर्भरः समरसंरम्भः । अहह !
कापि लक्ष्मणज्येष्ठस्य दशरथमन्दनस्य धातुष्कता येनातिक्रम्य रघवर-
केतुदण्डं शरच्छटाः प्रवर्तन्ते ।

(ज) मन्दोदरीति । हे राजन् ! भवद्भुवा तथात्मजेनापि
रामेण यत् मन्दोदर्याः स्नानयोः विस्तृतं विस्तृतं कुङ्कुमं मेन तथा-
भूतं यच्च वज्रघातस्य कुलिशप्रहारस्य कणचूर्णेन विकीर्णः विरचितः
हारो यस्मिन् तादृशं तत्र लङ्घ्ये श्वरस्य हृदि मारीचस्य रक्तेन पिहितः
मारौचवातीत्यर्थः पृष्ठकः शरः निहितः निक्षिप्तः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(झ) आकर्णेति । आकर्षणाकटं यत् कोदण्डमण्डलं धनुर्मण्डलं
तस्मात् निर्गच्छन्तीभिः शरधोरणीभिः वायुपरम्पराभिः नीरन्ध्रं वधा-
तया निरुद्धम् आच्छद्यं भुवनकन्दरं जगदभ्यन्तरं यस्मिन् तादृशः नि-
र्भरः निरतिशयः । धातुष्कता धनुःशक्त्येत्यर्थः । रघवरस्य रघुज्येष्ठस्य
पुष्पकस्येत्यर्थः केतुदण्डं ध्वजवद्विम् । शरच्छटाः वायुपरम्पराः ।

दशरथः । रावणावबोधनाटितत्वेन । कथं रामभद्रचरित-
प्रमोदयते भगवते महेन्द्रायापि कुप्यति दशास्यः । कथं
इत्या आकाशे । किमाह रावणः ? ।

कर्त्तुं युक्तः स तव समयः संयतं त्वां विमोक्तुं

यथा यस्मिन्नहमतिशुचा याचितो भर्त्तृभिचाम् ।

यदा क्षुद्रो जन इव कथं कथ्यतां राक्षसेन्द्रः

पाशौ यस्य आयगरक्षुधामौषधं चन्द्रहासः ॥२५॥ (ट)

अपिच रे(ठ) कपिललोमशवाहो अहल्याजार !

वाचान् स्यन्दनकेतुयष्टिसुहृदो रामस्य नामाङ्कितान्

हृष्टा वासव ! किं दृशां दशशती निःशस्यमुत्फुल्लति

सद्यस्तापसकामिनोऽस्य विमतेराजौ तु कृत्वा शिर-

स्त्वां कारागृहदत्तगाठनिगडं कर्त्ता प्रगे रावणः ॥ २६ ॥ (ड)

(अ) रामेति । रामस्य शरविद्यायां यत् वैशारद्यं वैचक्षण्यं तेन ।

(ट) कर्त्तुमिति । स समयः तव कर्त्तुं युक्तः अरणीय इत्यर्थः ।

यस्मिन् समये यथा तव पत्न्या अतिशुचा अतिशोकार्त्तवा संयतं
कारानिदम् त्वां विमोक्तुम् अहं भर्त्तृभिचां याचितः । यदा अपवा
क्षुद्रो जनइव राक्षसेन्द्रः रावणः कथं कथ्यताम् सौकेरिति शेषः क्षुद्रं
जनम् आत्महन्तादिर्न यथा लोकाः कथयन्ति तथा रावणं मा कथयन्तु
इति भावः । यस्य रावणस्य पाशौ आवनरक्षुषां गर्वविषसेविनां गर्वि-
ज्ञानामित्यर्थः औषधं दमन इति भावः चन्द्रहासः तदास्यः अक्षिः
विद्यते इति शेषः ।

(ठ) कपिलौ पिङ्गलौ लोमशौ बाह्व वस्य तत्रोक्तः तत् सम्बुद्धौ,
अहल्यायाः गोतमपत्न्या जारः उपपत्तिः तत्सम्बुद्धौ जाररूपपत्तिः
समावित्तमरः ।

(ड) वाचानिति । रे वासव ! इन्द्र ! रामस्य नामाङ्कितान् स्यन्द-

दशरथः । भूय आकाशे कर्णं दत्त्वा । किमाह वत्सो मे रामभद्रः ?
 अहो ! (ठ) वालिबालवयस्य पौलस्त्य ! भवाद्दृष्टेभ्यो वीर-
 वरपरिभाषाः प्रवर्त्तन्ते तत् किमिदं नाम यदन्धः प्रति-
 पक्षोऽन्यस्मै कुप्यते तदेहि मामेव योधय । यद्दुर्म्माङ्गमा-
 र्गणाद् दाशरथिना क्षत्रियेण भवान् विनेय एव । विचिन्त्य ।
 किमाह रावणः ? रेरे भानुषीपुत्र अयमसावक्षत्रियो रावणः
 स भवान् क्षत्रियो रामः तद् दृश्यतां कतरो विनेयः
 कतरो विनेतेति । किमाह रामभद्रः ? हंहो भ्रमानुषी-
 पुत्र ! अयमसौ क्षत्रियो रामः स भवानक्षत्रियो रावणस्त-
 द्दृश्यतां कतरो विनेयः कतरो विनेतेति ।

न केतयदिसुहृदः रथध्वजदण्डनिपातिन इत्यर्थः बाणान् शरान् दृष्ट्वा
 तत्र दृष्ट्वा दशशती सहस्रं मयनानीत्यर्थः निःशल्यम् उद्धृतद्वयशल्य-
 मिति भावः यथा तथा किं कथम् उत्फुल्लति विकसति आनन्देनेति
 भावः । रावणः आजौ युद्धे अस्य विमतेः दुर्बुद्धेः तापसश्चासौ कामी
 चेति तथोक्तस्य तपश्चरणेऽपि स्यासक्तेरिति भावः रामस्य सद्यः सहसा
 शिरः कृत्वा क्षित्वा प्रगे प्रातःकाले त्वत् कारागृहे दत्तं गाढं कठिनं
 दुर्भेद्यमिति यायत् निगडं यस्य तादृशं कर्त्ता करिष्यति । शार्दूलवि-
 क्रोडितं वृत्तम् ।

(ठ) वालीति । बालिनो वानरराजस्य बालवयस्य ! क्षुद्रमित्त्र !
 वा शैशवमित्त्र ! शैशवे स्थितो वाली त्वां सम्यायां लाङ्गूलेनाकष्य
 रुप्रसु सागरेषु जलं पाययामासेति प्रसिद्धिरिति सोऽप्युक्तनोक्तिः ।
 यद्वा वालिनः बालानां सोमनां वयस्यः तत्सम्बुद्धौ वाली त्वां स्वगात्र-
 लोमान्मर्गतं कृत्वा सम्यासुपासासुक्ते इति च प्रसिद्धिरिति बोध्यम् ।
 भवाद्दृष्टेभ्यः सहस्रैः इति भावः वीरवराणां वीरश्रेष्ठाणां परिभाषाः

पसरं विसृष्टापन्नप्रवचनविवदवित्यारा चिठ्ठुरचिह्नावि-
दगंधव्यवगा पप्रुविध्वंसिदसिध्वसंघा गप्रयंगयुत्तासिद-
सउत्तसंतावा कहिं दाधिं उच इमाचं च पसरिदा
सरसंघात्रा ।(४)

(४) सुरपरमेश्वर ! भोमचं वर्त्तते बतो निविडपाठितपताकापटा-
विधुरितवन्धुरधुरावन्धास्तुचयतः चविह्विताचदव्हासाउनभक्तिमकु-
रितप्रयहपरिपहा निवृत्तीतनमनप्रवचनप्रवह्ममया उहामदक्षितदीर्घ-
भूवरप्रवरा अनयोदसमानाः परिस्फुरन्ति दीर्घप्रमाणा वाचाः ।
अपिच परिस्त्वक्षितवचपक्षा मन्मचारवसङ्गरवा मन्मरिननिरवद्यविद्या-
धरविहारा रभसीन्धूक्षितसुरप्रसरा विपक्षपक्षनप्रपक्षविवरविसरा
निधुरनिष्ठापितगन्धर्ववर्गाः प्रकटविध्वंसितविह्वसङ्गाः नगनाङ्गचोत्-
त्ताक्षितवज्जलसमानाः केशानी पुनरेतयोर्मे प्रसृताः सरसङ्गाताः ।

मेति । उहामम् उच्छृङ्खलं वचा तवा इक्षिताः चविह्विताः दीर्घा
नहान्तः भूवरप्रवराः बुगन्धर्ववेष्टा वैः तवाभूताः अनयोः रामरावचयोः
असमाना विह्वमाः परिस्फुरन्ति प्रवर्त्तन्ते दीर्घप्रमाणाः उहान्तः
वाचाः वराः । परिस्त्वक्षितेति । परिस्त्वक्षिताः इतस्ततः पतिताः वचा-
यां देवयोनिविशेषायां पक्षाः नचाः वेभ्यः तादृशाः । मन्मेति । मन्म-
रहितं चारवाणां देवयोनिभेदानां सङ्गरवम् अन्तरीक्षे विषरचं वै ।
तवाविधाः । मन्मरितेति मन्मरिता मन्दीकृताः निरवद्याः सुन्दराः
विद्याधरायां विहाराः नननविह्वरचानि वैः तयोक्ताः । रभसेति
रभसेन वेगेन उच्छृङ्खिताः निराकृताः सुराणां देवानां प्रवराः नतवः
वैः तवावृषाः । विपक्षेति विपक्षैः भीतैः पक्षगैः भुवङ्गैः प्रपक्षैः

चारणः । विज्ञेय । कश्चममर्षेण(च)दयिताभ्यां रामराव-
आभ्यां परस्परं प्रत्युपक्रान्तमिषुवर्षाद्वैतम् ।

चारणी । वयम्भुनम् । सुरपरमिस्वर ! भीषणं वदति । तदो
(त)निविडपाडिदपडापावडा विधुरिदबंधुरधुराबंधा तस्-
खण्डो खंडिदखण्डं ताडयभंगिभंगुरिदप्यमहपरिम-
हा विमिहीदममवयवचक्रचक्रमया उदासुहसिददौहृ-
वरपवरा इमां च सप्तमाणा परिप्लुरंति दौहप्यमाणा
वावा । अविद्य पडिस्खसि दजकपक्ता भक्तचारणसंचरणा
मंघरिदचिरवज्जविज्जाहर विहारा रभसुंमूलिदसुरासुर-

निवृत्ताः प्रवर्त्तन्ते प्रवर्त्तन्ति नहान्तो यूयं वाह्यं वीरजनकर्त्तव्यसुप-
दिश्य तज्जैवान्ते वनाचरन्ति, अतः तु इन्द्रोऽस्योरेव परस्परं
प्रति क्रोधः सञ्चितः नात्यं प्रतीति भावः । उन्मार्गणात् कुपयप्रवर्त्त-
नादित्यर्थः । दायरणिना दायरजन्मनेन । विनेयः शिष्यणीय एव ।

विनेता शिष्यविता ।

(च) अमर्षेण क्रोधेन । उपक्रान्तम् आरब्धम् इषुवर्षाद्वैतम्
अद्वितीयवाचद्विदित्यर्थः ।

(त) निविडोति निविडं इदं यथा तथा पाटिताः कर्त्तिताः
पताकापटा ध्वजपटाः यैः तवामूताः । विधुरितेति विधुरितः खण्डितः
वज्रुरः उद्धतः आनतश्च धुरावाः रथापमानस्य वज्रः वज्रनं यैः
तयोक्ताः । खण्डितेति खण्डिताः अक्षदण्डाः रथावयववदिविभेदा
यैः तवाविधाः । ताडनेति ताडनस्य प्रहारस्य भङ्गा वैचित्त्येच
भङ्गुरिताः क्षयिताः विभ्रंयिता इत्यर्थः । प्रपङ्गाणां रङ्गीनां परि-
प्लवा यैः तवाकृपाः । निम्बहीतेति निम्बहीतं निवारितं नमनप्रवचं
प्रवाचोक्तुवानां चक्राणां रथाङ्गानां चक्रजन्यं यैः तयोक्ताः । उदा-

पसरं विसृष्टापश्यन्पश्यन्विविधवित्तारा चिठ्ठुरचिह्नावि-
दगंधव्यवगा पश्यन्विध्वंसिदसिध्वसंघा गन्धसंगसुतासिद-
सउन्तसंताया कहिं दापिं उच इमां च पसरिदा
सरसंघाया । (४)

(४) सुरपरमेश्वर ! भीषणं वर्तते बली निविडपाठितपताकापटा-
विधुरितवन्धुरधुरावन्धास्तुच्यतः खड्गिताचद्वन्धाकाडनमङ्गिमकु-
रितप्रपङ्गपरिपङ्गा निष्ठहीतनमनप्रवचनप्रवङ्गमया उद्दामद्वितदीर्घ-
कूवरप्रवरा अमयोरसमानाः परिस्फुरन्ति दीर्घप्रमाणा वाचाः ।
अपिच परिस्फुलितवक्षपङ्गा मन्त्रचारसञ्चरणा मन्त्रिननिरवद्यविद्या-
धरविहारा रभसीन्धूषितसुरप्रसरा विषलपञ्चनप्रपङ्गविवरविसरा
निष्ठुरनिष्ठापितगन्धर्ववनीः प्रकटविध्वंसितविद्वसङ्गाः गनमाङ्गयोत्-
त्तावितवकुलसन्तानाः कौशानी पुनरेतयोर्न प्रकृताः सरसङ्गाताः ।

मेति । उद्दामम् उच्छृङ्खलं यथा तथा द्विताः खड्गिताः दीर्घा
महान्तः कूवरप्रवराः कुम्भरन्नेहा वैः तवामूताः अमयोः रामरावचयोः
असमाना निरूपमाः परिस्फुरन्ति प्रवर्तन्ते दीर्घप्रमाणाः वृहन्तः
वाचाः वराः । परिस्फुलितेति । परिस्फुलिताः इतस्ततः पतिताः वचा-
यां देवयोनिविशेषायां प्रचाः नचाः वेभः तादृशाः । मन्त्रेति । मन्त्र-
रहितं चारुणां देवयोनिभेदानां सञ्चरन्तम् अन्तरीक्षे विचरन्तं वै ।
तवाविद्याः । मन्त्ररितेति मन्त्ररिता मन्त्रीकृताः निरवद्याः सुन्दराः
विद्याधरायां विहाराः मन्त्रविहरणानि वैः तयोक्ताः । रभसेति
रभसेन योगेन उन्धूषिताः निराकृताः सुराणां देवानां प्रवराः नतवः
वैः तवाकृपाः । विषलेति विषलैः भीतैः पन्नैः भुजङ्गैः प्रपङ्गैः

वारणः । सम्प्रतिमास्य । अति हि सुदूरमन्तरं(घ)कार्मु-
ककर्मणि विरिञ्चिविरोचनकुलतिलकयोरनयोर्हस्तलाघ-
वस्य तथाहि ।

रघुपतिवदनेन्दौ कार्मुकैः पङ्क्तिः संस्थै-

र्दश विकिरति बाणान् यातुधानप्रधानः ।

दशभिरपि च काण्डैरेककोदण्डवाही

प्रहरति दशवक्त्रां राधवो रावणस्य ॥ २७ ॥ (द)

प्राप्तः आश्रित इत्यर्थः । विवरविस्तरः गर्भसमूहः वेभ्यः तथोक्ताः ।
निहुरेति । निहुरं निर्दयं यथा तथा निःशेषेण तापिताः मन्त्रवर्ग-
यैः तथाविधाः । प्रकटं सस्यं विध्वंसिताः स्यामात् च्या-
विताः सिद्धानां सङ्घाः समूहा यैः तथाभूताः । गगनेति । गगनाङ्ग-
ेषु उन्नासिताः शकुन्तानां पक्षिणां सन्तानाः निवहाः यैः तथोक्ताः ।
क कुल, प्रकृताः क्षिताः । शरसङ्घाताः शरश्रेणवः । एतयोः
रामरावणयोः ।

(घ) सुदूरम् अति महत् अन्तरं प्रभेदः । कार्मुककर्मणि धनुर्व्या-
पारे । विरिञ्चिः ब्रह्मा विरोचनः सूर्यः तयोः कुलतिलकयोः वंशभूष-
णयोः अमयोः रावणदाशरथ्योरित्यर्थः । इस्तलाघवस्य इस्तयोः क्षिप्र-
हारिता ।

(द) रघुपतीति । यातुधानप्रधानः राजसन्नेहः रावणः पङ्क्ति-
संस्थैः दश वाम इस्तद्वृत्तैरित्यर्थः । कार्मुकैः धनुर्भिः रघुपतेः रामस्य
वदनेन्दौ सुखशशिनि दशबाणान् विकिरति विक्षिपति । रावणः
रामः एककोदण्डवाही एकधनुर्धरः सन् दशभिः काण्डैः शरैः अपि
नैव अपिशब्दोऽत्र एवार्थकः । रावणस्य दशानां वक्त्राणां समाहारः
तां दशवक्त्रां दशमुखानीत्यर्थः । प्रहरति विध्वति । नाशिनीवृत्तम् ।

अपिच । सुरचक्रवर्तिन् ! इह हि कामिनामनुरागपरिग्रहो(ध)गुणलवलाभलोभेन दोषप्रमोषमावहति तथाहि । रामक्षिप्तान् प्रतोच्छत्ययमिह विशिखान् वक्षसा राक्षसेन्द्रः सीताहस्ताम्बुजाग्रापितमलयभवस्थासकाममथान्धः । सोल्लासं हारवल्लीकवचपरिचिते ते तु तस्मिन् विश्रन्तः स्वेदान्धःप्रारभन्ते पुलकमुपनयन्त्युद्धतिं चार्पयन्ति ॥२८॥(न)

आकाशे कर्णं दत्त्वा । किमाह (प) सविचिकित्साक्लोधं रामः ? न केवलममुना समवाणवर्षेण रावणप्रमार आर-

(ध) अनुरागस्य परिग्रहः ग्रहणम् अनुरागितेतिभावः । गुणलवस्य गुणलेशस्य स्वल्पस्याऽपि गुणस्येत्यर्थः । लोभे यः लोभः साक्षसा तेन दोषाणां प्रमोषम् अपहरणम् आवहति करोति कामिनः सदोषमपि वस्तु अनुरागभाजनस्पृष्टं वक्तुं मन्यन्ते इति भावः

(न) रामक्षिप्तानिति । इह संप्रामे अयं मन्मथान्धः कामान्धः राक्षसेन्द्रः वक्षसा रामेण क्षिप्तान् ग्रहितान् सीताया हस्त एव अम्बुजं पद्मं तस्य अप्येष अप्रितं न्यस्तं मलयभवं चन्दनमित्यर्थः स्यासकं चूर्णविशेषः येषु तान् विशिखान् शरान् प्रतोच्छति मृच्छति सीतातु- रागितया तत्प्रियवस्तूनामपि प्रियत्वात् सादरग्रहणमितिभावः । ते तु शराः हारवल्ली हारावली सा एव कवचं वर्म तेन परिचिते अभ्यक्ते हाराक्षकारे इत्यर्थः तस्मिन् वक्षसि सोल्लासं सानन्दं विश्रन्तः प्रविशन्तः सन्तः स्वेदान्धः स्वेदज्वलं प्रारभन्ते निःसारयन्ति पुलकम् लोमाञ्चम् उपनयन्ति जनयन्ति, उद्धतिम् औद्धत्यं सौभाग्यगर्वमित्यर्थः अर्पयन्ति ददति च । रामशराणां सीताहस्तातुक्षिप्तं गन्धचूर्णतया रावणहृदि तत्स्पर्शात् स्वेदरोमाञ्चौ सान्त्विकभावौ सौभाग्यगर्वश्च समुद्भूत इति भावः । स्रग्धरावृत्तम् ।

(प) सविचिकित्साक्लोधं विचिकित्सा संशयः विचिकित्सा तु संशयः

भ्यते अपितु एतस्य जानकीकरतलस्यर्शकेलिसम्भावनीयगा-
त्रेषु पत्रिषु रोमाञ्चकक्षुकं यावदामोच्यते तावत् विश्वामि-
त्रोपदिष्टमन्त्रैर्दिव्यास्त्रैरसुमायोधयामि ।

चारुणी । वचनत्कारम् । किं उच्य एदं (फ) ग्रामूलफ-
लिदम्फुलिंगजडिलजालावलीविलीणतुहियसरसिसारणी-
पूरिज्जमाणमंदादृषीचंदभाप्रापहुदिसदौसत्यमंघरिदवित्या-
रो सञ्जलकुलसेलचक्रवटो कुवेराधिष्ठिदं दिसमधिव-

इत्यमरः क्रोधश्च ताभ्यां सहितं यथा तथा । रावणप्रभारः रावण-
विनाशः । जानकीति जानक्याः करतलस्यर्श एव केचिः तेन सम्भाव-
नीयानि आदरणीयानि नास्तीति अवयवाः येषां तादृशेषु पत्रिषु वरेषु
रोमाञ्चकक्षुकं सत्त्वगुणोद्भवात् रोमाञ्चरूपमावरणं यावत् आमोच्यते
ध्रियते, तावत् विश्वामित्रेण उपदिष्टो मन्त्रो येषां तादृशैः दिव्यास्त्रैः
असुं रावणम् आयोधयामि ।

(फ) ग्रामूचेति । ग्रामूचात् फलिता प्रसृता स्फुटिष्णुः अग्नि-
कक्षैः त्रिषु स्फुटिष्णुऽग्निकक्ष इत्यमरः । जटिला व्याघ्रा वा व्याघ्रा-
वली पिशासमूहः तथा विषीना विषयं गता गणिता इत्यर्थः याः तुहि-
नसरणीसारण्यः तुषारमवरणरूपा नद्यः ताभिः पूर्वमाद्यानां
चन्द्राकिनीचन्द्रभागाप्रभतीनां नदीनां सार्वैः सङ्गैः मन्थरितः आर्शी-
कृतः विस्तरः आभोगः यस्य तथाभूतः सकलानां कुलशैलानां चक्रवर्ती
अधीश्वरः कुवेरेण अधिष्ठितां दिशम् उत्तरामितिभावः अधिवसन्
अधितिष्ठन् हिमवान् । सन्तपनेति सन्तपनेन सन्तापेन उत्तरखानां
गणितानां पिशाजतूनां शैलेवाह्य गन्धौषधिविशेषाणां निस्सन्दर्भ-
रेण दह्यमानैः वरुणैः पदैः बहुमन्थेन आक्रान्धितानाम् उन्मूलनं
करीन्द्राणां प्रवेशेन समुच्छ्वसताम् आलोक्षमानानां स्रोतसां सविधैः
श्लाघितेभ्यः प्रतिहतैभ्यः तटान्तेभ्यः निपततां प्रसरणां विस्तारात्

संतो हिमवंतो संतव गुत्तरलसिलाजदुणिसंदर्णज्जरद-
हिज्जंतचरणचंकमणकंदिअकरिन्दपवेससमूससंतसोत्तस-
लिलमदप्फालिदतडंतणिवतंडपत्थरं वित्यारप्यअट्टसहसंदो-
हभरिदगंभीरगुरुगुहाकुहरमज्झो चिंभी सिमिसिमाअ-
तसंततसिरिखंडमंडलीपव्भट्टभुअइंदभोअभरिज्जं तत्तंवव-
म्मीसोत्तसंत्तासिदसिप्पिसंपुडमुहपलोदमोताहलकरंविद-
तंवस्सोपवणविच्छिन्नणिअंवडंबरालंकिददक्खिणमहीवलओ
मलओ डाहकुविदकुंभसंभवमहामुणिगेहिणीदिस्सविव-

वाङ्मयात् प्रवृत्तः उदुभूतः यः शब्दसन्दोहः शब्दसमूहः तेन भरितं
पूरितं शुद्धं महत् शुद्धाकुहराणां कन्दराभ्यन्तराणां मध्यं यस्मात् तथा-
विधः विन्ध्यः विन्ध्यगिरिः । सिमेति सिमसिमायमानानां सन्नापेन
तादृग्ध्वनतामित्यर्थः सन्ततानाम् अविरतानां श्रीशब्दानां चन्द्रानां
मण्डलीभ्यः त्रेणिभ्यः भ्रष्टा विन्ध्युता ये भुजगाः सर्पाः तेषां भोगैः
शरीरैः उन्नापितैरिति भावः भियमाणा पूर्यमाणा वा तान्मपर्थी
तत्त्वत्वनदीविशेषः तस्याः स्रोतसि प्रवाहे सन्नासितानां भीतानां
भुजङ्गेभ्य इति भावः शुक्तीनां जलचरविशेषाणां सम्पुटसुखेभ्यः आव-
रणयुगलायेभ्यः पतितैः निःसृतैः सुक्ताफलैः करन्वितेन सृष्टेन शुक्ते-
त्यर्थः तान्मपर्थीपवनेन तदास्त्वनदीवातेन विच्छिन्नः भग्नः यः नित-
म्बदम्बरः मध्यप्रदेशविस्तारः तेन अलङ्कृतं शोभितं दक्षिणं महीवलयं
पृथिवीभागः येन तथाभूतः मलयः तदास्त्वो गिरिः । दाहेति दाहेन
अग्निसन्नापेन कुपिता या कुम्भसम्भवस्य महासुनेरगस्त्वस्य नेहिनी
पत्नी लोपासुद्रा इत्यर्थः तथा दत्तानां विषसुहृदीनां जटाकलापेन
विशेषसमूहेन सङ्कुचितानां कुच्छितानां शापभयादिति भावः । चटु-
सानां चपसानां जासुकानां रत्नाकरान्मपिचां किरातभेदानां उद्वपीडौव

अदिठ्ठिच्छटाकव्यसंकोचिद्वहुलजासुपीषपीडापरिह-
रिज्ज मायमायिकचक्रवाहवेक्षितसदाभवणगर्भसंभाविद-
हुदवहु छेदसुहुत्तसुहपसुत्तविज्जाहरमिहुणजणिदमण-
मोहणो रोहणो । (५)

(५) किं पुनरिदमामूकफलितस्फुटिज्जटिच्छटाकवावलीविहीनसु-
हिनसरचिसारपीपूर्यमाणमन्दाकिनीचन्द्रभागाप्रभृतिमदीसार्वमन्वरित-
विस्तरः सकलकुसुमैश्चक्रपतिः कुबेराधिष्ठितां दिग्मधिवसन् हिमवान्
सन्तपनोत्तरवर्षिबाजतनिसन्निर्भरदह्यमानचरश्चक्रमन्त्रान्दितक-
रीन्द्रप्रवेशसमुच्छ्रयत् स्रोतःसखिसस्फाविततटान्ननिपतत्प्रसरयिस्त्रा-
रप्रहसन्सन्दीहभरितगम्भीरगुह्यगुहाकुहरमध्यो विन्ध्यः सिमसिमा-
यमानसन्तन्त्रीश्चक्रमण्डलीभटभुजगेन्द्रभोगभ्रियमाणताम्रपर्णीस्रोत-
स्त्र्यन्नासितपुक्तिसम्पुटसुखपतितसक्ताफलकरम्बितताम्रपर्णीपवनविच्छिन्न-
नितम्बहन्वरावहृतदक्षिणमहीवलयो मलयो राहकुपितकुम्भसम्भव-
महासुनिगेहिनीदत्तविवर्चदटिच्छटाकवापसङ्कुचितचटुसजासुकोत्पीड-
परिहृत्यमायमायिकचक्रवाहवेक्षितसदाभवणगर्भसंभाविदहुतवहोच्छे-
दसूक्तसुखसुप्रविद्याधरमिथुनजनितमनोमोहनो रोहणः ।

उत्पाटनात् उद्धरणादिति यावत् या पीडा क्लेशः तथा परिहृत्यमायैः
मायिकचक्रवाहैः मायिकयास्वरत्नसमूहैः वेक्षितानि यानि सदाभव-
नानि तेषां गर्भेषु अभ्यन्तरेषु संभावितः निक्षिप्तः हुतवहस्य अग्नेः
छेदः चण्डः वैः मायिकयानाम् अग्निबहुज्वलत्वादिति भावः ।
तादृशानां सुहृत्सुखप्रसुप्तानाम् अत्यकावसुखनिद्रितामां विद्याधर-
मिथुनानां जनितं उत्पादितं मनसः मोहनं येन तादृशः रोहणः
तदाख्यगिरिरित्यर्थः । इदं पुनः किम् ? कथमित्यर्थः ? इत्यन्यः ।

पुनरुः । ध्रुवं शस्त्रमानेयमामन्त्रितं (ब) पौलस्त्यदम-
नविधावस्ततन्त्रेण रामचन्द्रेण । यतः ।

रामनर्तितमहाधनुर्मुखा-

द्यत्र यत्र निपतन्ति सायकाः ।

तत्र तत्र जलधेर्जलोच्चये

कार्यतो विरचयन्ति वाङ्मवम् ॥ २८ ॥ (भ)

अपिच ।

सद्यः कल्पद्रुमाणां मणिकुसुमवतां वर्तते दावदाहः (म)

क्रन्दन्मुत्तमधारासुतिकृतकरकावृष्टयस्तोयवाहाः ।

रामस्योच्चण्डचापप्रणिहितहुतभुक्षार्गणार्चिःप्रपञ्चै-

स्तूर्णोत्तीर्णः समुद्रं सरति च विसरो मेरुहेमद्रवस्य ॥ २९ ॥

(ब) आमन्त्रितम् आहूतं पौलस्त्यस्य रावणस्य दमनविधौ शासन-
व्यापारे । अस्ततन्त्रेण अनलसेन सोत्साहेनेति यावत् ।

(भ) रामेति । रामेण नर्तितम् आस्फासितं यत् महाधनुः,
तस्य सुखात् सायकाः शराः यत्र यत्र निपतन्ति, तत्र तत्र जलधेः
समुद्रस्य जलोच्चये जलराशौ कार्यतः दहनव्यापाररूपकार्यवशात्
वाङ्मवं विरचयन्ति प्रचयन्ति वाङ्मवानलवत् समुद्रजलानि दहन्तीति
भावः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(म) सद्य इति । रामस्य उच्चण्डात् प्रचण्डात् चापात् चतुषः
प्रणिहितस्य प्रणिप्रस्य हुतभुक्षार्गणस्य आग्नेयशरस्य अर्चिर्जा
ज्वालानां प्रपञ्चैः विसरैः मणिकुसुमवतां रत्नपुष्पशामिनां कल्पद्रु-
माणां देवतद्विशेषाणां सद्यः दावदाहः इवानलसन्तापः वर्तते ।
तोयवाहाः मेघाः उत्तमानां धाराणां कृत्वा कामेषु लता जनिता
करकावृष्टिः शिखावृष्टिर्वेगां तादृशाः सन्तः अत्युत्तापकाश्च एव करकाः

चारणः । आकाशे कर्णं दत्त्वा । किमाह रावणः ? कथं
 दिव्यास्त्रसमरसमारम्भौ रामस्तदहमपि समारम्भे । यद्वा ।
 आग्नेयास्त्रं हृदयदवयुर्वीर्यं हन्त शस्त्रं
 धारावाष्पः पवनशरतां यान्ति च आसदण्डाः ।
 तज्ज्ञानक्या किमिव न कृतं रक्षसां स्वामिनो मे
 दिव्यैरस्त्रैर्यदयमपरं तापसः कर्तुंकामः ॥ ३१ ॥ (य)
 चारणी । (र) आमूलुहलिप्रपारिभाषतकरादृषो उक्कंपि-
 दाण्यपादपादवा विसृजतिदसंताण्यतकरसंताणा विमहि-

इतिप्रसिद्धेरिति भावः । क्रन्दन्ति रुदन्तीवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा कचे-
 तनानां जलदानां रोदनासम्भवादिति ध्येयम् । किञ्चेति चार्थः
 मेरोः सुमेरुपर्वतस्य हेम्ना इवस्य विसरः प्रसरः विस्तर इत्यर्थः
 जलस्रं तूर्णं यथा तथा उत्तीर्णः सन् सरति व्याप्नोतीत्यर्थः । सग्व-
 राडत्तम् ।

(य) आग्नेयास्त्रमिति । हन्त खेदे । हृदयदवयुः हृदयस्य
 संज्ञापः आग्नेयास्त्रं धारावाष्पम् अनवरतान्धधारा वाह्यं शस्त्रं
 आसदण्डाः दण्डवदावता इत्यर्थः निष्वासाः पवनशरतां वायव्यास्त्रत्वं
 यान्ति च । ज्ञानक्या रक्षसां स्वामिनो मे मम तत् किमिव न कृतं
 सर्वमेव आग्नेयास्त्रादिकार्यं कृतमित्यर्थः अनहुरागादिति भावः अयं
 तापसो रामः दिव्यैरस्त्रैः यत् अपरं कर्तुंकामः चिकीर्षुरित्यर्थः ।
 ज्ञानकीनिमित्तं सर्वे एव आग्नेयास्त्रादिप्रहारसदृशः मनस्तापादि-
 र्जया सोढः तापसेनान्यत् किं कर्तुं शक्यते इति तात्पर्यार्थः ।

(र) आमूखेति । आमूखं मूखपर्यन्तम् उह्यता उत्पाटिताः
 भग्ना वा पारिजाततकराज्जाः यैः तथोक्ताः । उत्कम्पितेति उत्क-
 म्पिताश्चञ्चिता अनल्पा बहवः कल्पपादपाः कल्पतरवः यैः तथा-

दामंदमंदारुहमा णिदलिहणंदणवणहरिचंदणा इमे आसु-
त्तिदसत्तभुअणावसाणा पवमाणा पवइति (६)

पुरन्दरः । (ल) नूनमात्मनि कार्यान्वयमस्त्रमसमर्थं सम-
र्थयताः त्रिभुवनाभोगभङ्गनिमित्तमग्निमारुतसंयोग इति
सामीरणमासूत्रितं राक्षसराजेन तथाहि ।

दिव्यानां यानपङ्क्तीर्दिशिदिशि विकिरन् भग्नचिह्नोरुदण्डं
पद्मानां खट्वमाणाममरमधुलिङ्गां रुग्णशाखाप्रकाण्डः ।
भस्त्रन् बर्हीवतंसं हरसुतशिखिनः पिच्छविच्छेदनाभि- (व)
र्वायुर्वात्येष चण्डो जलधितटरुहां मर्दनो विद्वुमाणाम् ॥ ३२ ॥

(६) आसूत्रोद्धतपारिजाततटराजा उत्कम्पितानल्पपादपा-
विस्त्रुतितसन्तानतरुसन्ताना विमर्दितामन्दमन्दारद्रुमा निर्गलितनन्दन-
वनहरिचन्दना इमे आसूत्रितसप्रभुवनावसानाः पवमानाः प्रवर्तन्ते ।

विधाः विस्त्रुतितेति । विस्त्रुतिताः भ्रंशिताः सन्तानतरुणां देवतरुविशेष-
णाणां सन्तानाः सङ्घाः यैः तादृशाः । विमर्दितेति विमर्दिता अमन्दा
उत्कृष्टाः मन्दारद्रुमा यैः तथाविधाः । निर्गलितेति । निर्गलिताः
पतितः नन्दनवनस्य हरिचन्दनाः चन्दनविशेषा येभ्यः तद्रूपाः । आ-
सूत्रितेति आसूत्रितं वितर्कितं सप्तानां भुवनानाम् अवसानं ध्वंसः
येभ्यः तद्योक्ताः पवमानाः वायवः प्रवर्तन्ते वहन्ति ।

(ल) नूनं मन्ये निश्चितं वा । कार्यान्वयं कथामोरिदं कथासु-
दैवतं वा आग्नेयमित्यर्थः असमर्थम् अक्षमं सोढुमिति शेषः । समर्थयता
सम्भावयता त्रिभुवनस्य आभोगभङ्गनिमित्तं विस्तारविध्वंसमार्थं सर्व-
संहारार्थमिति यावत् अग्निमारुतयोः संयोगः इति विविच्येति भावः
सामीरणं वायव्यम् आसूत्रितं प्रयुक्तम् ।

(व) दिव्यानादिति । दिव्यानां क्षेत्राणां यानपङ्क्तीः विमा-

चारणी । किं उण(श)मसिणवट्टिदराभवट्टिसिणध्वमुध्वः
सामलकाएण विच्छाद्वज्जइ गअणक्कणं दुहिणेष आवञ्चि-
क्कइ कलकलरवुक्कं ठाविसंठुलकं ठाहिं तं उवाडंबरो सिहं-

नानि इत्यर्थः भग्नं चिह्नं सङ्ग्राह्यं येषां तादृशाः उरवः महान्तः दण्डाः
अजवट्टयः वसिन् तद् यथा तथा दिशि दिशि विकिरन् विक्षिपन्
अमरा मरपरहिता मधुखिहः अमराः येषु तादृशानां तदीयमधुनः
अमृतसङ्कल्पत्वेन तेषां दिव्यत्वादिति भावः । पञ्चानां स्मरुमाणां
देवतत्वाणां मन्दारपारिजातसन्तानकल्पतरुहरिचन्दनानामित्यर्थः इत्याद्याः
भग्नाः शाखाः प्रकाण्डाः स्तम्भाश्च येन तथाभूतः शाखाः प्रकाण्डाश्च
अजचित्त्वर्थः । पिच्छानां विच्छेदनाभिः छेदेनैः हरसुतस्य वार्तिके-
वस्तु यः शिखी मयूरः तस्य वहायतंसं पिच्छरूपं भूयस्यं भग्नम् अज-
वन् तथा अजधितट्टरुहं सस्रुतट्टजातानां विद्रुमाणां प्रवासानां
द्रुमविशेषाणां वा मर्दनः दहनः एषः प्रचण्डो वायुः वाति वहति ।
अग्धरावृत्तम् ।

(श) मस्येति । मस्य' कोमलं वर्तितं परिष्कृतं यत् राज-
पट्टं नीलवर्णमथिविशेषः तद्वत् स्निग्धं सुग्धं सुन्दरञ्च तेन श्यामसा
जाया कान्तिर्वस्य तथाभूतेन दुर्दिनेन मेधावरणेनेति यावत् मेधाक्क-
वेज्जि दुर्दिनमित्यमरः । अपि गगनाङ्गणम् अन्तरोष्ठाभोगः आद्यते
आम्रियते । आवर्ज्यते आस्रियते कर्तुमारभ्यते इति यावत् । कवेति
कवः मधुरास्फुटः यः कवरवः केकारव इत्यर्थः तस्मिन् वा उत्कण्ठा
कौतुक्यं तथा विसंठुलः व्ययः कण्डो यासां तादृशीभिः शिखरिणो
मयूराणां मण्डलीभिः अेषिभिः तादृशानां नृत्तानाम् आङ्गारः
उद्द्वेगः । निविष्टायते नीरम्नायते न विच्छिद्यते इत्यर्थः । अथा-
वेति अथासदृशा इव पाण्डुराः शुभाः ताभिः । मण्डितेति म-
ण्डिता शोभिता आच्छादिता वा ब्रह्माण्डकन्दरा त्रिभुवनान्तरं ताभिः

हिमं डलीहिं निविडिञ्चद् मिणालदं डपंडुराहिं मंडिदब-
झांडकंदराहिं जलधाराधोरणीहिं गज्जिञ्चद् निविदुक्ता-
सिग्रवंसकरिकरिक्तविदुरिक्तेहिं फारप्फालिदगंभीरभेरी
भीषणेहिं जलहरेहिं (७) ।

परन्दरः । मन्ये पवनीहीपितदहनास्त्रशान्तये जलध-
रास्त्रमिदमाहृतं रामभद्रेण तथाहि ।

तैलस्निग्धान्ध्रुनारीचिकुरविरचनामेचकाः शक्रचाप-
ज्योतिर्लक्ष्माण एते निचुलपरिचिताद्यातकाचान्तवारः ।
न्यस्यन्तः केतकीनां मुकुलपरिकरं केकिनां मृत्यकारा (घ)
स्तारावर्त्मोन्नमन्तः कमलकवलनाः पूरयन्त्यम्बुवाहाः ॥ ३१ ॥

(७) किं पुनर्मरुणवर्तितराजपट्टस्निग्धसुग्धेन श्यामलच्छायेनापि
आद्यते गगगाङ्गं दुर्दिनेन । आवर्ज्यते कलकलरधोत्कण्ठापिसंघु-
कण्ठाभिस्ताण्डयाडम्बरः शिखण्डिमण्डलीभिः । निविडायते मृणा-
लदण्डपाण्डुराभिर्मण्डितब्रह्माण्डकन्दराभिर्जलधाराधोरणीभिः । ग-
र्ज्यते निविडोक्तासितवंशकरीरैः करीन्द्रसदृशैः स्फारोत्स्फारितगम्भी-
रभेरीभीषणैर्जलधरैः ।

तादृशीभिः जलधाराणां धोरणीभिः परम्पराभिः । निविडेति नि-
विडं वनं यथा यथा तथा उक्तासिता उक्ताविताः वंशानां करीराः
अङ्गुराः यैः तादृशैः करीन्द्रसदृशैः गजराजसदृशैः । स्फारेति स्फारं
प्रकटं यथा तथा उत्स्फारिताः ताडिताः या गम्भीरभेर्यः तद्वत्
भीषणाः प्रचण्डध्वनय इत्यर्थः तैः ।

(घ) तैलेति । तैलेन स्निग्धा अन्ध्रनारीणां अम्बुदेयीयकामिनीनां
ये चिकुराः कुन्तलाः चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः इत्य-

ततश्च । रोदसीकन्दराभोगमानयष्टिसमक्रमैः ।

क्रियतेऽर्णवमग्नेव धाराभोभिर्जगन्नयी ॥ ३४ ॥ (स)

धारणी । पेख्खदु देवो(ह)असोसलुक्कं तजलहत्तिसत्था
कल्लोसकेलिल्लुक्कंतगिरिपस्खिणी लख्ख्खिज्जंततिअसे-
दसिंधुरबंधवा समुत्तसंतपीजससेसा दीसंतदेवहुमपादवा-
लवासा अवलोदज्जंतणाराअणसूअरसमुध्वरिदधरिणिवे-
ठणिलुक्कणठ् ठाणा वित्थरंतकोत्थुहसगोत्तमणिकरंविदपा-

भरः । तेषां विरचना विष्वासा इव मेघकाः श्यामलाः शक्रवापस्य
इन्द्रधनुषः उद्योतिः सज्ज येषां तादृशाः शक्रधनुषावकृता इत्यर्थः
निबुद्धैः स्थलवेतसैः परिचिताः मेघोदये एव तेषामुद्भवादिति भावः
धातकैः पक्षिभेदैः आचानं पीतं वाः जलं येषां तथोक्ताः केतकीनां
सुकुलपरिकरं वकुलनिचयं न्यस्यन्तः अर्पयन्तः, केकिनां मयूराणां नृत्य-
काराः नर्तनकारिणः कमलकवचनाः पद्मविध्वंसिनः अम्बुवाहाः
मेघाः तारावर्त्मसु अन्तरीक्षेषु उन्नमन्तः उद्यन्तः सन्तः पूरयन्ति
आच्छादयन्ति जगन्तीति शेषः । अग्निरावृत्तम् ।

(स) रोदसीति । रोदसीः द्यावाभूम्योः यः कन्दराभोगः अन्व-
न्तरविस्तारः तस्य मानयष्टेः परिमाणदग्धस्य समः क्रमः अवयव येषां
तादृशैः दिवो भूमे च क्रियदन्तरम् इति दिदृक्षयेव मानयष्टिरूपधारि-
भिरिति भावः धाराभोभिः जलधाराभिरित्यर्थः जगतां त्वरीं त्रिभु-
वनम् अर्णवमग्नेव सस्रूपूरितेव क्रियते ।

(ह) अन्योन्येति । अन्योन्यं परस्परं युध्यमानाः जलहस्तिनां
साघाः सङ्घाः येषु तथोक्ताः । कल्लोसकेलये तरङ्गविहाराय निरुत्-
क्रान्ताः उड्डीनाः गिरिपक्षिणः सास्रिक्कपर्वतवासिपतङ्गा येभ्यः ता-
दृशाः । सज्जमायाः दृश्यमानाः लिदयेन्द्रस्य देवराजस्य सिम्हुरवान्धवाः

आलजंबाला उच्छलंतलच्छीबालविलासुहेसा सप्रपंचपं-
चजणजणणीसंखिणीसणाहा ससंभमम् भमंतकच्छवडिंभ-
गम्भा पप्रडिज्जंतदामोदरणिहाविमद्दसप्रणिज्जसेसरमणि-
ज्जा माहवमहातिमिगीत्तगिलिज्जंततिमिंगिला षिव्भरं
भरंति भुअणाव्वं व्वमे समुहा (८) ।

(८) प्रेक्षतां देवः । अन्योन्यबुध्यमानजलहस्तिपार्श्वः कक्षोल-
केलिनिवृत्क्रान्तगिरिपक्षिणो लक्ष्यमाणविदग्धेन्द्रसिन्धुरवाम्भवाः
ससुल्लसत्पीयूषशेषा दृश्यमानदेवद्रुमपादपालवाला अवलोक्यमाननाराय-
णसूक्तमसुद्धृतधरणिपृष्ठनिलयनस्थाना विस्तार्यमाणकौस्तुभसगोत्र-
मणिकरम्बितपातालजम्बाला उच्छलन्तलच्छीबालविलासोद्देशा सप्रपञ्चप-
ञ्चजनजननीशङ्खिनीसनायाः ससंभ्रमभ्रमत् कक्षकक्षपटिन्मृगर्भाः

उच्चैश्चरः सहचरा येषु तथाविधाः । ससुल्लसन् प्रकाशतां गच्छन्
पीयूषस्य अमृतस्य शेषः येषु तथाविधाः । दृश्यमानाः देवपादपानां
देवतकृष्णाम् आलवालाः जलवेष्टनानि येषु तादृशाः । अवलोक्यमानं
दृश्यमानं नारायणसूक्तरेण आदिवराहेण ससुद्धृतस्य धरणीपृष्ठस्य भूत-
लस्य निलयनस्थानं निमज्जनप्रदेशः येषु तथाविधाः । विस्तार्यमाणाः
प्रकाशमानाः कौस्तुभसगोत्रैः कौस्तुभरत्नसजातीयैः मणिभिः करम्बिताः
पूरिताः पातालजम्बालाः रसातलपङ्खा येषु तथाविधाः । उच्छलन्
प्रकाशतां गच्छन् लक्ष्म्याः कमलायाः बालविलासस्य यैश्वकीडनस्य
उद्देशः स्थानं येषु तथोक्ताः सप्रपञ्चा सर्वथा पञ्चजनस्य तदात्मस्य
शङ्खासुरस्य जननी माता या शङ्खिनी तथा सनायाः सहिताः । सस-
म्भ्रमम् आकुलं यथा तथा भ्रमन्तः कक्षकक्षपस्य कक्षपटपिण्डः पा-
तालवासिनो नारायणस्य डिम्भगर्भाः शिवकसङ्गा येषु तद्रूपाः ।

प्रह्वरः । नूतमात्मनि वारुणास्त्रमप्यतन्त्रं (क्ष) मन्य-
मानेन त्रिभुवनाभोगगर्भमहाकन्दरप्लावनाय जलं जलसं-
पृक्तं महाजलाय कल्पते इत्यौदन्वतमस्त्रमाहृतं पौलस्त्येन
तथाहि ।

कुर्वन्तो वाङ्वाग्ने द्रुतकरिमकरयासमर्चिःप्रचारं (क)
दैत्यस्त्रीमुक्तहाहारवचकितवलच्छुक्तिनिर्मुक्तमुक्ताः ।
पक्षोत्क्षेपेण चण्डोड्डमरितपयसः पक्षिणां क्ष्माधराणां
चीन् लोकान् प्लावयन्ति प्रसभविरचितावर्त्तमुद्राः समुद्राः ३५

प्रकटायमानदामोदरनिद्राविमर्दशयनीयशेपरमणीया माधवमहातिमि-
गोत्रगिह्यमानतिगिह्मिन्ना निर्भरं भरन्ति भुवनानीमे समुद्राः ।

प्रकटायमानः प्रकाशमानः दामोदरस्य विष्णोर्निद्राविमर्दस्य निद्रार्थं
द्रुतपातनस्य शयनीयं शय्याभूत इत्यर्थः यः शेषः अमन्तनागः तेन
रमणीयाः सुदर्शनाः । माधवस्य महातिमेः मत्स्यरूपिणो नारायणस्ये-
त्यर्थः गोत्रैः कुक्षैः वंशीयैरित्यर्थः गिह्यमानाः तिनिह्मिन्नाः जलचर-
विशेषा येषां तवाभूता इमे समुद्राः भुवनानि जगन्ति निर्भरम् अत्यर्थं
भरन्ति व्याश्रुवन्ति ।

(क्ष) अतन्त्रं सोढुमक्षयम् । त्रिभुवनाभोगस्य गर्भं उदरमेव
महाकन्दरं महागुहा तस्य प्लावनाय युगपत् सर्वसंहारावेति भावः ।
जलं वारुणास्त्रसम्भूतमिति भावः जलेन सासुद्रेण सम्पृक्तं संयुक्तं
महाजलाय जलप्लावनाय इत्यर्थः कल्पते प्रभवति इति विविच्य औद-
न्वतम् उदन्वतः समुद्रस्य इदम् तद्दैवतं वा अस्त्रं सासुद्रास्त्रमित्यर्थः ।

(क) कुर्वन्त इति । द्रुतः सत्वरः करिणां जलहस्तिनां मकरा-
णाञ्च पाशो यस्य तादृशं वाङ्वाग्नेः अर्चिषां उवाचानां प्रचारं प्रसारं

चारुणी । भगवं (ख)दससदख्स ! पेख्स पेख्स कलि-
दकलिकालकवलणा सत्तसागरपाषण्णवीणा पिब्बाणसगर-
राभमगा धम्महुममहारामा कोधपाणवप्पसरपरसुणी नि-
विडिदज्जट्टाजुटवंधा कमंडलुमंडिदहत्या प्पण्डिदजोअपट्ठा-
ब्रह्मसुत्तपवित्तिदखंधवंधा भगवंतो अगत्थिमहेसिणील-
खखसंखा संचरन्ति (१) ।

(१) भगवन् दृश्यताम् ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व कलितकलिकालकव-
लनाः सप्तसागरपाणप्रवीणा निर्वाणनगरराजमार्गा धर्महुममहारामाः
क्रोधपादप्रसरपरशवो निविडितजट्टाजुटवन्धाः कमण्डलुमण्डित-
हत्याः प्रकटितयोगपट्टा ब्रह्मसुप्रपवित्तितस्त्वन्धा भगवन्तोऽगस्त्यम-
हर्षवो लक्षसंखाः संचरन्ति ।

कुर्वन्तः । दैत्यस्त्रीभिः पाताळवासिनीभिरिति भावः सुक्तेभ्यः हाहा-
रवेभ्यः हाहेति शोकजनकवीत्कारेभ्यः कलितं समयं वलन्तीभ्यः कल-
न्तीभ्यः शुक्लिभ्यः अलवरविशेषेभ्यः निर्मुक्ताः निर्मताः सुक्ताः वेपु-
तयोक्ताः । पक्षिणां पक्षयतां प्लावराणां पर्वतानां सैनाकादीनां
सुसुद्रवर्त्तिनामिति भावः पक्षाणाम् उत्कर्षेण प्लावराणेन वण्ड-
यथा तथा उडुमरितानि उच्छ्वितानि पक्षाणि अलानि वेपां तथा-
भूताः । तथा प्रथमं सहस्रं विरचिताः उत्पापिता आवर्त्तस्रः
अभिविहारा वेपु तथाविधाः सहस्राः लीन् लोकां अगन्ति हाव-
यन्ति व्यापृवन्तीत्यर्थः । सग्वराडत्तम् ।

(ख) दृश्यताम् ! सहस्रकोटं । कलितेति कलितं जतं कलि-
कालस्य कवलनं मक्ष्णं विनाश इत्यर्थः वै तादृशाः अगस्त्याधुनित-
देवे कलिर्न प्रभवतीति भावः । वप्पेति वप्पानां वानराणां पाने

पुरन्दरः । मन्थे (ग) त्रिभुवनपरिप्लावनपयः पाननि-
मित्तमगस्त्योपदिष्टमगस्त्यास्त्रं धनुषि संहितं रघुकुलराजः
पुष्पेण तथाहि ।

लोपामुद्रानिवद्धोपचरचविधयो धीतवत्कोत्तरीया
रत्नानामाधिराज्ये विरचितरतयो ब्रह्मसूत्राक्षितांसा
एते निर्यात्यगस्त्याश्चलचुलुकपुराचान्तसप्त त्रिवारो (घ)
वद्राचाचावलीभिर्द्विगुणवलयिता विभ्रतः कर्णपाली॥३६॥

प्रवीणाः विचक्षणाः पीतवस्त्राभिरा इत्यर्थः निर्वाचनगरस्य मोक्ष-
पुष्पाः राजमार्गाः राजप्रवाः मोक्षधर्मोपदेशिन इति भावः । धर्म-
द्रुमस्य धर्मतरोः महान्तः आरामाः उपवनानि धर्मलोभभूता इत्यर्थः
क्रोधपादपानां क्रोपतद्वृक्षां प्रसारस्य विस्तारस्य परशवः क्रोदनास्त्राणि
भित्तक्रोधा इत्यर्थः निविडिता निविडुं निवद्धा अटाकूटस्य अटा-
कवापस्य वन्धः वैः तादृशाः निवद्ध अटाकवापा इत्यर्थः । कमण्डलुभिः
अवपातविशेषैः मण्डिता अवकटूता इत्या वेषां तादृशाः कमण्डलु-
पाचय इत्यर्थः प्रकटितं प्रकाशितं योगपट्टं योगसाधनोपकरणविशेषः
वैः तथाभूताः योगपट्टधारिण इत्यर्थः ब्रह्मसूत्रेण वक्षोपवीतेन पवि-
लितः विशोभितः स्तम्भवन्धः वेषां तद्योक्ताः वक्षोपवीतवन्तः इत्यर्थः
वक्षः संख्या बहुव इत्यर्थः ।

ः (ग) त्रिभुवनेति । त्रिभुवनस्य परिप्लावनस्य व्यापनसमर्थस्य
इत्यर्थः पयसः सवित्रस्य पाननिमित्तं पानार्थम् अगस्त्येनोपदिष्टं
यिज्ञितम् अगस्त्यास्त्रम् अमरुद्देवतम् अस्त्रम् ।

(घ) वीमेति । लोपामुद्रया संपन्ना निवद्धः कृतः उपचरच-
विधिः सेवाविधिर्येषां तादृशाः लोपामुद्रया परिसेविता इत्यर्थः धीतं
आहितं वत्कोत्तरीयं वेषां तादृशाः धीतवत्कोत्तरीयवन्त इत्यर्थः

चारणः । (ङ) सविमयम् । नमुचिमयनमन्यरितमन्यो !
 शतमन्यो ! दिव्येनास्त्रजातेन दिव्यमस्त्रजातं विजित्य तत्
 किमपि कृतं रक्षोलेख्यविरामेण रामेण यदनिशं विमृश-
 तोऽपि मे न चेतः प्रत्येति न वाच उच्चरन्ति । निरङ्कुशा
 दशाननस्याज्ञा । विभाव्य सोवटम्भम् । यद्देदं निवेद्यते ।
 विश्वाज्ञादानदक्षाक्षरमुखरमुखं चन्द्रहासीपपाद्य-
 ष्छेदक्रीडारसञ्चं तदिदमनवधिक्रोधहुङ्कारधारि ।
 सार्धं शुद्धान्तनारीनयनजपयसासूयितं देवदारै- (च)
 राकण्ठाङ्गकण्ठं भुवि पतति शिरो रामभस्माग्रलूनम् ॥ ३७ ॥

रत्नानां आधिराज्ये साम्राज्ये विरचिता कृता रतिः वासना यैः
 तादृशाः रत्नाधिराज्यार्थिन इत्यर्थः । अस्त्रस्त्रलेख्ये अस्त्रिताः पूजिताः
 अंसाः स्त्रावा वेषां तथाभूताः । रक्षाक्षायाम् अक्षावसीभिः उपमा-
 नाभिः द्विगुणं यथा तथा वसविताः वेष्टिताः कर्णपासीः कर्णपागाजृ
 विभ्रतः दधानाः एते अगस्त्याः चलेन चञ्चलेन चुचुकपुरेण गण्डूषो-
 दरेण आचान्तानि पीतानि सप्तानाम् अधीनां वारि जलानि यैः
 तथाभूताः पीतसप्तसागरसत्त्विका इत्यर्थः सन्तः निर्यान्ति निर्गच्छन्ति ।
 अग्निरावृत्तम् ।

(ङ) नमुचिमयन । नमुचिर्नामासुरविशेषः तस्य मयनः निस्सरणः
 तत्सम्बुद्धौ । मन्यरितमन्यो ! मन्यरितः मन्दः मन्युः क्रोधः शोको
 वा यस्य तत्सम्बुद्धौ हे क्रोधशोकविवर्जित ! दिव्यत्वादिति भावः । शत-
 मन्यो ! शतं मन्यवः वृक्षा यस्य तादृशः तत्सम्बुद्धौ हे शतान्वयेभ-
 याजिचित्वर्थः । रक्षोलेख्यविरामेण राक्षसश्रीध्वंसिना इत्यर्थः विमृ-
 शतः विचारयनः प्रत्येति विश्वसिति । निरङ्कुशा अन्धाहता इत्यर्थः ।
 सोवटम्भं सभैर्यम् ।

(च) विश्वेति । विश्वेषां जगतां आज्ञादानेः इष्टेः विश्वज्ञैः

पुरन्दरः । वृंहो ! (क) ऐन्दुमतेय ! अतिदुष्करं कर्तुं
रामभद्रेण यतः ।

अभोरये निजकरचरचन्द्रहासप्रसूतां

लङ्घानाथः किमपि सुवहोर्विस्मरन्नेष काशात्

धारान्योतिसरलितशिखैः साम्प्रतं रामवाणैः

कण्ठच्छेदव्यतिकरकृतं लभितः स्मारितश्च ॥ ३८ ॥ (ज)

अचरैः सुचराणि सुधानि यस्य तादृशं चन्द्रहासेन तदाह्वेन अक्षिना
उपपाद्या निष्पाद्या वाः बौद्धकीडाः यत्पुच्छेदनरूपाणि क्रीडनानि
तासां रसज्ञं आस्तादामिषं अनवधिना अयेषेण क्रोधेन कुह्वारं
धारयतीति तथोक्तं युद्धान्नमारीणां वृद्धतानां निर्जितान्नःपुर-
नारीणां नवनजपवहा अमुखा सार्धं देवदारैः देवाङ्गनाभिः वन्दी-
भूताभिरितिभावः असूचितम् असूयवा निरीक्षितमिति यावत् ।
आकण्ठात् रामभद्रस्य अक्षविशेषार्पणं कृतं हासकण्ठं रामवीर्यं मिरः
भुवि पतति । अग्निराहृतम् ।

(क) ऐन्दुमतेव । ऐन्दुमती अजरामपत्नी तस्या अपत्यं पुमान्
ऐन्दुमतेवः दयस्वः तत्सम्बुद्धौ ।

(ज) अभोरिति । सुवहोः अतिदीर्घात् काशात् अतिक्लान्त-
वस्तुकावध्यापारादिति यावत् हेतोः शम्भोः हरस्य अयं यमज्ञं
तदारोधनार्थमिति यावत् निजकरे चरन् तिष्ठन् चन्द्रहासः तेन
प्रसूतां तच्छेदनसमुद्भूतामित्यर्थः कण्ठच्छेदानां व्यतिकरेण परम-
पवा दजं पीडां किमपि अचिन्त्यकारणं यथा तथा तादृशव्यापारस्य
अविस्मरणीयत्वादिति भावः । विस्मरन् एषः लङ्घानाथः दयकण्ठः
धारान्योतिना तरलिताः वस्तुलिताः शिखाः अपाणि तेषां तादृशैः
रामवाणैः साम्प्रतं लभितः प्रापितः स्मारितश्च तां पीडामिति
शेषः । अन्दाक्लान्ताहृतम् ।

दशरथः । शौर्यगाम्भीर्यं त्रिभुवनातिशायिनीं राक्षसरा-
जस्य यदित्यं(भ)गतेऽपि न चलितं प्राचाह्वारेण तथाहि ।

एतन्नूनं दशमुखशिरः स्रंसते कण्ठपीठा-

चक्षुर्धत्ते धनुषि सशरे चैतदुग्राहहासम् ।

एतद्रामं प्रति च कुरुते धिक्शतं क्रोधवाचा-

मेतल्लङ्कामभि च भवति स्त्रीजनाश्वासनाय ॥३८॥(ज)

चारणी । विहस्य । ता अञ्जपहुदि दसाण्यं यवाण्यं(ट)

वाहरिस्सामो (२) ।

चारणः । प्रिये मञ्जुवादिनि ! जानाम्ययैव निरान-

(२) तद्व्यप्रभृति दशाननं नवाननं व्याहरिष्यामः ।

(भ) इत्यं गतेऽपि एवमवस्थायामपि प्राचा पूर्वेण ।

(ज) एतदिति एतत् दशमुखस्य रावणस्य शिरः नूनं क्षिप्तं
सत् कण्ठपीठात् स्रंसते पतति । एतत् उच्यः अह्वारः यस्मिन्
तादृशं शिरः सशरे धनुषि चक्षुः धत्ते । एतत् शिरः रामं प्रति
क्रोधवाचां धिक् शतं कुरुते च । एतत् शिरः स्त्रीजनानां हतमर्तु-
पुत्राणामितिभावः आश्वासनाय लङ्कामभि लङ्कामिमुखमित्यर्थः
भवति च । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(ट) नवाननं क्षिप्तैकमुखत्वादितिभावः । व्याहरिष्यामः कथं-
यिष्यामः । मञ्जुवादिनि ! मधुरभाषिणि ! । निराननं निर्मलकं सर्वे-
षामेव जेतुमसमत्वादितिभावः अभिधास्यसि कथयिष्यसि । ओङ्कारः
प्रणवः रावणस्य शिरोमण्डलस्य जेद एव विद्या तस्याः यथा
विद्यायाः आद्यः प्रणवः तथैतत् एकशिरस्जेदनं सर्वशिरस्जेदनात्
प्रथम इति भावः ।

नमस्यभिधास्त्रिं नम्यमोहारो रावणशिरोमण्डलच्छेद-
विद्यायाः ।

रघवः । प्रतिगृहीता (ठ) प्रतिभोदयिनी दिव्यवाक्
वक्षो वाससि ग्रन्थिः ।

चारुचरः । कर्णं दत्त्वा आकाशे । किमाह रामभद्रः ? । रेरे
राक्षसीपुत्र !

यज्ञोरीचरणजयोः प्रथमतस्त्यक्तप्रणामक्रियं

प्रेमाद्रेण सविभ्रमेण च पुरा येनेक्षिता जानकी ।

सूनं ते तदिदं च राक्षसशिरो जातं च शान्तं मनः

शेषच्छेदविधिसु सम्यति परं स्वर्बन्दिमोक्षाय मे ॥४०॥ (ड)

पुनः कर्णं दत्त्वा आकाशे । किमाह रावणः ? । रे रे क्षत्रि-

(ठ) प्रतिगृहीता साभिनिवेशादरं सुतेतिभावः । प्रतिभोदयिनी
प्रतिभा स्फुरन्ती मतिः तस्या उदयिनी उदयवतीत्यर्थः । दिव्या वाक्
चारुवाणीत्यर्थः । वाससि वक्ष्ये ग्रन्थिः वक्षः दिव्यवाचः वक्ष्यार्थ-
मितिभावः ।

(ड) यदिति । यत् शिरः प्रथमतः पूर्वं गौर्वाः पार्वत्याः
चरणाजयोः पादपद्मयोः त्वक्ता प्रणामक्रिया येन तादृशम् । पुरा
प्रेमाद्रेण सविभ्रमेण च सविस्मयेण च येन शिरसा जानकी रेक्षिता
दृष्टा, हे राक्षस ! तत् इदं शिरः सूनं विसृज्य भवेति शेषः । मनस
शान्तं जातं ममेति शेषः सम्यति मे मम इति कर्त्तरि प्रथी । शेषार्था
नवानां शिरसां छेदविधिसु परं केवलं स्वर्बन्दिना वन्दनीयतानां सुरा-
क्षानां मोक्षाय मोक्षनाय भविष्यतीति शेषः । शार्ङ्गसंविक्लीकृतं
उक्तम् ।

योपुत्र ! (ठ) सुलभविभ्रमचर्मचक्षुरसि तदवलीकय कत-
मदत्र लूनं शिरः ।

दशरथः । विमृश्य । सप्रणामम् । सकलभूर्भुवःस्वस्वयै-
कवीर ! (ण) शुनासीर ! मायाविनिर्मितलङ्घेखरशिरोदर्श-
नेन विलक्ष्य क्रुद्धो रामः शितकाण्डमण्डलीभिरकाण्डच-
ण्डाभिरन्तरितमार्त्तण्डमण्डलाभिरखण्डोद्धमरितत्रिभुव-
नाभोगाभिरभिवर्षितुं प्रवृत्तः ।

चारुणी । देव । पेस् ख पेस् ख (त) निविडभिउडौको डि-
कुडिलललाडवट्टाङ्गं जरठदाठदंढवरणिठ्ठुरदठ्ठ ठाङ्गठ्ठ-
ठाङ्गं रहसणीसरंतदीहहुंकारदारुणणासावंसवि रंतराङ्गं

(ठ) सुलभः सहजः विभ्रमः भ्रान्तिः यस्य तादृशं चर्मचक्षुः
चर्मनिर्मितं चक्षुर्यस्य तादृशः । अवलोकय पश्य ।

(ण) शुनासीरः वृद्धनवाः शुनासीरः पुरङ्गतः पुरन्दर इत्यमरः ।
विबलं लक्ष्यचरहितं यथा तथा महापुरुषस्य कोपलक्षणाद्युद्वाहितं
भावः । शितकाण्डमण्डलीभिः निशितगरनिकरैः अकाण्डचण्डाभिः
सहसा प्रचण्डाभिः । अन्तरितम् आच्छादितं मार्त्तण्डमण्डलं सूर्य-
मण्डलं याभिः तथोक्ताभिः । अखण्डं सम्यक् उद्धमरितः व्यथितः
त्रिभुवनस्य आभोगः अन्तरं याभिः तादृशीभिः ।

(त) निविडेति । निविडामिः घनाभिः अकुटीनां भ्रूभङ्गीनां
कोटिभिरप्यैः कुटिलानि ललाटपट्टानि वेष्टां तानि । जरठैः परि-
क्षतैः कठिनैरित्यर्थः दंष्ट्रादण्डवरैः दशनदण्डप्रवरैः निष्ठुरं दृढं यथा
तथा दृष्टाः अधरोष्ठा वेष्टां तथोक्तानि । रभसेन वेगेन निःसरद्भिः
दीर्घैः कुङ्कारैः दारुणानि भीषणानि नासावंशवियराणाम् अन्तराणि
अभ्यन्तरभागा वेष्टां तादृशानि । रामशरधाराधोरणीभिः रामप्रहित-
शरपरम्पराभिः विद्यमानि अतएव विवर्णानि मणिनानि ।

रामसरधाराधोरणीहिं चउद्दिशं भक्ति निवडंति छिन्न-
विवक्षाद् संकेसरसिराद् (३) ।

इत्यरचः । चमत्कृतम् ।

यस्यां यस्यां ककुभि रभसस्पृष्टदंष्ट्राकरासं
सङ्गाभर्तुर्निपतति शिरो भक्तनिर्लूनकण्ठम् ।
तस्यास्तस्यासरसितदृशा स्वर्गिवर्गेण नष्टं
प्राक्संस्कारक्रमभयवता योजनानां शतानि ॥ ४१ ॥ (थ)
सङ्गावबोध्य । अहो ! मायाविता राक्षसस्य ।
रामबाणकृतः पातो न यावदवधार्यते ।
क्रियते तावदुद्भेदो मूर्ध्ना रावणमायया ॥ ४२ ॥ (द)

(३) देव प्रेक्षस्य प्रेक्षस्य निविडम्, कुटीकोटिकुटिलसङ्घाटपट्टानि
अरुठदंष्ट्रादृष्टवरनिष्ठुरदृष्टाघरोष्ठानि रभसनिस्सारदीर्घकङ्कारदाक्ष-
मासावंशविवरान्वराणि रामसरधाराधोरणीभिस्रुहिंशं भटिति
निपतन्ति छिन्नविवक्षां चङ्केसरसिरांसि ।

(थ) यस्यामिति । रभसेन वेगेन स्पृष्टाभिः दंष्ट्राभिः करासं
भीषणं भङ्गेन निर्लूनः निःशेषेण छिन्नः कण्ठो यस्य तादृशं सङ्गा-
भर्तुः रावणस्य शिरः यस्यां यस्यां ककुभि दिशि पतति, स्वर्गिवर्गेण
स्वर्गवासिसमूहेन तरङ्गिते चकिते भयादिति भावः दृष्टौ नेत्रे यस्य
तथाभूतेन तस्याः तस्याः ककुभः दिशः प्राक्संस्कारस्य पूर्वानुभवस्य
क्रमेण भयवता भयशाब्जिना सता योजनानां शतानि नष्टं पञ्चावितम् ।
अन्धाक्रान्तावृत्तम् ।

(द) रामेति । रामस्य बाणेन कृतः पातः यावत् न अवधार्यते

अतश्च ।

लङ्कावीरस्य मायाचयचतुरमतेर्मैथिलीनाथचाप-

व्यापारोद्धान्तबाणव्रणनर्धतरुषः स्वां प्रतिष्ठां विवक्षोः ।

ग्रीवागर्भप्रचालीसरथिसमुदितैकैकवर्णक्रमेण (ध)

च्छन्नोद्भिन्नैर्मुखानैः कथमपि हि गिरामेति पङ्क्तिः समाप्तिम् ४

कथं दत्त्वा आकाशे किमाह रामभद्रः ? । प्रतिकूलं हि

दैवं (न) सारथ्यमपि कार्यं विपर्ययति तथाहि ।

शत्रुध्वंसः किल जनकजासङ्गमस्यैकहेतु-

स्तैमारथ्यं दशमुखवधादुच्चरं राघवेण ।

निश्चीयते, तावत् रावणस्य मायया मूर्ध्नां गिरसाम् उद्गारः क्रियते ।

खेदपातसमकालमेव पुनः शिरोवोजनमिति भावः ।

(ध) लङ्केति । मायाचयेषु मायाविस्तरेषु चतुरा मतिर्वक्ष्यतामिदं तादृशं प्रतिभायिन इत्यर्थः । मैथिलीनाथस्य सीतापतेः रामस्य चापव्यापारात् शत्रुर्वोजनात् उद्धानाः निर्गताः ये बाणाः शराः तैः क्रणनेन क्षतेन धृतदण्डः जातक्रोधस्य स्वां निज्जां प्रतिष्ठां प्राप्तात्वमेऽपि सीताया अप्रत्यर्पणरूपा मिति भावः विवक्षोः बोधुमिच्छोः लङ्कावीरस्य रावणस्य विद्यानि पुनरुद्भिन्नानि तैः सुखाङ्गैः वदनकमलैः उद्धारितेति शेषः गिरां बाणां पङ्क्तिः त्रेविंशः प्रीत्या गर्भेषु वा प्रचाली एव रथा तत्र समुदितानाम् एकैकवर्णानां क्रमेण कथमपि अतिजङ्घ्र्योत्यर्थः समाप्तिं निष्पत्तिं सम्पूर्णतामित्यर्थः एति प्राप्नोति विज्योत्यितानि गिरां हि युगपत् राम निर्भङ्गमार्थं प्रयुक्तं एकैकवर्णेन सम्पूर्णमेकवाक्यं समापयामासुरिति भावः ।

(न) सारथ्यं शत्रु, सारथ्यम् । विपर्ययति विपरीतं करोति ।

६१० वासरामायणम् ।

क्षिप्तं क्षिप्तं पतति च शिरो जायते चान्यदप्य-

सङ्गाभर्तुस्तदिह करवै हा ! कथं मन्दभाग्यः ॥ ४४ ॥ (प)

पुनराकाशे । किमाह रावणः ? हंहो ! राम ! (फ)

किमस्तीकशिरःसङ्घनाहम्बरेण विहम्बयसि आत्मानं क
पुनः स्नेच्छजन्मनां रावणावयवानां विच्छेदः ।

पुनराकाशे किमाह रामः ? । रावण ! अयं मे प्रीतये
भवज्जन्मकभावः (ब) । तथाहि ।

यन्मूलतो दशशिरांसि भवन्ति यच्च

च्छेदेषु तानि शतशोऽथ सहस्रशश्च ।

यत् साधु राक्षसपते ! कथमन्यथाऽय-

मुत्सृज्यतां जनकजाह्वरणापवादेः ॥ ४५ ॥ (भ)

(प) यत्सृज्यतां इति । यतोः रावणस्य ध्वंसः विनाशः जनक-
जायाः सीतायाः सङ्गमे प्राप्तौ एकः अद्वितीयः हेतुः कारणं विना
रावणमध्वं सीतां न प्राप्स्यामीति भावः तेन हेतुना रावणेण मया
दशसुखस्य वधाहम्बरं वधीद्व्योगः आरम्भं कृतम् । सङ्गाभर्तुः राव-
णस्य शिरः क्षिप्तं क्षिप्तं सत् पतति च, अन्यत् अन्यत् तत् शिरः
जायते च, अतः इह विषये मन्दभाग्यः हतभाग्यः अहं हा
इति खेदे, कथं करवै केन प्रकारेण कार्यं साधयामीत्यर्थः । मन्दा-
क्रान्तावस्यम् ।

(फ) अस्तीकानां मायारचितानामित्यर्थः शिरसां सङ्घनाहम्बरेण
छेदनप्रयासेन । विहम्बयसि प्रतारयसि । स्नेच्छजन्मनां स्नेच्छया
निजस्नेहमात्रेणेत्यर्थः जन्म वेदां तादृशानां रावणस्य अवयवानां
विच्छेदः विध्वंसः ।

(ब) भवतः जन्मकभावः मायावित्त्वं वा साम्यम् ।

पुनराकाशे किमाह रावणः ? । आः (म) चत्रियखेट ! काप-
टिकतापस ! धनुरारोपणसमयप्रथममृहोतां सीताम
भिक्षुवपपतिरिक् शीर्षच्छेद्योऽसि ।

पुनराकाशे । किमाह रामः ? । रेरे पिशाचापसद
रम्भोपभोगरभसेन निरर्गलोऽसि
नो मैथिलीहरणनामसहोऽपि रामः ।
नन्वस्मि भास्करकुलप्रभवो द्युभूषा
पूषा स एव हि निजान्वयकर्मसाक्षी ॥ ४६ ॥ (य)

(भ) यदिति । मूलतः मूलादारभ्य इत्यर्थः यत् इयं शिरांसि
क्षिप्रानीतिशेषः भवन्ति, यत् क्षेदेषु अपि यतयः अत्र सहस्रशः
तानि पुनरुद्भवन्तीति शेषः, हे राक्षसयते ! तत् साधु भद्रम् ।
अन्यथा अयं जनकजाहरणापवादः सीताहरणदुःखमिति यावत्
कथं उत्सृज्यतां त्वज्जनां मयेतिशेषः सतत् क्षेदने मम दुःखं
शान्तिर्नास्ति पुनः पुनस्तत्र शिरसां क्षेदने एव तद्दुःखशान्तिर्भवतीति
भावः । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

(म) चत्रियखेट ! चत्रियापसद ! कापटिकतापस ! धूर्त-
तपस्विन् ! धनुरारोपणस्य धनुर्भङ्गस्य समये प्रथमं मृहोता
मयेतिशेषः ।

(य) रम्भोपभोगेति । रम्भायाः स्त्रियायाः नरद्वयरभाषाया
उपभोगेन यः रमसः कर्षः रमसो वेगकर्षयोरित्यनरः । साहसं वा
तेन निरर्गलः दुःकार्यकरणे निर्वाध इति भावः अस्मि भवसि । रामा
मैथिल्या हरणस्य नामसहो नो नास्मापि सोढुं न शक्नोतीत्यर्थः ।
ननु भोः ! भास्करकुलप्रभवः सूर्यवंशः अस्मि, स द्युभूषा दिवः अस्मि
रीत्यस्य भूषा अवह्वारभूत इत्यर्थः पूषा सूर्यः एव ; निजान्वयस्य स्वर्गः
यस्य कर्मसाक्षी साक्षात् दृष्टाहि ।

(र) तदित्यमभिधानमपवित्रं वक्ष्यमितो निर्विद्यतु ते
शुद्धिम् ।

वाच्यः । विभाव्य संनस च । किमपि (ल) निरुपमानं
राघवकीदृशपाण्डित्यमसदृशाकारस्य पौलस्त्यपुरुषकारः ।
यतः ।

क्षिप्रं शिरो निपतदन्तरतस्तदेत-

द्वादाय देव ! निजमेव दशानमेन ।

मुक्तं च वक्षसि ककुत्स्थकुसध्वजस्य

जातस्य कुम्भलितपङ्कजचारुवक्षुः ॥ ४७ ॥ (व)

इत्यर्थः । हा वक्ष रामभद्र ! कतरदिदं प्रहरणं (श)
यद्मुनापि मूर्च्छितोऽसि ।

(र) तत् तस्मात् इत्यम् एवमकारं शीतामभिवक्ष्युपपत्तिरिव शीर्ष-
क्योऽस्योति वचनमिति भावः अभिधानं वदतु अतएव अपवित्रं ते
वक्ष्यं वक्ष्यम् इतः अस्मात् मत्तः सहासादितियावत् । शुद्धिं प्रायश्चित्तं
निर्विद्यतु शुक्लं निर्वेशो भक्तिभोगयोरित्यमरः ।

(ल) निरुपमानम् अतस्त्यं किमपि अनिर्वचनीयमित्यर्थः राघवस्य
रामस्य कीदृशपाण्डित्यं भवति विद्यावैचक्षण्यम् । असदृशाकारस्य निर-
पमस्य पौलस्त्यस्य राघवस्य पुरुषकारः पराक्रमः ।

(व) क्षिप्रमिति । हे देव ! वाचव ! दशानमेन राघवेन क्षिप्रं
रामेन वक्षितं अतएव निपततु तदेतत् निजमेव सन्नेव शिरः अन्त-
रतः मध्यात् आदाय गृहीत्वा ककुत्स्थकुसध्वजस्य रामस्य वक्षसि
संक्षिप्तं निक्षिप्तं कुम्भलिते संक्षिप्ते पङ्कजे इव चारुणी मनोमे
पुष्पुणी यस्य तादृशः राम इति वेषः जातस्य । क्षिप्रसदृशप्रहारेण
मूर्च्छितश्च इति भावः । वसन्ततिवक्त्रं वक्ष्यम् ।

(श) प्रहरणम् अस्त्रम् । अस्त्रना अस्त्रेण वक्ष्यरूपेणेति भावः ।

पुरन्दरः । सखे दशरथ ! रामभद्रं प्रति (घ) कृतं कव-
चावाणीभिर्नन्वेव सकलवीरप्रकाशचन्द्रचूडकोदण्डस्य दक्ष-
यिता ।

चारणः । कथं दत्त्वा आकाशे । किमाह रामः ? । तदव-
यवान्तरच्छेदपुरःसरं शिरःखण्डनकर्म विरचयामि मा
कश्चन नियतप्रतिबन्धो मायाविधिः स्यात् ।

चारणः । न केवलमभिहितमनुष्ठितं च । पुनराकाशे कथं
दत्त्वा । किमाह रामः ? ।

क्षिप्रोद्गतो वहति कार्मुकमस्य मुष्टि-

सूत्रोदितः शरवरं च करो विभर्त्ति ।

कृतोत्थितं च मुखमर्पितदृष्टि लक्ष्ये

धिक् तन्ममैव विफलोऽस्य धिसेतुबन्धः ॥ ४८ ॥ (स)

(घ) कवचावाणीभिः कृतम् अलं रामभद्रे शोकसूचकं वाक्यं न
प्रयोक्तव्यमिति भावः । सकलवीराणां प्रकाशस्य चन्द्रचूडस्य
हरस्य यत् कोदण्डं धत्तुः तस्य दक्षयिता भङ्गः । अवयवान्तराणाम्
अन्त्येषामङ्गानां छेदपुरःसरम् अस्यानि अङ्गानि क्षिप्तोत्थः शिरः
खण्डनकर्म शिरश्छेदनव्यापारं विरचयामि करोमि नियतः निश्चितः
प्रतिबन्धः मायारूप इत्यर्थः यस्य तथाविधः मायाविधिः ऐन्द्रजादिक-
व्यापारः कश्चन मा स्यात् न प्रभवतु अयं भावः यदि कापि माया
स्यात् यत् शिरश्छेदनेऽपि पुनस्तदुद्भवः, तद्व्यभिचारिण्यस्य तद्व्यभिचारिण्यस्य
तत्प्रभावस्य व्यपगमसम्भवादिति भावः ।

(व) क्षिप्रोद्गत इति । अस्मै रावचस्य छटिः क्षिप्रः पुनरुद्गतः
यत् कार्मुकं वहति । सूत्रः क्षिप्रः पुनरुद्गतः उत्थितश्च करः शरवरं

इत्युक्तं । (इ) सद्यस्मिन्निदमनमुक्तमण्डलीमायाप्रपञ्चव-
क्षितराघवशरसाधवमनच्छमवगच्छन्नेव विंशत्यर्धकन्धरो
दुर्धरधनुर्धरोऽत्युच्चश्च विषकवचसज्जनिजशरीरसहस्रनिर्मा-
णश्चकर्मणि परां प्रवीक्षतामुपदर्शयति तत्र विश्वः किमत्र
प्रतिपद्यते रामभद्रः ।

पुरन्दरः । यत् (घ) कुलाचलसन्दोहदहनकर्मणि भग-
वान् काशान्निरुद्रः ।

विभर्त्ति च । सुखं कृतं विभर्त्ति पुनरुत्थितश्च बभूवे शरव्ये मवीति
भावः अर्पिता इष्टिर्वेन तपोक्तं भवतीति शेषः तत् तस्मात् धिक् मा-
मिति शेषः एषः मम अम्बुधौ सेतुबन्धः विफलः निष्फलः । वसन्ततिवकं
वृत्तम् ।

(इ) वद्य इति । वद्यः विद्यमाना वा सुखमण्डली शीर्षावलिः
वा एव मायाप्रपञ्चः मायाविस्तरः तेन वक्षितस्य प्रतारितस्य राघवस्य
शरसाधवं शरवर्षणे क्षिप्रहस्तताम् अमण्डलं व्यर्थमिति यावत् अवगच्छन्
जानन् एषः विंशत्यर्धकन्धरः इमाननः दुर्धरम् अन्यैर्धनुर्मशक्यं धनुर्धर-
तीति तथाभूतः सन् अत्युच्चैः अतिमहता चित्रेण कवचेन वर्मणा
बभूवानां वक्षितानाम् आहतानाभित्तर्यः निजशरीराणां सहस्रस्य
निर्माणं विरचनमेव कर्म मायाव्यापारः तस्मिन् परां महतीं प्रवी-
क्षतां पातित्वं दृष्टवानित्यर्थः उपदर्शयति प्रदर्शयति काव्यभूतेन
बुध्यते इति भावः । प्रतिपद्यते प्रतिविधासति करिष्यतीति यावत् ।

(घ) कुलेति । कुलाचलानां कुलपर्वतानां हिमाद्रिप्रभृतीनां
सन्दोहस्य सङ्गस्य दहनकर्मणि भस्मीकरणव्यापारे भगवान् काशान्नि-
रुद्रः कल्पान्ते संहाररूपी अग्निमयो रुद्रः यत् प्रतिपद्यते इति शेषः
रामः तत् प्रतिपद्यते इति योज्यम् ।

चारणः । संजन्मम् । यदादिशति (क) त्रिदशचक्रवर्ती पश्य ।
यावन्तो भुवि चाम्बरे च ककुभां कोणोपकोणेषु च
व्यावस्तान्ति धनुर्धराः कवचिनो मायामया रावणाः ।
रामः स्वर्गजनाशिषां पद्मसावेकोऽपि कोपोद्धत-
स्तावदा प्रतिवक्त्रायोजितशरश्रेणीभिरालस्यते ॥ ४८ ॥ (ख)

दशरथः । अद्य फलितं मे पुरन्दरप्रसादेन यत् समरसौ-
मनि वत्सरामभद्रं दशाननादुत्कर्षवन्तं पश्यामि ।

चारणः । कथं दत्त्वा आकाशे । किमाह रामः ? । भवतु
भगवतः कुशिकनन्दनाञ्जुम्भकास्त्रप्रदानप्रसङ्गोपात्तं (ग)
मायाहरमस्त्रं सन्दधामि ।

चारणः । स्वयमयलोक्य । दशरथं प्रति । महाराज ! कारय-
चक्षुषीपारणं दृश्यतां द्रष्टव्यम् ।

(क) त्रिदशचक्रवर्ती देवेन्द्रः ।

(ख) यावन्त इति । भुवि पृथिवीतले च चाम्बरे आकाशे च क-
कुभां दिशां कोणोपकोणेषु कोणेषु उपकोणेषु च यावन्तः धनुर्धराः
कवचिनः मायामयाः रावणाः व्यावस्तान्ति विचरन्ति बुध्यमाना इति
शेषः । स्वर्गजनाशिषां देवगणाशीर्षादानां पदं स्थानं देवगणैराशीर्भि-
रभिनन्द्यमान इत्यर्थः असौ एकोऽपि रामः कोपोद्धतः क्रोधस्कीतः
सन् प्रतिवक्त्रं प्रतिमुखं रावणानामिति भावः योजिताभिः निहि-
ताभिः शरश्रेणीभिः शरनिचयैः तावदा तावत्परिमाणः आलस्यते
प्रतीयते यावन्तः रावणाः तावन्त एव रामा लस्यन्ते इति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ग) जृम्भकेति । जृम्भकाणाम् अस्त्रविशेषाणां प्रदानप्रसङ्गे
उपात्तं शिष्टितं नृहीतमित्यर्थः मायाहरम् इन्द्रजातयज्जयकरमित्यर्थः ।

मायाहरशरण्यासादेष नक्तचरेश्वरः

एकशेषशिराः सम्प्रत्येकशेषो रथे स्थितः ॥ ५० ॥ (घ)

सर्वतोऽवलोक्य । (ङ) रावणभयशरणागतसमयनाकिनि
पिनाकिनि त्रिभुवनस्वस्थयननिमित्तमुदाहृतब्रह्मणि ब्रह्मणि
निरन्तरचिन्तानिचेतसि प्रचेतसि सम्भावितजगन्नाशे
कीनाशे समुपास्यविधौ भगवति विधौ परिस्त्रायति
रिपुग्रामनिधनदे धनदे दूरोत्चिप्तरथे समीरथे विगलित-
वसौ विभावसौ दुरपत्यजनननिन्दितपुलस्त्येऽगस्त्ये कस्याण-
मनुध्यायति ध्यानचक्षुषि मुनिवरिष्ठे वशिष्ठे गायति साम
विष्णाम्भुजविकाशमित्ते विश्वामित्रे भयालापस्फुरिताधरे

(घ) मावेति । एषः नक्तचरेश्वरः रावणः मायाहरस्त शरस्त्र-
न्यासात् निक्षेपात् सम्प्रति एकशेषम् एकावशिष्टं शिरो यस्य तादृशः
तथा एक एव शेषो यस्य तथाभूतः निःसहाय इत्यर्थः रथे स्थितः ।

(ङ) रावणेति । रावणभयात् शरणागताः समया नाकिनः
देवाः यस्य तादृशे पिनाकिनि हरे । त्रिभुवनेति त्रिभुवनस्य त्रिज-
गतः स्वस्थयननिमित्तं मङ्गलार्थम् उदाहृतम् उच्चारितं ब्रह्म वेदः
येन तादृशे ब्रह्मणि । निरन्तरेति । निरन्तरा सार्वकालिकी वा चिन्ता
उद्भूतः तथा निर्नास्ति चेतः चित्तं यस्य तादृशे अचेतने प्रचेतसि वरुणे
प्रचेता वरुणः पाथीत्वमरः । सम्भावितेति सम्भावितः चिन्तितः जगतां
नाशो येन तादृशे कीनाशे यमे कीनाशो यमदैवयोरिति शेषः ।
समुपास्येति । समुपास्यः तिरस्कृतः विधिः दैवं येन तादृशे
विधौ चन्द्रमसि । परिस्त्रायति परितो न्दानि गच्छति रिपु-
ग्रामाणां यत्सुसङ्गानां निधनदे विनाशदायिनि धनदे कुबेरे । दूरात्
उत्चिप्नः परित्यक्तः रथो येन तादृशे समीरथे वायौ ! विगलितः

विद्याधरे निर्वाणोद्यतचारण हाहारवमुखरहन्दारकहन्दं
भुवनाभोगं विदधता जीवितनिरपेक्षेण राघसराजिन
निजस्यन्दनं सविधीकृत्य समुद्भ्रान्तसारधिर्दाशरथिरथः स-
पदि दोर्दण्डमण्डलेन धूर्बन्धे विधृतो भ्रामितश्च ।

दशरथः । साकृतं प्रणम्य । भगवत्यो रघुकुलदेवता दशर-
थमनुगृह्णीत भगवन्निन्द्र ! गृहाण (च) दम्भोलिमम्भोध-
रलाञ्छनं धनुर्वा नन्वेव कवलीक्रियते रामचन्द्रो रावण-
राहुणा । इति मूर्च्छति ।

वसु दीप्रियस्य तथाभूते विभावसौ अग्नौ सूर्ये च दुरपत्यजननेन कुस-
नानोत्पादनेन निन्दितः पुलस्त्यः येन तादृशे अगस्त्ये । कल्याणं जगतां
मङ्गलमनुध्यायति चिन्तयति ध्यानचक्षुषि समाभिना सर्वदर्शिनि
मुनीनां वरिष्ठे श्रेष्ठे वशिष्ठे । गायति उच्चारयति साम वेदविशेषं
विद्वानि अग्न्युजानीव तेषां विकासे मितः सूर्यः तथाभूते विद्या-
मित्ते महर्षी । भवाक्षापेन समयचवनेन स्फुरितोऽधरो यस्य तादृशे
विद्याधरे देवयोनिविशेषे । निर्वाणोति निर्वाणे ज्ञाने उद्यतं प्रहसं
जयोन्मुखमित्यर्थः चारणानां देवयोनिविशेषाणां हाहाकाररवेण मुखरं
हन्दारकाणां देवानां हन्दं गणः यत्र तादृशं भुवनाभोगं जगदभ्यन्तरं
विदधता कुर्वता । जीवितनिरपेक्षेण जीवनं प्रति निःस्पृहेण । निज-
स्यन्दनं स्वं रथं सविधीकृत्य समुखोक्त्य समुद्भ्रान्तः भयविह्वलः सार-
थिर्यस्य तथाविधः दशरथिरथः रामस्य स्यन्दनं सपदि सहसा दोर्द-
ण्डमण्डलेन बाहुदण्डसमूहेन धूर्बन्धे मुखकाष्ठवत्प्रगल्भाने विधृतः
भ्रामितः चूर्णितश्च ।

(च) दम्भोलिं वज्रम् । अम्भोधरेषु, मेघेषु, वाय्वान् विजं जलं
तादृशम् । कवलीक्रियते मस्यते ।

पुरन्दरः । प्रियवयस्य ! किमाकुलोऽसि कियत्कालं
जलदतिरस्करिषी (छ) मार्त्तं मण्डलमन्तरयति ।

इत्यरयः । वसन्तममवबोधयन् इत्युच्यते । समरसुन्दर !

पुरन्दर ! पश्य पश्य ।

वत्सस्य साश्वः साक्षश्च सचक्रध्वजधूर्युगः ।

व्योम्नि भ्रमरकभ्रामं भ्राम्यतेऽनेन हा ! रयः ॥ ५१ ॥ (ज)

इति पतति ।

पुरन्दरः । अये ! किमपि महाबलपराक्रमो राक्षसराजः ।

चारणः । कियद्वा (झ) वर्णनमर्थवस्थायं मकरालय इति ।

वेङ्गद्विद्युत्ततालीच्छुरितपरिकरैरम्बुदैर्वास्तवाभि-

र्दिष्यानां व्योमयानैर्भयचकितवधूवक्रमुक्तात्तनादैः ।

लङ्घेन्द्रे षाण्डस्तभ्रमितरथपथप्रस्थितैस्तारकाणा-

मुक्तासौधकालैरिव च विरचिता वक्त्रनोराजनयोः ॥ ५२ ॥ (ञ)

(छ) जबद एव तिरस्करिषी जवनिका आवरणविशेष इत्यर्थः ।
मार्त्तं मण्डलं सूर्यविम्बम् अन्तरयति आदृष्योति । ईदृक् रक्षपा-
ण्डित्यं रावणस्य न विरायेति भावः ।

(ज) वत्सस्येति । हा इति खेदे अनेन रावणेन वत्सस्य साश्वः
साक्षः सरथाङ्गविशेषः सचक्रध्वजधूर्युगः चक्रध्वजधूर्युगैः सहितः
रयः व्योम्नि आकाशे भ्रमकभ्रामं भ्रमरो यथा भ्रमति तददित्यर्थः
भ्राम्यते भ्रूयते ।

(झ) कियदिति । अर्थवस्य सद्यस्त्वं कियत् वर्णनम् ? वतोऽसौ
मकराक्षयः मकराणां हिंस्रजलचरजन्तुविशेषाणाम् आक्षयः आश्रयः ।
आश्रयो हि सद्यस्त्वं दुर्धर्म इति भावः ।

(ञ) वेङ्गद्विदि । वेङ्गनीभिः स्फुरनीभिः विद्युत्ततालीभिः

नेपथ्यं जलकलानन्तरम् ।

यद्वक्त्राणां दशानामिव दश ककुभः शासितुं सृष्टिरासी-

द्विशत्या यस्य दोर्भिर्दशगुणितमिव प्राप्तवान् वीरधर्मम् ।

लङ्केन्द्रः संयतेन्द्रो रणभुवि दशभिर्मैथिलीवल्लभेन (ट)

ज्योतिर्दीप्तैः क्षुरप्रैः स खलु विरचितो निर्विबन्धः कबन्धः॥५३

दशरथः । आकर्ण्य । कः पुनरयमकारणबन्धुः अवगाम-
तवर्षिणा वचनेनास्मानाश्वासयति ।

चारणः । नेयमाश्वासना किं पुनर्विभीषणप्रियकरणाय
लङ्कावैतालिक एष निवेदयति ।

सौदामिनीपरम्पराभिः स्फुरिताः व्याघ्राः परिकराः अवयवाः येषां
तादृशैः यान्तयार्भिः जलवर्षिभिः अम्बुदैः मेघैः, भयचकितानां भया-
र्त्तानां बधूनां देवाङ्गनानां वक्त्रैः मुखैः मुक्तः आर्त्तनादो येषु तादृशैः
दिव्यानां स्वर्गिण्यां व्योमयानैः विमानैः लङ्केन्द्रेण रावणेन अपहृत-
स्त्रमितस्य रथस्य यः पन्थाः तस्मिन् प्रस्थितैः तारकाणां मञ्जुषाणाम्
उत्तारणैः महद्भिः चक्रवाहैः मण्डलैश्च वक्त्रस्य रावणमुखस्यैत्यर्थः नीरा-
जमन्त्रीः विरचितेव । स्रग्धरावृत्तम् ।

(ट) यदिति । दश ककुभः दिशः शासितुमिव दशानां यस्य
वक्त्राणां सृष्टिरासीत् । यस्य विंशत्या दोर्भिर्भुजैः दशगुणितमिव वीरधर्मं
वीर्यमित्यर्थः प्राप्तवान् । मैथिलीवल्लभेन रामेण रणभुवि संवतः कादा-
निहृतः इन्द्रो येन तादृशः स रावणः ज्योतिर्दीप्तैः ज्योतिषा ज्वल-
न्निरित्यर्थः क्षुरप्रैः अस्त्रविशेषैः निर्विबन्धः नास्ति विघ्नैश्च बन्धः
यस्य तादृशः निर्मल इत्यर्थः कबन्धः विजयविराः क्रावः विरचितः
कृतः सखु । निहत इति भावः । स्रग्धरावृत्तम् ।

दशरथः । तत् किमिव नेदं सहस्रचक्षुषापि भगवता (ठ)
नयनाञ्जलिपुटपेयीकृतम् ।

शारथः । शृणु यथा ।

यावज्जीवाच्चक्रध्वजहरितरलालातचक्रायमाणं
भूगोलास्फालहेतोर्भ्रमयति नभसि स्यन्दनं राक्षसेन्द्रः ।
दोर्दण्डैश्चण्डवेगोद्धृतहरगिरिभिः—

दशरथः । किञ्चिदुपाय । सुप्रपाता रावणकरान्दोलित-
स्यन्दनभ्रमणभङ्गिस्तधारय धारय वक्ष्यम् ।

शारथः । सर्वम् ।—द्राक् क्षुरप्रेण तावत्
तस्यैवाकर्ण्य वाणीं दशममपि शिरश्छिन्नवान्नाम रामः ५४ (ड)

(ठ) नयनाञ्जलिपुटपेयीकृतं नयनरूपेण अञ्जलिपुटेन अपेयं पेयं
कृतं पेयीकृतम् । दृष्टमित्यर्थः ।

(ड) यावदिति । राक्षसेन्द्रो रावणः यावत् नभसि आकाशे
भूगोलस्य भूमण्डलस्य आस्फालहेतोः पिध्वंसनार्थमित्यर्थः । लोलाचक्षुषाः
अक्षाः रथावयवविशेषाः चक्राणि ध्वजाः केतुयटय हरयः अश्वाश्च व-
क्षिन् तत् अतएव अलातचक्रायमाणम् अङ्गारमण्डलाकारं स्यन्दनं रथं
चण्डवेगेन प्रवहवेगेन उद्धृतः उत्क्षिप्तः हरगिरिः कैलासः यैः तादृगैः
दोर्दण्डैः बाहुयटिभिः भ्रामयति घूर्णयति, सुप्रपाता सुखेन अना-
वासेन अश्लीलया पातते इति सुप्रपाता रामोपरि सुखेन पातनीया
इत्यर्थः । रावणस्य करैः आन्दोलितस्य गृहीतस्य स्यन्दनस्य रथस्य
भ्रमणभङ्गिः घूर्णनपातुरी । घूर्णनं नाम स्यन्दनं राक्षसराजेन राम-
चन्द्रमुद्दिश्य यदि पातते तर्हि महानमर्षः स्यात् तत् वत्सं रामभद्रं
धारय परित्राहीति सन्दर्भार्थः । तावत् रामः तस्य रावणस्य वाणीं
दुर्वचनम् आकर्ण्यैव श्रुत्यैव क्षुरप्रेण अस्त्रविशेषेण द्राक् कटिति
दशममपि शिरः छिन्नवान्नाम चक्रे खड्ग । सङ्घराट्कृतम् ।

परन्तरः । विहसं । शब्दे भवत एव(ठ)शब्दवेधित्वं शिचि-
तमभ्यस्तं च रामभद्रेण किंपुनरुपाध्यायादधिकः संवत्तः ।

विमृष्य । तदैतदुद्दामरामचुरप्रवेगिनो ब्रह्मास्त्रस्य
भूर्भुवःस्वस्त्रितयछामरं सुदितदशकन्धरमदं भद्रमाजृम्भितम् ।
दशरथः । तत् प्रियं नः ।

चारुणी । ता किञ्च (ण) पटुपटहभक्तरीविदुरिभं संवत्स-
कांसतालमिस्तं चिस्तंखसंखं भूरिभेरीविपंचीपपंचभांकारं-
भंकारभंगिगभभिणीकुसुमवरिसपुष्पं अणवच्छिष्टमपफा-
लिदो देवदाहिं विजयदुन्दुही (१) ।

(१) तत् किमिति न पटुपटहभक्तरीमिन्नं संवत्सकांसतालमिन्नं
निःशब्दशब्दं भूरिभेरीविपचीप्रपञ्चभाङ्कारभङ्कारभङ्गिगर्भं कुसुमवर्षपूर्व-
मणवच्छिष्टमास्फासितो देवताभिर्विजयदुन्दुभिः ।

(ठ) शब्दवेधित्वं शब्दमनुसृत्य लक्ष्यं विध्यतीति शब्दवेधी तस्य
भावः तत्त्वम् । अधिकः शिचोधिक इत्यर्थः । उद्दामे अतिभीषणं
रामस्य चुरप्रं प्रवेगिनः प्रविष्टस्य आविर्भूतस्य इत्यर्थः । भूर्भुवः
स्वस्त्रितये त्रिजनत्वानित्यर्थः छामरम् छर्चलम् अतिप्रवक्तृमित्यर्थः
सुदितः नाशितः दशकन्धरस्य रावणस्य मदः गर्वः येन तादृशं भद्रं
सुन्दरम् आजृम्भितं विचेष्टितम् ।

(ण) पटुभिः महद्भिः पटहैः भक्तरीभिश्च वाद्यभेदैरित्यर्थः मिन्नं
संवत्तितम् । तथा संवत्सेन वेषुसहितेन कांस्यतालेन मिन्नं सहितं
निःशब्दाः शब्दाः शब्दस्वना इति यावत् यत् तत्, भूरयः भक्तृणां
भेरीणां वाद्यविशेषाणां विपचीनां वीणाविशेषाणाञ्च वै प्रपञ्चाः
विस्ताराः तेषां भाङ्गाराणां भाङ्गाराणाञ्च वा भङ्गवः वैचित्र्याच्च तत्

धारणः । शृणु यथा ।

हेलास्रिखितचण्डहेमहरिणैर्बाणैः कुलं रक्षसां
शेषीभूतविभीषणं गुणनिधौ कृत्वापि रामे स्थिते ।
प्रत्युज्जीवनशङ्कया यमजितो लङ्कापतेः कातरै-
र्नो मुक्ताः कुसुमस्रजो नच सुरैरास्फालितो दुन्दुभिः ५५(त)
नेपथ्ये ।

बाणैर्लाञ्छितकेतुयष्टिशिखरो मूर्च्छानमत्सारथि-
र्मांसास्वादनलुब्धगृध्रविहगश्रेणीभिरासेवितः ।
रक्षोनाथमहाकबन्धपतनक्षुसाक्षदण्डो हयै-
र्कैषित्वा स्मृतमन्दुरास्थितिहृतैर्लङ्कां रथो नीयते ॥५६॥(ध)

गर्भे यस्य तत् तदा कुसुमवर्धपूर्वं पुष्पदृष्टिपुरःसरम् अनवच्छिन्नं निर-
वच्छिन्नम् अनवरतमित्यर्थः आस्फालितः ताडितः ।

(त) हेवेति । गुणनिधौ गुणाकरेः रामे हेतुया अकृत्येन च-
खितः नाशितः चण्डः भीषणः हेमहरिणः सुवर्णसृगरूपी मारीचो
नाम राक्षस इत्यर्थः वैः तद्योक्तैः बाणैः रक्षसां कुलं शेषीभूतः विभी-
षणो यत्र तादृशं विभीषणमात्रशेषमित्यर्थः कृत्वा स्थितेऽपि यमजितः
अनलकञ्जयिनः लङ्कापतेः रावणस्य प्रत्युज्जीवनशङ्कया पुनर्जीवनभयेन
कातरैः सन्देहाकुलैरित्यर्थः सुरैः देवैः कुसुमस्रजः पुष्पमास्थानि नो
मुक्ताः पुष्पदृष्टिर्न कृतेति भावः दुन्दुभिः न आस्फालितः वादितश्च ।
षादूर्ध्वयिक्रीडितं वृत्तम् ।

(ध) वाचैरिति । बाणैः रामशरैः लाञ्छितं क्षतमिति यावत्
केतुयष्टेः ध्वजदण्डस्य शिखरम् अप्यं यस्य तथाभूतः मूर्च्छया नमन्
पतन् सारथिर्यस्य तादृशः, मांसास्वादेन मांसभक्षणे सुखानां लाल-
सानां गृध्राणां विहगानाम् अन्येषां पक्षिणाञ्च श्रेणीभिः आसेवितः
आप्तः रक्षोनाथस्य रावणस्य यः महान् कबन्धः देहः तस्य पतनेन

पुरन्दरः । सखे ! दशरथ ! अयमनन्यसदृशाकारी रामः
भद्रपुरुषकारः । अतस्तु ।

निर्दग्धतिपुरेभ्यनोऽस्तु गिरिशः क्रीडाचलच्छेदने
पाण्डित्यं विदितं गुह्यस्य किमु तावन्नातयुद्धोत्सवौ ।

सूत्वा पञ्चजलावमाननवनं चैतस्य लङ्कापते-

वीराणां चरिताद्भुतस्य परमे रामः स्थितः सीमनि ॥ ५७ ॥ (द

शारणः । विहस्य । अवगतदशकन्धरवधैर्विबुधैरिदानीं
सत्वरैर्दाशरथौ (ध) हर्षपुष्पवर्षमारभ्यते । नेपथ्ये ।

सर्वा गीर्वाणवन्द्यो ! ब्रजत निजगृहान् बन्धुमाधोरण ! द्राक्-
स्वर्गेभस्तन्मशालां नय सुरकरिणं यामिका ! यात देवाः ! ।

द्युस्यः पूरितः अथ अवयवविशेषः दण्डः ध्वजश्च यस्य तादृशो रथः
रावणस्येति भावः । हयैः अश्वैः सृतया मन्दुरावां वाजिशालायां
स्थित्वा हृतैः आकटैः सङ्घिः सुपित्वा सुभावरं कृत्वा सङ्घां नीयते ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(द) निर्दग्धेति । गिरिशः शिवः निर्दग्धं निःशेषेण भस्मी-
कृतं त्रिपुरमेव इत्यनं काठं येन तथाविधः अस्तु भवतु । गुह्यस्य
पाण्डित्यं पराक्रमवैचक्षण्यं क्रीडाचलस्य क्रीडापर्वतस्य छेदने विदा-
रश्चे विदितं ज्ञातम् । तौ गिरिशकार्तिकेयौ अज्ञातयुद्धोत्सवौ
अविदित संध्यामविधी किञ्च ? नैवेतिभावः । किन्तु रामः एतस्य
लङ्कापतेः रावणस्य आनयनं शिरोमण्डलं पञ्चजलावं कमलवय-
मिवेत्यर्थः सूत्वा क्षिप्वा वीराणां चरिताद्भुतस्य अद्भुतवारिमस्य परमे
सीमनि स्थितः । यन्मुः स्तब्धं मोरनेणै परं रावणः सर्वश्रीरन्वेष-
कृति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ध) दाशरथौ रामे ।

भूयो दिव्यद्रुमाणां ननु भवतु वने नन्दने सन्निवेशो
 द्वारि क्षिप्तं यदैन्द्रे दशवदनशिरः किङ्करैरन्तकस्य ॥ ५८ ॥ (न)
 चारुः । (प) नाकनरसोकनायकौ दिव्या वर्धेणे पुरन्दरप्रती-
 हारवचनेन अपरिचितेन च रामशरीरसौन्दर्येण । तथाहि ।

रघुरसिकसुरस्त्रीसुक्तमन्दारदामा

स्वयमयववतीर्णो लक्ष्मणन्यस्तहस्तः ।

विरचितजयशब्दो वन्दिभिः स्यन्दनाङ्गा-

दिनकरकुललक्ष्मीवल्लभो रामचन्द्रः ॥ ५९ ॥ (ख)

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । रावणवधो नाम नवमोऽङ्कः ॥

(न) सर्वा इति हे गीर्वाणचन्द्रः वन्द्योक्तताः ! सुरनार्यः ! सर्वा
 यूयं निजमृद्वान् व्रजत गच्छत । हे आधोरण ! हस्तिपाद ! शक्
 भटिति सुरकरिणम् ऐरावतं वसुं स्वर्गभक्ष्यभाषाम् ऐरावतवन्ध-
 नाख्यं नय प्रापय । हे यामिकाः ! प्रहरिणः देवाः ! मात गच्छत
 स्वान् मृद्वानीतिशेषः । नन्दने वने भूयः पुनः दिव्यद्रुमाणां पारि-
 जातादीनां सन्निवेशः स्थितिः भवतु ननु । अतः वक्तात् अन्तकस्य
 त्वमस्य किङ्करैः दूतैः दशवदनस्य रावणस्य शिरः ऐन्द्रे द्वारि देवराज
 भवनद्वारे क्षिप्तं पातितम् ।

(प) नाकनरसोकनायकौ चन्द्रदशरथौ । पुरन्दरस्य चन्द्रस्य
 प्रतीहारवचनेन दौवारिकवाक्येन पूर्वोक्तेन सर्वा इत्यादिना ।

(फ) रघोति । रघुरसिकाभिः संप्रामप्रियाभिः सुरस्त्रीभिः सुक्तं
 दत्तं मन्दारदाम मन्दारपुष्पमाख्यं यक्षैः तथाविधः लक्ष्मणेन न्यस्तः
 धृतः हस्तः वक्ष्य तथाभूतः वन्दिभिः स्तुतिपाठकैः विरचितः कीर्तितः
 जयशब्दो वक्ष्य तथाभूतः दिनकरस्य सूर्यस्य वा कुबलक्ष्मीः तस्या वल्लभः
 प्रियः अयं रामचन्द्रः स्यन्दनाङ्गात् रघोर्वक्त्रात् खड्गं अयतीर्णः अय-
 रोहतिशोत्वर्थः । भाषिणीवृत्तम् ।

॥ अथ दशमोऽङ्कः ॥

—०४००—

अतः परं राघवामन्दो भविता ।

ततः प्रविशति सशोका सङ्गा ।

सङ्गा । हा ! (क) दुर्जरतवविशेषपरितोषिदारविन्दासन ?
तिहुअणैकमज्ञ ! दशकण्ठ ! हा हेलावन्दीकिदमहेन्द्र !
मेघनाद ! हा समरसंरम्भसुप्रसन्न ! कुम्भकर्ण ! कहिंसि
देहि मे पण्डितवचनम् (१) ।

प्रविश्य सत्वरं अलङ्कारा । पुरोऽवसोक्य । कथमियं लङ्काऽ-
स्तमितेऽपि(ख)सञ्चरितकुण्डे दशकण्ठे दुःखिता । विन्दस्य ।

(१) हा ! दुर्जरतपोविशेषपरितोषितारविन्दासन ! त्रिभुवनैक-
मज्ञ ! दशकण्ठ ! हा हेलावन्दीकृतमहेन्द्र ! मेघनाद ! हा समरसं-
रम्भसुप्रसन्न ! कुम्भकर्ण ! काहि देहि मे प्रतिवचनम् ।

(क) दुर्जरेति । दुर्जरेण दुर्जरेण तपोविशेषेण परितोषितः
अरविन्दासनः कमलासनः मङ्गा येन तादृशः तत्सम्बुद्धौ । हे शया
अश्लीलया वन्द्योक्तः महेन्द्रः येन तत्सम्बुद्धौ । समरसंरम्भे युद्धव्या-
पारे सुप्रसन्न । प्रीत । प्रियवचनम् इत्यर्थः ।

(ख) अस्तमिते नाथं नमिते । सञ्चरितं कुण्डं यस्मिन् तादृशे ।
द्वारितस्तत्र च वे आह्वार एव भवति लोकानां इत्यन्तु न तथेति अपि

परिपालना हि भृत्यान् स्वामिनः स्मरयति न गुणग्रामः ।
 प्रकाशम् । सखि सखे ! वलौमुखवलवलात्कारमाकर्ष्य
 निखिलनाकतलतिलकायमानयाऽमरावत्या मर्त्यमण्डल-
 शौण्ड्या चोज्जयिन्वा रसातलभोगभङ्गिभूतया च भोग-
 वत्या तदनुचरेण च त्रिभुवनवासिनाऽपि पुरीषक्रेण कुशस-
 प्रभायभवतीं प्रति प्रहिता । अहं च सखीस्नेहादा-
 गतास्मि ।

किंवा न दिव्यतरवस्तव कश्चिदारात् ?

कश्चिद् भूता न परिखाः कनकाम्बुजिन्यः । ?

मृष्टानि कश्चन न रत्नमहागृहाणि ?

कश्चिच्च कश्चनमयो दलितश्च सालः ? ॥ १ ॥ (ग)

वन्दार्थः । परिपालना प्रतिपालनम् । वलीमुखानां वानराणां
 वलेन वलात्कारं आक्रमणं तवेतिभावः । निखिलनाकतलस्य सम-
 सर्गराज्यस्य तिलकायमानया वलाटभूषणस्वरूपया अमरावत्या इन्द्र-
 पुत्री । मर्त्यमण्डलेषु शौण्ड्या आमुज्ज्वलवा । रसातलस्य पातालस्य
 यः भोगः सुखं तस्य भङ्गिभूतया वैचित्र्यस्वरूपिण्याः भोगवत्या
 पातालपुत्री इत्यर्थः । पुरीषक्रेण नमरीषवृहेन । प्रहिता
 प्रेरिता ।

(ग) किमेति । तव आरात् समीपे स्थिता इति शेषः । दिव्य-
 तरवः सुरङ्गनाः प्रारिजातादयः कश्चित् न किञ्चाः ? कनकाम्बु-
 जिन्यः स्रग्धरपद्मवत्यः परिखाः प्राकाररुतिभूताः जलराशयः कश्चित्
 न भूतानाः न पूरिताः ? अत्रस्वरनिबद्धैरितिभावः । रत्नमहागृहाणि
 पद्मनिर्मितानि महानि गृहाणि कश्चन न मृष्टानि न रत्नानि ? ।

सङ्गा सवाक्स्तम्भम् । (घ) सहि केलासुच्छ्रवासिणि !
 कुवेरसञ्चरिदे ! देवणिलये ! अलए ! किं याम ण संपणं ?
 तथा अ तेण केसरिकलत्तसंभवेण समीरसंभूदेण वाणरेण
 सुउमारकामिणीकरअलकोमलेहिं किसलयेहिं 'साटलल-
 णाहरोठ्ठमच्चिठ्ठे कसुभभकुसुमत्यवएहिं वन्दीकिदंसुर-
 सुन्दरौचरणप्पहारदीहलअसंकन्तालत्तअलंछिदेहिं' उक्ख-
 बन्धेहिं लीलामन्दिरं मअरध्वअस्स कुलभवणं मलअम-
 मपअट्टिणो दक्खिणसमीरणस्स विस्सामठ्ठाणं हिअअस्स
 पठमणिलओ णिअं वसन्तस्स पेरत्तणिवेसिदकप्पपाअव-
 प्पहुदिपंचविहदेवहुमा असोअवणिआ सव्वा संसुणिआ
 पाआलपरिचुंवी परिहापरिखेवोवि त्यसत्थिदिं लंभिदो

काञ्चनमयः स्वर्णमयः सालः प्राकारश्च कञ्चित् न दक्षितः विध्वंसित-
 च ? । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(घ) सवाक्स्तम्भं निःशब्दं अलुञ्चैरितिभावः । कैलासस्य उगसङ्गे
 क्रोडे वसतीति तथाभूते कुवेरेण सञ्चरिते सुहु सेविते ! देवणिलये !
 देवावासभूते ! । किं नाम न सम्पन्नं न वटितम् ? सर्वमेव भग्नं
 वटितमित्यर्थः । केसरिकलत्तसम्भवेन केसरिणः तदास्त्वस्य वाणरेण
 यत् कलत्तं पत्नी अङ्गना इत्यर्थः तत्सम्भवेन तद्गर्भजातेन समीरस-
 म्भूतेन वायुपुत्रेण वाणरेण हसुमता इत्यर्थः । सुकुमारेति । सुकुमा-
 राणि कोमलानि यानि कामिनीनां करतलानि तद्वत् कोमलैः
 कन्दुलैः किसलयैः पद्मैः । साटेति । साटललनानां साटदेशीयकामि-
 नीनां अघरोष्ठवत् याः मञ्जिष्ठा लताविशेषाः ताभिः एकसुभगः
 अतिसुन्दर इत्यर्थः सवकः तेषां तादृशैः । वन्दीकतेति वन्दी-

अविच्छिन्नसंचरश्चतुरेण वि मत्तच्छमच्छलेषु अलङ्घ्यिष्यं
 कश्चपपाश्रारचक्रं सुमरश्चैसं संपादिदं मणिभवनवि-
 ध्वंसणदंसणे च य शिखरश्च वि जयस्य किं भविष्यदि
 पशुधाराधोरणी किं च य सिद्धिदं पित्रसहिं समास-
 ह्य प्राणपरित्यजनव्यवसायेहिं विरददहि (२) ।

(२) सहि ! कैलासोत्पन्नवासिनि ! कुबेरसञ्चरिते ! देवनिबन्धे चक्रे !
 किं नाम न सम्पन्नं ? तथा च तेन केसरिकलत्रसम्भवेन समीरसम्भूतेन
 वानरेण सुकुमारकामिनीकरतलकोमलैः किञ्चयैर्वाटवचनाधरोष्ठम-
 झिष्ठैकसुभगलवकैर्वन्दीकृतसुरसुन्दरीचरणप्रहारदोहदकसंक्रान्तालङ्क-
 षाञ्छितैर्दृक्ष्यन्वैर्लीलामन्दिरं मकरध्वजस्य कुलभवनं मलयमार्गप्र-
 वृत्तिर्नो दृष्टिश्च समीरश्च विन्नामस्थानं हृदयस्य प्रथमनिबन्धो नित्यं
 वसन्तस्य पर्यन्तनिवेशितकल्पपादपप्रभृतिपञ्चविधदेवहुमाऽशोकवर्निकानां
 सर्वां सञ्चूर्णिता पातालपरिचुम्बी परिष्ठाप्रतिज्ञोऽपि स्थलस्थितिं
 लम्बितोऽविच्छिन्नसञ्चरश्चतुरेणापि मार्त्तं बह मण्डलेनालङ्घनीयं कनक-
 प्राकारचक्रं आरण्येषं सम्पादितं मणिभवनविध्वंसनदर्शने पुनर्नि-
 ष्कदशस्यापि जनस्य किं भवतेऽशुधाराधोरणी । किं पुनः स्नेहमयीं
 प्रियवर्णीं समासाद्य प्राणपरित्यजनव्यवसायेभ्यो विरताऽसि ।

कृतानां सुरसुन्दरीणां चरणप्रहारः पादताडनमेव दोहदकं वृक्ष-
 पोषकौषधविशेषः तेन संक्रान्तानि यानि अलङ्कृतानि तैः लाञ्छिताः
 शोभिताः तैः वृक्षवन्तैः पादपावलिभिः । लीलामन्दिरं क्रीडागृहं
 मकरध्वजस्य कामस्य । कुलभवनं कुलक्रमागतं गृहम् । विन्नामस्था-
 नम् आरामनिकेतनम् । प्रथमनिबन्धः आद्यः आशयः । पर्यन्तेति ।
 पर्यन्तेषु प्रान्तेषु निवेशिताः रोपिताः कल्पपादपप्रभृतयः पञ्चविधाः

अलका । सखि । धर्मजेतरि (ङ) भीषणविभीषणे विभी-
षणे विजेतरि तत्रभवती किं सशोकशङ्कुरेव तन्निधिनाथपू-
र्ववक्ष्ये ! लङ्के ! विरमन्तु मध्यस्थगितैकावलीकल्पा वाय-
जलकणश्रेणयः । विरज्यतु च जरठकाञ्चनारकुड्मलकोटि-
पाटला दृष्टिः । धीतमास्त्रिष्ठपटञ्चरदौनाधरमुद्रा समासा-
दयतु स्वां लक्ष्मीं लघूभवन्तु च प्रमाणानुक्ततमृणालदण्डाः
श्वासदण्डाः ।

देवद्रुमाः यस्याः तादृशी सन्तानः कल्पवृक्षश्च मन्दारः पारिजातकः ।
पञ्चैते देवतरवः पुंसि वा हरिचन्दनमित्यमरः । पातालपरि-
चुम्बी रसातलस्य गीर्त्तयः परित्वा प्रतिशेषः प्राकारनेष्टनजसराशिः
स्थलस्थितिं स्थलस्य वा स्थितिः मर्यादा तां लम्बितः प्रापितः अव-
स्तरादिभिः पूरित इत्यर्थः । अविच्छिन्नेति । अविच्छिन्नम् अविनाशं
यत् सञ्चरणं भ्रमणं तत्र चतुरेषु निपुण्येनापि मार्तण्डमण्डलेन सूर्य-
विम्बेन अलङ्कुणीयम् अनतिक्रमणीयं कनकप्राकारचक्रं स्वर्णमण्डप-
रमण्डलं स्मरणशेषं नामशेषमित्यर्थः सम्पादितं कृतं भग्नमित्यर्थः ।
मणिभवनस्य रत्नमण्डपस्य विध्वंसनदर्शने विध्वंसं दृष्ट्वेत्यर्थः । किं भव्यते ?
कथ्यते ? अशुभाराधोरखी नेत्रसलिलदृष्टिः । किं पुनः वक्तव्यमिति
शेषः । प्रियमस्त्रीं त्वामिति शेषः । समासाद्य प्राप्य प्राङ्परित्यजन्त्य-
वसातेभ्यः जीवनविसर्जनवेष्टितेभ्यः विरता मिहत्ता ।

(ङ) धर्मजेतरि धर्मेण लब्धविजये भीषणानां भयानकानां बल-
शामिति भावः । भीषणे इमने इत्यर्थः विजेतरि चासितरि, सशोक-
शङ्कुरः शोकशङ्कुसङ्घिता । निधिनाथस्य कुवेरस्य पूर्ववक्ष्ये पूर्वप्रियतमे
पूर्वं लङ्कायाः कुवेराध्युषितत्वादिति भावः । विरमन्तु निवर्त्तन्तां मध्ये
मक्षसि इत्यर्थः स्थगिता स्थिता वा एकावली एकवरो हारविशेषः

वद्वा । जं तिष्ठितमित्तस्य (च) वधरी भवति (३) ।

नेपथ्ये ।

रुद्राणि ! सखि ! वरुचानि ! सरस्वति ! द्यौः !

सावित्रि ! धात्रि ! सकलाः कुलदेवताश्च ! ।

शुक्लार्चिनी विप्रति शुक्लं रामरामा

तत्सन्निधत्त सहसा सह लोकपालैः ॥ २ ॥ (ख)

(३) वत् तिष्ठितमित्तस्य नगरी भवति ।

तत्कलाः तादृश इत्यर्थः । माध्यमवद्वानां नेपथ्यः धाराः । मा-
रुद्रिणीति भावः । विरज्यतु निवर्ततां जरठस्य परिणतस्य विपुलस्य-
त्यर्थः । काञ्चनस्य चारुदृष्टस्य च वा कोटिः तद्वत् पाठवा रक्ता । भौत-
जाचितं माझिष्ठं मझिष्ठारामः यस्मात् तादृशं पटञ्चरं वसनं तद्वत्
दीना विनादपूर्वेति भावः । अधरसुहा अधराभोगः सां निजां सामा-
विकीमित्यर्थः । सखीं शोभां समासादवत्तु प्राप्नोतु । सपूभवन्तु अस्याः
सामाविका भवन्तु इत्यर्थः । प्रमाद्येन परिमाद्येन प्रलुकताः सृचाश्च-
दृष्टाः वैः तादृशाः चासदृष्टाः दीर्घनिश्वासा इत्यर्थः ।

(च) तिष्ठितः शिवः तस्य मितं कुपेरः तस्य ।

(ख) रुद्राणीति । हे रुद्राणि ! पार्वति ! सखि ! वरुचानि !
वरुचभार्ये ! सरस्वति ! द्यौः ! स्वर्गाधिष्ठात्रि देयते इत्यर्थः । सावित्रि !
धात्रि ! सखि ! सकलाः सर्वाः कुलदेवताश्च ! । रामस्य रामा
कान्ता जानकी शुक्लार्चिनी शुक्लकामा सती शुक्लं अम्नौ विप्रति,
तत् तस्मात् लोकपालैः रुद्रादिभिः सह सहसा सत्वरं सन्निधत्त सह-
प्रसिक्ता भवत । वसन्ततिवकं वृत्तम् ।

बद्धा । आकर्षितकेन । किं उच्य विमुक्तिकारणम् ? (४) ।

अलङ्कारा । राक्षसगृहवासः किल । विचिन्त्य । वि-

दुष्टम् ।

कालुष्यहेतुर्वैदेह्या न राक्षसगृहस्थितिः ।

ध्वान्तवन्द्योक्तताऽपीन्दोर्न कला जातु नीलति ॥ ३ ॥ (ज)

बद्धा । ता एहि गदुग्र पेक्षुह्य (५) ।

अलङ्कारा । कुबेरपसादादिहस्यैव दिव्येन चक्षुषा
पश्यामि ।

बद्धा । ता ममावि पियसहो निवेदयतु (६) ।

अलङ्कारा । इयं रामराणी(भ)स्वाहावक्ष्ये भगवत्यात्मान-

(४) किं पुनर्विमुक्तिकारणम् ? ।

(५) तदेहि गत्वा प्रेक्षामहे ।

(६) तन्ममापि प्रियसखी निवेदयतु ।

(ज) कालुष्येति । राक्षसगृहे स्थितिः वैदेह्याः सीताया न
कालुष्यस्य मातृमित्रस्य हेतुः कारणम् । ध्वान्तेन तिमिरेण वन्द्योक्तता
आक्रान्ता इत्यर्थः अपि इन्दोयन्द्यस्य कला जातु कदाचित् न नीलति
न मणिनीभवति । अत्र कालुष्य हेतुर्नीलति इति चेति एकस्यैव वाधा-
रणधर्मस्य पृथक् निर्दिष्टत्वात् प्रतिवस्तूपमासङ्कारः तदुक्तं प्रतिवस्तूपमा
या स्यात् वाक्यदोर्गम्यवाक्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दि-
क्ष्यते पृथगिति ।

(भ) रामराणी रामस्य राणी सीता । स्वाहावक्ष्ये स्वाहाः नमः
अग्नेः पत्नी तस्या वक्ष्ये अम्नो कुररीव मणिनीविवेक इव कुररीवः

माधुतौकुर्वाणा कुररौव करुणक्रेडारकातरया गिरा
देवौवाचभभिसन्धाय स्तौति विशुद्धिकारणं च ब्रूते ।

ब्रूता । किं विप्र सुधावेदु (७) ।

अथवा ।

यद्गोर्वाणाः क्रतुबलिलिङ्गो यत्स्मरस्मिन्नजन्मा
सीमोन्माथी न च यदुदधिर्जुह्वते यच्च विप्राः ।

यः कृत्स्नस्य प्रलयदिवसो ये च ये च प्रकाशाः

कृत्स्नः सोऽयं जयति महिमा पावकः पावकस्य ॥ ४ ॥ (ज)

किञ्च

मित्रं मन्त्री गुरुः शिष्यः स्वामी भृत्यश्च मे मदा ।

राम एव यथा नाम्यस्तथा मां पातु पावकः ॥ ५ ॥ (ट)

(७) किमिव आवयतु ।

शोकजनकः यः क्रेडारः स्वरविशेषः तेन कातरया दीनया देवीं
वाचं यागुदेवीं वरस्वतीमित्यर्थः अभिसन्धाय उद्दिश्य ।

(ज) यदिति । गोर्वाणा देवाः यत् क्रतुबलिलिङ्गः यद्गोर्वाण-
भोक्तारः, स्मरः कामः यत् चित्तजन्मा मनसिजः, उदधिः समुद्रः
यत् न सीमोन्माथी सीमानं वेदामित्यर्थः नातिक्रामतीत्यर्थः विप्राश्च
यत् जुह्वते इव्यं प्रक्षिपन्ति, कृत्स्नस्य जगत इति शेषः यः प्रलय-
दिवसः संहारदिनं ये च ये च प्रकाशाः तेजोमया इत्यर्थः सोऽयं कृ-
त्स्नः समग्रः पावकस्य सर्वस्य अग्नेः महिमा जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते
इत्यर्थः । मन्दाक्रान्तावृचम् ।

(ट) मित्रमिति । यथा राम एव सदा मे मम मित्रं बन्धुः, मन्त्री

सङ्गां प्रति । नातः परमवज्रहृदयैः (ठ) श्रोतुं द्रष्टुं च
शक्यते ।

ब्रह्मा । तं भणितं जगन्मन्दिणीं जीवं रावणपत्नीं
वि दलित्वा हृदि भणितं गङ्गापद्मादौ वि बाह्विन्दु-
सन्दोहा निवहन्ति । तदोतदो ? (द) ।

असका । ततश्च ।

वह्निर्ज्वालाः सृजति कियतीर्जानकी किं विधत्ते
कीदृक् छाया रघुपतिमुखे कर्म किं लक्षणस्य ।
इत्थं यावद्विमृशति जनः कौतुकीत्तानिताद्य-
स्तावच्छ्रमं गगनमखिलं द्योतमानैर्विमानैः ॥ ६ ॥ (ड)

(द) तद् भणितं जगन्मन्दिन्या येन रावणपत्नीनामपि दलि-
तानि हृदयानि । गङ्गापद्मादपि बाह्विन्दुसन्दोहा निवहन्ति ।
ततस्ततः ? ।

सचिवः, गुरुः आचार्यः, शिष्यः अन्तेयासी भृत्यः सेवकः भर्ता वा
नाम्यः अपरो नेत्यर्थः तथा पायकः मां पातु रक्षतु शोधयतु इत्यर्थः ।

(ठ) अवज्रहृदयैः सृङ्गहृदयैरित्यर्थः ।

(ड) वह्निरिति । वह्निः कियतीः ज्वालाः शिखाः सृजति
विक्षारयति, जानकी किं विधत्ते करोति, रघुपतेः रामस्य मुखे की-
दृक् छाया कान्तिः ? लक्षणस्य किं कर्म लक्षणः किं करोतीत्यर्थः ?
जनः तत्रत्यो लोकः कौतुकेन श्रौत्सुक्येन उत्तानिते विकसिते अक्षिणी
यस्य तादृशः सन् इत्थं यावत् विमृशति तर्कयति, तावत् द्योतमानैः
विराजमानैः विमानैः व्योमयानैः अखिलं समस्तं गगनम् अन्तरीक्षं
यत्नं पूरितम् । सेवराः सर्वे द्रष्टुमानता इति भावः । मन्दाक्रान्ता-
वृत्तम् ।

ततश्च ।

सीतामुदीक्ष्य सुमुखीं शिखिनः प्रवेशे

मुक्तास्तथा सुमनसः सुरसुन्दरीभिः ।

स्रग्विक्रयः सकलखेधरमासिकानां

जातो यथा चिरतरं त्रिदिवे महार्घः ॥ ७ ॥ (ठ)

ततश्च । (च) प्रोद्बुष्टमदन्वतीप्रभृतिभिरन्तर्हिताभिः

पतिव्रताभिः ।

यत्पौलस्त्यगृहोषिता प्रविशति त्वां देव ! शुद्धार्चिनी

सीतेयं प्रथमा सतीषु कुर्वन् तज्ज्योतिर्जलार्द्राजलम् ।

धर्मज्ञानमृषासकाण्डमदुस्तान्यङ्गानि दग्धानि चेत्

एतस्याः क्व नु शोधकोऽपि भगवन् ! संशुद्धये यास्यमि॥८॥ (त)

(ठ) सीतामिति । शिखिनः अग्नेः प्रवेशे प्रवेशसमये अग्नीं प्रविशन्तीमित्यर्थः सुमुखीं सीताम् उदीक्ष्य दृष्ट्वा सुरसुन्दरीभिः तथा सुमनः पुष्पाणि मुक्ताः दृष्ट्वा यथा त्रिदिवे स्वर्गे सकलानां खेधरमासिकानां खेधरमासाकाराणां महार्घः महामूल्यः स्रग्विक्रयः पुष्पमाख्यविक्रयः चिरतरं बहुकालं जातः । वसन्ततिथिर्न दत्तम् ।

(च) प्रोद्बुष्टं प्रकर्षेण उद्बोधितम् अदन्वती वशिष्ठपत्नी तत् प्रभृतिभिः तत्प्रसूताभिः ।

(त) यदिति । हे देव ! अग्ने ! यत् यस्मात् इयं सतीषु साध्वीषु प्रथमा अप्यगत्या सीता पौलस्त्यस्य रावणस्य गृहे उषिता कियत्काळं स्थिता अतएव शुद्धार्चिनी सती त्वां प्रविशति, तत् तस्मात् ज्योतिः खं तेजः जलार्द्राजलं जलार्द्रम् अजलं सत्यम् मन्दं कुर्वन् । चेत् यदि धर्मज्ञानमृषासकाण्डमदुस्तान्यङ्गानि दग्धानि चेत्

बद्धा । अहो ! देवदासं वि सीतापक्षवादी अधवा सम्बो
शुषेष् रज्जदि य सरीरेसु (६) ।

अबका । अहो ! खलु भोः पतिव्रतामयं ज्योतिरनभिः
भवनीयं ज्योतिरन्तरैः (घ) । यतः ।

प्रविशन्त्या चितावक्त्रं जानक्या परिशुद्धये ।

भेदः कोऽपि न निश्चीतः पयसः पावकस्य वा ॥८॥ (द)

हाहा ! किमपि निष्कारुणचेता हिरण्यरेताः (ध) ।

विशुद्धये प्रविष्टाऽसौ वैदेही हव्यवाहनम् ।

अभ्रंलिहानां ज्वालानां चक्रेण च तिरोहिता ॥१०॥ (न)

(६) अहो ! देवतानामपि सीतापक्षपातोऽधवा सर्वा शुषेष्
रज्जते न सरीरेषु ।

कीमखानि एतस्याः अपि अङ्गानि दग्धानि त्वयेति शेषः, हे भगवन् !
शोधकः शुद्धिकारकस्य संशुद्धये शुद्ध्यर्थं क तु कुत चतु वासवि ?
तत्र शुद्ध्यर्थं गन्तव्यस्थानदोषः भविष्यतीति भावः । शार्दूलपिक्रीडितं
वृत्तम् ।

(घ) ज्योतिरन्तरैः अपरैः ज्योतिर्भिरित्थर्थः ।

(द) प्रविशन्त्येति । परिशुद्धये विशुद्ध्यर्थं चितायाः ज्वलत्काष्ठ-
निचयस्य वक्त्रं मुखं प्रविशन्त्या जानक्या सीतया पयसः अक्षय-
पावकस्य अग्नेश्च कोऽपि भेदः न निश्चीतः न निश्चितः अक्षयत् अग्नि-
रक्षुभूत इति भावः ।

(ध) हिरण्यरेताः अग्निः ।

(न) विशुद्धये इति । विशुद्धये हव्यवाहनम् अग्निं प्रविष्टा अहो

बद्धा । (प) कंकेलिकेविकावपदहयो निष्कदधानं
प्रथमोदाहरणं हुदवहो । अथकां प्रति । तदोतदो ? (१०) ।

अथका । सखि लक्ष्मे ! अतिक्रान्तासु (फ) च कतिपयीषु
कालकलासु ।

वक्त्रेः शुद्धिविधायिनी भगवतस्तेजोभिरत्युद्धतै-

रुक्मानामनस्यया विरचिता मौलिस्रजं विभ्रती ।

प्रादाङ्गुष्ठनखाग्रदत्तनयना नीरन्ध्रविन्यासत-

स्तोकासलक्षमुखी चितावलगतो द्राक् मैथिली निर्गता ११ (व)

(१०) कंकेलिकेविकाननदहयो निष्कदधानां प्रथमोदाहरणं
हुदवहः । ततस्ततः ? ।

वैदेही सीता अन्नविहानां गगनस्यर्चिणीनां ज्वालाणां शिखानां
प्रकोप समूहेन तिरोहिता अन्ननीता च ।

(प) कंकेलीनाम् अशोकानां केविकाननस्य क्रीडोपवनस्यापि
दहनः दाहकः । निष्कदधानां निर्दवानां प्रथमम् उदाहरणं दृष्टान्त-
भूतः हुतवहः अग्निः ।

(फ) अतिक्रान्तासु गतासु कालकलासु अत्यल्पेषु कल्पेषु ।

(व) वक्त्रेरिति । शुद्धिविधायिनः शोधकस्य भगवतः वक्त्रेः अत्यु-
द्धतैः अतिप्रबलैः तेजोभिः अपिरत्राध्याहार्यः । रुक्मानाम् अनस्यया
कतिपय्या विरचिता मौलिस्रजं तिरोदाप्तं विभ्रती धारयन्ती मैथिली
प्रादाङ्गुष्ठनखाग्रदत्तनयना तादृशी नीरन्ध्रः अविरलः
सः विन्यासः लोकाणामवस्थानमिति यावत् तस्मात् स्तोत्रम् अत्यम्
आवृणोति हृदं वस्याः तदाभूता वक्त्री चितावलगतः अग्निमण्डलाद्
द्राक् भदिति निर्गता उल्लिखिता । प्रादूर्ध्वविक्रीडितं दत्तम् ।

नादौ न मध्ये नान्ते च सीताया हव्यलेहिनि ।

शुद्धस्यैव सुवर्णस्य जातो वर्णविपर्ययः ॥ १२ ॥ (भ)

सङ्का । अणुचिदग्नारौ हुदवहो जं जणअतणयासुद्धि-
कारणं भोदि (११) ।

असका । सखि ! (म) सर्वाङ्गहिरण्यमयि ! यथा ।

शुद्धायाः क इवात्र शोधनविधिः ? स्वःसैन्धवीनामपां

पूतानां परिपूतये किमपरं ? तत्ते सखी मन्यते ।

लावण्यामृतसारणीसरणिभिर्निर्वाणरोचिर्लतो (य)

निर्दग्धं कलयाऽपि हन्त ! न शिखी शक्तोऽभवन्मैथिलीम् ॥ १३ ॥

(११) अणुचितकारी कुतवहो यज्जनकतनयासुद्धिकारणं भवति ।

(भ) नेति । सीताया हव्यलेहिनि अग्नौ शुद्धस्य सुवर्णस्यैव वर्ण-
विपर्ययः वर्णस्य अन्यथाभावः साक्षिन्यमिति भावः आदौ न मध्ये न
अन्ते च न जातः ।

(म) सर्वाङ्गहिरण्यमयि ! स्वर्णमयसर्वशरीरे इत्यर्थः सङ्कायाः स्वर्ण-
भूमित्वप्रसिद्धेरिति भावः ।

(य) शुद्धाया इति । अत्र जगति शुद्धायाः स्वत इति भावः ।
सीतायाः शोधनविधिः क इव ? पूतानां स्वतः शुद्धानां स्वःसैन्धवीनां
स्वर्गसिन्धुभवानाम् अपां मन्दाकिनीपयसामित्यर्थः परिपूतये विशुद्धये
अपरम् अन्यत् किं तत् ते तव सखी अहमिति भावः मन्यते ?
न किमपीत्यर्थः । शिखी अग्निः लावण्यामृतानां याः सारण्यः नद्यः
तासां सरणिभिः प्रवाहैः सीताया इति भावः निर्वाणाः शमिताः
रोचिर्लताः क्वासानिचया यस्य तद्याभूतः अतएव हन्त हर्षे कलयापि
अंगतोऽपि ईषदपीत्यर्थः मैथिलीं निर्दग्धुं न शक्तोऽभवत् न शयाक ।
शादूर्लविक्रीडितं वृत्तम् ।

नेपथ्ये ।

योगीन्द्रश्च नरेन्द्रश्च यस्याः स जनकः पिता ।

वद्वा । ता किं तिस्रः (१२) ।

नेपथ्ये ।

सा शुद्धा रामगृहिणी वङ्गी दशरथस्युषा ॥ १४ ॥ (र)

ततश्च ।

वदः सेतुर्लवणजलधौ क्रोधवक्त्रेः समित्वं

नीतं रक्षःकुलमधिगताः शुद्धिमन्तश्च दाराः ।

तेनेदानीं विपिनवसतावेष पूर्णप्रतिज्ञो

दिष्ट्याऽयोध्यां व्रजति दयिताप्रीतये पुष्पकेण ॥ १५ ॥ (ल)

तद्गोः (व) प्रवक्ष्युषपतयः ! सर्वे गोलाङ्गुलसेनानायका ! निः-

शेषाच्छभक्षचमूपालकाश्च ! महाराजसुग्रीवो वः समाज्ञाप-

(१२) तत् किं तस्याः ।

(र) योगिन्द्र इति । योगिनामिन्द्रः प्रवरश्च नरेन्द्रश्च सः प्रसिद्धो जनकः यस्याः पिता, सा दशरथस्य सुषा पुत्रवधूः रामगृहिणी सीता वङ्गी शुद्धा ।

(ल) वद इति । लवणजलधौ सेतुः वदः, रक्षसां कुलं क्रोध-
वक्त्रेः क्रोधान्तेः समित्वं काष्ठत्वं दाह्यत्वमिति भावः । नीतं राक्षसा
निहता इति भावः । शुद्धिमन्तः अग्निविशुद्धाश्च दाराः पत्नी अधि-
गताः प्राप्ताः । तेन हेतुना इदानीं विपिनवसतौ वनवासे दिष्ट्या
भाग्येन पूर्णप्रतिज्ञः एषः रामः दयितायाः सीतायाः प्रीतये सन्तो-
षाय पुष्पकेण तदाख्येन विमानेन अयोध्यां व्रजति गच्छति मन्दा-
क्रान्तावसत् ।

(व) प्रवक्ष्युषपतयः ! वानरसेनापतयः ! गोलाङ्गुलसेनानायकाः !

यति यदुत सज्जीभवन्तु भवन्तस्त्रिभुवनैकमङ्गलकलसेन
रघुवंशमुक्तामणिना चात्रधर्मरक्षाविधिसिद्धमन्त्रेण रामदे-
वेन सममयोध्यां गन्तुम् ।

सम्प्रेषितश्च हनुमान् भरतस्य पार्श्वे

लङ्काङ्गनाचकितनेत्रनिरीक्षितश्रीः ।

यात्येष वारिनिधिलङ्घनदृष्टसारो

राज्याभिषेकसमयोचितकार्यसिद्धयै ॥ १६ ॥ (श)

अलका । तदावामपि रामभद्रदर्शनसुखमनुभवावः ।

इति निष्क्रान्ते । विष्कम्भः ।

ततः प्रविशतो विमानयानेन रामलक्ष्मणौ सीतामिजटे
सुप्तोवविभीषणौ च ।

रामः । सीतां प्रति ।

गोलाङ्गूलानां वानरविशेषाणां सेनानायकाः सेनापतयः ।। निःशेषाः
सर्वे अष्टभक्तानां भक्तूकानां समूपासकाः सेनाध्यक्षाः ।। त्रिभुवनस्य
एकः अद्वितीयः मङ्गलकलसः माङ्गलिकपूर्यकुम्भः तेन । रघुवंशस्य
सुक्तामणिना मौक्तिकरत्नेन उज्ज्वलकारिणोत्तमः । चात्रधर्मस्य रक्षा-
विधेः पालनव्यापारस्य सिद्धः फलवान् मन्त्रः तेन ।

(श) सम्प्रेषित इति । वारिधेः समुद्रस्य लङ्कामेव दृष्टः सारः
बलं सामर्थ्यमित्यर्थः यस्य तादृशः अतएव भरतस्य पार्श्वे सम्प्रेषितश्च
एव हनुमान् लङ्काङ्गनाभिः राजसोभिरित्यर्थः चकितनेत्रं पुनर्यं
किं करोति वेति समयमयमं यथातथा निरीक्षिता दृष्टा श्रीः यस्य
तादृशः सन् राज्याभिषेकस्य समवे उचितानि यानि कार्याणि, तेषां
सिद्धयै सम्पादनाय याति गच्छति । वसन्ततिलकं उत्तमम् ।

यत्सख्युः शशिशेखरस्य धनदासकृत् श्वरेणाहृतं
तन्मन्याच्च विभीषणे परिहृतं दत्तं च तेनाऽपि नः ।

किञ्चिन्मन्त्रितकन्धरेण शिरसा धृत्वा प्रसन्नां दृशं
तद्गता ससिताङ्गि ! पुष्पकमिदं वन्दस्व मोदस्व च ॥ १७ ॥ (म)
धीता वन्दते ।

रामः । पञ्चादवबोध्य ।

यस्यामजर्जरित चन्द्रिकमर्कपादै-

स्त्रासाक्षिशाचरपतेरुषसि व्यभासि ।

व्यावर्त्यं वज्राकमलं कमलाक्षि ! पश्य

सङ्घेति तां नवविभीषणराजधानीम् ॥ १८ ॥ (स)

(म) वदिति । सङ्घेश्वरेण रावणेन शशिशेखरस्य हरस्य सख्युः
धनदात् यत् आहृतं निर्जित्य सख्यं तस्य मन्वात् नायात् यत् विभी-
षणे परिहृतं विभीषणेन सख्यमिति भावः तेनापि विभीषणेनापि
नः सख्यं दत्तञ्च, हे ससिताङ्गि चार्वङ्गि ! किञ्चित् रीपत् मन्त्रिता
नता कन्धरा पीवा यस्य तादृशेन शिरसा प्रसन्नां दृशं धृत्वा प्रस-
न्नमयेन इत्यर्थः भक्त्या तदिदं पुष्पकं विमानरत्नं वन्दस्व मोदस्व च
आनन्दमनुभव च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(स) यस्यामिति । हे कमलाक्षि ! यस्यां वज्रावाम् अर्कस्य
सूर्यस्य पादैः किरणैः पादा रश्मयङ्कितसूर्यांशा इत्यमरः । निशा-
चरपतेः रावणस्य त्रासात् भयात् उषसि प्रभाते अजर्जरिता अक्षीणा-
चन्द्रिका यस्मिन् तद् यथा तथा व्यभासि विभाषितं विराजित-
मित्यर्थः । सूर्यः उषसि तथा रश्मीन् विस्तारवित् समर्थ आसीत्
यथा रावणाभिमतचन्द्रिकायां मासिम्यं न स्यादिति भावः । वज्राकमलं

सीता । अवलोक्य । एसा (ह) सा विषयागन्द्यसमा-
यीदमेरुमहाजम्बूसाहासमुपस्था सुणीअदि (१३) ।

रामः । आम् मैथिलि ! एवं पुराविद आचक्षते । पुरो
दर्शयन् ।

अग्रे विलोक्य कथाङ्गि ! कुतूहलेन

दत्त्वा दृशं तरुणकेतकपत्रदीर्घाम् ।

नानास्त्रमन्त्रणपरं कपिराक्षसानां

युद्धं कक्षाकचि तलातलि च प्रवृत्तम् ॥ १८ ॥ (च)

अन्यतो दर्शयन् ।

अत्रासीत् फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भवद्देवरे
गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरनाहतः ।

(१३) एसा सा विनतानन्दनसमानीतमेरुमहाजम्बूसाहासमु-
त्पन्ना नूयते ।

सुखपद्मं व्यावर्त्तं उत्तोल्य लङ्केति तां नवविभीषणराजधानीं पश्य
अवलोक्य । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ह) विनतानन्दनेन गरुडेन समानीता मेरोः सुमेरोः महा-
जम्बुद्वीपस्य शास्यया समुत्पन्ना । पुरा किल गरुत्मान् मेरोः जम्बु-
द्वीपस्य शास्यमानीय इमां लङ्कां विरचितवानिति पुराणम् ।

(च) अग्रे इति । हे कथाङ्गि ! तरुणं नवं वत् केतकपत्रं तद्वत्
दीर्घाम् आयतां दृशं दत्त्वा अग्रे पुरतः कुतूहलेन कौतुकेन कपिरा-
क्षसानां नानास्त्रमन्त्रणपरं विविधशस्त्रवर्षणसमन्वितं कक्षाकचि केशा-
केशि तलातलि चपेटाचपेटि च प्रवृत्तं युद्धं युद्धक्षेत्रं विलोक्य ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

दिव्यैरिन्द्रजित्वा लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं लभितः

केनाप्यत्र मृगाक्षि ! राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी ॥२०॥ (क)

सीता विहस । अज्जउत्तो जाणहि को एण एसो (१४) ।

रामो बज्जते ।

सर्वे अरवन्ते ।

सुपीवः ।

लङ्केन्द्रानुज एव मैथिलि ! महान् योऽयं कबन्धः पुरो

वारां भर्त्सरि शैलसेतुरपरः प्रोतो यथा राजते ।

निद्रालोरतितुन्दिलस्य खलतेः क्षीवस्य घोषासृजा-

मोघेनास्य भयस्पृशोऽपि निभृतं खर्वासिनो ह्रासिताः २१ (ख)

(१४) आर्यपुत्रो जानाति कः पुनरेव ।

(क) अनेति । हे मृगाक्षि ! अत्र कषिपाशवन्धनविधिः नाग-
पाशास्त्रवन्धनम् आसीत् अत्र भवत्वा देवरे लक्ष्मणे यत्तत्रा तदास्त्रेन
अस्त्रेण वक्षसि अवच्छेदे समग्री । गाढं दृढं यथा तथा ताडिते प्रहृते
रावणेनेति शेषः हतुमता द्रोणाद्रिः मन्त्रमादनगिरिः आहृतः आ-
नीतः । अत्र दिव्यैः लक्ष्मणस्य शरैः इन्द्रजित् लोकान्तरं लभितः
नीतः । अत्र केनापि जनेन राक्षसपतेः रावणस्य कण्ठाटवी कण्ठ-
काननं कृत्ता हिंसा च समुखेन आत्मोत्कर्षस्य अनौचित्यात् रामेणे-
त्यत्र केनापीति भङ्ग्या विम्वस्तमिति ध्येयम् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ।

(ख) लङ्केन्द्रानुज इति । हे मैथिलि ! पुरः अयतः योऽयं
महान् कबन्धः क्लृप्तधिराः कायः वारां भर्त्सरि वारिधौ प्रोतः बद्धः
ऊपरः शैलसेतुर्यथा पर्वतनिर्मितसेतुरिव राजते, एव लङ्केन्द्रस्य राव-

ते ण देवा वि(ग)ण्डसण्णं पेक्खाविदा(१५)।

तच्चित्त्वा चित्त्वा पुष्पकं प्रति । हंहो विमानराज ।

धासविधवर्त्तिनीं गतिं किञ्चिदुच्चैर्भव कुतूह-

लो दिव्यदर्शनव्यतिकरस्य ।

गाटितकेन ।

यथा रोहति वज्रवेगं

तः शिलां पुष्पकमानताङ्गि ! ।

स्वधीनां बलयैर्विशालै-

स्तयातथा सङ्गचतीव पृथ्वी ॥ २२ ॥ (ङ)

(१५) आर्यपुत्रेण देवा अपि प्रहसनन्त्यं प्रेक्षायिताः ।

यस्य अतुजः कुम्भकर्षः । निद्रालोः अतिनिद्रावशस्य अतितुन्दिसस्य
अतिस्यूतोदरस्य खलतेः निष्केशशिरसः जीवस्य मत्तस्य अस्य घोषाया
नासिकाया असृजां शोषितानां नासाच्छेदभवानामिति भावः ओवेन
प्रवाहेण भयस्यूतोऽपि भीता अपि स्वर्गवासिनः देवाः निभृतं गूढं
हासिताः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ग) प्रहसनन्त्यं प्रहसनं हास्यरसं नाटकं तस्य नृत्यं नर्तनं प्रेक्षा-
यिताः दर्शिताः ।

(घ) वसुधासविधवर्त्तिनीं पृथिवीसमीपचारिणीम् । दिव्यानां
वस्तूनां दर्शनस्य व्यतिकरः सम्बन्धः तस्य ।

(ङ) यथावद्येति । हे आनताङ्गि ! वज्रवेगं धृतरथं पुष्पकं
यथा यथा व्योम्नः अन्तरीक्षस्य शिलाम् अप्यं रोहति उत्पतति तथा
तथा पृथ्वी महाम्बुधीनां महासङ्घातां विशालैः महङ्गिः वसवैः

६४४ वासरामायणम् ।

सीतां प्रति । सुरचारणकिन्नरविद्याधरसङ्कुलं गगन-
मौक्षतां मैथिली ।

प्रविष्ट विद्याधरः । रामभद्र ! महेन्द्रादेशादेश रत्नशेखरो
विद्याधरकुमारस्ते दिव्यचरितं व्यनक्ति ।

रामभद्रः । अहो ! महान् प्रसादोऽस्मासु देवराजस्य ।

रत्नशेखरः । सीतां प्रति ।

बन्धे वारिनिधेः कृतेऽपि गिरिभिः सोढः शिरोमण्डल-

च्छेदो राक्षसपुङ्गवेन समरे यस्याः किमन्यत् कृते ।

कीटक् सा जनकात्मजेति रभसाविद्याधरैर्द्वन्द्वशः

पाश्चिच्छन्निवारितार्ककिरणैस्त्वं कीतुकाद् दृश्यसे २३ (च)

सीता । अपवाय ।

विद्याधराः सहचरीचतुरोक्तिमार्गे

रागस्पृशो गगनगर्भयथेष्टचेष्टाः ।

मण्डलैः सह सङ्कुचतोव खर्वीभवतीव दूरपतितत्वात् क्षुद्रयत् विभा-
तीति भावः । उपजातिवृत्तम् ।

(च) बन्धे इति । वारिनिधेः सहस्रस्य बन्धे कृतेऽपि सहस्रवज्रने-
ऽपि तस्य चैतन्योदयो नाभूदित्यपि शब्दार्थः । यस्याः कृते निमित्तं
राक्षसपुङ्गवेन रायणेन समरे युद्धे शिरोमण्डलच्छेदः सोढः दशवि-
रांसि विद्वानि सोढानि इत्यर्थः किमन्यत् किमपरं वक्तव्यमिति शेषः
सा जनकात्मजा कीटक् इति रभसात् वेगात् द्वन्द्वशः विद्याधरैः विद्या-
धरमिथुनैरित्यर्थः पाश्चिभ्यां कक्षा अतएव निवारिताः अर्ककिरणाः
आतपाः यैः तदाभूतैः सूर्यकिरणान् इत्याभ्यामाहवद्विरित्यर्थः
त्वं दृश्यसे अवलोक्यसे । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

निस्तल्पमल्पसमयं तिविडाम्रखण्ड-

कुद्यान्तरेष्विह रताद्भुतमाद्रियन्ते ॥ २४ ॥ (छ)

रामः । प्रिये पृथ्वीपुत्रि ! (ज) नीरन्ध्रबन्धमपि वारिवाह-

व्यूहं द्विधा विधाय पुष्पकं प्रवर्त्तते विलोक्य विहस्य ।

क्षिप्तं त्वया काञ्चनकान्तिदाम

यन्मत्तवारणमुपेत्य कुतूहलिन्या ।

तेनामुना जलधरोऽयमरालकेशि !

सद्यस्तडिद्वलयवानिव पश्य जातः ॥ २५ ॥ (झ)

अपि च ।

हस्ते त्वया हारिणि हारयष्टिभि-

र्विमानवातायनतः कुतूहलात् ।

(छ) विद्याधरा इति । विद्याधराः देवयोनिविशेषाः सहस्र-
रोचां स्वप्रियाणां विद्याधरीणां चतुराणां सविभ्रमाणाम् उक्तीनां
वचनानां मार्गे पथि वचनचातुर्यामिति भावः । रागस्यूयः अचुरागा-
विष्टाः अतएव गगनगर्भेषु गगनाभोगेषु यथेष्टवेष्टाः स्वेष्टाविहा-
रिणः सन्तः इह एषु निविडानि घनानि अन्नसखण्डान्येव मेघशकला-
न्येव कुद्यान्तराणि भिक्षुभ्यन्तरप्रदेशाः तेषु अल्पसमयं किञ्चित्कालं
निस्तल्पं शय्यारहितम् अतएव रताद्भुतम् अद्भुतं सुरतम् आद्रियन्ते
सेवन्ते । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ज) नीरन्ध्रबन्धं निविडबन्धं वारिवाहव्यूहं मेघनिचयम् ।

(झ) क्षिप्तमिति । हे अरालकेशि ! कुटिलचिकुरे ! त्वया कुतू-
हलिन्या कौतुकयत्या मत्तवारणं मत्तगजमुपेत्य प्राप्य मत्तेति भावम्
यत् काञ्चनकान्ति कमलप्रभं दाम माख्यं क्षिप्तम्, तेन अमुना दाम्ना
अयं जलधरः मेघः सद्यः सहसा तडिद्वलयवान् विद्युन्मण्डलशायीव
जातः पश्य अदलोक्य । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

कृते विदध्यात्सदृशीं प्रतिक्रिया-

मितीव धाराम्बु घनो निरस्यति ॥ २६ ॥ (अ)

सीता । अज्जउत्त ! किं ण एदं(ट)करिदन्तच्छेदपाण्डुरं
पुव्वपच्छिमसिन्धुबन्धोभयपर्यन्तं तदुत्तरदिसाकुहरपूरण-
धुरन्धरं दीसदि (१६)

रत्नशेखरः । जनकानन्दिनि ! किमत्र रावणारिणा(ठ)
रत्नशेखरं पृच्छ । हिमालयः खल्वयम् ।

सीता । किं ओ सो(ड)विन्दारअविन्दवन्दिदरुहचरणाय-

(१६) आर्यपुत्र ! किं पुनरिदं करिदन्तच्छेदपाण्डुरं पूर्वपश्चिमसि-
न्धुबन्धोभयपर्यन्तं तदुत्तरदिशाकुहरपूरणधुरन्धरं दृश्यते ।

(अ) इत्थे इति । त्वया कुतूहलात् विमानस्य यत् बातावनं
नवाद्यः तस्मात् हारवटिभिः हारिणि मनोहरे इत्थे कृते मेघसर्प-
गर्भं तदुपरि निहिते सति घनः मेघः सदृशीं प्रतिक्रियां विदध्यात्
कुर्वात् इतीव धाराम्बु वारिधारा निरस्यति उद्गिरति । तव सूर्य-
मसङ्गमान इव वारिधारया तव इक्ष्ममभिवर्धतीति भावः । वंशस्य-
विश्वं वृक्षम् ।

(ट) करिदन्तच्छेदवत् इक्षिदयनखण्डमिव पाण्डुरं शुभ्रं पूर्व-
पश्चिम सिन्धुबन्धोभयपर्यन्तं पूर्वापरसप्तश्रावगाढोभयप्रान्तं उत्तरदि-
शायाः कुहरस्य अन्तरभागस्य पूरणे व्यापने धुरन्धरं समर्धतरं
तदिदं किं वस्तु इति शेषः ।

(ठ) रावणारिणा रामेण पृष्टेन इति शेषः । रत्नशेखरं
तदास्य विद्याधर कुमारम् ।

(ड) वन्दारकेति । वन्दारकवृन्दैः देवगणैः वन्दितस्य अर्चितस्य

डिविम्बचुं विदसि लुच्छङ्को (ठ) गङ्गास्रोतः सीमन्तिदधिप्रबो
हेरम्बदन्तमुसलुसिद्धिदमेहलावन्धो शिवसिद्धहरवुसहवर-
सुरखण्डिदधरणिपुठ्ठो चित्तसिद्धिदमण्डलावचितमन्दार-
रकुसुमप्रसरो गौरीगुरुति शिविष् घमहृष् घिदो सुणी-
अदि (१७) ।

रत्नशेखरः । स एवायम् ।

श्रीकण्ठश्वशुरः स एष भगवान् मेनापतिः पर्वतः

पुत्रीवानुमया पुरः किमपरं हेरम्बमातामहः ।

(१७) किं य एष हृन्दारकहृन्दवन्दितहरवरप्रतिविम्बचुम्बित-
शिलोत्सङ्को गङ्गास्रोतःसीमन्तितनितम्बो हेरम्बदन्तमुसलोत्सिद्धितमे-
हलावन्धो निपतितहरदधभवसरसुरखण्डितधरणिपुठ्ठचित्तसिद्धिद-
मण्डलावचितमन्दारकुसुमप्रसरो गौरीगुरुरिति निर्विघ्नमहार्चितः
श्रूयते ।

हरस्य चरणप्रतिविम्बेन पदचिह्नेन चुम्बितः स्मृतः शिलोत्सङ्कः
प्रसरतस्तं वक्ष्यताम्यः ।

(ठ) गङ्गेति । गङ्गायाः स्रोतसा सीमन्तितः नितम्बः मध्यभागः
वक्ष्यताम्यः । हेरम्बेति हेरम्बस्य गणेशस्य दन्तमुसलेन मुसला-
कतिना दन्तेन उत्सिद्धितः उदुदृष्टः मेहलावन्धः कटिवन्धः वक्ष्य-
ताम्यः । निपतितेति । निपतितस्य निपत्यस्य हरदधभवस्य शिव-
वाहनस्य वरैः सहस्रैः सुरैः उदुदृष्टं दक्षितं धरणीपुठं भूमिभागः
वक्ष्यताम्यः । चित्तेति चित्तसिद्धिदनां सप्तर्षीणां मण्डलैः गणैः
अवचितः मन्दारकुसुमानां देवतद्विशेषपुष्पाणां प्रसरो वसिष्ठः तथा-
भूतः । निर्विघ्नं निर्विघ्नं सर्ववादिसम्मततवेति भावः महार्चितः महान-
देवः सर्वजनादरणीय इति भावः ।

यस्यायं महिमा यदत्र शमिनः श्यामाकमुष्टिम्यचाः
स्वास्त्रेवाश्रमभूषु दिव्यवपुषः क्रीडन्ति कामाक्ष्या ॥२७॥ (ख)
अपिच ।

स्त्रीणां जन्ममहातरोः किमपरं सौभाग्यलाभोत्सव-
सम्प्राप्तेरधिदैवतं गिरिसुता साप्यस्य कुञ्जान्तरे ।
एकाङ्गुष्ठनिपीडितचित्ति तपस्तप्त्वा सहस्रं समा-
चन्द्रापीडशरीरसंविभजनप्रेमाणमापद्यत ॥ २८ ॥ (त)
सीता । अज्जउत्त ! इधज्जेव अध्धनारीक्षरो हरो
संवुत्तो (१८) ।

(१८) आर्यपुत्र ! इहैवार्धनारीक्षरो हरः संवृत्तः ।

(ख) श्रीकण्ठेति । पुरः अग्रतः स एषः उभया पुलीवान् गौरी-
दुहिष्ठक इत्यर्थः हेरम्बस्य गणेशस्य मातामहः सेनायाः पतिः श्री-
कण्ठस्य हरस्य अग्रतः पर्वतः । किमपरं वक्तव्यमिति शेषः । यस्य
पर्वतस्य अयं महिमा एतादृक् माहात्म्यं यत् अत्र पर्वते श्यामाकमुष्टि-
म्यचाः श्यामाकधान्यमुष्टिकतद्वत्तयः शमिनः तापसाः स्वासु एव आश्र-
मभूषु दिव्यवपुषः दिव्यदेहाः सन्तः कामाक्ष्या मदनादेशेन क्रीडन्ति ।
आर्द्रसविक्रीडितं वृत्तम् ।

(त) स्त्रीशामिति । स्त्रीणां जन्म एव महातरुः तस्य सौभाग्यं
शामिवास्तव्यं तस्य लाभ एव उत्सवः अष्टमिति शेषः किमपरं नान्यत्
किमपीत्यर्थः । गिरिसुता पार्वती तस्य फलस्य प्राप्तेः अधिदेवता अधि-
ष्ठात्री देवी गिरिसुताप्रसादमन्तरेण स्त्रीणां सौभाग्यस्य अप्राप्तेरिति-
भावः । सापि गिरिसुता अस्य पर्वतस्य कुञ्जान्तरे कुञ्जमध्ये एकाङ्गुष्ठेन
निपीडिता चित्तिः यस्मिन् तद् यथा तथा सहस्रं समाः वत्सरान्

रत्नशेखरः । आं (थ) वासुन्धरेयि !

अन्नोढायां गिरिदुहितरि प्रीतिमानिन्दुमौलिः

प्रेमावेशाभ्रभटिति भगवानर्द्धनारीश्वरः सन् ।

मन्दं देवैः प्रणतचरणः प्रत्यभिज्ञानलेशा-

हामे पाणौ तदितरकरं ताडयित्वा जहास ॥ २८ ॥ (द)

रामः । किमुच्यते सर्वाख्यनिधानं हि नौहार-
महागिरिः ।

रत्नशेखरः । यथाज्ञातं विराधविध्वंसनेन ।

अस्मिन्नूढा मृडानी व्युसरिदिह धृता दन्तिदैत्योऽत्र भिन्न-
म्बुजं ब्राह्मं शिरोऽस्मिन्निह गुरुनिधने निर्मिता मातरसः ।

तपः तत्त्वा चन्द्रापीडस्य हरस्य शरीरं संविभज्यते अनेनेति तथाभूतं
प्रेमाश्रमं आपद्यत प्राप्नवती प्रेम्णा हरस्य अर्द्धाङ्गहारिणी अभूदिति
भावः । गार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(थ) वासुन्धरेयि ! वसुन्धराया अपत्यं स्त्रीति तत्सम्बुद्धौ ।

(द) अत्रेति अत्र पर्वते गिरिदुहितरि पार्वत्यां ऊढायां परि-
शीतायां सत्त्वां भगवान् इन्दुमौलिः हरः प्रीतिमान् प्रेमावेशात्
प्रणवातिरेकात् अर्द्धनारीश्वरः अर्द्धाङ्गेन नारी अर्द्धाङ्गेन ईश्वरः पुरुषः
शुगलरूपधारी सन् देवैः मन्दं क्रमशः प्रणतचरणः मन्दतपदः
प्रत्यभिज्ञानस्य पूर्वानुभवस्य लेशात् अस्पृष्टत्वात् क्लृप्तादितिभावः । वामे
पाणौ नाय्याः करे इति भावः तदितरकरं इच्छितं इच्छाः पौरुष-
मितिभावः ताडयित्वा पूर्वं यथा आनन्देन हस्ताभ्यां वाद्यमकरोत्
तथेतिभावः । जहास परीक्षणं अमतिभतां हासव्याप्ते जुगोपेति
भावार्थः । मन्दाक्रान्तादिति ।

दृक्त्रोचप्रोतिपेयं दक्षितसुरपुरीदुर्गमद्वारमुद्रं (ध)

सिद्धानां पूर्वसिद्धैरिति हरचरितं वर्ण्यते चित्रमत्र ॥३०॥

सीता । इह हिमवन्तमहीधरे चन्द्रसेहराष्ट्रं मन्त्ररध-
धमणिदृष्टं (न) रघुचक्षुमहसरीप्राग्नी पसंसंतीप्री आसि
ता कहिं उच्यते तम् (१६) ।

(१६) इह हिमवन्तमहीधरे चन्द्रसेहराष्ट्रं मन्त्ररध-
महसरिकाः प्रशंसन्त्य आसन् तत् क पुनस्तत् ।

(ध) अक्षिति । अक्षिन् पर्वते मृदानी पार्वती जडा परि-
सीता हरेष्वेति सर्वत्र योज्यम् । इह द्युसरित् गङ्गा धृता गिरसीति
शेषः । अत्र दक्षिदैवः गङ्गासुरः भिक्षुः दक्षितः । अक्षिन् ब्राह्मं
गिरः सिद्धं पूर्वं ब्राह्मणः पञ्च सुखानि आसन् ततः ज्ञेयचित् कारणेन
भगवान् हरः क्रुद्धः तेषामेकं गिरसिच्छेदेति पुराणकथात्मातुसन्वेया ।
इह सुरोः सगरस्य दक्षस्य निघने निधनार्थमित्यर्थः सागरः ब्राह्मी-
त्याद्याः निर्मिताः सुहाव । अत्र सिद्धानां पूर्वसिद्धैः अतिपुरातनैः
सिद्धपुरैः दृष्टां चक्षुषां श्रोत्राणाञ्च प्रीत्या आनन्देन मेवं दृष्ट्यं
त्राय्यञ्च इत्यर्थः दक्षिताः खण्डिताः सुरपुरीषां तिसृष्वामसुरनगरीषां
दुर्गमा द्वारमुद्रा द्वारार्गखाः यक्षिन् तादृशं चित्रम् अद्भुतम् इति
पूर्वोक्तं हरचरितं वर्ण्यते कीर्त्यते गीयते वा । स्रग्धरादृष्टम् ।

(न) रघुचक्षुमहसरिकाः रघुचक्षुस्य महामाननीयाः अस्माकं
नञ् इति भावः । क कुत्र ? । मरकतेति मरकतमणीनां मरीचि-
नीचिभिः मयूखप्रभाभिः । वंशकरीराणां वंशाङ्कुराणां नीलका-
न्तिभिः श्यामप्रभाभिः । परिकल्पितं रचितमिव अनूदसाराधेः सूर्यस्य
रव्योजितानां तरङ्गाणां हरितामितिभावः रोमराजिभिः श्यामवर्च-
स्मीमनिषदैः । शितिकण्ठानां मयूराणां वाः कण्ठमण्डलैः तावामिव

रत्नशेखरः । यदिदं निर्मितमिव मरकतमणिमरीचिवीचि-
भिराच्छादितमिव वंशकरीरनीलकान्तिभिः परिक-
ल्पितमिवानुरसारधिरयतुरङ्गमरोमराजभिरुत्पादितमिव
शितिकण्ठकण्ठमण्डलीमेचकरुचिसञ्चयेस्तरुभिराश्रमपदं
भगवतो वृषभध्वजस्य ।

एतत्सुन्दरि । देवदारुविपिनं शैलस्य गौरीगुरो-
रस्मिन् वासवशासनेन रहयन् सद्यः समाधिक्रियाम् ।
प्रसन्नं गिरिजम्बनः सुरजने स्तोत्राय सज्जाकूलौ
रुद्रस्याम्बकपावकेन मदनी वेगादनङ्गीकृतः ॥ ३१ ॥
सीता । परमेश्वरसरीरपरिक्लिदतिक्लविसिद्धस्य मन्त्ररध्व-
जस्य कदमो उण शिवेसो (२०) ।

(२०) परमेश्वरशरीरपरीक्षिततीक्ष्णविशेषस्य मन्त्ररध्वजस्य कदमः
पुनर्निवेशः ।

मेचकाः श्यामलाः ये रुचिसञ्चयाः प्रभावत्यः तामिः तरुभिरुप-
लक्षितमिति शेषः ।

(प) एतदिति । हे सुन्दरि ! गौरीगुरोः शैलस्य एतत् यदिदं-
ध्याहार्यं देवदारुविपिनं देवदारुवनं अस्तीति शेषः अस्मिन् मदनः
कामः वासवस्य रुद्रस्य शासनेन आदेशेन समाधिक्रियां हरस्य
समाधिव्यापारं रहयन् प्रतिवपन्नं गिरिजम्बकः पार्वत्याः प्रसन्नं
समन्तं सुरजने देवहृन्दे स्तोत्राय सज्जाकूलौ स्तोत्रं कुर्वत्यपीतियावत्
रुद्रस्य अम्बकपावकेन नेत्राग्निना वेगात् सद्यः सपदि अनङ्गीकृतः
भङ्गीकृतः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

(फ) परमेश्वरस्य शरीरेषु परीक्षितम् अतुभूतं तीक्ष्णं विशिष्टं शरः
यस्य तादृशस्य निवेशः स्थानम् ।

रत्नमेवरः ।

एतन्मैघिलि ! मन्मथान्नमपदं रत्ना स्वयं वन्धितै-

लीलाशास्त्रिभिरक्षितान्तिकमितः केलीशकुन्ताग्रयैः ।

शृङ्गारश्च रसो मधुश्च समयो देवश्च ताराधिपो

रागः पञ्चमसंज्ञकश्च सन्धितैस्ते यत्र सिद्धा व्रतैः ॥३२॥ (क)

गीता । वक्रोत्तमम् । (भ) पुञ्जीकिदम्भज्जउत्तकित्तिसंता-

वाङ्मगरी रासीभूदहरदहाससरिसरिवेसी प्लव्वाणल-

पिण्डीकिदक्खीरसमुद्दुद्दु करप्पडिक्खो कदरो उण एस

महिहरो (२१) ।

(२१) पुञ्जीकृतार्थपुत्रकीर्त्तिवन्तानां तु कारी रासीभूतहरादृहासव-
ह्वनिवेशः प्रव्ययानवपिण्डीभूतक्षीरसमुद्गुग्धोत्करप्रतिरूपः कतरः पुम-
रेव महीधरः ।

(क) एतदिति । हे मैघिलि ! इतः अस्मिन् प्रदेशे रत्ना काम-
पत्न्या स्वयं वन्धितैः केलीशकुन्तानां क्रीडापक्षिणां आश्रयैः आश्रित-
क्रीडाशकुनैरित्यर्थः लीलाशास्त्रिभिः केलितरुभिः अश्रितं शोभितम्
अन्तिकं यस्य तादृशम् एतत् दृश्यमानमिति भावः मन्मथस्य कामस्य
आन्नमपदं यत्र शृङ्गारः रसश्च, मधुः वसन्तः समयश्च, देवः
ताराधिपः चन्द्रश्च, पञ्चमसंज्ञकः पञ्चमनामा रागश्च ते सर्वे
परिवारका इति शेषः सन्धितैः मनोहरैः व्रतैः नियमैः सिद्धाः सिद्धि-
गताः सर्वेषां मनांसि हरन्तीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(भ) पुञ्जीकतेति पुञ्जीकृतस्य रासीकृतस्य आर्थपुत्रकीर्त्तिवन्तानस्य
राववयवज्ञोमस्य अनुकारी सदृशः । रासीभूतस्य हरादृहासस्य सदृशः

रामः । रुद्रावासः कैलास इति मे तर्कः ।

रत्नशेखरः । यथावगतं ताडकाताडनेन ।

कैलासः स्फटिकाद्विरेष भगवानेन भवानीसखः

सख्यादैलबिलस्य भक्तिजनितान्नित्यं शिवः सेवते ।

किञ्चास्मिन्ननुमेखलं नखमुखच्छेदैः समावेद्यते

हेलोत्पाटनपूर्वकालनिहितैर्लङ्कापतेर्विक्रमः ॥३३॥ (म)

अत्र च ।

कैलासाचलकर्णिकेयमलका नेत्रैकपेया पुरी

देवस्य द्रविणप्रभोः किमपरं शृङ्गारसारस्य भूः ।

यस्यामस्तमितेऽद्य राक्षसपती यच्चाङ्गनानाममी

वर्त्तन्ते प्रतिचत्वरं प्रतिगृहं प्रत्यापणं चोत्सवाः ॥३४॥ (य)

निवेशः यस्य तादृशः । प्रलयानलेन कल्पान्तवङ्किना पिण्डीभूतस्य
घनीभूतस्य क्षीरमसुद्रस्य यः दुग्धानासुत्करः समूहः तस्य प्रतिरूपः
अनुरूपः ।

(म) कैलास इति । एषः स्फटिकादिः स्फटिकमण्डपः अचलः
कैलासः, भगवान् भवानीसखः शिवः भक्तजनितान्नित्यं देवविलस्य कुवे-
रस्य सख्यात् हेतोः एनम् अचलं नित्यं सेवते आश्रयति । किञ्च
अस्मिन् अनुमेखलं प्रतिमध्यभागम् हेतुया अवलीलया उत्पाटनेन
पूर्वकाखं प्राक् रावणकर्तृककैलासोद्धरणं भवे इत्यर्थः निहितैः कतैः
नखमुखानां नखाङ्गणानां छेदैः खण्डैः लङ्कापतेः रावणस्य विक्रमः
समावेद्यते सम्यक् विज्ञाप्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(य) कैलासेति । कैलासाचलस्य कर्णिका कर्णावतंसविशेषभूता
नेत्रैकपेया दृशं मनोरमा शृङ्गारसारस्य भूः चेतं विशासैकभूमिर्निधि
भावः देवस्य द्रविणप्रभोः धनपतेः केनेरस्य पुरी इवम् अचला नाम ।

रामः । इतोऽबोध्य । कः पुनरस्तमिताखिलककुब्धः
सलिलस्कन्धः (र) ।

रत्नशेखरः । उत्पत्तिसदनं (ख) कलहंसवयसामाकरः कमकार-
विन्दानां विलासदीर्घिका देवदेवस्य समवगाढतरान्तरस-
मदमहोषणा हेरम्बेण रभसाचान्तवीतवीचिभङ्गं गगना-
क्षयपरिभ्रमिणा चन्द्रहरिणेन लीठलीठसीकरकणं कूल-
कुलायकारिणा कुमारमयूरेण प्रसारितकराक्षयमाणार्णस्कं
करिमकरवासादैरावतेभसेवितशाहलोपकण्ठं नीलकण्ठ-
वृषेण समध्यासितपरिसरं सन्तानकारण्ये नारायणवराहेण
वर्णितवैभवं वैकुण्ठकमठेनाभिलषितगर्भं पद्मनाभमहा-
मख्येन नीतनीरं त्रिसन्ध्यमरुन्धतीकराकलितकमलिनी-
पत्रपात्रैरानन्दितपुरन्दरमानसं मानसं नाम दिव्यं सरः ।
सीतां प्रति ।

किमपरं वक्तव्यमस्या इति शेषः अद्य राजसपत्नी अस्तमिते निहते
वसाम् अस्तकावां प्रतिवत्वरम् अङ्गने अङ्गने प्रतिगृहं गृहे गृहे
प्रत्यापन्नम् आपण्ये आपण्ये च यक्षाङ्गनानाम् उत्सवाः वर्तन्ते ।
बादूषविक्रीडितं वृत्तम् ।

(र) अस्तमितेति । अस्तमिताः तिरोभृता अखिलानां ककुदां
अष्टवस्तूनां बन्धाः प्रसराः येन तथोक्तः सर्वोत्कर्षादिवावीत्यर्थः सलिल-
स्कन्धः जलराशिः ।

(ख) उत्पत्तिसदनं जननगृहं कलहंसवयसां हंसविशेषरूपपक्षिणां
कलहंसा अस्मात् जायन्ते इति भावः । आकरः उत्पत्तिस्थानं कम-
कारविन्दानां सर्वकमलानाम् । विलासदीर्घिका श्लोढावापी देव-

एतन्मानिनि । मानसं सुरसरो निर्लूनहेमाम्बुजं
पार्वत्या प्रियपूजनार्थममुतो गङ्गा सरिन्निर्गता ।
अस्माच्चित्रशिखण्डिभिश्च परमे पर्वण्युपादीयते
स्नानोत्तौर्णवृषाद्भस्मरजसां सङ्गात्पवित्रं पयः ॥२५॥(व)

देवस्य हरस्य । समरगाढेति । समरगाढतरेषु सलिलेषु अतिनिम-
ग्नेन अन्तरसमदेन अप्रकटमदेन महोष्मया महदन्तस्तापेन हेरम्बेण
गच्छेतेन रमसेन वेगेन आचान्तः पीतः अतएव वीतः विगतः वीचीनां
तरङ्गाणां भङ्गः यस्य तथाविधम् । गगनाङ्गपरिभ्रमिण्या अन्तरीक्षे
भ्रमता इत्यर्थः चन्द्रहरिणेन चन्द्रस्य क्रोडस्थितेन ऋगेण लीललीलाः
अतिशयेन लीला इत्यर्थः लीकरकथाः जलकथाः यस्य तादृशम् ।
कूचे तटे कुलायकारिणा मीडकारिणा कुजारस्य कार्तिकेयस्य मयू-
रेण प्रसारितेन करेण आकृष्यमाणानि अर्घांसि पयांसि यस्य तथा-
विधम् । करिभ्यः जलहस्तिभ्यः मकरेभ्यश्च त्वासात् ऐरावतेन इमेन
हस्तिना सेवितः अध्युषितः शाङ्गस्य शादहरितस्य उपकण्ठः समीपं
यस्य तथामूतम् । मीलकण्ठस्य हरस्य वृषेण समध्यासितः आश्रितः
परिसरो यस्य तथोक्तम् । सन्तानकानां देवतविशेषाणाम् अरण्ये
कागने एतत्तटवर्त्तिनि इति भावः । नारायणवराहेण आदिवराहेण
स्थितेनेति शेषः वर्णितं व्याख्यातं वैभवं यस्य तथामूतम् । वैकुण्ठक-
मठेन आदिकृष्णपेन अभिलषितः गर्भः अभ्यन्तरवासः यस्य तादृ-
शम् । पद्मनाभमङ्गामतृक्षेन मीनावतारेण हरिणा मीतं मीरं
जलं यस्य तथाविधम् । तिस्रन्ध्रं तिस्रषु सन्ध्यासु सायं प्रातर्मध्या-
ह्नेषु अरन्ध्रत्वाः करेण आकृतितैः गृहीतैः कमलिनीपत्रपात्रैः आन-
न्दितं पुरन्दरस्य देवराजस्य मानसं यस्य तादृशम् ।

(व) एतदिति । हे मानिनि ! एतत् सुराणां सरः सरोवरं
मानसं पार्वत्या प्रियस्य हरस्य पूजार्थं निर्लूनानि हेमाम्बुजानि

सीता । को उण एसो (श) णिच्चतरुणतरुमण्डलीचुम्बि-
दमहाणिअम्बणिवेसो मत्तण्डचण्डेकरहचक्रचुम्बणमसिण
सुवणसिहरो महीहरो दीसदि (२२) ।

रत्नशेखरः ।

नेत्रं वासुकिरत्न केशवभुजैः सन्दानितोऽयं पुरा
चक्रुर्वल्लवतां परिभ्रमविधावेतस्य देवासुराः ।
मन्याः सोऽयमभूत्समुद्रकलशे तन्नीयतां कौतुका-
देष श्रोत्रपरम्परापरिचितो दृग्गोचरं मन्दरः ॥३६॥ (घ)

(२२) कः पुनरेव निम्नतरुणतरुमण्डलीपरिचुम्बितमहामितम्ब-
सन्निवेशो मार्त्तण्डवक्त्रैकरचक्रचुम्बनमस्य सुवर्णसिहरो महीधरो
दृश्यते ।

सर्वकामलाणि वक्त्रात् तवाविधम् । पार्वती अस्मात् देवदेवपूजार्थं
कनकवद्मानि चिनोतीति भावः । गङ्गासरित् अस्तुतः अस्तुतात्
सरसः निर्मिता । अस्माच्च चित्तशिक्षिणिभिः देवर्षिभिर्मरीच्यादिभिः
परमे उत्कृष्टे पर्वणि क्षामास्तु उत्तीर्णस्य दृष्टास्तु हरस्य भयदजसां
वक्त्रात् पवित्रं पदः अस्मत् उपादीयते नृपते । शार्दूलचिह्नोद्धितं
वृत्तम् ।

(श) नित्येति । नित्यं सततं तरुणानिः अभिनवाभिः तदम-
ण्डलीभिः इत्यरम्भानिः परिचुम्बितः आध्यातसितः महतो नितम्बस्य
सन्निवेशः संस्पृष्टं वक्त्रं तच्छब्दः । मार्त्तण्डेति । मार्त्तण्डस्य चण्डं
महत् यत् एकं दृष्ट्वा ज्ञातं तस्य चुम्बमेव वर्णयेन मस्य चिह्नं सुव-
र्णसिह्रं यस्य तच्छब्दः ।

(घ) नेत्रमिति । नेत्रं महीधरो पुरा सत्त्वमन्वयनकाये इत्यर्थः

रामं प्रति । इतो विप्रनिष्पन्दिनीं विद्वेषिषु (स) प्रसा-
 दामृतवीचिमालिनीं सुहृत्सु निवेशय दृशम् ।
 क्षीरान्धाः परितोऽयमर्णवपतिर्जातं मृगाङ्गादिकं
 पीयूषावधि रत्नजातममुतः किं चास्य तीरान्तरे ।
 मुक्ता कल्पभृतः स्वयंवरसुरान् सौभाग्यदानायणी-
 लक्ष्म्याऽस्मिन् कुसुमावली वरयितुं वैकुण्ठकण्ठेऽर्पिता ३७ (ह)

वासुकिः नागराजः नेत्रं मन्यमरञ्जुरासीदिति शेषः, अयं केशवस्य
 नारायणस्य भुजैः बाहुभिः सन्धानितः संयमितः देवाचुराः एतस्य
 परिभ्रमविधौ भ्रमचक्रमर्थि इत्यर्थः वस्तुवतां गोपासत्वं चक्रुः गोपासा
 यथा मन्यमदण्डं भ्रामयित्वा दुग्धं मथन्ति तथैति भावः । सः प्रसिद्धः
 अयं समुद्रकलसे मन्याः मन्यमदण्डः अभूत् । तत् तस्मात् ओत्सपर-
 म्पराभिः कर्षपरम्पराभिः परिचितः न तु कदाचित् दृष्ट इति भावः ।
 एष मन्दरः कौतुकात् दृशोः गोचरं नीयतां दृश्यतामित्यर्थः । शार्दू-
 लविक्रीडितं वृत्तम् ।

(स) विद्वेषिषु शत्रुषु विप्रनिष्पन्दिनीं गरुडवर्षिणीं सुहृत्सु
 बन्धुषु प्रसादः एव अमृतं तस्य वीचिमाला विद्यते अस्यां तादृशीं
 दृशं नेत्रं निवेशय साभिनिवेशं पश्य इत्यर्थः ।

(ह) क्षीरान्धा इति । परितः समन्तात् अयं क्षीरान्धाः दुग्ध-
 जलः अर्णवपतिः समुद्रः । अमुतः अमुष्मात् मृगाङ्गादिकं चन्द्रप्रभृति
 पीयूषावधि अमृतपर्यन्तं रत्नजातम् उत्कटवस्तुसमूहः जातो जातो
 यदुत्कटं तद्रत्नमिह कथ्यते इति वादवः । जातम् उत्पन्नम् । किञ्च
 अस्य क्षीरान्धेः तीरान्तरे तटदेशे अस्मिन् लक्ष्म्या कमलया कल्पभृतः
 वाञ्छितार्थप्रदातृन् स्वयम्बरसुरान् स्वयम्बरे समागतान् सुरान् मुक्ता
 विहाय वरयितुं वैकुण्ठस्य नारायणस्य कण्ठे सौभाग्यदानायणीः सौ-
 भाग्यं सामिवास्तुभ्यं तस्य दाने प्रदाने अयसीः तत्परा इत्यर्थः कुसु-

१५ वासरामायणम् ।

रामचन्द्र ! इतद्वतोऽपि दृश्यतां द्रष्टव्यम् ।

यं नित्यं भगवान् प्रदक्षिणयति आभ्युपगम्य सर-
ध्वात्तश्रेणिविभक्तवासरनिशाविन्यासरेखं रविः ।

धत्ते कां च न काञ्चनश्रियमसौ मेरुर्गिरीणां गुरु-
देवैः सार्धमधित्यकामधिवसत्यस्यामरग्रामणीः ॥ १८ ॥ (च)

गीतां प्रति ।

यतां पश्य पुरः सुमेरुशिखरे दम्भोलिपाणैः पुरीं
त्वत्काशोकनकोतुकोत्तरलितैर्व्यथां पुरन्धीजनैः ।

यस्यास्तोरणगोपुरप्रणयिभिर्माहाङ्कितैर्मार्गणैः

पोलस्यस्य विनापि वर्णरचनां व्यस्ता प्रशस्तिः स्थिरा १९ (क)

भावसौ सौभाग्यवर्द्धिनी पुष्पमाळा इत्यर्थः अर्पिता इत्ता । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(च) यमिति । भगवान् रविः स्वर्णः नित्यं सततं आभ्युपगम्य
प्रभाणां मयूखानाम् अर्धसराभिः ध्वात्तश्रेणिभिः तिमिरनिकरैः
विभक्ता विभक्त्य स्यापिता वासरनिशयोः दिवसरजन्मोः दिन्यासस्य
विभागस्य रेखा यस्मिन् तादृशं यद् अक्षरं प्रदक्षिणयति प्रदक्षिणी-
करोति, असौ गिरीणां चर्वतानां गुरुः श्रेष्ठः मेरुः काञ्चन अनि-
र्वचनीयमित्यर्थः काञ्चनश्रियं स्वर्णकान्तिं धत्ते धारयति । अमराणां
देवानां ग्रामणीः अधिराजः इन्द्रः देवैः सार्धम् अस्य अधित्यकाम्
अर्धं प्रदेयम् उपत्यकाद्वेरासद्वा भूमिर्हर्षमधित्यकेत्यमरः । अधिवसति
अधितिष्ठति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(क) एतामिति । पुरः अग्रतः सुमेरुशिखरे स्थितामिति शेषः त्वत्कं
त्वदीयं यत् आलोकनं दर्शनं तस्मिन् कौतुकेन तद्दर्शनकुतूहलेन इत्यर्थः
उत्तरलितैः चक्षुलितैः पुरन्धीजनैः नारीगणैः व्ययाम् कौतुक्यं-

रामः । हंहो पुष्पक ! इतोऽपि किञ्चिदुच्चैर्भव न तृप्यति
चेतो दिव्यदर्शनकुतूहलस्य । सर्वे विमानोर्ध्वगतिं नाटयन्ति ।

सीता । केअर्ककेसरपराअप्पडिक्खो (ख) पक्कघणसारपं-
सुप्पसरसरिच्छक्खो मुक्ताफलविसदसोहासस्त्रिवेसो खिवे-
सिदाणंदकंदो हिअअस्स कुदो उण एतावंतो जोह्मावि-
त्यरो (२३) ।

रामः । मन्ये चन्द्रलोकसमीपे वर्त्तमाने ।

रत्नशेखरः । यथाह मारीचहरिणारिः (ग) ।

(२३) केतकीकेसरपरागप्रतिरूपः पक्कघणसारपांसुप्रसरसदृशवि-
मुक्ताफलविशदशोभासस्त्रिवेशो निवेशितानन्दकन्दो हृदयस्य कुतः पुन-
रेतावान् ज्योत्स्नाप्रसरः ।

वतीं दम्भोलिपाण्डेः वज्रधरस्य इन्द्रस्य एतां पुरीम् अमरावतीमित्यर्थः
पश्य अवलोकय । यस्याः अमरावत्याः तोरणेषु गोपुरेषु च द्वारेषु
च प्रणयिभिः प्रोतैरिति यावत् नामाङ्कितैः रावणैति नामाक्षरचि-
ह्नैः मार्गणैः शरैः वर्णरचनाम् अक्षरविन्यासं विनापि पौलस्त्यस्य
रावणस्य स्थिरा वृत्ता अक्षया इत्यर्थः प्रशस्तिः प्रशंसासिपिरित्यर्थः
न्यस्ता निहिता । शार्दूलविज्जीवितं वृत्तम् ।

(ख) केतकीति । केतकीनां केतककुसुमानां केसरपरानस्य किङ्क-
करजसः प्रतिरूपः अतुरूपः । पक्कस्य शुक्लस्य घनसारस्य चन्द्रनल-
यः पांसुप्रसरः रत्नः समूहः तस्य सदृशी कविः कान्तिर्वत्स तादृशः,
मुक्ताफलस्यैव विशदः शोभासस्त्रिवेशः यस्य तथाविधः । निवेशितः
पूजितः आनन्दकन्दः आनन्दस्य मूलं वेन तादृशः ।

(ग) मारीचहरिणारिः अगदूपमारीचवाती राम इत्यर्थः ।

संयसन्दनपङ्क्तिपिच्छिमिव व्योमाङ्ग्यं कल्पयन्
 यशैरावतकान्तदन्तमुषलच्छेदोपमेयाकृतिः ।
 उन्मीलितयमच्छमौक्तिकलताप्रालम्बलम्बैः करैः
 कान्तानां स्मरलेखवाचनकलाकेलिप्रदीपः शशी ॥ ४० ॥ (ब)
 शीतां प्रति ।

गौराङ्गीवदनोपमापरिचितस्तारावधूवक्षभः
 सद्यो मार्जितदाक्षिणात्यतरुणीदन्तावदातद्युतिः ।
 चन्द्रः सुन्दरि । दृश्यतामयमसौ चण्डीशचूडामणिः
 संबन्धी रघुभूभुजां मनसिजव्यापारदीक्षागुरुः ॥ ४१ ॥ (क)

(ब) सद्य इति । व्योमाङ्ग्यम् अन्तरीक्षाभीमं सद्यः सपदि
 'सन्दनपङ्क्तिः' पिच्छिमिव चिह्नमिवेति यावत् कल्पयन् रचयन् । ऐरा-
 ततस्त कान्तः रत्नः यः दन्तमुषलस्य छेदः सच्छेदः तस्य उपमेया कृ-
 त्तिर्वस्य तादृशः । अस्मा विषदा या मौक्तिकलताः तासां प्राबल्याः
 आस्ता इव बल्याः तैः करैः किरणैः कान्तानां कानिनीनां स्मरलेखस्य
 वाचनकलायां पाठन रूपायां यः केशिः विषादः
 तस्य प्रदीपः अयं शशी उन्मीलति उदेति । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

(क) गौराङ्गीति । हे सुन्दरि ! गौराङ्गीणां नारीणां वदनस्य
 वा उपमा, तया परिचितः ताराणां वधूनाम् अश्विन्यादीनां वक्षभः
 प्रियः, सद्यः सपदि मार्जिताः परिष्कृताः दाक्षिणात्यतरुणीनां दक्षि-
 णदेशीयाङ्गवानां त्रे दन्ताः तद्वत् अवदाता विषदा द्युतिर्वस्य तादृशः
 चण्डीशस्य हरस्य चूडामणिः रघुभूभुजां रघुवंशीयशत्रिवाचां सम्बन्धी
 आदानप्रदानसम्बन्धान् रघुवंशीयानां सूर्यकुम्भप्रसूतत्वात् चन्द्रवंशीय-
 राजसूतेषु चन्द्रवंशीयानां सूर्यकुम्भेषु च तत्तत्सम्बन्धस्य विहितत्वात्
 आवन्नेषु निमित्तत्वाच्चेति भावः । मनसिजस्य कामस्य व्यापारे दीक्षा-

अतः परमगम्या अस्मादृशां भुवः स च ब्रह्मलोक इति
श्रूयते तत्र च किल (च) ब्रह्मर्षिपरिषत्परिवादी परमेष्ठौ
गरिष्ठं तपस्तप्यते ।

रामः ।

लक्ष्मीं वक्षसि कौस्तुभस्तवकिनि प्रेम्णा करोत्यच्युतो
देहादे^० वहति त्रिविष्टपगुरुगौरीं स्वयं शङ्करः ।

शङ्के पङ्कजसम्भवस्तु भगवानद्यापि बाध्यावधेः

सर्वाङ्गप्रणयां प्रियां कलयितुं दीर्घं तपस्तप्यते ॥ ४२ ॥ (छ)

सर्वे अयन्ते ।

सीता । भगवं ! गङ्गापुष्प ! पुष्पम् ! संपदं (ज) परि-
णमित्र अंबुरासिलंबी भव जीव स्थिरं जलणिहिजाणपत्तं

गुरुः शिक्षाचार्यः अयमसौ चन्द्रः दृश्यताम् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ।

(च) ब्रह्मर्षीति । ब्रह्मर्षीणां भगवादीनां या परिषद् सभा तस्याः
परिवादी अधिष्ठाता । गरिष्ठम् अतिगुह्यतरम् ।

(छ) सपत्नीमिति । अच्युतः विष्णुः कौस्तुभस्तवकिनि कौस्तुभा-
स्वमन्त्रिमूर्धिते इत्यर्थः वक्षसि प्रेम्णा लक्ष्मीं करोति धारयति ।
त्रिविष्टपगुरुः त्रिजगद्गुरुः स्वर्गपतिर्वा शङ्करः शिवः स्वयं देहादे^० गौरीं
वहति । भगवान् पङ्कजसम्भवः पद्मवोनिस्तु बाध्यावधेः आशेषवात्
अद्यापि सर्वाङ्गप्रणयां सर्वाङ्गप्रणयवतीं प्रियाम् असममान इति शेषः
तां कलयितुं सख्युं दीर्घं तपः तप्यते चरति । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ।

(ज) परिणम्य अवदस्य इत्यर्थः अम्बुराशौ ससङ्गे सम्पते इति
तथोक्तः भव । स्थिरं निश्चलं जलनिधौ वानपातं पीतरूपं वादसी-

सीमन्तरेहं वारुणीतरुणीए अज्जउत्तप्यआवप्यसरप्यठमममं
महासेतुबंधं पेक्खद्वा (२४) । विमानावतरचनाटितवेन ।

स्वयेश्वरः । स्वस्ति रामभद्राय साधयामि सम्प्रति । इति
निष्क्रान्तः ।

त्रिजटा । सीतां प्रति । (भ) नीलमखिकुट्टिमं विभ्र वरुच-
भवशङ्कणस्य विभ्रमममं विभ्र पाप्मासतलतिमिरचक्रवा-
लस्य आलवालं विभ्र भुशणमहामहीरुहस्य गोठ्ठिठ्ठाणं
विभ्र दिसाविसासिणीणं दप्यणं विभ्र गणयाभोगस्य महो-
दधिं पिप्पसहि ! प्यसइयमाणप्यसारिणच्छी पेक्ख (२५) ।

(२४) भगवन् ! गगनाङ्गपुष्प ! पुष्पक ! साक्यतं परिचस्याम्बु-
राशिरम्बी भव वेन स्थिरं जलनिधियानपत्तं सीमन्तरेणं वारुणीतरुणा
आर्यपुत्रप्रतापप्रसरप्रथममार्गं महासेतुबन्धं पश्यामः ।

(२५) नीलमखिकुट्टिममिव वरुचभवनाङ्गस्य निर्गममार्गमिव
पातालतिमिरचक्रवालस्य आलवालमिव भुवनमहामहीरुहस्य गोठीस्त्रान-
मिव दिसाविसासिनीनां दर्पणमिव गगनाभोगस्य महोदधिं प्रियसखि !
प्रसूतीयमानप्रसारिताक्षी पश्य ।

तरुण्या वरुचदेव्याः सीमन्तरेणामिव आर्यपुत्रस्य रामस्य यः प्रताप-
प्रसरः तस्य प्रथमम् आद्यम् मार्गं पश्यामः ।

(भ) नीलमखिकुट्टिममिव सप्तर्षिजलानां नीलवर्चत्वादिति भावः ।
वरुचस्य यत् भवनं गृहं तस्य अङ्गस्य चत्वरस्य नीलकान्तमखिनिर्मि-
तप्रदेशविशेषमिव । पातालतिमिराणां रसातलान्वकाराणां चक्रवा-
लस्य प्रसूतस्य निर्गममार्गमिव निःसरणप्रथममिव भुवनमेव महान्

संक्षेपः ।

यत् स्वातः सगरेण मर्त्यसरितं मन्दाकिनीं कुर्वता
पूर्णं यच्च भगीरथेन गिरिभिर्वहो यदार्थेण च ।
तत्ते चित्रविचेष्टितं शशुरयोर्भर्तुश्च वारां निधिं . (ज)
वीक्षस्वैनमधो निधाय नलिनच्छायामुषी चक्षुषी ॥ ४३ ॥

सीता । आदिकन्दं (ट) लच्छीलदाकन्दलीए उदयहिं
हरचूडाचन्द्रस्य वारीवन्धमैरावणस्य महाकलसं पेजसस्य
प्रथमामि भगवन्तमुदयन्तम् (२६) ।

(२६) आदिकन्दं लच्छीलदाकन्दस्या उदयहिं हरचूडाच-
न्द्रस्य वारीवन्धमैरावणस्य महाकलसं पीयूषस्य प्रथमामि भगवन्त-
मुदयन्तम् ।

महीरहः इक्षुः तस्य आसवासमिव वेदनविशेषमिव । दिवाः ककुभः
एव विद्यासिन्धुः तासां गोठीस्थानं सम्येहनस्थानमिव । गगनाभोगस्य
दर्पणमिव आदर्शमिव । प्रसूतीयमाने करकोपसङ्घे प्रमार्जमाणे अ-
क्षिणी यस्याः तादृशी सती महोदधिं पश्य ।

(ज) वदति । हे आर्ये ! इत्यध्याहार्यम् । सगरेण यत् स्वातः
मन्दाकिनीं मर्त्यसरितं मनुष्यलोकनदीं कुर्वता भगीरथेन यच्च पूर्णः इक्षुः
नीतः, आर्येण रामेण गिरिभिः पर्वतैः यच्च वहः, तत् ते तव शशु-
रयोः सगरभगीरथयोः भर्तुः रामस्य च चित्रम् अद्भुतं विचेष्टितम्
एनं वारां निधिं सहस्रं नलिनच्छायासुषी कमलकान्तिहारिणी चक्षुषी
अधो निधाय वीक्षस्व अवलोकय । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

(ट) लच्छीरेव सता तस्याः कन्दली नवाङ्कुरः तस्या आदिकन्दम्
आद्यवीजम् । हरचूडाचन्द्रस्य उदयारिम् उदयवहम्, ऐरावणस्य

रामः ।

धत्ते यत्किञ्चिद्विचिन्तैकगुरुतामिषीदृशां वासणी

वैभुर्यं विदधाति दम्पतिरुषां यच्चन्द्रिकाद्रं नमः ।

यत्पीयूषभुजां च मन्मथसुहृन्नित्यं वयः सम्पदां (ठ)

यच्चक्षीरधिदैवतं जलनिधेस्तुष्टिमाचेष्टितम् ॥ ४४ ॥

वक्ष्ये च ।

अङ्गिं योऽन्धःसमिद्भिर्व्यस्यति जगतीद्वीपखण्डाहि यस्य

स्त्रादिष्ठा यत्प्रसूतिस्त्रिदशयुवतयः श्रीः सुधा वासणी च ।

सोऽपि द्युच्छीनस्त्रीनैः शरपतनमयादद्रिभिः द्युषपादै- (उ)

र्देति । त्वन्नतुं रात्रामिव वहति महाशैलसेतुच्छलेन ॥ ४५ ॥

शिरावतस्तु वारीवन्धं वन्दनस्नानं वारीतुं गजवन्धनीत्यनरः । पीयूषस्तु
अमृतस्तु महाकवचं महाशुभम् । सर्वेनामेव एवमस्मादुत्पत्तिरिति
भावः ।

(ठ) धत्ते इति । वासणी सुरा एषीदृशां मृगाशीषां यत् किञ्च-
नचित्तस्तु विद्यासविशेषस्तु एकगुरुताम् अद्वितीयमाचार्यकं धत्ते,
चन्द्रिकाया आर्द्रम् अमिषिक्तं चन्द्रोदयादिति भावः नमः आकाशात्
यत् दम्पतिरुषां प्रचविनोः मानापरमान्नां कोपानां वैभुर्यं चव-
मिति भावः विदधाति करोति चन्द्रोदये मानिनोमानस्तु भङ्गनादिति
भावः । पीयूषभुजाम् अमृताग्निनां देवानां यत् नित्यं सततम् अक्षय-
नित्यर्थः मन्मथस्तु सुहृत् वयः यौवनम् । वक्ष्यीः सम्पदां यत् अधि-
दैवतम् अधिष्ठात्री देवता, तत् सर्वं जलनिधेः समुद्रस्तु चित्तम् अङ्गु-
तम् आचेष्टितं प्रभाव इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(उ) अङ्गिमिति । हे देवि । यः अस्मांश्च जलानि समिधः

सुपीवः । देवि मैथिलि ! किमपि (ठ) महिमातिरेक-
स्त्रिभुवनजयपताकायते भगवतो भागीरथीवल्लभस्य ।
या स्त्रीषामधिदैवतं गिरिसुता तक्षोदरः सानुमान्
मैनाको रजताकरः सुतनयः शैलेश्वरो येन सः ।
पञ्चच्छेदसमुद्यतेन्द्रकुलिशत्रासान्निखीय स्थितः
सोऽप्येतस्य करालकुक्षिकुहरे पातालजम्बालिनि ॥ ४६ ॥ (ण)

विभीषणः ।

हेरम्बमञ्जनविधाविह दानगन्धा-
दादन्तिनो धुतकरालकरं पतन्तः ।
पञ्चादुपेत्य सपदि प्रमथैर्धियन्ते
रुद्राङ्गुशैर्विरचिताङ्गुशकेलयोऽमी ॥ ४७ ॥ (त)

काष्ठानि तैः वज्रिं वाडवानसं ज्वलवति दीपयति । जगतोद्दीपकश्चा-
पृथिवीद्दीपमासा यस्य निचवेन सादिता सादुतरा अतिरम्या इत्यर्थः ।
त्रिदशयुवतयः देवाङ्गनाः त्रीः लक्ष्मीः सुधा अमृतं वादन्ती सुरा य-
यत् प्रसूतिः यस्मात् प्रसूतिः उद्भवः । सोऽपि लङ्घीनलीनैः सुख-
पादैः अद्भिः महाशैलसेतुच्छेदेन तव भर्तुराज्ञां वहतीव । सग्वरा-
वृत्तम् ।

(ठ) महिमातिरेकः प्रभावातिशयः । भागीरथीवल्लभस्य समुद्रस्य ।

(ण) येति । स्त्रीषामधिदैवतम् अघिठामी देवता या गिरि-
सुता पार्वती तस्याः सोदरः सहोदरः मैनाकः । येन मैनाकेन रजता-
करः स शैलेश्वरः शैलराजः सुतनयः शोभनः तनयो वंश तेषां विधः ।
सोऽपि पञ्चच्छेदे समुद्यतस्य इन्द्रस्य कुलिशत्रासति पञ्चप्रहारभयात्
निखीय निगृह्य एतस्य पातालजम्बालिनि रसातलपङ्कजति कराले
भीषणे कुक्षिकुहरे जठरान्तरे स्थितः । पादुलविनीडितं वृत्तम् ।

(त) हेरम्बेति । इह अस्मिन् समुद्रे हेरम्बस्य नखेभ्यः मञ्जक-

तिर्यन्विमानगतिनाटितकेन ।

सीता । अखण्डिताखण्डकोपमंडलपण्डिकुवो (घ)
कदरो उष एसुहेसो (२७) ।

विभीषणः ।

पश्यस्यथे जलधिपरिखं मण्डलं सिंहलानां

चित्रोत्तंसं मणिमयभुवा रोहणेनाचलेन ।

दूर्वाकाण्डच्छविषु चतुरं मण्डनं यदधूनां

गात्रेष्वभो भवति गमितं रत्नतां शुक्तिमर्भैः ॥४८॥ (द)

(२७) अखण्डिताखण्डकोपमंडलपण्डिकुवः कतरः पुनरेव
उद्देशः ।

विधौ स्नानव्यापारे दानमन्वात् हैरन्वीयमहनिःसरचमन्वात् तदुन्म-
नाप्रायेति भावः सुताः कम्पिताः कराद्याः भीषणाः कराः शुक्लादयः
अस्मिन् तत् वया तवा पतन्तः तत् समीपं धावन्त इत्यर्थः अमी वार्द-
न्निनः अखण्डितिनः पश्चात् मण्डपतैः मण्डनात् परमित्त्वर्थः उपेत्य
स्नानस्य प्रमथैः शिवगणैः सपदि रुद्रस्य अङ्गुयैः प्रभावैरिति भावः
विरचिताः अलङ्घिताः अङ्गुयानां हस्ताङ्गुलद्वयविशेषाणां केचन
केषु तत्राविधाः सन्तः श्रियन्ते आक्रमन्ते । मण्डपतिं स्नानार्चनान्तं
इहा तद्दानमन्वेन जातक्रोधास्तं प्रति धावन्तः अखण्डितिनः प्रमथनचैः
रुद्रप्रभावेन निराक्रियन्ते इति भावः । वसन्ततिवकं वृत्तम् ।

(घ) अखण्डितस्य पूर्वस्य अखण्डकोपमण्डलस्य अक्षयवृषः
प्रतिरूपः सदृशः ।

(द) पश्यसीति । अप्ये जलधिः परिखा यस्य तादृशं सर्वतः समु-
द्रवेदितमित्त्वर्थः मणिमयीभूर्वस्य तादृशेन रोहणेन अपणेन पर्यतेन

किञ्च ।

जनस्य वाक्सुधासूतिर्मणिसूतिस्य रोहणः ।

नान्यत्र सिंहलद्वीपात् सुक्तासूतिस्य सागरः ॥ ४९ ॥ (ध)

सीता । इह किल भगवं अगत्यिमहेसी शिवसदि (२८) ।

रामः । इदं हि भगवतो (न) रत्नाधिपतेरधित्यकाया-
माश्रमपदं धर्माश्रमपदं पुनरग्रे ।

सुपीवः ।

क्रान्त्वा स्फुटस्फुटितशुक्तिविमुक्तमुक्तः

मन्धोनिधिं विधुतदिक् प्रविभागमेतत् ।

प्राप्ता वयं नवरसास्त्रनपुष्पनीलं

कूलं कुलायगशकुन्ततमालमालि ॥ ५० ॥ (प)

(२८) इह किल भगवानगस्त्यमहर्षिर्निवसति ।

चित्तः अद्भुतः उत्तमः शिरोभूषणविशेषः यस्य तादृशं सिंहसाम्राज्यं
मण्डलं सङ्गानगव्यां राज्यमिति यावत् पश्यति । यस्य वधूनां नारीणां
दूर्वाकाण्डविषु दूर्वादस्यस्यामलेषु इत्यर्थः गान्धेयु शुक्तिगर्भैः शुक्ति-
गर्भावस्थानेनेति भावः रत्नतां गमितं प्रापितं रत्नत्वेन परिषत्तलि-
त्यर्थः अन्धः सुक्ताफलमिति भावः । चतुरं मनोहरं मण्डलं भूषणं
भवति । मन्दाक्रान्तादुत्तमम् ।

(ध) जन इति । सिंहलद्वीपात् अन्यत्र अन्यस्मिन् प्रदेशे वाक्सु-
धासूतिः वचनान्मृतवर्षी जनस्य, मणिसूतिः रत्नप्रसवी रोहणः ।
तदास्य पर्वतस्य सुक्तासूतिः मौक्तिकाकरः सागरस्य न अस्तीतिशेषः ।

(न) रत्नाधिपतेः रत्नप्रसूतेरित्यर्थः रोहणस्य अधित्यकायां अह-
भूमौ । भगवतः अगस्त्यस्य ।

(प) क्रात्तेति । स्फुटं सम्मक् स्फुटिताम्बः विकसिताम्बः शुक्तिभ्यः

सीतां प्रति ।

चटुचटुसनिमीलस्यर्शलीलास्निमील-

नयनयुगमतङ्गारब्धनिद्राविनोदम् ।

शुकहरितनितम्बं पद्म वंशीवनान्तै-

रचसमस्त्रिपुष्पीमास्यवन्मास्यवन्तम् ॥ ५१ ॥ (फ)

सीता । अहिं किञ्च तुङ्गायं (ब) वासारत्तो अदिक्कतो (२६) ।

रामः ।

आं वैदेहि ।

द्युतिजितकरवालः सूतवंशीप्रवालः

स्फुटितकुटजमासः स्पृष्टनीलसप्तमासः ।

(२६) यत् किञ्च तुङ्गायं वर्धतु रतिक्रान्तः ।

विश्रुताः निःश्रुताः श्रुताः यत् तादृशं विधुतः अनिश्चितः दिशं
प्रविभागो यत् तथाभूतम् अन्योनिधिं वृत्तं क्रान्त्वा उत्तीर्य यत्
नवरसाञ्जनपुञ्जवत् नीलं श्यामवर्णं कुण्डलयगताः नीलस्विताः यद्गुणा
वाच तादृशः वासुमासानां वृक्षविशेषाणां मासः श्रेष्ठः ता विद्यते
अनिश्चिति तथोक्तम् एतत् कृतं प्राप्ताः । वृक्षलतिवत् कृतम् ।

(फ) अहिति । चटुचटुसस्य अतिव्यपस्य इत्यर्थः निमीलस्य स्य-
शीलया आवेशव्यापारेण अतिमीलन्ती नयनयुगे यत् तादृशेन मतङ्गेन
तद्गङ्गेन हनिता आरब्धः प्रवर्तितः निद्रा विनोदः प्रीतिः यस्मिन्
तादृशं युवैः पक्षिविशेषैः हरितः श्यामसः नितम्बो मध्यभागो
यत् तादृशं वंशीवनान्तैः वेद्युवनविभागैः उपलक्षितमिति शेषः
अस्त्रिपुष्पाः पुष्पत्राः मास्यवत् मास्यमिव मास्यवनम् अयत् पर्वतं
पद्म अवलोक्य ।

(ब) वर्धतुः वर्धकासः । अतिक्रान्तः अतिवाहितः ।

इह हि गतमरासः केतकालीकराले
शिखरिणि मम कालः सोऽभवन्मेघकालः ॥ ५२ ॥ (भ)
पुरो दर्शयन् ।

अयं स ते चण्डि ! शिखण्डिपुत्रको
गिरेस्तटात्तत्क्षणमूर्ध्वकन्धरः ।

निरीक्ष्य नौ स्नेहरसार्द्रया दृष्ट्वा
प्रियां पुरस्कृत्य करोति ताण्डवम् ॥ ५३ ॥ (म)

सीता । पुत्र ! एहि उड्डिज्य विमानसिद्धरं समा-
रुह (३०) ।

(३०) पुत्र ! एहि उड्डिज्य विमानसिद्धरं समारोह ।

(भ) द्युतीति । इह अस्मिन् केतकानां आसीमिः राजिभिः
कराले व्याप्ते शिखरिणि पर्वते द्युतिभिः प्रभाभिः जिताः करवासा
नेन तादृशः अतिश्याम इत्यर्थः कृताः उत्पन्ना वंशीनां प्रवासाः
अङ्कुरा यत्र तत्राविधः स्फुटिता विकसिताः कुटजानां पुष्पविशेषाणां
मासाः श्रेयवः यस्मिन् तथोक्तः अष्टं हस्तम् नीलम् नीलीभवत् ।
तमासाः यस्मिन् तत्राविधः गता मानसं प्राप्ता मरासा इवा यस्मिन्
तादृशः अक्षधरसमये मानसं दान्ति इवा इति कविजनैः प्रसिद्धिः ।
सः मेघकालः अक्षद श्यामकः कालः मम अभवत् अतिक्रान्त इति
शेषः । अत्र स्थित्वा वर्णमत्त्ववाङ्मयमितिभावः नास्तिनीडसम् ।

(म) अवमिति । हे चण्डि ! कोपने मानिनीत्वर्षः चण्डिपुत्रेण
कोपन इत्यमरः । अयं स ते तव शिखण्डिपुत्रकः पुलीकतः मरू
इत्यर्थः गिरेस्तटात् तत्क्षणं सपदि अर्धकन्धरः उत्पिप्पीवः
सन् स्नेहरसेन आर्द्रया सम्पृक्तवा दृष्ट्वा चक्षुषा नौ आवां त्वां माझे-

रामः । अतिसुमुखा जानकी ।

सुपीवः । सीतां प्रति ।

गुणवति ! फणिवीरुन्नदपूगप्रकाण्डः

प्रचुरमरिचवल्लीवक्षरौकः पुरस्तात् ।

मलय इह महाद्रिर्मन्दनचन्दनाना-

मयमधिलुठदेलास्त्रिष्टककोलयष्टिः ॥ ५४ ॥ (य)

सीता । रघुरण्यकारणं (र) कामिमिदुषाणं मासिषीमा-
चगण्डिष्ठिठ् ठवणो जत्तो किल समीरणो प्यपट्टदि (३१) ।

(३१) रघुरण्यकारणं कामिमिदुषानां कामिनीमानयन्निनिष्ठ-
पनी वतः किल समीरणः प्रवर्तते ।

त्वयः निरीक्ष्य प्रियां सखान्तां मयूरीं पुरस्तात् अपेक्ष्य तावद्वयं नित्यं
करोति । वंशस्थविहं वृत्तम् ।

(य) गुणवतीति । हे गुणवति ! इह पुरस्तात् अपतः, फणिनः,
मुलङ्गा इव, वीरुधः जताः, तामिः, नदा, वेदिता पूगानां सुवाकानां
इक्षभेक्षणां प्रकाण्डाः स्तम्भाः यत् तादृशः प्रचुराः बहुवः, मरिचवल्लीनां
मरिचवतानां वक्षर्यः मञ्जर्यः यत् तथोक्तः, चन्दनानां मन्दनः,
चन्दनतद्विषय इत्यर्थः, अभिलुठन्तीभिः, सञ्चरन्तीभिः, एकाभिः
आस्त्रिष्टा आस्त्रिष्टिताः कङ्कोलयष्टयः तदास्त्रिष्टविशेषा यस्मिन्
तथाविधः अयं महाद्रिः महाशैवः मलयः, वर्तते इति शेषः ।
मासिनीवृत्तम् ।

(र) रघुरण्यकारणम् उत्कृष्टाहेतुः कामिमिदुषानां कामिनां
कामिनीनाञ्च इत्यर्थः । कामिनीनां मानयन्निं इह मानमित्यर्थः
निःशेषेण तपति खण्डयतीति तथोक्तः । एतत् समीरणस्य कामिनीनां
मानयनकरत्वादिति भावः ।

रामः । देवि ! यथा श्रुतवत्यसि ।

ये दोलाकेलिदानव्यतिकरगुरवो ये लतागर्भकाराः
कोदण्डाभ्यासविद्याविधिषु विजयिनो ये स्मरस्वेदवाराम् ।
तन्वन्तस्यैवमैत्रं मलयशिखरिणस्ते विनिर्यान्त्यमुष्मा- (ल)
दाकैलासं समीराः सुरतमहमहासाक्षिणो दाक्षिणात्याः ५५

अपि च पुनः पश्य ।

रत्नप्रसूरिति समस्ततरङ्गिणीषु
वारां निधेर्भगवतः सुभगं कलत्रम् ।

अस्मिन्निरन्तरनितम्बिनि ! ताम्रपर्णी

चक्षुःपथं व्रजतु मौक्तिककामधेनुः ॥ ५६ ॥ (व)

(ब) ये इति । ये समीराः दोलका यः केलिः क्रीडनं तस्य दान-
व्यतिकरे प्रदान सम्बन्धे गुरवः वसन्तवायौ वहति विलासिनः दोलका
क्रीडन्तीति प्रसिद्धिः । ये लतानां गर्भकाराः गर्भाधानकारिणः
वसन्तवातस्पर्शात् लतानां पुष्पोद्गमादिति भावः । तथा ये कोदण्डा-
भ्यासविद्याविधिषु धनुर्विद्याभ्यासेषु अस्मिन् मन्त्रे वीरसन्तानाः
धनुर्विद्यामभ्यस्यन्तीति प्रसिद्धेरिति भावः । स्मरस्वेदवारां कामजनित
वर्मजलानां विजयिनः अपनेतार इत्यर्थः । सैत्रेण वसन्तमासेन सह
मैत्रं सख्यं तन्वन्तः सुरतमेव मह उद्वसवः तस्य महासाक्षिणः दाक्षि-
णात्याः ते समीराः अमुष्मात् मलयशिखरिणः मलयपर्वतात् आकै-
लासं कैलासपर्वतपर्वन्तं विनिर्यान्ति वहन्ति । सग्वराहसम् ।

(व) रत्नप्रसूरिति । हे निरन्तरनितम्बिनि ! निविडनितम्बे !
अस्मिन् मन्त्रे रत्नानां प्रसूः उत्पत्तिस्थानमिति समस्तास्तु तरङ्गिणीषु
नदीषु मध्ये भगवतो वारां निधेः समुद्रस्य सुभगम् अतिमित्रं कलत्रम्

अस्यां (श) पुनरिदं सौभाग्यकारणम् ।

रोधोरेखे चन्दनारण्यरूपे

वारि स्नायं नारिकेलान्मसोऽपि ।

यच्चैवान्यः सम्भवो मौक्तिकानां

तेनाभोधेर्वज्रभा ताम्रपर्णी ॥ ५७ ॥ (घ)

विमानवेगनाटितकेन रामः । पुरोऽवबोध्य ।

दन्तोत्सूखलिभिः शिलोच्छिभिरियं कन्दाशनैः फेनपैः

यसंप्राशनिभिः कुटीचरकुलैः काले च पक्षाग्निभिः ।

नीवारप्रसृतिम्यच्चैश्च परितः पूतं मुनेरान्नमं

पश्यन्ती भव पावना भगवतः पातुर्निधेरन्नसाम् ॥ ५८ ॥ (स)

पत्नी मौक्तिकानां कामधेनुः यथाकामप्रवृत्तिं इवं ताम्रपर्णीं
तदास्या नदी चक्षुःपथं दृष्टिपथं तमेतिशेनः । व्रजतु गच्छतु ताम्रपर्णीं
पश्येत्तर्क्य ।

(श) अस्यां ताम्रपर्णीं पुनः अचिकं सौभाग्यस्य प्रियवाक्यमस्य
कारणं हेतुः ।

(घ) रोध इति । चन्दनारण्यरूपे चन्दनवनावने रोधोरेखे
कूचरेखायां तटप्रदेशे इत्यर्थः अस्याः स्थितमितिशेनः वारि अत्र
कुटीपान्तवर्त्तिसखिभित्त्यर्थः नारिकेलान्मसः नारिकेलजलादपि
स्नायं सुप्तादम् । यच्च अन्यः अपरः मौक्तिकानां सम्भवः ससृ-
प्रक्षिरस्या इति शेषः तेन ताम्रपर्णीं अभोधेः ससृष्टस्य वज्रभा प्रिया ।
शुचाः प्रियत्वे हेतुरितिभावः । शाखिनीवृक्षं नात्तो नौ वेङ्कायिनी
मेदबोद्धैरिति उच्यते ।

(स) इत्येति । इन्न एव उच्छूषणं, इन्नोच्छूषणं तत् विद्यते तेषां
तैः इत्येव उच्छूषणव्यापारं विदधन्निरित्यर्थः । शिलोच्छिभिः शिलाव-

इत्तमुच्यते ।

हंहो पुष्पक ! वायुवेग ! मुनिना धूमः पुरः पीयते
 छायां मा कुरु कोऽप्ययं दिनमणावेकाग्रदृष्टिः स्थितः ।
 दूरादत्र भव प्रदक्षिणगतिः स्थाणोरिदं मन्दिरं
 किञ्चित्तिष्ठ तपस्विनस्तव पुरो यावत्प्रयान्त्यन्यतः ॥५८॥ (ह)

सीता । अञ्जसत्त ! (घ) होमोहिज्जंतद्दुदवहा विवरि-
 ज्जंतकथमुत्ता पठिज्जन्तवटुचरणा वसिज्जन्तधम्मसास्त्रा

पतितानां धान्यगुच्छानां चयनं शिलम्, एकैकधान्योच्चवनम् उच्छः तो
 वियेते वेषां तादृशैः शिलवृत्त्या उच्छवृत्त्या जीवद्भिरित्थर्यः कन्दाशनैः
 मूलभोजिभिः फेनपैः वत्ससुखगलितदुग्धफेनपायिभिरित्थर्यः पक्ष्मप्राश-
 निभिः पत्रभोजिभिः काशे यथा समये पक्षाणिभिः सिद्धाक्षभोजिभिश्च
 नीवारप्रसूतिम्यचैः नीवारधान्यसुष्टिपाकेन जीवद्भिश्च कुटीवरकुलैः
 तापसगणैः परितः समन्तात् पूतं पवित्रीकृतं परिदृतमिति भावः
 अन्धसां निधेः ससुद्रस्य पातः गण्डूषेण पीतससुद्रस्य भगवतः सुनेरग-
 ल्यस्य आन्त्रमं पश्यन्ती सती पावना जगत्पवित्रकारिणी भव । शा-
 र्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ह) हंहो इति । हंहो वायुवेग ! पुष्पक ! पुरः अग्रतः मुनिना
 केनापीति शेषः धूमः पीयते । छायां मा कुरु, कोऽपि अयं मुनिः
 दिनमसौ सूर्ये एकाग्रदृष्टिर्यस्य तादृशः सन् स्थितः, दूरात् प्रदक्षिण-
 गतिः भव, इदं स्थाणोः शिवस्य मन्दिरं तव पुरः अग्रतः तप-
 स्विनः यावत् अन्यतः प्रयान्ति, तावदत्र किञ्चित् तिष्ठ न चक्षु तेनां
 लङ्घनं कदापि कार्यमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) होमाय उच्यमाना आह्वयमाणाः उतवहा अग्नयः यैः
 तादृशाः विप्रियमाणायां व्याख्यायमानायां कथावाम् आख्यायिकायां
 युक्ताः अभिनिवेशिनः पद्यमानाः बहवः चरणाः वेदशास्त्रविशेषा यैः
 तादृशाः वर्ण्यमानं कीर्त्यमानं धर्मशास्त्रं यैः तवाभूताः उपदिष्ट-

उपदिशसिञ्जं तसमाधिमग्ना वरिवसिञ्जं तपदिदिवग्ना पञ्च-
सासाससिवेसं चम्हारौसाणां संसारगंघ्रिचिठ्ठवशा (१२)

रामः । प्रकृष्टं हि तपः किमपि (क) कामदुघम् । अयतो
दर्शयन् ।

एते व्योमनि शोषयन्ति हरिचत्रासाक्षिरं चोवरे

सन्ध्याचामविधौ कमण्डलुमिमं पश्यन्ति रिक्तं क्षतम् ।

भिद्यन्ते च फलान्धमौ करपुटीपात्रे वनानोकहा- (ख)

निषामर्षविधौ च सन्निधिगताः पुण्यत्वकाण्डे सताः ॥६०॥

(१२) होमोद्दमानकुतवहा विप्रिवसाचकचायुक्ताः पञ्चमानवकुच-
हवा वर्यमानधर्मशास्त्रा उपदिश्यमानसमाधिमार्गा वरिवसमानाति-
विवर्गाः पञ्चशाखाससिवेशमन्त्रादृशानामपि संसारपन्थिनिरूपनाः ।

मानः शिष्यमाचः समाधिमार्गः योगाचारः यैः तत्राभूताः । वरि-
वसमानाः परिचर्यमाचः अतिविवर्गाः यैः तत्रोक्ताः । पञ्चशाखा-
ससिवेशम् आन्विता इति शेषः । संसारपन्थेः भववन्तनात् निरूपनाः
निरुद्धाः ज्ञानोपदेशेनेति भावः ।

(क) किमपि अचिन्तनीयं कामदुघम् अभीष्टप्रसवि इत्यर्थः ।

(ख) एते इति । एते तापसाः हरिचत्रासात् शृगेभ्यः त्रासात्
शृगान्छिन्दन्ति वा भक्षयन्तीति भवादिति भावः व्योमनि आकाशे
चिरं चोवरे कौपीने वस्त्रे वा धार्ये इति भावः शोषयन्ति शुष्के
कुर्वन्ति । सन्ध्याचाम् आचामविधौ आचमनक्रियायां रिक्तं क्षतं शून्यी-
क्षतं शृगेरिति भावः इमं दृश्यमानं कमण्डलुं जलपात्रविशेषं पश्यन्ति ।
अथ च करपुटीपात्रे वनानोकहान् वनतल्लम् फलानि भिद्यन्ते वा-
चन्ते । एषाञ्च अर्षविधौ पूजाविध्यर्षमित्यर्थः सन्निधिगताः समीपव-

समन्तादवलोक्य । कारय चक्षुषी (ग) पारणमवलोकय कु-
म्भसम्भवमुनेराश्रमतकृन् ।

स्वाध्यायान्ते बटुपरिषदां येषु विप्रान्तिसौख्यं
लोपामुद्राकरपुटजलैः प्रत्यहं येऽवसिताः ।

आगस्त्येऽस्मिन् विधुतरजसामाश्रमे पादपानां
केऽप्युत्कर्षा यदतिप्रियते सर्वकाशं फलन्ति ॥६१॥ (घ)

सङ्कष्टः । अति हि तपस्विसङ्करा (ङ) भुवः ।

रामः । हंहो विमानराज ! कश्चिदेकदेशमसङ्कुरु (च)

र्त्तित्यः सताः अकाशे पुष्यन्ति विकसन्ति च । शार्दूलविक्रीडितं
वृक्षम् ।

(ग) पारणम् उपवासान्तभोजनम् अष्टपरवस्तुदर्शनादिति भावः ।
कुम्भसम्भवेः अगस्त्यस्य ।

(घ) स्वाध्यायान्ते इति । तेषु तदेषु स्वाध्यायान्ते वेदपाठावसाने
बटुपरिषदां ब्राह्मण वासकससूडानां शिष्याणामित्यर्थः विप्रान्तिसौख्यं
विप्रामञ्जनितं सुखं भवतीति शेषः बटवः वेदपाठान्ते वेपां तेषु
विप्रस्यन्तीत्यर्थः । वे तरवः लोपामुद्रा अगस्त्यभार्यया करपुटजलैः
इत्याहृतसचिदैः प्रत्यहम् अभिषिक्ताः । अस्मिन् आगस्त्ये आश्रमे
विधुतानि अपनीतानि रजांसि रजोगुणधर्माः राजह्वनादय इत्यर्थः
उत्कर्षाः प्रमाणाः, यत् अतिप्रियते अभ्यागतानां परिचर्यार्चं सर्वका-
शम् असमयेऽपीति भावः फलन्ति फलानि जनयन्ति । मन्दाक्रान्ता-
वृक्षम् ।

(ङ) तपस्विसङ्कराः तापससङ्कीर्णाः भुवः प्रदेशाः ।

(च) असङ्कुरु भूषय । अग्निमावृतसम्भवम् अगस्त्यम् असुवसे
अनुसरामि अभिवादनार्थं समीपं गच्छामीत्यर्थः ।

यावदहमग्निमारुतसम्भवं मुनिमनुवर्त्ते । सर्वे विमानावरोहणं
नाटवन्ति ।

सुधीवनिभीषणौ । देव । त्वर्यतामिष(छ) मैत्रावरुणौ विक-
ङ्कततस्तले भगवत्या सोपामुद्रया सममस्मान् वीक्षमाच-
क्षिष्ठति ।

ततः प्रविशन्मग्नौ सोपाह्वयः ।

अगच्छः । भगवति । धर्मसुते । (ज) सोपामुद्रे । ।

प्रीतिस्निग्धैः खेचरैरर्चमानो

विभ्रद्व्योम्नः सौमि वैमानिकत्वम् ।

सेतोर्वन्धाद्राक्षसानां निरोधा-

दिष्ट्या रामो दृश्यते पूर्णकामः ॥ ६२ ॥ (झ)

रामः । उपसृत्य सपादोपसहम् ।

काशपुष्पप्रतीकाश ! वङ्गिमारुतसम्भव ! ।

(छ) मैत्रावरुणः अगच्छः ।

(ज) धर्मसुते ! धर्मस्य प्रजापतेः सुता तत्सम्बुद्धौ ।

(झ) प्रीतीति । प्रीत्या आनन्देन विभ्रद्व्योम्नःकरावन्विनाशजनिते-
नेति भावः स्निग्धैः स्नेहवद्भिः अतुरागिभिरित्थं खेचरैः सर्गिभिः
अर्चमानः पूज्यमानः स्तूयमान इत्यर्थः व्योम्नः आकाशस्य सौमि
प्रदेशे वैमानिकत्वं विमानचारित्वं विज्जत् दधानः सेतोर्वन्धात् राक्ष-
सानां निरोधात् सेतुं बद्धा राक्षसकुलविध्वंसनादित्थं पूर्णकामः
कृतार्थः रामः दिष्ट्या भाग्येन दृश्यते आवाभ्यामिति शेषः । याशिनी-
वृत्तम् ।

मित्रावरुणयोः पुत्र । कुम्भयोने ! नमोऽस्तु ते ॥ ६३ ॥ (ज)

सर्वे प्रणमन्ति ।

अगस्त्यः ।

का दीयतां तव रघूदह ! सम्यगाग्नी-
निष्कण्टकानि विहितानि जगन्ति येन ।

आशास्महे ननु तथापि सह स्ववीरैः

भूर्काश्यपोपमसुतद्वितया वधूः स्यात् ॥ ६४ ॥ (ट)

रामः । परमनुगृहीतं रघुकुलम् ।

सोपामुद्रा ।

एहो हि वत्स रघुनन्दन ! रामचन्द्र !

सुखामि तेऽद्य वदनं करचूचुकेन ।

सोढाः कथं कथय ते दशकण्ठवाणा-

म्बिन्नानि रावणशिरांसि कथं च तानि ? ॥ ६५ ॥

(ज) कावेति । काश्यपुष्पप्रतीकाश्च । काश्यकुसुमवत् चेतवर्च इत्यर्थः । अन्यत् सप्तम् ।

(ट) केति । हे रघूदह ! रघुनेत्र ! तव का सम्यक् आग्नी-
दीयताम् ? कया आग्निना अहं तां वर्द्धयामीत्यर्थः । येन त्वया
जगन्ति निष्कण्टकानि विहितानि कृतानि रजः कुण्डलादिति भावः ।
ननु भोः तथापि आशास्वामावेऽपीत्यर्थः । स्ववीरैः निजैः वीरैः सुप्रीव-
विभीषणादिभिरिति भावः । सह आशास्महे अत्र तथा वचेति पदद्वय-
बुद्धं तथा आग्निं कुर्मः यथा वधूः जानकी भूर्काश्यपोपमं पृथिवी-
न्द्रसदृशं सुतद्वितयं पुत्रद्वयं यस्यास्तथाभूता स्यात् । वसन्तिवकं वक्तम् ।

(ठ) एहीहि हे वत्स ! रघुनन्दन ! रामचन्द्र ! अद्य करचूचुकेन

रामो ब्रूते । अहम् । महागुभावापि सोपामुद्रा स्त्रीस-
भावसुलभं ब्रूते ।

सोपामुद्रा । रामं शिरशि चूडा ।

अभ्युदृतैर्गिरिभिरम्बुधिसेतुहेतोः

अश्रुरियं भगवती कुपिता किमुर्वी ? ।

कुम्भोद्भवस्य कथितं न पुनः किमस्य

जाता यदेकचुबुकेन चतुःसमुद्री ॥ ६६ ॥ (उ)

अगस्त्यः । सुतपस्त्रिणि ! सोपामुद्रे ! वसिष्ठप्रतिष्ठितो (ठ)
राज्याभिषेकसमयो नातिदूरवर्त्ती तद्विसर्ज्य राम-
भद्रम् ।

करापेक्ष इत्यर्थः । वद्यपि चूचुकन्तु कुचायं स्यादित्यभिधानात् चूचुक-
शब्देन कुचायं बुध्यते, तथाप्यत्र तच्चात्मास्त्वभावात् अप्यमात्मनवसीयते
इति बोध्यम् । ते तव वदनं चुम्बामि अश्रुशामीत्यर्थः । इयमस्तस्य
वाक्काः शराः ते त्वया कर्त्तरि षष्ठी कथं सोढाः, तानि च रावणशि-
रांसि कथञ्च क्षिप्तानि ? कथञ्च । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

(उ) अभ्युदृतैरिति । अम्बुधिसेतुहेतोः ससद्रे सेतुवन्वगार्धम्
अभ्युदृतैः गिरिभिः पर्वतैः भगवती अश्रूः इवम् उर्वी किं कुपिता ?
पर्वतानामुद्धरणेन त्वया कोपिता किम् इत्यर्थः । अस्य कुम्भोद्भवस्य
पुनः किं न कथितं समुद्रपारगमनार्थमिति भावः त्वमेति शेषः यत्
एकचुबुके एकस्मिन् गच्छूषे चतुर्विं समुद्राणां समाहारः चतुःसमुद्री
न जाता । यदि त्वया अस्मै समुद्रार्धं न्यवेदयिष्यथाः तदाद्यौ एक-
चुबुकेन समुद्रम् अपास्यत् तद्वत्तत्वा दृष्ट्वा पर्वतोद्धरणेन पृथिव्याः मनः-
सोभं दत्तवानसीति भावः । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

(ठ) वसिष्ठप्रतिष्ठितः वशिष्ठोपक्रान्तः ।

सोपास्य । गच्छ रामचन्द्र ! गच्छ सगरभगीरघसदृशो
भव ।

सर्वे । ससत्याय विमानावरोहं नाटयन्ति ।

सीता । दिष्टिम्ना संपदं वसुमती दीसदि (३३) ।

रामः । तत्रापि द्रविडाः ।

पथं नागरखण्डमाद्रुं सुभगं पूगीफलैलास्तथा

कर्पूरस्य च यत्र कोऽपि चतुरस्ताम्बूलयोगक्रमः ।

देशः केरल एष केलिसदनं देवस्य शृङ्गारिण- (च)

स्तदृ दृष्ट्वा कुरु कोमलाङ्गि ! सफले द्राघीयसी लोचने ॥ ६७

किञ्च ।

नेत्रयात्राशरत्नेष्वैस्त्र्यम्बकस्यापि ताडनी ।

भ्रूलता द्रविडस्त्रीणां द्वितीयं कामकार्मुकम् ॥ ६८ ॥ (त)

(३३) दिष्ट्या साम्प्रतं वसुमती दृश्यते ।

(च) पथमिति । हे कोमलाङ्गि ! यत्र पथं पत्नं ताम्बूलसिताया
इति भावः आर्द्रसुभगं नागरखण्डं पूर्वविशेषः पूगीफलानि गुवाक-
फलानि एलाच तथा कोऽपि चतुरः रस्यः कर्पूरस्य ताम्बूलयोगक्रमः
सकर्पूरताम्बूलस्य योगे अभ्यवहारे क्रमः निवर्तनः वर्त्तते इति शेषः
आत्मन्नाः सर्वे कर्पूरचूर्णगुवाकैलासहितं ताम्बूलमभ्यवहरन्तीति भावः ।
देवस्य शृङ्गारिणः कामस्य केलिसदनं श्रीलासङ्गम् एष केरलो नाग-
देशः, तत् तस्मात् दृष्ट्वा एतं देशमिति शेषः द्राघीयसी अतिदीर्घे लोचने
नवने सफले जूर । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

(त) नेत्रेति । द्रविडस्त्रीणां द्राविडाङ्गनानां नेत्रयात्राः भवन्

सुपीवः । दक्षिणतो दृश्यन् देव ! सप्तगोदावरीतीरे (ब)
भीमो भगवान् भर्गः । प्रणम्यतामयम् ।

रामः ।

नमो नागावलीवद्धमहाधवसमूर्तये ।

जटापञ्चवक्त्राया हरचन्दनशाखिने ॥ ६८ ॥ (द)

सर्वे प्रणमन्ति ।

रामः ।

वाक् सत्वाङ्गसमुद्भवैरभिनयैर्नित्यं रसोन्नासतो

वामाङ्गः प्रणयन्ति यत्र मदनक्रीडामहानाटकम् ।

अत्राभ्यास्तव दक्षिणेन त इमे गोदावरीस्त्रोतसां (ध)

सप्तानामपि वार्निधिप्रणयिनां द्वीपान्तराणि त्रिताः ॥ ७० ॥

विशेषाः कटाक्षा इति वावत् ते एव शरच्छेपाः तैः त्वम्बकस्य हरस्यापि
किमन्येषामिति भावः । ताडनी मोहिनीत्यर्थः भ्रूवता भ्रूवल्लीद्विती-
यम् अपरं कामस्य कामुकं धनुः । कामधनुषा शरनिक्षेपेणैव हरस्य-
माधिभङ्गस्य जातत्वादित्याशयेन त्वम्बकस्यापि ताडनीत्युक्तं वेदितव्यम् ।

(ब) सप्तगोदावरीतीरे यत्र गोदावर्याः प्रवाहाः सप्तधा विभज्य
प्रवहन्ति तादृश्याः गोदावर्यांस्तटे । भीमः भीमसमूर्तिः । भर्गः शिवः ।

(द) नम इति । नागावलीभिः भुजगश्रेणीभिः बद्धा वेदिता
महाधवस्य अतिश्रेता मूर्तिर्वैद्य तादृश्याः कटा एव पञ्चवाः कक्षाः
कल्पमाना यस्य तत्राभूताव हरिचन्दनशाखिने हरिचन्दनाक्तदेहाय
इत्यर्थः तुभ्यमिति शेषः नमः ।

(ध) वागिति । हे सुन्दरि इत्यध्याहार्यं यत्र अन्त्रेषु तदास्त्रेषु
देवेषु वामाङ्गः सुन्दर्यः रसस्य शृङ्गारापरमान्नः भावविशेषस्य उच्चा-
सतः उद्देकात् वाक् वचनं वचनं मन इत्यर्थः अङ्गं शरीरं तेभ्यः समु-

किं वा ।

हरनेत्राम्निदग्धस्य केतौ मकरलक्ष्मणः ।

दृष्टिरन्ध्रपुरन्ध्रीणां सज्जा सञ्जीवनौषधिः ॥ ७१ ॥ (न)

विभीषणः । उभयकूलप्ररुढनारिकेलनिकरकमुककुल-
पालीक्षिता कावेरी सरिदियम् (प) ।

रामः ।

कावेरी कवरीव भामिनि ! भुवो देव्याः पुरो दृश्यतां
पूगेर्नागलताश्रितैरुपदिशत्याश्लेषविद्यामिव ।

कर्णाटीजनमञ्जनेषु जघनैर्यस्याः पयः प्रावितं (फ)

पीत्वा नाभिगुहाभिराक्षरुचिभिः प्रार्चीं दिशं नीयते ॥ ७२ ॥

ज्वरैः वाचिकैः सान्त्विकैः आङ्गिकैश्च इत्यर्थः अभिनवैः वेष्टाविशेषैः
नित्यं प्रतिदिनं मदनक्रीडा सुरतोत्सव एव महानाटकं महत् अभिनेय-
काव्यमित्यर्थः प्रचयन्ति, रचयन्ति अत्र तव दक्षिणेन दक्षिणस्यां दिशि
सप्तानामपि वार्निधिप्रचयिनां समुद्राभिगाभिनां गोदावरीकोतकां
द्वीपान्तराणि द्वीपविशेषान् आश्रिताः ते इमे अन्ध्राः दृश्यन्ते इति
शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(न) हरेति । हरस्य नेत्राम्निना दग्धस्य भस्मीकृतस्य केतौ ध्वज-
दण्डे मकरलक्ष्मणः मकरचिह्नस्य मकरध्वजस्य कान्तस्य इत्यर्थः सज्जा
योभ्या इत्यर्थः सञ्जीवनस्य औषधिः अन्ध्रपुरन्ध्रीणाम् अन्ध्रदेवीवहा-
मिनीनां दृष्टिः । ताः कामिण्यः नेत्रपातेन कामसुप्ते जवन्तीति भावः ।

(प) उभवेति । उभयकूलेषु प्ररुढैः जातैः नारिकेलनिकरैः
नारिकेलवृक्षैः कसुककुलपासीभिः पूगश्रेणिभिश्च चित्रा शोभिता
इत्यर्थः ।

(फ) कावेरीति । हे भामिनि ! सुन्दरि ! पुरः अंशतः कावेरी

किञ्च ।

कक्षाद्यो यच्च यत्रैव विक्षिपन्ति दृशो दिशि ।

विक्षेपायै सरः कामस्तत्र तत्रैव धावति ॥ ७३ ॥ (ब)

उपीवः । भरताग्रज ! अयमग्रे महाराष्ट्रविषयः ।

रामः ।

यत् चेमं त्रिदिवाय वर्त्म निगमस्याङ्गं च यत्सप्तमं

आदिष्ठञ्च यदैक्षवापि रसाच्चक्षुष्यं यदास्त्रयम् ।

तद्यस्मिन् मधुरं प्रसादि रसवत् कान्तं च काव्यामृतं

सोऽयं सुभ्रु ! पुरो विद्मं विषयः सारस्वतीजन्यभूः ॥ ७४ ॥ (भ)

नदी भुयो देव्याः पृथ्वीदेव्याः कवरीव केषपाव इव दृश्यतां कवरीं
केषपाग्नोऽचेत्त्वमरः । एषा नामकताञ्चितैः भुजनकतावेष्टितैः पूनैः
क्रुचकैः पूनः क्रुचकदन्त्योरित्त्वमरः आक्षेपविद्यामिव आक्षिप्त-
व्यापारमिव उपदिशति केन प्रकारेण आक्षिप्तं कर्त्तव्यं तत् विचि-
तीवेत्यर्थः । यस्याः पत्रः सखि कक्षांटीजनानां कक्षांटाङ्गनानां मज्ज-
नेषु कवनाङ्गनेषु लवनैः श्रावितं स्फाञ्चितम् अतएव आसद्विभिः
सङ्गीताभिवाजाभिः नाभिगुह्याभिः नाभिगङ्गारैः कक्षांटीनानिति
भावः । पीत्वा प्राचीं पूर्वां दिवं नीयते । कावेर्याः पूर्वभागस्यैव कक्षा-
ङ्गादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ब) कक्षांश्च इति । कक्षांश्चः कक्षांठदेवाङ्गनाः यत्र यत्र दिशि
दृश्यः नवनानि । विक्षिपन्ति कटाक्षेक्षेक्षन्ते इत्यर्थः । कामः तत्र
तत्रैव दिशि विक्षेपस्तत्र नयनविस्फारस्तत्र अप्येसरः सन् धावति ।

(भ) इदिति । हे सुभ्रु ! यत् त्रिदिवाय अर्गाव चेमं कुत्रचं
वर्गसाधनप्रदर्शकमित्यर्थः वर्त्म पन्थाः, यच्च निगमस्य वेदस्य सप्तमं
त्रिषाकस्यादिषट्कमिदम् अङ्गं त्रिषाकस्यो व्याकरणं निरुक्तं इन्द्रो

किञ्च ।

रतविद्याविदग्धानां विभ्रमोक्तेखलम्पटः ।

नित्यं कुन्तलकान्तानां किङ्करो मकरध्वजः ॥७५॥ (म)

सीता । जहिं उप्पणा मे पिदामहससुरस्य चरिणी
द्रुमदी (३४) ।

लिजटा । संस्कृतमात्रित्वा ।

कौटुके लिखलस्य किल भवति सखि ! सुखधाम ।

(३४) यत्नोत्पन्ना मे पितामहससुरस्य मृद्विणीन्दुमती ।

उद्योतिप्रमिति पङ्क्तानि वेदार्थप्रतिपत्तौ यथा साधकानि तथा अयम्
अपीति अस्य देशस्य निगमनीयसम्पत्तत्वं वेदार्थप्रचारयुक्तसमाप्त्या-
धिष्ठानादिति भावः । यच्च ऐशवात् द्रुमजातात् रसादपि स्वादिष्टं
सुमिष्टं रस्यतरमित्यर्थः । यच्च वाङ्मयं चक्षुः सततशास्त्रपर्यालोचना-
दिति भावः । यस्मिंश्च तत् प्रसिद्धं मधुरं चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो
माधुर्यमुच्यते इति सख्योक्तं माधुर्यं युक्तमुक्तम् । प्रसादि चित्तं व्या-
प्नोति यः क्षिप्रं शुष्कमेव नमिवावहः । स प्रसादः समक्षेषु रसेषु
रचनासु वेति सख्योक्तप्रसादयुक्तं रसवत् मृद्वारादिरसं वक्षितं
कान्तं रमणीयं काव्यामृतम् आस्ताद्यते इति शेषः सः अयं पुरः
अपतः सारस्वतीजन्मभूः विद्योत्पत्तिस्वानं विदर्भविभवः विदर्भाक्षः
देशः दृश्यते इति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(म) रतेति । यत्नोत्पन्ना इत्यर्थम् । यत्न देशे मकरध्वजः काव्यः
रतविद्यासु सुरतव्यापारेषु विदग्धानां निपुणानां कुन्तलकान्तानां
सुकेशीनामित्यर्थः नित्यं सततं विभ्रमोक्तेषु विद्याप्रवृत्तेः खलम्पटः
आसक्तः अतएव किङ्करः सेवक इवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ।

का च सुता शशितिलकस्य विन्ध्यमहीधरधाम ॥ (य)

सीता । संस्कृतमान्त्रित्य । नर्मदा ।

विजटा । इयं णमदा दौसदि (३५) ।

सीता । इदो अम्हाणं अज्जसुमंतो णिवुत्तो (३६) ।

रामः । अपवार्थ ।

अय्यस्मदयकरयन्मनिपीडितानां

भारान्भसां स्मरसि मज्जनकेलिकाले ? ।

सुभ्रु ! त्वया निजकुचावरणैकयोग्य-

मत्राजवस्त्रिदलमावरणाय दत्तम् ॥ ७६ ॥ (र)

(३५) इयं नर्मदा दृश्यते ।

(३६) इतोऽस्माकमार्थसुमन्तो निवृत्तः ।

(य) कीदृशिति । हे सखि ! केचित्तिलकस्य सीतया अस्फुटमधुरध्वनेः सुखधाम सुखनिवेतनं कीदृक् ? । शशितिलकस्य चन्द्ररूपवटाटभूषणस्य विन्ध्यमहीधरधाम विन्ध्यपर्वतान्नया इत्यर्थः सुता कन्या का च ? नर्मदा । नर्मदाया उक्तस्य अव्यक्तमधुरत्वात् सुखधामत्वं सोमोद्भवत्वं विन्ध्यपर्वतनिःसृतत्वञ्चेति भावः ।

(र) अयीति । अयि सुभ्रु ! अत्र मज्जनकेलिकावे अद्यावता-
हनक्रीडायाम् अस्मदयकरयन्मनिपीडितानां मदीयकरायरूपेण बन्धेन
निपीडितानां भारान्भसां सलिलधाराणां त्वदङ्गप्रक्षिप्तानामिति भावः
त्यावरणाय आच्छादनाय त्वया निजकुचावरणैकयोग्यं केवलसप्तमा-
त्राच्छादनयोग्यम् अजवस्त्रिदलं पद्मसतापत्रं दत्तं स्ननयोर्निश्चितं क-
दसि ? । वसन्ततिलकं दत्तम् ।

किञ्च ।

तदिह कलहकेलौ सैकते नर्मदायाः

स्मरसि सुतनु । कश्चिन्मो पराधीनसुप्तम् ।

उपसजलसमीरप्रे कृणाचार्यकार्यं

तदनु मदनमुद्रां तच्च गाढोपगूढम् ॥ ७७ ॥ (ल)

विभीषणः । वामतो दर्शयन् । अयमसावितो विश्वम्भ- (व)

राशिरःशेखर इव लाटदेशः ।

रामः ।

यद्योनिः किल संस्कृतस्य सुदृशा जिह्वासु यन्मोदते

यत्र श्रोत्रपथावतारिणि कटुर्भाषाचराणां रसः ।

गद्यं चूर्णपदं पदं रतिपतेस्तस्यास्तं यद्वच-

स्तांलाटांमलिताङ्गि ! पश्य गुदती दृष्टे निमेषव्रतम् ७८ (श)

(ल) तदिति । हे सुतनु शुभाङ्गि ! इह नर्मदायाः सैकते पुच्छिने नौ आवयोः कलहकेलौ कैलिकलहे इत्यर्थः तत् पराधीनसुप्तं परो-दुक्तं यवनम् उपसजलं जलसहितस्य सैकतस्य समीपे इत्यर्थः यत् समीरप्रेक्षनं पवनप्रक्षनं तदेव आचार्यकार्यं गुरुकरणां यस्य तत् मानं त्यजेति शिष्यारूपमिति भावः तदनु ततः परं मदनमुद्रां कामा-वेशं तच्च गाढोपगूढं गाढाबिह्वलं कश्चित् स्मरसि ? । मास्मिन्-दुक्तम् ।

(व) विश्वम्भरेति । विश्वम्भरायाः पुत्रिव्याः शिरः शेखर इव शिरोभूषणमिव ।

(श) वदिति । हे मलिताङ्गि चार्वङ्गि ! यत् संस्कृतस्य योनिः उत्पत्तिस्थानं यस्मात् संस्कृतभाषा उत्पद्यतेति भावः । सुदृशा सुगम-

विच ।

सचीकर्तुं प्रहृष्टोऽपि साटीलुहवीक्षितैः ।

सचीभवति कन्दर्पः स्नेहामेवात्र पतिषाम् ॥ ७८ ॥ (ब)

उपीवः । अवमुज्जयिनीनिवासो भगवान् महाकाश-
नाथः ।

रामः । अञ्जलिं वहा ।

यन्मनस्ताडनादक्रः कामकेतकसायकः ।

स्थितः शशिच्छलेनैव मौलौ स जयतीश्वरः ॥ ८० ॥ (स)

मानां नारीणां जिह्वास्तु यत् वचः मोदते हृषति शोकान् आनन्दव-
तीति भावः यत् अञ्जलिं शीलपचावतारिणि नृते इत्यर्थः भाषा-
राशाम् अन्वेष्टामिति शेषः । एषः साहः कटुः तीव्रः अतुभूयते इति
शेषः । रतिपतेः कामस्य पदं स्थानं कामव्यञ्जकमित्यर्थः तत्प्रसिद्धं
पूर्यपदं चूर्चानि अत्यन्तः विरचितानि पदानि यत् तादृशं नद्यं
कन्दोवर्जितं प्राकृतं यत् वचः, तत् साटात् उद्भूतमिति शेषः दृष्टेः
निमेषप्रवृत्तं तदती अपसरन्ती सती पश्य निर्निमेषमवबोध्य इत्यर्थः
अहं साटदेवमिति शेषः । शार्दूलिक्रीडितं वृत्तम् ।

(न) सचीकर्तुंमिति । यत् साटवनपदे सचीकर्तुं शरणी-
कर्तुं प्रहृष्टः सखरैः प्रहर्तुं हृद्यतोऽपि कन्दर्पः साटीनां साटाङ्गानां
लुहवीक्षितैः हविषावदृष्टिभिः स्नेहमेव स्नेहां पतिषां वराणां
सचीभवति । साटीनां नवनवाचविद्वः स्नेहमेव वक्षामो भवतीति
भावः ।

(स) यदिति । कामकेतकसायकः कामस्य केतककुसुमस्रः शरः
यत् मनस्ताडनात् मनसि प्रहरणात् क्रूरः कुटिलः सन् शशिच्छलेन
चन्द्रकलाव्याजेन मौलौ विरसि स्थितः स ईश्वरः यन्मः जयति ।

सीतां प्रति ।

खेले सञ्चरितुं तरङ्गतरलभ्रूलेखमासोक्तुं
रम्यं स्थातुमनादरार्पितमनोमुग्धं च सञ्भाषितुम् ।
सन्त्यज्योष्जयिनीजनीर्विवदितुं हृद्यं च हे जानकि ।
प्रत्यङ्गार्पणसुन्दरं च न जनो जानाति रन्तुं परः ॥ ८१ ॥ (इ)
किञ्च ।

चकोर्य एव चतुराश्चन्द्रिकाचामकर्मणि ।
भावन्त्य एव निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि ॥ ८२ ॥ (छ)
सीता । संकतमान्त्रिण ।

(इ) खेले इति । हे जानकि । उष्जयिनीजनीः उष्जयिनी
जनीः उत्पत्तीः अनिरुत्पत्तिरङ्गव इत्यमरः । सन्त्यज्य उष्जयिनीं जम्ब
विनेत्यर्थः परः जनः लोकः अन्यदेशीय इत्यर्थः खेले क्रीडने सञ्चरितुं
विवर्तुमित्यर्थः तरङ्गवत् तरला चपला भ्रूलेखा वक्षिणु तत् यथा
तथा आसोक्तुं निरोक्तुं सकटाक्षं द्रष्टुमित्यर्थः रम्यं स्थातुम्
अनादरेण अवलम्बेन अप्रियं अनितं मनसः मुग्धं मोहनं वक्षिणु तद्
यथा तथा सञ्भाषितुं वक्तुं हृद्यं मनोरथं विवदितुं तर्कां प्रबोक्तु-
मित्यर्थः प्रत्यङ्गार्पणेन सुन्दरं सर्वाङ्गे सुन्दरमिति भावत् रन्तुं न
जानाति । उष्जयिनीवासिन एव एतत् सर्वं जानन्तीति भावः ।
बाहुर्विविक्रीडितं वृत्तम् ।

(छ) चकोर्य इति । चकोर्यः पक्षिणीविशेषा एव चन्द्रिकायाः
चामकर्मणि पानविधौ चतुराः निपुणाः । भावन्त्यः अवन्तीदेशमवाः
सुदृश एव रतनर्मणि सुरतसीतायां निपुणा इत्याः । अत्र नम्यशास्त्रयो-
र्वाक्ययोरेकस्यैव सामान्यधर्मस्य पृथङ्निर्देशात् प्रतिवक्षूपमावधारः ।
तदुक्तं प्रतिवक्षूपमा सा स्याद् वाक्ययोर्मन्यशास्त्रयोः । एकोऽपि धर्मः
सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथगिति ।

प्राप्तुष्यं हि शस्यानां किं समुत्पत्तिकारणम् । (क)

विजटा । प्रतिबन्धते । मातृवाः ।

सीता ।

दृश्यन्ते सीतानामन्द्हेतवस्त इमे जनाः ॥ ८३ ॥ (ख)

रायः ।

एतन्मासवमण्डलं विजयते सीतान्वरत्नाकरैः

सम्यग्विभ्रमधामभिः किमपरं शृङ्गारसारैर्जनैः ।

यथावत् विचित्ररत्नवत्सभीर्नानागिज्ञासङ्गनां (ग)

नीयन्ते जलदोदयेषु दिवसाः कान्तासखैः कामिभिः ॥ ८४ ॥

सीता । वेष्टियठ्ठिव्य (घ) वसुधरापुरंधीए सीसंदपंकव

(क) प्रादुर्भवमिति । प्रादुर्भवः प्रादुर्भूतं वर्तमानं भवं प्रादुर्भवम् ।

वर्तमानं कुलं शस्यानां न प्रादुर्भवेत् समुत्पत्तिरिति भावः ।

(ख) दृश्यन्ते इति । ते इमे सीतानामन्द्हेतवः जना मातृवीरा इत्यर्थः दृश्यन्ते ।

(ग) एतदिति । सीतान्वरत्नाकरैः अतिशुजनैरित्यर्थः । सम्यग्-
विभ्रमस्य सुविद्यास्य धामभिः आनन्दैः शृङ्गारसारैः शृङ्गाररस-
सागरैः जनैः उपलब्धमिति भावः । एतत् मासवमण्डलं मासव-
रेण विजयते योज्यते । किमपरं किमन्यत् वक्तव्यमिति चेत् । यत्
मासवे जलदोदयेषु वर्तमानं इत्यर्थः कान्तासखैः कान्तासङ्गैः कामिभिः
विद्याभिः नानागिज्ञासङ्गनां विविध प्रकारमन्द्हेतवः विविधा
रत्नवत्सभी रत्नवत्सविताः जलदोदयरिन्दहाणि आनन्द आनन्द दिवसाः
नीयन्ते अतिप्राप्त्यन्ते ।

(घ) वेष्टियटिरिव वेष्टिपात्र इव वसुधरापुरन्ध्याः पृष्ठी-

गगनस्य दृश्यौलकं ठिग्रं च उत्तरदिशा ए पुरतो कालिन्दी
दीपति (३७) ।

रामः ।

स्यं सुभ्रु ! पुरः कलिन्दतनया गोवाणसिन्धोः सखी
वासः कालियपन्नगस्य यमुना दृगोचरे वर्तते ।
वन्दस्वार्थमणीमिमां दुहितरं वैवस्वतस्यानुजां
यस्याः स्वर्णपरीक्षणक्षमदृषत्तापी स्वसा सोदरी ॥८५॥ (छ)

सीता । प्रचमति ।

लक्ष्मणः । आर्य ! अदूरवर्तिनी (च) भगवत्ययोध्या ।
इमेऽन्तर्वेदीभूषणं पञ्चालाः ।

(३७) वेष्टिवटिरिव वसुधारापुरम्भ्या निखन्दपङ्कमिव गगनस्येन्द्र-
नीलकण्ठिकेवोत्तरदिशः पुरतः कालिन्दी दृश्यते ।

दृश्यते । निखन्दपङ्कं निःसृतकर्दममिव गगनस्य गगनस्य नीलवर्ण-
त्वादिवसुधोक्तेति बोध्यम् । इन्द्रनीलकण्ठिकेव नीलकान्तमणिनिर्मित-
कण्ठहार इव पुरतः अमृतः कालिन्दी यमुना ।

(च) स्यमिति । हे सुभ्रु ! पुरः अमृतः कलिन्दस्य स्वर्णस्य तनया
कन्या गोवाणसिन्धोः मन्दाकिन्याः सखी सहचरी कालियपन्नगस्य
कालियाख्यभुजङ्गस्य वासः निकेतनं सा इयं यमुना दृगोचरे वर्तते
दृश्यते इत्यर्थः स्वर्णानां परीक्षणे क्षमा क्षमया दृष्टुं प्रक्षरः निकषो-
पसमित्स्वर्णः यत्र तादृशी तापी नाम नदी यस्याः सोदरी सहोदरी
स्वसा मणिनी तामिमां वैवस्वतस्य वसुध्या-अनुजां कनीयसीम् आर्य-
मणीम् अर्चयन्तः इयम् आर्यमणी तां सावित्रीं दुहितरं कन्यां
यमुनां वन्दस्व प्रचम । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(च) आर्य अदूरवर्तिनी निकटवर्तिनी । अन्तर्वेदीभूषणं अन्तर्वे-

रामः । सीतां प्रति ।

यत्रार्थे न तद्वानुरज्यति कविर्ग्रामीणगीर्गुम्फने
शास्त्रीयासु च लौकिकीषु च यथा भव्यासु नव्योक्तिषु ।
पश्चालास्तव पश्चिमेन त इमे वामा गिरां भाजना-
स्वदृष्टे रतिधीभवन्तु यमुनां त्रिस्रोतसं चान्तरा ॥ ८६ ॥ (च)
किञ्च ।

प्रपञ्चितकलातन्त्रे पाश्चात्तीकेलिकर्मणि ।

सर्वस्त्रमोक्षं लभते युगपत् कुसुमायुधः ॥ ८७ ॥ (छ)

दीनां नदीसुवमध्यवर्तिदेशानां भूषणम् अलङ्कारः नदीद्वयान्तर्गतदे-
शानां मध्ये पश्चात्ताः चेष्टा इति भावः ।

(च) वनेति । यत्र पश्चात्तेषु कविः कवयिता चार्थे शोभने ग्रामी-
णानां ग्रामवासिनां गीर्गुम्फने वचनरचनायां तथा न अनुरज्यति
अनुरक्तो भवति यथा शास्त्रीयासु शास्त्रसम्बन्धिनीषु लौकिकीषु व्यव-
हारिणीषु भव्यासु सुन्दरीषु नव्योक्तिषु नवीनासु उक्तिषु च, अतन्त्राः
कवयः पौन्यकथां तथा नाद्रिबन्ते यथा शास्त्रीयादिकमिति भावः । ते
इमे तव पश्चिमेन पश्चिमायां दिशीत्यर्थः गिरां वाचां वामाः सुन्दराः
भाजनाः पालाञ्च शोभनवचना इत्यर्थः पश्चात्ताः यमुनां त्रिस्रोतसं
यङ्गाञ्च चान्तरा गङ्गायमुनयोर्मध्ये इत्यर्थः स्वदृष्टेः तव वक्षुषः
रतिधीभवन्तु त्वया दृश्यन्तामित्यर्थः । शार्दूलकविक्रीडितं वृत्तम् ।

(छ) प्रपञ्चितेति कुसुमायुधः कामः प्रपञ्चितं प्रकटितं कलाणां
वतःषडिकामविद्यानां तन्त्रं समूहः यस्मिन् तादृशे पाश्चात्तीनां
पाश्चात्ताङ्गनामां केलिकर्मणि विलासकर्मणि युगपत् समकाशं
सर्वेषां अस्त्राणां पञ्चानामेव वराणामिति भावः मोक्षं प्रक्षेपं
लभते प्राप्नोति । पञ्चयरस पञ्चगरकाशं समकाश एव पाश्चात्तीनां
विलास इति भावः ।

वक्ष्ये । इदं पुनस्ततोऽपि (भ) मन्दाकिनीपरिधिप्तं
महोदयं नाम नगरं दृश्यते ।

रामः ।

शश्वत्सुधामवसुधामहितं द्विषद्भि-
र्नो गाहितं भवति गाधिपुरं पुरस्तात् ।

वैदेहि ! देहि शफरीसदृशं दृश्यं त-

दस्मिन्नितम्बिनि ! नितम्बवद्वयुसिन्धौ ॥ ८८ ॥ (अ)

इदं दृश्यं सर्वमहापवित्रं

परस्परालङ्कारणैकहेतुः ।

पुरं च हे जानकि ! कान्यकुब्जं

सरिच्च गौरीपतिमौलिमाला ॥ ८९ ॥ (ट)

(भ) मन्दाकिनीपरिधिप्तं मन्दाकिन्या गङ्गाया परिधिप्तं वेदि-
तम् । महोदयं महान् उदयः इन्द्रिः उन्नतिरित्यर्थः यस्य तादृशम्
अन्वर्धनामेत्यर्थः ।

(अ) शश्वदिति । हे नितम्बिनि प्रशंसनितम्बे वैदेहि ! शश्वत्
निरन्तरं शोभनानि धामानि गृहाणि यत्र तादृशं वसुधायां पृथिव्यां
महितं पूजितं प्रशंसितमित्यर्थः द्विषद्भिः शत्रुभिः नो गाहितं न
प्रविष्टं गाधेः राजवरस्य विद्यामित्रपितुः पुरं नगरं पुरस्तात् अप्यतः
भवति वक्ष्यमिति शेषः । तत् तस्मात् नितम्बे मध्यभागे वदतीति
तद्योक्ता द्युसिन्धुर्गङ्गा यस्य तादृशे अस्मिन् पुरे शफरीसदृशं मोठीसमा
दृश्यं देहि अर्पय । वसन्ततिथयः इत्यम् ।

(ट) इदमिति । हे जानकि ! कान्यकुब्जं तदाख्यं पुरं नगरञ्च
गौरीपतेः हरस्य मौलिमाला शम्भुधिरःसञ्चारिणी गङ्गा सरिच्च

अपि च ।

यो मार्गः परिधानकर्मणि गिरां यः सृष्टिमुद्राक्रमो
भङ्गिर्या कवरीचयेषु रचनं बहूषणालीषु च ।

दृष्टं सुन्दरि ! कान्यकुब्जसलनालोकैरिहान्यत्र य-

च्छिद्यन्ते सकलास्तु दिक्षु तरसा तत्कौतुकिन्यः स्त्रियः ८० (ठ)

विमानवेगनाडितकेन वज्रपातः । प्रार्थ्य । दिव्यसरितो गङ्गा-
यमुनयोदयमग्ने सङ्गमः,

रामः । शीतां प्रति ।

न्यग्रोधोऽयं वन्द्यतां श्यामनामा

शम्भोभ्रंष्टा शेषराज्याङ्गवीथम् ।

काशिन्दी च प्राविता तत्पयोभि-

स्तोर्धं ह्येतत् स्वर्गमार्गः प्रयागः ॥ ८१ ॥ (ड)

इह इयं सर्वेषु जगत्सु महापवित्रम् अतिविशुद्धं परस्मैपदान्तराद्यस्य
हेतुश्च कान्यकुब्जं गङ्गामवहरोति गङ्गा च कान्यकुब्जमित्यर्थः । उपेन्द्र-
ज्याहत्तम् ।

(ठ) य इति । हे सुन्दरि ! परिधानकर्मणि यः मार्गः रीतिः,
गिरां वापां यः सृष्टिमुद्रायाः सुप्रयोगविधेः क्रमः निबन्धः, कवरी-
चयेषु केशपाशेषु वा भङ्गिः कुटिलविन्यासः भूषणालीषु अलङ्कारनिब-
न्धेषु यत् रचनम् अङ्गेषु परिधानक्रमः, अन्यत्र यत् सकलास्तु दिक्षु,
कौतुकिन्य कौतुकवत्तः विहासिन्यः इत्यर्थः स्त्रियः तरसा बल्लेन वि-
ध्वान्ते अभ्यस्यन्ति तत्सर्वं कान्यकुब्जसलनालोकैः कान्यकुब्जीवनारीभिः
इह अस्मिन् कान्यकुब्जे दृष्टं नान्यत्र कुत्रापि इदं वैश्वं दृश्यते
इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ड) न्यग्रोध इति । अयं श्यामनामा न्यग्रोधः वटः, शम्भोः

सर्वे वन्दन्ते ।

उच्छ्वसः । पूर्वतो दर्शयन् । इयमितो भगवतो भर्गस्य (ठ)

केलिवासो वाराणसी ।

यद्वाचंयमवृत्तयः किमपरं नीवारमुष्टिम्यथाः

सत्यं ज्योतिरुपासते सुकृतिनो द्राक् संवदन्ते च नः ।

नित्यासन्नतयात्र सुखपरशोर्वाराणसीवासिनः

सम्भोगैरपि सुभ्रुवां तदजरं विन्दन्ति नन्दन्ति च॥८२॥(च)

सीता । दसकण्ठसूदन । वाराणसीसंक्षिप्तवेष्य सुम-

शेखरात् भ्रष्टा श्रुता इयं जाडवी तत्पयोभिः नङ्गासखिषैः प्राविता
संयुता कालिन्दी यमुना च वन्द्यतां हि यतः एतत् स्वर्गमार्गः प्रयागो
नाम तीर्थं पुण्यक्षेत्रम् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(ठ) भर्गस्य हरस्य केलिवासः क्रीडास्थानम् ।

(च) यदिति । किमपरं किमन्यत् वक्तव्यमिति चेन्नः । वाचं यथा
वाक्संयमकारिणी वृत्तिर्निबन्धः वेषां तादृशाः मौनव्रतधरा इत्यर्थः
नीवारमुष्टिम्यथाः नीवाराणाम् अरोपितवनजातधान्यविशेषाणां
मुष्टिं पचन्तीति तथोक्ताः यथाकाशे मुष्टिमितेन नीवारेण जीविनः
इत्यर्थः सुकृतिनः पुण्यवन्तः यत् सत्यं ज्योतिः परमात्मानम् उपासते
आराधयन्ति द्राक् भट्टिति न च संवदन्ते न च सिद्धिं वसन्ते, यत्र
वाराणस्यां सुखपरशोः यन्त्रोः नित्यासन्नतया सततावस्थामेव काशी-
वासिनः सुभ्रुवां नारीणां सम्भोगैरपि तत् अजरम् अचयं ज्योतिः
विन्दन्ति वसन्ते नन्दन्ति सुखेन वसन्ति च । भोगनिर्वाणदोरुपमं धातु
वाराणसीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

राविदन्ति चक्षुषाणहं (त) जयसीभूदं मिहिसं महाच-
परिं (३८) ।

रामः । भगवन् विमानराज ! दर्शय सीतायै तत्र-
भवतो जनकस्य राजधानीम् ।

विचित्रहर्षं नतिनाटितकेन रामः ।

अन्तेवासी यदधिवसति स्वर्मवेर्यान्नवह्वो
यन्नायन्ते निमिकुलभुवः प्रत्यहं भूमिपादाः ।

तस्ते चक्षुर्विभुतु मिहिसामण्डलं जयभूमिं

यतोठासि त्रिनयनधनुःखण्डनाड्यरेण ॥ ८३ ॥ (ग)

सीता । भगवदि ! मिहिसाचपरि ! समं गुरुधनेन
एसा प्यमिज्जसि (३८) ।

(३८) दक्षकण्ठकदम्ब ! वाराचसीवह्नीर्त्तनेन कारिताञ्चि अज्जा-
मन्दा जयसीभूतां निचिदां जयानगरीम् ।

(३९) भगवति ! निचिदानगरि ! समं गुरुजनेनैवा प्रचक्षते ।

(त) अज्जामन्दा नेमानन्ददाविनीम् ।

(ग) अन्तेवासीति । स्वर्मवेः मिहिवरत्नस्य स्वर्मवेत्तवर्गः अन्ते-
वासी चिह्नः वास्तव्यः यत् अधिवसति अधितिष्ठति, निमिकुलभुवः
निमिवन्धीवा भूमिपादाः यत् प्रत्यहं नायन्ते प्राचवन्ति, यत्र त्रिनय-
नस्य हरस्य यत् धनुः, तस्य खण्डनाड्यरेण भङ्गप्रवासेन अठासि
परिचीतासि मवेति चेन्नः । ते तत्र चक्षुः तत् जयभूमिम् उत्पत्तिचेत्तं
निचिदामण्डलं विषयं प्रविशतु पश्यतु इत्यर्थः । मन्दाक्रान्ताड्यम् ।

विभीषणः । इह किल रामदेवेन क्षत्रियान्तकरणस्य
भङ्गो (द) भार्गवमुनेर्दत्तः ।

सुपीवः ।

अपां फेनेन तप्तोऽसौ स्नातश्चन्द्रिकयाऽपि सः ।

यदप्रसूतकौशल्यं क्षत्रं क्षपितवान्मुनिः ॥ ८४ ॥ (ध)

रामः । ब्रह्मजानः सीतां प्रति ।

यत्रार्थातिशयोऽपि सूत्रितजगन्मर्यादया मोदते

सन्दर्भश्च समासमासलवदप्रस्तारविस्तारितः ।

उक्तियोगपरम्परापरिचिता काव्येषु चक्षुष्मतां

सा रम्या नवचम्पकाङ्गि । भवतु त्वमे त्रयोः प्रीतये ॥ ८५ ॥ (न)

(द) भङ्गः पराभवः ।

(ध) अपामिति । असौ मुनिः भार्गवः अपां फेनेन तप्तः, च मुनिः
चन्द्रिकयापि स्नातः । ततश्चानः यत् अप्रसूता अजननी कौशल्या वक्ष
तादृशं क्षत्रं क्षपितवान् नाक्षितवान् । पिपासुर्जनः यथा जलमप्राप्य
तत्फेनेनैव तृष्णां निवारयति, यथा च चन्द्ररूपे हरसि स्नानार्थी
तद्वत्तामे तश्चन्द्रिकया परितुष्यति तथा रामे अशक्तः इतरान् क्षत्रि-
यानसौ ब्रह्महारेतिभावः ।

(न) वक्षेति । हे नवचम्पकाङ्गि । वक्षे उक्तौ अर्थातिशयोऽपि
अर्थकाठिन्यमपीत्यर्थः सूत्रितया विरचितया अजगतां मर्यादया स्निग्धा
मोदते हृष्यति आनन्दयतीत्यर्थः वक्षे सन्दर्भः प्रस्तावश्च समासमासल-
वदप्रस्तारविस्तारितः सा काव्येषु योगपरम्परया परिचिता चक्षुष्मतां
रम्या उक्तिः त्वमे त्रयोः प्रीतये भवतु वाद्वेषेण काव्येषु दुर्लभार्थनिवे-
शेन भावनाश्लोर्थम् अर्थकाठिन्यञ्च तानि काव्यानि त्वं पश्य इदम्
पूर्वश्लोकोक्तार्थस्य काठिन्येन आनक्या अर्थावतनविरहादुक्तमिति
ध्वेयम् ।

वीता । दूराद्वसोकमं नाटविता । संघिदसाधरादो हृष्ट
मंतादी वि दूरदेसदंसिषी दिठ्ठी सिग्धत्ति प्पडिहा-
अदि (४०) ।

ततः प्रविशति हनुमान् ।

हनुमान् । प्रचक्ष । देव ! मत्तः श्रुतवृत्तान्तो वसिष्ठः समं
भरतशत्रुघ्नार्ज्यामन्याभिष प्रकृतिभिस्त्वदभिषेकसज्जस्ति-
ष्ठति । सर्वे परित्रामन्ति ।

रामः । पुरोऽवसोक्य प्रचक्ष्य च ।

राज्ञां रवेः प्रभवतां कुलराजधानी-
मासोकयामरपुरीप्रतिमामयोध्याम् ।

वाभिः शरच्छशिकरद्युतिभिः सरयां
या पूर्वपार्थिवयशोभिरिवावभाति ॥ ८६ ॥ (प)
सर्वे प्रचक्षन्ति ।

रामः । पुरोऽवसोक्य विमानराज ! वसिष्ठादयोऽपि

(४०) उद्धृतवागराक्षसमतोऽपि दूरदेशदर्शिनी दृष्टिः शीघ्रेति
प्रतिभाति ।

(प) राज्ञामिति । रवेः सूर्यात् प्रभवतां जायमानानां राज्ञां
कुलराजधानीम् अमरपुरीप्रतिमाम् अयोध्याम् आसोकव पश्य । वाः
शरदः वे शशिकराः चन्द्रकिरणाः तेषामिव द्युतिर्वेषां तादृशैः शुद्धै-
रित्थैः शरदाः नद्याः वाभिः सविष्टैः पूर्वपार्थिवानां पूर्वतनमूपादानां
यशोभिरिव आभाति शोभते । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

मां प्रत्युद्यातुकामास्तत्रानु (फ) नरेन्द्रराजकुलेऽस्मिन्नवत-
रामः । सर्वेऽवतरणं नाटयन्ति ।

ततः प्रविशति वसिष्ठो भरतश्चाम्बौ च ।

वसिष्ठः । वत्स भरत ! शत्रुघ्न !

शिष्ये शम्भोर्व्यधित यदयं यच्च धातुः प्रपीत्रे

कस्तेनास्मिन् जगति न जनो विस्मितः सस्मितश्च ।

अभ्युत्थातुं वयमपि ततो रामभद्रं प्रवृत्ता

दिष्ट्या दृष्टं दशरथकुलं खे तमानं यशोभिः ॥८७॥ (व)

सर्वे परिक्रामन्ति ।

रामः । सविनयस्तपस्वत्सु सपादोपपद्मम् ।

इच्छाकृष्णं कुलगुरुं प्रेष्ठं चित्रशिखण्डिनाम् ।

अरुन्धतीपतिमृषिं राम एषोऽभिवन्दते ॥८८॥ (भ)

(फ) तत् तस्मात् ननु भोः अस्मिन् नरेन्द्रराजकुले नरेन्द्रस्य राज-
मार्गे ।

(व) शिष्ये इति । अयं रामः शम्भोः शिष्ये भार्गवे यत्, धातुः
ब्राह्मणः प्रपीत्रे रावणे यच्च व्यधित कृतवान् भार्गवं इयानमस्तु जित-
वानित्यर्थः को जनः तेन व्यापारेण भार्गवइयानमजयद्वयेत्यर्थः
अस्मिन् जगति न विस्मितः समवृत्तः सस्मितः आनन्दितश्च, सर्वे एव
एव विस्मितः आनन्दितश्चाभवदित्यर्थः । ततः कारणात् वयमपि
रामभद्रम् अभ्युत्थातुं प्रवृत्तान् प्रवृत्ताः सन्तिताः । दिष्ट्या भाग्येन
दशरथस्य कुलं यशोभिः खे तमानं भवसीभवत् इष्टम् । मत्स्याक्रान्ता-
वृत्तम् ।

(भ) इच्छाकृष्णमिति । एष रामः इच्छाकृष्णं कुलगुरुं चित्रशि-

वशिष्ठः । का दीयतां तव इत्यादि पठति ।

रामः । आर्षं (म) हि वचनं विभिवक्तृकमपि न
विसंवदति यदगस्त्यवाचा भगवान् वसिष्ठोऽपि श्रुते ।

सीता प्रचमति ।

वशिष्ठः । जनकराजपुत्रि ! (य) रामाग्रिपैवाग्नीस्ते ।

किञ्च ।

अन्ययोगव्यवच्छेदादुपास्ते यदरन्वती ।

संविभक्तं त्वया पुत्रि ! तत्सम्पत्तिं सतीव्रतम् ॥८८॥ (र)

वक्ष्ये । काकुत्स्थकुलगुरो ! मैत्रावरुणे ! लक्ष्मणोऽ-
भिवादयते ।

वशिष्ठः । ब्रह्म ! लक्ष्मण ! जितेन्द्रजितस्तव(ल)क्तिमाशास्महे ।

वशिष्ठनां देवर्षीणां मरीच्यादीनां प्रेष्ठम् अपत्यम् अरन्वत्याः पतिम्
अपि वशिष्ठम् अभिवन्दते प्रचमति ।

(म) आर्षम् अपि सत्त्वन्नि विभिन्नः वक्ता वक्ष्यता इत्यमपि न वि-
संवदति न विरध्यते इत्यर्थः । अगस्त्यवाचा अगस्त्यस्य वाचा का
दीयतामिति पद्यवचनेन पूर्वोक्तेनेत्यर्थः ।

(य) रामाग्रिवा रामभद्रस्य वा आग्नीः तथैव ते तव आग्नीः,
रामस्य मङ्गलेनैव तव मङ्गलमिति भावः ।

(र) अन्येति । हे पुत्रि ! अरन्वती मम भार्या अन्ययोगव्यव-
च्छेदात् यत् सतीव्रतं पातिव्रत्यम् उपास्ते सेवते, वक्ष्यति त्वया संवि-
भक्तं तत् सतीव्रतम् उपास्ते । पूर्वं सतीव्रते अन्यासां बोगो नासीत्
केवलं अरन्वतीव पतिव्रता स्याति चेमे इदानीं त्वमपि अरन्वतीव
पतिव्रतासीति भावः ।

(क) किम् आशास्महे आग्रिषं करोमीत्यर्थः ।

भरतः । चार्य्यं रावणमिद्रावण ! एष भरतोऽभिवादयते ।

रामः । बालं प्रसार्य । एहोहि वत्स भरत । ।

परिष्वजामि सोत्कण्ठो मां प्रतीपं परिष्वज ।

आलिङ्गिते भ्रातृगाने कवोष्णः सीऽपि चन्द्रमाः ॥१००॥ (व)

भरतः । सीतां वन्दते ।

सीता । वत्स भरत ! उठ्ठावौअदुं वअणेंदू भीदु दे
आणंदमंदपरिपफंदा दिठ्ठी (४१) ।

शत्रुघ्नः । चार्य्य ! पादसेवाविसंवादी (ग) शत्रुघ्नः प्रणमति ।

रामः । शत्रुघ्नस्तुत्यायावकोक्य च । दिष्ट्या द्वितीवत्ससाची
दृश्यते ।

शत्रुघ्नः । सीतां प्रणमति ।

सीता । वत्स ! सत्तुहण ! चिरं गंदं जणसीजणी दे
कहिं (४२) ।

(४१) वत्स भरत ! उत्थाप्यतां बहनेन्दुर्भवत् ते आनन्दमन्दपरि-
ष्वज्जा इतिः ।

(४२) वत्स शत्रुघ्न ! चिरं गन्दं जननीजननी क ।

(व) परिष्वजामि इति । सोत्कण्ठः सहृदुः । अहंः परिष्वजादि
आलिङ्गानि त्वामिति शेषः । त्वमपि मां प्रतीपं परिष्वज प्रत्या-
लिङ्ग । वः कवोष्णः रजदुष्णः जनः, सीऽपि भ्रातृगाने आलिङ्गिते
सति चन्द्रमाः शीतल इत्यर्थः भवतीति शेषः ।

(ग) पादसेवाविसंवादी शत्रुघ्नस्तुत्याभिवांजी इत्यर्थः ।

यत्पुनः । माङ्गलिक्यपाचिरन्तः पुरभीवे तिष्ठति ।

सङ्गातो भरतं वन्दते ।

भरतः ।

हे सङ्गात । सङ्गातीक । परिष्वज महाभुज । ।

आर्यसेवापवित्राणि गात्राणि सुखयन्तु माम् ॥१०१॥ (स)

यत्पुनः । सङ्गातं परिष्वज । निर्विघ्ननिर्वाहितरामदेवा-
देशे (इ) त्वयि द्विगुणं क्षिप्रति मनः ।

रामः । भगवन्ममैवावस्थे । किञ्चिन्मयापतिरेव सुभीवो
(व) भास्करिरयं च सहापरमेश्वरो विभीषणः पौत्रस्थोऽभि-
वन्दते ।

वसिष्ठः । दीर्घप्रयस्त्रिस्तभाविमी (क) भवतां भवतः ।

रामः । भरत । परिष्वजस्वेतौ सीतादेवतौ (ख) ।

(व) माङ्गलिक्यपाचिः माङ्गलिक्यं माङ्गलिक्यं पाचौ यत्
माङ्गलिक्यः । अन्तःपुरस्य भीवे द्वारे ।

(स) हे सङ्गात । इति । हे महाभुज । दीर्घबाहो । सङ्गातीक ।
सङ्गातीमन् । सङ्गात । परिष्वज आचिङ्गस्य आर्यस्य रामस्य सेवा
पवित्राणि गात्राणि तनेतिशेषः मां सुखयन्तु सुखीकुर्वन्तु ।

(इ) निर्विघ्नेति निर्विघ्नं यथा तथा निर्वाहितः सम्पादितः राम-
देवस्य आदेशः वेन तादृशे ।

(व) भास्करिः भास्करस्य अपत्यं भास्करिः सूर्यनन्दनः ।

(क) दीर्घप्रयसोः दीर्घाया महात्माः प्रयसोः प्रयसाम्बुद्धयेतिभावः
सङ्गातौ महावज्ज्वल बाधन भूतौ पदार्थ विधेयो ।

(ख) सीतादेवतौ सीताया देवभूतौ सुभीव विभीषणौ ।

भरतस्योदयविभीषणाः परस्परं परिष्वजन्ते ।

वसिष्ठः ।

रामो दान्तदशाननः किमपरं सीता सतीष्वग्रणीः

सौमित्रिः सहस्रोऽस्तु कस्य ? समरे येनेन्द्रजिनिर्जितः ।

किं ब्रूमो भरतं च रामविरहे तत्पादुकाराधकं ?

शत्रुघ्नः कथितोऽग्रजस्य च गुणैर्वन्द्यं कुटुम्बं रघोः ॥१०२॥ (प)

रामं प्रति । वत्स ! दाशरथे ! रामचन्द्र ! प्रशस्तो मुहूर्त्तो
वर्तते तदध्यास्व पित्रं सिंहासनमेघोऽभिषिच्यसे ।

रामः । तथा कुरुते ।

वसिष्ठवर्णं सर्वं वाटाङ्गं प्रशमन्ति । नेपथ्ये मङ्गलगी-
तध्वनिर्गान्दीवाद्यं च आकाशे ।

आराधितो रघुकुलोद्दह ! पुण्यकं प्राक्-

यानं चिरादिदमदत्त पतिः पशूनाम् ।

(ग) राम इति । रामः दान्तः निहतः दशाननो येन ताड्यः ।
अपरं किम् अस्व वत्सव्यं रावणवध विधानेनैवास्व सर्वश्रेष्ठत्वं प्रकटना-
दितिभावः । सीता सतीषु साध्वीषु अग्रणीः श्रेष्ठा । सौमित्रिः
सहस्रः कस्य सहस्रः अस्तु भवतु ? न कस्यापीत्यर्थः । येन समरे
इन्द्रजित् निर्जितः । रामस्य विरहे तस्य रामस्य पादुकाराधकं भरतस्य
किं ब्रूमः ? किं कथयामः ? येन प्राप्तमपि राख्यं विहाय कोऽपि
मङ्गला कठोरं व्रतमाचरितं तस्य किं कथयाम इति भावः । शत्रुघ्नः
अग्रजस्य सहस्रस्य गुणैः कथितः वादयः अग्रजः ताड्यः कनिष्ठो-
ऽपीतिभावः तस्मात् रघोः कुटुम्बं परिवारः चन्द्रं सर्वथा सर्व-
वर्णीयमित्यर्थः शार्दूलविश्रीकृतं वृत्तम् ।

तस्य प्रभुस्त्वमिह सम्प्रति तत्र यच्छ

त्वां याचते धनद ! एष वृषाहमित्रम् ॥ १०३ ॥ (घ)

वशिष्ठः । वत्स रामभद्र ! धन्योऽसि यस्य ते तत्र भवान्-
वासु कुवेरीऽर्षी ।

रामः । विमानराज ! भगवता धनदेन प्रार्थ्यं ये संम-
र्प्यं ये च । अर्धं नमोऽस्तु । अथ धनदमुपस्थातुं विमान-
राजः प्रतिष्ठते ।

वशिष्ठः । राम प्रति । किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

रामः । अतः परमपि प्रियमस्ति ।

विष्णुं चाजगंव नचापि कुपितो भर्गस्तुरगामचीः

सेतुश्च यद्वितः प्रसन्नमधुरो दृष्टश्च वारां निधिः ।

पौलस्त्यश्च हतः स्मितश्च भगवान् प्रीतः श्रुतीनां कविः

प्राप्तं यानमिदं च याचितवते दत्तं कुवेराय च ॥ १०४ ॥ (ङ)

(घ) आराधित इति । ये रघुजयोद्वेग ! रघुचेष्ट । प्राक् आरा-
धितः सवेतिषेवः प्रभुना प्रतिः इदं पुष्पकं वानं यदस्त दत्तवान्
यद्यपि त्रियेव । सम्प्रति इह जगति त्वं यस्य प्रभुः सामी,
तत् प्रयच्छ देहि मयाधित्रियेवः एषः वृषाहमित्र इदम् मित्रं
धनदः कुवेरः त्वां याचते प्रार्थयते । वदन्ततिवकं दत्तम् ।

(ङ) दम्नमिति । आसगव तदास्व वरप्रदः इत्यर्थं भग्नं सुर-
गामचीः देवदेवः भर्गः न च कुपितः प्रियघनुर्भङ्गादपीति भावः ।
सेतुः यद्वितः वदः प्रसन्नः मधुरः सौम्यश्च वारां निधिः ससुहृः दृष्टश्च
सेतुवन्मनेऽपि नास्ति कोप इति भावः । पौलस्त्यः रावणः हतश्च
भगवान् श्रुतीनां कविः वेदप्रचेता ब्रह्मा प्रीतश्च प्रपौलनिधनेऽपि न

तथापीदमस्तु ।

सम्यक्संसारविद्याविषदमुपनिषद्भूतमर्थाद्भुतानां
अधूनु यन्त्रिवन्धं वचनमनुपतत्सूक्तिमुक्ताः सुयुक्ताः ।
सन्तः सन्तर्पितान्तःकरणमनुगुणं ब्रह्मणः काव्यमूर्त्ते-
स्तत्तत्वं सात्विकैश्च प्रथमपिशुनितं भावयन्तोऽर्चयन्तु १०.५(च)
इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

॥ राघवानन्दो नाम दशमोऽङ्कः ॥

कुपित इति भावः । इदञ्च प्राप्तं राघवात् स्वयं वानं पुष्पकं वाचित-
वते अर्थिने कुवेराय दत्तञ्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(च) सम्यगिति । सुयुक्ताः अभिनिवेशवन्तः अनुपतन्त्यः सङ्गच्छन्तः
सूक्तयः शोभना उक्तयएव सूक्ताः येषां तथाभूताः सन्तः अर्थाद्भुतानाम्
अद्भुतानाम् अर्चानाम् उपनिषद्भूतं रहस्यस्वरूपं संसारविद्याया भव-
व्यापारस्य विषदं मन्त्रयकरमित्त्वर्थः यन्त्रिवन्धं वचनं यन्त्रिरूपं वाक्यं
अधूनु रचयन्तु काव्यमूर्त्तेः काव्यगरीरस्य ब्रह्मणः वेदस्य सन्तर्पितं प्री-
णितम् अन्तःकरणं येन तथामूतम् अन्तःसन्तोषकरमित्त्वर्थः । अनुगुणं
सुसदृशं सात्त्विकैः सत्वगुणवद्भिः कविभिः प्रथमं पिशुनितं सूचितं
निबद्धमित्त्वर्थः । तत् प्रसिद्धं तत्त्वं भावयन्तः चिन्तयन्तः सन्तः अर्चयन्तु
प्रशंसन्तु च । सावयः स्वयं संसारबन्धमोक्षाय ब्रह्मतत्त्वोद्भावकं प्रबन्धं
रचयन्तु वा अन्यैः निबद्धम् अनुशीलयन्तः प्रशंसन्तु इति तात्पर्यार्थः ।
संग्रहरावृत्तम् ।

दशमोऽङ्कः समाप्तः ।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागर भट्टाचार्यविरचिता

बालरामायण-नाटक-व्याख्या

सम्पूर्णा ।

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

7

362

13

371-372

34³⁰

379

46

489

78

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਬ ੫੭੨੬ ੧੧/੩੫

85

ਅੰਤਿਮ ਸਿਰਜਣਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ੧੧/੩੫

103

527

123

579

124

597

116 Hla, with 1/2

615

634

125

ਪ੍ਰਿੰਟਰ

129

ਊਤਰਚਰਨ ਪਾਲ ।

134

ਨੰ ੭੯ ਸ਼ਿਵਨਾਰਾਯਣ ਦਾਸੇਰ ਲੇਨ ।

135

ਨੂਤਨ ਬਾਗੀਚਿ ਬਜ਼ੇ ਮੁਕਤਿ ।

137

635

145

637

151

638

154

ਅੰਤਿਮ ਸਿਰਜਣਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ੧੧/੩੫

183 ਸਿਰਜਣਾ ਸੰਗ੍ਰਹ

ਅੰਤਿਮ ਸਿਰਜਣਾ ਸੰਗ੍ਰਹ

ਅੰਤਿਮ ਸਿਰਜਣਾ ਸੰਗ੍ਰਹ

212 ਅੰਤਿਮ ਸਿਰਜਣਾ ਸੰਗ੍ਰਹ

294 ਅੰਤਿਮ ਸਿਰਜਣਾ ਸੰਗ੍ਰਹ

343 ਅੰਤਿਮ ਸਿਰਜਣਾ ਸੰਗ੍ਰਹ

नैपथ्यचरितम् टीका सहित	१०
(उपनिषद्)सभाष्य सटीक	२
५८ दृढदारण्यक सटीक सभाष्य	१०
६० सुसुत वैद्यक	४
६१ शार्ङ्गधर (वैद्यक)	१
६२ वेताङ्गपञ्चविंशतिः	॥०
६३ पातञ्जलदर्शन(सभाष्यसटीक)	४
६४ व्यासतन्त्रविवेक(बौद्धाधिकार)	२
६५ मुक्तिकोपनिषत्	४
अपमान चिन्तामणि	॥०
नागानन्द नाटक	१
६८ पूर्वप्रश्न दर्शनम् सभाष्य	२
६९ चन्द्रशेखरचम्पूकाव्य	३
७० सामवेदस्य मन्त्र ब्राह्मणम्	
(भाष्य सहितम्)	२
७१ स. वेदस्य आरण्यसंहिता	
सायण. च. व्य. कृत. भाष्यसंहिता	१
७२ विद्वशाष्टभञ्जिकानाटिका सटीक	१
७३ कारणव्यूह (बौद्धशास्त्र)	२
७४ कुवलयानन्द अलङ्कारसटीक	३
७५ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक	॥
७६ सारस्वत व्याकरण सटीक	
नागार्जुनम्	११
वासवदत्ता सटीक	२
७८ (कालिदास कृत पुष्पवाण-	
विज्ञास काव्य सटीक	॥
७९ महिष शतकम्, पदारविन्द	
शतकम्, स्तुतिशतकम्, मन्दस्मित	
शतकम्, कटाक्षिशतकम्,	१
८० मनुसंहिता टीका सहित	५

८१ नैपथ्यचरितम् टीका सहित	१०
८२ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार	॥
८३ वीरमित्रोदय (स्तुतिशास्त्र)	१०
८४ भावप्रकाश (वैद्यक)	१०
८५ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक	२
८६ अनर्घराघवनाटक(सुरारिक्त)	२
८७ दैवतब्राह्मणसभाष्य	१
८८ षड्विंशब्राह्मणम् सभाष्य	१
८९ मीमांसा परिभाषा	॥०
९० अर्थसंग्रह(लौगाक्षीमीमांसा)	॥०
९१ रघुवंश सटीक	१॥०
९२ मेघदूत सटीक	॥
९३ कथासरित्सागर (सम्पूर्ण)	६
९४ ईश्वरानुमानचिन्तामणि	
(गङ्गेशोपाध्याय कृत)	१
९५ न्यायदर्शन सभाष्य सट्टि	२॥
९६ सटीक बाल्मीकिरामायण	
बालकाण्डम्	२
९७ साहित्य दर्पण टीका सहित	
अलङ्कार शास्त्र	४
९८ मदनपालनिघण्टु (वैद्यक)	१
९९ संस्कृतशिक्षामञ्जरीप्रथमभाग	१
१०० संस्कृतशिक्षामञ्जरीद्वितीयभाग	१
१०१ साहित्यदर्पणम् (अलङ्कार)	१॥
१०२ श्रीहर्षचरित वाणभट्टकृत	२
१०३ अमरकोष	॥
१०४ वेदान्तसूत्र शङ्कराचार्य कृत	
शारीरकभाष्य तथा गोविन्दानन्द	
कृत टीका सहित	१०
१०५ वेदान्तपरिभाषा	१

१०६ वेदाङ्गसारसटीक	१	११६ गोलाध्यायः	१
१०७ सटीक माधवनिदान (वैद्यक)	७	११७ गणिताध्यायः	१
१०८ कामन्दकी नीतिसार	१	१२८ पञ्चदशी (सटीक)	२
१०९ मल्लिकानाथतत्त्वप्रकरणसटीक	२	१२९ पातञ्जलदर्शनस्य भोजवृत्तिः	१
११० अत्रि-विष्णु, हारीत, व्यास- बल्क्य उग्रना कश्चिरा यम व्यास- सम्भ संयत्त कात्यायन इत्येवमिति परापर व्यास श्रुति लिखित दत्त गौतम शास्त्रात्तत्त्वप्रकरणे प्रणीत संहिता (धर्मशास्त्र)	१५	१२९ शब्दरूपादर्शः	॥०
१११ मत्स्यपुराण	६	१२९ उहवसंहिता	
११२ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण	१०	वा वाराहीसंहिता	४११
११३ रसिन्द्रचिन्तामणि तथा रस- रत्नाकर (वैद्यक)	६	१२९ तर्कामृत (जगदीशकृत)	१०
११४ भगवद्गीता शङ्करभाष्य-व्यानन्द- गिरिलसटीका तथा सुबोधिनीसमेत		१२९ द्वात्रिंशत्पुत्तलिका	१
११५ शब्दशक्तिप्रकाशिका	१	१२९ उत्तररामचरितनाटक सटीक	११
११६ मोक्षतीर्थाधिव सटीक	॥१॥	१२९ शङ्करविजय	॥०
११७ सटीक भट्टिकाव्य	८	१२९ सृष्टिकटिकप्रकरण सटीक	२
११८ सटीक काव्यप्रकाश	८	१२९ काव्यादर्शसटीक (अलङ्कार)	२
११९ सभाष्यशास्त्रिणस्तन	॥१॥	१२९ अष्टाङ्गहृदयसंहिता (वाग- भट्टकृत वैद्यक)	२
१२० लघुनौददीप्याकरणम्	॥०	१२९ शुकनीति सटीक	१
१२१ महानाटकम् (इहमाज्ञाटकक)	१	१२९ गीतगोविन्द सटीक	॥१॥
१२२ दशरूपकम् (अलङ्कार)	१॥०	१२९ अग्निपुराणम्	७
१२३ भोजसम्पू (भोजदेव कृत सम्पू- रामायणम्)	५१५६ १	१२९ विष्णुपुराणम् सटीक	५
१२४ भारतचम्पू सटीक	११७	१२९ श्रीसांसादर्शन सभाष्य	१२
१२५ मार्कण्डेयपुराणम्	५	१२९ अध्यासरामायण सटीक	८
		१२९ महानिर्वाणतन्त्रम् सटीक	११
		१२९ श्रीसांसादर्शनस्य अधिकरणमाला	
		१२९ श्रुतबोध (छन्दो पद्य)	१
		१२९ बालरामायणनाटकसटीक	२

कलिकाता संस्कृतविद्यासन्दिरे—वि, ए, उपाधिधारिणः
श्रीजीवानन्द विद्यासागर महाचार्यस्य सकाशात् अध्यानि ।

**This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)**

**Preservation photocopying and binding
by
Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts

1996**